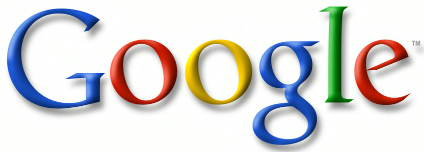
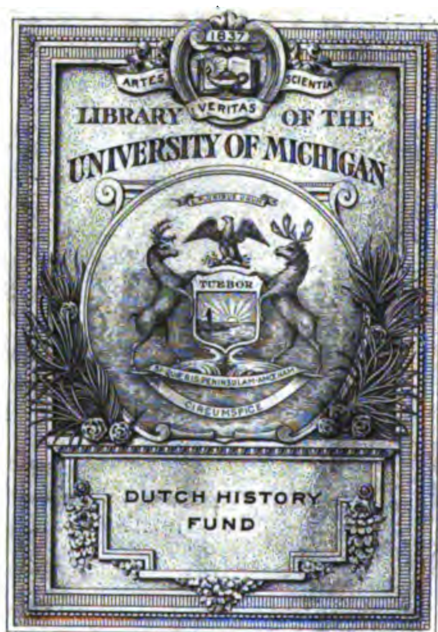

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE
DUTCH HISTORY
FUND

BOEKBESCHOUWING,

VOOR

1859.

VADERLANDSCHE
LETTEROEFENINGEN,

OF

TIJDSCHRIFT

VAN

Kunsten en Wetenschappen,

WAARIN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELIJKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRIJMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

BENEVENS

MENGELWERK,

TOT FRAAIJE LETTEREN, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN BETREKKELIJK.

EERSTE STUK.

VOOR

1859.

BOEKBESCHOUWING.

TE AMSTERDAM, BIJ
P. ELLERMAN.
1859.

BOEKBESCHOUWING.

Specimen Historico-Dogmaticum de Arianismo, quod, ... Pro Gradu Doctoratus ... in Academia Rheno-Trajectina ... examini submittet JACOBUS CRAMER, Roterodamus. Trajecti ad Rhenum, apud *Kemink et Filium*, typogr. 1858. 8*vo.* *XII et* 82 *pgg.*

Eene dissertatie, die zich wel niet door oud-klassische vorming, maar toch door vlijtige theologische studie, wel niet door vindingrijk vernuft, maar toch door een scherpziend oordeel, zeer gunstig onderscheidt, al is 't dat de hooge toon ons hindert. Ziedaar in twee woorden onze kritiek, die we nu voorts naar behooren zullen motiveren.

Het Haagsch Genootschap stelde in 1855 de prijsvraag (we zijn in de noodzakelijkheid, om de Latijnsche opgave van C. te volgen): Welk het gevoelen geweest zij van ARIUS en zijne aanhangers over den persoon van CHRISTUS? Welke vormen het Arianisme in den loop der eeuwen hebbe aangenomen? En welk oordeel men over dit gevoelen hebbe uit te brengen? In deze vraag vond de Heer C. een geschikt onderwerp voor zijne promotie, dierwijze namelijk, dat hij in zijn *Specimen* alleen hare beide eerste gedeelten, doch het geheel, breeder uitgewerkt, in eene gelijktijdige Hollandsche commentatie wilde behandelen, welke thans evenwel (zoo 't *schijnt;* en zal ze nu ook wel Hollandsch blijven? De S. is ten opzigte zijner plannen al bijzonder onduidelijk) enkel 't ontbrekende laatste gedeelte zal bevatten, en tot het einde dezes jaars — toch niet, als 't oudtijds plag te gaan, *ad Kalendas Graecas?* — is uitgesteld. Of onder de »vele beweegredenen", die den S. voor zijn grooter werk het Hollandsch boven 't Latijn deden kiezen, ook behoord hebbe eene mindere gemakkelijkheid om zich in deze door onze tegenwoordige studerende jongelingschap maar al te veel op non-activiteit gestelde taal uit te drukken? We zouden het bijna vermoeden, wanneer we volzinnen lezen zóó gewrongen als deze: »Hujusmodi quaestiones non proponi non potuerunt ab iis, qui adversarii erant ecclesiasticae expositioni CHRISTI

Deitatis doctrinae; *Arianisque* opus fuit ecclesiae ut his quaestionibus responderet." Zoo hier als doorgaans maakt C.'s stijl op ons den indruk van Hollandsch met Latijnsche woorden; 't geen ons bij den leerling te meer afviel, naarmate we ons nog zóó kortelings aan de overschoone Latiniteit van zijn leermeester BOUMAN vergast hadden.

Het kleed maakt den man, zegt het spreekwoord; hier echter is gelukkig de man beter dan 't kleed. Niet dat men juist door *nieuwe* opmerkingen gefrappeerd wordt. Want dat b. v. de *Anomoei* niet als *wezenlijk* van ARIUS verschillende, maar integendeel als *strenge Arianen* te beschouwen zijn, of dat de *Niceensche* vaderen met hunne ὁμοουσία niet reeds eene *numerieke* (gelijk Prof. SCHOLTEN wil), maar nog slechts eene bloot *specifieke éénheid* bedoeld hebben, kan men o. a. even goed uit GIESELERS *Dogmengeschichte* leeren; en dat de *Semi-Arianen* veeleer *Semi-Nicaeners* moesten heeten, heeft C. zelf als eene stelling van DORNER geciteerd. Maar — en dit achten we voorwaar geene onbeduidende verdienste — het oude is uit de niet voor ieder toegankelijke bronnen en bewerkingen met onpartijdige getrouwheid, met rigtige keuze, met ordelijke rangschikking, met praecise klaarheid, met afgeronde volledigheid, weêrgegeven en geëxponeerd. Wie van 't Arianisme en zijne latere vormen een zaakrijk en toch beknopt overzigt wenscht te erlangen, schaffe zich C.'s geschrift aan. Na een goeden *Introitus* over de verhouding van 't Arianisme tot het voorafgegane Ebionitisme, Gnosticisme en Monarchianisme, ontvangt hij hier *eerst* de *sententia* van ARIUS zelven, gelijk ze door hem — gematigder — in zijne brieven aan EUSEBIUS van *Nikomedië* en ALEXANDER van *Alexandrië*, en — scherphoekiger — in zijne *Thalia* is ontwikkeld; *dàn* de *sententiae* der eerste, historisch met dien naam bestempelde *Arianen*, zoowel der *Anomoëers* of liever volbloed-Arianen, waarvan het stelsel van EUNOMIUS, als der *Semi-Arianen* of liever *Semi-Nicaeners*, waarvan het stelsel van EUSEBIUS van *Caesarea* hem als typen worden voorgelegd; en ten slotte de gemodificeerd-Ariaansche systemen van den nieuweren tijd, met name het *Socinisch-Ariaansche* van SAMUEL CLARKE, het op dat van P. MATY gebouwde *Beryllisch-Ariaansche* van den Maassluisschen Predikant P. W. BROUWER, en... het *Docetisch-Ariaansche* van Prof. HOFSTEDE DE GROOT.

Ligt mogelijk, dat de Orthodoxie luide applaudisseert. Wij deden 't niet, al waren we orthodox. Wel willen we in geenen deele met al zulke kunstmatige schijngronden, als de benaauwdhartigheid pleegt in te geven, gaan beweren, dat de S. de Christologie der Groninger School uit partijzucht vervalscht of verminkt hebbe, noch ook dat hij die ten onregte als Docetisch-Ariaansch hebbe gekenmerkt. Maar wij vragen — ondanks de hedendaagsche emancipatie der jeugd — met groote vrijmoedigheid, of het een jong akademieburger dan inderdaad wèlstaat, dat hij een bejaarden en gewis niet alléén door zijne jaren eerbiedwaardigen Hoogleeraar, bij uit- zoowel als inlander, bij half- zoowel als heel-geleerd, een nog altijd in kwaad gerucht staanden ketternaam naar 't hoofd werpt? Men zegge niet, dat het onderwerp der dissertatie dit *onvermijdelijk* medebragt; want het Arianisme maakt bij H. D. G. niet, als bij CLARKE of BROUWER, de karakteristieke *pointe* van zijn leerstelsel uit, maar is een louter *accidens* zijner hoofdgedachte: CHRISTUS de hoogste openbaring Gods; wesvolgens de Heer C. zelfs de verdenking niet ontgaan kan, of niet zijn geheele proefschrift ter wille van dien laatsten aanval op de Groningers door hem zij geschreven. Men zegge evenmin, dat het hier slechts de eenvoudig-historische uiteenzetting van een dogmatisch feit geldt; want dáárin ware geene plaats geweest voor dien kwalijk verholen spot met de Groningsche superlativi (*Deo simillima* en meer dergelijke, van CHRISTUS' natuur gebezigde uitdrukkingen), waarbij het *odium theologicum* trouwer schijnt te zijn geraadpleegd dan het Paulinische »Uwe bescheidenheid zij allen menschen bekend", of het Mozaïsche: »Voor het graauwe hair zult gij opstaan." En eindelijk zegge men nóg minder, dat de bestreden Hoogleeraar immers niet tot die des S. behoort; want om 't even of men te *Utrecht* dan wel te *Groningen* of *Leyden* studere ('t geen wel meest van de localiteit en andere toevallige omstandigheden zal afhangen), piëteit is de echte kweekeling der Alma Mater aan *al* wat door wetenschap en regtschapenheid achtbaar zij, verschuldigd. Gelukkig intusschen voor *Groningen*, dat het in de afkeuring des Heeren C. aan *Leyden* een lotgenoot heeft: adres — onder veel — aan Thesis X: »Vocabula φανέρωσις et ἀποκάλυψις in ss. ll. promiscue usurpantur." Wel ja, waarom niet? CRAMERUS *dixit!*

Overigens willen we aan deze dissertatie bij menigen anderen lof, dien we er alreeds aan toekenden, ook nog dezen niet onthouden, dat zij boven vele *al te* schitterende of doorwrochte specimina de zekerheid vooruit heeft *eigen werk* te zijn. Met vertrouwen daarom, en tevens volgaarne, moedigen we Dr. C. tot eene spoedige uitgave van wat hij over 't Arianisme nog in portefeuille heeft, aan. Alleen, wil hij niet heelemáál van 't vlagvoeren afzien, hij hijsche haar ten minste niet weêr zoo hoog in top! V. P.

De Verlosser. Redevoeringen van EDMOND DE PRESSENSÉ, *Leeraar. Uit het Fransch vertaald. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1858. *In gr. 8vo. XII en* 409 *bl. f* 4-:

»Deze redevoeringen zijn geene preken. Zij werden vervaardigd wel met het doel om in eene volgreeks als leerredenen over het verlossingswerk te worden voorgedragen, maar zij ondergingen bij den druk velerlei wijziging." D. i. m. a. w.: Deze redevoeringen zijn wèl preken, maar tot redevoeringen omgewerkt. Iets hybridisch moet daarvan altijd het gevolg zijn; want de *orateur* heeft hooger wetenschappelijke eischen te vervullen tegenover zijn beschaafd — dan de *prédicateur* tegenover zijn gemengd gehoor. Dat hybridische misstaat en doet nadeel, ook hier.

De inhoud is als volgt: I. De val en de belofte. II. De voorbereiding van de komst van J. C. 1° Ged. Vóór het Jodendom. III. 2° Ged. Het Jodendom. IV. 3° Ged. Voorbereiding onder het Heidendom. V. De natuur van J. C.; de Godmensch. VI. Het plan van J. C. VII. De heiligheid van J. C. VIII. J. C., Profeet. 1° Ged. Het onderrigt van J. C. IX. 2° Ged. De verdediging van J. C. — De schrift. — De wonderen. — Het inwendige bewijs. X. J. C., Zoenoffer. 1° Ged. Eerste tijdperk der bediening van J. C. of zijne openbaring aan de wereld. XI. J. C., Slagtoffer. 2° Ged. XII. J. C. als Koning.

Fransche oppervlakkigheid en Fransche genialiteit... met dezen indruk doen wij het boek digt.

Fransche *oppervlakkigheid*. Men zou in waarheid niet zeggen, dat de S. zich de werken van eenen NEANDER, LÜCKE, en wie

hij al meer in zijne voorrede opnoemt, ten nutte gemaakt had, wanneer hij — om ons voorbeeldshalve eens bij de Messiaansche voorzeggingen te bepalen, waarnaar gij al 't andere gerust moogt afmeten — het slangenzaad, *Gen.* III: 15, voor 't booze gedeelte des menschdoms neemt, of in *Gen.* XII: 3, *Gen.* XLIX: 10, *Deut.* XVIII: 15, en *Ps.* XXII den Messias blijft zoeken, en *Jez.* LIII nog steeds aan den echten JEZAJA toekent. Wilt ge meer? laat mij er dan bijvoegen, dat, om het zoenoffer voor de oudste offersoort te doen doorgaan, KAÏNS en ABELS *dank*offer *à tort et à travers* tot een *zoen*offer verkneed wordt; dat, om de »verdraagzaamheid der vrijdenkers" ten toon te stellen, de »ongeloovige wijsgeer" PILATUS valschelijk van eene *actieve* medepligtigheid aan 's Heeren kruisiging beticht wordt; dat de naam van Gods Zoon, welken CHRISTUS zich toekende, met dien van God (en wel in den sterken zin, waarin wij dezen opvatten) zóó geheel *ex tripode* wordt geïdentifiëerd, dat ons daarbij des S. eigene betuiging: »Ik keur ten eenenmaal de gewone en te dikwijls aangenomen wijze van handelen af, om den knoop der ernstigste moeijelijkheden door uitboezemingen in groote woorden door te snijden", onwillekeurig te binnen schoot; dat ἕστηκεν, *Joh.* VIII: 44, nog als oudtijds door »staande *gebleven*" vertolkt, en 1 *Tim.* III: 16 de lezing Θεὸς behouden wordt. Reeds alleen de tirade, bl. 264, omtrent den gezagvoerenden toon der Farizeën: »Zij spraken, wordt ons gezegd, alsof zij zaten op den stoel van MOZES", terwijl »ons" integendeel »gezegd wordt", dat zij, als *wettig* op dien stoel gezeten, *met regt* van de Joden gehoorzaamheid aan hunne woorden mogten vorderen, — bewijst genoeg, dat de Fransche theoloog zulk een bagatel als wat wij *historische naauwkeurigheid* noemen, vèr beneden zich acht.

Fransche genialiteit. 't Is uit den aard der zaak moeijelijker van deze dan van de voorgaande rubriek *bevredigende* proeven bij te brengen; want des S. vernuft pétilleert dáár dikwijls meest, waar hij minst aan de waarheid getrouw blijft, en alsdan wischt de onaangename indruk, dien we door dit laatste ontvangen, den aangenamen, dien 't eerste op ons maakt, bijkans uit. Evenwel, 't zal niemand rouwen, om b. v. op bl. 14 de beschrijving van de den gevallen mensch toegelaten worsteling tegen de zonde als eerste openbaring van Gods vergevende liefde jegens hem, na te slaan, of ook wel de geheele, meerendeels

overschoone, schildering der voorbereiding van CHRISTUS onder de Heidenen in oogenschouw te nemen.

Na 't geen we bereids uit zijn boek aangehaald hebben, zal 't naauwelijks noodig zijn, des S. *theologisch standpunt* nog opzettelijk ter sprake te brengen. *Con amore* kampt hij — de aanvaller der Straatsburger School — voor de orthodoxie, maar voor eene zoodanige, die alreê, zonder 't zich bewust te zijn, .door den drang der wetenschap tal van heterodoxe bestanddeelen in zich heeft opgenomen. Een krachtig handhaver van CHRISTUS' Godheid, ijvert hij ter andere zijde even krachtig tegen een lijdelijk Christendom niet alleen, maar óók tegen de overschatting van 't Joodsche volk als blijvend middelpunt der Godsdienst (*videatur* DA COSTA), tegen het van dat volk ontleende particularisme der »uitverkorenen", tegen de typenjagt, tegen den op de Heidenen geworpen blaam der »blinkende zonden", tegen 't Sabbatisme, tegen 't voorbijzien van 't heiligende doel van CHRISTUS' kruislijden voor 't vergevende: ja, de plaats*vervanging*, zooals hij ze bl. 321 v. voorstelt, nadert de plaats*bekleeding*. Zonderling toch — dachten we bij zijne bestrijding van 't determinisme — dat wat voorheen als leuze der orthodoxie, als *cor ecclesiae* gold, thans door zoovele orthodoxen prijs gegeven, en door ketters als SCHOLTEN beschermd wordt! Maar ja, het determinisme, ten consequentste doorgevoerd, eindigt veelal — moet eindigen? — in pantheïsme. Hebt dan acht, broeders, dat ge *voorzigtiglijk* wandelt! — Zóóveel ziet ge intusschen, dat P. tot die theologen behoort, die, zélven nog niet tot den *vollen* dag gekomen, juist daardoor des te uitnemender wegbereiders zijn voor wie *zóó* lang in de duisternis hebben neêrgezeten, dat de onbewolkte helle zonneschijn hen verblinden zou, bijaldien hunne oogen niet eerst door een zachte morgenschemering van lieverlede aan 't licht gewend wierden.

De losse, levendige Fransche stijl is in onze Nederlandsche tale voortreffelijk overgebragt. En de Uitgevers, daar zij nu ook hunne vroegere Germaansche omslagen geheel schijnen te hebben vaarwel gezegd, naderen al meer en meer der volmaaktheid. Alleen, dat zij uit onzen naam hunnen Corrector nog een weinig meer naauwkeurigheid aanbevelen, die op ééne en dezelfde pagina ons op *multitudisisme* en *Katholisisme* onthaalt.

V. P.

Wie dient gij? Zeven Leerredenen door ADOLPHE MONOD, *uitgegeven door het Evangelisch Verbond. Amsterdam, bij* H. de Hoogh. 1858. *ƒ* :-90.

Daar is in alle preken van ADOLPHE MONOD veel dat mij boeit, veel dat mij treft; maar ook veel dat mij hindert. Dit geldt in vollen nadruk van de zeven preken, die thans voor mij liggen. Voor het grootste deel zijn ze allen ontleend aan den bundel *Sermons*, in 1844 bij DELAY te Parijs in het licht verschenen. Eene enkele slechts wordt niet in dien bundel aangetroffen; het is de zesde van het zevental, die ten opschrift draagt: *de liefde tot het geld*, naar aanleiding van *Luk.* XII: 16. De overigen hebben naar rangorde deze titels: *Het geluk van het leven des Christens; de bezetenen; de dood van* JOHANNES *den Dooper;* het vervolg van dit onderwerp: *dans en marteldood; de ligtgeloovigheid van den ongeloovige; God is liefde.*

Men staat verlegen, als men zich ter beoordeeling dezer preken nederzet, welken maatstaf daarbij aan te wenden. Beschouwt men ze alleen uit een homiletisch oogpunt, dan zijn de gebreken, die ons reeds bij den eersten opslag in het oog springen, velen in getal. Met een voorbeeld zal ik daarvan ieder het best kunnen overtuigen. Boven de eerste leerrede lezen wij den tekst: *Heer der heirscharen! Welgelukzalig is de mensch, die op U vertrouwt! Ps.* LXXXIV: 13. Nu zou elk zich voorstellen, dat de inhoud dezer preek handelt over: het vertrouwen op God. Wat is natuurlijker? wat wordt geleidelijker door den tekst aan de hand gegeven? — Maar neen; de tekst blijft geheel en al rusten, en gij vindt hier eene rede over *het geluk van het leven des Christens!* Dat geluk wordt nu wel met schoone trekken geschetst en op eene menschkundige wijze voorgesteld, zooals wij dat van MONOD gewoon zijn; maar het is geene preek, die zulk een tekst ten opschrift mogt dragen. Alleen het Evangelie had hier ten grondslag gelegd mogen worden. Of is dit zoo arm aan woorden, waarin het geluk van een Christelijk leven wordt gepredikt? waarom niet een woord gekozen als dat van PAULUS, 1 *Tim.* IV: 8: *de godzaligheid is tot alle dingen nut, hebbende de belofte des tegenwoordigen en des toekomenden levens?* Uit den tekst moet de leerrede

zich ontwikkelen; anders kan de tekst gerust worden achterwege gelaten.

Van een geheel anderen aard zijn onze aanmerkingen op de tweede leerrede: *de bezetenen*, naar het bekende verhaal *Matth.* VIII: 28—IX: 1. De geheele ontwikkeling der denkbeelden van MONOD over den Duivel en de booze geesten kunnen wij niet onderschrijven. De verdediging der leer van het N. T. omtrent de daemonen tegen de bedenkingen, die in vroeger en later tijd daartegen zijn ingebragt, komt ons onhoudbaar voor; terwijl het geheele betoog eene al te groote plaats inneemt in de leerrede zelve, zoodat wij volkomen instemmen met MONOD, wanneer hij zegt: »maar wij hebben ons reeds lang genoeg met deze algemeene beschouwingen bezig gehouden." Het praktische nut, dat uit de beschouwing van het tekstverhaal wordt ontleend, is dan ook zeer gering. Naar ons oordeel is deze rede wel de minste in waarde van het zevental.

In al de kracht zijner welsprekendheid treedt ADOLPHE MONOD u voor den geest, bij het lezen der derde rede, over den dood van JOANNES den Dooper. Treffend is de paralel door den redenaar getrokken tusschen het sterven van JOANNES en het sterven van JEZUS; hoewel hij de geschiedkundige trouw verloochent, wanneer hij ook hierin de gelijkheid tusschen den Heer en zijn wegbereider zoekt, dat beiden een even groot getal jaren hebben gearbeid. Maar wij vergeven hem gaarne deze en dergelijke kleine feilen, die een gebrek aan grondige wetenschappelijke ontwikkeling verraden, wanneer wij de schoone bladzijden lezen, waaraan deze rede zoo rijk is. Heerlijk is het slot van het geheel: »In de geschiedenis, welke wij overwogen hebben, ziet de wereld, dat HERODES JOANNES den Dooper veroordeelt; maar het geloof ziet er daarentegen in, dat JOANNES de Dooper HERODES veroordeelt"; en daarop de schildering van het oordeel, dat reeds in deze wereld HERODES trof. En dan de blik over de gansche geschiedenis, waarin zich datzelfde verschijnsel openbaart. »Zulk eene heerschappij voert het Woord van God (de kracht der waarheid) te allen tijde. Naar het oordeel der wereld verschijnt PAULUS voor FELIX, voor FESTUS, voor AGRIPPA; maar naar het oordeel des geloofs verschijnen FELIX, FESTUS en AGRIPPA voor den Apostel PAULUS, om dat Woord te hooren, waardoor hunne zonden hun vergeven of gehouden zullen worden. De heerschappij is aan het Woord, aan

het Woord alleen; al het overige is slechts een voorbijgaande schijn: »Uw Woord, o God, bestaat in eeuwigheid! Die aan het Woord vasthoudt, zal met het Woord bestaan, die het weêrstaat zal beschaamd worden. Hemel en aarde zullen voorbijgaan, maar Uw Woord zal geenszins voorbijgaan."

Omtrent de vierde rede alleen eene enkele opmerking. In het begin daarvan lezen wij: »hebt gij in het verhaal van den Evangelist niet een van die woorden opgemerkt, waardoor het blijkbaar is, dat de Heilige Geest zijne pen heeft bestuurd: Als er een welgelegen dag gekomen was?" — Staat hierbij met uwe gedachten een oogenblik stil. Wat moet dat beteekenen, dat de Heilige Geest de pen van den Evangelist heeft bestuurd? Hebben wij hier de leer der werktuigelijke ingeving voor ons, waarbij de evangelisten als lijdelijk worden gedacht en hunne schriften eigenlijk door den heiligen geest worden te boek gesteld? De woorden zouden het u doen vermoeden, indien gij MONOD niet beter kendet, en onder anderen in zijn PAULUS met vreugd hadt ontdekt, dat hij boven zulk eene mechanische inspiratie-leer verheven is. Waartoe dan dergelijke uitdrukkingen, die in den mond van MONOD niet meer dan holle klanken zijn? Ja! waren zij dit nog slechts alleen, maar wanneer mannen als MONOD en zijne geestverwanten zich op zulk eene wijze uitdrukken, dan geven zij aanleiding, dat de oude dwaling voortdure en met hun gezag op nieuw het licht der kennis onder de koornmaat worde geplaatst. Mogt reine liefde tot de waarheid toch allen, die de waarheid kennen, tevens dringen om haar rond en vrij uit te spreken, en haar niet onder den mantel der regtzinnigheid te verbergen, al moet dat dan ook geschieden ten koste van een weinig menschenlof.

Wij vestigen ten slotte nog de aandacht op de laatste rede: *God is liefde*. Vooral het begin is verrassend. In eene kleine stad van Italië, onder een stroom van lava bedolven, wordt een handschrift ontdekt, een handschrift van den eersten brief van JOANNES. Het wordt ontrold en de bijna uitgewischte woorden komen door allerlei kunstmiddelen allengs aan het licht. Men is genaderd tot hoofdst. 4 vs. 8. De woorden *God is* — zijn ontcijferd; en nu weet men niet, wat er volgen zal; tot eindelijk het woord *liefde* zigtbaar wordt. Maar eer MONOD dit laatste mededeelt, schetst hij de onzekerheid, de spanning, de vragen, die er oprijzen in aller gemoed, met zoo

levendige kleuren, dat men zelf met de verbeelding op dat tooneel tegenwoordig is. Zelden las of hoorde ik eene treffender inleiding op eenige kerkelijke of andere rede, zoo uitermate geschikt om van den beginne af de aandacht te boeijen en de harten te winnen. De leerrede zelve voldeed mij minder dan het begin liet verwachten. Het voorbeeld van dien Groenlander en zijn gesprek met een Moravischen broeder, om aan te toonen welk een indruk het evangelie van Gods vergevende liefde op een Heiden moet maken, kwam mij uiterst gezocht en niet zeer natuurlijk voor. Maar toch zijn ook hier, even als in elke leerrede, menigvuldige sporen aanwezig van het fijne vernuft, den diepen blik, den gemoedelijken ernst des grooten redenaars. Juist daarom, omdat hij zoo hoog als redenaar staat, betreuren wij het te meer, dat een gemis aan grondige kennis van den aard, den oorsprong en het karakter der Nieuw-Testamentische schriften hem telkens op een dwaalspoor brengt, helaas! door te velen bewandeld. Ondanks de feilen, die in menig opzigt hier zijn aan te wijzen, en waarvan wij slechts enkele proeven hebben genoemd, wenschen wij dat deze preken voor velen, ook buiten de geestverwanten van MONOD, ten zegen zullen zijn. Het uiterlijk van dit boekje is zeer bevallig.

—R—

Zeepreken, of eenvoudige toespraken, ingerigt voor de algemeene eerdienst en voor bijzonder gebruik op oorlogs- en koopvaardijschepen, door RICHARD MARKS. *Naar het Engelsch. Utrecht,* Kemink en Zoon. 1858. *In 8vo. postform.* 422 *bl. in linnen band. f* 2 - 50.

Eenvoudige godsdienstige toespraken ten gebruike op zeeschepen zijn allernuttigst, maar het moeten dan ook eenvoudige, zuiver christelijke toespraken zijn, die de zeeman begrijpt en die ingaan tot zijn hart. Kom hem echter niet aan boord met een dogmatisme, waaraan hij niets heeft, omdat hij er niets van verstaat, of dat hem, zoo hij meent, op holle klanken af, tot het uitverkoren volk des Heeren te behooren, slechts nog meer stijft in zijne onkunde en vooroordeelen. Daarom spreken wij een bepaald afkeurend en afradend oordeel uit over deze vertaling. De heer A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK had zijnen tijd — zeker niet in zijne meening, maar wel

in de onze en in die van allen aan wie Evangelische verlichting en Evangelische zin bij onze zeelieden ter harte gaan — beter kunnen besteden, dan door het overzetten van dit geschrift, al acht hij zijnen arbeid niet beter te kunnen besluiten dan met den wensch en de bede van den schrijver over te nemen tot den »Drieëenigen God, Vader, Zoon en Heiligen Geest."

Meer bladzijden, dan dit Tijdschrift regels voor de beoordeeling van dezen prekenbundel kan afzonderen, zouden wij moeten schrijven om al de godgeleerde scholastiekerij aan te wijzen en al de onjuiste, onevangelische voorstellingen te doen kennen, die schrijver en vertaler »op oorlogs- en koopvaardijschepen" wil hebben uitgestald. Aan één staaltje zal men denkelijk genoeg hebben. De Christen heeft te strijden o. a. tegen den Duivel. »Die oude slang, waarmede de dwazen zoozeer den spot drijven, of wiens persoonlijk bestaan zij voorwenden niet te gelooven (grooter dienst kunnen zij hem zeker niet doen) is wel de geduchtste vijand, wegens zijne groote list en behendigheid en zijnen volhardenden ijver in dien strijd; terwijl hij volleerd is in de kunst om van de zwakste zijden van het menschelijk hart gebruik te maken ter bereiking van zijne helsche plannen. Wel heeft hij bij zijnen val alle goeds verloren, maar zijn groot verstand heeft hij behouden, en hoewel hij overwonnen is en in kluisters tot op den grooten oordeelsdag gehouden wordt, is en blijft zijne magt en invloed op het bedorven menschengeslacht toch zeer groot, en zoo God het niet weêrhield, zou hij, even als hij JOB van al zijne kinderen beroofde, weldra alle inwoners van de aarde verdelgd hebben" — en wat daar meer volgt, te onzinnig om uit te schrijven, en waarbij het geestelijke spelen met woorden, zoo als in preek XIV: *Overtogt van de Jordaan des doods* (tekst *Jerem.* XII: 5)! niet eens in aanmerking komt. Volgens den schrijver deed DAVID geen gebed, *die* (schrijft de vertaler) niet door God werd verhoord (bladz. 145). Doch genoeg; wij zouden van dit maakwerk geene notitie nemen, indien wij ons niet verpligt rekenden om er nadrukkelijk tegen te waarschuwen allen, die, misschien op den titel af, zich zouden opgewekt gevoelen, om dit geschrift aan boord te brengen. Wij hebben daartoe wat oneindig beter is, en de uitgevers hebben zich weinig verdienstelijk gemaakt met deze *Sea Sermons* in onze taal aan te bieden.

't Was maar een boer. — Authentieke levensschets van VINCENZ PRIESZNITZ, *naar het oorspronkelijke Hoogduitsch van Dr.* J. C. M. SELINGER, *Directeur der K.K. Academie voor Oostersche talen te Weenen, enz. enz., voor zijne landgenoten omgewerkt door een Nederlander. Met portret en facsimilé. Amsterdam, bij* J. C. Loman, Jr. 1858. *In kl. 8vo. XVI en* 193 *bl. f* : - 90.

Den langen titel hebben we in zijn geheel overgenomen, omdat hij op zich zelf reeds een element van beoordeeling van het werkje aan de hand geeft. Een Doctor in de letteren, zooals 's mans bijgevoegde titulatuur doet vermoeden, laat zich op den Gräfenberg door gepaste beweging in de vrije lucht, ondersteund door baden en geregelde diëet genezen — zooals in het werkje vermeld wordt — van de kwaal waarvan hij in zijne bedompte studeercel de kiemen opgedaan had, en neemt daaruit gelegenheid om den man — het natuurkind — dat hem tot de natuur terugbragt, ten hemel te verheffen. En een Nederlander, dien wij vermoeden zouden, dat geen vreemdeling is in de geneeskundige wetenschap, (maar dàn begrijpen we niet zijne verklaring van epidemisch door overgeërfd) wil dat lofschrift bij zijne landgenooten bekend doen worden, ten einde ook ons gelukkig te maken met den »vollen middag" van de zon der hydrotherapeutische genade, die »reeds lang in het buitenland aangebroken is." De Vert. twijfelt »toch geenszins aan de *mogelijkheid* van middagluister — althans voor den ziende." Maar Ref. vreest dat die middag, die luisterperiode van de watergeneeskunde hier te lande nog lang niet zal aanbreken. En toch schijnt het niet dááraan te haperen, dat men hier niet genoeg ziende is, alias niet genoeg met een nieuwigheidje op heeft, getuige klopgeesterij (*absit invidia dicto*) en tafeldans, somnambulismus en biologie en dergelijke fraaijigheden meer. Of anders misschien reeds het morgenrood voor dien gewenschten middagluister in Rotterdam gloort, waar twee homoeöpathen hunne *behoeftige* stadgenooten *gratis* helpen, en misschien, als we wèl onderrigt zijn, weldra een derde als homoeöpaath uit den dop zal treden, na zich ontdaan te hebben van het slijk der ouderwetsche geneeskunde, dat hij door heeft moeten kruipen — de tijd zal het leeren. Maar zooals gezegd; tegenwoordig zullen de meesten onzer landgenooten nog

op het bloote denkbeeld van koud water eene rilling krijgen, en dat terwijl wij van alle kanten bijna in het water zitten en in ieder geval voor een deel beneden het *niveau* van het groote water leven. Weinigen, zeer weinigen zullen plan hebben, om zich door water te laten genezen, die enkelen uitgezonderd, die tot het water hunne toevlugt nemen, als het uiterste redmiddel uit een toestand waarin zij niet langer wenschen te leven. En zelfs deze nemen — wanneer zij door omstandigheden van hun wil onafhankelijk verhinderd worden van hun geneesmiddel tot het uiterste of tot de verlangde uitwerking gebruik te maken — zelden tot het vroeger gebezigde middel weder hun toevlugt, wanneer de vroegere toestand, of een dergelijke die hen het eerst tot het besluit bragt, terugkeert. Zoo schijnt het ten minste hier te lande te zijn. Misschien dat het anders is, waar de zon der watergeneeskunde in vollen luister schijnt.

Zou de Vert. dat niet eens willen onderzoeken en statistieke opgaven daarover willen mededeelen, natuurlijk met vermelding van den meerderen of minderen rijkdom van water in de omgeving van de plaatsen, die hem zijne cijfers leveren? Dat onderzoek zou misschien meer belangrijke uitkomsten kunnen opleveren, dan *a priori* te verwachten is.

Wat nu den inhoud van het werkje betreft, dat eene doorgaande vergoding behelst van PRIESSNITZ' persoonlijkheid zoowel als van zijn inborst en bekwaamheden, en eene hoogdravende verheffing van PRIESSNITZ' geneeswijze — interessant is vooral de vermelding van den oorsprong der methode. Met PRIESSNITZ' eigene woorden wordt die oorsprong medegedeeld, en men kan er ten minste uit zien, dat men ook zonder logica tot groote resultaten, tot vermaardheid komen kan. Misschien is het evenwel daartoe een vereischte, om »maar een boer" te zijn. Als proefje van 's mans kennis van de natuur en zijne geniale toepassing daarvan deelen we die woorden over den oorsprong zijner methode hier mede. »Het werd mij al spoedig duidelijk, dat in het water levenwekkende en versterkende krachten aanwezig moesten [*sic!*] zijn; [en wel waarom?] *daar verdorrende planten en dorstige dieren als herleefden wanneer zij de noodige hoeveelheid water ontvingen.*" De wijze van toepassing van het koude water was nu in het eerst deze, dat daarbij eene spons gebruikt werd. Bijzondere omstandigheden gaven

aanleiding tot verruiming van PRIESSNITZ' kennis van de natuur. De wonderkuren die hij namelijk verrigtte, werden aan hekserij toegeschreven, en het gebruik van de beheksende of behekste spons aan den wonderdoctor verboden [getuigt 't wel, even als het wonder te Lourdes, voor den staat van ontwikkeling onder het volk, waaronder zoo iets plaats kan hebben?]. Maar PRIESSNITZ liet zich hierdoor niet afschrikken en gebruikte voortaan bij zijne wrijvingen en wasschingen de vlakke hand, omdat, zegt hij, »men mij die moeijelijk afnemen of wel het bezigen er van verbieden kon. Tot mijne eigene verwondering rigtte ik er echter meer mede uit dan vroeger met de spons en zag later in, dat de oorzaak van dit verschijnsel daarin lag dat nu *leven op leven* werkte." Wie die verklaring maar duidelijk vindt! Zoo goed als van eenig middeleeuwsch geleerd betoog, kan men hierop toepassen de woorden van GÖTHE: » — eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein." Toch had PR. die vernuftige ontdekking niet aan middeleeuwsche folianten te danken, want op bl. 60 vermeldt de Schr. zelf: »Met eenzijdig abstracte geleerdheid was PRIESSNITZ weinig ingenomen en schatte dat veel weten zóó gering, dat hij daarin wel eens te ver ging." Eenige bladzijden te voren leest men van een paar boeken, die aan PR. te leen gegeven werden, om zich daaruit een wetenschappelijk vernis te geven. Of hij ze gelezen heeft, en zoo ja — beleefdheidshalve, of wel om met den inhoud bekend te worden, blijkt niet; wel dat hij zich later maar niet meer met studie ophield, »om zich niet van den weg af te laten brengen." Bij zoo iemand is het niet te verwonderen, wat bl. 105 medegedeeld wordt: »in alledaagsche verschijnselen — vond PR. uitingen van verborgene krachten." De wetenschap der natuur heeft anders juist omgekeerd het streven, om alle krachten wier uitingen zij waarneemt, zooveel mogelijk tot ééne terug te brengen. Dat iemand als PR. ook al niet veel op heeft met vaccinatie, wat wonder? zelfs dat hij deze kunstverrigting noemt »eene roekelooze greep in de heilzame natuurlijke verrigtingen van het organisme", behoeft ons niet te bevreemden. Of het hem misschien anders had kunnen stemmen ten aanzien van de waarde der vaccinatie, dat zij ook bij de Toearegs in de groote woestijn van Noordelijk Afrika gebruikelijk is, zooals de beroemde reiziger Dr. BARTH meêdeelt, en wel zonder dat het ergens uit blijkt,

dat ze haar onmiddellijk of langs een omweg van de Europeanen zouden overgenomen hebben? Maar de man las niet, en kwam niet van zijn Gräfenberg af; hij wist dus ook niet, dat in de vorige eeuw het aanzienlijkste sterftecijfer in Europa door de pokken geleverd werd, dat dit getal na de invoering der vaccinatie zeer verminderd is, en te naauwernood meer in aanmerking komt. Verder dat onbeschaafde volksstammen, wien de smetstof der pokken meêgedeeld is, daardoor verschrikkelijk geteisterd worden, zoodat zelfs ter wille van eigen lijfsbehoud en om het welzijn van den stam, de aangetasten aan hun lot overgelaten worden en de stam verder trekt. Dat de man overigens vertrouwen genoeg had op koud water en op zijne kunst, wordt door meer dan één voorbeeld gestaafd, waaruit blijkt, dat hij zoowel bij gezondheid als bij ziekte zijne methode op zich en de zijnen toepaste. Somtijds zal daarbij ook wel de noodige overdrijving plaats gevonden hebben, b. v. bl. 45, waar van eene scharlakenkoorts gesproken wordt, die binnen eene week genezen geweest zou zijn. Maar niets wordt er bijgevoegd, waaruit men kan opmaken, dat de ziekte in haar waren aard herkend en bij haar juisten naam genoemd is, zoodat men wel regt heeft, om de verzekering van niet-geneeskundigen ten minste te wantrouwen. En dit te meer omdat twee bladzijden verder meêgedeeld wordt de geschiedenis van een ongeval, dat PR. overkwam. Hij stootte namelijk zijn voet, en wel moet het erg aangekomen zijn, ten minste hij zei daarop: »als het morgen niet beter is, moet ik morgen sterven." Nu was het den volgenden dag beter, *ergo* PR. had zich zelven door zijne behandeling van den dood gered. Ref. zou echter op dit geval eer het spreekwoord toegepast willen zien: beter hard geblazen dan den mond gebrand.

Uit dit alles kan blijken hoe ongeschikt een lofredenaar PRIESSNITZ in Dr. SELINGER gevonden heeft. Alleen een geneeskundige is in staat om PRIESSNITZ en zijne methode te beoordeelen, en kan er zich voor wachten om voor eene soort van goddelijke ingeving te houden, wat eigenlijk alleen den naam verdient van brutalen onzin. »'t Was maar een boer", zal men misschien den titel willen nazeggen, en dan zou ik gaarne antwoorden: »'t is waar, van een exemplaar van dat geslacht, zoo als men het in Boheme verwachten kan, zegt het zeker al veel, zóó geweest te zijn. Maar de spreekwijs gelijkt veel

op eene, die deze of gene soms op zich zelven toepast (en dat wil blijkbaar de Schr. of de Vertaler er meê): »ik ben maar een arm of een eenvoudig mensch" of dergelijke, en men behoeft niet veel menschenkennis te hebben, om dezulken te herkennen voor Diogenessen in hunne soort, door wier gescheurde kleêren de hoogmoed heen komt zien.

Niemand meene overigens dat Ref. bij dezen heeft willen uitvaren tegen de hydrotherapie, of dat hij goedvindt den blijkbaren afkeer hier te lande van het koude water. Maar een werkje als dit is eene kwakzalverachtige aanprijzing van de watergeneeskunde, geheel buiten de wetenschap staande, terwijl deze daarentegen door grondig en gezet onderzoek meer en meer tracht bekend te worden met de bruikbaarheid van het water als inwendig niet minder dan als uitwendig geneesmiddel. Ook van den Vertaler, van wien we het als waarschijnlijk aangenomen hebben, dat hij geneeskundige is, mag gezegd worden, dat hij zich niet op het tegenwoordige standpunt der geneeskunde geplaatst heeft, dat hij dat standpunt niet begrijpt, en de vooruitzigten, de wenschen van die wetenschap niet kent. Hare wenschen immers zijn, zich hoe langer zoo meer op te lossen in hygiène of gezondheidsleer, en haar tegenwoordig standpunt is niet zoodanig, dat men haar tegenover homoeöpathie, allopathie noemen mag. Want weinig minder onzinnig dan de leer van *similia similibus* zou zijn de strenge toepassing van de leer *contraria contrariis;* maar geen niet-homoeöpaath zal die leer aanhangen. Alleen aan de ondervinding komt bij het behandelen van zieken de laatste stem toe, en het rationaliseren in de therapie, de proeven op het gezonde ligchaam, om daaruit te besluiten tot geneeswerking op het zieke ligchaam, hebben zóó weinig opgeleverd, dat ten minste twee van de voornaamste geleerden, die zich bijzonder met dezen tak van de geneeskundige wetenschap bezig gehouden hebben (Prof. ALBERS en Prof. CLARUS), tot het besluit gekomen zijn, dat proeven met geneesmiddelen op het gezonde ligchaam geene waarde hebben, dan alleen tot opheldering van de reeds te voren bekende, door de ondervinding bewezen geneeswerking bij ziekten. Daardoor wordt tevens de onderste grondsteen van de homoeöpathie voor ten eenenmale onbruikbaar verklaard, en het gebouw van vermeend weten, op dien grondsteen opgetrokken, mist daarmede allen waarborg van duurzaamheid.

Waarlijk, wanneer de Vert. zich ten doel gesteld heeft, de watergeneeskunde hier te lande ingang te doen vinden — 't zij dan dat dit geschiede om de zaak zelve, of uit menschlievendheid, of om welke andere reden ook — hij zal zijn doel op die wijze bezwaarlijk bereiken. *Non tali auxilio, nec defensoribus istis!* Van een Doctor in de letteren was eene dergelijke onhandige verdediging eer te wachten; maar dat zoo'n prul nog een vertaler vindt! Waarom geene populaire (maar niet onwetenschappelijke) schets van watergeneeskunde geleverd, gelijk men in den laatsten tijd wel wanhopiger rigtingen in de »*After*"-geneeskunst met talent verdedigd heeft gezien? Met name heeft Ref. hier het oog op de verdediging van de Homoeopathie door N. N., den lijfarts van den aartshertog JOHAN van Oostenrijk, en op de verdediging van het zich noemend dierlijk magnetismus door Dr. WILH. WURM, assistent-geneesheer in München. (Wat er is van de werkjes over het laatstgenoemde onderwerp, onlangs ten onzent bij H. J. VAN KESTEREN uitgekomen, is Ref. nog onbekend.) Eene dergelijke behandeling van het onderwerp, die, zooals gezegd, niet zooveel talent vereischt zou hebben, als die der beide pas genoemde wanhopige rigtingen, zou de zaak van de hydrotherapie meer bevorderd hebben, dan de vertaling van dit werkje, of de geraaktheid, waarmeê de aanmerkingen beantwoord (?) zijn, die Dr. H. J. B. in den *Tijdspiegel* bij de aankondiging van dit zelfde werkje maakte.

Ref. eindigt met de woorden, ontleend aan eene rede door den beroemden Prof. ROKITANSKY gehouden in de zitting der K. Akademie van Wetenschappen te Weenen, den 31sten Mei des vorigen jaars:

»Zooals de geneeskunde heden ten dage is, liggen de grondslagen van haar pogen, zelfs in sommige bijzonderheden, voor het verlichte publiek open en bloot, en mag zij op het onbeperkte vertrouwen daarvan aanspraak maken. — Hare geheimen zijn geene andere, dan de diepten van de echte wetenschap, die zich van mysticismus en autoriteitsgeloof vrij gemaakt heeft en aan anderen meêgedeeld kan worden; de middelen waarmede zij werkt, zijn aan de natuur ontleend en aan die wetenschap getoetst. Ook bouwt zij heden ten dage geen zoogenaamde systemen, noch in de theorie, noch in de praktijk. Wat thans nog systeem genoemd wordt, zijn alleen bijzondere,

eenzijdige meeningen en handelwijzen op een beperkt gebied, die op onevenredige ontwikkeling van den een of anderen tak van wetenschap, of wel op de eene of andere op zich zelve staande ontdekking berusten. Over hunne waarde is het voldoende om dit op te merken: Hoe meer hunne aanhangers ze bij uitsluiting als geneesmethoden in praktijk brengen, des te meer hebben zij er behoefte aan om op sluwe wijze, door alles behalve wetenschappelijke gronden geleid, de voorwerpen uit te kiezen, waarop zij hunne kunst zullen uitoefenen, even als de oud-Grieksche tempelgeneeskunde in het belang van de Godheid, van wie de genezing gevraagd werd, de levensgevaarlijke zieken onder het eene of andere voorwendsel verwijderde."

Met deze woorden van den grooten meester der ziektekundige ontleedkunde besluit Ref. dit verslag, dat *sine ira*, *sine studio* geschreven werd, en wacht hij bedaard het *Quos ego* van de andere partij af. Dr. A. S.

De homoeopathische Geneeskunst. Populaire schets voor het Geneeskundig Publiek, door eene Vereeniging van voorstanders der Homoeopathie. Te Rotterdam, bij H. Nijgh. 1858. *In* 8*vo. VI en* 43 *bl. f* : - 30.

Waardoor heeft de Vaccine zooveel van hare behoedende kracht verloren, en hoe zal men afdoende daarin voorzien? Door C. G. CALLENBACH, *Senior, Medicinae Doctor en practizerend Geneesheer te Utrecht. Utrecht,* Kemink en Zoon. 1858. *In* 8*vo.* 31 *bl. f* : - 40.

Hoewel de beide bovenstaande titels het vermoeden opwekken van betrekking te hebben tot twee, naar inhoud en vorm zeer uiteenloopende, kleine geschriften, vermits het eerste gewijd is aan een meer algemeen onderwerp, en het tweede dienen moet om een zeer speciëel vraagstuk te behandelen, en wel, gelijk gewoonlijk, door een enkelen met name genoemden auteur, terwijl N°. 1 gezegd wordt eene vrucht des geestes van onderscheidene, in denkwijze overeenstemmende schrijvers te zijn, zoo hebben beide die werkjes echter, gelijk ons nader zal blijken, wat oorsprong en strekking betreft, zoo groote overeenkomst, dat wij meenden beider aankondiging onder één

hoofd te mogen vereenigen. Wij zullen ons daarbij echter tot het opgeven van den hoofdinhoud moeten bepalen, terwijl wij meenen eene meer uitvoerige in bijzonderheden tredende beoordeeling aan de geneeskundige Tijdschriften te kunnen overlaten.

I. Ofschoon de ongenoemde schrijvers zeggen leeken in het vak te zijn, zoo meenen zij echter eene populaire schets, ter aanbeveling van de homoeopathische geneeskunst aan hunne mede-leeken te mogen en moeten aanbieden. Niettemin halen zij aan het einde van het voorberigt, een zestal hoogduitsche homoeopathische schrijvers aan, van wier werken zij hebben gebruik gemaakt. Dat het werkje grootendeels als eene compilatie uit deze zal moeten beschouwd worden, schijnt reeds te blijken uit de vele germanismen, die men er in aantreft, zoo als *wisselkoorts*, *inwerkingen*, *kleinheid der gaven* (van geneesmiddelen), *verdichtingen*, enz. — In het eerste hoofdstuk wordt de oorsprong en het grondbeginsel der homoeopathische geneeskunst behandeld; in het tweede en derde de enkelvoudigheid der homoeopathische middelen en de kleine giften, waarin ze toegediend worden; in het vierde de homoeopathische diëet; in het vijfde de homoeopathie voor reizigers en zeevarenden; in het zesde de homoeopathische behandeling der veeziekten; in het zevende het verschil tusschen de allopathische en homoeopathische behandeling, ten opzigte van de sterfteverhouding en van de verplegingskosten; in het achtste eindelijk, de tegenwoordige toestand der homoeopathie, met hare behoeften aan afzonderlijke leerstoelen, aan een homoeopathisch staats-examen, en aan het regt van zelfbereiding en kostelooze afgifte van geneesmiddelen.

II. De heer CALLENBACH, een der weinige homoeopathische geneesheeren, die ons vaderland oplevert, beantwoordt de beide op den titel van zijn werkje gestelde vragen door aan te wijzen, dat de vaccine (die bij den mensch achtereenvolgens reeds vele generatiën doorloopen heeft) vermoedelijk verzwakt is, en dat daarom het voornaamste hulpmiddel gelegen is in de aanwending der echte aan de koe zelve ontleende pokstof. Ofschoon wij in beide opzigten in de meening van den schrijver deelen, moeten wij echter opmerken, dat het voor de regeneratie der koepokstof reeds toereikende is, om van tijd tot tijd eenige koeijen met vaccinestof in te enten en zóó eene nieuwe, blijkens de ervaring, veel krachtiger inëntings-stof te verkrijgen, gelijk

de proeven van den hoogleeraar NUMAN en anderen geleerd hebben. Dat wij, voor het overige, op des schrijvers betoog, als zou de uitvinding van JENNER een luisterrijk bewijs voor de waarde der homoeopathie opleveren, zeer veel hebben af te dingen en daarop, bij uitnemendheid, het *omnis comparatio claudicat* (elke vergelijking van ongelijksoortige zaken loopt mank) toepassen, behoeft wel niet opzettelijk te worden aangewezen.

Handboek der Algemeene Artsenijmiddelleer, of de leer der Artsenij- en Geneeswerking in ziekten, door Dr. J. F. H. ALBERS, *Hoogleeraar aan de Hoogeschool te Bonn, enz. Kampen,* K. van Hulst. 1858. *In 8vo.* 355 *bl.*

Om eene dieper ingaande beschouwing van dit werk te leveren, dat van zuiver geneeskundigen aard is, daartoe schijnen mij de *Vaderl. Letteroefeningen* de plaats niet. Iets anders is het echter om de aandacht der geneeskunst-oefenaren te vestigen op den rijken inhoud van wetenschap en ervaring in dit boek meêgedeeld. De hoofdgedachten, die den Schr. daarbij voor den geest zweefden, vindt men reeds in zijne voorrede vermeld: »De algemeene artsenijmiddelleer, zooals de leer van de artsenijwerking ook wel genoemd wordt, is de schakel, die physiologie, therapie en speciële artsenijmiddelleer met elkaâr verbindt. Er is geen tak der geneeskunde, die de therapie meer voor elke empirische behandeling behoedt dan de op pathologischen grondslag berustende artsenijmiddelleer." Let wel, hoe de Schr. dien grondslag hersteld wil hebben, in plaats van den physiologischen of chemischen, dien men vruchteloos getracht heeft daarvoor in de plaats te zetten. »Het onderzoek van de artsenijwerking op gezonden geeft ons slechts een beeld van de verandering, die het middel in het organisme ondergaat, en welken invloed het in dezen toestand op het organisme uitoefent, eene kennis, die voorzeker van groot belang is, doch de aanwijzing voor het gebruik van artsenijen in ziekten niet in zich bevat, aangezien het leven een ander iets is in ziekten, dan in gezondheid, al openbaart het zich ook steeds volgens dezelfde wetten." En verder: »de artsenijwerking als geneeswerking kan alleen uit het leven, en wel uit

het leven van den zieke, begrepen worden, en aangezien deze werkingen slechts in ziekten plaats grijpen, zoo kan de leer van de genezing der ziekte door de artsenij ook slechts uit en door de ziekte het ware licht verkrijgen." Uit de aangehaalde plaatsen zal men de rigting van Prof. ALBERS voldoende leeren kennen, alsmede de idee, die hem bij de zamenstelling van zijn werk geleid heeft. Zeer verdienstelijk schijnt Ref. onder veel, het hoofdstuk of liever het gedeelte (bl. 25—116) getiteld: geschiedenis en bronnen van de leer der artsenijmiddelen. Van verdere aanbeveling onthouden we ons; we geven alleen dengene die voor een degelijk werk over de algemeene artsenijmiddelleer nog een plaatsje in zijne bibliotheek beschikbaar heeft, den raad dit werk ter inzage te vragen; dan zal reeds de inhoudsopgave hem van de belangrijkheid, die het heeft, overtuigen.

Sept. 1858. A. S.

Epistola critica de Oratione prima in Catilinam, frustra a Cicerone abjudicata. Scripsit P. EPKEMA. Amstel. *J. D. Sijbrandi*. 1857. *8vo*. 101 *pgg*. *f* 1-25.

Het is reeds een geruimen tijd geleden, dat de Heer RINKES, de Leidsche Academie verlatende, met zijn proefschrift is opgetreden: *De abjudicanda prima Ciceronis in Catilinam oratione.* Zijn goede naam als een der beste kweekelingen van de philologische faculteit aan die Academie was hem reeds voorafgegaan; het vraagstuk, dat hij zoo zonder aarzelen aanvatte, is van zoo groot gewigt; de stelling op den titel uitgedrukt, was zoo categorisch; de toon van de geheele Dissertatie zoo vast en zeker; zijne conclusie zoo onverschrokken, dat de indruk, dien deze aanval maakte, niemand verwonderen kan. Men was overrompeld, men besloot uit het zelfvertrouwen, waarmede de zaak behandeld was, tot de deugdelijkheid der argumenten, men vermoedde achter zulk een stout bestaan eene krachtige hulp van hooger hand, en men hield zich een weinig op een afstand, zonder zich bepaald vóór CICERO te durven, of tegen CICERO te willen verklaren. Maar toch waren er te vele philologen in ons land, die te wèl wisten waarom ze CICERO altijd voor den schrijver der I^{e} Catilinaria hadden

aangezien, die geduld hadden om de aan hem toegebragte slagen eens van nabij te onderzoeken, dan dat de zaak lang zoo blijven kon. Weldra verhief zich Prof. BOOT en zond eene kleine bende éclaireurs vooruit, om voorloopig de kracht van den aanval wat te breken. Meer geloof ik niet, dat hij met zijne *Ciceronis Oratio in Catilinam I*ᵃ heeft willen doen. Waarschijnlijk heeft hij slechts de tegenwerpingen, die hem reeds bij eene eerste lezing voor den geest kwamen, tot den strijd willen vooruitzenden. Vervolgens stond E. J. KIEHL op en verhief in *De Gids* eene krachtige stem tegen den ontijdigen overwinningskreet, door RINKES over CICERO aangeheven. Wel moest hij voor dit protesteren boeten met eenige bitsheden, die hem ten antwoord werden gegeven; maar hij behoefde zich zeker nog niet te retracteren. Velen scheen het echter toe, dat de *acta* over dit geding nog niet waren gesloten, en onder dezen was de Heer EPKEMA.

Hij was ongetwijfeld de man voor zulk eene zaak. Wel heeft hij zijne liefhebberij niet op het boekmaken gezet, maar zijne veeljarige practische studien, vooral op het gebied der grammatica, en zijne erkende bekwaamheid geven aan zijne woorden het gewigt dat in zulk eene belangrijke zaak noodig is. Èn omdat de Heer KIEHL reeds het meest op de historische zijde der quaestie, op de *argumenta externa*, zijne aandacht had gevestigd, èn omdat zijne neiging hem meer naar de grammaticale zijde heentrok, werd deze alleen door den Heer E. aangevat. Van het begin tot den einde toe heeft hij de *argumenta interna*, die de Heer RINKES uit de oratie zelve aanvoert, doorloopen en getoetst, en zoo vormen zijne aanteekeningen bijna een volledigen commentaar, die door een schat van grammaticale opmerkingen uitmunt en het geheel tot een werk maakt, dat aan geen Nederlandsch litterator onbekend mag zijn. Hoogst belangrijk is om het den veteraan tegenover den jongen krijger in de wapenen te zien. RINKES stoot onophoudelijk toe met de adjectiva *ineptus*, *ridiculus*, *stultus*, *insulsus*, *absurdus*, met sarcasmen, bespottingen en schouderophalen over den armzaligen rhetor, die onder het mom van CICERO, deze oratie zou hebben gemaakt. EPKEMA weert elken stoot van CICERO af met het schild, dat alleen tegen zulke aanvallen beschutting kan geven, de grammatica en de vergelijking van andere plaatsen. Het is een werk van groot geduld

geweest om die *effata*, door RINKES zoo losjes daarheen geworpen, één voor één door bewijsplaatsen te ontzenuwen. — Maar de uitslag is dan ook aan die moeite geëvenredigd. Het is zoo, ik geloof, dat ook de Heer EPKEMA wel eens te ver is gegaan, door al wat in deze oratio voorkomt te willen in bescherming nemen, alsof het zóó moest en niet beter kon gezegd worden. Ook bij de philologen vindt men wel iets van theopneustie. Enkele vreemdheden in deze oratie, die mij altijd gehinderd hebben, schijnen mij nog niet ten volle opgehelderd te zijn. Maar over het algemeen is het doel, waarmede hij schreef, volkomen bereikt. Duidelijk en voldingend heeft de Heer EPKEMA bewezen, dat bijna alle aanmerkingen door RINKES tegen stijl en *habitus* dezer oratie gemaakt, *temere atque inconsiderate* ter neder zijn geschreven, en dat hij dikwijls den rhetor, dien hij uitlacht, verkeerd heeft begrepen. Het is in een woord wat de Franschen noemen *une exécution*, en wel eene zeer strenge.

Het is niet te ontkennen, aangenaam is het niet om te lezen, hoe hier de jongere door den oudere telkens vinnig op de vingers wordt getikt, hoe hem al de bespottende *epitheta*, die hij den zoogenaamden rhetor in het aangezigt werpt, met woeker worden teruggegeven, hoe zijn spreken *garrire* in plaats van *docte disserere* wordt genoemd, hoe hij eigenlijk niet veel beter wordt behandeld, dan een ondeugende schooljongen. Maar men moet ook niet vergeten, dat de onbegrijpelijke ligtzinnigheid, losheid en de aanmatigende toon, waarin het Academische proefschrift over zulk een gewigtig onderwerp handelde, niet anders konden doen, dan tegen den schrijver, die zich zoo zeer heeft blootgegeven, innemen. EPKEMA begint met het rondûit te erkennen, dat het zijne *indignatio* had gewekt, en, mag het hem euvel worden geduid, dat hij even weinig ontzag voor R. heeft als deze voor CICERO? Misschien had hij achterwege kunnen laten, om R. ook over zijne Latiniteit hard te vallen, die hier en daar wel eens sporen van haastige bewerking verraadt, maar mij toch anders zoo slecht niet voorkomt. Maar dat hij zulk een krachtig protest inbrengt tegen de wilde, onhollandsche afbrekingswoede, waarin eene zekere rigting hare geleerdheid stelt; dat hij het doet met zulk een ferm geschreven, degelijk stuk; óók dat hij het doet zonder praal van geleerdheid, maar met een schat van kennis, — wij kunnen niet

anders dan het toejuichen. Hij divageert niet, maar wederlegt één voor één de geopperde bezwaren, zoodat eene tegencritiek niet wel mogelijk zal zijn zonder insgelijks voet bij stuk te houden, en al het door hem aangevoerde te ontzenuwen, — wat niet zoo gemakkelijk gaan zal als de Dissertatio *De abjudicanda* te schrijven.

Tot nog toe is er dan ook noch uit Leyden, noch uit Nijmegen eene stemme opgegaan ter verdediging van het begonnen vernielingsproces. Wel hebben wij zoo iets gehoord van pogingen door den Hoogl. J. BAKE gedaan, om den galop van zijn leerling, waartoe hij hem zelf wel schijnt aangezet te hebben, te verdedigen; maar die zijn gedaan binnen den beperkten kring van de Koninklijke Academie, en sommigen beweren zelfs, dat dit ook best daarbinnen besloten zal blijven.

Zal de Heer RINKES dan niets ter zijner verdediging kunnen bijbrengen? Mag ik zeggen, wat ik van de zaak denk. De jonge philoloog heeft een verkeerde greep gedaan, en in den grond houd ik hem voor bekwaam genoeg, om dit thans in te zien. Maar de Heer EPKEMA heeft hem een uitweg overgelaten, en misschien zal hij vroeger of later met de philologische kennis die hij ongetwijfeld heeft, daardoor weder in de verloren vesting trachten binnen te rukken. De historische zijde der zaak, de *argumenta externa*, zijn door den Heer EPKEMA buiten spel gelaten. Wel hebben reeds KIEHL en BOOT dat punt behandeld, maar het ware toch misschien beter geweest, die beide zijden bij elkander en in verband te beschouwen.

Zoolang als echter de Heer RINKES zijn eersten aanval niet door een tweeden meer afdoenden ondersteunt, houden wij de eerste Catilinaria voor ganschelijk gered van den ondergang, en zullen wij met hetzelfde genoegen als altijd CICERO het *quousque tandem* den *parricida* hooren toedonderen.

Handleiding tot de kennis der Vaderlandsche Geschiedenis, ten dienste van hen, die zich tot de lessen bij de Koninklijke Militaire Akademie wenschen voor te bereiden, door LODEWIJK MULDER, *Eerste Luitenant der Infanterie aan voornoemde Akademie. Te Arnhem, bij* D. A. Thieme. 1858. *IV en* 260 *bl.* *f* 1-90.

Een schoolboek te schrijven, ach, dat niet geleerd en ongeleerd

er zich toe berekend waande! Hoevele onbruikbare schoolboeken zouden er minder in de wereld zijn! Inderdaad, het heeft groote moeijelijkheden. De een is zijn onderwerp volkomen meester, maar stelt zich niet genoeg in de plaats van den leerling, den ongeoefende in het denken, voor wien eene eenvoudige, heldere voorstelling een eerste vereischte is. De ander weet niet veel meer van de zaak die hij behandelt dan hetgeen hij daar neêrschrijft en dat hij uit een grooter schoolboek netjes heeft uitgetrokken; hij heeft zelf niet gedacht en kan dus den leerling niets te denken geven. En kundigen zoowel als onkundigen — maar de laatsten inzonderheid — vervallen nog in de gevaarlijke fout, dat zij, de zaak van een eenzijdig standpunt beschouwende of niet beter wetende, partijdige begrippen neêrleggen in een boek, dat eenvoudig de elementen moet bevatten en dus zoo objectief mogelijk moet zijn.

Zien wij in hoever de schrijver van bovengenoemde *Handleiding* die klippen heeft weten te vermijden.

De schrijver heeft in een kort bestek de belangrijkste gebeurtenissen gemakkelijk weten te groeperen en helder voor te stellen. Hij laat ze zelve spreken, zonder in beschouwingen te treden en personen of feiten te apologiseren — een *hors d'oeuvre* in een schoolboek, waaraan zich zoo velen hebben schuldig gemaakt. Ook heeft hij te regt ingezien, dat tot goed begrip der historie eene beknopte uiteenzetting van de staatsinrigting in de verschillende tijdvakken noodzakelijk was. Zoo zijn hier aan het leenstelsel, aan de verhouding tusschen volk, vorst en adel in den grafelijken tijd, aan de staatsinstellingen der republiek afzonderlijke hoofdstukken gewijd. Eene andere deugd van het boek is deze, dat niet een enkel tijdvak, zooals het grafelijke, ten koste van de andere met te veel uitvoerigheid behandeld is; uit de lange lijst der Hollandsche graven zijn verscheidene vroegere te regt met stilzwijgen voorbijgegaan.

Ziedaar reeds genoeg om tot aanbeveling dezer *Handleiding* boven de meeste harer voorgangsters te kunnen strekken, misschien boven die alle. Maar die goede eigenschappen mogen ons het gebrekkige niet over het hoofd doen zien. Na het midden der achttiende eeuw komt de schrijver blijkbaar op een terrein dat hem meer vreemd is. Daardoor verliest de voorstelling het heldere en onpartijdige, aan die der vroegere

tijdvakken eigen. Evenmin als uit andere handleidingen zal de leerling zich uit deze een goed begrip kunnen vormen b. v. van de oorzaken en den loop der revolutie van de vorige eeuw, want ook hier weder zijn patriotten, franschgezinden en revolutionnairen één, en wordt alleen op het onregt gewezen het stamhuis van Oranje door het gedwongen vertrek van WILLEM V aangedaan, zonder de noodzakelijkheid daarvan te doen inzien. Ach, de patriotten hebben genoeg voor hunne franschgezindheid geboet, dan dat men niet de volgende geslachten zou leeren aan hunne bedoelingen regt te laten wedervaren. Ook is het miskenning van het volk, zoo als hier, zijdelings te leeren, dat dankbaarheid voor de goede diensten door de prinsen van Oranje aan onzen Staat bewezen, het de vele misbruiken over het hoofd had moeten doen zien, die het bestuur der latere stadhouders aankleefden, en die door hunne zwakheid en onverstand niet geleidelijk, maar alleen door hevige middelen konden verbeterd worden. Hetzelfde partijdige waas ligt ook over het verhaal van den lateren tijd uitgestrekt, dezelfde zucht om de fouten des volks op den voorgrond te stellen, die der vorsten te vergoêlijken.

Wij hebben nog eene andere grieve tegen de *Handleiding* van den Heer MULDER. Naar onze meening behoort de geschiedenis van nijverheid, handel, kunst, wetenschap ook tot de geschiedenis van een volk. Het kort bestek eener handleiding mag geene verontschuldiging zijn, dat die hier geheel voorbij is gezien. Zij hangt te naauw met de historie van den staat te zamen en draagt te veel bij om die beter te doen begrijpen. Als inleiding op ieder tijdvak had onzes inziens op den toestand van het volk in deze opzigten gewezen moeten worden. Eene handleiding toch moet niet alleen een leerboek voor den discipel, maar ook een leiddraad voor den onderwijzer zijn, en dezen tot uitwerking der verschillende punten door mondeling onderrigt aanleiding geven. De taak des onderwijzers is zwaar genoeg om er hem hard over te vallen, dat, waar die aanleiding gemist wordt, de zaak dikwijls over het hoofd wordt gezien.

Wij hebben de verdiensten van de *Handleiding* van den Heer MULDER geroemd, de fouten die haar naar ons inzien aankleven, niet verzwegen, en durven, op hare voorgangsters ziende, haar gerustelijk aanbevelen. X.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Mr. IS. AN. NIJHOFF, *Archivaris van Gelderland. Nieuwe Reeks. Eerste Deel, eerste Stuk. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff en Zoon. 1857. *In gr. 8vo. IV en* 122 *bl. f* 1-25.

De ijverige en geleerde Archivaris van Gelderland gaat steeds voort met te verzamelen en uit te geven, wat hij meent nuttig en dienstig te zijn aan Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. Het stuk, dat wij hier voor ons hebben, moge, even als zoovelen zijner voorgangers, bewijzen, dat de Heer NIJHOFF met vrucht verzamelt, uitmuntende medearbeiders heeft, en doeltreffend in het kiezen zijner *Bijdragen* te werk gaat. Vooreerst treffen wij in dit stuk aan, eene uitvoerige en geleerde beschouwing van de *Marken op de Veluwe*, door Mr. L. A. J. W. SLOET, waarvan wij later het vervolg mogen wachten. Gelijk de lezer weet, is men het over de beteekenis van *Marken* en over haren oorsprong niet eens. De ervaren schrijver dezer beschouwing had reeds vroeger zijne meening aangaande dit vraagstuk bekend gemaakt, en betuigt in zijne opinie, dat de marken over geheel Duitschland, van de Alpen tot aan de zee, verspreid waren, meer en meer te zijn bevestigd. Anderen echter, als DE MEESTER, TADAMA en NIJHOFF ontkennen het bestaan van marken op de Veluwe, in den zin en de beteekenis, waarin die in het Zutphensche en elders worden aangetroffen. Uitvoerig, en, naar wij gelooven, met goed gevolg, verdedigt de Heer SLOET zijne stelling. Vooral het onderzoek, dat hij instelt naar het oude tinsboek van *Voorst* is zeer merkwaardig; de Heer NIJHOFF had zich vroeger ter verdediging zijner zaak op datzelfde boek beroepen, en was door zijn onderzoek tot geheel andere resultaten gekomen. Wij zijn niet in de gelegenheid om zelven die oude manuscripten te onderzoeken, en al waren wij zulks, wij zouden ons wel wachten een vonnis te vellen in eene zaak, waarover twee zoo geleerde archaeologen verschillen. In onze eenvoudigheid zouden wij nu, na lezing dezer verhandeling, de zijde van Mr. SLOET kiezen; maar wij houden het voor zeer mogelijk, dat wij ons hebben laten medeslepen, en dat, wanneer de Geldersche Archivaris eens op dit punt terugkomt, het zeer moeijelijk zijn zal eene

keuze te doen tusschen de beide opinies. In allen gevalle meenen wij niet te veel te zeggen, wanneer wij beweren, dat de Heer SLOET door zijn geleerd onderzoek een voor de quaestie zeer nuttig werk verrigt heeft, waarvoor hij onzen dank verdient; het is met verlangen dat wij naar het tweede gedeelte zijner verhandeling uitzien.

Mr. H. O. FEITH gaf in dit stuk eene *Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen in de provincie Groningen*, zeer belangrijk, omdat het tot aanvulling strekt van de *Geschiedenis der heksenprocessen* van den kundigen Mr. JAC. SCHELTEMA, die bij gebrek aan zekere berigten uit Overijssel, Groningen en Drenthe, van die gewesten in zijn werk geen gewag maakte. De zeer lezenswaardige voorlezing van Mr. FEITH deed bij ons het verlangen opkomen, dat ook voor Overijssel en Drenthe een geschiedschrijver van de heksenprocessen mogt opstaan; wij twijfelen geen oogenblik, of het zal ook in die streken niet aan stof daarvoor ontbreken.

De Heer P. C. G. GUYOT komt nog eens terug op eene stoffe reeds vroeger door hem behandeld, namelijk de kleuren onzer vlag; ook nu weder hebben wij zijn onderzoek met genoegen gevolgd. Zijn resultaat is, dat, ofschoon *rood*, *wit* en *blaauw* reeds onder het Beijersche Huis de landsheerlijke kleuren van Holland en Zeeland waren, onze vlag echter haar oorsprong verschuldigd is aan die zelfde kleuren, als landsheerlijke kleuren van het Bourgondische Huis; maar dat de kleuren van de Nederlandsche oorlogsvlag, gedurende den tachtigjarigen oorlog, *oranje*, *wit* en *blaauw* waren.

De geschiedenis van het *Stift ter Hunnepe* is de stof der bijdrage door den Heer P. C. MOLHUYSEN geleverd. Het is slechts een kort overzigt, dat ons hier gegeven wordt, maar met genoegen hebben wij er kennis mede gemaakt. Onze regering mag den hemel wel danken, dat het niet meer met inrigtingen als dat Stift ter Hunnepe en zijne juffers te doen heeft; zij heeft waarlijk zulke dames niet noodig om 't haar lastig te maken.

Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH heeft het Britsch Museum te Londen bezocht, en daar genoeg gezien, om eene belangrijke bijdrage in NIJHOFF's verzameling te leveren; het is met deze dat dit stuk besloten wordt. Zij behelst een *Berigt over eenige handschriften betreffende onze geschiedenis*, in genoemd

Museum bewaard. De beschrijving van wat de Heer VAN DEN BERGH daar gevonden heeft, en de veronderstelling, dat er nog meer schatten voor onze geschiedenis in het Britsch Museum te Londen verborgen zijn, doen ons hopen, dat de schrijver dezer bijdrage nog eens een Engelsch reisje ondernemen zal.

Spoedig weder een Stuk van NIJHOFF's *Bijdragen* te ontvangen, vooral als 't van gehalte is als het aangekondigde, zal ons bijzonder aangenaam zijn.

Blikken op DE RUYTER's *Standbeeld. Beschouwingen over Neêrlands Zeewezen, in verband met zijn bloei en grootheid, door* E. R. SIJPKENS, *schrijver van: »De Volksgeest van* 1830—1831 *herdacht." Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1858. *In gr. 8vo. VIII en* 245 *bl. f* 2-40.

Deze lijvige brochure mogt slechts ten deele Ref.'s goedkeuring wegdragen, en dit had hij bij het begin zijner lectuur niet gedacht; het bombastische element toch, dat in het geheele geschrift zeer ruim vertegenwoordigd is, speelt in de eerste bladzijden zulk eene hoofdrol, dat men schier afgeschrikt wordt van de lezing van het overige. En toch, het moet erkend worden, bevat het schrijven van den Heer SIJPKENS veel goeds en waars; de goede en opregte bedoeling waarmede het opgesteld is, de vele blijken welke de schrijver geeft van zich in vele opzigten wel op de hoogte gesteld te hebben van zijn onderwerp, maken het jammer, dat zoovele gebreken zijn werk aankleven; dat hij (misschien zonder het zelf te weten) de zaken met een partijdig oog beschouwt, en zich op een zeer eenzijdig standpunt geplaatst heeft, dat hij zijne gedachten niet heeft kunnen uitdrukken in minder langdradigen vorm. — Ref. moet beginnen met op te merken, dat de Heer SIJPKENS beter gedaan zou hebben met het eerste gedeelte van den titel, en het meeste in de brochure dat daaraan beantwoordt, weg te laten; daardoor zou veel papier en bombast uitgespaard zijn, dat nu den lezer op meerdere kosten jaagt en verre van vermakelijk is. Veel daarvan is daarenboven zeer moeijelijk of in 't geheel niet te begrijpen, b. v. de volgende phrase op bl. 12: »Hadden derhalve al die kosten en zorgen, aan het

oprigten hunner beeldtenissen — (van groote mannen?) — besteed, alleen ten doel om hunnen naam te verheerlijken, hunnen roem aan de wereld te verkondigen, zoo ware dit alles niets, *volstrekt niets*, dan eene kostbare dwaasheid, eene ijdele begoocheling; ja, in plaats van eene vereering hunner nagedachtenis toegebragt, zoude het inderdaad niets anders zijn, dan eene beleediging van hunnen roem, een bittere spot en hoon; en men zoude er dan niet aan gedacht hebben, dat de glorie en luister van hunnen grooten naam op dat fraaije en kostbare, maar voorzeker *veel te laat* opgerigte standbeeld, een alles overtreffenden, een beslissenden, een eeuwenheugenden voorrang had!" De volzin is lang genoeg om er iets begrijpelijks in mede te deelen, — maar desalniettemin is het Ref. geheel duister wat de S. zeggen wil, en van dit kaliber is er veel in de *Blikken*. — Het doel van onzen Schrijver is bij de natie belangstelling op te wekken voor onze zeemagt; hij wendt daartoe zijne blikken op het verledene en op het tegenwoordige, en verlangt dat het treurige resultaat van de vergelijking dezer beiden, de regering de handen doe aan 't werk slaan, om zoo al niet geheel te herwinnen wat verloren is, dan toch zooveel mogelijk te herstellen en verderen achteruitgang te verhoeden. Met deze bedoeling heeft Ref. volkomen vrede, maar de wijze waarop de S. hierin te werk gaat, moet hij grootendeels afkeuren. 's Schrijvers blikken toch zijn niet onbeneveld; de schoonheid en kracht van het verledene worden door hem met te glansrijk een aureool omgeven; zijne vooringenomenheid met dat verledene verleidt hem tot beweringen die onwaar zijn; in zijne beschouwingen van de tegenwoordige gesteldheid onzer zeemagt en in zijne vergelijking met hetgeen zij vroeger was, verliest hij geheel de veranderde omstandigheden uit het oog, en braakt hij al zijne gal uit op eenen, bij wien, naar Ref.'s opinie, de schuld van het verval toch onmogelijk gezocht kan worden. 's Schrijvers klaagtoonen over het verval onzer marine, — Ref. stemt er ten volle mede in; zijn beweren, dat versterking en wederopbouwing niet alleen wenschelijk, maar hoog noodzakelijk zijn voor een land als het onze, met zooveel handel en zoo uitgestrekte koloniën, — Ref. zegt er ja en amen op. Maar wanneer de Heer SIJPKENS uit overdreven ingenomenheid met den tijd van onzen bloei en van dien onzer marine, vertelt

(bl. 16) dat onze vlootvoogden »de vloten der magtigste mogendheden *veroverden*, *verstrooiden* of *verbran(d)den*, ten einde hun (?) een eerlijken vrede af te dwingen, — dan moet Ref. van zijne zijde wijken, en opmerken, dat die uitdrukkingen van *veroveren*, enz. veel te sterk zijn, en dat op dat »afdwingen van een *eerlijken* vrede" wel wat af te dingen valt; men denke slechts aan den eersten vrede van *Westminster*, aan dien van *Breda*, en aan den tweeden van *Westminster*. Dat de S. met eere gewaagt van de houding onzer vloot in 1781 bij Doggersbank, is volkomen te regtvaardigen; er is daar dapper en roemrijk door de Hollanders gestreden; maar hij noch iemand heeft het regt om te spreken van onze *zegepraal* (bl. 39) bij Doggersbank; eene zegepraal was het volstrekt niet. De S. heeft volkomen gelijk, wanneer hij tot roem en eere van het verledene onzer marine, het jaar 1672 gedenkt; maar hij overdrijft bij zijn beweren (bl. 39), dat Nederland toen *alleen* aan de zeemagt zijne uitredding te danken had; want hij vergeet hoe de natuur ons te hulp kwam, hoe onze inundaties ons het heerlijkste redmiddel tegen den vijand werden. — De bewering van den Heer SIJPKENS omtrent den loop der zaken in 1830, dat ons vaderland zooveel schade in zijne koopvaart leed, »*alleen*, omdat er geene oorlogsmarine bestond, om den handel te beschermen en den vijand ontzag in te boezemen"., is belagchelijk; hoe sterk en magtig toch had Neêrlands marine wel moeten zijn, om in dien tijd Engeland en Frankrijk *ontzag in te boezemen*? Ref. heeft maar eenige staaltjes van des S.'s schrijfwijze bijgehaald, om den geest der brochure eenigzins te doen kennen. Het goede van dit geschrift is in dat gedeelte te vinden, waar de S. het niet bij exclamaties laat blijven, maar zich meer positief uitdrukt. Waar hij de staten opgeeft van onze marine en vergelijkt met die van andere naties, daar doet hij een goed werk, daar zal hij ieder tot de overtuiging brengen, dat de vergelijking tusschen de Nederlandsche marine en die van Engeland, Frankrijk en Rusland ontmoedigend, die tusschen de Nederlandsche en de Zweedsche, Oostenrijksche en Pruissische marines beschamend is. Moge in deze zaak 's Schrijvers stem gehoord worden, mogen zich andere stemmen met de zijne vereenigen, om hen die slapen wakker te schudden uit eene sluimering, welke niet anders dan verderfelijk voor den lande zijn kan, en hen op middelen bedacht doen zijn voor de

herstelling onzer marine. Die middelen te vinden is zekerlijk in onzen tijd eene zeer moeijelijke zaak; SIJPKENS zegt wel: »die het doel wil, schroomt de middelen niet" (bl. 77), maar men kan toch niet verlangen dat de regering in deze zaak den stelregel der Jezuieten volge. Onze Oost-Indische baten zijn wel groot, maar de regering moet toch voortgaan met schulddelging, zij moet gehoor geven aan het algemeene verlangen naar zoo noodzakelijke spoorwegen; zij mag niet doof zijn voor de stem der christenheid, die de emancipatie der slaven in onze koloniën eischt; zij wordt bijna gedrongen tot verligting der lasten welke op de gemeenten drukken; en wat al niet meer wordt dadelijk gevorderd, dat millioenen bij millioenen eischt! Men achte vooral de taak der ministers niet te ligt, en zij niet te voorbarig in het veroordeelen; de beste stuurlui staan zoo dikwijls aan wal, en menigeen die nu uit de hoogte veroordeelt, zou wanneer hem eene portefeuille werd toevertrouwd, deerlijk met de handen in 't haar zitten. Ref. maakt deze opmerking bepaald met het oog op den Heer SIJPKENS; wanneer deze zich toch (bl. 191, noot) dus uitlaat: »Ministers, wier vroegere loopbaan of werkkring hen ten eenenmale ongeschikt maakte, om aan het hoofd van Departementen van Algemeen bestuur te staan, waarvoor men zich alvorens (!) gevormd en bekwaam moet hebben gemaakt, ten einde in den ministeriëlen zetel geplaatst, niet genoodzaakt te zijn door de oogen van anderen, die zoo vaak op eigen voordeel doelen, te moeten zien, gelijk dit nog heden ten dage, met een der gewigtigste departementen, het door ons hier besprokene, dat van Marine, helaas, plaats vindt", en daarmede zijne niet zeer humane polemiek tegen den tegenwoordigen minister van marine opent, zonder door iets de waarheid dezer scherpe uitdrukking te bewijzen, dan verdient dit ongetwijfeld algeheele afkeuring. Geeft de S. middelen aan de hand, om beter te handelen? Behalve, dat hij betuigt eene maritime conscriptie te verlangen (bl. 79) (ofschoon hij die bl. 89 in formelen strijd noemt met den geest der natie), zegt hij al niet veel meer, dan dat er meer geld uitgetrokken moet worden voor de marine. Maar van waar moeten die schatten komen in een tijd, waarin zooveel voor even dringende zaken vereischt wordt? Is het de schuld van den Heer LOTSY, dat hij onder omstandigheden als de tegenwoordige,

met beleid en voorzigtigheid, en niet eensklaps de gewenschte verbeteringen aanbrengen kan? Dat de minister geen marine-officier is, doet *hier* niets ter zake; wij hebben *hier* met eene finantiële quaestie te doen. Wordt op de begrooting te veel voor het budget van marine gevraagd, dan weet immers ieder dat zulks niets baten zou, en misschien alleen de aftreding des ministers zou veroorzaken. Ref. gelooft, dat hier aan den ervaren staatsman, die thans aan het hoofd staat van het departement van Marine, een onbillijk verwijt wordt gedaan. En dit is niet het eenigste. Op vele plaatsen van dit geschrift schijnt het den S. te ergeren, dat de minister geen zeeman is; Ref. weet niet hoe dit te rijmen met zijne woorden op het einde zijner voorrede (VIII), waar hij instemt in de woorden van den Prins van JOINVILLE: »On vit toujours sur les vieux préjugés qu'il faut être marin, c'est à dire posséder des connaissances théoriques et pratiques toutes spéciales, pour être apte à connaître les affaires de la marine. Et ce préjugé entretenu par diverses circonstances a empêché jusqu'ici beaucoup de bons esprits, de se livrer à l'étude de l'état réel de notre puissance navale." Men ziet het, tegeningenomenheid doet S. inconsequent zijn. Bewijst de S. nu dat de Heer LOTSY getoond heeft voor zijne moeijelijke taak niet berekend te zijn? Och neen; de groote zonde van den minister bestaat hierin, dat hij in 's lands raadzaal beweerd heeft, dat de vroegere dagen van grootheid en glorie ter zee tot de geschiedenis behooren, en nimmer weder kunnen keeren (bl. 195), en dat wij geene groote vloot noodig hebben om onzen handel te beschermen, maar wel een krachtig oorlogschip moeten bezitten, om in tijden van gevaar onzen handel tegen kapers te kunnen beveiligen (bl. 196). Dat nu over het tweede punt verschil van opinie bestaat, kan Ref. zich voorstellen, maar dat het eerste gezegde den Minister zoo euvel wordt geduid, is hem geheel onbegrijpelijk. Het wordt *ravengekras(ch)* genoemd, dat de Heer LOTSY beweert, dat de vroegere dagen van grootheid en glorie ter zee tot de geschiedenis behooren, en nimmer weder kunnen keeren. En toch gelooft Ref. dat die woorden volkomen waarheid behelzen. Het eerste, dat iets wat een paar eeuwen geleden is, tot de geschiedenis behoort, duldt geene tegenspraak, en het tweede getuigt voor 's ministers inzigt in de zoo veranderde omstandigheden, een voorregt

dat de S. geheel mist. Op bl. 201 komt de S. terug op dat *behooren tot de geschiedenis*, en neemt daar de vrijheid van aan 's ministers woorden een niet bedoelden zin en beteekenis te geven, door te zeggen, dat de Heer LOTSY zich vermeet om een tijdperk van roem, enz. af te sluiten voor het volk. Dit ligt volstrekt niet in de woorden van den minister; en al ware dit zoo, wat zou het dan nog? Een afgesloten tijdperk kan nog degelijk vruchten voor de toekomst opleveren. Het tijdperk onzer 80jarige worsteling is sinds lang gesloten (misschien beweert de S. dat dit jammer zou zijn), doch is daarom niet dood of te niet. De tijdperken van Griekenlands, van Carthago's en Rome's bloei zijn afgesloten, maar zij leveren nog menige nuttige leering, menig vruchtbaren wenk.

Ref. mag niet *meer* plaats vergen voor deze aankondiging. Hij beveelt de lezing der brochure aan, maar hoopt dat de Heer SIJPKENS, zoo hij weder de pen mogt opvatten, aan zijne lezers meer ongemengde goedkeuring zal afdwingen. Vooral, wanneer hij weder historische herinneringen en tegenwoordige toestanden vergelijken wil, zij hem het historieblad (zooals hij het zelf (bl. 26) noemt) een reine spiegel. Had hij met oordeel daarin gezien, hij zou ontwaard hebben, dat sedert CROMWELL's tijden de toestand van Nederland als zeemogendheid geheel veranderd is, om nooit weder te worden wat zij vroeger was. Het historieblad is voor hem geen spiegel die de beelden naar waarheid terugkaatst, maar *un portrait qui devient trop jeune à force de vieillir*, en daarom niet meer gelijkend is. Wanneer hij weder iemand bestrijden wil, doe hij het met meer grond en humaner dan hij het nu MR. LOTSY deed.

Geschiedenis van Italië, van de eerste Fransche omwenteling tot het jaar 1850. *Uit het Engelsch van* R. H. WRIGHTSON. *Breda*, Broese en Comp. 1857. *In 8vo.* 2, *V en* 312 *bl.* *f* 3-20.

Eene geschiedenis van Italië, die ook de tragoedie van 1847—49 omvat, — daaraan bestond behoefte.

Het jaar 1848 is voor den geschiedschrijver geweest, wat een cometenjaar voor den astronoom is, een jaar van vervulling en voorspelling tevens. Maar van alle bedrijven uit dat groote drama was er geen belangrijker, dan dat in Italië gespeeld is. Het was geen aanval van barricadenfurie, die zich

alleen tot de groote steden bepaalde, het was eene algemeene, eene nationale beweging; geene navolging van Parijsche mode, maar eene zelfstandige opwelling; geene omverwerping van een bestaanden regeringsvorm, maar eene poging om een knellend juk af te schudden; geen gruwel, maar eene dwaling. Aan den anderen kant echter mengde zich ook zoo veel vreemdsoortigs en verkeerds in dat wonderlijke spel der meest uiteenloopende belangen; was er zoo veel proza bij het poëtische en zoo veel verdorvenheid bij de welmeenende droomen, dat het bezwaarlijk is, om in dien chaos licht en klaarheid te vinden. Beelden als dat van den Napelschen FERDINAND, den BOURBON met Italiaansch bloed; van PIO IX, zwevende tusschen goede bedoelingen en Pauselijke belangen; van CARLO ALBERTO met zijn ridderlijk zwaard en dubbelzinnig karakter; van MAZZINI, die met helsche middelen, hemelsche bedoelingen voorgeeft na te jagen; van MANIN, wiens ongeluk zijne welgemeendheid was; van RADETZKY met zijn moorddadigen geest van orde en zijn geheimzinnig krijgsgeluk, — zijn nog te weinig scherp afgeteekend, om zich duidelijk en begrijpelijk voor het oog des tijdgenoots te vertoonen.

Zijn het groote schelmstukken of groote dwalingen, die daar zijn begaan? is het der vorsten ontrouw of het dralen der gematigden, of de onzinnigheid der geheime genootschappen, die het veelbelovende kind in de geboorte hebben gestikt? — nog heeft geen bedaard partijdig onderzoek daarover zijn oordeel laten hooren. Hebben de revolutiejaren het zegel gedrukt op LAMARTINE's vonnis: »l'Italie est morte" (*), of hebben zij het regt gegeven, om het »Viva l'Italia" voor eene waarachtige voorspelling te houden? heeft Oostenrijk regt om de Italianen te zwaarder te drukken, hoe meer zij de verzenen tegen de prikkelen slaan, of doen de Italianen wijs zoo zij onhandelbaarder worden naarmate zij harder worden behandeld? — is het werkelijk voor het Europesche evenwigt noodig, dat Italië eene »idée géographique" blijve, of kan het op zich zelve staan zonder Europa's statengebouw te doen vallen? Zietdaar vele vraagpunten in dit twistgeding, waarvoor de *acta* wel in groot aantal bijeenverzameld, maar nog niet geschift zijn.

(*) Zoo wordt LAMARTINE gezegd in een staatsstuk gesproken te hebben; maar zelf heeft hij dit later ontkend.

Italië zelf is niet in den toestand, waarbij eene onpartijdige historievorsching mogelijk is. Het heeft wel mannen als FARINI, VINCENZO GIOBERTI, BALBO, MASSIMO D'AZEGLIO en GUALTERIO gehad, die de geschiedenis van hun volk met liefde en met studie hebben behandeld; maar hunne geschriften konden niet anders zijn dan partijschriften, van edelen stempel wel is waar, maar toch altijd partijschriften. Van de andere landen is Duitschland voor een groot deel zelve partij in de Italiaansche zaak, en de overigen kennen dat land te weinig. Alleen de Fransche en meer nog de Engelsche geschiedschrijvers zijn het best in staat, om ons in te lichten aangaande de groote dingen, die op het Schiereiland geschied zijn.

Daarom deed het mij genoegen eene geschiedenis van Italië van eene Engelsche hand aangekondigd te zien, en scheen mij het denkbeeld niet ongelukkig om die in het Hollandsch te vertalen. Het Engelsche volk toch, dat, behalve voor zijne eigene zaken, nog altijd tijd vindt om zich met die van andere landen te bemoeijen, heeft vooral Italië in de laatste jaren met aandacht gadegeslagen. Het ontvangt de ballingen van dat land in zijne gastvrije armen, en deze weten door kwaad en door goed, door schreeuwen en door schrijven de belangstelling voor het lot huns vaderlands wel levendig te houden onder Albions zonen. Het was dus zeer waarschijnlijk, dat een Engelschman met liefde en met kennis van zaken de geschiedenis van dat land zou behandelen.

Aan deze verwachtingen, misschien wel wat al te hoog gespannen, heeft het hier vertaalde werk niet beantwoord. Het is, ja, eene geschiedenis van Italië, gedurende de laatste 60 jaren, maar daarmede is ook alles gezegd; zelfs is het twijfelachtig, of het niet eerder eene geschiedenis alleen der jongste omwentelingen te noemen is, waarbij de vroegere bij wijze van inleiding kortelijk wordt opgehaald. Doch dit is geen groot bezwaar, daar juist die jongste gebeurtenissen wel verreweg de belangrijkste zijn. Het is een handboek, zeer geschikt voor ieder, die hetgeen hij in de nieuwsbladen in die tijden gelezen heeft, nog eens ordelijk bij elkander wil lezen. Maar meer lof durf ik er niet aan toekennen. Groote diepte van opvatting heeft het niet, een leidend denkbeeld is er kwalijk in te ontdekken, tenzij het doel om aan te toonen, dat de geheime genootschappen veel kwaad hebben gedaan.

Maar daarbij blijft het ook: waarin dat kwaad eigenlijk bestaat; hoe het mogelijk is, dat zij zulk een grooten geheimzinnigen invloed hebben geoefend; hoe er ook veel tot verschooning van hun onzinnig streven gezegd kan worden, — daarvan zal men niet veel vinden. Ook is de schrijver meer op de hand van de Oostenrijkers en de meestal toch niet zeer prijzenswaardige Italiaansche gouvernementen, dan men van een Engelschman verwachten zou. Den Engelschen schrijver mag ik echter niet lastig vallen. Hij heeft ook niet meer willen leveren dan eene »zakelijke schets" der laatste gebeurtenissen, een leerboek. Men kan hem alleen beschuldigen van toch ook iets meer te beloven dan hij geeft, wanneer hij ook als doel van zijn schrijven opgeeft, »om de tusschenkomst van buitenlandsche belangstellende vrienden, — waarbij hij bijzonder zijne eigene landgenooten *op het oog heeft* (lees liever *bedoelt*), — in zaken welke het doorzigt en de geestkracht van het volk zelf alleen tot eene voldoende ontwikkeling (oplossing?) kunnen brengen, meer te ontraden, dan aan te bevelen." — Ja, ja, dat zou een zeer goed leidend denkbeeld kunnen zijn, geschikt voor den Engelschman die over Italië schrijft. Maar daartoe zou hij dan ook dieper moeten doordringen in de beteekenis van de laatste gebeurtenissen, juister moeten aangeven, wat zij aangaande »het doorzigt en de geestkracht van het volk zelf" hebben geleerd, en welke zamenhang er tusschen de belangen van Italië en die der groote Europesche mogendheden bestaat. Diezelfde neiging om meer te beloven dan hij geeft, vinden wij ook in de inhoudsopgave, met het boek zelf vergeleken. Wanneer wij daar de veelomvattende opschriften lezen als: »De staatkunde van Vorst METTERNICH", »De militaire hulpbronnen van Italië", »Karakter van KAREL FELIX", en vele andere, dan valt hetgeen wij op de aangegeven bladzijden daarvan lezen wel iets tegen. Hadde hij zich bepaald bij het beloven van een leerboek en meer niet, dan kwam hem de eer toe, die belofte naar behooren vervuld te hebben.

Maar wat nu de vertaling betreft, waarom moest dit boek nu eigenlijk vertaald worden? Ware het kort na de nog te weinig bekende gebeurtenissen uitgekomen, dan had het *le mérite de l'à-propos;* maar het is vooreerst in 1855 pas uitgekomen en geeft toch niets over den lateren toestand en de

allerlaatste gebeurtenissen in Italië, en ten anderen was het in Engeland al een geruimen tijd weêr vergeten, toen het naar ons werd overgebragt. Zooveel uitstekends heeft het niet, dat er geen Hollander te vinden zou zijn, die niet even goed eene dergelijke geschiedenis van Italië zou kunnen opstellen. Ik durf zelfs verder gaan en beweren, dat wie dit zelf niet zou kunnen doen, ook niet als vertaler moest optreden.

Of de vertaler ook wel volle regt heeft om met zijn werk voor het publiek op te treden, zou ik niet zonder eenigen schroom durven beamen. Met het potlood in de hand heb ik zijn werk doorloopen, maar gelukkig voor hem, voor den lezer en voor mij is het papiertje, waarop ik vrij wat aanmerkingen opgeteekend had, weggeraakt. Dit weet ik mij nog wel te herinneren, dat er vele lamme zinnen en veel slecht Hollandsch in voorkomt, en dat de vertaler zelfs dat weinigje Italiaansch niet kent, dat hem bewaard zou hebben, om het meervoud *Circoli* nog met een achtergevoegde '*s* te pluraliseren.

En hiermede meen ik genoeg over deze uitgave van de Heeren BRÖESE en Comp. gezegd te hebben. Duidelijkheidshalve vat ik mijn oordeel nog samen in de verklaring, dat ik iedereen die hier niet meer zoekt dan een leesboek, dat hem in geregelde orde Italië's nieuwste geschiedenis mededeelt, — gerust kan aanraden het boek te koopen. De gebeurtenissen die het beschrijft, zijn waarlijk belangrijk genoeg.

JUSTINUS VAN NASSAU, *meest naar onuitgegeven stukken, door Dr.* E. B. SWALUE, *Predikant te Amsterdam. Met Platen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1858. *In gr. 8vo.* 136 *bl. f* 1-75.

Het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen heeft in der tijd, op advies van twee zijner leden, zijne adhaesie geschonken aan de bewering, dat JUSTINUS VAN NASSAU een weinig belangrijk persoon was, en Dr. SWALUE hoopt in bovengenoemde monographie die bewering te kunnen logenstraffen. Met den Ref. van dit werk in de *Konst- en Letterbode* geloof ik, dat zulks aan Dr. S. niet gelukt is. Had de bekwame Schrijver aan de vruchten van zijn onderzoek in deze zaak eene minder uitgebreide bestemming gegeven, en ze tot stoffe gebruikt b. v. voor eene Nuts-lezing, of des noods voor eene

verhandeling in eene andere meer geleerde maatschappij, niemand zou hem daarover hard zijn gevallen, maar integendeel, met genoegen zouden velen eenige bijzonderheden omtrent een weinig bekend persoon vernomen hebben. Doch om nu in een opzettelijk daartoe uitgegeven geschrift over JUSTINUS te handelen, — ik geloof niet dat de Nassausche bastaard deze moeite waardig was. En als men leest wat Dr. SWALUE omtrent zijn held heeft kunnen vinden, dan moet men zeggen dat in dit geschrift JUSTINUS ons bepaald als belangrijk persoon *opgedrongen* wordt, en baart het verwondering dat de Schrijver door zijn onderzoek niet tot hetzelfde resultaat is gekomen als de gemelde rapporteurs in het Utr. Genootschap. Gaan wij slechts na, wat wij in deze monographie vinden opgeteekend. — In de eerste afdeeling beschrijft Dr. S. JUSTINUS' afkomst, opvoeding en eerste openlijke bedrijven, als Akademieburger, Diplomaat en krijgsman. 1559—1585. Zijne afkomst, alsmede zijne opvoeding, hoe voortreffelijk overigens, dragen niets bij tot de belangrijkheid van zijn persoon; bijzondere lotgevallen zijn hem in zijne jeugd niet overkomen, en dat een geleerd man in vollen ernst zijn horoscoop trok, is meer een bewijs voor de ligtgeloovigheid dier tijden, dan eene bijdrage tot de belangrijkheid van JUSTINUS. Van zijn studie-tijd te Leiden is niets merkwaardigs bekend, dan dat hij onderteekenaar was van een verzoek der Leidsche studenten aan den Senaat der Hoogeschool om vrijstelling van belasting. In 1581 ging hij met ANJOU mede naar Engeland. Van zijn 23ste jaar af diende hij den lande in 't gevolg van ANJOU, en was daar, wij gelooven het gaarne, zeer dapper, doch iets buitengewoons rigtte hij daar niet uit. Bij de *Fransche Furie* tegenwoordig, redde hij zich op eene verwonderlijke wijze en verschanste hij zich in een toren. Hij vergezelde zijn vader, Prins WILLEM, naar Zeeland, deed met de Zeeuwen onder JOOS DE MOOR soms gevaarlijke togten op de Schelde, en werd kort na den dood zijns vaders Admiraal van Zeeland; even vóór die benoeming had hij deelgenomen aan den aanslag op 's Hertogenbosch in 1585. Luit.-Admiraal van Zeeland geworden, kweet JUSTINUS zich van zijne verpligtingen op eene allezins voldoende wijze, betoonde zich een moedig man, maar ondervond en deed niet veel merkwaardigs. In de zaak tegen de Armada mogen wij aan JUSTINUS geene verdiensten ontzeggen; hij had het gevaar

ontdekt en er tegen gewaarschuwd, hij had groot aandeel in de doeltreffende maatregelen, genomen om het dreigend gevaar tegen te gaan, en door zijn insluiten van PARMA met diens schepen droeg hij grootelijks bij tot verijdeling van de plannen der Armada. Maar toch — niettegenstaande JUSTINUS in dezen tijd en deze gebeurtenissen de merkwaardigste periode van zijn leven doorleefde — heeft hij, mijns inziens, niets uitgevoerd dat hem boven het peil der gewone menschen verhief, en zijn de exclamaties van Dr. SWALUE aangaande de grootheid van zijn held gezocht en overdreven. In 1590 nam hij deel aan het beleg van Breda; in 1594 geleidde hij LOUISE DE COLLIGNY met FREDERIK HENDRIK naar Frankrijk, terwijl hem daarbij eene weinigbeduidende diplomatieke zending was toevertrouwd. In 1595 werd hij aan 't hoofd van twee regimenten naar Frankrijk gezonden, om Koning HENDRIK bij te staan tegen de Spanjaarden, en deed als zoodanig alweder wat zijn pligt van hem eischte. In het vaderland teruggekeerd, wijdde hij zich wederom aan de maritime zaken, en huwde met ANNA VAN MÉRODE, de weduwe van een Engelschen kolonel MORGAN. In 1598 werd JUSTINUS met JOAN VAN OLDENBARNEVELD tot de bekende zending naar het Fransche hof afgevaardigd; hun terstond daarop gevolgd gezantschap naar Engeland was zeker eene moeijelijke, maar toch, als later bleek, met vrucht volvoerde taak, en het zij verre van mij, dat ik aan Dr. SWALUE's held zijn deel aan den roem dier ambassade zou willen onthouden; doch men vergete niet, dat een OLDENBARNEVELD als medeafgezant te hebben, ook nog al wat beteekent, en dat waarschijnlijk van de beide leden van dit gezantschap, de een zijne missie zal hebben te danken gehad, aan het gezag dat hem zijne betrekking tot het Huis van Oranje schonk, de ander aan zijne algemeen erkende bekwaamheden. Nevens vele andere veldheeren stond JUSTINUS zijn broeder MAURITS in den slag bij *Nieuwpoort* ter zijde en gaf daar blijken van moed en beleid, en tot aan het jaar 1601 betoonde hij in verscheiden kleine expedities het vaderland zijne diensten als hoofd der Zeeuwsche zeemagt, als wanneer hem door de Staten van Zeeland op zijn verzoek een hoogst eervol ontslag werd geschonken, waaraan een voor dien tijd niet verwerpelijk pensioen werd gevoegd. In hetzelfde jaar werd JUSTINUS Gouverneur van *Breda*, welke betrekking hij tot 1625 waarnam, gedurende welken tijd eigenlijk niets

bijzonders voorviel, dan dat onder dit *Gouverneurschap* de stad in 1624 en 1625 door SPINOLA belegerd en ingenomen werd. JUSTINUS hield zich daarbij zeer moedig, en gaf de aan hem toevertrouwde veste niet dan op zeer eervolle voorwaarde over. Daarna ging de man, die reeds 66 jaren oud was, in Leiden wonen, waar hij in 1631 overleed.

Uit deze korte opgave kan de lezer opmaken of JUSTINUS al dan niet de eer eener monographie waardig is. Zekerlijk, iemand die als hij in onrustige tijden en moeijelijke omstandigheden zich steeds met ijver van zijne verpligtingen kwijt, verdient den eerbied van het nageslacht. Maar daarom is hij nog geen groot man; dat veronderstelt iets exceptioneels, en zoo iets vinden wij in JUSTINUS en zijne daden niet. — Dr. SWALUE waagt de veronderstelling, dat, naar sommiger meening, de onwettige geboorte van zijn held eene schaduw zou werpen op diens leven; — ik geloof niet dat de achtingswaardige geleerde zich daarover ongerust behoeft te maken, wijl het aantal zulker dwazen in onzen tijd wel zoo gering zijn zal, dat hun oordeel niet in aanmerking genomen wordt. Ik stel er eene andere veronderstelling tegenover, en vraag of JUSTINUS zonder zijne verwantschap met ons vorstelijk stamhuis ooit ofte immer tot de hooge betrekkingen zou zijn opgeklommen, welke hij bekleed heeft, en daarbij of iemand ooit met bijzonderen ophef van de boven vermelde daden zou hebben gewag gemaakt, zoo de bedrijver niet JUSTINUS VAN NASSAU geweest was? Ik geloof het niet, en volhard derhalve bij mijne in 't begin dezer aankondiging uitgesproken toestemming in de vermelde conclusie van het Utrechtsch Genootschap, terwijl ik blijf meenen, dat JUSTINUS VAN NASSAU als belangrijk persoon ons door Dr. SWALUE wordt opgedrongen.

De twee Gedeporteerden. Naar het Hoogduitsch van FRIEDRICH GERSTÄCKER. *Twee Deelen. Leeuwarden*, G. T. N. Suringar. 1858. *In gr. 8vo.* 275 *en* 307 *bl., met gesteendrukte titels en vignetten.* *f* 6 - 60.

Wie met den onvermoeiden GERSTÄCKER New-York en New-Orleans, Texas en Mexico, Tennessee en de Niagara heeft bezocht, zal zich aan de hand van zulk een veelzijdig bekwamen en op zoo bevallige wijze verhalenden gids, ook wel

eens door Australië willen laten rondleiden. Ref. ten minste aarzelde geen oogenblik, toen de gelegenheid daartoe hem werd aangeboden; en nu hij weêr voor zijne schrijftafel zit, is 't hem een aangename pligt u te vertellen, dat hij zich perfect heeft geamuseerd en u aan te raden, om eens heel spoedig zijn voorbeeld te volgen. Wij voor ons hebben nu weêr veel geleerd en veel gezien, met veel nieuws kennis gemaakt, en zoo min ons gevoel als ons verstand bleef onbevredigd. GERSTÄCKER heeft, waar hij vertelt of schetst, zoo wel in de feiten, die hij zoo regt aanschouwelijk weet voor te stellen, als in zijne natuurschilderingen, die meest allen de meesterhand verraden, iets, »un je ne sais quoi", maar dat u boeit, dat u medesleept en niet alleen uwe belangstelling of nieuwsgierigheid opwekt, maar veeleer dermate uwe verbeelding prikkelt, dat ge gelooft tegenwoordig te zijn op zoo menige plek, die de voet der meesten wel nimmer drukken zal, of eene gebeurtenis te zien plaats grijpen, waarvan wij wel nooit ooggetuigen konden of zullen wezen. Dit pleit niet alleen voor zijn buitengemeen talent als auteur, 't bewijst veeleer alles voor de waarheid zijner verhalen. Wij gevoelen, wát hij schrijft heeft de werkelijkheid ten grondslag, *kón* onder zúlke menschen en in zulk een oord, niet alleen *zóó* gebeuren, maar *moest zóó* en niet anders geschied zijn; wij vergeten dat de kans bestaat, dat de novellist ons kinderen zijner verbeelding te aanschouwen geeft, omdat niet eene der figuren die hij teekent, met het werkelijk leven in strijd is. Van daar misschien de Europesche vermaardheid van den auteur, van daar het frissche van zijn talent, het gemakkelijke en sierlijke van zijn stijl, het juiste zijner opmerkingen, en wat meer zegt, het telkenmale nieuwe der denkbeelden, der feiten en karakters, die hij voor ons ontwikkelt.

Wanneer wij de »twee gedeporteerden" met een ander zijner vroegere producten moesten vergelijken, dan zouden wij 't overal zoo gunstig ontvangen en bekende »Naar Amerika" noemen. De Europeaan op vreemden bodem is ook hier het hoofdthema; alleen de auteur heeft hem verplaatst; Australië is nu het land, waar hij den vrijwilligen of gedwongen emigrant volgt, en van zijn toestand, van zijn leven en zijn een kijkje neemt, dat met de getrouwheid der daguerreotype wordt weêrgegeven. Allereerst voert hij ons naar een station — of

squatters-woning — aan den Murray, eene afgelegen plek, waar Mr. POWELL, een Engelschman van goeden huize, zich met zijn gezin had nedergezet. Hij leidt ons die woning op een oogenblik binnen, dat eene gebeurtenis plaats grijpt, die onmiddellijk het Australische leven karakteriseert. 't Is de dag, waarop de brieven uit Europa en Amerika, waar kinderen en dierbare bloedverwanten zijn achtergebleven of zich gevestigd hebben, aankomen. Slechts om de drie of vier maanden ontvangen de bewoners van het station aan de Murray hunne brieven. Ze worden hun aangebragt door voerlieden, die zich op hunnen togt van de havensteden naar de binnenlanden bij eene neêrzetting legeren, en door den squatter als goede vrienden welkom geheeten en gastvrij ontvangen worden. Meesterlijk is het huiselijk tooneel geteekend, als ieder zich met een brief of een courant om de tafel plaatst en men elkaâr deelgenoot maakt van den indruk, dien men van 't gelezene ontving. Reeds nu verraden zich de karakters en krijgt de lezer een helder inzigt in de geschiedenis van 't verledene en in den tegenwoordigen toestand der bewoners van 't station. Na dit tafereel volgt het bezoek van een oud vriend, een der hoofdpersonen van 't verhaal, met name MAC-DONALD, dien men eerst in zijne ware hoedanigheid van gedeporteerde leert kennen, wanneer de zwarte politie onder aanvoering van den Luitenant WALKER hem ten huize van POWELL als een gevaarlijk bosch-ranger — een uitgebroken gevangene, die, door bosch en woud rondzwervende, van roof en moord een handwerk maakt — gevangen neemt. Het oogenblik van MAC-DONALDS gevangenneming, vooral omdat men zijne verhouding tot den Luitenant WALKER kent, is zoo uitmuntend geteekend, dat wij dit hoofdstuk een der best geslaagde uit het aan fraaije bladzijden zoo rijke boek achten. De lezer gevoelt dat MAC-DONALD niet alleen onschuldig gedeporteerd is, maar ook ten onregte van roof en moord wordt verdacht gehouden. Zijn leven na die gevangenneming, zijne vlugt, zijn verblijf in Saaldorp — eene Duitsche volkplanting in Zuid-Australië — zijne ontmoeting met EDUARD HOHBURG, den tweeden gedeporteerde en dengenen, om wiens misdrijf de onschuldige MAC-DONALD vervolgd wordt, eindelijk de ontdekking van den waren schuldige en de vrijspraak van den man, op wien jaren achtereen als een wild dier jagt werd gemaakt; dit alles maakt den rijken en

veelzijdigen inhoud uit van een roman, dien wij niet boven »Naar Amerika" en »Tahiti", maar wel naast die beide meesterstukken van GERSTÄCKER stellen durven.

't Boek munt vooral uit door levendige schildering; ware 't een tooneelstuk, men zou er van kunnen zeggen: »dat het vlug afgespeeld wordt", waartoe de vele of verschillende karakters, zoowel als de nieuwheid van het onderwerp gereede aanleiding gaven.

Dan eens verwijlen wij aan 't station aan den Murray bij de brave, hartelijke POWELL's; dan toeven wij bij de zwarten in 't woud, aangevoerd door den schurkachtigen NGUYULLOMAN en vervolgd door eene politie van hun eigen kleur en bloed, aan wier hoofd de Luitenant WALKER, — een der best geslaagde karakters uit het boek — geplaatst is. Hebben wij de dusgenaamde Dingo-jagt bijgewoond, dan zitten wij te midden van een aantal schurken, waaraan Australië vooral zoo rijk is, in eene herberg aan de Bonin-Zee neder, waar 't met moord en roof gewonnen geld in brooddronkenheid wordt verkwist. Of wij volgen MAC-DONALD naar de Duitsche volkplanting in Saaldorp — zoo eigenaardig geteekend, vooral in 't wijd uiteenloopende verschil, dat zij met de Engelsche neêrzetting aan den Murray oplevert. Daar maken wij kennis met den braven GOTTHELFF LISCHKE, een ouden, trouwen Duitscher, nog altijd Duitscher van top tot teen, al bragt hij 't grootste deel zijns levens in het vreemde werelddeel door. Zijne niet gemakkelijke, helaas! naar 't leven geteekende huisvrouw, zijne bevallige dochter SUZANNA en de fortuinzoeker VON PICK, slaan wij niet minder gaarne in hun leven en bedrijf gade, dan den theorist-advokaat-letterkundige SPIEGEL, die in Australië nog minder op zijne plaats is, dan hij 't in het hedendaagsche Europa zou geweest zijn. Vooral de *soirées* ten zijnen huize getuigen van eene originaliteit, die bovenal voor de objectiviteit van den geest des Auteurs bewijzen; eene gave, die men hem haast benijden zou.

Maar Ref. mag, door te véél te vertellen, ons lezend publiek niet berooven van het genot, dat ieder stellig smaken zal, wanneer hij met dezen roman kennis maakt. De »twee Gedeporteerden" is bovendien een boek, dat door eene goede vertaling en nette uitvoering sich aanbeveelt. Eene reden te meer, om er de algemeene aandacht gaarne en met aandrang op te vestigen.

O. Nov. 1858. L—E.

De Watergeuzen, en andere Verhalen, door W. O. VON HORN. *Uit het Hoogduitsch door* J. J. A. GOEVERNEUR. *Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1857. *In 8vo. IV en* 288 *bl. f* 2 - 90.

Dien naam GOEVERNEUR als vertaler, zie ik gaarne op een titel, gij ook niet, lezer? Zekerlijk wel; want die naam waarborgt eene uitmuntende overzetting, en meestal eene goede keuze. Deze verhalen, zooals zij hier het Nederlandsch publiek worden aangeboden, kunnen ook weder als model voor vertalingen dienen; als men ze leest, zou men waarlijk meenen iets oorspronkelijks te lezen. Den Vertaler is dit compliment reeds meermalen gemaakt, en hij late het zich ook nu nog eens van mij welgevallen. Maar de keuze... och, daar heb ik ook niet veel tegen; de vijf verhalen welke wij hier ontvangen, behooren tot de ligte lectuur, en er is veel goeds in. Bijzonder moet het onze belangstelling wekken, dat twee dier verhalen historisch-romantische zijn en episodes uit onze geschiedenis tot grondslag hebben. Eerst rilde en beefde ik toen ik dit bespeurde; ach, dacht ik, wat zal onze arme historie weêr geradbraakt zijn door dien Duitschen heer? waarom vertalen ze zulke dingen ook? voor dat verknoeijen onzer geschiedenis zijn inlandsche liefhebbers genoeg. Zoo bromde ik eerst, maar spoedig bedaarde ik, omdat ik weder aan den naam van GOEVERNEUR dacht; daarop vertrouwde ik, en zette mijne lezing gerustgesteld voort.

Die twee verhalen zijn getiteld: *Hugo van Geest* en *De Watergeuzen*. 't Is niet te ontkennen, dat aan beiden geen gang ontbreekt, en dat de *intrigue*, ofschoon misschien wel wat *te* ingewikkeld en *te* toevallig, in beiden niet onaardig genoemd mag worden, zoodat zij, in den lossen vorm waarin zij gesteld zijn, zich met genoegen laten lezen. Wat het historische betreft, grove zonden heb ik er niet in gevonden; beide verhalen zijn nagenoeg uit hetzelfde tijdperk onzer geschiedenis; de handeling in het tweede valt iets later dan die van het eerste, en beiden bewegen zich tusschen de jaren 1559 en 1572. De schrijver toont zeer goed met den stand der zaken in die tijden bekend te zijn, en het costuum is over het algemeen goed in acht genomen. Een paar aanmerkingen heb ik toch op het historische gedeelte der verhalen te maken.

Vooreerst geloof ik, dat de schrijver zich eene verkeerde voorstelling gevormd heeft van onze oude Rederijkers, wanneer hij ze afschildert als rondreizende troepen; dat waren zij niet, maar eene wel in verschillende steden en dorpen gevestigde corporatie, die met elkander door het doel, dat voor allen één was, in verband stonden. Die verschillende kamers kwamen wel te zamen, en het gebeurde ook wel dat de Rhetorijkers eener plaats in vreemde steden gastvoorstellingen gaven. Overigens is de rol, welke de schrijver hun laat spelen, vooral wat hunne handelingen tegen GRANVELLE betreft, historisch juist.

De karakterschildering van dezen laatsten in het eerste verhaal berust grootendeels op de valsche hypothese, dat de kardinaal van zeer geringe afkomst was, een gevoelen zeer grondig wederlegd in de aanteekening op bl. 17 van 't eerste deel van J. W. TE WATER's voortreffelijke *Historie van het verbond der Nederlandsche Edelen*. 't Mag echter den vreemden schrijver niet te kwalijk worden genomen, daar hij in dezen misslag de meeste historie-schrijvers tot voorgangers heeft, en zelfs STRADA, de lofredenaar van den door de Nederlanders zóo gehaten staatsman, verhaalt, dat diens grootvader een hoefsmid was. Nog al aardig is het, dat die verouderde vertelling waarschijnlijk berust op een verkeerd begrijpen van 't woord *maréchal*, dat STRADA als *hoefsmid* vertaalde, en waarvan THUANUS een *slotemaker* maakte.

De landvoogdes, MARGARETHA *van Parma*, is, geloof ik, in deze verhalen in een veel te gunstig licht geplaatst. Haar karakter en gedrag blijft altijd een moeijelijk probleem, en zeer verschillend is het oordeel dan ook over hare persoon, maar zooals zij ons hier wordt voorgesteld, is het waarlijk *al* te mooi. Men leze slechts de zeer uiteenloopende gevoelens omtrent hare houding tegenover den Kardinaal DE GRANVELLE; sommigen meenen, dat zij op zijne terugroeping aandrong, omdat het haar sedert lang verveeld had, hem zooveel aandeel in het bewind te moeten geven, anderen, dat zij bevreesd was in het misnoegen te zullen deelen, dat hij zich op den hals gehaald had, zoo zij hem langer de hand boven 't hoofd hield (STRADA), en wederom anderen, dat zij waarlijk begaan was met het gevaar, dat GRANVELLE dreigde. In VON HORN'S verhalen wordt haar gedrag aan zeer edele drijfveêren toegeschreven, iets waartoe de geschiedenis, naar ik meen, geen

regt geeft. Met WAGENAAR geloof ik, dat MARGARETHA den roem van schranderheid te danken had aan de bekwame staatslieden, die haar omringden, en dat zij bij de Nederlanders in goede gedachtenis is gebleven, omdat hare opvolgers zoo hard waren.

De figuur van den schilder BREUGHEL vind ik te sterk geromantiseerd, en in *de Watergeuzen* is ENTHES DE MENTHEDA op onhistorische wijze veel te zachtzinnig afgeschilderd.

Twee der drie overige verhalen: *De Smokkelaars* en *De Neef in het Consistorie*, zijn ook wel aardig verteld, maar het eene heeft eene te droevige kleur, en het andere is voor den Hollandschen lezer wel wat overladen met Duitsche sentimentaliteit. — Het puikje van de verzameling is, naar mijn smaak, het laatste verhaal: *Uit het leven van een Vogelsberger in Oorlog en Vrede;* dat is een juweeltje van 't zuiverste water; daarvoor verdient de auteur den meesten lof, en daarin is ook de vertaler 't meest in zijne kracht geweest.

De geheele bundel zij ons lezend publiek aanbevolen en vinde een gunstig onthaal, en wie het werk bij een boekverkooper voor de glazen ziet staan, late zich niet afschrikken door het leelijke vignet op den titel.

Holland. Almanak voor 1859. *Onder Redactie van Mr.* J. VAN LENNEP. *Amsterdam*, Gebrs. Kraay. *In post 8vo. VIII*, 8 256 *bl.*, *met in staal gegrav. titelvignet en* 4 *staalplaten*, *geb. in linnen met verg. stempels en verg. op snede. f* 3 - 90.

Ook dit jaar openen hier de »Mijmeringen in en over Amsterdam", door den Redacteur, de hier geleverde proza-stukken. »Behouden t'huis", door C. T. VAN ASSENDELFT DE CONINGH, is een lief zeestukje; terwijl »Qui perd gagne", door A. J. DE BULL, niet kwaad is, maar niet genoeg afgewerkt. Veel vollediger en vol uitmuntende karakterschilderingen is »Eene Reunie", door H. J. SCHIMMEL. Wat daar aan handeling moge ontbreken in het zamentreffen van die academie-vrienden, het wordt ons ruimschoots vergoed door het fiks geteekende van ieder portret. N. DONKER besluit de rij der proza-schrijvers met: »Beter een goede buur dan een verre vriend", regt landelijk, maar vrij onbeduidend.

En nu de poëzij, welke in iederen pracht-almanak zulk eene gewigtige plaats bekleedt! Van de meest gevierde dichters onzes tijds vinden wij hier bijdragen. Dr. N. H. TATUM ZUBLI bezong »de Bisonjagt" en P. A. DE G. in de »Wetenschappelijke Ontwikkeling" eene oude waarheid. De »Waereldwijsheid", door DIDYMUS, is kort en krachtig, maar niet aesthetisch. »Ondank", door ADAM (bij een plaatje, naar TE GEMPT), is wel ietwat gedecolleteerd, en de »Dichtluim", door Dr. N. BEETS, is waarlijk niet dichterlijk. »ANNI's taal", door P. A. DE GENESTET, is naïf. — Eene belangrijke plaats bekleeden de oud-Hollandsche dichtvormen, ons voor oogen gesteld door J. TER GOUW. Op zijn gewonen vreemden trant berijmd vinden wij in »De Visch" en »Het Kalf" twee nagelaten gedichten van »den Schoolmeester", wiens »Haan" echter nog altijd koning blijft kraaijen. De overige bijdragen zijn van W. J. HOFDIJK, S. J. VAN DEN BERGH, DIDYMUS (die profetisch en poëtisch de Negentiende Eeuw in het vizier nam), GOZEWIJN, P. A. VAN DEN BERGH, ADA NORO en P. A. DE GENESTET; terwijl de »Korte Kronijk" het slotstuk is van den dichterlijken bloemruiker. Dat verscheiden plaatjes en een net bandje zich aan dit alles paren, om den »Holland" tot een pracht-almanak te maken, behoeft geen betoog.

Aurora. Jaarboekje voor 1859. *Onder Redactie van* S. J. VAN DEN BERGH. *Haarlem*, A. C. Kruseman. 1859. *In post 8vo. VIII en* 287 *bl., met* 5 *staalplaten, portret en titelvignet, geb. in linnen met verguld op plat en snede f* 4-90, *in marocco f* 6-25.

Het betrekkelijk eenvoudige bandje van dezen pracht-almanak omsluit dus de rijkst gevulde halmen van den oogst 1858 op letterkundigen bodem? — Is dit zoo, dan waarlijk is deze geen overvloedige, al mogen wij nog niet van misgewas spreken. Van de vier proza-stukken, welke ons hier geleverd worden, is »Op een Congres", door GERARD KELLER, het eerste. De eenige aanmerking, die hij ons vergunne, zij op den titel. Immers het geheele verhaal zelf gaat grootendeels buiten het congres om, en het eenige dat dit belangrijk maakt, is de gelegenheid welke het den schrijver verschaft, om zich te midden der handeling te verplaatsen. »Driemaal gezien. Herinneringen van FIDELIUS", door J. J. CREMER, beviel ons wel, en toch,

wij herkenden in dat fragmentarische stuk den schrijver van het »Paauwenveêrken" niet! — De schets van C. E. VAN KOETSVELD, getiteld: »Een vak zonder naam," dwingt ons daaraan de twee eeretitels: eenvoudig en natuurlijk, toe te kennen. Toch reiken wij onder de proza-schrijvers den palm aan JOH. C. ZIMMERMAN, voor zijne mededeeling over »COLUMBUS" (bij eene plaat). Nieuw en frisch van voorstelling, helder en eenvoudig van stijl, levert hij ons COLUMBUS, zooals wij dien zoo gaarne zien, en zoo zelden ontmoeten.

Als naar gewoonte wedijverden ook in dezen jaargang de dichters, om de overgebleven ruimte aan te vullen. Een zeer uitvoerig dichtstuk van P. A. DE GENESTET, bij eene plaat, en getiteld: »Het haantje van den toren", opent de rij. Ook C. G. WITHUYS, wiens portret dit jaar in de *Aurora* prijkt, leverde een uitgebreid dichtstuk: »De Waan en de Hoop." Gebrek aan ruimte verbiedt ons van beiden de poëtische waarde na te gaan. Met ingenomenheid begroetten wij een nagelaten lettervrucht van onzen gevierden TOLLENS; zijn »Geloofshaat" getuigt op nieuw van zijn vromen zin en verdraagzame gezindheid. Wanneer wij nu nog melding maken van den Redacteur, die niet malsch hen veroordeelt, die het keizerlijke legaat hebben aangevraagd, in zijn warm gedicht: »de St. Helena Medaille", en u vertellen, dat de Heer W. J. HOFDIJK een dragelijk bijschrift leverde bij het goed geslaagde portret van den Prins van Oranje, dan moeten wij eindigen en verder slechts de namen mededeelen van hen, wier bijdragen een plaatsje innemen: W. J. VAN ZEGGELEN, J. VAN LENNEP — of liever, waarde lezer! koop het boekje, zoo niet voor u zelven, dan toch voor uwe goede vrouw of lieve dochter, en zie die namen en lees hunne stukjes.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Bij P. M. VAN CLEEF, JZ., te Hilversum, is een boekje verschenen, getiteld: JOHANNES CALVIJN'S *Gulden boekske, over den Christelijken wandel.* Het is vertaald, niet uit het oorspronkelijk, maar uit het Hoogduitsch. De wereldberoemde naam van den schrijver zal menigeen dit geschrift met belangstelling doen ter hand nemen. Veel schoons en goeds wordt er ook door den grooten Hervormer in gezegd, over de nood-

zakelijkheid van een regt Christelijken wandel, de zelfverloochening, het geduld in tegenspoed en lijden, het verlangen naar een volgend leven, het gebruiken der aardsche goederen. Vooral voor hem die CALVIJN in zijn oordeel over het praktische Christendom wil leeren kennen, is dit *gulden boekske* een welkom geschenk. Overigens riekt de stijl en de inkleeding te vee' naar den tijd en de taal, waarin het oorspronkelijke is geschreven, dan dat wij niet zouden erkennen menig geschrift te bezitten, in onze moedertaal geschreven, hetwelk boven het kleinood van CALVIJN de voorkeur verdient.

In een keurig bandje, verguld op sneê, met vergulden stempel op omslag en rug, met een lief, ofschoon wat fantastisch plaatje tegenover den titel, wordt u een tweede, herziene druk van HEINECKEN's werkje over de *Onsterfelijkheid en het wederzien in beter leven* aangeboden. De eerste druk, de vertaling uit het Hoogduitsch, was vrij bewerkt door Dr. JOSSET; de nieuwe uitgave is, na het overlijden van dezen, door O. D. te Amsterdam bezorgd. Heeft de behandeling van een onderwerp als hier op den titel staat, veel aantrekkelijks, groote bezwaren zijn ook daaraan verbonden, vooral wanneer men poogt, zooals in het eerste gedeelte door den schrijver geschiedt, op redelijke gronden de waarheid der onsterfelijkheid en van het wederzien te bewijzen. Het zijn hooge eischen, die de schrijver zich heeft gesteld; des te aangenamer is het ons, de verzekering te kunnen geven, dat hieraan op eene uitnemende wijze is voldaan. Zoover de rede daartoe bij magte is, vinden wij hier een eenvoudig, onopgesmukt en toch degelijk betoog van de noodzakelijkheid eener voortduring na den dood en van zulk eene voortduring, die ons teruggeeft, wie wij hier hebben verloren. Die redelijke overtuiging wordt verder gestaafd door de verwachtingen, die daaromtrent in het Evangelie worden uitgesproken; terwijl door onderscheiden toepasselijke gedichten de lectuur op eene aangename wijze wordt afgewisseld. Al moge ook niet alles wat wij lazen, evenzeer onze instemming hebben verworven, zooals wij, om een voorbeeld te noemen, van den schrijver verschillen in hetgeen hij onder *openbaring* verstaat, de laatste bladzijde van het geheele boekje, waar ons, even als op bl. 65, de *zielsverhuizing* gepredikt wordt, voor niets minder dan onzin verklaren, en zijne denkbeelden omtrent het wederzien en herkennen wel wat al te zinnelijk achten; — toch is er zooveel in dit boekje dat ons aantrekt, toch straalt een zoo heldere geest ons daaruit tegen, naast een zoo Christelijken zin, dat wij het om vorm en inhoud durven aanbevelen aan allen, die hunne denkbeelden omtrent onsterfelijkheid en wederzien wenschen te zuiveren en te bevestigen. Hebt ge een treurenden vriend, wien de dood een zijner geliefden ontnam, schenk hem dit boekje tot troost in zijne smart, en verzuim niet, vooraf het zelf te lezen op uwe reis naar het graf, naar de eeuwigheid.

Ofschoon ten allen tijde van formulier-gebeden gelden blijft,

wat een oud vraagboekje er van zegt: »zij kunnen tot behulp dienen, maar het is beter, zulk eene hulp niet te behoeven" — is het toch eene waarheid, dat het niet aan ieder, die bij de huiselijke godsdienst voorgaat of in bijzondere omstandigheden verkeert, is gegeven, zijne gedachten, gevoelens, wenschen, voornemens op die betamelijke wijze, welke ook de helderheid van eigen bewustheid bevordert, uit te drukken in den vorm van een gebed. Daarom is een gebedenboek voor eenvoudigen een zeer belangrijk geschenk, en ofschoon aan onnadenkenden het opstellen van gebeden eene gemakkelijke taak moge schijnen, — het eischt veel Christelijk leven des gemoeds, veel wijsheid en menschenkennis, om aan anderen in verschillende levensomstandigheden een gebed op de lippen te leggen, ook al bepaalt men zich, zoo als van zelf spreekt, bij het algemeene. Uitnemend is daarin, naar ons inzien, de Eerw. H. TEN BRINK, HZ. geslaagd in: *De binnenkamer des Christens. Een Gebedenboek voor eenvoudige Christenen; te Meppel, bij* H. TEN BRINK, waarvan de prijs is 45 cts., terwijl 10 exx. ter verspreiding voor *f* 4 worden afgeleverd. Het is ten deele eene omwerking van een Duitsch gebedenboek, waarin ook onderscheiden gebeden van LAVATER zijn opgenomen. Over 't geheel is de toon des gebeds er zeer goed in getroffen; hier en daar slechts niet; b. v. in het Avondgebed, bladz. 24, 25, waar het bidden geheel en al overgaat in vragen van zelfbeproeving. De waardige leeraar van *Peperga en Blesdijke* heeft met het bearbeiden van dit gebedenboek een min schitterend, maar daarom niet minder nuttig werk verrigt.

De zaak van den Sergeant A. HOFMAN heeft veel gerucht gemaakt, en is nog al verschillend beoordeeld; sommigen condemneerden den *Schuttersraad* te *Amsterdam*, terwijl anderen de *Gedeputeerde Staten* van *N.-Holland* veroordeelden, wegens het casseren der vonnissen van gemelden *Schuttersraad*. Sommigen zelfs hebben het aan laatstgenoemd collegie kwalijk genomen, dat het den Sergeant H. ten tweeden of derden male zou vervolgd hebben. Zulk beweren berust op eene blijkbare onbekendheid met den gang van militaire zaken; het Regts-Collegie vervolgt niet, maar wel het Openbaar Ministerie, dat aan het collegie de zaken ter beslissing voorlegt. Bij krijgsraden, en ook bij den Schuttersraad wordt dat Openbaar Ministerie waargenomen door een regtsgeleerde met den titel van Auditeur-Militair. Deze betrekking wordt bij den Amsterdamschen Schutters-raad waargenomen door Mr. W. VAN DER VLIET, die de roijaliteit heeft gehad om door een openlijk geschrift (*te Amsterdam, bij* P. N. VAN KAMPEN) hen die den Schuttersraad beschuldigden, tot andere inzigten te willen brengen. Hij beweert, en teregt, dat zoo er door gemelden Sergeant te vervolgen, verkeerd is gehandeld, hij alleen en niet de *Raad* daarvoor verantwoordelijk is. Opdat ieder onpartijdig de zaken kunne beoordeelen, heeft Mr. V. D. VLIET

De feiten en officiëele stukken over de geruchtmakende zaak in 't licht gegeven.

Wij bevelen de lezing dezer *Feiten* zeer aan, en zijn overtuigd, dat, hoe men ook na de lezing over de zaak moge denken, ergernis over het gebrekkige van de *Wet op de Schutterijen* de totaal-impressie der lectuur zijn zal.

Waarschijnlijk dezelfde hand, die vroeger ROWBOTHAM's *Landschapschilderen in waterverwen* vertaalde, en *De kunst om naar de natuur te schetsen* bewerkte, biedt thans eene vertaling aan van PENLEY's *Handleiding tot schilderen met waterverwen, Amsterdam*, J. H. SCHELTEMA. — Het sluit zich aan de beide vorige werkjes aan en behandelt het onderwerp in denzelfden korten, eenvoudigen trant. Geen boek kan eigen oefening overbodig maken; maar de practische wenken en voorschriften over de te kiezen kleuren, papier, enz., over de behandeling der verschillende onderwerpen, en zoovele andere teregtwijzingen meer, zullen den liefhebber ongetwijfeld welkom zijn.

Zeer veel oude en bij ieder bëkende, nog meer laffe en niets beteekenende, sommige zeer onduidelijk voorgestelde goocheltoeren kan men vinden in CARLO BOSCO's *Toover-Kabinet, enz.*, naar den tienden verbeterden Hoogduitschen druk van Prof. KERNDÖRFFER, uitgekomen *te Deventer, bij* A. TJADEN. De ware liefhebbers van de edele goochelkunst zullen zich ongetwijfeld ergeren over het ergerend misbruik, dat in dezen titel van des grooten BOSCO's naam is gemaakt. Men zou waarlijk meenen door dit boekje in staat gesteld te zullen worden om alles den grooten goochelaar na te doen; maar, ja wel, — *nichts davon;* men leert er geen ducaten uit eijeren en straatsteenen halen door; evenmin kanaries plukken en braden zonder dat dit aan hunne gezondheid iets deert, enz. Men leert wel uit dit boekje b. v. dat, wanneer men van een kaartspel de prentkaarten zoo met een speld doorprikt, dat men het op de keerzijde met de vingers voelen kan, het dan zeer gemakkelijk is om geblinddoekt de prentkaarten, al wordt 't spel ook nog zoo geschud, er uit te halen. Aardig is het, dat ook een recept gegeven wordt: *Hoe men geen boter kan maken.* Ref. dacht in zijne onnoozelheid, dat hiertoe geen recept noodig was, omdat er meer menschen zijn die *geen* boter kunnen maken, dan lieden die wel die kunst verstaan.

Dat dit boekje een tienden druk beleefd heeft, pleit niet voor den smaak der Duitschers; dat het in 't Hollandsch vertaald is, pleit niet voor Vertaler en Uitgever; — maar dat de schrijver *Professor* is, bewijst, dat men in Duitschland gemakkelijker dien titel krijgt dan hier, ten minste, zoo hij niets beters kan doen, dan boekjes als dit te schrijven. Men zegt dat onze professoren ook wel eens zoo met hunne geleerdheid omspringen, dat het veel van tooveren heeft; ook moet het aanhooren van de lessen van sommigen hunner wel eens zijn om te leeren tooveren; maar als zij boekjes schrijven, is 't doorgaans iets van een geheel ander gehalte dan dit product van Prof. KERNDÖRFFER's wijsheid.

BOEKBESCHOUWING.

De nood der Kerk. Brief van den Redacteur van het Tijdschrift »Ernst en Vrede" aan het gezelschap van dien naam. Utrecht, Kemink en Zoon. 1859. *In gr. 8vo.* 65 *bl. f* :-75.

Nieuwe Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie, onder Redactie van Dr. D. HARTING, *Pred. te Enkhuizen. Eerste Deel.* 1858. *Utrecht*, Kemink en Zoon. 1858. *In gr. 8vo. XIV en* 414 *bl. f* 4-:

Het ééne geslacht gaat en het andere komt. Dat heeft het jaar 1858 in de groote menschenwereld geleerd, dat ook in de betrekkelijk even groote tijdschriften-wereld van Nederland. De brief toch van den Heer D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, aan welken hij den titel heeft gegeven: *de nood der kerk*, betreft de ontbinding der vereeniging *Ernst en Vrede*, waarmede de staking van het tijdschrift, dat dien naam draagt, als van zelf zamengaat. En bijna te gelijker tijd herrijzen de gestorven »Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie" uit den dood, om onder de leiding van den bekwamen Dr. D. HARTING, op nieuw licht te verspreiden in de theologische wereld. Het is noodig, dat wij van beide opmerkelijke verschijnselen nota nemen en er een oogenblik bij stil staan.

Het tooneel, waarop dit sterven en herleven geschiedt, is de boekdrukkerij der Heeren KEMINK EN ZOON, wier grooten ijver in het bevorderen der godgeleerde literatuur, voor zooverre hunne taak als uitgevers aangaat, niemand mag miskennen, hoewel de wensch kan noch mag achterwege blijven, dat zoo groote ijver met meer naauwgezetheid mogt gepaard gaan. Immers eene pers, die zulk schoon werk kan leveren als den »Brief", moest niet gebruikt worden om eene vrij oude, gesleten letter af te drukken voor eene nieuwe onderneming als de »Jaarboeken", aan welke daarenboven eene correctie is ten koste gelegd zoo slordig als die de oude »Jaarboeken" bij voortduring ontsierde; eene correctie, die den zin soms onverstaanbaar maakt, b. v. bl. 295, reg. 3 v. b.: *Maar druk*

zich weder bij die naauwkeurige bepaling op eene andere en wel zulk eene wijze uit, enz.

De Heer C. DE LA S. heeft zijn Brief *de nood der kerk* genoemd, omdat deze het punt van uitgang van gezelschap en tijdschrift beiden was, en dus de beschouwing dier gewigtige zaak zeer geschikt is om de staking van het tijdschrift te motiveren. De nood waarin de kerk verkeerde, werd en wordt volgens de mannen van *Ernst en Vrede* verkeerd begrepen. Hij bestaat niet hierin, dat de kerk is afgeweken van hare belijdenis, want alle stijf vasthouden aan oude vormen en alle pogingen om den stroom der wetenschap te stremmen, zijn te veroordeelen, terwijl het er ver af is, dat de S. het overdreven methodistische in vele orthodoxen ooit zou kunnen goedkeuren; maar iets trok hem geweldig in hen aan, iets, dat hij miste in onze theologie en in hunne tegenstanders: 't was niet het confessionele, 't was niet het politieke, maar het diep religieuse. De oorzaak van dat gemis bij de liberale rigtingen is een min of meer ontkennen van de bovennatuurlijke zijde der openbaring, waardoor zij niet in staat zijn om aan de behoeften van een zondaars hart te voldoen. Uit diep gevoel hiervoor hebben de mannen van *Ernst en Vrede* zich vereenigd en hun Tijdschrift zes jaren lang als orgaan gebruikt. Waarom de Heer C. D. L. S., aan wien alleen op 't laatst de redactie was toevertrouwd, besloten heeft dit werk te staken? »Het is" — zoo spreekt hij — »omdat ik vrees door verdere werkzaamheid aan de zaak, wier triomf ik verwacht, meer nadeel te doen dan die te bevorderen, dat ik meen op dezen weg althans niet te moeten voortgaan. Mijn terugtreden is een daad van geloof, zoo als mijn optreden het geweest is." Ter verklaring dezer paradoxe bewering dient, dat C. D. L. S. van lieverlede alleen staat, en zich niet meer den woordvoerder van het gezelschap meent te kunnen heeten. En dat wel dewijl zijne rigting, tegenover het meer conservatieve van de meesten uit den broederkring, progressief is. Hij bejammert het, dat geloof en wetenschap tegenover elkander staan, maar is overigens niet bevreesd voor het reinigings-proces der wetenschap. Dit toont hij uitvoerig aan door de gelijke regten van geloof en weten in het leerstuk der theopneustie, der drieëenheid en der satisfactie te handhaven. Doch daar hij zijn isolement gevoelt, kan hij moeijelijk het

orgaan van de anderen blijven. Ook acht hij het beter persoonlijk terug te treden, omdat het eener rigting en een beginsel en alzoo ook dit ethische beginsel, 'twelk hij voorstaat, schade doet aan eenigen naam gebonden te zijn. Intusschen verwacht hij de zegepraal van dit beginsel zonder eenigen twijfel, en wel van den invloed der buitenlandsche theologie en van de ontwikkeling onzer liberale rigtingen zelven. Vooral is de aanwijzing, waarop zijne hoop in dit laatste punt berust, overtuigend, op welke nog de verklaring volgt, dat een gemeenschappelijk direct meêwerken aan die zegepraal wèl bij voortduring zou zijn goed te keuren, maar dat dit blijkens de ondervinding onmogelijk is, en wel omdat de beginselen der rigting zedelijke drijfveêren zijn, evenzeer werkende bij die zich niet aansluiten. Met eene waardige en echt stichtelijke ontboezeming wordt deze brief bekroond.

Zoo goed en geleidelijk mogelijk hebben wij getracht van dit stuk een overzigt te geven, wat niet altijd even gemakkelijk was wegens de vaak duistere voorstelling en den dikwerf ingewikkelden schrijftrant van den Heer C. D. L. S. Dat overzigt zal, naar wij hopen, onzen lezers eenig begrip hebben gegeven van den merkwaardigen inhoud. Ons deed het zeer weldadig aan, in den bloedigen strijd onzer dagen eens zulk een toon te hooren. Leest de tegenwoordige theologische schriften, — hoe menig, bij welks lezing 't u is of gij een aantal zonen van een waardigen vader, allen Med. Doctores, het lijk van den man ziet openen en anatomiseren, terwijl zij zelfs bij de onderzoeking van hoofd en hersenen en hart staan te schreeuwen en te schelden, vaak te lagchen om elkanders dwaasheden. Die rigting in theologie en godsdienst heeft *Ernst en Vrede* willen bestrijden, maar hare antipoden — gelukkig dat de tijd dit leert — behooren niet enkel tot de min of meer regtzinnigen. Aan het gezelschap echter komt de eer toe de beteekenis en kracht van een protest tegen dat koude theologiseren en onverstandige gelooven beiden te hebben aangewezen. En de brief van den Redacteur is eene waardige bekrooning van dien arbeid. Wij voor ons deelen volstrekt niet in de dogmatische overtuigingen van den Heer C. D. L. S.; maar het is ons eene dierbare gewisheid dat alleen wanneer wetenschap en geloof hand aan hand gaan, eene betere toekomst ons wacht, waarom het ons te meer spijt, dat

hij het wederzijdsche verband van beider streven niet *duidelijker* heeft aangewezen; gij ziet het, alles leeft wel in hem, maar hij is als MOZES, zwaar ter taal. Trooste het hem, dat de AÄRON's met hunne overredingskracht nog wel eens gouden kalveren oprigten, waartoe de MOZESSEN niet in staat zijn, en zij hij verzekerd, dat zijne diep gevoelde, hartelijke overtuiging bij velen, ondanks dat hij zich bezwaarlijk uitdrukt, ingang zal vinden. Men moet al zeer bevooroordeeld zijn om niet te zien, hoe allergunstigst deze orthodoxe zich onderscheidt boven menigen vlaggevoerder der liberale rigting, door zijne onpartijdige waardering van het goede, dat andere rigtingen kenmerkt, en door zijn ruim betrachten der les van PAULUS: *de liefde hoopt alle dingen.* Zij dan ook al *Ernst en Vrede* ontbonden, wij hopen, dat de geest van dat gezelschap, voor zoover die hier blijkt te zijn een geest van dogmatiek onafhankelijk, moge voortleven en zich uitbreiden, en dat het den Heer C. D. L. S. vergund worde daaraan meê te werken. Wij hebben nog zoo allerdringendst behoefte aan ernst, en als er maar waarachtige ernst is, zal er wel vrede komen.

't Is diezelfde geest, die op wetenschappelijk gebied herleeft in de *Nieuwe Jaarboeken.* De naam van den Redacteur, die overigens in dogmatische overtuigingen veel van C. D. L. S. en zijne medestanders verschilt, is er ons borg voor. Wie toch, die den Heer HARTING eenigzins uit zijne belangrijke uitgegeven stukken kent, rangschikt hem niet onder die theologen, die zich overal en in alles toonen als eene zaak behartigende, waarmeê 't hun waarlijk ernst is, en voor wie de beoefening hunner wetenschap nog iets anders is dan voor den schilder het schilderen, omdat die wetenschap de hoogste belangen des menschdoms betreft? Maar ligt zal een zelfde angstgevoel hebben aangegrepen wie hem als schrijver met ons kent, toen hij dien naam als redacteur, als eenig redacteur der *Nieuwe Jaarboeken*, genoemd zag. Er is bij al het goede, dat de geschriften van Dr. HARTING kenmerkt te weinig puntigs in; dat ontsiert ze. In het ferme en flinke ligt zijne kracht niet, en beiden heeft toch een redacteur zoo hoogst noodig, afgezien van al de overige eischen, die men gewoon is aan hem te doen. Vraagt ge, of ge reeds uit het »Voorberigt" duidelijk kunt opmaken, waarom de oude Jaar-

boeken gestorven en de nieuwe geboren zijn? Uit vele, zeer vele woorden wordt dìt u helder, dat de redactie der oude geene stukken kon krijgen in verband met de kwestiën van den dag, maar dat die der nieuwe hierop nu hope heeft.

Hope — ja, maar meer toch niet. Onderscheidt dit eerste deel zich ten dezen opzigte zoo gunstig van het gestaakte tijdschrift? Immers neen. Wil de kritiek eerlijk en gestreng zijn, zoo als dit behoort, dan moet zij uit dit oogpunt ten minste het nog niet voleindigde stuk van den onvermoeibaren ROGGE afkeuren en de flaauwheid gispen, waarmeê als op een overgeschoten plaatsje de »Wenken opzigtelijk moderne theologie" en de Brieven van HUËT besproken worden, om nog te zwijgen van de anders verdienstelijke exegetische opmerkingen van Dr. A. H. BLOM. Ook openbaart Dr. H. zijn verlangen om de »Nieuwe Jaarboeken" meer te schoeijen op de leest der hedendaagsche *Revue's*, zonder daarom alle eigenlijk gezegde verhandelingen buiten te sluiten; maar eilieve, wat onderscheid in aard en wijze van behandeling is er tusschen de stukken der vroegere en tegenwoordige Jaarboeken? Verhandelingen, verslagen en mededeelingen — zoudt ge onder deze drie rubrieken niet gevoegelijk alles kunnen verdeelen?

Wij willen ook een enkelen blik op ieder stuk in 't bijzonder werpen, en zonder in eigenlijk gezegde beoordeeling van het geleverde te treden, waarvoor wij veel te veel plaats zouden moeten vragen, de zaâmgebonden bloemen als deelen van den ruiker beschouwen, de stukken als behoorende tot het Tijdschrift. Een »Open Brief" van den Redacteur staat aan het hoofd, over *het standpunt en de roeping der theologische wetenschap van den tegenwoordigen tijd.* Zeker is het daar uitmuntend op zijne plaats en getuigt weêr van de groote bekwaamheden en gematigde inzigten van den schrijver, die nog gelukkig boven het zweren bij de woorden van eenigen theologischen meester verheven is. Ook ademt er ons een geest van geloof uit te gemoet, die ons in werkelijkheid doet aanschouwen, wat de beschrijving van CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE ons niet volkomen kon doen begrijpen. Maar of 2 *Tim.* I: 7 als motto boven dit stuk zou kunnen staan, daaraan twijfelen wij. — Dr. J. I. DOEDES heeft zich met zijne gewone scherpzinnigheid verzet tegen zijn empiristischen stad- en ambtgenoot Dr. A. PIERSON, door met het oog op de evangelische

wonderverhalen eene beantwoording te geven van de vraag: *mogelijk of onmogelijk?* 't Is en blijft eene tijdvraag, maar eene breedere behandeling er van zou meer afdoende geweest zijn, en meer overeenkomstig met hetgeen wij als eenig stuk in de eerste Nieuwe Jaarboeken van Dr. DOEDES zouden meenen te mogen verwachten. — De hierop volgende exegetische proeve van den geleerden en zelfstandigen Dr. J. H. HOLWERDA, over de *crux interpretum*, *Rom.* IX: 5, verzoende ons met eene herleving van het tijdschrift als die, welke wij nu aanschouwen. Immers de nog bestaande periodieke geschriften in de theologie hebben allen eene zeker afgesloten rigting, en wie zich daarin niet vinden kan, mist een orgaan. Wij willen voor niemand wijken in ongeveinsden eerbied voor de verdiensten van een exegeet als VAN HENGEL, maar evenmin diens uitspraken als orakelen aannemen, wat sommigen zoo gaarne zouden willen. 't Is ook zoo goed dat een VAN HENGEL, waar hij dwaalt, weêrsproken wordt, en al kon dit op minder spijtigen toon geschieden dan Dr. H. doet, er zijn toch zoovele fijne grammatische en taalkundige opmerkingen in zijn stuk, dat ieder, die voor zich zelven tot vastheid wenscht te komen omtrent den gewigtigen *locus classicus* het ernstig in overweging moet nemen. — Hoe gaarne zouden wij een gelijk gunstig getuigenis geven van de in het volgende stuk geleverde bestrijding der Leidsche rigting, en verklaren dat zij aller volle aandacht waardig is. Wij zeggen gerust *bestrijding*, want al blijft de tegenstander ongenoemd en al is het geheel in thetischen vorm, de polemiek is er de ziel van. En dit zou geen kwaad kunnen, want Leidens reus mag wel eens een Balkschen dwerg ontmoeten, wanneer die maar beter toegerust tot den kamp komt. Verbeeld u DAVID — zou hij GOLIATH overwonnen hebben door alleen ten allerduidelijkste aan te wijzen welk een gevaar er voor Israël in dat groote en krachtige ligchaam was, terwijl hij zoo nu en dan eens een steentje er op wierp, dat het vel hier en daar schaafde? Neen, maar die DAVID had een wapen, dat hij goed wist te gebruiken, zijn slinger, en daarenboven — wat deed hij volgens 1 *Sam.* XVII: 51? Hij ging op den reus staan en nam diens eigen wapen — zoo doodde hij hem. — Zonder beeldspraak: wat de Heer GORTER in zijne Christologie geleverd heeft, bewijst evenzeer als zijn vroeger geschrift, dat hij in staat is

aan te wijzen waar de schoen wringt, wat het hemelsbreede onderscheid tusschen de oude en de nieuwere theologie is; en 't is goed dat wij het ten allerduidelijkste inzien om door geen schijn van woorden begoocheld te worden; »al of niet de klove" — zooals hij het noemt in zijn geschrift tegen SCHOLTEN — dat is geene kleinigheid. Maar de Heer GORTER, wien wij ook weêr uit deze christologie lief krijgen, en die met al zijne Ariaansche gevoelens wegens het ethische beginsel niet zoo heel ver van CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE af staat; — maar de Heer GORTER, die op zijn vorig schrijven eene andere behandeling verdiend had dan hem is ten deel gevallen, al was 't alleen om de achting, die hij als welmeenend en ijverig predikant verdient, en die misschien er ook wel beter was afgekomen als hij niet zulk een diepen indruk op velen had gemaakt door zijne argelooze, eenvoudige taal; maar de Heer GORTER moest toch gevoelen, dat gemis aan wetenschappelijkheid, (wat niemand hem ten kwade zal duiden) hem verbiedt zich als kampvechter tegen SCHOLTEN op te werpen, al heeft hij er volle regt en bevoegdheid en bekwaamheid toe, waar hij de resultaten der nieuwere theologie onder het volk mogt ontmoeten. Reeds de poging om in eene kleine 150 bladzijden eene wetenschappelijke christologie in onze dagen zoo maar eens even in een tijdschrift te geven, heeft iets naïefs; daargelaten nog de geheele manier van behandeling, bij welke stellingen op onbewezen stellingen gegrond worden, en het meêdeelen van zekere overtuigingen de plaats van degelijke discussie inneemt; daargelaten nog dat de theologie naar begrippen vraagt en niet voldaan is met beeldspraak, hoeveel waarde deze voor de religie heeft. Jammer is 't; want schrijven als dat van GORTER geeft aanleiding tot wederschrijven als dat van SCHOLTEN *over* GORTER. Maar hoe Dr. HARTING met zulk een stuk zijne eerste Nieuwe Jaarboeken voor WETENSCHAPPELIJKE theologie heeft kunnen en durven aanbieden, moet elken vriend der theologische wetenschap onverklaarbaar wezen, al erkent hij zelfs veel goeds en *behartigings*waardigs in dat stuk. — Van de *Bijdrage tot de verklaring van een viertal plaatsen des N. V.*, die door Dr. A. H. BLOM geleverd is, hebben wij boven reeds gesproken. Wat wij er daar van gezegd hebben, had betrekking op het doel, dat de Redacteur zich had voorgesteld en dat wij in de plaatsing

van dit stuk niet konden erkennen. Meene daarom niemand dat wij die plaatsing afkeuren; 't is na de staking der exegetische Bijdragen zeer goed te keuren, dat deze N. Jaarboeken zich voor degelijke exegetische stukken openen; en moge Dr. BLOM al geene nieuwe verklaringen van zeer zware plaatsen geven, wij danken hem voor de scherpzinnige bevestiging van reeds bekende, die nog gedurig bestreden worden. — Dr. G. W. STEMLER bepaalt verder onze aandacht bij *de chronologie der evangeliën*, wier mogelijkheid hij betoogt en van welke hij de gronden legt. Of hij zich de zaak wel niet wat te gemakkelijk heeft gemaakt, zouden wij niet durven ontkennen, maar 't is toch aangenaam met hem tot de overtuiging te komen, dat zij niet zoo hopeloos staat als sommigen wel eens meenen. — Eindelijk besluit de Heer H. C. ROGGE de rij der grootere bijdragen met *Johannes Uytenbogaert, in zijn gevoelen aangaande de magt der overheden in kerkelijke zaken, tegenover zijne bestrijders.* Wij hebben straks dien Heer *onvermoeibaar* genoemd, en verzoeken onze lezers dit woord noch in een uitsluitend goeden, noch in een uitsluitend kwaden zin op te vatten. De groote ijver, waarmeê hij zijne onderzoekingen op het gebied van vaderlandsche kerkgeschiedenis instelt, blijkt zonneklaar, doch wij zouden dien ijver zeer gaarne zulk eene rigting geven, dat hij minder bleek. Indien het verzamelde eerst wat naauwkeuriger geschift en zorgvuldiger bewerkt werd, zou de Schr. met het *multum* meer nut doen dan met de *multa*, die wij nu van hem ontvangen. Wanneer men eens een aanleg heeft als de Heer R. tot doorsnuffelen, dan kost het weinig *moeite* om weêr eens bijna 100 bladzijden voor de pers te schrijven, maar de *tijd* er aan besteed is te kostelijk en kon beter gebruikt worden, omdat het bijna niet kan gevergd worden zulke stukken te lezen, die het een en ander zeer belangrijks bevatten, maar vermengd met allerlei nietsbeduidende kleinigheden en meêgedeeld onder gedurige herhalingen, die onnoodig zijn; — omdat het bijna niet kan gevergd worden, dat men met den Schr. meê onderzoeke. — Van de verslagen, die Dr. J. J. VAN OOSTERZEE gegeven heeft, zeggen wij alleen, dat zij ons bekend maken met RIGGENBACH's *Vorlesungen über das Leben des Herrn Jesu* en met LANGE's *Theologisch-homiletisches Bibelwerk, Erster Theil;* want dat V. O. als *verslag*gever groote verdiensten heeft, is ieder, ook hun

die aan zijne kritiek diepte ontzeggen, uit de vorige Jaarboeken genoeg bekend.

't Spijt ons zeer, dat ons verslag — want het gelde niets meer — van dit eerste deel der Nieuwe Jaarboeken niet gunstiger kon zijn. Onze belangstelling in het bestaan van het herlevende Tijdschrift, waaraan onzes inziens behoefte is, deed ons vrijmoedig onze gedachten uiten; wij waarderen een orgaan hoog, dat zich niet uitsluitend in ééne rigting laat leiden, maar dan moet het ook een *waardig* orgaan zijn. Niets zou ons aangenamer wezen dan dit te kunnen getuigen van de volgende stukken, die wij met belangstelling te gemoet zien.

LESSING, *de Vriend der Waarheid. Redevoering, ter opening der Akademische lessen uitgesproken door Mr.* C. W. OPZOOMER. *Te Amsterdam, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1858. *In gr. 8vo. VIII en* 29 *bl. f* :- 60.

Wij behoeven ons in consciëntie niet aan te trekken wat Prof. O. onlangs niet geheel ten onregte over de vooringenomenheid zijner recensenten klaagde. Zoo wij vooringenomen zijn, 't is eerder vóór dan tégen den even eerlijken en moedigen als scherpzinnigen denker. Meermalen reeds hebben wij 't uitgesproken, dat we 't in *principe* — in *het uitsluitend van de Ervaring uitgaande, zonder stilstand en zonder voorbehoud vóórtgaande zoeken der bare en blanke Waarheid* — volmaakt met hem ééns zijn, al is 't dat we daarom niet alle zijne *consequentiën*, b. v. omtrent de *Theologia Naturalis*, gelijkerwijze aannemen. Maar des te meer vrijmoedigheid gevoelen we dan ook, om te dezer gelegenheid, waar hij onderneemt om in 't beeld van LESSING ons den echten Vriend der Waarheid te schetsen, de niet uit ketterjagt of bedilziekte, maar uit hooge belangstelling bij ons opgekomen vragen tot hem te rigten: 1°. of hij voor een vriend der waarheid, die evenzeer eene *innerlijke* als eene *zinnelijke waarneming* erkent, en gewis ook de *historische* (welke op 't een en 't ander grondgebied een zóó ruim veld inneemt) niet loochent, niet wat te éénzijdig uit de *zinnelijke* en *individuële* pleegt te putten?; 2°. of het inderdaad aan 't waargenomene dan wel aan een weinigje partijdig scepticisme van den waarnemer ligt, dat zijne resultaten bij

zóóveel negatiefs — welks waardij we nu deswege geenszins verkleinen willen — *zóó* luttel *positiefs* opleveren?; 3°. of de zelfvertroosting van LESSING: »Heeft uw knecht met het uit den weg geruimde slijk in onwetendheid goudkorrels mede weggeworpen, zoo zijn uwe goudkorrels, o God, toch onverloren", niet vrij wat verzwakt wordt door het zelfverwijt, dat die goudkorrels met dat al door ons toedoen *voor ons zelven en onze medemenschen* zijn verloren geraakt, en of dus den vriend der waarheid in zake van dat »wegwerpen" niet eene voorzigtigheid zonder benaauwdhartigheid, maar nogtans *voorzigtigheid*, zij aan te raden?

Wat overigens deze redevoering zelve betreft, ze is *zóó* welsprekend opgesteld als men dat van Prof. O. — en *zóó* keurig en correct uitgevoerd als men dat van de HH. GEBHARD EN COMP. kan verwachten. Den jeugdigen akademieburgeren, voor wie zij bestemd was, was hare aanbeveling der ernstige en onbeschroomde waarheidsnavorsching in den persoon van LESSING ongetwijfeld hoogst belangwekkend, en — mits niet misbruikt, waartegen toch ook wèl te pas een waarschuwende wenk wordt gegeven — hoogst nuttig. Wij anderen wel is waar zullen in de kernspreuken van L., die bovendien in onze dagen nog al vaak geciteerd worden, goeddeels oude kennissen ontmoeten, die wel te schoon en te rijk en te diep zijn, om ons ooit te kunnen vervelen, maar in wier plaats wij echter van den vertegenwoordiger der Nederlandsche wijsbegeerte nog liever »nieuwe dingen uit zijnen *eigenen* schat" zouden hebben willen hooren.

V. P.

Brieven over Godsdienst en Christendom, door P. GOY. *Vertaald uit de »Nouvelle revue de Théologie". Brief I—IV. Te Kampen, bij* K. van Hulst. 1858. *In 12mo. IV en* 70 *bl. f* : - 50.

Men kent de *Straatsburger Theologie* en haar oorsprong. Zonderling genoeg uit het reddings-instituut der Fransche Orthodoxie, de vrije School van Genève, voortgekomen, verhief zij, ongetwijfeld niet buiten invloed van de vrijheidskoorts des tijds, de in hare bakermat *pro aris et focis* gepredikte *onafhankelijkheid van 't gezag der Staatskerk* met zegevierende consequentie tot onafhankelijkheid van *elk* gezag, dus ook *van*

dat des Bijbels, ja — 't mogt dan meer bedekt en twijfelachtig worden geuit — *van de Apostelen en van* CHRISTUS *zelven*. Het te Genève tegen *'t stelsel van gezag* reeds in kiem verdedigde *regt van het individu* in zake van religie, werd hier alzoo tot rijpe vrucht ontwikkeld; zeer tegen den zin der orthodoxe moeder, wier *mystieke* elementen men echter altijd eenigzins bijbehield, meer wel is waar in den beginne, toen men met onvoorwaardelijke verwerping van 't rationalisme het Christelijk geloof op *'t godsdienstig gevoel* grondde, dan wel naderhand, toen men, als ter verzoening met dat gesmade rationalisme, *gevoel* en *rede* onder den naam van *geweten* zamenvatte, en alsnu *het wedergeboren geweten* tot geloofsregter uitriep. Apostelen der nieuwe rigting werden SCHERER en COLANI; haar zetel *de Hoogeschool van Straatsburg;* haar orgaan de *Revue de Théologie et de Philosophie Chrétienne*. In ons vaderland was reeds *vóór haar* de handschoen aan 't oude autoriteitsgeloof toegeworpen door de *Groninger School*, die nogtans uit schroomvalligheid halverwege steken bleef, en *gelijktijdig mèt haar* trad SCHOLTEN met doortastender beginselen en degelijker wapenen tegen datzelfde autoriteitsgeloof in 't strijdperk: deze stond aan hare verstands- gene aan hare gemoedsrigting nader; doch den meesten weêrklank vond zij nieuwelings bij Dr. PIERSON, over wiens schriften, al hebben ze het *meer besliste empirisme* van OPZOOMER tot grondslag, evenwel tevens dat uit een sterk geprononceerd zonde- en verlossingsbesef ontsproten mystische waas verspreid ligt, 't welk ons zoo aan de gehééle Fransche theologie als met name ook aan de Straatsburgers herinnert, aan wie hunne geslagenste tegenstanders, willen zij onpartijdig zijn, ten minste wel het karakter van F. H. JACOBI zullen moeten laten: »Heiden met het verstand, met het hart Christen."

De Vertaler der voor ons liggende Brieven wenschte, dat de Straatsburger Godgeleerdheid haar licht niet enkel voor onze vaderlandsche theologen — wier behoefte daaraan, blijkens het boven gezegde, ook inderdaad niet zoo heel dringend kan geacht worden — schijnen liet, maar dat ook onze »beschaafde Gemeenteleden" van de daardoor aangebragte helderheid niet verstoken mogten blijven. Daar nu de »Lettres intimes" van GOY de denkbeelden der Straatsburgers in populairen vorm wedergaven, haastte hij zich dezen in een Neêrduitsch kleed

te steken en ze aan ons Godsdienstig publiek ter overdenking en behartiging aan te bieden, in de hoop, dat ze »in menig ontrust gemoed de ware rust mogen doen wederkeeren." Dit kunnen ze echter in allen gevalle zeker niet, vóór en aleer ze voltooid zijn: — nu toch weet men na de lezing nog geheel niet, waar ze eigenlijk heen willen; — en daarom zouden wij althans liever gezien hebben, dat de Vertaler zich wat minder gehaast en het slot der Fransche correspondentie had afgewacht.

De Brieven intusschen zijn wèl gesteld, ofschoon de tweede ons hier en daar wel een weinig in den zalvenden preektoon en de gezochte Bijbeltaal van een welmeenend oefeninghouder schijnt te vervallen. De overbrenging is zuiver en vloeijend; de uitvoering net en correct. V. P.

CHANNING'S *Leven. In 't Fransch beschreven door eene Engelsche Dame. Uit het Fransch door* J. J. SWIERS, *Predikant te Havelte. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1858. *In post 8vo.* 196 *bl. f* 1 - 50.

De man, wiens leven in dit boekje beschreven wordt, is, met name door zijne Redevoeringen, ook ten onzent als vrijzinnig, gemoedelijk godgeleerde hoogst gunstig bekend. Merkwaardig is zijne levensgeschiedenis, niet zoozeer wegens rijkdom van voorvallen en afwisselingen, als veeleer door de ontwikkeling zijner rigting en denkwijze. Daar hij zeer vroeg zijn vader verloor, had hij zijne opvoeding en de ontwikkeling van zijn geest hoofdzakelijk te danken aan zijne moeder, die reeds vroeg de zaden van gemoedelijke godsvrucht in het gemoed van den jeugdigen knaap, gelijk MONIKA in dat van AUGUSTINUS, strooide. In zijne jongelingsjaren begon de Fransche omwenteling, en de geestdrift, door de naar de nieuwe wereld overgewaaide berigten daaromtrent gewekt en in staatkundige vereenigingen krachtig gevoed, met die gemoedelijkheid vereenigd, oefende op den geest van den jongen CHANNING een onmiskenbaren invloed uit; ja, die beide bestanddeelen deden hem worden hetgeen hij was in zijn werken en in zijne schriften, als godsdienstleeraar, philanthroop, bestrijder van de slavernij, en in andere opzigten. Dat alles

wordt in het met veel warmte geschreven verhaal van de »Engelsche Dame" zeer aanschouwelijk uiteengezet, ook met aanhalingen uit brieven en andere opstellen van CHANNING zelven, waartoe, ofschoon het niet wordt vermeld, nog al veel gebruik is gemaakt van de *Memoir of* W. E. CHANNING, door eenen neef van den voortreffelijken man, te Londen in 1848, in drie deelen, uitgegeven. Merkwaardig is in de aanhalingen uit CHANNING's brieven onder anderen zijn oordeel over gebeurtenissen en verschijnselen des tijds, ook waar het later door de uitkomst niet is bewaarheid. Zoo meende hij b. v. eenigen tijd na de Julij-omwenteling, in het jaar 1832, »dat het Christendom niet in Frankrijk kan herleven onder één zijner oude vormen; het katholicismus, ja zelfs het protestantismus, zijn er voor altijd gevallen. In waarheid was dit laatste niet anders dan de bestrijder en tegenstander van het eerste, geheel eene godsdienst van bestrijding, ingesteld om de Kerk van Rome te bevechten. Van deze zijde heeft zij (het) veel goed gedaan; maar hare zending (zijne taak) is geeindigd; zij (het) is niet genoeg overeenkomstig de behoeften van den menschelijken geest", enz. Het katholicismus voor altijd in Frankrijk gevallen! — de taak van het protestantisme als bestrijding van Rome voltooid! Wij zwijgen nu van de eenzijdige voorstelling, die in het Protestantisme niets ziet dan hetgeen Rome er in zegt te zien: een negatief afbreken. Het zou voor de regte beoordeeling van CHANNING, en misschien ook voor die van den aangeduiden tijd zelven, niet onbelangrijk zijn, indien men te weten kon komen, of de voorstelling, die de Amerikaansche prediker zich van den staat der zaken in Frankrijk vormde, gegrond was op verkeerde berigten van over zee, dan wel op subjective opvatting in den beoordeelaar.

Dat de Eerw. SWIERS zijne taak goed heeft verrigt, behoeven wij naauwelijks te zeggen. De overzetting is goed; alleen komt ons de stijl op vele plaatsen wat ingewikkeld voor; en slechts zelden ontmoet men vlekjes als: »hare ingetogenheid en een buitengewoon gevoel van *schaamte* wierpen een sluijer over haar bevallig karakter." Voor »schaamte" moet zeker gelezen worden: bedeesdheid, of verlegenheid (bladz. 169). Eenigzins twijfelachtig is ons de aanteekening van den Vertaler, bladz. 137: »Neen, geen schilderijen of

afbeeldingen in de kerken! De ervaring heeft geleerd, tot welke onzalige misbruiken dit aanleiding geeft. — Maar wij wenschen nog meer dan CHANNING! Wij wenschen, dat niet alleen de geloofshelden des Christendoms in onze kerken worden voorgesteld, maar dat de geschiedenis der nieuwe heilsbedeeling, der Christelijke kerk, eene levenskracht worde voor de Christelijke gemeente." Wij houden het er ook voor, dat de Kerkgeschiedenis meer en meer bekend moet worden in de gemeente, hoewel daartoe te goede handleidingen bestaan, om den uitroep van SWIERS te wettigen: »Och, wierden er mannen verwekt, die deze geschiedenis te boek stelden en den volke predikten!" Maar of de *Evangelie-prediking* zich kunne verledigen om die geschiedenis en die van de geloofshelden des Christendoms als hoofdzaak te ontvouwen, betwijfelen wij. Volksvoorlezingen achten wij nuttig; maar dat »in de kerken" en »den volke prediken" doet aan de eigenlijke *prediking* denken, en als dit de bedoeling is, gelooven we, dat de geachte Vertaler mistast.

De twee Eerdiensten, protestantsch en katholiek. Leerrede uitgesproken den 29sten Augustus 1858, *in den tempel:* l'Oratoire. *Door* A. COQUEREL. *Uit het Fransch door een predikant der Nederd. Hervormde Gemeente. Utrecht, bij* C. G. van der Post, Jr. 1858. *In post 8vo.* 28 *bl. f* :-30.

Al is het maar eene enkele preek, die wij hebben aan te kondigen, en geen boekdeel van eenige honderd bladzijden, toch gevoelen wij ons verpligt voor deze aankondiging, waartoe de »Korte mededeelingen" het doelmatigst schijnen, een plaatsje te vragen in de beoordeelingen. Zoowel de inhoud der preek verdient het, als het verschijnsel, dat zulk eene preek werd uitgesproken in de hoofdstad van Frankrijk, een land waar Rome's geestelijke scepter, zij het dan ook niet overal in de daad, toch in naam schier algemeen gehuldigd wordt, een land welks magtig opperhoofd zich tot nog toe niet bij magte heeft getoond, om dat beruchte Jodenkind, zoo wederregtelijk aan zijne ouders ontroofd, tot vreugd van het beschaafd Europa hun terug te geven. Wij kunnen ons daarom niet anders dan verblijden, dat in het midden van Parijs door

een zoo welsprekenden mond als die van COQUEREL, zulk eene taal wordt verkondigd als in deze rede is vervat. De redenaar zegt in zijn »Voorwoord", dat hij op veler aandrang heeft op schrift gebragt, wat voor de vuist door hem werd uitgesproken; en voegt er dan de meer belangrijke verklaring bij: dat nooit, zelfs niet in de donkerste tijden der godsdienst-twisten, de Hervormde Kerk met meer beslist, meer boosaardig, meer uitdagend geweld is aangevallen, dan in deze dagen. Daarvan getuigen de dagbladen en vlugschriften, als ook zoo menige preek vóór het Paasch- of Kersfeest, of door eene missie gehouden. Het strenge Ultramontanisme, dat, naar het meent, over het Jansenisme en Gallicanisme heeft gezegevierd, rigt nu zijn aanval tegen de Hervormde Kerk. COQUEREL heeft de uitdaging aangenomen, en treedt hier als bestrijder op der magtige koningin, die ook uit dezen aanval kan ontdekken, dat zij te vroeg heeft triumf geblazen.

De tekst, door C. ten grondslag gelegd, is *Jerem.* II: 11[a]: »Heeft ook een volk zijne goden veranderd, hoewel dezelve geene goden zijn?" Het zijn woorden, gerigt tegen hen, die in JEREMIA's dagen de afgoden huldigden. De profeet doet hen het schandelijke van hunne ontrouw aan den waren God gevoelen, door hen te wijzen op de getrouwheid der andere volken aan hunne nietige goden. Zelfs de Heidenen hielden aan hunne goden vast, hoewel het geene goden waren. Zoo werden dan de Israëlieten, die hun God verlieten, op de treurigste wijze door hen beschaamd. Het ware een niet onvruchtbaar gebruik van zijn tekst geweest, indien de redenaar de bestraffing van den profeet tot de zijne had gemaakt en aan de Roomsche Kerk verweten, hoever zij van hare oorspronkelijke moeder is afgeweken, hoe weinig het Christenvolk, dat Rome huldigt, op de moedergemeente te Jerusalem gelijkt. C. heeft gemeend zijne tekstwoorden te moeten gebruiken als *aanleiding*, om over *het volharden in de dwaling* te spreken. Hij ziet dat in de Roomsche Kerk, die door hare eerdienst de waarheid wederspreekt en wederstaat, de dwaling huldigt en bestendigt.

Op eene onpartijdige, heldere, onweêrlegbare wijze wordt deze stelling ontwikkeld, eerst met betrekking tot de gebeden, bedevaarten enz., zooals die bij de Roomschen plaats hebben, vervolgens met betrekking tot hunne kerken, hunne begraaf-

plaatsen, en eindelijk met betrekking tot den Doop en het Avondmaal. Tegenover de dwalingen der Roomsche Kerk, wordt telkens de waarheid van het Evangelie gesteld, zooals die door de Protestanten wordt beleden.

Is onze ingenomenheid met deze rede zelve groot, het tegendeel geldt van de vertaling. Zelden hadden wij eene slordiger vertaling dan deze onder de oogen. Dat leelijke ETIENNE, in plaats van STEFANUS, op bl. 13, thans met de pen veranderd, pleit niet voor de bekwaamheid van den predikant, wiens naam op den titel gelukkig maar verzwegen is. De uitgever heeft zich over deze en andere feilen bij de Redactie van dit Tijdschrift verontschuldigd, met de opmerking, dat de spoed, gevorderd voor de vertaling, hiervan als de oorzaak moet worden beschouwd. Wij nemen deze verontschuldiging niet aan; want waartoe was die spoed noodig? Eene week later in het licht verschenen, zou deze preek niets minder doelmatig zijn geweest, en in eene week zou men althans wel voor eene goede correctie hebben kunnen zorgen. Hoe het daarbij mogelijk is, al ziet men ook slechts ééne proef, fouten te laten staan als hier worden aangetroffen, begrijpen wij niet. Het zij den uitgever eene les, om voor eene betere keuze van vertaler te zorgen, wanneer hij weder eens eene vrucht van vreemden bodem in onzen grond doet overplanten. —R—

Paradijs-Beelden. Naar het Engelsch van JAMES HAMILTON, *Schrijver van: »Ernstig Leven", »De Olijfberg", enz. Leyden,* De Breuk en Smits. 1856. *In gr.* 12*mo.* 105 *bl. f* : - 90.

Huis en Hart. Wenken voor mijne Broeders en Zusters. Met eene Voorrede van de Vertaalster van: »Neemt dit ter harte", door de Schrijfster van: »Kleinigheden". Bij dezelfden. *In gr.* 12*mo.* 96 *bl. f* : - 80.

Deze beide werkjes, in druk, papier, omslag en vorm aan elkander volkomen gelijk, nagenoeg even dik, beide op den titel zich op twee antecedenten beroepende, zijn nagenoeg te gelijk door dezelfde uitgevers in het licht gezonden. Daar nu beiden van godsdienstige strekking zijn, heeft men althans eenig regt tot het vermoeden, dat zij van niet, of althans niet belangrijk uiteenloopenden geest zullen zijn, ten minste indien

men van een boekhandelaar-uitgever mag verwachten, dat hij in zijne betrekking tot de letterkunde nog iets anders en hoogers ziet, dan dat hij eenvoudig laat drukken, verzendt en uitgeeft rijp en groen, goed en slecht, solide en oppervlakkig — om 't even wat, als het maar een boek is. Wij hadden dan ook zoo iets van de Heeren DE BREUK EN SMITS te Leiden verwacht; maar de vergelijking van deze beide boekjes heeft ons doen zien, dat zij òf deze geschriften niet vooraf hebben gelezen, òf er eenvoudig op los uitgeven, om 't even wat. *Huis en Hart* toch is eene bloemlezing uit wijlen Mevr. KLEYN, OCKERSE, en de vorm der schriften van die in haren tijd uitmuntende vrouw moge hier en daar een weinig verouderd zijn, — zulks betreft vooral de inkleeding, en wanneer men van dat kleed tot het wezen der zaken doordringt, zal men een warm godsdienstig gevoel en ware, christelijke levenswijsheid aantreffen, waarbij men het welligt een weinig te sterk gekleurde, b. v. van eene speelpartij, om de goede bedoeling gaarne vergeeft. De *Paradijs-Beelden* daarentegen zijn eene vrucht van dat ziekelijke Methodistische piëtisme, dat met dogmatische vormen speelt, zooals de Engelsche godsdienstige letterkunde eene menigte vodden oplevert, die, helaas! met een ijver, eener betere zaak waardig, door... en door... worden in het licht gezonden, doch die wij op de pers, of eigenlijk bij de uitgaven van de firma, die *Huis en Hart* aanbiedt, niet zouden hebben gezocht. Het ligt voorwaar niet binnen de grenzen, die zich een Tijdschrift van zoo algemeene strekking als de *Vaderl. Letteroefeningen* stellen moet, al den onzin aan te wijzen, die hier wordt uitgestald, door valsche overbrenging, gezochte toepassing en holklinkende beeldspraak. Een schrijver, die in EZECHIËL's gezigt van de wateren des Tempels (*Ezech.* XLVII: 12) eene voorspelling ziet van de zegeningen des Evangelies (bladz. 8), wordt waarlijk niet valsch beschuldigd, indien men hem gebrek aan eene verstandige schriftverklaring, de bron van alle goede voorstelling van Bijbelwaarheden, te laste legt. Nog ééne proeve: »Er is eene teedere plant, veracht en gesmaad door de menschen, maar bekend bij God en in het Evangelie bekend gemaakt, die in staat is u te genezen. Het is de balsem van Gilead — het volbragte werk van den Immanuël", enz. (bladz. 12).

»Den exotischen plant" (bladz. 1), »éénen enkelen proef" (bladz. 2) zijn blijken van de zorgvuldigheid, waarmede dit boekje wordt in het licht gezonden. Wij achten het een pligt des uitgevers, toe te zien, *wat* en *hoe* hij in het licht zendt. Die dezen pligt verontachtzaamt, doet geene eer aan de plaats, welke hij in de letterkunde inneemt.

Iets over Homoöpathie en hare uitoefenaren, voor niet geneeskundigen, door D. SOETERIK, *Genees-, Heel- en Vroedmeester, praktiserende a/d. Meern. Te Dordrecht, bij* Franciscus Blom. (*Zonder jaartal.*) *In gr. 8vo.* 19 *bl. f* :-20.

Eenige woorden naar aanleiding der Brochure over Vaccine, van den homoöpaath KALLENBACH, *Sr., voor iedereen, door* D. SOETERIK, *Genees-, Heel- en Vroedmeester, praktiserende a/d. Meern. Te Dordrecht, bij* Franciscus Blom. (*Zonder jaartal.*) *In gr. 8vo.* 15 *bl. f* :-20.

Beide stukjes hebben ééne en dezelfde strekking en zijn ook tamelijk van hetzelfde gehalte. Het eerste dient om de homoöpathie te bestrijden, het laatste om eene kritiek te geven van den heer KALLENBACH, door wien de homoöpathische praktijk, sedert eenigen tijd, in ons land vertegenwoordigd wordt. Dat de schrijver werkelijk dit bepaalde doel met laatstgenoemde brochure had, berigt hij zelf aan den lezer, erkennende dat de persoonlijke positie van den heer K. zich voor eene zoodanige kritiek beter laat gebruiken, dan het door dien heer uitgegeven en reeds vroeger door ons besproken werkje *over de vaccine*, enz. Dit laatste diende den heer S. slechts tot uitgangspunt, ten einde onder een meer algemeenen titel, die eenige belangstelling kon inboezemen, velerlei personaliteiten tegen den heer K. te berde te brengen. Wij vermoeden echter, dat de schrijver zóó doende, veel meer zich zelven dan dien gehaten homoöpaath, wien hij blijkbaar gaarne het land zou willen uitjagen, aan de kaak gesteld heeft. — En wat zullen wij van zijn *Iets*, van N°. 1, zeggen? Ook door die brochure heeft de heer S. zijne bevoegdheid om de homoöpathie te beoordeelen, geenszins bewezen. Voor *niet geneeskundigen* schrijvende, heeft hij wel te regt gemeend, de zaak door voorbeelden te moeten ophelderen; doch deze zijn zoo slecht ge-

kozen, dat de schrijver maar al te zeer toont, van het homoöpathische *similia similibus* geen duidelijk begrip te hebben. Dat toch eene speekselvloeijing, door misbruik van kwikmiddelen veroorzaakt, wederom door diezelfde middelen zou moeten genezen worden, is volstrekt geene homoöpathische leer. Evenmin kon het tweede, aan eene vergiftiging met braak-wijnsteen ontleende voorbeeld dienen. Ook hier heeft wederom dezelfde verwarring plaats tusschen *ziekteverschijnsels* en de zoogenaamde homoöpathische *Arzneiwirkungen*. Kunnen toch deze laatsten, volgens de leer van HAHNEMANN, met vrucht worden aangewend om de eersten te doen ophouden, dan volgt daaruit geenszins, dat de eene *Arzneiwirkung* de andere, die alleen door eenige tusschenruimte van tijd van haar is afgescheiden, doet ophouden. — Doch wij mogen in een Tijdschrift, als de *Vaderl. Letteroefeningen* zijn, in geene verdere bijzonderheden treden. De door ons gemaakte aanmerking moge den schrijver overtuigen, dat hij zich bij zijne beoordeeling niet genoeg op een onpartijdig standpunt geplaatst heeft. Wederkeerig verklaart de berigtgever gaarne, dat de schrijver op meer dan ééne plaats, de willekeurige en ongerijmde stellingen der homoöpathie, benevens de gevaren, waaraan de homoöpathische praktijk blootstelt, met verstaanbare en tot overtuiging geschikte redenen heeft aangewezen.

Eene Voorlezing voor Jongelingen over de Kuischheid. Te gelijk een woord van waarschuwing en leering voor jonggetrouwden, ouders en voogden. Naar het Engelsch van Professor Dr. SYLV. GRAHAM. *Groningen*, C. de Wolff, Dz. (*Zonder jaartal.*) *In kl.* 8*vo. XV en* 139 *bl. f* : - 50.

Hoewel de bekwame Amerikaansche schrijver, aan wien onder de physiologen van den tegenwoordigen tijd eene eervolle plaats toekomt, zijn geschrift, dat zoowel in ons vaderland als elders, gereedelijk zijn vertaler vond, voornamelijk voor jongelingen bestemde, zoo wenschte hij daardoor echter ook volwassenen, gehuwden, ouders, voogden en onderwijzers te onderrigten omtrent den aard, de oorzaken en de gevolgen eener maatschappelijke zonde, die somtijds reeds aan den kinderlijken leeftijd eigen is. Met het oog op deze treurige

bijzonderheid, zegt de schrijver in zijne inleidende voorrede: »Men moge het nu wenschelijk achten, dat er ook een boeksken van dien aard in het licht verschijne, meer berekend voor de eigenlijke jeugd; ik voor mij ben van gevoelen, dat mondelinge onderrigtingen van ouders, voogden en anderen, aan wie de opvoeding der jeugd is toevertrouwd, waarbij gelet zal kunnen worden op den graad van ouderdom, verstands-ontwikkeling, bevattelijkheid en verdere omstandigheden — ten aanzien van dit onderwerp verreweg de voorkeur verdienen boven boeken." Met deze meening van den schrijver vereenigen wij ons volkomen, mits het de ouders en andere opvoeders der jeugd aan geene levenswijsheid, bovenal aan geene hartelijke liefde en belangstelling ontbreke. De auteur heeft teregt begrepen, zijn onderwerp grondig te moeten behandelen, en vooraf de voornaamste physiologische en psychologische beschouwingen te moeten mededeelen, die dienen kunnen om den waren aard en de gevolgen van een onkuisch en zinnelijk levensgedrag in al haren omvang te doen kennen. Evenwel vreezen wij, dat de schrijver op sommige plaatsen nog niet populair genoeg geweest is. Ook is het jammer, dat zijn betoog als in éénen adem voortloopt en er in de voorlezing niet enkele natuurlijke rustpunten worden aangetroffen; terwijl de achteraangevoegde *Ophelderingen*, van bl. 87 —130, welligt zonder nadeel konden gemist worden. — Wat den inhoud van het geschrift betreft, daarop hebben wij twee voorname bedenkingen. De eerste is deze, dat de schrijver, bij de verklaring van den oorsprong der onkuischheid, te veel gewigt hecht aan het gebruik van krachtig voedsel, en daarom onder de geneesmiddelen aan het gebruik van koud water en plantaardig voedsel, bij volkomen onthouding van vleesch, veel te groote waarde toekent. Eene tweede bedenking is deze, dat de schrijver bij het schetsen van de rampzalige gevolgen, waartoe de onkuischheid leidt, mogelijk te veel vergeten heeft, dat zoodanige zwartgekleurde verhalen niet altijd in die mate, als men zou meenen, van het kwade terughouden, en dat zij dikwijls bij jongelieden, die reeds onder eene pijnigende zelfbeschuldiging gebukt gaan, den moed te veel uitblusschen en aan het opvatten van ernstige voornemens en van blijmoedige hoop in den weg staan. Steller dezes zou zich echter aan te groote uitvoerigheid moeten schuldig maken, als hij die laatste

bedenking nader wilde toelichten; ook vertrouwt hij dat niemand zich daardoor zal laten terughouden, om zich een voor het overige voortreffelijk werkje aan te schaffen en daarmede voor zich zelven en anderen winst te doen.

Het Leven van drie beroemde Engelsche Staatslieden. Naar het Engelsch van THOMAS BABINGTON (*niet* BABINGTHON) MACAULAY. *Te Meppel, bij* H. ten Brink. 1857. *In post 8vo. VIII en* 352 *bl. f* 2-50.

Wie leeft er in de tegenwoordige beschaafde wereld, tot wien de roem van MACAULAY's naam niet is doorgedrongen, en wie, die het geluk heeft de Engelsche taal te verstaan, is nog onbekend met de werken van dezen grooten schrijver? Ziehier een paar vragen, waarop het antwoord ongetwijfeld »weinigen of geenen" zal luiden. Van den schooljongen af, die er op bluft, dat hij MACAULAY leest, omdat het »nog al gemakkelijk is", tot aan den man van wetenschap toe, die de schier niet geëvenaarde hoedanigheden van den grooten historieschrijver op den regten prijs weet te stellen, — van den koopman af, die onzen schrijver leest, om zijn voor hem noodzakelijk Engelsch te onderhouden, en daarbij als medegesleept wordt door MACAULAY's verrukkelijken stijl, tot aan den aestheticus toe, die vervuld is van bewondering voor het juiste en zuivere oordeel van denzelfde, — zij allen zullen hen beklagen, die, door hunne onbekendheid met de taal onzer Engelsche naburen, niet in de gelegenheid zijn om van zooveel schoons te genieten; en deze laatsten, die aanhoudend den roem hooren verkondigen van de *History of England* of van de *Critical and Historical Essays*, zullen, zoo zij geene pogingen aanwenden om de Engelsche taal genoegzaam magtig te worden voor deze lectuur, reikhalzend uitzien naar overzettingen der zoo hoog en teregt geroemde werken.

Het liet zich niet verwachten, dat dit verlangen onvoldaan zou blijven: de zucht om te vertalen en uit te geven, is in ons vaderland groot genoeg om MACAULAY's werken niet onaangeroerd te laten. Dit is dan ook niet gebeurd, en is er reeds aan Nederland gelegenheid gegeven om met de *History* kennis te maken, in het werk dat wij thans (buiten onze schuld ietwat

laat) aankondigen, kunnen onze landgenooten een proefje nemen van de *Essay's*. Zooals bekend is heeft de groote schrijver in vijf deelen bijeenverzameld de artikels, welke hij van tijd tot tijd in de *Edinburgh Review* had geplaatst, en aan deze verzameling den naam gegeven van *Critical and Historical Essays*. Die artikels zijn nagenoeg allen beschouwingen in het bekende *Revue-genre*, en verraden allen, het eene meer, het andere minder, de meesterhand. Bij *allen* slepen inhoud en vorm om 't zeerst mede, en dit maakte het zeker niet gemakkelijk, om uit die velen de keuze van een drietal ter vertaling te doen. Van dit gedeelte zijner taak heeft de ongenoemde vertaler zich uitmuntend gekweten; de keuze van het drietal *Essay's*, waarvan ons hier de overzetting wordt aangeboden, getuigt zeer voor zijn goed oordeel en juisten smaak.

Het eerst toch vinden wij hier de *Essay* over Sir WILLIAM TEMPLE, den grooten medestichter van de *Triple Alliantie*, den vriend van onzen onovertroffen JAN DE WITT. Dat wij hier voor den Nederlander veel merkwaardigs vinden, zal wel niet behoeven te worden aangetoond; de man, die onder de moeijelijkste tijden en omstandigheden herhaalde malen Engelsch afgezant te *'s Hage* was, die een hoofdbewerker was van een verbond, dat den trotschen LODEWIJK XIV in zijn loop stuitte en ons vaderland voor het verderf bewaarde, boezemt op zich zelf reeds genoegzaam belang in, terwijl deze *Essay* er ongetwijfeld aanspraak op heeft om een der schoonste uit de vijf deelen genoemd te worden. — Ook van de beide anderen, tot welke de vertaler zijne keuze bepaalde, mogen wij dit laatste getuigen, en is het leven van Sir WILLIAM TEMPLE voor ons van nationaal-historisch belang, het leven van Lord ROBERT CLIVE, den grondlegger van het Britsch-Indische rijk, en dat van WARREN HASTINGS, den eersten Gouverneur-Generaal van Bengalen, kunnen niet anders dan aan ons, tijdgenooten van de tegenwoordige vreeselijke gebeurtenissen in Britsch-Indië, de grootste belangstelling inboezemen. — Eenigen lof hebben wij ook over voor de overzetting. Zonder voortreffelijk te kunnen genoemd worden, kon zij echter veel slechter zijn, en met het oog op hetgeen er doorgaans bij ons van vertalingen teregt komt, zijn wij al weltevreden. Over het algemeen is deze vertaling zeer getrouw, hier en daar echter te woordelijk, waardoor eene Engelsche tint over het geheel blijft, welke

plaats had moeten maken voor het eigenaardige onzer taal; sterk verzetten wij ons tegen die overgetrouwheid, wanneer zij tot bepaalde fouten aanleiding geeft, en b. v. »longer and more" door »langer en meer" doet overzetten. »*Hoogkerkmannen*", »*spreker* in 't parlament", zijn onverstaanbare woorden voor den Nederlander en hadden wij het liefst onvertaald gelaten; evenzoo vinden wij »*Banketh uis*" eene onnoodige en sobere vertaling. Eenige ophelderende aanteekeningen van de hand des vertalers zouden hier en daar zeer dienstig, soms zelfs noodig genoemd kunnen worden, en het verwonderde ons die nergens aan te treffen. De *cavaliers*, de *kabaal*, het *Lange Parlament*, het *Romp-Parlament*, *the petition of Right*, *the declaration of Right*, enz. hadden wel eenige opheldering noodig gehad, terwijl ze nu alleen uit het Engelsch overgeschreven woorden zijn.

Den inhoud aan te prijzen zal wel overbodig zijn; wij hebben hier drie meesterstukken, meesterstukken van MACAULAY, — en hiermede kunnen wij in ons oordeel over gehalte en *genre* volstaan. Ieder die dit werk leest, kan zich verzekerd houden, eenige nuttige en aangename uren door te brengen. Dat juiste inzigt in de geschiedenis, dat grondige en onpartijdige oordeel over de feiten, die heerlijke karakterschilderingen, die gemakkelijke, sierlijke en duidelijke vorm, — zelden zal men ze bij een schrijver zoo vereenigd vinden als bij MACAULAY; en in deze *Essays* leert men hem in zijne volle kracht kennen. De ontleding van TEMPLE's karakter, die schildering van den man zonder vlekken, maar ook zonder hartstogt, die meer teleurstelling vreesde dan naar voorspoed verlangde; de heerlijke verdediging van Lord CLIVE, den man, die, verre van vlekkeloos te zijn, toch ten volle den naam van een groot man verdiende; de uitvoerige en belangrijke beschouwing over het leven van WARREN HASTINGS, den beroemden Landvoogd, wien te beoordeelen eene zoo moeijelijke taak is, — zij zullen ongetwijfeld in Nederland door deze vertaling talrijke bewonderaars vinden. Velen zullen ook naar de overzetting van meer *Essays* verlangen, na er dit proefje van genoten te hebben, en wij hopen, dat vertaler en uitgever door een ruim debiet zich genoopt zullen gevoelen om op nieuw de handen aan 't werk te slaan, en in een volgend drietal b. v. op te nemen de *Essays* over MACHIAVELLI, Lord BACON, WILLIAM PITT.

Mogt dit gebeuren, dan blijve de vertaler even getrouw aan zijn origineel, maar hij poge tevens te vermijden er de slaaf van te zijn.

Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven (1799—1858) *van Mr.* H. G. *Baron* NAHUYS VAN BURGST, *Generaal-Majoor, Oud-Raad van Neêrlandsch Indië, Kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Ridder der Militaire Willems-Orde en van het Legioen van Eer. Met portret en facsimile. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebroeders Muller. 1858. *In gr. 8vo.* 272 *bl. f* 2 - 90.

Niemand zal beweren, dat het langdurige leven van wijlen den Baron NAHUYS niet veel belangrijks omvat, dat ten volle de eere der beschrijving waardig is, en wanneer wij de *Herinneringen* welke hier voor ons liggen, nagaan, dan wordt ons dikwijls bewondering en eerbied afgeperst voor de bekwaamheid, dapperheid, eerlijkheid van den overledenen Generaal-Majoor; ook erkennen wij dan gaarne, dat door hem veel gedaan is ten nutte en voordeel van het vaderland. En toch is er in dit boek iets dat ons niet aanstaat, dat ons mishaagt. Deze *Herinneringen* zijn door NAHUYS zelven geschreven; zij vormen eene soort van auto-biographie, waarin eene groote ingenomenheid met zich zelven doorstraalt, waarin aanhoudend uitdrukkingen van bewondering omtrent zich zelven voorkomen, en wel in die mate, dat het stuitend en hinderlijk voor den lezer is. En somtijds valt op die zelf-bewondering wel wat af te dingen. Wanneer wij een blik slaan op de geheele carrière van wijlen den Baron, dan stemmen wij volkomen toe, dat zijne bekwaamheid en goede hoedanigheden grootelijks hebben bijgedragen om die te doen zijn, wat zij geweest is. Maar de positie van den schrijver, zijne connectiën, zijne dikwijls niet prijzenswaardige waagzucht, zijn ongevraagd en opgedrongen dienstbetoon aan de regering hebben daarin ook groot aandeel gehad. — Wanneer NAHUYS spreekt van de onbaatzuchtigheid waarmede hij het vaderland zijne diensten bewees, dan is dit in sommige opzigten maar waar; ja, *geld* was bij hem het doel niet van het streven, maar er is eene andere baatzucht, dan die in alles handelt

om schatten te verdienen; er zijn andere drijfveêren, welke, ofschoon minder onedel dan geldzucht, baatzuchtig moeten genoemd worden, onder anderen de zucht naar eer; en deze gelooven wij, dat in de handelingen van den Baron NAHUYS eene groote rol heeft gespeeld. Uit de *Herinneringen* leeren wij dezen kennen als een eerzuchtig, en daarenboven als een ijdel mensch, en dit is vooral daarom te bejammeren, omdat daardoor veel van de bewondering zal weggenomen worden, welke de daden van den schrijver werkelijk verdienen.

De uitgevers verdienen lof voor hun werk; wij wenschen hun een ruim debiet toe, 't welk dit boek, behoudens boven gemaakte opmerking, wegens zijn onderhoudenden schrijftrant en veelal merkwaardigen inhoud wel verdient.

MACHTELD. *Door* G. VAN DEN BERG. *Twee Deelen. 's Hertogenbosch*, Gebr. Muller. 1858. *In gr. 8vo. IV en* 306, *IV en* 282 *bl., met* 2 *gelith. en met kleuren gedrukte vignetten. f* 5-90.

Den waren naam des Schrijvers, *van*, of *wonende op den berg*, heb ik hooren gissen, en indien die gissing waarheid is, dan zal het niemand verwonderen, dat de hand die reeds zooveel te lezen gaf uit het gebied der oudheid en letterkunde, ook thans een historischen roman leverde, waarin de kerkelijke en vaderlandsche geschiedenis met eene naauwgezette, men zou haast zeggen, angstvallige trouw zijn behandeld. De dagen waarin de lezer verplaatst wordt, zijn die van de Dordtsche Synode en van het regtsgeding van OLDENBARNEVELD. De voornaamste Remonstranten en contra-Remonstranten worden sprekende ingevoerd, en als de Schr. zich somtijds, opzettelijk, aan een zeer klein anachronisme schuldig maakt, verzuimt hij niet, om in eene noot, die, onder aan de bladzijde, terstond in het oog valt, zich zelven aan te klagen en de zaak te rectifiëren. Het gebeurde met OLDENBARNEVELD wordt onpartijdig beschouwd, MAURITS wordt niet beschuldigd, maar evenmin de Advokaat, en het geheele voorval aangemerkt als een niet genoeg toegelicht tijdpunt, waarover misschien door oude archiven nog later meer helderheid zal worden verspreid. Men ziet dus, dat men zich gerust op de historische consciëntie van den Heer VAN DEN BERG verlaten

kan, maar de geleerde Schrijver houde het mij ten goede, als ik betreur, dat hij zijn werk niet in het licht gaf als een zuiver geschiedkundig overzigt van die dagen, en den romantischen vorm niet achterwege liet, want, waarlijk, het heeft daarbij niet gewonnen. De pen die gewoon is aan ernstig onderzoek gewijd te zijn, kan, uit den aard der zaak, wel te zwaarmoedig worden voor de meer losse en sierlijke trekken, die een romantisch tafereel vordert. Wel zegt de Schr. dat hij van zijn palet de kleuren ontleent die hem het meest sprekend en boeijend toeschijnen... *tous les goûts sont dans la nature*, maar mij boeijen zij niet, en bij de lezing viel mij de regel van LACHAMBEAUDIE in:

Rarement le savoir s'unit au savoir-faire.

Elders spreekt hij van het luchtige kleed der romantiek dat hij over de geschiedenis werpt, maar, in waarheid, als dit een *luchtig* kleed uit de *garde-robe* dier goede dame is, dan wilde ik haren zwaarsten wintermantel wel eens zien; die moet niet te torschen zijn.

WILLEM TEELLINCK, die eigenlijk meer de hoofdpersoon is, dan MACHTELD, heeft in die onrustige tijden zijne ouders verloren, en, als de Synodale belangen een oogenblik overlaten om ons met hem te bemoeijen, vinden wij hem zoekende naar het geheim zijner geboorte; hij is *a prima vista* verliefd geworden op gezegde MACHTELD, die, zooals bij nadere kennismaking blijkt, ook toevallig een verdwaald kind is; dit vermeerdert natuurlijk de sympathie.

Telkens worden den jongeling geheimzinnige briefjes in de hand gestopt, om zijn geduld en dat van den lezer te oefenen, en als het eindelijk tot de ontknooping komt, is die zoo omslagtig, dat zij ons onwillekeurig doet denken aan de *surprises* die men elkander wel eens op St. Nicolaas stuurt, en die men in het eindelooze moet ontpakken vóór dat men aan de gewenschte kern komt.

Eerst wordt TEELLINCK op eene plaats in 's Gravenhage besteld en vindt daar alléén een ouden knecht; die brengt hem bij een oom in Antwerpen; de oom geeft hem op zijn doodsbed een pak papieren en zendt hem daarmede weêr naar een advokaat in 's Gravenhage, die daarin onder verscheidene omslagen, in een zeer langdradigen brief, het niet zeer interessante

geheim ontsluijerd vindt; tegelijkertijd komt alles omtrent MACHTELD aan het licht; die beiden zijn neef en nicht en worden een paar. De mislukte pogingen door de Jezuïten aangewend, om TEELLINCK van de dienst van MAURITS af te trekken, zijn zoo flaauw, dat een eenigzins gevorderde discipel van LOYOLA zich waarschijnlijk zou schamen om er voor te boek te staan; kortom, de roman is geheel eene bijzaak en boezemt zoo weinig belang in, dat men de hoofdstukken die daarover handelen, gaarne overslaat.

De uitvoering van het werk is net, het plaatje voor het tweede deel wel aardig, en ik eindig met den wensch voor den Uitgever, dat het motto van SPIEGHEL, door den Schr. gekozen, bij vele anderen meer weerklank moge vinden dan bij mij. M. P. H.

Debet en Credit. Roman in zes Boeken van GUSTAV FREYTAG. *Drie Deelen. Dordrecht*, P. K. Braat. 1858. *In gr. 8vo. Met gelith. titelvignetten. Drie Deelen compleet. f* 10 - 65.

Vraagt men mijn oordeel over dit werk, dan zal ik niet aarzelen te zeggen: het is mooi, ik las het met genoegen. — Waarom het juist den titel: *Debet en Credit* draagt, betuig ik niet regt te begrijpen. De Schr. wil die woorden misschien wel toegepast hebben op de openstaande rekening die ieder mensch met de maatschappij heeft, tenzij hij er eene andere, hetzij zeer verhevene, hetzij zeer eenvoudige bedoeling mede heeft. Die kwestie kunnen wij echter veilig laten rusten, want als in een hôtel de wijn en de bediening goed zijn, wie vraagt dan naar het uithangbord? En, om bij het hôtel te blijven, wijn en bediening beide moeten hier geprezen worden: men geeft ons een onderhoudend verhaal in een goeden stijl geschreven; alleen komt het mij voor, dat het 5de boek wat korter had kunnen zijn. — In de voorrede wordt gezegd, dat GUSTAV FREYTAG, aangemoedigd door een vorstelijk woord, zich geroepen voelde om »het volk een spiegel zijner degelijkheid voor te houden, ten einde het tot zelfontwikkeling en levenskracht op te wekken." Nu is, naar mijn gevoelen, het Duitsche *volk* de geheele verzameling van menschelijke wezens

die men vindt »so weit die deutsche Zunge klingt", maar G. F. schijnt er anders over te denken en juist den handelsstand als de ware kern daarvan te beschouwen; ten minsten die alléén wordt er *degelijk* in voorgesteld en *con amore* ontwikkeld. Met de andere elementen, die in een volk toch ook voorkomen, schijnt hij niet zeer ingenomen te zijn: zoo wordt onder anderen de geleerde stand slechts vertegenwoordigd door één enkel individu, dat een ziekelijk, fantastisch opgewonden leven met een vroegen teringachtigen dood besluit; de adel (en dat nog wel in Duitschland!!) door eene familie, die, ten gevolge van hare domheid, onbedrevenheid en ligtzinnige bedrijven te gronde wordt gerigt. Hij ontziet zich ook niet om rondait te zeggen, dat het geene ramp voor den staat zou zijn indien *alle* adellijke huizen uitstierven. — De kracht van de natie is hier zaâmgevat in den eerlijken handel, en daarvan is weder de quintessence uitgestort in den persoon van ANTON WOHLFART, den held der geschiedenis.

Hij is bepaald van het hout waar men de romanhelden van timmert; zoo iemand die alles bij inspiratie weet, en wien alles gelukt. Als de man in vroeger tijden had geleefd, zou hij zeker een AMADIS of een ROLAND geweest zijn, maar nu, in deze praktische eeuw, is hij eene poolster voor alle kantoorklerken.

Uit zijne geboorteplaats, Ostrau, een Duitsch plaatsje aan de Poolsche grenzen, komt hij, als een vrij groene burgerjongen, in de naburige hoofdstad, om in eene uitgebreide handelszaak te worden opgeleid; weldra overtreft hij al zijne kameraden en wordt de algemeene vraagbaak. Bij toeval in de salons der groote wereld verschijnende, overschaduwt hij de fijnst beschaafde jongelieden door zijne ridderlijke galanterie. Later bij een opstand die in Polen uitbreekt, beschermt hij zijn patroon en redt hem, met zijne goederen, uit de magt der vijanden, terwijl hij het eindelijk zoover brengt, dat eene geruïneerde adellijke familie, bijna zonder hem persoonlijk te kennen, hem smeekt hare verwarde zaken te regelen en als één man roept: Verlaat ons niet! beschouw u zelven als een doctor die bij een zieke is geroepen.

Dan blijkt het, dat hij tusschen de koffijbalen ook regtsgeleerde kennis heeft opgedaan; dat hij op éénmaal een volmaakte rentmeester en land-ontginner is, en dat zelfs de kiemen van

veldheers-talenten in zijn brein te vinden zijn, want hij verdedigt het kasteel van den zwakken baron tegen een vrij hevigen aanval van Poolsche boeren.

Als men hem dáár ten laatste missen kan, keert hij naar de oude firma terug, wordt compagnon van zijn chef en huwt met diens zuster. — Ziedaar een vlugtig overzigt van de gebeurtenissen, die ons in de zes boeken verteld worden, en waaraan behalve de held, nog vele andere personen deel nemen. Tegenover den eerlijken handel staat ook de koopman, die zich verrijkt door woekerwinst en bedriegerijën (waartoe natuurlijk, zeer liefdevol, een Jood wordt genomen), maar wien zijne sluwheid niet behoeden kan voor ontdekking en straf.

Om de lectuur aangenaam te maken, werkt bijzonder mede, dat de karakters zoo scherp tegen elkander afsteken, en ieder met zijne eigenaardigheden tot het einde toe goed volgehouden is. ANTON is een echte Duitscher, die het nooit *zóó* druk of *zóó* benaauwd kan hebben, dat hij geen tijd zou vinden om met zich zelven te argumenteren; zijne SABINE is de type eener Duitsche huismoeder: altijd *wirthschaftende*, met eene sleutelmand aan den arm, en, tusschen de stapeltjes schoone servetten, dweepende over hare liefde. De overigen zou men in ieder land kunnen ontmoeten, maar elk in zijne soort is meesterlijk geteekend: hoe aardig zijn, b. v. de portretten van den kassier PURZEL en den ouden huisknecht, en wat voelt de lezer zelf zich benaauwd door den angst van VEITEL ITZIG, als hij in 't geheim den moord heeft gepleegd! — De Vertaler moge het verantwoorden, dat hij *kranig* voor Hollandsch opdischt — *lijkenen* hoorde ik nooit anders dan van volbloed-Rotterdammers, — of *onvermoeijelijk*, *afgewondenheid* en *kraschte* goed zijn, weet ik niet. Dit echter weet ik, dat de haver niet als de melk bij een *pint*, maar bij het *spint* wordt gemeten; dat *leeuwentand* door *paardenbloem* moet worden vervangen, en dat het mij verwondert in eene overigens zoo goede vertaling verscheiden gewrongen volzinnen aan te treffen, b. v.: *terwijl de zoon zijn krullebol op het dek lei*, *welke(n) de hand van de moeder nog poogde te streelen* — en: *of die verandering het treurig gevolg kon zijn*, *dat de bloeijende tint van haar wangen verdween;* — ook onjuiste uitdrukkingen, zooals: iemand reeds een *lijk* te noemen, die later nog weêr spreekt, — of te zeggen: *treurige dagen beleefde het kasteel.* —

Ook Germanismen, b. v.: *nu dat hij te huis was* — *daar* (toen) *antwoordde hij* — *Ga gij*, *doe gij*, en zoo alle imperativen, zonder dat er eene bijzondere persoonsaanwijzing wordt bedoeld, enz.

Van het uitwendige der drie deelen is niet veel te zeggen. Het is knap genoeg, zonder sierlijk te kunnen heeten, vóór allen staat hetzelfde stijve prentje, maar wat druk en correctie betreft komt den Uitgever eer toe. M.

Het doode Geheim. Uit het Engelsch van WILKIE COLLINS. *Twee Deelen. Te Amsterdam*, *bij* de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1858. *In gr. 8vo.* 255 *en* 272 *bl.*, *met gesteendrukten titel en vignet. f* 5 - 40.

Wanneer 't niet op den titel vermeld stond, dat deze roman van de hand eens Engelschen auteurs afkomstig en uit het Engelsch vertaald was, Ref. zou gemeend hebben, dat hij eenige uren met de lezing van een product van den zoo vruchtbaren PAUL FEVAL, MAQUET of BERTHET, aangenaam had zoek gemaakt. Niets aan dit boek toch is Engelsch, uitgenomen het tooneel waar de handeling plaats grijpt. Niets verraadt den Engelschen geest of stijl, laat mij 't woord gebruiken, de soliditeit, die zelfs den roman van onze overzeesche naburen kenmerkt. Zoo WILKIE COLLINS een jong auteur is en dit boek zijn eersteling, dan blijkt het duidelijk, dat zijne letterkundige opvoeding goeddeels de studie der nieuwe romantische school van Frankrijk ten grondslag had. Dit »doode Geheim" kan met de beste voortbrengselen van die school wedijveren. Zoo de auteur — wij voor ons zouden 't bejammeren, omdat dit boek een buitengewonen aanleg en een niet alledaagsch talent verraadt — zich in dezelfde rigting blijft bewegen, en, even als zijne geestverwanten, van den roman niets meer schijnt te eischen, dan dat hij in een verloren uur zijn lezer aangenaam bezig houdt, dan heeft hij kans weldra de evenknie genoemd te worden van eenen SUE en DUMAS, in ons oog echter eene negatieve verdienste en eene weinig verkieselijke *renommée*, vooral voor iemand, die op menige bladzijde bewijst, dat hij, een anderen weg inslaande, eene vrij wat meer benijdbare letterkundige toekomst zich zou voorbehouden zien.

Eene kunstig gewevene, niet alledaagsche en tot het eind flink volgehouden *intrigue;* een losse, bevallige, dikwerf schilderachtige stijl, die zelfs hier en daar de meesterhand verraadt; menschkundige ontwikkeling der karakters; een uitmuhtend groeperen der feiten, geven aan dit »doode Geheim" alle aanspraak op de qualificatie van een »boeijenden roman". Als zoodanig bevelen wij hem ook met ruimte, vooral aan Leesgezelschappen, aan. Wie echter iets meer eischt dan de Fransche romantiek van den dag — uitgenomen een SOUVESTRE — vermag te geven, wie begeert na te denken, wanneer hij een boek heeft digtgeslagen, en wie 't niet alleen te doen is, om door lectuur zich te ontspannen van meer »ernstige" bezigheden — een ongelukkige, geijkte term, alsof 't lezen van een *goeden* en *degelijken* roman geene »ernstige" bezigheid wezen kon, waarbij nagedachte niet overtollig is, en verstand en hart beiden worden gevoed — hem moeten wij de kennismaking ontraden met een arbeid, waarmeê de meeste lezers stellig hoog zullen loopen. Want hem zal 't wezen als Ref., die zich wel den tijd niet beklaagde, aan de lezing van »het doode Geheim" gewijd, maar die toch ook niet van harte zeggen kon, dat dit uur van ontspanning geen verloren uur was, waar 't geheel werd ingenomen door eene lectuur, die alleen zijne gedachten afleiden, maar niet die op iets degelijks vestigen, of tot nadenken stemmen kon, omdat ze nieuwe denkbeelden in het leven had geroepen.

Waar 't een *roman* geldt, zal slechts de minderheid in Ref.'s opinie ten deze deelen. Al zou hij 't gaarne in waarheid gelooven, dat door den tijd zulk eene meening die der meerderheid worden zal, acht hij voor 's hands zich niet geregtigd zijne afkeuring uit te spreken over een boek, dat hij in allen opzigte prijzen zou, ware 't niet dat hij 't *genre* waarin het geschreven werd, veroordeelde. Wie met dat *genre* vrede heeft, hem verzekeren wij, dat hij met een *chef d'oeuvre* van die rigting der nieuwere romantische school kennis zal maken. Bovendien beveelt ook deze uitgave van de firma VAN HULST EN ZOON zich door eene goede vertaling en eene nette uitvoering aan.

O. Nov. 1858. L—E.

Nevel en Zonneschijn. Door P. F. BRUNINGS, 1e *Luitenant der Infanterie. Kampen*, K. van Hulst. 1858. *In post 8vo.* 4, *VII en* 392 *bl.*, *met geïllustreerden omslag. f* 2 - 80.

Ref. acht zich gelukkig een oorspronkelijk verhaal te kunnen aankondigen, dat in vele opzigten eene ruime en warme aanbeveling verdient. 't Is niet de *intrigue* of datgene, wat men eigenlijk den »roman" noemt, 't welk in zoo hooge mate zijne sympathie won, als wel de *détails*, die overal bewijs geven van een frisschen, degelijken, oorspronkelijken geest, van een vernuft, waaraan humor niet vreemd, en eene fijne opmerkingsgave bijzonder eigen is. Overal is de stijl vlug, los en levendig; 't boekske boeit van het begin tot het einde; menig tooneel is als uit het leven gegrepen, en 't leven met de getrouwheid der daguerreotype weërgegeven. 't Oude gulden spreekwoord, de gulden, onomstootelijke waarheid: »'t eenvoudige is het kenmerk van het ware", vindt ge op bijna iedere bladzijde bevestigd.

Wilt ge eene vlugtige schets van dezen roman? Ref. kan ze u in weinige woorden geven.

WAL is de zoon van een verarmd koopman, die bij zijn dood gade en kind in droevige, benarde omstandigheden achterlaat. Een brave, gepensionneerde overste trekt zich 't lot zijner zuster, van de weduwe en den vaderloozen knaap, aan. Gebrek aan tijdelijke middelen wijzen den veelzijdig ontwikkelden knaap den weg aan, dien hij heeft in te slaan, om in de wereld vooruit te komen. WAL wordt soldaat, later onderofficier; al blinken er nog geene epauletten op de schouders van den volontair, toch blinkt daar een zonnetje in zijn hart, dat opgaat uit de donkere oogen van zijn nichtje CHARLOTTE, des oversten éénige. CHARLOTTE is een braaf, gehoorzaam en mooi kind, maar CHARLOTTE is achttien jaren, en kan zich niet vereenigen met het denkbeeld, dat Jonker FRANS, de »noble Suzerain" van het dorp, waar de oude krijgsman zich retireerde, door haar vader tot haar echtgenoot bestemd wordt. De overste houdt veel van zijn oppassenden neef, maar dat hij maar zonder slag of stoot hem zijne dochter geven zou, is iets, dat vrij twijfelachtig schijnt. Jonker FRANS, die van de intimiteit tusschen WAL en zijn nichtje meer begreep dan hem

lief was, zoekt hoe langer hoe meer de goede gunst van CHARLOTTE's vader te winnen, iets wat hem vooral opperbest gelukt, als hij iets dat meer was dan een »faux pas" van zijne zijde, op WALL's rekening weet te schuiven, en dezen zoodanig uit des oversten hart te verdringen, dat zelfs op den oogenblik van diens benoeming tot officier, en wat meer zegt, van 't onverwacht sterven zijner moeder de grijsaard geen enkel woord voor zijn voormaligen lieveling over heeft. CHARLOTTE echter blijft den armen geliefde, die van eene zware misdaad verdacht wordt, getrouw, en weigert ieder aanzoek van den Jonker met eene bewonderenswaardige standvastigheid, die haar loon vindt in de tijdige ontdekking der waarheid, en... gij begrijpt wat verder volgt, lieve lezeres!

Kunt ge u eenvoudiger thema denken? Bitter alledaagsch, zegt ge misschien. Ja, alledaagsch, maar 't is door eene meesterhand aangegrepen, en met iedere bladzijde vergeet ge meer 't alledaagsche van die *intrigue*, om u geboeid te vinden door die menigte van schoone gedachten, van opmerkingen, die pleiten voor 't gezond verstand, voor 't helder hoofd en 't warme hart van den auteur. Gij gevoelt, dat het boek *con amore* geschreven is; BRUNINGS kan er niet lang over gewerkt hebben, want blijkbaar heeft het denkbeeld hem dusdanig geïnspireerd, dat de gedachten stellig ieder oogenblik de veder eenige regelen vooruit waren. Ref. weet niet wat in dezen roman 't meest te bewonderen; 't frissche, geniale, oorspronkelijke der behandeling, of de rijke denkbeelden, die als parelen met kwistige hand overal als in 't wilde gestrooid zijn. Gaarne schreef ik eenige bladzijden af, maar wanneer ik b. v. op bl. 29 begon, zou ik niet weten waar te eindigen, omdat »Nevel en Zonneschijn" aan heerlijke, meesterlijk geschrevene bladzijden zoo rijk is.

Ik zou kunnen eindigen met meer te doen dan u de lezing aanbevelen, ik zou er u toe kunnen dringen met al de kracht die ik hoop te bezitten, waar 't er op aankomt om iemand omtrent het goede van eene zaak of persoon te overtuigen. Maar ik wil mij eens voorstellen, dat mij dit gelukt is, en dat ik een fijn en scherpzinnig criticus naast mij heb, die 't boekske digtslaat en mij ernstig afvraagt: »of ik er dan niet ééne aanmerking op heb?"

Om eerlijk te wezen moet ik »ja" zeggen. Ik heb eene

gewigtige aanmerking, die, zonderling genoeg, juist het begin en het einde betreft. 't Schijnt me dat de auteur bij zijne primitive conceptie plan had, om »de lotgevallen van zijn held te verbinden aan de geschiedenis van 't regements-nommer boven zijn chakot," op de wijze zooals o. a. DOUGLAS JERROLD »De Lotgevallen van een Struisveêr" beschreef. BRUNINGS zag echter wel denkelijk zeer spoedig 't moeijelijke in van die, ook in andere opzigten, niet aanbevelenswaardige methode, en hij was verstandig genoeg om reeds op bl. 11 het regements-nommer te laten varen en zich bij WALL te bepalen. Toch had ik die inleiding liever geheel gemist, vooral omdat ze niets ter zake afdoet en nu alleen schijnt geschreven om door 't zonderlinge en zeldzame der voorstelling effect te maken. Een auteur als deze luitenant-bellettrist behoefde zulk een kunstmiddel niet. En wat nu het slot betreft; wat zal ik zeggen; zelf romancier of novellist weet Ref. bij ervaring hoeveel moeite een auteur dikwerf heeft, om de *intrigue* zich geleidelijk te laten ontwikkelen, en een »goed slot" voor te bereiden. Uit dien hoofde behoort hij niet onder de veel-eischende critici, waar het dit gedeelte van een roman betreft, maar... de heer BRUNINGS heeft zijns erachtens den knoop wat al te militairement doorgehakt. Die drie dooden op dezelfde plek; die ontmoeting van Jonker FRANS met ROELOF, — 't is wat kras om waarschijnlijk te wezen!

Enkele kleine vlekjes: die »spelende golven op een blinkend strand", waar er van een dameshals en dames-lokken sprake is; iemand die »zonder verleden" is; de oude anecdote van de twee buurlieden, die 't elkaâr moeijelijk maakten, — bij een onzer dichters »de visscher en de jager", — bij BRUNINGS een guitar spelende commies bij de posterijen en een luitenant, die zich op de trom excerceert — of we gaarne die min gelukkig geslaagde bladzijden gemist hadden! — 't onwaarschijnlijke van JAAPJES geschiktheid tot het doen van eene reize, zooals hij volgens den auteur deed; eene »overgaande" in plaats van eene »ondergaande" zon; en dan dat leelijke »de plek waar het geliefde wezen den dood had opgedaan", — zulke gebreken kan ik aanwijzen. Maar ik verklaar u op mijn woord, dat ik ze heb opgevischt tusschen een aantal schoone *détails*, te schoon en te meesterlijk geschreven, dan dat ge niet spoedig vergeten zoudt, dat ook »Nevel en Zonneschijn" even als ieder

menschenwerk, ook 't uwe en het mijne, van gebreken niet vrij te pleiten is.

't Boek is net uitgevoerd; de fraaije, geïllustreerde omslag is wel wat krijgshaftig geteekend; Ref. hoopt niet dat het de dames van de lezing zal afschrikken, in wier handen hij dezen oorspronkelijken roman zoo gaarne zien zou.

Gaarne geven wij dezen roman een woord van dringende aanbeveling op zijne reis door ons vaderland mede. Hij is echt Hollandsch, en heeft regt op eene goede ontvangst bij ieder die nog eenige waarde aan een degelijk, Hollandsch boek hecht.

Den Luitenant BRUNINGS roepen wij van harte een »tot weêrziens!" toe. Onzes erachtens gaat hij op den weg dien hij insloeg, eene schoone letterkundige toekomst te gemoet. Zijn warm hart blijve door veel zonneschijn in 't leven gekoesterd; zijn helder hoofd bewaard voor den nevel, die niet altijd aan eene letterkundige loopbaan vreemd is, en de frissche denkbeelden wel eens ontijdig en te vroeg omsluijert!

O. Nov. 1858. L—E.

Een Wijsgeer onder de hanebalken. Naar 't Fransch van EMILE SOUVESTRE, *door* TH. PETERS. *Te Rotterdam, bij* Hendrik Altmann. 1858. *In kl. 8vo.* 140 *bl.* *f* 1-80.

't Is geene vrolijke taak den arbeid van een ontslapene te bespreken, vooral wanneer wij hem hebben lief gehad, al was hij ons dan ook niets meer dan een vriend in de verte, wien wij nooit van aangezigt tot aangezigt hebben gezien, maar de vruchten van wiens geest ons tot hem trokken en met hem vertrouwd maakten, als hadden wij hem jaren lang en van nabij gekend.

Zoo was 't Ref. toen hij deze wèlgeslaagde vertaling van EMILE SOUVESTRE's »Philosophe sous les toits" ter hand nam. Reeds in 't oorspronkelijke had hij 't gelezen en herlezen, en onder 't vele goede waarmede de zoo degelijke auteur de letterkunde van zijn volk verrijkte, en 't welk meerendeels ook in den vreemde burgerregt verkreeg, was 't in zijn oog altijd een geschrift, dat — al had de productive geest van den Franschman nimmer iets anders geleverd — op zich zelf genoeg zou zijn geweest, om hem eene blijvende en welverdiende vermaardheid te verzekeren.

Voor wie 't niet kennen, wil Ref. mededeelen, dat de inhoud uit twaalf korte vertoogen of liever schetsen uit het dagelijksche leven bestaat, die allen in bevalligen, sierlijken stijl geschreven — en door den heer PETERS in eene uitmuntende vertaling, waaraan eigenaardige moeijelijkheden verbonden waren, flink weêrgegeven — een zedelijk en maatschappelijk beginsel ten grondslag hebben, of een maatschappelijk vraagstuk van den dag behandelen. Eenvoud, gezond verstand, korte, kernachtige betoogtrant, juistheid van voorstelling, helderheid van denkbeelden zijn de kenmerken van dit geschrift, 't welk wij niet aarzelen een gulden boekske te noemen, en als zoodanig aan alle lezers, ongeacht tot welken stand of leeftijd zij behooren, dringend aan te bevelen.

Frankrijk en ieder land, waar men met zijn arbeid kennis mogt maken, verloor aan SOUVESTRE véél. Hij was een dier weinige uitverkorenen, die met buitengewone gaven van 't verstand, heerlijke gaven van 't hart vereenigde.

Daar hij bij zijn leven veelligt velen ten rijken zegen was, zoo hopen wij, dat na zijn dood zijne geschriften — en daaronder ook dit — velen mogen toebrengen tot het rijk der waarheid, des lichts en der liefde, waarvan de ontslapene geen der minst vurige en minst invloedrijke apostelen was!

Zoo dit boekske die aanbeveling nog behoeft, dan vermelden wij gaarne, dat de heer ALTMANN deze parel in een sierlijk uiterlijk heeft gevat, duidelijker: dat hij voor eene keurig nette uitvoering heeft zorg gedragen.

GIRANDOLA. *Novellen van* BERNARD VAN GUSECK. *Twee Deelen. Te Leeuwarden, bij* H. Kuypers. 1858. *In gr. 8vo.* 309 *en* 316 *bl., met gesteendrukten titel en vignet. f* 6 - :

Twee bundels verhalen van Duitschen bodem, die bij de weinige ruimte ons voor 't bespreken van romantische voortbrengselen, die zich noch door 't *genre*, noch door de bewerking op de eene of andere wijze onderscheiden, gegund, slechts met een enkel woord door ons kunnen aangekondigd worden.

Ref. kan niet ontkennen, dat hij van dit zestal verhalen in een verloren uur enkele met genoegen gelezen heeft. »De Odal-boer" acht hij het beste, vooral daar deze novelle een

zeer juist geschetst tafereel aanbiedt van de verhouding, die in Zweden, tijdens de 14e eeuw, tusschen edellieden en lijfeigenen bestond. Ook om de bevallige natuurschildering van het te weinig gekende Noorden verdient het boven de andere met lof vermeld te worden.

Behalve »Liefde en hartstogt" (het laatste verhaal van het eerste deel), dat in geen enkel opzigt den lezer boeit of een aangenamen indruk achterlaat, zijn ook de overige novellen van deze bundels niet zonder verdienste, reden waarom wij deze uitgave aan Leesgezelschappen aanbevelen, — waar zoo wijd uiteenloopende eischen moeten bevredigd worden, dat stellig onder het *legio* lezers, ook deze »Girandola", de haren wel vinden zal.

Den Heer Uitgever, die voor eene redelijke uitvoering zorg droeg, geven wij echter in bedenking of de goede ontvangst van VAN GUSECK's »Stedingers", hem wel regt gaf, om zoo kort daarop eene vertaling van diens overige novellen ter perse te leggen, die — behoudens onze niet ongunstige aankondiging — toch met den eerstgenoemden roman niet kunnen vergeleken worden, zonder bij die vergelijking te verliezen!

Een Levensdroom. Roman van JULIE BÜROW. *Naar het Hoogduitsch door* HERMINE. *Twee Deelen. Hilversum*, P. M. van Cleef, Jzn. 1858. *In gr. 8vo.* 238 *en* 205 *bl.*, *met gesteendrukten titel en vignet. f* 4 - 60.

Er is een eigenaardig onderscheid tusschen de romans onzer Duitsche en Engelsche naburen. Waar de laatsten meer het werkelijke leven of dagelijksche toestanden schetsen en meerendeels op zoo meesterlijke wijze ontwikkelen, dat wij de waarheid van het voor onzen blik ontrolde tafereel als gevoelen, of voor de imaginaire romanfiguren, wier karakter met het scalpel van het talent ontleed tot in zijne geheimste drijfveêren wordt bespied en weêrgegeven, 't bij ons bekende beeld van levende en wakende wezens in de plaats zouden kunnen stellen, — daar schetsen ons de Duitschers meerendeels romanhelden en heldinnen, die aan het werkelijke leven vreemd zijn, en aan wie alleen het talent van den auteur of de dien ten

gevolge sterk geprikkelde verbeelding van den lezer een glimp van leven kan meêdeelen, omdat een flaauw vermoeden van de mogelijkheid, dat dezulken als ons geteekend worden zouden bestaan, bij ons opprees. Exceptionele toestanden, sterk geteekende karakters, hartstogtelijke tooneelen, zelden de photographiën van natuurlijke menschen, maar de beelden van engelen of daemons, wie men den menschelijken vorm leende, ziedaar — op weinige gunstige uitzonderingen na, b. v. bij een FREYTAG of HACKLÄNDER — de eigenaardige bestanddeelen van een Duitschen roman, die in den regel ook niet vrij is te pleiten van overdrijving en zich kenmerkt door dat »schwärmerische" 't welk aan het volkskarakter onzer naburen eigen is.

't Was daarom niet zonder eenige aarzeling, dat Ref. zich tot de lezing van dezen roman van JULIE BÜROW neêrzette, te meer daar, eenigen tijd geleden, een buitenlandsch tijdschrift, die dame — te regt of te onregt — als iemand van een excentriek karakter en vreemde levenswijze schetste. Hij ging met ietwat huivering tot de kennismaking met dezen »Levensdroom" over, omdat hij vreesde, dat die als zoo menige droom eene parodie op de werkelijkheid zou opleveren.

Toch bleek 't hem later, dat hij zich ten deze vergist had. Al is de toestand waarin de hoofdpersonen zich geplaatst vinden, allerminst eene alledaagsche, toch is die op verre na niet onmogelijk; wat meer zegt, wij gelooven dat, helaas! menigeen, die eenige ervaring achter zich heeft, wel in staat zou wezen dezulken met name te noemen, wier beeld hij in de figuren van een SIEGMUND VAN KANDERN en LEONORA ARNOLD terugvond.

Deze »Levensdroom" is een tafereel uit het werkelijke leven, door eene begaafde vrouw, op vele plaatsen met meesterhand geschilderd. Aan een sierlijken, afgeronden en bevalligen stijl, paart het eene levendigheid van voorstelling, die niet missen kan aan dit boek een meer dan gewoon goed succes te verzekeren. De karakters zijn flink volgehouden, de kunstig ineengevlochten *intrigue* boeit van 't begin tot het einde, en waar 't het schetsen van eigenaardige huiselijke tafereelen betreft, bewijst de Schrijfster een zeldzaam talent te bezitten, dat zich evenmin verloochent, waar zij poogt de natuur — vooral die der Pruissische Oostzee-provinciën — op schilderachtige wijze weêr te geven.

Gaarne gaven wij onzen lezers een vlugtig overzigt van dezen zoo boeijenden roman. Wij zouden echter vreezen op die wijze hun een deel van 't genot dat bij de lezing hen wacht te ontnemen, daar wij dit moeijelijk zouden kunnen doen, zonder de *intrigue* van 't boek ook ten deele voor hen te ontwikkelen. Nu willen wij alleen mededeelen, dat in deze bladen de geschiedenis van een veel bewogen vrouwenleven, als een gevolg van een huwelijk waaraan liefde ontbrak, verhaald wordt, — een onderwerp, dat rijk genoeg bleek te wezen, om aan een talent als dat van J. BÜROW, aanleiding te geven tot het schrijven van een der beste romans, die onzes erachtens, in de laatste jaren van Duitschen bodem bij ons werden overgeplant.

Met eene ruime aanbeveling zouden wij gaarne dit korte woord besluiten. Maar als wij 't oog vestigen op de min gelukkige vertaling en het allerslordigst geteekende vignet, mogen wij niet nalaten den Heer Uitgever toe te voegen, dat dit bevallige boek wel eene betere uitvoering verdiend had.

O. Dec. 1858. L—E.

MABEL VAUGHAN. *Door de Schrijfster van* »*De Lantaarnopsteker*". *Uit het Engelsch. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1858. *In gr. 8vo.* 278 *en* 274 *bl. f* 5 - 70.

Ref. wil wel eerlijk bekennen, dat hij niet tot diegenen heeft behoord, door wie in der tijd aan »The Lamplighter", van Miss CUNNINGHAM, zulk een uitbundige lof werd toegezwaaid. 't Boek had, bij veel schoons, in zijn oog te weinig degelijks; de karakters der hoofdpersonen waren te weinig *d'après nature* geschetst, om hem aanleiding te geven zijne stem bij die der massa te voegen, die den »Lantaarnopsteker" b. v. met Mevrouw STOWE's »Negerhut" op ééne lijn plaatsten.

't Is hem vooral uit dien hoofde eene aangename taak met den meest onbeperkten lof van eene nieuwe geestvrucht dier Schrijfster te kunnen spreken, en de »Mabel Vaughan" een boek te mogen noemen, dat, naar zijne meening, zijn voorganger verre achter zich laat. Waarheid, eenvoud, degelijkheid, menschenkennis, echte, praktische godsdienstzin, daden

en geen woorden, piëteit in den echten, eerbiedwaardigen zin van het woord, zijn de grondslagen, waarop een arbeid werd aangevangen, die velen ten rijken zegen kan wezen.

MABEL VAUGHAN is een meisje, waarop wij gaarne iedere dochter en zuster als een navolgingswaardig voorbeeld zouden willen wijzen. Geloof daarom niet dat het natuurlijke der figuur lijdt onder de degelijkheid die aan het karakter blijkt eigen te wezen; integendeel, hoe sterker het Christelijke element zich bij haar ontwikkelt, hoe meer 't bij hare daden en woorden op den voorgrond treedt en in 't oog springt, des te natuurlijker en eenvoudiger schijnt zij ons; waar zij zich in de wereld beweegt, verliest zij haar oorspronkelijke, zuivere en eenvoudige karakter niet; waar zij buiten de wereld zich plaatst en alleen leeft voor een kleinen huiselijken kring, haar wereld nadat zij tot een regt begrip harer pligten kwam, ontwikkelt zich dat karakter, om haar eene vrouw te doen worden, die voor haren kring ten zegen en voor hare sekse ten sieraad was.

MABEL had in hare jeugd de groote, heerlijke les van het leven, die »liefde" heet, geleerd. De wereld deed haar die gedurende weinige maanden voorbijzien, maar 't hart en 't geweten vonden er geen vrede bij. Zij keerde terug van waar zij uitging, en offerde zelfzucht op aan liefde tot den naaste. Zoo werd zij de steun van een zwaar beproefden vader, wiens grijsheid troost en hulp zocht bij zijn kind; zoo werd zij de goede engel van een loszinnigen broeder, dien, — al koste het haar veel strijd en in den beginne veel teleurstelling, — zij toch eindelijk mogt terugbrengen tot de kudde, waarvan hij zooverre was afgeweken, omdat nimmer een goede herder het dolende, bijna verloren schaap had gezocht; zoo werd zij de moeder van de kleine weezen harer zuster, aan wie de wereld altijd te hooge eischen had gesteld, dan dat ze die van haren moederpligt zou hebben kunnen bevredigen; zoo ging zij zegenend rond te midden van armen en kranken, van dwalenden en beproefden, die zij heenleidde naar de fonteinen des levenden waters, als een gering dank-offer voor wat de arme, kleine ROSY goeds aan haar bewees, toen zij door haar voorbeeld MABEL tot een regt bewustzijn van haren pligt bragt.

Een mijner vrienden schreef mij juist heden over dit uitmuntende boek: »Ik dank u zeer voor de lectuur van nevensgaand boek. Wij hebben het met klimmend genoegen gelezen.

De Schrijfster is iemand, die de schoone gelijkenis in *Mattheus* XIII vs. 33 niet slechts heeft *gelezen*, maar ook toont te *verstaan*. Er zijn in haar werk treffende waarheden uitgesproken, waardoor het geschikt is niet slechts om genoegen te geven, maar ook om nut te doen voor ieder, die het leest met een welgestemd hart."

Ref. beaamt die uitspraak volkomen. Hij voegt er bij, dat hij bijna geen boek kent, dat hij liever in handen van jonge meisjes en jong gehuwde vrouwen zag, dan deze goed uitgevoerde vertaling van Miss CUNNINGHAM'S »Mabel Vaughan."

Eene uitgave in klein 8vo., en geschikt voor een boekgeschenk voor dames, hopen wij weldra door de wakkere Uitgevers in den handel gebragt te zien.

O. Dec. 1858. L—E.

Vergeet mij niet. Muzen-Almanak voor 1859, *onder Redactie van* J. J. L. TEN KATE. *Amsterdam*, J. H. Laarman. *Met* 5 *staalplaten, titelplaat en vignet. VIII en* 261 *blz., geb. in linnen met verguld op plat en snede. f* 3 - 90.

Laat ons eens even een kijkje van de *Vergeet mij niet* nemen! 't Heet nog de oude *Muzen-Almanak* te zijn, die Muzen-Almanak van 't jaar 19, — ach, als een jaarboekje één-en-veertig jaren telt, dan is 't al heel oud. Draagt het ook kenmerken van den ouderdom? *neen* durf ik niet zeggen.

't Is anders wel een goed portret, dat tegenover den titel prijkt. De beeldhouwer-dichter J. F. BROUWENAAR was priester der kunst, gij erkent het als gij zijn afbeeldsel aanschouwt; maar zijne *Gedachten op een schoonen Novembermorgen*, die het portret moeten begeleiden, zouden hem geen regt gegeven hebben om voor den Muzen-Almanak te staan. Van de plaatjes aan vreemden ontleend, wil ik niet spreken; dat, waarbij J. J. L. TEN KATE zijn *Uit het Leven* gevoegd heeft, mag gezien worden: er is uitdrukking in. Voorts komt den Uitgever lof toe voor papier en band, maar voor den druk blaam; die is zonder eenige zorgvuldigheid behandeld — en dat in een prachtjaarboekje!

Vrede met proza in den Muzen-Almanak heb ik wel, wanneer 't maar goed proza is — dit jaar is 't al zeer weinig-

beduidend. *Het lieve Dorpje* van Dr. N. B. DONKERSLOOT is nog het beste, en als dat het beste is — wat is dan 't overige? DONKERSLOOT weet los te vertellen, ziedaar zijne verdienste. Gaf VAN KOETSVELD niets? Neen, hij liet het aan zijn zoon over, die u voor eene novelle van 's vaders hand een versje *bij een regen* geeft met den allerongewoonsten aanhef:

Welkom! welkom! frissche regen! enz.

De fantazy van WILHELMINA JOHANNA VAN RAVESTEYN over *Grafbloemen* is wel niet kwaad, maar zij behoort toch volstrekt niet tot de categorie, die vrijheid zou geven om van een goed proza-stuk in den *Vergeet mij niet* te spreken. Ach, dat alledaagsche, middelmatige!

Vooral als dat alledaagsche, dat middelmatige in poëtischen vorm tot ons komt. »Wel aardig! wel goed!" dat moest niet zoo dikwerf de uitspraak zijn na de lezing van een almanakkenvers. En toch kan men niet anders zeggen van LAURILLARD's *Twee gezigten op een badplaats*; V. D. VEEN's *Graaf* FLORIS *de Vijfde*; BOXMAN's *Lofdicht op* JOHANNES VAN EYK; SIFFLÉ's *Gods woord*; ELMINA's *De slaap, beeld van den dood*; ERICA's *Moederlief, waar zijt gij?* BERMAN's *De heuvel Golgotha*; PRUDENS VAN DUYSE's *De Ridder en de Priester*; V. ZEGGELEN's *Ideaal en werkelijkheid*; WIJSMAN's *Het sterfbed in de hut*. Weinig is er in het boekske dat ons de plaatsing *geheel* onwaardig schijnt; zeker zouden wij daaronder rekenen het welbekende *Loover uit het Zuiden op het graf van* TOLLENS met dat slot:

Maak, graver, nu den kuil maar digt!

Of de opname van WITTMANNS *Dichtbloemen* met de vlugge vertaling van TEN KATE niet allereerst zij toe te schrijven aan gebrek van goede Nederlandsche stukken, laten wij in 't midden. Gaarne gunnen wij ook de ruime plaats aan de *Nieuwe proeve van Sanskritsche poëzij*, van den Redacteur, maar zeker zal zij weinig lezers en nog minder lezeressen tot zich trekken. 't Kost veel te veel moeite om zich in toestanden van geheel andersdenkenden en gevoelenden te verplaatsen; een eerste vereischte om gelezen te worden is, in onzen tijd, dat de schrijver of dichter *gemakkelijk* zij voor zijne lezers — doch zou 't goed zijn zich daaraan te storen? Vast is het allermoeijelijkst tegen den stroom op te roeijen. Onder de

stukken, die meer blijvende waarde hebben, rangschikken wij, behalve de genoemde nieuwe proeve: TATUM ZUBLI'S *Het wilde paard der prairiën;* PRUDENS VAN DUYSE'S *Daniëlken;* PEDRO'S *Zomerminiatuurtjens;* TEN KATE'S *Uit het leven;* V. D. BERGH'S *Het sterrelicht;* R. P.'S (??) *Bij* ALWINES *portret, dat een beetjen jaloersch keek;* TEN KATE'S *Aan eene dochter van het Zuiden;* KOENEN'S *Christen-harptoonen;* DORBECK'S *Hope der toekomst.* 't Juweeltje der verzameling is zeker het diep roerende: *Wanneer de kindren groot zijn*, van NICOLAAS BEETS. Eerst die idealen voor de toekomst als moeders zorgen voorbij en moeders levensgenot teruggekeerd zal zijn — en dan — ziethier de twee slotcoupletten, waarmeê ook wij besluiten, en tracht, al was 't alleen om dit stukje, den *Vergeet mij niet*, zoo gij kunt, eens magtig te worden:

De kindren werden grooter en grooter, naar de rij.
Maar eer er een volwassen was, kwam daar een kleintjen by.
„Wees welkom, vierde zoontjen! gy komt nog juist by tijds;
Ook gy zult eenmaal groot zijn, Gods grooten naam ten prijs!

Wees niet bezorgd; uw moeder neemt u met blijdschap aan;
Zy heeft er zooveel groot gebracht, het zal ook ditmaal gaan...
Ai my! Daar breekt op eenmaal dit dierbaar leven af!
De kindren worden grooter — maar op hun Moeders graf.

Verslag aan de Gemeenteraden van Arnhem, Zutphen, Deventer, Olst, Wijhe, Zwolle en Kampen, over den uitslag der Opmetingen voor Spoorwegen; met eenige opmerkingen over het verband tusschen Land- en Waterwegen in Oostelijk Nederland, door T. J. STIELTJES, *Lid van den Raad der Gemeente Zwolle. Te Zwolle, bij* W. E. Tjeenk Willink. 1858. *In gr. 8vo.* 60 *bl. en twee gelith. kaarten. f* : - 60.

Die spoorwegen, — 't is eene zaak die al wat hoofdbrekens gekost heeft, en nog niet half zooveel als zij nog kosten zal. Overal wil men een spoorweg hebben, en overal te gelijk; zelfs 't vooruitzigt van er geen te krijgen maakt de menschen boos; gelijk b. v. de *Middelburgsche Courant* in zulk een vooruitzigt al proponeerde om geheel Zeeland maar aan eene andere natie af te staan. Maar al die brommers, die niet gelieven te begrijpen, dat alles op zijne beurt moet

geschieden, ze denken niet eens aan het arme hoofd van den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat wel suiselen moet van al die aanvragen, voorstellen, projecten en aanbiedingen omtrent de spoorweg-quaestie. Toch mogen wij ze niet al te hard veroordeelen; de provinciën die al zoo lang bij een paar harer zusters hebben moeten achterstaan, mogen wel al hun best doen om het zoo lang gemiste te verkrijgen, en waarom zou Zeeland of Limburg langer willen wachten dan Groningen of Friesland? Onder de vele voorstellen omtrent deze zaak, verdient het bovengenoemde *Verslag* zeer in aanmerking te komen. Wij kunnen hier aankondigen, en minder beoordeelen, omdat de localiteiten ons grootendeels onbekend zijn, en onze kennis van zaken zich zoo verre niet uitstrekt, dat wij ons goed- of afkeuring van 's Heeren STIELTJES werk zouden aanmatigen. Uit den zeer langen titel zal den lezer duidelijk zijn geworden op wier verzoek deze opmetingen gedaan zijn en daarvan het verslag geleverd is. Voor zoo ver wij zien kunnen, en oordeelen naar andere door ons gelezen schriften van dezen aard, is de arbeid van den Heer STIELTJES zeer naauwkeurig, veelomvattend en die eens zaakkundigen. Wij kunnen hier alle berekeningen niet opgeven, maar willen toch in onze aankondiging opnemen het voorstel dat de Schrijver aan de in den titel vermelde gemeente-raden doet. Hij raadt hun aan:

1°. De keuze van het centraalpunt even beoosten *het Joppe* (tusschen *Zutphen* en *Deventer*).

2°. De rigting van *Arnhem* op *Zutphen* door *Brummen* en beoosten *Billioen* door 't *Velperbroek*.

3°. De rigting over den *Snippeling*, door de bestaande vestingwerken van *Deventer*, en verder steeds tusschen den *IJsseldijk* en *Zandwetering* op *Zwolle* en *Kampen*.

4°. De rigting oostwaarts langs *Oolde*, *Laren*, zoo kort mogelijk onder *Goor* op *Enschedé*, verder Z. O. van *Oldenzaal* verlengd naar de *Poppe* aan den *Dinkel*, en van *Enschedé* naar *Glanerbrug*, in de veronderstelling van twee aansluitingen naar *Duitschland*.

5°. Het uitbreiden der steden *Zutphen* en *Deventer*, in verband met eene verbetering der vestingwerken.

6°. Het daarstellen van de noodige punten van overlading uit de groote bestaande of daar te stellen waterwegen te *Dieren*,

Zutphen, *Deventer*, *Zwolle*, *Kampen*, *Goor*, *de Poppe* en zoo digt mogelijk onder *Enschedé*.

7°. Het voorbereiden van kleine kanaalverbindingen naar alle andere stations, overal waar het terrein dit toelaat, ten einde ook alle landbouwproducten, zonder kostbaar vervoer per as, aan de stations te kunnen aanvoeren.

Verder handelt de Schrijver over de zwarigheden en voordeelen van het terrein, over de vraag, wie den aanleg der spoorwegen zal ondersteunen, en besluit met eenige opmerkingen over het verband tusschen land- en waterwegen in *Oostelijk Nederland*, welke zeer veel belangrijks bevatten. De *Bijlagen* en *kaarten* zijn zeer dienstig om de zaak op te helderen.

Het geschrift van den Heer STIELTJES is eene stem onder velen, die meerendeels disharmoniëren; naar onze meening is 't eene goede stem, welke verdient gehoord te worden; daarom bevelen wij deze brochure over de *question brulante* in ons vaderland ten zeerste aan.

De Dagbladen in Nederland. Wat zijn zij, en wat behoorden zij te wezen? — Een woord tot de Regering, tot de partijen en het volk, ook in verband tot de Zegelbelasting, door PHILALETHES. *Te 's Gravenhage, bij* H. C. Susan, C.H.zoon. 1858. *In gr. 8vo.* 68 *bl.* *f* :- 60.

Gewigtige vragen zijn het, die de Schrijver dezer brochure zich stelt, en een belangrijk en passend woord is het dat hij daarin spreekt, een woord, zonder schroom uitgesproken, zeer behartigingswaardig, 't welk toont, dat de Schrijver met regt zijn aangenomen pseudoniem mag dragen.

Na eene inleiding, waarin de dagblad- en vlugschriftpers als eerste magt in den Staat wordt verdedigd, en waarin naar waarheid wordt aangetoond, dat de magt van de drukpers berust op het besef van die magt, op het diepe bewustzijn van haren alles overtreffenden invloed, als ook het onderscheid dat er bestaat tusschen het feit, dat een Staat een groot aantal couranten bezit, en het verschijnsel dat de drukpers eene zedelijke magt in den Staat uitmaakt, komt de Schrijver

tot zijne eerste op den titel uitgedrukte vraag. Wat zijn de dagbladen in Nederland? Helaas, geene magt in den Staat, ofschoon hun aantal voor een land als het onze, overvloedig groot is. Aan wie ligt de schuld daarvan? Aan de Regering, omdat zij de journalistiek niet genoeg acht of als bondgenoot in den arm neemt. Zij houdt de loopende zaken van bestuur gaande, zij overstelpt de Kamers met wetsvoorstellen, en meent daarmede genoeg te hebben gedaan. Maar bij het volk de beginselen der wetten in de harten te doen leven, dat leven waar het niet is, te doen ontstaan, en waar het is, op te kweeken en te versterken, — daarmede zich te bemoeijen, houdt de Regering voor overbodig. Tot het opkweeken en koesteren van dat leven is de drukpers het heilzame middel; maar dat middel wordt op onverstandige wijze verworpen, en de drukpers door de Regering weinig geacht en in kluisters gewrongen, en aan haar de krachtigste hulpbronnen ontnomen. Zal deze jammerlijke toestand veranderen, zal de drukpers eene levenwekkende, zedelijke kracht in den Staat worden, dan moet de Regering het voorbeeld geven, dan moet het officiële blad, de *Staats-Courant*, iets geheel anders worden dan het nu is met zijn oud nieuws, akelige taal, kleurloosheid, het orgaan der Regering, dat eigenlijk geen orgaan verdient genoemd te worden, dat, in vergelijking met de officiële bladen van andere landen, zoo weinig op de zedelijke en wetenschappelijke hoogte staat. Wordt dat anders, dan worden de overige bladen van zelf gedwongen dien goeden weg in te slaan. Daarom »De *Staats-Courant* worde een voertuig voor de kennis der staatkundige gebeurtenissen, voor de ontwikkeling van den zin voor kunst, wetenschap, handel en nijverheid, waardig den Staat, welks roemrijke wapenen het op zijn voorhoofd (?) draagt. De *Staats-Courant* worde tevens een middel van gemeenschap tusschen regering en volk: een band van verstandhouding tusschen bestuurders en geregeerden."

Ligt de schuld alleen aan de Regering? Neen, ook de Volksvertegenwoordiging heeft er haar deel aan. Aanhoudend wordt de drukpers en haar verheven roeping door een of ander lid der Kamers miskend; en toch, de drukpers is de eenige band, welke bestaat tusschen Natie en vertegenwoordiging; door haar leert zij de gedragslijn kennen harer vertegenwoordigers. De

Staten-Generaal hebben gemeend, ten einde uitvoerige, goede, onpartijdige verslagen van de parlementaire gebeurtenissen in de couranten te verkrijgen, dat de opheffing van de zegelbelasting op de bijbladen voor de verslagen, een voldoend middel was om het gebrekkige in deze laatsten te verbeteren. Gelijk ieder gezien heeft, is dit middel onvoldoende bevonden, en waren er andere zaken, welke het goede in den weg stonden, zooals vooral het monopolie, door de Staten-Generaal gehandhaafd, waardoor het den dagbladen onmogelijk gemaakt wordt, om des noodig *ieder een eigen* verslaggever te benoemen. Ferm en flink stelt de Schrijver dezer brochure het schadelijke van dit monopolie, het putten uit eene gemeenschappelijke bron door dagbladen van zeer verschillende rigting, uiteen. En dan die willekeurig verkorte mededeelingen, hoe gebrekkig deelen zij doorgaans den geest eener parlementaire redevoering mede, hoe onbegrijpelijk maken zij dikwijls het duidelijk gesprokene voor het publiek! Daarom vrijheid tot concurrentie voor verslaggevers, benevens eene wettelijke bepaling, waarbij elk journaal dat verslagen geeft, wordt verpligt bij aanzegging door deurwaarders-acte om uit het Bijblad de redevoering over te nemen van het lid der Vertegenwoordiging, welks redevoering met verkorting der waarheid zou zijn gepubliceerd, en daarbij de groote belemmering van de zegelbelasting weggenomen, en de Staten-Generaal zullen hun deel aan de schuld hebben vernietigd.

De dagbladen zelven hebben ook hun aandeel in die schuld; buiten en behalve dat zij bijna allen slechts de uitdrukking eener individuële meening zijn, en zij geen van allen behoorlijk verslag leveren van de handelingen der Kamers, is er een groot gebrek dat hun aankleeft: het gemis aan *esprit de corps*. De eenheid van doel wordt uit het oog verloren, en de onderlinge jaloezij verhindert, dat de belangen der drukpers als gemeenschappelijke belangen worden behartigd, vertegenwoordigd en verdedigd, dat er gemeenschappelijke kracht bestaat, terwijl zij veroorzaakt dat de drukpers zich zelve ondermijnt. Ook de wijze van zamenstelling der dagbladen is zeer gebrekkig, en werkt mede tot de weinige belangstelling in hunne verschijning; dat gebrekkige toont PHILALETHES door vergelijking met vreemde bladen duidelijk aan.

De zegelbelasting wordt vrij uitvoerig door den S. besproken: hare opheffing wordt door hem als zeer wenschelijk voorgesteld, ofschoon dáárdoor alleen onze journalistiek geene verbetering zal ondergaan, ten einde op de vereischte hoogte te komen. Het vooroordeel tegen de drukpers en tegen hen die zich aan haar wijden, dat bij de Regering, bij de Vertegenwoordiging, bij het publiek bestaat, moet worden weggenomen, en behalve 't geen de pers zelve daaraan doen kan, door zich van vele gebreken te zuiveren welke haar aankleven, behalve het goede dat verrigt kan worden door bekwame mannen, die zich boven het vooroordeel durven verheffen, zal het afschaffen der teregt gehate zegel-belasting daartoe een veel uitwerkend middel zijn, gedeeltelijk wel door 't financiële voordeel, dat daaruit voor de dagbladen ontspruit, maar vooral door het blijk van ondersteuning, dat daardoor van Regerings- en Vertegenwoordigingswege aan de journalistiek wordt geschonken.

Afschaffing, geene *vermindering* (zooals door sommigen wordt verlangd) wenscht de S., omdat deze laatste onbillijk werkt, wijl dan aan de groote bladen veel voordeel, en aan de kleine couranten schier niets wordt geschonken, omdat deze niet in het publiek belang en wel in dat van enkelen werkt, omdat zij die zedelijke uitwerking zal missen, welke uit de afschaffing zal voortvloeijen. Dit alles wordt in de brochure met de stukken aangetoond.

Ref. zal een einde maken aan zijn verslag, dat naar evenredigheid van den omvang der brochure veel plaats inneemt; dit moge getuigen van zijne groote ingenomenheid met PHILALETHES' geschrift. Natuurlijk zeer oppervlakkig is in bovenstaande regelen de idée van den Schrijver medegedeeld; moge dit weinige er toe medewerken, dat velen dit voortreffelijk vlugschrift lezen; mogen de woorden daarin gesproken ingang vinden bij velen, en PHILALETHES hebben bijgedragen tot eene gewenschte verbetering in onze journalistiek.

KORTE MEDEDEELINGEN.

De »Kalender voor de Protestanten in Nederland" treedt met vaste schreden voort op een goeden weg. De »Vereeniging tot beoefening van de geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland" (zie *Vaderl. Letteroef.* 1858, N°. II, blz. 103), die hem onder leiding van den hoogleeraar W. MOLL uitgeeft, mag hare onderneming als geslaagd beschouwen nu de vierde jaargang (1859), in degelijkheid van inhoud zijnen voorgangers niets toegevend, in sierlijkheid van vorm (wat den stijl betreft) steeds voorwaarts strevend, in zoo ruime mate geschikt is om nuttig en aangenaam bezig te houden. Dat slechts het slagen den ijver niet doe verslappen! Men zou dit kunnen vreezen, wanneer men opmerkt dat alleen de hoogleeraar en twee leden der vereeniging iets van het hunne voor de levensgeschiedenissen, en de stichtelijke litteratuur van het voorgeslacht afzonderden. Wel was de ondersteuning gering. Te hoogere eer komt hun toe, die door 'tgeen ze gaven zoo uitmuntend vergoedden wat anderen onthielden. Want behalve den kalender, die zoo rijk is aan schoone herinneringen, ontvangt men eene bijdrage over twee bijbelsche personen, waarin alleen te betreuren is, dat SYMEON »de laatste in de rij (rei?) der godsgetuigen des ouden verbonds" wordt geheeten, »aan wien JOHANNES de dooper, *de eerste onder die des nieuwen verbonds*, zich onmiddellijk aansluit", als mogt de waarheid *Matth.* XI vs. 11 uitgesproken worden opgeofferd aan de gelegenheid tot het maken eener tegenstelling, — de levensbeschrijvingen van een edelen bisschop van Utrecht, fakkel in 't holst van den middeneeuwschen nacht, en van twee Noordhollandsche hervormers, benevens de uitmuntend gelijkende afbeelding der vermoedelijke (de redenering blz. 121 noot 1 is niet zeer afdoend) woning van een hunner, — mededeelingen aangaande den vader van het duitsch-gereformeerde kerkgezang, naar wien de romantische Neanderhöhle nabij Hochthahl is genoemd, — een fragment eener kloostercollatie, meer uitmuntende door frischheid van geest dan door aanspraken op kanselwelsprekendheid, maar in ieder geval eene schoone getuigenis voor het hart en het verstand van den telg der vijftiende eeuw, die zoo denken kon en zoo durfde

spreken, — en eenige bladvullingen. Voeg daarbij, dat het opstel over SYMEON en HANNA van den redacteur ROGGE, de levensgeschiedenis van ANSFRIED, door den leidsman der vereeniging, en de brief van COOLTUYN (blz. 68 v.), door den medearbeider PARIS in zijne bijdrage opgenomen, in hooge mate boeijenden vorm met voedzamen inhoud vereenigen, en beklaag u dan, zoo ge durft, de geringe uitgave van 75 cts., waarvoor u dit alles door den uitgever H. W. MOOY, te Amsterdam, op goed papier wordt aangeboden. V. H.

Onder de edelen van ons geslacht, die, zooals men naar menschelijke berekening zegt, te vroeg van de aarde zijn weggenomen, behoort zeker ook de onvergetelijke J. A. D. MOLSTER, in leven Predikant te Utrecht. Zijne »Liederen en Gebeden" vonden een goed onthaal onder ons publiek, en een bevoegd beoordeelaar sprak als zijn gevoelen uit, dat zij den waardigen man den eernaam *dichter* voor altijd verzekerden. Ook als prediker genoot M. eene schier onverdeelde goedkeuring, ja de Heer VOORHOEVE heeft aan hem, als het beeld van ware kanselwelsprekendheid, eene lofwaardige monographie gewijd. Gelukkig, dat wie hem niet gehoord hadden, door de uitgave van een twaalftal nagelaten Leerredenen in de gelegenheid werden gesteld, om ten minste eenigzins over zijne predikgaven te oordeelen. En daar dit oordeel niet anders dan gunstig uitvallen kon, zal ieder, die zoo degelijk eene preeklectuur in veler handen wenscht, met genoegen vernemen, dat de Uitgever C. L. BRINKMAN, onder den titel: MOLSTERS *nalatenschap, bevattende zijne nagelaten Leerredenen*, een tweeden goedkoopen druk à *f* 1-25 heeft in 't licht gegeven. Het portret van M. staat voor het nette bundeltje. Zijne preken leeren ons hem kennen als toegerust met groote kennis, trouwe naauwgezetheid bij iedere voorbereiding tot zijn werk, indringende hartelijkheid, warme vroomheid, in *één* woord met die gaven, waarin het geloof des Christens zich verheerlijkt, wanneer het wortelt in het gemoed van een naar den geest rijk bedeeld verkondiger van Gods woord.

Wanneer ik mij ooit verblijd heb over die goedkooper uitgaven, welke onze boekhandelaars ons tegenwoordig verschaf-

fen, dan is 't bij de verschijning van »PAULUS *in de gewichtigste oogenblikken van zijn leven en werkzaamheid voorgesteld* door NICOLAAS BEETS. Derde uitgave." Oorspronkelijk schreef de hooggevierde deze stukken bij platen voor een prachtwerk, dat KRUSEMAN uitgaf. Later bezorgde deze zelf er een goedkooperen druk van; maar nu kan ieder voor 60 cents aan de hand van BEETS PAULUS leeren kennen, wel niet in een »welberekend, samenhangend geheel", maar toch genoegzaam om geleerd en gesticht te worden. De zorg aan dit werk besteed blijkt uit de aanteekeningen onder aan den voet der bladzijden, waaruit we tevens zien, welk eene belangrijke hulp Engelsche auteurs vooral in historiëel en topographisch opzigt aan BEETS geleend hebben. Over 't geheel heeft hij ons PAULUS voor de oogen geschilderd; wij zien hem, den grooten apostel der heidenen, levende, sprekende, handelende.

Een *uitwendig* zeer net boekje, verguld op sneê en met vergulde stempels, besloten in een keurig kokertje, is ons toegezonden. Mag van het *inwendige* niet veel goeds gezegd worden? Al naar ge 't neemt. Eene verzameling van goed gekozen bijbelteksten voor iederen dag des jaars en een daarbij gevoegd, meestal stichtelijk, psalm- of gezangvers — is dat niet een goede inhoud? Welnu, gij vindt dat in het *Bijbelsch Dagboekje voor* 1859; bijeenverzameld door G. P. KITS VAN HEYNINGEN, Predikant te Deventer. 2de Jaargang. Deventer, A. TJADEN. à *f* : - 25. — Toch hebben wij niet hoog met deze uitgave op. Zoolang Ds. AMSHOFF van Groningen een zooveel geschikter boekje levert voor de huiselijke godsdienstoefening, geschikter door de aanwijzing van een op iederen dag te lezen gedeelte der Schrift in verband met den dagtekst, geschikter vooral door de enkele gedachte of den dichtregel, die eene goede rigting aan de overdenkingen geeft, kunnen wij dit van Ds. K. V. H. niet aanbevelen. Zóó als hij, kan ieder predikant in iedere gemeente een dagboekje uitgeven, en het debiet, veroorzaakt door persoonlijke bekendheid met den redacteur er van, of door ingenomenheid met diens naam, verhindert de meer en meer te wenschen verspreiding van het degelijkste en beste.

Eerste Beginselen der Aardrijkskunde, bevattende eene korte

beschrijving van den Oost-Indischen Archipel, bijzonder der daarin liggende Nederlandsche Bezittingen; ten dienste der Scholen in Nederlandsch Oost-Indië, door D. C. DE BRUIN. *Zevende druk. Samarang,* OLIPHANT EN C°. 1857. *In kl. 8vo.* 3 *bl. en* 40 *bl.* — Onder bovenstaanden titel stelde de onderwijzer DE BRUIN eene geschikte handleiding op bij mondeling verder ontwikkelend onderwijs, onze Nederlandsche Bezittingen in Oost-Indië betreffende. Na eene korte inleiding, waarbij de beteekenis van verschillende aardrijkskundige benamingen wordt uitgelegd, vindt men hier, in vragen en antwoorden, den Oost-Indischen Archipel behandeld, alles echter zeer beknopt en alleen ten behoeve van 't eerste onderwijs. Wat we hier echter niet vonden, is het zielental der verschillende steden op Java, enz.; de Schr. geeft alleen dat van 't geheele eiland en even zoo van de andere eilanden op. Overigens, zooals we zeiden, vinden we 't een geschikt boekje voor jonge kinderen; voor wat ouderen zouden we aan BOSCH' Beschrijving onzer koloniën de voorkeur geven.

Zeer aanbevelenswaardig is het bij den Heer WILLEM THIEME, te *Zutphen*, uitgekomen *Handboek voor Ondernemers en Bestuurders van Vervoermiddelen*, *Expediteurs*, *Kooplieden*, *Reizigers*, *enz.*, bevattende de voornaamste verordeningen op het vervoer te land en te water. Men vindt hier verzameld wat anders verspreid is, en met zeer veel gemak slaat men hier op, wat anders moeite kost om te vinden. De eerste afdeeling van de verordeningen op het vervoer te lande bevat het reglement op de dienst der openbare middelen van dat vervoer; de tweede is eene verzameling van de verschillende resoluties omtrent het brievenvervoer; de derde bevat de besluiten omtrent de spoorwegen, waarbij zeer te regt de tractaten met het buitenland zijn weggelaten; in de vierde afdeeling vindt men de bepalingen voor de electro-magnetische telegraphen.

De verordeningen voor het vervoer te water heeft de verzamelaar in drie afdeelingen gesplitst, waarvan de eerste de reglementen bevat voor stoombooten; de tweede die voor beurten veerschepen; de derde die omtrent het ontmoeten van schepen.

Op deze indeeling hebben wij alleen aan te merken, dat de resoluties op het brievenvervoer en die op de telegraphen beter in eene afzonderlijke hoofdafdeeling geplaatst waren; het brievenvervoer behoort toch zoowel onder de vervoermiddelen te land als onder die te water te huis.

Overigens verdient de verzamelaar veel lof wegens de naauwkeurigheid van zijn arbeid, die zeker niet zeer opwekkend zal zijn geweest.

BOEKBESCHOUWING.

1°. *De theologie van Pr.* J. H. SCHOLTEN *getoetst, ten opzigte van haar wijsbegeerte, openbaringsbegrip, grond en inhoud des geloofs, door* D. S. GORTER, *doopsgezind leeraar te Balk. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1858. *In 8vo.* 138 *blz. f* 1-40.

2°. *Open brief aan* D. S. GORTER, *doopsgezind predikant te Balk, als schrijver van »de theologie van prof.* J. H. SCHOLTEN *getoetst, ten opzigte van haar wijsbegeerte, openbaringsbegrip, grond en inhoud des geloofs," door een theol. doctor en predikant. Te Leyden, bij* P. Engels. 1858. *In 8vo.* 40 *blz. f* :-40.

3°. *Brief naar aanleiding van* D. S. GORTER'S *geschrift: de theologie van Pr.* J. H. SCHOLTEN, *enz., door* J. H. SCHOLTEN, *hoogleeraar te Leiden. Leiden,* P. Engels. 1858. *In* 8vo. 40 *blz. f* :-50.

De zoogenaamde »moderne theologie", van wier inhoud en strekking de *Vaderlandsche Letteroefeningen* des vorigen jaars, afl. VII en X, getracht hebben een denkbeeld te geven, en wier voornaamste vertegenwoordiger hier te lande buiten kijf de leijdsche hoogleeraar J. H. SCHOLTEN is, deelt ruimschoots in het lot aan al het nieuwe op aarde beschoren. Door sommigen om 'tgeen ze voortreffelijks bevat op hoogen prijs gesteld, zonder verblinding voor 'tgeen haar als menschenwerk nog gebrekkigs aankleeft, wordt ze door een grooter aantal onvoorwaardelijk toegejuicht als was ze *de* waarheid, door eene andere nog talrijker schare fel bestreden, soms zelfs als werd daar volstrekt geene waarheid in gevonden. Groningen, de orthodoxie, prof. HOEKSTRA grijpen haar, schoon op verschillende punten en met verschillende wapenen, aan. 't Ontbreekt aan »Wenken" noch »Bedenkingen" tegen haar. En ook de doopsgezinde leeraar D. S. GORTER heeft zich tot haren tegenstander gesteld. In eene breede brochure, van ruim 130 bladzijden, heeft hij haar ten opzigte van eenige harer kenmerkende opvattingen en voorstellingen getoetst. Daar is iets goeds, iets verblijdends in dien strijd. Ook de moderne theologie is

menschenwerk, of liever verwerking van het goddelijke door menschen, en dus niet van gebreken vrij. Slechts door veelzijdige beschouwing, door wrijving van gedachten en strijd kan ze daarvan gelouterd worden. *Du choc des opinions jaillit la vérité.* Toch kan de vraag noode worden onderdrukt: of GORTERS werk in dit opzigt eenig nut kan doen. Aarselend wordt ze uitgesproken. De tegenwoordige leeraar der doopsgezinde gemeente te Balk heeft zich door zijne proeve over het kenmerkend beginsel der doopsgezinden een goeden naam verworven op godgeleerd gebied. Eerlijkheid en bescheidenheid spreken uit iedere bladzijde van zijn thands te behandelen geschrift. Dit alles boezemt den waarheidlievende en onpartijdige zekeren eerbied voor den schrijver in, een eerbied die gaarne de vraag naar het nut van zijne inmenging in den tegenwoordigen kamp zou terugdringen, waar 't gevaar dreigt dat het andwoord ontkennend zal zijn. Maar wie aan den weg timmert stelt zich aan aanmerkingen bloot, en de waarheid *eischt* hulde. En welke is hier de waarheid? Men oordeele. GORTER belooft de theologie van SCHOLTEN in zekere opzigten te zullen toetsen. Zal die belofte vervuld worden, dan moet aan drie voorwaarden worden voldaan. Hij die toetst moet met dat werk vertrouwd zijn. Hij mag alleen dàt metaal aan de proef onderwerpen, 'twelk hij zelf zegt daartoe gekozen te hebben. Eindelijk: hij behoort zich van een echten toetssteen te bedienen. Zoo dan: wie een wetenschappelijk en godgeleerd systheem wil toetsen, hij behoort wetenschappelijk man en godgeleerde te zijn. Wie zegt de theologie van Prof. SCHOLTEN te willen toetsen, moet ook dat systheem zelf, geen ander, niet zooals hij 't zich voorstelt, maar zooals het is, aan de proef onderwerpen. En de toetssteen waarvan hij zich bedient moet de waarheid zijn. Juist echter tegen deze drie voorschriften heeft GORTER gezondigd. 't Is hier de vraag niet, of hij zich elders als wetenschappelijk godgeleerde heeft doen kennen; maar of hij zich in dìt geschrift als zoodanig voordoet. En dit, het moet, *piget heu!* maar 't *moet* worden ontkend. Een wetenschappelijk man moet vóór alle dingen een logisch man zijn. Maar als GORTER (blz. 79 en 80) uit het gedeelte tot het geheel besluit, verkracht hij eene der eerste wetten van 't gezonde denken. Hoe? dat twee bolwerken eener vesting nog onwrikbaar staande bleven, zou ons een

blijk moeten wezen, dat vele andere verdedigingswerken, hoe ook bestookt, evenzeer nog vaststaan? — Als hij (blz. 126 v.) zegt: »(SCHOLTEN) stelt zich eenen God voor, die..... tot niets buitengewoons in staat is, en dus ook aan de dooden het leven niet weder kan geven," begrijpt hij SCHOLTEN niet — doch over dat begrijpen nader —; maar toont bovendien dat hem een logische gedachtenloop ontbreekt. Want aangenomen eens dat God niets buitengewoons doen kan, dan heeft men nog het regt niet om te zeggen: »*en dus* kan God den dooden het leven niet wedergeven," tenzij men eerst aangewezen hebbe dat dit wedergeven des levens — geene juiste uitdrukking, doch die des noods, als aan 't gemeene spraakgebruik ontleend, zou kunnen worden verdedigd, — voor God iets buitengewoons is. — Als hij op grond van de ongenoegzaamheid der wijsbegeerte tot het bestaan eener bovennatuurlijke openbaring besluit, doet hij een *salto mortale*, hoedanigen de logica ten strengste verbiedt. — Als hij (blz. 70) het leerstuk der voldoening (volgens het verband duidelijk: der *plaatsbekleedende* voldoening) eene vrucht noemt van *het* nadenken over het werk van CHRISTUS en de vergeving onzer zonden, of het leerstuk der drieëenheid die van *het* peinzen over de betrekking tusschen God en CHRISTUS, — terwijl deze leerstukken juist aan gebrekkig denken of geheele gedachteloosheid het aanzijn danken —, maakt hij zich wederom schuldig aan dezelfde feil. Want de logica gebiedt elk gevolg aan zijne eigene oorzaak, maar niet aan eene juist tegenovergestelde toe te schrijven. Als logisch denker doet GORTER zich derhalve in dit werk niet kennen. Maar ook niet als zielkundige. Toch zal ook dit wel een vereischte zijn in den beoefenaar der wetenschap, welke de dierbaarste aangelegenheid des menschen behandelt. Één staaltjen zijner tekortkoming in dit opzigt moge volstaan, waar nog zooveel ter behandeling overblijft. »Twijfel," zegt hij (blz. 13), »verlamt alle krachten." 't Is mogelijk bij sommigen. Doch dat zijn de apathischen in den lande. Den mensch daarentegen bij wien slechts eenige energie gevonden wordt drijft twijfel juist tot inspanning zijner krachten. 't Was eene vrouw die 't treffende woord sprak: »Hadde ik nooit getwijfeld, ik had nooit geloofd." — Denker noch zielkundige, hoe zou de GORTER, die deze brochure schreef, als wetenschappelijk godgeleerde en dus als bevoegd toetser

mogen worden toegelaten? Misschien acht iemand dit oordeel niet genoegzaam gestaafd, al kan 't niet geloochend worden dat niemand zonder deze beide eigenschappen godgeleerde mag geheeten worden. Hem overtuige 'tgeen straks zal worden medegedeeld aangaande den toetssteen waarvan GORTER zich bedient. Eerst echter behoort hier onderzocht te worden of zijn werk voldoet aan de tweede voorwaarde. Heeft hij werkelijk SCHOLTENS systheem ten opzigte der door hem genoemde vier zaken getoetst? Of nam hij, in plaats van 't metaal dat hij voorgaf aan de proef te zullen onderwerpen, eene andere compositie, om dan na voltooiden arbeid uit te roepen: »Ziet, 'tgeen SCHOLTEN gaf is geen goud!" De hoogleeraar houdt in zijnen »Brief" het laatste staande. Met hem stemt de ongenoemde, maar niet onbekende, schrijver van den »Open Brief" in. SPIJKER, HERDERSCHEE, de *Tijdspiegel* verklaren hetzelfde. En zij spreken de waarheid. Wederom oordeele ieder voor zich zelven. 't Behoeft geen betoog, dat iemands systheem uit zijne woorden of geschriften moet worden gekend, en dat het wenschelijk, ja in zekeren zin, noodzakelijk is dat daartoe *alle* zijne werken worden gelezen en geraadpleegd. Maar GORTER voert slechts eenige geschriften van SCHOLTEN aan, en laat o. a. twee der voornaamste buiten aanmerking: de »Leer der hervormde kerk, enz." nl., door SCHOLTEN zelven »mijn hoofdgeschrift" genoemd (*Br.*, blz. 9), en de »Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte", waarvan de Theol. Doctor getuigt, dat juist zij hem »den weg tot het centrum van SCHOLTENS theologie heeft ontsloten" (*Op. Br.*, blz. 24). GORTER neemt dus niet *al wat* SCHOLTEN gezegd heeft, maar *iets van 'tgeen* hij leert. Reeds daarom zou hij dus eigenlijk niet mogen zeggen *de* theologie van SCHOLTEN te toetsen. Dit zou echter nog vergeven kunnen worden. Want het zou kunnen zijn dat hij ook uit die geschriften had geput zonder ze uitdrukkelijk als bronnen te vermelden. Bovendien zijn de verschillende geschriften des hoogleeraars niet met elkander in strijd, schoon ook hij aan de wetten der menschelijke ontwikkeling onderworpen, en dit in zijne werken zelfs merkbaar is. Op een paar zijner boeken meer of minder zou het dus niet aankomen, — schoon 't gebruik van allen, om der volledigheid wil, wenschelijk ware geweest, — indien slechts GORTER 'tgeen hij aan de gebruikte ontleende zuiver ontleend en juist

voorgesteld had. Maar..... Hoe weinig hij de toelichting der voorbijgeziene (verzwegene?) bronnen kon ontberen, blijkt o. a. duidelijk, wanneer hij (bl. 9, 11 en elders) SCHOLTEN ten laste legt: dat deze aan de rede de hoogste scheidsregterlijke magt in geloofszaken toekent, en daarbij duidelijk 't woord »rede" opvat in de meest gebruikelijke beteekenis. 't Is waar, de »Dogmatices Initia" konden daartoe aanleiding geven. Ook in dit tijdschrift is t. a. p. daarover geklaagd. Maar had nu GORTER ook de »Leer der herv. kerk" geraadpleegd, of ware hij gedachtig geweest aan 'tgeen hij daar Dl. I, blz. 165 vv., 2de uitg., gelezen heeft, dan zou hij zeker wat hij, b. v. bl. 9, schreef, teruggehouden hebben. Want als SCHOLTEN daar zegt, dat de getuigenis der rede overeenkomt met de getuigenis des heiligen geestes (blz. 167), die volgens het N. T. eene zelfstandige kennis der waarheid is (blz. 166 v.), of anders: de getuigenis der DOOR HET CHRISTENDOM *geheiligde* menschelijke natuur (blz. 165), dan is het duidelijk dat het woord »rede" door den hoogleeraar gebruikt wordt in den zin van »door het christendom geheiligde menschelijke natuur." GORTER slaat hierop geen acht en stelt dus SCHOLTENS systheem scheef voor wanneer hij zegt, dat de hoogleeraar »den pligt der zelfverloochening niet op de rede, *dat is op zijne tijdelijke overtuiging*, toepast." Dergelijke feilen heeft de Theol. Doct. op bladzijde bij bladzijde van zijnen »Open brief" aangetoond. SCHOLTEN zelf heeft in zijn »Brief" mede een tal van proeven aangehaald welke die beschuldiging staven. Waarom ze allen te herhalen? Één blik in die brieven zal den belangstellende genoeg zijn. Één blik in GORTERS brochure zal hem bewijzen, dat ze niet te onregte worden aangevoerd. Één blik in SCHOLTENS werken zal de onjuistheid van GORTERS opvattingen aan 't licht brengen. Daarom ook hier nog slechts één enkel staaltjen. »Die dus in het geloof sterven", — op deze wijze wordt des hoogleeraars bekende opvatting van de zoogenaamde leer der laatste dingen voorgesteld, blz. 127, — »die dus in het geloof sterven, blijven naar ziel en lichaam veranderd voortleven; die in de zonde sterven, zinken in het niet terug." Nu grijpe men waar men wil in SCHOLTENS werken, overal, waar van deze zaak gehandeld wordt, zal men als zijne overtuiging uitgesproken vinden: dat de zaligheid van *alle menschen*, die vóór en met en na CHRISTUS geleefd hebben en

zullen leven, het einde en de vervulling van Gods raadsbesluit zal zijn. »Wij...... werpen onze blikken over dood en graf, waar de ontknooping van het groote wereldraadsel plaats hebben, en het uitzigt van PAULUS verwezenlijkt worden zal, »dat gelijk door éène misdaad de zonde is gekomen over *alle* menschen tot verdoemenis, zoo ook door éène regtvaardigheid, de genade over *alle* menschen zal komen tot regtvaardiging" (*Rom.* v: 18); »dat »gelijk *allen* in ADAM sterven, zóó ook *allen* in CHRISTUS zullen levend gemaakt (I *Cor.* xv: 22), en hierin het welbehagen des Vaders vervuld zal worden om door den Zoon, in wien het Hem behaagd heeft alle volheid te doen wonen, *alles* met zich te verzoenen, wat in den hemel en op de aarde is (*Col.* I: 19, 20)."" Zoo schreef SCHOLTEN in 1851 (»Leer der Herv. Kerk", Dl. II, bl. 87 v., 2de uitg.). En toen hij in 1857 zijne »Initia" in het licht zond, sprak hij wederom hetzelfde gevoelen uit.

Zou niet reeds het aangevoerde genoeg zijn om aan te wijzen dat de toetser onbevoegd is, èn wijl hij toont (in dezen strijd althands; oordeele niemand den vroegeren GORTER naar den lateren, al is zulk een ommekeer onbegrijpelijk,) zijn vak niet te verstaan, èn wijl hij, een ander staafjen aan de proef onderwerpend als dat hetwelk hij beloofde daaraan te zullen onderwerpen, bij het einde van zijnen arbeid zich gedraagt als hadde hij niet de compositie, maar 't echte metaal onderzocht? En merke men nu op aan welken steen hij toetst. De Theol. Doctor heeft die vraag wel scherp, maar toch volkomen juist dus beandwoord: »..... geposteerd op den Nebo uwer Theologíe, hebt gij vandaar een overzigt over den inhoud der zijne genomen..... uwe eigene Theologie voorop geplaatst..... daartegenover de Theologie van SCH., om haar met de uwe te vergelijken.....; en natuurlijk, voor zoover gij haar lijnregt met de uwe in strijd vondt, eenen kring van bedenkingen om haar heengetrokken, waarbinnen zij zich als verloren vertoonde voor uwe oogen" (*Op. Br.*, blz. 4 v.). Zóó is het. GORTERS systheem, GORTERS subjectif, bijzonder, eigen gevoelen, niet *de* waarheid, is GORTERS toetsteen. Maar van welk gehalte is die steen? Mag hij tot toetsing worden aangewend? SCHOLTEN noemt het supranaturalistisch-rationalisme, een systheem waarin toetsing aan de rede (in den gebruikelijken zin des woords) met aanneming op gezag eener boven-

natuurlijke openbaring wordt dooreengemengd. Zeker bevat het de meeste elementen daarvan. Men leze slechts, om iets te noemen, GORTERS voorstellingen van den persoon van CHRISTUS en van het profetisme (zie o. a. blzz. 17, 21, 55). Toch zou 't betwijfeld kunnen worden of een volbloed en wetenschappelijk voorstander van dat systheem GORTER als broeder en geestverwant zou erkennen. Wanneer GORTER aan de schepping den naam van eene openbaring ontzegt (blz. 16); — staande houdt dat God wel altijd werkt, maar zich slechts op zekere tijden openbaart (ib.); — der exegese geweld genoeg aandoet om aan de woorden »eeuwig leven" en »onsterfelijkheid" dezelfde beteekenis te hechten (blz. 39, 77 vgl. 76), of, in weerwil van den zin en de afleiding des woords, van apokalypsis (*révélation*) zegt: »wat SCHOLTEN apocalypsis noemt, wordt door ons meer als *geloof* beschouwd" (blz. 33); — de vergeving van schulden »de hoofdzaak in de verlossing, verzoening, regtvaardigmaking" noemt, en bij die gelegenheid ook van »voldoening" spreekt, volgens het verband duidelijk als »plaatsbekleedende voldoening" bedoeld (blz. 124); — van de verwerping des schriftsgezags zegt dat ze voornamelijk 't gevolg is van de onmogelijkheid voor sommigen om de nieuw testamentische leer aangaande de toekomende dingen aan te nemen (blz. 125), dan, ja dan weet men niet regt hoe zulk een systheem te noemen. Maar dan blijkt dit duidelijk dat het *de* waarheid niet is, en van te weinig geschiktheid getuigt om haar te zoeken en te vinden, dan dat wie zulke meeningen voedt, tot het werk der toetsing bevoegd, en zijne overtuiging als deugdelijke toetsteen erkend zou mogen worden. Waarom hier meer bij te voegen? Waarom nog op te merken, dat GORTER vreemdeling schijnt in alles wat sedert LESSINGS dagen en den tijd van ROUSSEAU op 't gebied des geestes de onhoudbaarheid van zoo menige stelling door hem nog aangekleefd, heeft aan het licht gebragt? of dat hij toont zijnen tijd weinig te begrijpen als hij, op zijne wijze, de genesis der moderne theologie beschrijvende, SCHLEIERMACHER, de Praestraussianen en de Tubinger school geheel buiten rekening laat? Het aangevoerde is genoeg om het oordeel te staven: »over GORTERS werk *moet* de staf gebroken worden." Alleen: wie zoo bescheiden te werk ging als hij, had bescheidener antwoord verdiend dan hem van den hoogleeraar en den Theol. doct.

te beurt viel. De eerste vraagt of hij op een aanval als dien van GORTER andwoorden kan. Waarom niet? Hij zegt wel veel dat eene ontkenning regtvaardigen moet, maar werpt straks al 'tgeen hij in het midden bragt door zijne eigene woorden omver. Want als men 'tgeen op bladzijden als b. v. 12—28 van zijnen »Brief" wordt gelezen eenvoudig uit den 3den in den 2den persoon overbrengt, zou er dan niet een zeer geschikt andwoord ontstaan? Ook mag niet vergeten worden dat de moderne theologie nog niet volmaakt is en GORTERS gevoelens nog niet allen totaal geslagen zijn. Wanneer b. v. GORTER ELIAAS aankondiging eener langdurige droogte of JESAIAAS boodschap aan HISKIA als bezwaren tegen het openbaringsbegrip der moderne theologie aanvoert, dan mag — en te regt — daartegen worden ingebragt, dat deze slechts enkele voorbeelden zijn en daarom weinig afdoen tegen een overigens hecht gegrondvest systheem 'twelk de groote meerderheid der feiten, 't gezonde denken, de uitlegkunde, de zielkunde, en wat niet al, voor zich heeft. Maar toch, men vergete dan niet dat het pligt der moderne theologie nog is, eerst het mythische of sageachtige van zulke verhalen afdoend te *bewijzen*, en men beschouwe zulke bedenkingen bij eene wederlegging niet als volstrekt onbeteekenend. Moet dan altijd de billijkheid vergeten worden, juist op 't gebied der godsdienstleer het meest? Zal dan de theologische haat der christenen nimmer plaats maken voor eene christelijke liefde der theologen? Uit SCHOLTENS »Brief" en dien des ongenoemden *is veel* TE *leeren*. Daarom moet hunne lezing worden aanbevolen aan allen die 't om waarheid te doen is. Doch zou daaruit niet *meer geleerd* WORDEN, wanneer de schrijvers getracht hadden niet zonder genade te strijden over de leer der godsdienst die genade predikt en genade is? V. H.

Een Pastorij in den vreemde. Schetsen en herinneringen. Door Dr. A. PIERSON. *Utrecht*, Kemink en Zoon. 1857. *In gr. 8vo. XVI en* 254 *bl. f* 2-50.

Wie kent »De Pastorij van Mastland" niet? wie heeft zich niet menigmaal verlustigd in die huiselijke tafereelen, waarop de welbekende schrijver ons een blik vergunt? wie nam dat

kleine boek niet wederom ter hand, nadat hij het reeds eenmaal had doorgelezen, vooral wanneer hij behoorde onder de lotgenooten van den schrijver, en ook voor hem eene pastorij zich als woning ontsloot? Het zijn typen, die wij ons daar zien afgeschilderd, typen zooals zij op het land tehuis behooren, maar die ook, met eenige wijziging, in onze steden, zelfs in de grootsten, zijn weêr te vinden. — Hier hebben wij eene tweede pastorij voor ons, die niet minder dan de Mastlandsche aller aandacht verdient, al verschilt zij ook van die, gelijk de dag verschilt van den nacht en het noorden van het zuiden. Het is eene pastorij *in den vreemde;* niet op vaderlandschen bodem staat zij gebouwd, maar in België, en terwijl de Mastlander ons eenige tafereeltjes *en détail* voorhield, wordt hier ons oog meer op de groote verschijnselen gevestigd, waardoor onze tegenwoordige tijd wordt in beweging gebragt. Wij zouden ook, en misschien met meer grond, op den titel van dit boek kunnen schrijven: Katholicisme en Protestantisme. Die beide magten toch zien wij hier onder en tegen elkander werken. Maar — beschouwen wij den inhoud wat meer van nabij.

Dr. PIERSON, thans predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam, was vóór dien tijd als predikant der Protestantsche gemeente te Leuven werkzaam en hield zich daar tevens ijverig bezig met het werk der evangelisatie. De indrukken en ervaringen, in dezen werkkring opgedaan, heeft hij in een romantisch kleed gestoken en zoo, onder den naam van schetsen en herinneringen, aan ons lezend publiek aangeboden. Wij danken hem voor die gave. Zijn boek heeft ons verkwikt; wij hebben er veel uit geleerd; met volkomen instemming hebben wij het gelezen. Of het als roman verdient geroemd te worden, durven wij niet beslissen. Zelfs zijn er onder de neven-figuren, die ons niet bekoren. Of b. v. ADONERO een persoon is, op wien de woorden van den schrijver kunnen worden toegepast, wanneer hij in zijne voorrede zegt: „wat ik aanbied is de *getrouwe* en *ware* beschrijving van eenige levenstoestanden en levensbeelden", meenen wij te mogen betwijfelen. Zoo oordeelen wij ook over CHARSKI. Is dat iemand door den schrijver gezien, en wel zoodanig waargenomen als hij hem hier teekent? Wij kunnen het niet gelooven. Misschien heeft hij personen ontmoet, in wie de sporen te ontdekken

waren van de groote gebreken, waarmeê zijne helden hier voor ons staan. Maar dan vragen wij: met welk regt zijn die eerste beginselen der kwaal die hen beheerschte, tot zulk eene hoogte opgevoerd in een boek, dat ons eene teekening belooft van het *werkelijke* leven, zooals het door den schrijver werd aanschouwd, zooals hij zelf het in zich heeft opgenomen? Ware hij gebleven bij hetgeen zijne oogen hebben gezien en zijne ooren gehoord, de roman zou er welligt iets minder boeijend door zijn geworden, maar de auteur zou nader bij de waarheid zijn gebleven. Nu kunnen de sterk gekleurde typen van ADONERO en CHARSKI op menigeen dien nadeeligen indruk maken, dat hij aan de getrouwheid der overige typen, die misschien naar het leven zijn geteekend, minder en welligt in het geheel niet gelooft.

Doch wij loopen gevaar, door onze bedenkingen den lezer te doen vergeten, wat wij met een woord tot lof van het boek hebben gezegd. De hoofdpersoon heeft onze belangstelling van het begin tot het einde bezig gehouden; de waarheid in hem ons gepredikt heeft onze volkomen instemming verworven. Die hoofdpersoon is — THEODOOR LAROCHE. Hij wordt opgevoed in een Jezuïten-gesticht, waar zijn vader, die Protestant is, hem brengt, omdat hij geene andere goede school voor zijn zoon weet te vinden. Hier gevoelt zich de twaalfjarige knaap langzamerhand aangetrokken en bekoord door den luister der Roomsch-Katholieke eerdienst. Vooral in de MARIA-vereering vindt hij voedsel voor zijne levendige verbeelding, bevrediging voor de behoeften van zijn hart. Met zulke indrukken verlaat hij de school; maar nu begint zijn verstand te ontwaken, zijne rede begint, ook op godsdienstig gebied, hare eischen te doen hooren; en, wat den knaap bevredigen kon, is niet meer voldoende voor den jongeling, den man. Hij kent de godsdienst alleen in den vorm van MARIA-dienst. Wat is natuurlijker, als deze laatste hem in hare nietigheid, hare onwaarheid voor de oogen staat, dan dat alle godsdienst door hem wordt verworpen. THEODOOR is een ongeloovige geworden. Maar nu komt hij in aanraking met SÉNÉVAN, den Protestantschen geestelijke te Lianre. Door dezen wordt hij ingelicht omtrent het waarachtige wezen des Christendoms. Langzamerhand gaan zijne oogen open. Allengs ontsluit zich zijn hart voor de koesterende stralen van het licht des levens.

Zoo wordt THEODOOR Protestant, of liever, hij wordt een Christen in den waren zin van het woord.

In het beeld van THEODOOR zien wij deze waarheid ons voorgesteld: dat het Katholicisme met zijne zinnelijke vormen geschikt, soms bij uitnemendheid geschikt is, om de godsdienstige behoeften te vervullen van een hart, waarin de zinnelijkheid op den troon zit, maar dat de mensch, die door God met eene rede en een geweten is toegerust, zich met dat zinnelijke op den duur niet kan tevreden stellen. Dan staan er twee wegen voor hem open. Hij kan, zooals eerst bij THEODOOR het geval was, alle banden met de godsdienst verbreken en een ongeloovige worden. Op dezen weg bevinden zich, helaas! in onzen tijd de meeste tegenstanders van het Katholicisme in België. Maar hij kan ook, zooals met THEODOOR geschiedde, het oog openen voor het reine CHRISTUSbeeld, dat uit de Evangeliën oprijst voor den onderzoekenden geest, en alle behoeften van het heilbegeerige hart vervult. Mogt de godsdienstige beweging in België deze laatste uitkomst hebben! en mogt het merkwaardige boek, dat wij aankondigen, daartoe onder Gods zegen krachtig medewerken! dat is de bede, die na de lezing der »Pastorij in den vreemde" opwelde in ons hart. —R—

ABRAHAM *en* ABRAHAMS *kinderen. Uit het Hoogduitsch van* T. PASSAVANT; *door* E. J. HASEBROEK. *Met een Voorberigt van* J. P. HASEBROEK, *Predikant te Amsterdam. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1858. *In gr. 8vo. XII en* 412 *bl. f* 3 - 30.

»Ik aarzel niet het een goed boek te noemen. Zeker is het tamelijk los en onzamenhangend van vorm; maar juist dit schijnt in dit geval eer een voorregt, dan een nadeel te wezen. Immers uit het vrije van den trant, waarin het bewerkt is, ontstaat zekere natuurlijkheid, gemakkelijkheid en frischheid, die aan het anders genoeg bekende een glans van nieuwheid geeft. Men ontvangt geene afgewerkte schilderij in eene enkele rijkbewerkte lijst, maar een aantal luchtig daarheen geworpen schetsen, doch die allen de talentvolle hand verraden, die ze op het papier bragt, en van de eenheid des onderwerps zekere harmonie ontvangen, die anders aan de wijze van bewerking ontbreekt."

Aldus de Voorredenaar, wiens *visum* wij wel mede willen onderschrijven — met eenig voorbehoud evenwel. Want, op óns standpunt dit geschrift onvoorwaardelijk »een goed boek" te noemen, verbiedt ons eene *orthodoxie*, die b. v. den oudtestamentischen »Engel des Heeren" met CHRISTUS identificeert; eene *mystiek*, die tot in de zeven ooilammeren toe, welke het verbond tusschen ABRAHAM en ABIMELECH moesten bezegelen, Goddelijke verborgenheden zoekt; eene *bijbelver... valsching* (bij groote bijbelvastheid), die b. v., om met *Rom.* IV: 18 vv. niet in tegenspraak te komen; mogelijk ook om aan ABRAHAMS heiligheid niet te kort te doen, aan diens lagchen, *Gen.* XVII: 17, eene andere beteekenis toedicht dan aan dat van SARA, XVIII: 12. In één woord, zoo u uit de werken van den *Wandsbecker Bode* zijne schriftbeschouwingen voorstaan, welnu, daar vindt ge hier een afdruk van met al hare feilen en deugden: hooggaand gebrek aan waarheidszin gepaard aan rijk vernuft, innige gemoedelijkheid en een naïven, kernigen vorm.

Spijt den zondvloed van ascetische schriften voor elke mogelijke godsdienstige kleur, waarmeê ons lieve vaderland overstelpt wordt, is toch een boek, zoo vol geest en leven als dit, voor onze orthodoxen nog geheel niet overbodig. Het vinde onder hunne huisboeken eene eervolle plaats naast de *Stichtelijke Uren* van NICOLAAS BEETS! Ja, zoo hier als daar zal ook de waarlijk liberale liberaal vrij wat gezond voedsel — het ongezonde mag hij laten liggen — voor zijn christelijk geloof en wandel kunnen opdoen. »Werke dus" — om nog eens met den Voorredenaar te spreken — »dit nieuwe boek over den oudsten der Aartsvaderen mede, om ABRAHAM, van wien het getuigt, kinderen te helpen verwekken; en worde het daartoe gezegend door ABRAHAMS God, die in CHRISTUS de God is van allen, die in de voetstappen van den Vader der geloovigen wandelen!"

De correctheid der Uitgevers en hunnen netten, stevigen omslag kunnen we prijzen. Maar we hebben een exemplaar voor ons, waarvan sommige bladzijden zeer flaauw zijn afgedrukt, en anderen zwart zien van den gevloeiden inkt.

V. P.

De Economist. Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van Volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige Beginselen van Staathuishoudkunde, onder Redactie van Mr. J. L. DE BRUYN KOPS. *Zevende Jaargang.* 1858. 12 *Nommers. Amsterdam,* J. H. Gebhard en Comp. *In gr. 8vo.* 424 *bl. f* 3 - 80 *per Jaargang.*

Het Bijblad van De Economist, enz., door Mr. J. L. DE BRUYN KOPS. *Jaargang* 1858. *Bij* denzelfden. *In gr. 8vo.* 456 *bl. f* 3 - 80.

Meermalen had ons Tijdschrift de gelegenheid om zijne lezers op *De Economist* en *Het Bijblad* te wijzen. De strekking van beiden behoeft dus evenmin te worden verklaard als de lof voor den Redacteur herhaald. De ons toegezonden Nommers van den jaargang 1858 liggen voor ons, en de vraag of het Tijdschrift zijn reeds lang gevestigden roem handhaaft, mag ons daarbij alleen bezighouden.

Wij aarzelen geen oogenblik bevestigend daarop te antwoorden. De keuze der onderwerpen, die behandeld zijn, zoowel als de wijze van behandeling zelve, verdienen allen lof. Het is niet altijd even gemakkelijk om op het zoo uitgestrekte gebied der staathuishoudkunde dat te kiezen, wat belang heeft en belang inboezemt. In die keuze slaagde *De Economist* in 1858 voortreffelijk. De belangrijke quaesties van de Landbouwtienden, de Post-hervorming, de Telegraaf-gemeenschap, de Doorgraving der Landengte van Suëz, de Handelscholen, de Scheepvaartregten en andere onderwerpen, bewijzen hoe de Redactie de algemeene belangstelling weet op te wekken door de belangrijke vragen van den dag in haar Tijdschrift te behandelen.

De wijze van bewerking dient ook geroemd. Wij kunnen hier het geheele werk niet van bladzijde tot bladzijde doorloopen. De lezers mogen dus den Referent vertrouwen en op zijn woord gelooven, wanneer hij verzekert dat duidelijkheid — het gevolg van kennis en studie — en naauwkeurigheid de bijdragen kenmerken. Hier en daar moge men iets veranderd wenschen, een onderwerp uit een ander oogpunt bezien, of eene bijvoeging begeeren, zooals bij elk werk het geval is,

niemand zal zich bedrogen achten, die het geleverde leest en zich op den volgenden jaargang abonneert. Uit de antecedenten durven wij die profetie uitspreken.

Dat de behoeften der Maatschappij niet worden vergeten, blijke b. v. uit het artikel over de Voorschot-Bank op Pensioenen in het December-Nommer geplaatst. Zulk eene instelling zou groote voordeelen afwerpen. De schrijver echter vergeet, dat ook vele Diakonie-besturen zulke inrigtingen kennen, en hij had er bij kunnen voegen, dat de beste inrigtingen het kwaad niet zullen kunnen uitroeijen, omdat de gepensioneerde altijd geld behoeft. Te regt wordt op bl. 418 de woekeraar gebrandmerkt, maar wanneer men die zaken naauwkeurig kent, ondervindt men ook veelal dat de geldschieter in de meeste gevallen te beklagen is en veel gelds verliest. Ook hier ligt de waarheid in het midden. Eene bank van regeringswege ingesteld zou de misbruiken wegnemen, welke ook hier, zoowel bij den geldschieter als den geld-opnemer, bestaan.

Het Bijblad, welks oprigting wij vroeger zeer toejuichten, gaat evenzeer voort met oordeel en naauwkeurigheid zijne mededeelingen te doen. De zamenstelling daarvan is geene gemakkelijke taak, en daarom verdient ze den meesten lof nu ze zoo volledig en oordeelkundig geschiedt.

Wij roepen den jaargang 1859 gaarne een *Glück auf!* toe. A.

Handwoordenboek der Natuurkundige Wetenschappen, door CORSTIAAN DE JONG. *Vertaald en vrij bewerkt naar* FLEISCHAUER'S *Physikalisches Lexicon. Haarlem, bij* J. J. Weeveringh. 1858. 1e *Aflev. In gr. 8vo. 24 bl. f* : - 40 *per Aflev.*

Sedert geruimen tijd is Ref. reeds wachtende op eene tweede, derde en vierde aflevering van het werk, welks titel aan het hoofd dezes staat uitgedrukt. Wat die traagheid van uitgave veroorzaken mag? De uitgever verzekert, dat het geheele plan van bewerking gereed ligt, en alleen hier en daar nog behoeft aangevuld te worden met hetgeen gedurende den afdruk van dit werk nog mogt blijken, daarin niet te zijn opgenomen. »Het plan van bewerking ligt gereed" wil dus waarschijnlijk zeggen, dat de alphabetische volgorde der artikels

van het oorspronkelijke Duitsch in alphabetische volgorde naar het Hollandsch is overgedragen? dan zouden dus de artikels zelven nog vertaald en bewerkt moeten worden? Als dat zoo is, MM. HH. Uitgever en Vertaler! laat de copie dan in de portefeuille rusten, totdat het geheel volkomen afgewerkt is, opdat des gevorderd aan het afgewerkte gedeelte voortdurend nog die veranderingen en verbeteringen mogen aangebragt worden, die de snelle ontwikkeling der natuurkundige wetenschappen onvermijdelijk maakt. Verzekert intusschen de inteekenaren, dat het werk niet, zoo als vele van min of meer gelijken aard, in de geboorte zal blijven steken, en laat hun inmiddels veilig de 1ste aflevering, die nu toch afgedrukt is, in handen, opdat zij zich daarin mogen overtuigen van de degelijkheid van bewerking. Het zou jammer zijn als de inhoud van de 1ste aflevering min of meer verouderd was, tegen dat de laatste het licht ziet, en dat zou toch noodwendig het geval zijn, wanneer de afleveringen elkander niet spoediger volgen dan Ref. bewust is, dat tot nog toe plaats gevonden heeft. Waarlijk, het is eene verkeerde belofte, wanneer in de »Voorwaarden van uitgave" verzekerd wordt, dat de afleveringen elkander geregeld zullen opvolgen, als het werk ten minste zoo langzaam van de hand gaat. Daarop is wel het tegendeel toepasselijk van hetgeen de oude Latijnsche spreuk — over een ander onderwerp — zegt: *Lento gradu ... procedit ... tarditatemque gravitate compensat.* Hier is wel bepaald het tegendeel het geval: hoe trager het werk van de hand gaat, hoe meer het geheel in degelijkheid verliest.

Om eene meer uitvoerige beoordeeling te geven van dit Woordenboek, daartoe schijnt eene eerste aflevering niet voldoende. Voor zooveel men daaruit kan afleiden, en mag aannemen dat het vervolg aan deze proeve zal beantwoorden, schijnt het Ref. niet al te gewaagd toe, wanneer hij de verzekering geeft, dat dit werk zal blijken eene vrij algemeene bruikbaarheid te bezitten. Ook mannen, die zich met de beoefening der natuurwetenschappen hebben bezig gehouden, kunnen er veel nut van trekken — deze niet juist om er uit te leeren, maar eensdeels om ten aanzien van eenig punt waarvan de bijzonderheden hun ontgaan zijn, deze weêr in het geheugen terug te roepen. Anderdeels — en daarin bestaat misschien

voor hen de voornaamste bruikbaarheid — kan het werk, wanneer het eens voltooid zal zijn, met wit papier doorschoten worden en zóó gelegenheid aanbieden om aanteekeningen, die men zich maakt over de vorderingen in eenigen tak der natuurwetenschap, bij elkaâr te houden en in eene orde waarin zij gemakkelijk teruggevonden kunnen worden.

Natuurlijk, wanneer het Ref. in den zin komt, het werk daartoe aan te bevelen, moet hij wel overtuigd zijn van de bruikbaarheid ook in ruimeren kring. Dáár werkt het wel is waar ligt oppervlakkigheid in de hand. Ieder, die eens over het een of ander onderwerp hoort, dat in het gebied der natuurwetenschap ingrijpt, kan er zijn Woordenboek eens over naslaan, dat hem min of meer volledige, in ieder geval juiste opgave zal doen van hetgeen men daarover weet; — maar oppervlakkige geleerdheid schijnt mij nog altijd te verkiezen boven het totale gemis van vorming bij een geest, die u als eene *tabula rasa* te gemoet treedt. Als geveinsdheid de hulde is, die de ondeugd aan de deugd bewijst, is vertoon van geleerdheid evenzoo de hulde van onwetendheid aan geleerdheid, en tot bevordering van de laatste is er altijd — voor zoo veel het namelijk op materiële hulpmiddelen aankomt — meer te hopen van hen die zich met den mantel der geleerdheid omhangen, dan van de Boeötische platkoppen, wien niets ter wereld aangaat. Laat dus menigeen des noods in het Woordenboek gelegenheid vinden, om zich een vernisje van geleerdheid te geven, blinkend, maar ook dun als klatergoud; beter is het met een vernis van een beschaafd mensch, dan ongelikt te midden van de schoone natuur rond te wandelen.

De eenige opmerking die Ref. naar aanleiding van deze 1ste aflevering maken kan en wil, betreft het chemische gedeelte. Dat verdient meer zorg, meer volledigheid zoowel als naauwkeurigheid van opgave. Moge het in het vervolg van het werk even degelijk bewerkt worden als b. v. de artikelen over astronomie en physische geographie. Over de wijze van bewerking der andere wetenschappen en over de volledigheid van het Woordenboek in het geheel laat zich tot nog toe te weinig zeggen. Daarover dus nader.

18 Jan. 1859. A. S.

Der Ystorien Bloeme, dat is: de legende der heiligen, in dietsche dichtmaat. Naar het handschrift der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Naauwkeurig afgeschreven en met ophelderende aanteekeningen voorzien door A. C. OUDEMANS, *Sr. Lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, en van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Amsterdam,* C. L. van Langenhuysen. *In 8vo.* 172 *bl. f* 1-:

Jammer voor dit boek, dat de omslag bij het binden weggesneden wordt, maar de titel blijft. Want niet alleen vinden wij op den titel eene slechte, op den omslag eene goede interpunctie, maar ook eene fout van meer belang is hier verbeterd. Het gedicht toch, door den Heer OUDEMANS uitgegeven, bevat niet de legende der heiligen, maar alleen, zoo als op den omslag staat, de legenden der apostelen. Hoe noodig en wenschelijk ik het acht, dat vele middeneeuwsche werken, die nog enkel in handschrift bestaan, door den druk algemeen gemaakt worden, dit werk had, dunkt mij, wel ongedrukt mogen blijven. Het is inderdaad vreemd, dat onze middeneeuwsche gedichten, hoe gebrekkig, hoe onbelangrijk sommige ook zijn, de aandacht trekken en uitgegeven worden, terwijl bijna niemand naar onze oude prozawerken omziet. En toch zijn het die prozawerken, waarin wij onze taal in haren vollen rijkdom en kracht aanschouwen, die door hunnen eenvoudigen, ongedwongenen, nu eens gemoedelijken, dan weder geestigen stijl ons boeien, zelfs daar waar het onderwerp niets heeft wat ons aantrekt, en die dikwijls zoo veel licht verspreiden over de zeden en de denkwijze onzer voorvaderen.

Het gedicht *Der Ystorien Bloeme* bevat de legenden der twaalf apostelen. Wij kennen die uit andere werken en vernemen hier derhalve niets nieuws. De stijl is droog, eentoonig, zonder de minste verheffing, hier en daar zelfs zoo, dat men eer meenen zou het werk van eenen schooljongen dan dat van eenen dichter onder de oogen te hebben. Men leze b. v. bl. 18:

Savonde (l. Savonds) sat hi bi den viere;
Daer quam .1. adre tien stonden,
Ende es Pauwelse om den arm gewonden.
Doen waenden si openbare
Dat hi emmer doet ware.
Doen trac hise af ter selver stont;
Doen was sijn arm al ghesont.
Doen waenden si, al sonder spod,
Dat hi ware gewarech God.
Doen loechende hijs openbare,
Dat hi God niet en ware,
Maer dat hi ware die bode sijn.

De Heer OUDEMANS heeft het gedicht naauwkeurig naar het handschrift laten afdrukken. Waar de lezing bedorven was, heeft hij dit op sommige plaatsen aangewezen, op andere niet. Zoo moet, om slechts enkele te noemen, vs. 647 *die* veranderd worden in *dien*, vs. 701 *dien* in *die*, vs. 809 *dien hi* in *diene*. Vs. 3720 wordt door den uitgever »een onverstaanbaar tusschenlapsel" genoemd; het is echter wel verstaanbaar indien men het plaatst waar het behoort, dat is vóór vs. 3719. De lezing *tote sannes*, vs. 4124, die hem verdacht schijnt, is zeer goed. Het is eene elliptische uitdrukking die meer voorkomt (vgl. *Der Minnen Loep*, Aant. bl. 158), en beteekent *ten huize van* SANNE.

Zij die niet gewoon zijn oud nederlandsch te lezen, vinden de woorden, die voor hen niet verstaanbaar zijn, onder aan de bladzijden verklaard. Die verklaring is gewoonlijk goed. Er zijn echter plaatsen, waar de uitgever den schrijver niet begrepen heeft. Ik zal er eenige van aanwijzen. *Den meerre Jacoppe*, vs. 96, is niet JACOBUS den Meerdere, maar JACOBUS den onderen. *Verkeren* wordt vs. 527 en 2083 verklaard *bekeeren*, en vs. 3628 *veranderen;* maar *bekeeren* is iemand van de dwaling tot de waarheid, *verkeeren* hem van de waarheid tot de dwaling brengen: de apostelen *bekeerden* de heidenen, maar de heidenen zochten de apostelen te *verkeeren*. *Iet*, vs. 655, wordt voor *reeds*, het Eng. *yet*, gehouden. Ik heb het in deze beteekenis nooit aangetroffen, wel in die van *eenigzins*, *somtijds*. *Gi selets ontbaren*, vs. 1183, is, zegt de Heer O., *gij zult het niet hebben*. Hij neemt *ontberen* dus in de tegenwoordige beteekenis; deze heeft het hier evenwel niet, maar die van *niet doen*, *nalaten*. De bisschop wil niet zeggen, »gij zult het paard *niet hebben*," maar, »gij zult het rijden *nalaten*."

Op *versuumthede*, vs. 1331, teekent hij aan: »Zal dit woord *nalatigheid*, of zoo als in den Lekensp. *vergrijp* beteekenen, dan erken ik dezen regel niet te verstaan. Zou het woord *met* ook eene schrijffout voor *sonder* kunnen zijn?" Maar dit is geene fout. *Versuumthede* beteekent hier inderdaad *vergrijp*, en ziet op het verzoek dat de moeder van JOANNES den Heer deed, *Matth.* xx: 21, 22. In plaats van *daer* zal wel iets anders moeten gelezen worden, misschien *daeromme*, misschien ook een ander woord. — *Te hemele varen* komt verscheidene malen in dit werk voor, vs. 1263, 1411, 3081, 3209, 3673, en beteekent daar wat wij nog *ten hemel varen* noemen. Eens echter, vs. 1151, vinden wij *ten hemele voeren*, en de Heer O. legt dit uit, *ten grave*, *ter aarde* voeren, zich beroepende op Dr. DE VRIES, *Warenar*, bl. 123. Inderdaad heeft Dr. DE VRIES, toen hij, vele jaren geleden, den *Warenar* uitgaf, het woord zoo verklaard. Die verklaring evenwel berust enkel en alleen op deze plaats. Er staat:

Doen ginghen die van Effesien, die heren,
Ende daden stichten met groter eren
Ene kerke in St. Jans name,
Daer sint sijn lichame
Te hemele ghevoert was,
Als ict in die scrifture las.

Leest men deze woorden op zich zelven dan komt men er zeker gemakkelijk toe, om te denken, dat hier van eene begrafenis gesproken wordt. Het verwondert mij echter, dat de Heer O., die het stuk uitgegeven en het dus ook zonder twijfel met aandacht gelezen heeft, dit heeft kunnen meenen. Want wij lezen vers 1301 en verv., dat St. JAN, toen hij begreep dat zijn levenseinde nabij was, in de kerk bij het altaar een graf deed graven. Nadat hij van het volk afscheid genomen had, ging hij geheel gekleed in dit graf. Daarop zag men een buitengemeen helder licht, en toen dit een uur later verdwenen was,

Doen ginghen si ten grave saen,
Daer si anders niet en vonden,
Dan manna ten selven stonden,
(Manna, dats broet van hemelrike,)
Ende oec vonden si sekerlike
Sine cleedre, dats waer;
Maer sijn lichame en was niet daer.

St. JAN is dus, volgens de legende, niet begraven, maar ten hemel gevaren, en de woorden *te hemele voeren* hebben geene andere dan de gewone beteekenis.

Vs. 2484. Hoe dat hi u heeft bedroghen
Met siere quaetheit ende geloghen,

is het laatste woord geen subst., *logens* beteekenende, maar het deelw. van *liegen*. De dativus *u* hangt van *bedrogen* en *gelogen* beiden af. Iemand *liegen* zeide men nog tot in 17e eeuw; men leest het b. v. in den Statenbijbel, *Hand.* v: 4.

Vs. 3108. Abbagarus, dans gene saghe,
Die coninc was van der stede,
Hadde sint, om St. Thomas bede,
Ene lettre vriendelike
Van God van hemelrike.

Bij het eerste *van* in den laatsten regel wordt aangeteekend: »waarschijnlijk *over*". Doch er is niets wat ons noodzaakt om aan het woord eene andere dan de gewone beteekenis toe te kennen. Er wordt gesproken van den brief van JESUS aan ABGARUS, die tot de apocryphen van het N. T. behoort.

Eer, vs. 3836, wordt gehouden voor »verlengde uitspraak van *er*". Zulk eene verlenging in een woord als *er*, waarop nooit de klemtoon valt, zou iets geheel onverklaarbaars zijn. *Eer* is hier ook iets anders, namelijk het advb. *prius*. De heidensche koning heeft gezegd, dat hij eerst zijnen oorlog zal voeren en daarna hooren wat JUDAS verkondigt, waarop deze antwoordt:

U ware beter, dat ghi den here
Eer kennet, die u mach doen ere
Dat ghi u viande moghet verwinnen,
Ende dienen hem in allen sinnen,

d. i. het zou beter voor u zijn, dat gij eer gij ten oorlog trekt, den Heer leert kennen en dienen.

Borsten, vs. 4213, wordt verklaard *barsten*. Doch *te borsten* is het deelwoord van *te bersten*. Eene fout in dit vers (*in* voor *is*) zal waarschijnlijk oorzaak geweest zijn dat de uitgever het niet verstond.

Eene alphabetische lijst der verklaarde woorden vindt men aan het einde van het boek.

P. LEENDERTZ, WZ.

De Barrevoetgangster. Naar het Hoogd. van BERTHOLD AUERBACH. *Haarlem.* C. Zwaardemaker. 1858. *In 8vo.* 224 *bl., met gelith. en in kleuren gedrukt titelvignet. f* 3 - :

AUERBACH heeft door zijne *Dorfgeschichten époque* gemaakt; niet in dien zin, dat hij er in geslaagd is, om nog een weinig hooger de haren te doen rijzen, maar in den waren zin, dat hij eene nieuwe rigting inaugureerde, of althans gelukkig vertegenwoordigde. Tegenover den salonroman stelde hij den dorpsroman, en sloot zich dus aan de realistische rigting aan, — waarmede echter niet gezegd is, dat de eerste altijd idealistisch is.

De salonroman speelt wel niet uitsluitend in de nieuwmodische verblijven der grooten, maar heeft toch den salonmensch tot onderwerp, met dat kunstmatige, geraffineerde uit- en inwendige leven, zooals eene ziekelijke beschaving het voortbrengt. Wel treedt de romandichter van deze categorie ook van tijd tot tijd in hutten en achterhoeken, maar meer om der antithese wil, of, en wel meestal, om ook daar menschen te vinden, die, even scheefgevoelend of bedorven van hart, van den salonmensch alleen in de kleeding verschillen. Hij stoffeert met donzige kleeden, damast, fluweel, edelgesteenten, goud, enz., met eene verkwisting, alleen hieruit te verklaren, dat hij dat alles niet behoeft te betalen; hij phantaseert over schoonheid en magische kracht van vrouwen, zooals de oude Grieken aan hunne godessen niet durfden toedichten; begiftigt in 't wilde met de schitterendste eigenschappen zijne overgelukkige of allerrampzaligste personen, en beschikt over eene geldkist, waarvan de bodem niet te vinden is. Van daar zijne mysterieuse aantrekkelijkheid voor de kinderen zijner eeuw, die meer of minder door hetzelfde raffinement zijn vervormd, en die gaarne droomen van al die zinnelijke genietingen, ofschoon, en juist omdat, zij zelven daartoe niet in de gelegenheid zijn.

Het denkbeeld van den dorpsroman berust op eene waarheid en op eene dwaling. Het gaat uit van het goede beginsel, om meer eenvoudige toestanden en karakters ten tooneele te voeren, zooals zij in werkelijkheid gevonden worden; om den mensch, die door *étiquette* en beschavingsvernis is

vervormd en in den kunstmatigen zedelijken atmospheer der steden verstikt, door den onbedorven geest des landlevens te verkwikken. Schoon en goed doel; maar de dwaling hierbij is, dat op den duur de roman geen geschikt middel is, om het te bereiken. De eigenlijke classe, die zich met uitspanningslectuur voedt, wil vermaakt worden bovenal. Wilt ge dat doen door de natuur en niets meer te geven, dan kan dit eene enkele keer gelukken, — *varietas delectat;* maar bezwaarlijk is het om blijvend hare aandacht bij het eenvoudige te bepalen. Gelijk slechts de onbedorven geest op den duur voedsel en genot kan putten uit de beschouwing der natuur, zoo wordt ook de beschouwing der werkelijkheid den romanlezer spoedig vervelend. Maar er is nog meer. De dorpsroman verlaat niet alleen de ziekelijke overdrijving, zij verlaat ook geheel en al de hoogere en dus ook meer belangrijke spheren der maatschappij, om zich naar den laagsten trap, de minst ontwikkelden terug te trekken. Dat is óók eene overdrijving, waaraan deze litteratuur zich schuldig heeft gemaakt. De natuur is wel overal schoon, maar het woudrijke bergland is toch ver te verkiezen boven de eentoonige vlakte.

Dat schijnen een aantal van AUERBACH's navolgers en eindelijk hij zelf vergeten te hebben. Na den opgang der *Dorfgeschichten* begon het bij eene zekere rigting onder de Duitsche romanciers mode te worden, om niet anders dan boeren, houthakkers, ganzenhoedsters, enz. ten tooneele te voeren. Dat werd vervelend. Eene enkele keer eene boerennatuur gade te slaan kan zeer interessant zijn, vooral als het geschiedt aan de hand van een fijnen en gevoelvollen opmerker. Maar er behoort nog al wat toe, om daarmede blijvend het publiek bezig te houden.

Zoo is het niet te verwonderen, dat deze romanlitteratuur op dezelfde klip is vervallen die zij had willen vermijden. Om de onnatuurlijkheden te ontkomen vlugtte zij naar de dorpen. Maar dat was ultranatuurlijkheid, en om aan dat gebrek te gemoet te komen roept zij de phantasie weder te hulp, en die phantasie smokkelt weder de eigen onnatuurlijkheden van den salonroman binnen. Wij hebben dus op een ander terrein weder hetzelfde.

Ofschoon niet tot de uitersten dezer rigting behoorende, zoo

is in AUERBACH's *Barfüssele* het genoemde kwaad toch zeer zigtbaar en hinderlijk. Wij hebben hier dorpspersonen voor ons, maar het is maar al te duidelijk, dat hier een stadmensch zich beijvert, om die voor zijne broederen behagelijk te maken. Te midden van het dorpsgesnap hooren wij gezochte improvisaties en abstracte beschouwingen, die uit den derden hemel der Philosophie op de eenvoudigen moeten neêrgedaald zijn, en terwijl wij rustig tusschen melkemmers wandelen, worden wij door een philosphischen ribbenstoot, waarop wij in de boerendeel niet bedacht waren, verschrikt. De personen zijn naïef, maar dikwijls zijn ze zoo ultra-naïef, dat zij hoogst bespottelijk worden.

Barfüssele (door den vertaler met *De Barrevoetgangster* overgebragt) is een arm, zeer arm meisje, die hare ouders verliest en een onbehagelijken en hulpeloozen broeder overhoudt. Eerst moet zij zich met de betrekking van ganzenhoedster tevreden stellen, en klimt later tot de waardigheid van boerendienstmeid op. Na eene reeks van vernederende beproevingen en hoogdravende beschouwingen wendt zich op eenmaal haar lot, en wordt zij met oud-romantische vlugheid de echtgenoot eens rijken boerenzoons. In den grond is het dus hetzelfde wat in den salonroman den knoop der *intrigue* vormt, het onderscheid van standen; want, of een Hertog met eene arme clerksdochter trouwt, of onze rijke JOHANNES met de arme AMREI, en of dit te Parijs, of op een Zwitsersch dorpje geschiedt, het zijn dezelfde tranen, die de medegevoelende romanlezeres daarover weent. Meer hinderlijk is echter de onwaarheid van de hoofdfiguur AMREI. Dat armoede geene edele gevoelens en gebrek aan opvoeding geen verstand uitsluit, is goed en waar, maar dan zijn die gevoelens en dat verstand toch altijd eenvoudig. AMREI echter philosopheert dikwijls zoo phantastisch, dat een ontwikkelde haar somtijds niet begrijpt, en het altijd een wonder is van waar het ganzenmeisje dat fijne, zelfs ziekelijke gevoel gekomen is. En zoo is er veel in dezen roman wat zeer vreemd en weinig landelijk is. Zoo vooral de eerste ontmoeting tusschen AMREI en JOHANNES op het bal, en later die zonderlinge rid van den vrijer met zijne bruid naar de ouderlijke woning. Die onbeschrijfelijke verrukking en dat onzinnige juichen en hoezee-roepen geven een

indruk, alsof wij niet meer op de gewone wereld, laat staan onder de boeren zijn.

Van de andere zijde echter biedt dit boek een groot aantal *détails*, die uitstekend zijn, zoowel in de karakterschildering als in het beschrijvende. JOHANNES' moeder, ook de vader, zijn meesterlijke schetsen, AMREI's broeder is ook eene zeer ware en leerzame, ofschoon geene vrolijke figuur, en zoo vele andere nevenpersonen meer. Hoofdstukken als: De verre bekende, of Woorden uit een moederhart; de voorstelling van ROOSJE's grove minnelisten en boersche jaloerschheid, of in het algemeen van der boeren kleingeestige en toch ook weêr goedaardige natuur, zooals die herhaaldelijk, met name in »De familiebijeenkomst", uitkomt — verraden de meesterhand.

Verder is het moeijelijk om al die schoone kleinere trekken, als b. v. het eigenaardige gebaar bij een gezegde, een kort woord, dat zoo karakteristiek en juist wordt te pas gebragt, aan te geven; maar die zal men in grooten getale bij de lezing ontmoeten. Het is altijd nog AUERBACH, al komt het gebrek van AUERBACH, streven naar eenvoud aan de eene zijde, met diepphilosophische overgevoeligheid aan de andere, en daardoor onvastheid, in *De Barrevoetgangster* meer uit dan in een zijner andere werken.

Zoo is ook AUERBACH's stijl hier eenvoudig en roerend, daar weder zoo gezocht, met moeijelijk aangebragte beelden en hoogdravende klankwoorden, dat men onaangenaam te moede wordt. Het was dus ook eene moeijelijke taak, om AUERBACH in Hollandsch over te brengen. Zulke ratelende Duitsche praalzin (want *onzin* is een te sterk woord), als wij b. v. op bl. 17 (van de vertaling) lezen: »in dieser Mittheilung lag eine gewisse kindische Freude, ein Kinderstolz, der sich damit brüstet, etwas zu wissen, und doch war in der Seele dieses Kindes etwas aufgetaucht vom Bewusstsein jenes auf ewig abgeschnittenen Zusammenhangs mit dem Leben, das sich aufthut im Gedanken der Aelternlosigkeit", — of bl. 122: »Das war ein Schauen und Sinnen, so schrankenlos, so wortlos, so nichtswollend und doch Alles fassend, eine Minute Gestorbensein und Leben im All, in der Ewigkeit", — dankt den hemel, die het niet behoeft te vertalen. Dat de vertaler daar niet veel goeds van gemaakt heeft, kan men hem niet kwalijk nemen. Dat hij echter herhaaldelijk *als* voor *dan*

bezigt, of zelfs *als* voor *wanneer*, en *gedurende* voor *terwijl* (»gedurende Barrevoetige ... droomde", bl. 145), of *Vader-Onzer* voor *Onze Vader*, ,van »ingebondene bladen der regering" (*Regierungs-* of *Verwaltungsblätter?*) en dergelijken spreekt, dat zijn grove Germanismen; »wanneer gij het *bestemd* zegt" ook. Eene subjectsverwisseling als b. v.: »AMREI stonden de tranen in de oogen, maar konde niets zeggen", is geen Germanisme; maar eene lamme schrijfmanier, al wordt men dagelijks veroordeeld om zulke constructies in den Hollandschen briefstijl, — in den regel geen modelstijl — te lezen. Overigens heeft echter de vertaler niet alleen zijn geld, maar ook lof verdiend. Meer nog de uitgever. Het titelvignet, door V. EMRIK en BINGER gelithographiëerd, is lief; druk en papier zijn net, zeer net.

Daarom hoop ik niet, dat mijn oordeel over dit boek, dat alleen daarom wat streng was, omdat men van AUERBACH meer eischen kan en moet, dan van NAUTA of LAMBRECHTS, iemand zou afschrikken, om dit boek te koopen. Ik wil meer zeggen: het is een pligt voor wie de voorname verschijningen op het veld der romanlitteratuur wil volgen. D—D.

Almanak voor het Schoone en Goede, voor het jaar 1859. *Te Amsterdam, bij* A. Jager. *In* 12*mo.* 10 *en* 220 *bl., met* 4 *staalgravuren en vignet; geb. in linnen met verg. op snede en plat. f* 2 - 10.

Christelijke Volks-Almanak voor het jaar 1859. *Nieuwe Serie. Vierde Jaargang. Verzameld door* P. A. DE GENESTET *en* C. P. TIELE. *Amsterdam*, P. N. van Kampen. *In post 8vo. VI*, 18 *en* 156 *bl., met* 4 *staalplaten f* : - 75; *geb. in linnen en verg. op snede f* 1 - 50.

Als naar gewoonte zagen wij ook weder dit jaar met de vereerende taak ons belast, om de bovengenoemde Jaarboekjes bij ons Almanak-lievend publiek aan te kondigen. *Jaarboekjes*, zoo heeten zij immers? Ach! Meer dan genoeg wordt het ons herinnerd, telken jare als weêr December zijne graauwe, vale nevelen verspreidt, en het vrolijke, tierige, bont uitgedoschte tijdkind bij ons aanklopt,

Stijf staende van root gout

(het *epitheton* is hier min juist) en

Vereert met rijcke gaeven,

maar uit 'twelk, behalve misschien de *geur*, zoo zelden ook *ietwat lieflijcks* ons *tegenquam*, om met vader VONDEL te spreken.

Meent intusschen niet, dat wij met vooroordeelen zijn behebt. Al is onze verwachting, vooral waar het den éérsten der hierboven vermelde broederen geldt, gewoonlijk ook niet zéér hoog gestemd, al vinden wij die vereeniging van *schoon* en *goed*, gelijk zij bijster zwaar is, ook maar zelden geheel verwezenlijkt, wij gelooven toch aan de *mogelijkheid* der verwerkelijking van zoodanig ideaal, — het geloof wordt in de wereld wel eens meer op zware proeven gesteld. Daarom met moed den nieuwen jaargang geopend!

Al terstond, helaas, Lezer of Lezeres! moeten wij u op eene kleine verrassing, beter gezegd teleurstelling, die u wacht, voorbereiden, te weten, dat Mevr. BOSBOOM-TOUSSAINT, de geëerde, voormalige (?) Redactrice, zich, naar 't schijnt, — of zou het misschien alleen voor *dìt* jaar zijn? — aan de medewerking en Redactie (?) heeft onttrokken. Althans wij vonden noch het gewone inleidende »Voorwoord", noch de geringste bijdrage van hare hand, noch ook zelfs eenige de minste opheldering van beide deze zonderlinge verschijnselen. Vreemd voorwaar en tevens te bejammeren!

Hierdoor toch heeft de *Almanak voor het Schoone en Goede* ditmaal een verlaten, een eenigzins weesachtig voorkomen. Hij gelijkt nu precies op een kind, dat door zijne moeder verstooten is. Arme zwerveling! gelukkig dat er nog menschenvrienden waren, die zich uwer aantrokken en u voor gebrek en honger hebben willen bewaren. Onder die edelen tellen wij in de eerste plaats GERARD KELLER. Al vindt gij mogelijk zijne Novelle: *Gered?* (het vraagteeken hoort bij den *titel*) ook middelmatig, al ziet gij er hoogstens eene goede bedoeling in doorschemeren, die echter van wege de gebrekkige karakterschildering en het gemis aan diepte wel niemand bevredigen of overtuigen zal, 'tzij hij behoore tot het geslacht der regtzinnigen of tot dat der *Jan Rap's*, hij heeft toch zijn steentje aangebragt, en de lof komt hem toe van, op zijne wijze, voor het *goede* te hebben geijverd.

Eene tweede bijdrage, allezins vermeldenswaard, is die van den geleerden Dr. SCHOTEL. Zijne beschrijving van *Een Bruiloftsdag in het midden der XVII^{de} Eeuw*, waarin hij natuurlijk alleen de feiten laat spreken, is hoogst nuttig en leerzaam voor jong en oud. — Vooral zij de lezing er van dringend aanbevolen aan alle *laudatores temporis acti.* O, die gulden dagen! Durf nu nog eens volhouden, dat wij niet zijn vooruitgegaan met onze *déjeuners dinatoires* en onze zedig opgetooide bruidjes.

WILHELMINA JOH. V. RAVESTEYN schonk een lief, gevoelvol fantasietje, getiteld: *Het Kind en de Ooijevaar;* en Mr. C. VOSMAER eene soort van *parabel*, die, hoewel niet onaardig gedacht, echter wat breed van aanleg, wat stijf hier en daar van vorm, en over 't geheel nog wàt weinig *verwerkt* ons voorkwam. Wien het om overtuigen te doen is, hij bedenke toch eens en vooral, dat de kortste en eenvoudigste weg altijd de beste is. Overigens heeft zijn thema, eene gedachte ook voor onzen tijd zoo nuttig en zoo noodig, onze volle sympathie.

Van *Eene Afvallige*, door T. VAN WESTRHEENE, WZ., weten wij niets anders te zeggen, dan dat het een verhaaltje is, gelijk er wel meer zijn, tamelijk onbeduidend, en waarvan men de afloop reeds op de eerste bladzijde voorziet:

Le secret d'ennuyer c'est celui de tout dire.

Wij spoeden ons tot de *dichterlijke* bijdragen. Gij vindt er hier van de Heeren TEN KATE, VAN ZEGGELEN, PRUDENS VAN DUYSE, ADAMA VAN SCHELTEMA, WIJSMAN, e. a.

Mystisch en grof zinnelijk van voorstelling, maar zangerig en liefelijk van toon is *Een Droom* van den eerstgenoemde, zijnde grootendeels eene dichterlijke bewerking van de bekende proza-legende van THEREMIN: *Der ewige Jude.* Afgezien van het thans genoegzaam algemeen erkende onware en onjuiste van dergelijke opstandings-theoriën als TEN KATE hier weder opwarmt, kunnen wij zelfs het *dichterlijke* er niet van inzien, en ons ten minste komt de voorstelling van SIMEON'S, die in zulke ure „*de zilveren sloten van hun Bijbel dichtslaan*", en van „*blinde grijsaards die op hun dorenstaf voortstrompelen, en neêrknielen waar 't overschot der hunnen slaapt*", vrij prozaïsch voor. Dan — een ieder zijn smaak.

VAN ZEGGELEN leverde een niet onaardig, ofschoon ietwat

lang gerekt bijschrift bij het tweede plaatje. Dat had, dacht ons, zooveel *explicatie* niet noodig.

Met genoegen lazen wij wat ADAMA VAN SCHELTEMA schreef bij *Den jeugdigen biddende*. 't Is eene uitstorting van vroom, warm gevoel, gelijk die in de jaren der jeugd zoo geheel natuurlijk is. Alleen komt de uitdrukking van *een hart*,

dat zich selven selfs ontviel,

ons wat al te sterk en gewaagd voor.

Wilt gij nu verder nog Mr. PRUDENS VAN DUYSE een *lief meisjen* hooren aanmanen tot *eenvoudigheid*, of over het Y »glijden" in een barkje »rustig en vredig" in gezelschap van twee minnenden, die

spreken, al fluistert geen mond;

of het roerende verhaal aanhooren, door C. G. WITHUYS op rijm gebragt, van de Christelijk-edele daad eens Amsterdamschen schoenlappers; of u door FRED. WIJSMAN hooren voorneuriën *waar* en *wanneer* en *hoe* God ons zoo al *nabij* is, in een elftal achtregelige coupletten, die waarlijk geenszins van verdienste ontbloot zijn, ziet, dan zijt gij tevens den Almanak zoo wat ten einde.

Voeg hier nu nog bij een viertal plaatjes, waarvan ik niets zal zeggen, na 'tgeen zoo geestig als juist daarover is opgemerkt door CD. BUSKEN HUËT in de *Teekenen des tijds*, N°. 12, en gij hebt eenigzins een denkbeeld van wat u hier al zoo ter beschouwing en ter lecture wordt aangeboden.

Gaarne wenschen wij den Uitgever een ruim debiet en den Almanak nog een lang leven toe. Te hopen is het echter, dat dan ook de schoone naam dien deze draagt, niet maar een zinledige klank worde, maar meer en meer ook eene *reële* beteekenis verkrijge. Meer *homogeniteit*, minder bladvulling, en vooral een meer doorgaand ernstig streven naar 'tgeen *schoon* niet alleen, maar ook naar hetgeen waarlijk *goed* is, is daartoe een dringend vereischte.

Dat vereischte, het is gevoeld, het wordt begrepen door, en maakt het sieraad uit van het; naar 't uitwendige zeker meer nederige, maar overigens, onzes inziens, althans vrij wat hooger staande Jaarboekje, dat wij thans in de tweede plaats aankondigen, t. w. den *Christelijken Volks-Almanak*.

U heb ik lief, mijn blaauwgekielde —

dus zingen wij uit het volle hart den Dichter-Redacteur na, als wij het oog slaan op den vriendelijk blaauwen omslag, die ook dit jaar weder door wat hij inhield, onze verwachting niet te leur stelde. Gezond, helder, verkwikkelijk is de geest die er u uit tegenstraalt. Heeft ook niet elke bijdrage onze volle sympathie; zijn er ook enkele, als b. v. *Moeders Benjamin*, die wij er liever niet in hadden zien opgenomen, het geheel heeft toch een ferm, een echt Hollandsch aanzien, en kenmerkt zich door een ruimen, milden, echt Evangelischen zin. Getuige TIELE's voortreffelijke bijdrage: LESSING *en het Christendom*, alleen reeds een waar sieraad van den Almanak. Getuige DE GENESTET's allergeestigste *persifflage* van de *would-be* verlichten, de *ultra-liberalen* onzer dagen, die in ligtzinnigheid en gewetenloosheid het *criterium* stellen van ware vrijzinnigheid. In den één (LESSING) zien wij ons het beeld voor oogen gesteld van den waren liberaal, den echten vrijzinnige, wien het niet om afbreken of wegwerpen, maar om *waarheid* te doen was, en die, al ging hij mogelijk in het zoeken daarvan ook wat ver, toch in al zijne handelingen blijken gaf van door zedelijken ernst en waarachtig religieus gevoel te worden bestuurd. — In den ander (*Jan Rap*) teekent DE GENESTET ons met juiste kleuren het treurige naäapsel van dezen, het beeld van de hedendaagsche apostelen van ligtzinnig ongeloof, de onbesneden geestverwanten van broeder DAG, die met den waren liberaal, hoe luid zij ook schreeuwen mogen, niets gemeen hebben dan den naam alleen, dien zij zich echter zéér ten onregte toeëigenen. Geestig houdt hij hun den spiegel voor. Het is een conterfeitsel ten voeten uit, getrouw tot in de kleinste bijzonderheden. Van heeler harte zeggen wij er »Amen" op.

Van geheel anderen aard is hetgeen BUSKEN HUËT (die zijn pseudoniem thans en denkelijk wel voor goed heeft afgelegd) ons ditmaal ter beschouwing gaf in zijne *Jacoba de Fariseesche*. Eene martelares van wettische pligtsbetrachting, en daardoor een onkinderlijk kind, onmoederlijke moeder, onvrouwelijke gade, in één woord een slagtoffer (gelukkig *gered* slagtoffer) van wat zij in dwazen, eigengeregtigen waan haar *pligt* achtte te zijn. Zietdaar het zonderlinge, weinig liefelijke beeld, dat zijne pen ons heeft geschetst. Wij kunnen niet beslissen in hoeverre de trekken er van alle aan de werkelijkheid zijn

ontleend. Het slot van zijn verhaal deed ons zoo iets vermoeden. Echter kunnen wij niet gelooven, dat er vrouwen zouden zijn, in *allen* deele aan het hier geschilderde portret gelijkende. Toch bevat zijne voorstelling *waarheid*, al wordt die dan ook niet altijd in zulke harde vormen, als hier 't geval is, aangetroffen. *Farizaeisme* ter eener, en *Sadducaeïsme* ter andere zijde zijn de beide elementen, die nog maar al te zeer ook in den boezem der Christelijke gemeente de werking van het groote zuurdeeg weêrstaan en krachteloos maken; of echter een zoo diep ingeworteld, haast hadden wij gezegd ingekankerd beginsel, als ons hier wordt geteekend, voor betrekkelijk zoo snelle en plotselinge uitroeijing, als de Schrijver ons wil doen gelooven, vatbaar is, dit meenen wij, op goede gronden, te mogen betwijfelen; ons komen èn ziekte èn genezing beide wat heel sterk voor.

De verdere proza-bijdragen zijn naamloos, uitgezonderd die van MENSINGA (zijn *pseudoniem* toch heeft sinds lang opgehouden er een te zijn), wiens mededeeling omtrent de opname der *Socinianen in Frederikstad* in de jaren 1662 en 1663 niet van alle belang ontbloot is. — Die van ..... CHT voert ten titel: *Een Christen-Economist.* Hoe jammer, dat dat *Christen* er bij moet; 't strekt zoodoende waarlijk niet ter aanbeveling van de *oeconomische* wetenschap. — De andere, geschreven door zekeren zich noemenden NAPOLEON ROUSSEL *le petit*, haalt op niet onaardige wijze het gewone preken-hoorders-publiek zoo wat door over de wijze, waarop het gewoonlijk ter kerk komt en het gehoorde op zich toepast, of eigenlijk..... niet toepast. »Men zit wel in de kerk" — dus zegt de Schrijver — »maar men hoort niet. Men hoort wel, maar men luistert niet. Men luistert wel, maar men begrijpt niet. Men komt uit de kerk en — drinkt koffij." — 't Is wel jammer — vindt gij niet? — dat het toch heusch maar zoo *is*.

En wat nu nog van de *dichterlijke* bijdragen te zeggen? Waarlijk, wij zouden haast onregtvaardig worden jegens de Heeren PIERSON, D. G., VAN LEEUWEN, VAN DEN BERGH, e. a., indien wij er geheel van zwegen. Toch willen wij er nu eens niets van zeggen. — Dan blijft u nog eene kleine verrassing over, als gij, wat wij stellig vertrouwen dat gij doen zult, u den Almanak aanschaft. Hij kost, zoo als gij weet, slechts 75 cts., ziet er vriendelijk uit, heeft (den geringen prijs in

aanmerking genomen) vier waarlijk heel lieve plaatjes, en weegt, wat zijn inhoud betreft, tegen menig vrij wat lijviger boekdeeltje op. Hij ga in vrede en vinde zijn weg in menig huis en — hart. P. B.

Almanak voor Protestantsche Nederlanders, onder Redactie van ALB. VAN TOORENENBERGEN. 1859. *Met 2 staalplaten. Te Purmerende, bij* J. Schuitemaker. *In kl. 8vo. VIII en* 207 *bl. f* :-75; *geb. f* 1-15; *in prachtb. f* 1-60.

»Een treurig verschijnsel," — roept Prof. VAN GILSE uit — »dat men volksalmanakken heeft voor Protestantsche en Roomschgezinde Nederlanders, alsof er een Protestantsch en Roomsch volk van Nederland was." Toegestaan!

»'t Is onze schuld niet," — antwoordt de Redacteur van den Protestantschen Almanak — »als de Heer V. G. zijne *gemoedelijke wenschen* verwart met de *feitelijke toestanden.*" Toegestaan!

Daar wij ons dus aan *kleur* en *strekking* niet ergeren, zal 't bij ons maar op het *gehalte* aankomen.

Onder de *proza*schrijvers van dezen jaargang blinkt weder, even als in 1858, SONSTRAL uit *velut inter ignes Luna minores.* Geest en leven is er in zijn ALBERT *van Mentz:* 't is geen besteld en afgeleverd fabriekwerk. De Redactie mag dézen medearbeider wel in eere houden! Want — of er onder 't geen de overigen »zoo ruimschoots" bijdroegen, niet veel fabriekwerk meê doorloopt? 't Kan aan ons liggen, maar, waren er verleden jaar verscheidene opstellen, die ons, ofschoon ná dat van S., toch wel der vermelding waardig schenen, nu hebben wij er niet één. Regtstreeks verwerpelijk — nu ja, dat zijn ze ook geen van allen, maar van allen is het te wenschen, dat ze 't *volk* méér *boeijen* dan ons. Ze zijn òf zoo droog, b. v. JOHANNES SARTORIUS (van den Redacteur?) òf ze hebben zoo luttel om 't lijf, b. v. PHILIPPUS MELANCHTHON *en* PHILIPPUS *van Hessen*, door D. H. MEIJER, en LUTHER *te Leipzig*, door W. TH. VAN GRIETHUYSEN, die den vorigen jaargang beter bedacht. En op sommige anderen hebben we nog gewigtiger aanmerkingen. Daar hebt ge de *Twee Slagtoffers van Rome*, van TROFIMUS, men weet niet of men verdichting leest of historie; de *Hagepreek* van MOHRMAN — wat steekt

die alweder af bij zijn LAMORAAL *van Egmond* in 1858 — eene schilderachtige partij, mat en flaauw gepenseeld; PETRUS WALDUS, van MARONIER, en *De komst der eerste Jezuïten in ons vaderland*, van ANDREAS, belangwekkende onderwerpen, waarvan vooral het laatste algemeener en naauwkeuriger bekendheid verdiende en zoo oppervlakkig mogelijk is geschetst; heerlijke dichtregels van LAMARTINE, waarin de dichter zijn verlangen naar de gehéêle uitroeijing der zonde door CHRISTUS in ietwat sterke bewoordingen uitdrukt, door LAMMERS aan de meest prozaïsche analyse onderworpen, en van daar als bewijs, hoe het Romanisme tot ongeloof voert, aangehaald. Wilde men, om niet allen over ééne kam te scheren, nog eene enkele gunstige uitzondering maken, we zouden dàn 't eerst stemmen voor den *Paus* LIBERIUS, van den ijverigen geschiedvorscher DIEST LORGION, ofschoon hij ons voor een Volks-Almanak ook al wat dor voorkwam.

Met het »dichterlijke deel", waarvoor de Redacteur zóó bijzonder dankzegt, is het o. i. nog zeer veel soberder gesteld. Zeker, al is *De kracht der zwakke*, van S. J. VAN DEN BERGH, zijn *chef d'oeuvre* niet, dáár is diep, innig gevoel in, dat zich op u overplant. *Een Katholiek Martelaarslied*, van JANSSONIUS, is zijne plaats waard. Hetzelfde mag ook nog gelden van het *Adventslied*, naar PAUL GERHARD, door SCHELTEMA. In ANNA's *Er is een geest*, is ten minste poëtische *aanleg*. Maar de rest! *Honoris causa* noemen we slechts het *rijm* van JULIUS: *Groningen verraden*, en de... *deunen* van ERICA op WILLEM *den Derde*, en van LESTURGEON op MORTARA. Bij den laatste hoort ge onwillekeurig 't accompagnerende draaiorgel in regels als deze:

Nederlanders, Protestanten,
Vrijheidszonen, hoort gy 't niet,
Wat er in Bologna's wallen
In dees dagen is geschied?
Hoe daar onder 't mom der godsdienst,
Maar der menschlijkheid ten hoon,
MORTARA, de joodsche vader,
Wreed beroofd werd van zijn zoon?

Meene nu echter de Redacteur niet, dat we zijn Almanak den genadeslag willen geven, terwijl we hem integendeel voor de tering zoeken te behoeden! De hooggunstige aankondiging,

die we er verleden jaar van deden, bewijst genoeg voor onze onpartijdigheid. — Met de uitvoering zijn we ook nu zeer tevreden; alleen moeten we den Heer SCHUITEMAKER doen opmerken, dat het smakeloos staat, om, gelijk hij twee jaren achtereen doet, eene boek-annonce op de keerzij der laatste pagina te plaatsen. Van de twee staalgravuren — naar keurige teekeningen van D'ARNAUD GERKENS — vinden we de tweede van STEELINK wat nevelachtig, van kleuren zou men zeggen dooreengeloopen; de eerste, van KAISER, is boven onzen lof verheven. V. P.

Geldersche Volks-Almanak voor 1859. *XXV*^ste *Jaargang. Arnhem.* I. A. Nijhoff en Zoon. *In* 12*mo.* 22 *en* 240 *bl.*, *met* 3 *gelithogr. plaatjes. f* :-75; *in carton f* :-90; *verg. op sneê in koker. f* 1-50.

Den achtingswaardigen en geachten uitgever-redacteur, die met vasten tred zijn weg vervolgt, en aan al zijne uitgaven zijn eigen stempel van oud-vaderlandsche degelijkheid inprent, — zij geluk gewenscht met het kwart jubilaeum, dat zijn pleegkind thans is ingetreden. Hij heeft regt het zoo te noemen, want waar anderen er slechts op uit zijn, om *van* hunne uitgaven te leven, kan men van hem zeggen, dat hij er *voor* leeft. Zoo is het hem dan ook gelukt een Almanak te geven, die jaar in jaar uit steeds aan zich zelf getrouw, volkomen aan de bestemming beantwoordt, zooals hij die in de Voorrede aangeeft. De Gelderschman bekleedt eene niet te minachten plaats onder zijne broederen en collega's, en — dit heeft hij niet aan zijn uiterlijk, maar aan zijn inhoud te danken, iets wat niet gemakkelijk is in deze wereld, die liefst zich vergaapt aan den schijn.

De voornaamste stukjes sluiten zich aan eenige herinnering uit de Geldersche en dus Vaderlandsche geschiedenis aan. Het eerste, *het Wilhelmus te Eede*, van den Redacteur, is onvermengd historisch; hij is zich bewust, dat zijne hand niet los genoeg is voor de romantische inkleeding, en waar hij, om zijner lezeren wil, toch eenigzins daarnaar streeft, mogen wij hem niet ten kwade duiden, dat dit hem minder goed afgaat. Onvermengd historisch is ook het kleine stukje van VAN MOLHUIZEN, en toch hier op zijne plaats. Onder de historische

novelletjes munt uit dat van J. H. JONCKERS, *Werp uw brood uit op het water*. Dat is met tact en gevoel geschreven. Onder de niet historische stukjes zijn er wier waarde in niet veel anders dan in het boersche dialect bestaat, als *Dom holden;* zelfs *Van binnen en van buuten*, van J. J. CREMER, is mager, hoewel wij hem anders gaarne de eere geven, die hem zoo regtmatig toekomt. De *Voorlezing* van G. DE W. zal, om het vers, voor de liefhebbers van grapjes wel aardig zijn. *Dubbel hard*, van A. DE VISSER, is een duidelijk sprekend acte-stuk ten voordeele der Idioten-opvoeding.

Het hoogst staat van deze rubriek bij mij aangeschreven *Ons Spieker*, van WANSLEVEN. Dat is gezonde menschenkennis, in aangenamen vorm voorgedragen. Ook de bijdrage van den ouden Heer SMITS, *Van Arnhem naar Zutphen*, waarin hij zijn bezoek naar Mettray beschrijft, is aardig en niet onbelangrijk tevens.

Nog zijn er eenige versjes in dezen Almanak, zelfs eene soort van anticritiek in dichtmaat van LAMMERS — geene gelukkige idée! Maar zij zijn, naar der Almanakkenversjes aard, niet slecht genoeg, om er veel tegen te zeggen, niet schitterend genoeg, om er veel vàn te zeggen.

't Is wel eens vervelend, om alle jaren die vele Almanakken aan te kondigen, maar dezen wil ik het nog wel 25 jaren doen.

Bloemen uit den Vreemde. Keur van Fransche Poëzij, verzameld en overgeplant door J. J. L. TEN KATE. *Amsterdam*, P. M. van der Made. 1858. *In kl. 8vo. IV en* 205 *bl. ƒ* :-70; *op beter papier, geb. en verg. op snede, met* 3 *staalplaten. ƒ* 1-80.

Onze vaderlandsche letterkunde dankt aan den Heer TEN KATE reeds menige schoone en geurige bloem, van vreemden bodem in haar lusthof overgeplant, en daar tierende en bloeijende als ware zij eene inheemsche. En niemand, voorwaar, zal den »tolk van TASSO in Nederland" de bevoegdheid boven velen willen betwisten, om deze vreemde bloemen zaâm te lezen en in onze gaarde over te planten: — eene bevoegdheid, die hij reeds meermalen uitnemend heeft bewezen. Dat TEN KATE den vorm beheerscht en de taal, in eene mate als slechts aan weinigen is gegeven, is eene waarheid, wier algemeene erkenning noode herinnering vordert; en zijn voorbeeld bewijst op nieuw van hoe groote beteekenis deze heerschappij over den vorm, deze meesterschap over de taal, voor den kunstenaar,

den dichter, moet geacht worden. Daardoor handhaaft hij zich met eere nevens en boven anderen, die hem in diepte van opvatting, in rijkdom van gedachten, in oorspronkelijkheid, in zuiverheid en ruimte van levensbeschouwing, evenaren of overtreffen, maar wier meester hij is door zijn schier onbeperkt beheerschen van den vorm, door zijn tooverend spelen met de taal. Verzen vertalen — een zoo moeijelijk en zwaarwigtig werk soms voor velen — is voor TEN KATE als uitspanning en spel: zoo zelfs, dat hij in de laatste tijden aan dat spel de voorkeur schijnt te hebben gegeven boven de ernstiger bezigheid, om eigen gedachten in zelf gekozen vorm te kleeden. — Ook het nu voor ons liggende boekje — een vervolg van dat, waarin eene dergelijke bloemlezing uit de Duitsche poëzij werd aangeboden — getuigt op nieuw voor deze zeldzame begaafdheid onzes dichters. Wij ontvangen hier eene keur van Fransche poëzij, zaâmgelezen uit verschillende, voor het meerendeel bekende en beroemde, dichters, hoezeer uiteenloopende van geest en rigting; — welke verscheidenheid evenwel bij de vertaling vrij wat minder in het oog valt dan wel in het oorspronkelijke het geval zou zijn; — een rijkdom van verzen, ontleend aan de drie eeuwige bronnen van alle poëzij, gelijk van alle kunst en wetenschap: de Natuur, de Geschiedenis en het Leven. LAMARTINE's »Berg-eenzaamheid" en zijn beroemd »Het Meir" — dit laatste vooral meesterlijk vertolkt — zijn voortreffelijke sieraden der eerste afdeeling, waarin verder met eere mogen genoemd worden, »Herfstgedachten", naar SAINTE-BEUVE; »Het Verdorde Blaadtjen", naar ARNAULT; »De Vogels", naar BÉRANGER; en vooral het uitgebreide, schoone fragment uit den »Jocelyn", waarmede dit gedeelte besloten wordt. Als eene proeve van keurige, vloeijende, zuivere poëzij deelen wij hier het uitnemende stukje mede, »Najaarsliedeken" getiteld, naar den dichter E. PRAROND. Wanneer het oorspronkelijke in liefelijkheid en welluidendheid met deze vertaling wedijvert, zouden wij onze onkunde beklagen, die er ons tot hiertoe onbekend mede liet. Men oordeele:

Mijn laatste zomerroosjen,
Geniet het leven toch!
Straks bleekt uw vriendlijk bloosjen:
Een poosjen maar, een poosjen,
Lief roosjen, bloeit gij nog!

't Boschaadje heeft zijn pracht verloren;
De zijworm spon zich in zijn graf.
De wijde schuren borgen 't koren;
De boomgaard wierp zijn vruchten af.

—

Mijn laatste zomerkeeltjen,
Geniet het leven toch!
Reeds dunt uw zangprieeltjen,
Maar kort, mijn Filomeeltjen,
Zoet keeltjen, zingt gij nog!

—

Een bruiner tint doorspeelt de blaâren,
Een grauwer waas bedekt den trans;
De zon klimt later uit de baren,
Met minder stralen in heur krans.

—

Mijn laatste zomerdagjen,
Geniet het leven toch!
Lang week het kortste nachtjen;
Een enkel vrolijk lachjen,
Lief dagjen, rest u nog!

—

Zoo vliedt des levens zomer henen,
Met al zijn liefde en licht en lust:
Vier kruisjens — 't najaar is verschenen!
Vijf kruisjens — en 't is winterrust!

—

Mijn hart vol bange zorgen,
Geniet het leven toch!
Zijt gij bij God geborgen,
Dan wordt uw laatste morgen
Uw allerschoonste nog!

Het boek der Geschiedenis wordt (oude stijl) gesplitst in gewijde en algemeene geschiedenis. De zoogenoemde gewijde geschiedenis wordt, behalve door een aan PAULUS gewijd gedicht, naar TURQUETY, uitsluitend vertegenwoordigd door SAUL, ter wiens eere hier niet minder dan vier vrij uitvoerige gedichten, waaronder drie van LAMARTINE, zijn opgenomen. Men zou deze keuze zonderling kunnen noemen, te meer daar de beide dramatische fragmenten van LAMARTINE niet behooren tot diens beste voortbrengselen; — men bedenke evenwel, dat het schoone lyrische gedicht, hier »Lied van SAUL" betiteld, eigenlijk eene soort van fragmentarische bloemlezing uit de Psalmen is, en ook bij LAMARTINE onder dit opschrift voorkomt. De Heer TEN KATE legt het SAUL in den mond, en verzekert ons in eene noot, dat het uit SAUL'S »goeden tijd"

afkomstig is. — Onder de rubriek algemeene geschiedenis, vinden wij een fragment uit het drama »LOUIS XI", van C. DELAVIGNE, dat met »MARIA STUART's afscheid aan Frankrijk", naar BÉRANGER, om den prijs dingt: het eene als meesterlijke schildering van een bij uitnemendheid dramatischen toestand; het andere als diep gevoelde, roerend-natuurlijke ontboezeming eener ongelukkige, toen nog onschuldige vrouwe; hoewel wij niet ontveinzen, dat, in het *genre* van historische gedichten, bij BÉRANGER een rijker en beter keus ware te doen geweest.

Eindelijk wordt het Boek des Levens opengeslagen, en ook daaruit meer dan eene schoone en treffende bladzijde ons voorgelegd, als daar zijn: »Vroeggestorven Kinderen", naar VICTOR HUGO, waarvan het alleen jammer is, dat niet — wat elders soms gebeurde — enkele coupletten zijn weggelaten, daar het gedicht zeer aan herhalingen lijdt; een »Liedtjen aan mijn Rok", naar BÉRANGER; »Vooruitgang", naar BARBIER; »Het Wrak", naar MAXIME DUCAMP; en »De Herstelde Kranke", naar het bekende gedicht van J. B. ROUSSEAU. Treffend van gedachte en naar het leven geteekend is het schoone gedicht »Het Wrak"; de wijze waarop de dichter dit anders vrij uitgeputte onderwerp aanvat en uitwerkt, is even nieuw als waarlijk poëtisch. Een zeeman wandelt langs het strand, ongevoelig voor de pracht van den avond; hij heeft oog noch oor voor de schoonheden en harmoniën der natuur rondom hem: zijn geest vertoeft in verre streken, aan de oevers van den heiligen Ganges, in Indië's paradijzen, in de weelderige lusthoven en ongerepte wouden der keerkringsgewesten:

— En als hij, dus verdiept in wisslende gepeizen,
Aan 't eenzaam oeverstrand al verder schijnt te reizen,
  Daar spoelt op eens de vloed iets voor zijn voeten aan:
Een druipend scheepswrak, door de branding voortgesmeten,
Een brokstuk van een mast, door 't bliksemvuur gespleten;
  Uw stomme doodsheraut, vernielende Oceaan!

Nu houdt de zeeman stand; nu oopnen zich zijn oogen;
Zijn bohte droomen zijn gelijk een damp vervlogen,
  Hij tilt het wrak omhoog, dat in zijn handen beeft;

Hij keert het om en om, en zoekt in duizend vreezen
Den naam des kapiteins, den naam van 't schip te lezen,
  Kort grafschrift, dat hem zegg' *wie* hij verloren heeft!

Vergeefs! Daar wordt geen naam, geen enkel woord gevonden!
Een ruwe kabel, aan de doodsche mast gebonden,
  Sleept slingrende achteraan, gelijk een doode slang.

Traag schrijdt de zeeman voort: weg zijn de karavanen,
De blaauwe Ganges en de groene palmenlanen:
  Het wordt hem nu om 't hart zoo onuitspreeklijk bang.

Hij denkt droefgeestig aan zijn oude lotgenooten,
Door wilde stormen op een blinde klip gestoten,
  Verslonden door de zee, die nooit haar prooi hergaf!......

Zoo peinst de zeeman voort, tot in de ziel bewogen,
De tranen springen hem bij stroomen uit zijne oogen,
  En met de rouw in 't hart, zoekt hij zijn woning weêr. —

Om de treffende waarheid dier schildering, willen wij niet al te zeer drukken op de onaardige vraag: of een zeeman den naam van een schip, ja zelfs den naam van den kapitein, wel zou gaan zoeken op een brokstuk van eene mast; en of zulk een brokstuk wel met juistheid een wrak kan genoemd worden? Jammer slechts, dat de overbrenging van dit schoone beeld op des dichters eigen gemoedsleven, misschien niet van gezochtheid is vrij te pleiten.

Overigens getuigt ook wederom dit vers, gelijk bijna al de anderen, voor het talent van onzen dichter-vertaler bij uitnemendheid; en wij aarzelen niet te verklaren, dat vele zijner broederen uit den vreemde, hadden zij in het Hollandsch geschreven, voor hunne gedachten geen beteren vorm zouden hebben kunnen kiezen, dan die waarin TEN KATE deze gedachten hult. Soms evenwel moet ook de gedachte eenige herschepping ondergaan, en voert TEN KATE zelf het woord, in plaats van zijn model, of ligt er over de kopie een geheel andere tint verspreid dan over de oorspronkelijke schilderij: dank zij de weglating van enkele regels of van een couplet, en de verandering van sommige woorden. Dit lot wedervoer, karakteristiek genoeg, in zekere mate ook de weinige hier opgenomen verzen van BÉRANGER, wiens ongeschonden liedjes in een bundel van TEN KATE zeker eene wonderlijke vertooning zouden maken. Ook in het fragment uit »Jocelyn" is het oorspronkelijke niet altijd gevolgd, schoon wij erkennen, dat de hier aangebragte veranderingen bijna zonder uitzondering verbeteringen zijn; maar waarom ging de schilderachtige regel verloren:

„Eveillés......
Au murmure du lac flottant à petit pli"?

De in dit gedicht voorkomende prachtige lierzang op den regenboog heeft, dunkt ons, vooral in de vertaling gewonnen:

daar TEN KATE te regt het onjuiste en niet goed volgehouden beeld van eene slang heeft laten varen; daardoor, en bovenal door de invoeging van het oorspronkelijke en zeer karakteristieke derde couplet, is evenwel in de plaats van LAMARTINE's lierzang een geheel andere getreden. Of de verandering in de slotstrophe wel te verkiezen zij, is meer dan twijfelachtig. Bij LAMARTINE roept JOCELYN uit:

Ah! si je pouvais, ô Laurence,
Monter où cette arche commence;
Gravir ces degrés éclatans!
Et pour qu'un ange m'y soutienne,
L'oeil au ciel, ma main dans la tienne,
Passer sur la mort et le temps!

Aldus bij TEN KATE:

Och, dat ik met gewiekte schreden
Uw Jakobsladder mocht betreden,
Met mijn Verlosser aan mijn zij,
En laten de Aard, die, hoe ze flonkert,
Bij 's Hemels heerlijkheid verdonkert,
In 't eind voor eeuwig achter mij!

Dit leidt ons tot eene dubbele opmerking, waarmede wij deze aankondiging zullen besluiten. Ten eerste achten wij het bedenkelijk, om aan een dichter, wiens verzen men vertolkt, gedachten te leenen, uitdrukkingen in den mond te leggen, die hem niet alleen vreemd, maar somwijlen met zijne geheele rigting en wereldbeschouwing in bepaalden strijd zijn; gedachten en uitdrukkingen, die, hoe waar en schoon op zich zelven ook, dikwijls bij voorkeur dienen om de eigenaardigheid, de individualiteit des dichters weg te nemen, of althans te verflaauwen. De Heer TEN KATE — die toch met zijn arbeid zich ten doel stelt, de uitnemendste voortbrengselen der vreemde letterkunde, tot voordeel onzer literatuur, in onze taal over te brengen — geeft niet alleen eene vertaling, maar ook eene soort van gezuiverde editie, eene editie *ad usum Delphini*, waaruit alles is verwijderd wat aanstootelijk zou kunnen geacht worden, en waarin een algemeene geest van religieusiteit uit allen — hoe verschillend en uiteenloopend ook — spreekt. En dit voert tot de tweede opmerking, dat, namelijk, de Heer TEN KATE ons toeschijnt zijne uitnemende gaven en krachten te beperken, door ze bijna uitsluitend dienstbaar te maken aan ééne bepaalde, niet altijd ware en gezonde, rigting. Nergens spreekt dit duidelijker, dan in de gedichten aan het Boek

der Natuur ontleend, waarin maar al te dikwijls eene gezochte *Spielerei* merkbaar is, om de verschijnselen der zigtbare wereld in verband te brengen met godsdienstige voorstellingen en tradities. Nu is de natuur zeer zeker eene openbaring des eeuwigen Gods; maar even zeker is zij het niet in dien zin, als waarin b. v. het ongerijmde gedicht »'s Avonds", naar TH. GAUTIER, haar opvat. Wij zouden van harte wenschen, dat onze rijkbegaafde dichter een helderder en ruimer blik op de goddelijke natuur, op de ééne gewijde geschiedenis en het veelzijdige menschenleven wierp, en niet telkens zich als met afkeer afwendde om smachtend op te zien naar eene betere wereld, die toch altijd eene hope en verwachting, nog geene werkelijkheid, is. Inderdaad, in onzen tijd meer dan immer, moet de poëzij zich aan de werkelijkheid, aan het leven aansluiten, open oog en hart hebben voor het levend heden, in plaats van altijd te zuchten naar eene ideale toekomst: iets bijna even onvruchtbaar als het jammeren over een dood verleden. De poëzij mag niet alleen, maar zij moet zelfs, ons op een ideaal, eene betere wereld, een hemel wijzen; alleen, zij delve niet tusschen die wereld en de onze eene gapende klove, niet dan door een wonder te overschrijden. Wij, kinderen onzes tijds, hebben groote, dringende behoefte aan een ideaal, dat ons hart verheffen, onze ziele troosten en versterken kan: — mogten toch de dichters dat ideaal niet in zóó onbereikbare, zóó ontmoedigende verte plaatsen! — De poëzij van TEN KATE draagt meer en meer het karakter, hetwelk VINET aan die van LAMARTINE den eigenaardigen naam van *sublime berceuse* deed geven. Moge zijne Muze spoedig tot krachtiger zelfbewustzijn ontwaken, in bezielder, meer tot daden opwekkende, geest en hart versterkende tale spreken.

Hij belooft ons nog meer gaven, indien zijn streven sympathie vindt. Dat hij die vinden zal bij velen is zeker en volkomen billijk; wij zouden alleen maar wenschen, dat deze sympathie nog algemeener en onverdeelder mogt zijn. Na de Duitsche en Fransche poëzij, ligt nu de Engelsche, in haar schitterenden rijkdom, aan de beurt. Met verlangen zien wij eene bloemlezing uit dien prachtigen gaard te gemoet, hopende dat wij dan niet, gelijk in de beide vorige bundels, vergeefs zullen zoeken naar menigen schoonen naam, dien wij gehoopt hadden te ontmoeten, of ons zullen moeten vergenoegen met enkele proeven van de uitnemendste zangers, ter wille van

een overvloed, afkomstig van talenten van vrij wat lager rang, maar die het geluk hadden meer in den smaak des vertalers te vallen. Moge de Heer TEN KATE ons in zijn te verwachten bundel een getrouw en omvattend beeld geven der Engelsche poëzij, eene rijke bloemlezing, bij welker verzameling alléén de begaafde, de smaakvolle, de voor al wat schoon is gevoelige dichter stem zal hebben. Voor zulk eene gave zullen wij hem blijmoedig danken.

Wat nu het uiterlijke van het besproken boekje betreft: de eene uitgave, netjes ingebonden, smaakvol uitgevoerd en met fraaije plaatjes versierd, staat zeer verre boven het alleronbehagelijkste, op afschuwelijk papier gedrukte, en met een smakeloozen omslag (zoo mogelijk) ontsierde keukenboekje, dat waarschijnlijk voor eene soort van volks-uitgave moet doorgaan. De geurige bloemen worden dus aangeboden in eene sierlijke porseleinen vaas, en in een ruwen aarden pot; ieder kieze naar zijn smaak.

Beginselen der Cijferkunst, bepaaldelijk ten dienste van hen die zich verder op de Wiskunst willen toeleggen, (;) *door* H. STROOTMAN, *in leven Lector in de Wiskunde, vroeger aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, en later aan de Koninklijke Academie te Delft. Tweede gedeelte. Vierde verm. druk. Te Breda, ter Boekdrukkerij van* J. Hermans. 1858. *In kl. 8vo. VIII en* 268 *bl. f* 1 - 25.

Een vierde druk van STROOTMAN'S *Beginselen der Cijferkunst* behoeft immers geene aankondiging, zou men geneigd zijn te zeggen; die zijn alom gunstig bekend geworden. — Wij erkennen dit, en toch gelooven wij dat het toenemende gebruik van andere werken van dezen aard eene nieuwe aankondiging in geenen deele overbodig maakt. Intusschen is het geenszins ons doel, om bij deze gelegenheid een ongunstig oordeel over andere werkjes uit te spreken. Wij zouden aan hunne verdiensten te kort doen. Ons doel is alleen, om de aandacht van dezen of genen, die niet uit eigen overtuiging, maar meer uit navolging bij de keuze van zijn studie-boek over de theorie der cijferkunst is te werk gegaan, op het bestaan van dit werk te vestigen. Wij kunnen bovenstaande theorie als ook de toepasselijke vraagstukken vooral aan jeugdige onderwijzers gerust ter oefening aanbevelen. De verschillende regels zijn uitvoerig

en over het algemeen duidelijk uiteengezet, bij voorbeeld de leer der evenredigheden, den regel van drieën, vooral wat betreft de wijze van oplossing der vraagstukken. Het ware te wenschen, dat de onderwijzers hunne leerlingen wat meer gewenden om beredeneerde oplossingen der opgegeven rekenkunstige vraagstukken te geven, in den geest zoo als zij hier behandeld zijn. Het aantal opgeloste vraagstukken door hen te leveren mogt hierdoor kleiner worden, dit nadeel, als wij het zoo noemen mogen, wordt ruimschoots vergoed door het groote nut, dat de aangeprezen methode in het vervolg heeft. Niet minder uitvoerig is de gezelschaps-rekening, de zamengestelde en omgekeerde verhoudingen en de kettingregel behandeld. Somtijds zelfs wel wat al te veel als op zich zelf staande regels. Dit is ook het geval met de zoogenaamde koopmansberekeningen: hier stieten wij op de bepaling van het woord »wissel", als zijnde de prijs dien een bankier neemt om geld van de eene naar de andere stad te verzenden of daar te doen ontvangen. De tegenwoordig bijna algemeen in gebruik zijnde manier, om door wissel den wisselbrief te verstaan, maakt eene nadere opheldering ten deze zeer gewenscht. De Ruiling of Mengeling, die eigenlijk meer in theorie dan in praktijk bestaat, wordt hier dan ook maar ter loops behandeld. Bij de worteltrekking zouden wij bij wat minder uitvoerigheid, wat meer grondigheid gewenscht hebben; dit was ook het geval bij de logarithmen. De toevoeging van 400 toepasselijke vraagstukken, die over het algemeen goed gekozen, doch soms wel wat uitvoerig zijn, verhoogen de waarde van het werk niet weinig. Wij hopen dat velen hunne krachten ook aan de oplossing van deze vragen zullen beproeven en wel door beredeneerde oplossingen te leveren, opdat die wijze van behandeling meer en meer algemeen worde, en in de plaats trede van het weinig nut aanbrengende sommen maken, niet zelden bestaande in het nederschrijven van eenige getallen in eene orde, die minder het resultaat is van gezet denken, dan van een langdurig beproeven en zoeken, alleen gegrond op het antwoord, dat men hebben moet.

Wij eindigen onze aankondiging met den wensch, dat dit werkje bij de andere niet slechts eene plaats moge hebben in vele boekenkasten of kastjes, maar dat het dikwerf de eer mag hebben van opzettelijk nageslagen en met vlijt bestudeerd te worden.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Van Ds. W. KRAIJENBELT, Pred. te *Scheveningen*, werd ons dezer dagen door den Uitgever H. J. GEBRETSEN, te *'s Hage*, toegezonden: 1°. *De ware Zielespijs. Tiental Overdenkingen over het H. Avondmaal, vertaald uit het Hoogduitsch van* HEINRICH XII, *jüngerer Reusz, Graf und Herr zu Plauen; in* 12mo., *VI en* 135 *bl.*, *f* :-60; 2°. de beide eerste Nommers van een *Zestal Leerredenen*, behelzende *Luc.* XVIII: 9—14, *De regtvaardiging eens zondaars voor God*, en 1 *Petr.* IV: 18, *Het rampzalig einde der goddeloozen, afgeleid uit het naauwelijks zalig worden der regtvaardigen.* 't Een zoowel als 't ander is ons zeer meêgevallen. Des S. orthodoxe standpunt is bekend, en hij zoekt het niet te verloochenen, wat hem trouwens ook, zoolang hij niet van beter overtuigd is, slechts verachtelijk maken zou; maar nergens vervalt hij in uitersten van scholasticisme of mysticisme, noch slaat hij tot hatelijkheden over. De oorspronkelijke preken zijn daarvan zelfs nog meer vrij dan de vertaalde overdenkingen, waarin men — wat, orthodox of niet, niet meer gebeuren moest — nog eene vergeestelijking van 't *Hooglied* vindt, en *Joh.* VI nog van 't Avondmaal verstaan wordt. Onder de feilen, door K. zelven begaan, viel ons meest in 't oog, dat hij in eene gelijkenis, door CHRISTUS bij zijn leven uitgesproken, den Tollenaar op diens zoenoffer laat staren. Toch, in weerwil van dit een en ander, zouden we beiden, N°. 1 en N°. 2, veel liever in de handen onzer orthodoxe gemeenteleden zien, dan menig ander product van hunne pers, en bevelen ze hun dus met ruimte aan. Ja, met een grein zouts gebruikt, zullen althans de *Leerredenen* ook den meer vrijzinnigen lezer niet ongesticht laten. Te meer nog, daar stijl en taal, waaraan onze orthodoxen van den tweeden rang zich zoo dikwijls plegen te bezondigen, hier integendeel allezins gekuischt mogen heeten. Van 's gelijken is de vertaling ongedwongen, en — eene zeldzaamheid! — van Germanismen, zooveel wij zien kunnen, ganschelijk vrij. Evenmin eindelijk hebben we op de netheid der uitvoering iets af te dingen. V. P.

Eene geheel andere godsdienstige rigting wordt vertegen-

woordigd door de *Christelijke Betrachtingen. Eene bijdrage tot de stichtelijke lectuur, naar de behoefte van deze tijden, door* P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar*, C. H. VAN HEERWERDEN, C.HZ. *en* M. A. AMSHOFF, *Predikanten, te Groningen.* Ten jare 1834 van de pers gekomen, heet de Uitgever M. SMIT, te *Groningen*, daarvan thans eene *goedkoope uitgave* (*XII en* 282 *bl. in gr.* 8*vo*, à *f* 1-80) in 't licht te zenden. Hiervoor leze men echter met vrijmoedigheid: *goedkoope aanbieding der nog voorhanden exemplaren*, getuigen de laatste bladzijde, waarop het I^{e} Dl. 1e St. van HÜFFEL's *Prot. Leeraars-ambt* wordt geannonceerd met de verzekering, dat »dit belangrijk werk met nog 2 stukken compleet *zal* zijn." Hoe dit wezen moge, al zijn deze *Betrachtingen* niet volkomen meer naar de behoefte van *deze* tijden, er is daarin genoeg en te over, wat voor *alle* tijden behoefte is, om ze in goeden gemoede aan alle Christelijke gezinnen te durven aanprijzen. Is niet alles vaste spijze voor de volmaakten, er is ook goede onvervalschte melk voor de kinderkens noodig. Voor weinig gelds ontvangt men hier inderdaad *multa et multum!* V. P.

De Heer JAMES, Predikant bij de Waalsche gemeente te Breda, heeft eene *Bloemlezing uit de Gedachten van* PASCAL in het licht gegeven, voorafgegaan door eene korte schets van PASCALS leven en eene vlugtige beoordeeling van zijne godsdienstige denkwijze (Arnhem, J. W. SWAAN, 1858). Wij zijn even ingenomen met PASCAL als de Heer JAMES, en juichen het zelfs nog meer toe dan hij, dat de schrijver der *Pensées* het betoog voor de waarheid des Christendoms, waartoe vroeger (en ook nu nog) de profetiën des O. V., de wonderen en voorspellingen van JEZUS werden gebezigd, heeft overgebragt op zedelijk gebied, en de volkomen overeenstemming der leer van CHRISTUS (liever: des Christendoms) met de innigste behoeften der menschelijke natuur heeft aangetoond. En toch kunnen wij onze onverdeelde sympathie met deze *Bloemlezing* niet betuigen. Om PASCAL wèl te verstaan, moet hij in zijn tijd worden gekend en in het oorspronkelijke worden gelezen. Veel wat hier voorkomt, was in den leeftijd des schrijvers uitnemend, maar kan thans door den verlichten Christen niet meer worden beaamd. De Heer JAMES zal dit wel niet toestemmen, die o. a. in zijne inleiding zegt, dat het betoog van

P. voor de waarheid en goddelijkheid der leer van CHRISTUS, door de vervulling der profetiën, een meesterstuk der redeneerkunde is, waarvan de kracht onweêrstaanbaar is. — Ons komt het voor, dat het Christendom, in zijn wezen altijd nieuw, voor elke eeuw en ieder geslacht in nieuwe vormen moet worden gehuld; wordt de nieuwe wijn in oude lederen zakken gedaan, dan bersten ze en de wijn gaat verloren. PASCAL koos een vorm, voor *zijn* tijd bijzonder geschikt, maar minder voor den onzen. Daarom hebben zijne »Gedachten" slechts eene betrekkelijke waarde, al erkennen wij de juistheid en schoonheid van vele, vooral zijner zedekundige opmerkingen. —E—

Van CHONIA's *Wat er van Diepenbeek werd*, is, bij C. L. BRINKMAN, een derde goedkoope druk verschenen, *à f* 1-25, *geb. f* 1-60. Gij die P. VAN LIMBURG BROUWER's geestige werk in zijne kleine gedaante bezit, vergeet niet CHONIA's boekje er naast te plaatsen. Gij weet, dat het afvalt, wanneer gij *Het Leesgezelschap* hebt gelezen; gij weet, dat CHONIA zich in dit werk niet van de voordeeligste zijde als schrijver van verdichte tafereelen doet kennen; maar gij weet ook, dat hij rijke, volle, warme gedachten heeft over de tegenwoordige rigtingen op godsdienstig gebied, welke gij moogt ter harte nemen en in praktijk brengen, al worden zij u in wat gewrongen stijl aangeboden.

Onder de vele stichtelijke Tijdschriften, die maand in maand uit de harten der lezers trachten te heiligen, behoort er ook een, waarvan ons de jaargang 1858 is toegezonden, dat geredigeerd wordt door de HH. A. H. V. D. HOEVE en J. P. DE KEYSER en den titel draagt: *Het Brood des Levens*. De jaargang kost *f* 3.— Titels hebben tegenwoordig weinig beteekenis meer, want het gaat er meê als met de eigennamen: men heet het kind JAN, PIET of KLAAS, omdat het toch een naam moet dragen. Van het werk des uitgevers W. BECKING, te Doesborgh, mogen wij niet veel goeds zeggen. De druk is beneden het middelmatige, en ook de premieplaat kan de vergelijking niet doorstaan met die van het *Christelijk Album* of *Bijbelsch Dagschrift*. De Redactie is gelukkig geslaagd in het krijgen van medearbeiders; behalve van V. KOETSVELD heeft zij kopij kunnen magtig wôrden van HOOYKAAS HERDERSCHEÊ, L. W. E. RAUWENHOFF, W. SCHEFFER, S. K. THODEN VAN VELZEN,

A. W. V. CAMPEN, H. V. BERKUM, R. C. H. RÖMER, P. W. B. V. BELL, S. J. V. D. BERGH, J. WITKOP, R. BENNINK JANSSONIUS en P. HOFSTEDE DE GROOT. Die namen zeggen genoeg om den geest van dit Tijdschrift te kenmerken, waarbij wij voegen, dat de ontwikkeling der godsdienstige kennis hier meer wordt behartigd dan in andere dergelijke periodieke werken. Maar het scheelt veel, dat het die degelijkheid heeft, welke de opgegeven namen zouden doen verwachten. Blijkbaar hebben vriendschapsbetrekking en eens gedane belofte van meêwerking dikwijls tot schrijven gedwongen, terwijl de geest maar half getuigde. Dit neemt niet weg, dat zulke mannen als de genoemde altijd iets leveren, waarin wat goeds en eigenaardigs is, al kan de gedachte: »hoe onbeduidend! hier moet de naam veel goed maken!" niet onderdrukt worden. Vergelijk b. v. het stukje van Prof. HOFSTEDE DE GROOT. Wij mogen daarom dit Tijdschrift aanbevelen, zij het ook niet met den hoogsten lof; het bekleedt zijne plaats niet zonder eer. Waarom Dr. D. BURGER, JR. er aan meêwerkt — dat begrijpen wij niet.

De inteekening wordt met de uitgave van de laatste aflevering gesloten, en daarna zal de prijs van het werk verhoogd worden. Wel kan het iets hebben van eene laatste vermaning, waarmeê de werver van toeschouwers voor eene kermisvertooning de gapende menigte tot binnenkomen uitlokt; maar wij achten ons toch verpligt om met nadruk op deze woorden te wijzen, die op den omslag van iedere aflevering van het *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk Gezin*, uitgegeven door MOLL, VETH en DOMELA NIEUWENHUIS, te lezen staan. Reeds zijn wij in de nu verschenen *elfde* aflevering van het derde deel gevorderd tot het artikel *Verleiden.* Wij voor ons weten, dat wij geene *verleiders* zijn, wanneer wij een elk wien degelijke bijbelkennis ter harte gaat, allerdringendst er toe opwekken om zich dit werk aan te schaffen. De Hoogleeraar SCHOLTEN levert in deze aflev. een belangrijk artikel over *den Brief aan* TITUS, de Hoogleeraar VETH behandelt onder meer van zijne werkzame hand *Tobias*, *Tyrus* en *Verbond.* Ook zijne mederedacteurs MOLL en DOMELA NIEUWENHUIS hebben in deze aflevering zich niet onbetuigd gelaten, die daarenboven zich aanbeveelt door enkele artikels van Dr. KEMINK en Dr. V. D. HAM en door de zorgvolle bewerking, die Dr. BLOM heeft ten koste

gelegd aan *Uzzia*. Dit *Woordenboek* bezit de zeldzame eigenschap, dat het ook een aangenaam leesboek is.

Oom KAREL. *Een Verhaal, door de Schrijfster van »Bijbelsch Dagboekje voor Kinderen", »De Bijbel in het Leven", ens. III Deelen. Te Amsterdam, bij* H. HÖVEKER. 1857, 1858. *In gr. 8vo.* 557 *bl.* *f* 4.—. Als een dunne draad loopt door dit drietal netgedrukte, doch door grove houtgravures niet zeer versierde deeltjes eene familie-geschiedenis, die op zich zelf niets bijzonders heeft, maar dan ook slechts moet worden aangemerkt als het encadrement van hetgeen de hoofdbedoeling der schrijfster is: een tafereel van de werkzaamheden en den uitslag der Christelijke zending in Afrika, opgehelderd door een paar kaartjes en getrokken uit reisverhalen van zendelingen, benevens uit binnen- en buitenlandsche zendingsberigten. Voor het inderdaad vele goede, ware, belangrijke, dat wij hier aantreffen, is het jammer, dat men, even als in vele inzonderheid vroegere berigten van zendelingen, de sporen aantreft van eene overdrevenheid, b. v. een zoo zuiver Christelijken geest bij pas bekeerde heidenen, dat men wel eens onwillekeurig twijfelt, niet aan de goede trouw der berigtgevers, maar of zij ook voor uiting van ware overtuiging en alzoo van eigen, zelfstandig geloof hebben gehouden hetgeen voor een goed deel het nazeggen van opgevangen klanken was. Overigens verdient dit werk boven vele andere, mede »door de vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur" uitgegeven, aanprijzing en lof. Bij wat minder geprononceerde rigting, die eigenlijk ook in zulke boeken niet te pas komt, zou die lof nog sterker kunnen zijn. Maar het vele goede en schoone, dat een warmen Christelijken indruk achterlaat, verbiedt ons, om op die kleur veel te letten. De lijst van drukfouten is groot, maar nog veel te klein, dat is jammer; de ondervinding heeft ons geleerd, dat de beste indrukken bij de voor allerlei indrukken zoo ligt vatbare jeugd ligt verloren gaan door ééne opgemerkte drukfout, om welke een gansche volzin wordt voorbijgezien, en voor de jeugd is »*Oom* KAREL" vooral geschreven.

Ds. C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA, die de bezorger is van vele goede vertalingen, heeft het genoegen mogen smaken om zijn

eersteling van vóór twintig jaren nog eens aan de pers over te geven. Van H. G. DEMME's *Pachter* MARTIJN *en zijn Vader* is, bij C. L. BRINKMAN, eene tweede uitgave in klein formaat in 't licht verschenen, à *f* 1-50, *geb. f* 1-80. Jammer, dat zij met zoo weinig zorgvuldigheid is gecorrigeerd. Dit ontsiert het anders zoo verdienstelijke volksboek, op 't welk wij gaarne de woorden toepassen, die de vertaler uit WOLFF's *Encyclopaedie der deutschen National Litteratur* overneemt: »DEMME was een man, die om zijne reinheid van hart en wandel en om zijne beproefde wereld- en menschenkennis even hoog te waarderen is als om... zijne verdiensten als schrijver van zedekundige verhalen. Zijn stijl is eenvoudig en edel.. Zijn doelwit onderwijzen. Meesterlijk zijn in zijne verhalende schriften de schilderingen en ontwikkelingen van bijzondere karakters, die hij hoogst belangwekkend en met de grootste waarheid weet voor te stellen." Dat is eene groote lofspraak, welke wij echter moeten vergezellen met de opmerking, dat het eigenaardig Christelijke in dit volksboek wel wat meer tot zijn regt mogt gekomen zijn.

Altijd wachtende op eene twaalfde aflevering, hebben wij de elfde van VINKE's Nieuwe Testament, bevattende *De Brieven van den Apostel* PAULUS *aan de Philippensen en Colossensen* laten liggen zonder er melding van te maken. 't Zou wel der moeite waardig zijn om deze geheele uitgave van de HH. J. G. VAN TERVEEN & ZOON aan eene naauwkeurige en onpartijdige kritiek te onderwerpen en haar zuiver te karakteriseren. Dat zij de vrucht is van veel vlijt en naauwkeurigheid getuigt ook weêr deze aflevering. Wie er iets ferms en flinks, iets cordaats in zoekt, zal zeer bedrogen uitkomen. Met dit al kan zulk een werk, hoeveel beter het ook kon zijn ingerigt en bewerkt, veel nut doen en schijnt het ook in trek te zijn, daar reeds verscheiden afleveringen een tweeden druk hebben beleefd.

Nog eens is het woord: *Kinderkens! het is de laatste ure*, voor eene afscheidspreek als tekst gebruikt door Ds. J. W. TH. LUBLINK WEDDIK. Mogt het nu toch waarlijk voor de *laatste* maal zijn! Een jong predikant, die zijne eerste gemeente verlaat, en JOHANNES toen hij schreef: *'t is de laatste ure* —

welk een onderscheid! Doch dit onderscheid behoeft niet in aanmerking te komen, want het tekstwoord wordt alleen op den klank af gebruikt. Bijzonders heeft de preek — niets. Het »veelvuldig (!) verlangen" verontschuldige hare uitgave. Zeker heeft Ds. L. W. gemakkelijkheid van stileren boven velen vooruit; zietdaar het eenige dat de kritiek van zijn werk zeggen kan.

Het zal wel niet noodig zijn om eene eigenlijke beoordeeling te geven van de Vraagboekjes, die gedurig in het licht verschijnen ten gevolge van de hoogte, waarop het godsdienstonderwijs in de Protestantsche kerken, met name in de Nederlandsche Hervormde staat. Doch dit neemt niet weg, dat wij gaarne loffelijke aankondiging geven van K. A. WAGNER's *Bijbelsche Verhalen voor scholen, catechisatiën en huisgezinnen*, dat door Dr. L. S. P. MEYBOOM, thans Predikant te *Amsterdam*, in der tijd is vertaald, later omgewerkt en aangevuld. Van het *Eerste Stukje*, bevattende de geschiedenissen van het Oude Verbond, ontvingen wij den *achtsten druk*, blijk genoeg van het ruime debiet, dat dit in vele opzigten uitmuntende boekje gevonden heeft. Het is dan ook kort en doelmatig. De prijs, slechts 30 cts., behoeft niet af te schrikken. Er behoort een *Vraagboekje* bij, 15 cts. kostende, en even als de *Verhalen*, *te Groningen bij* J. B. WOLTERS uitgegeven. Deze beide boekjes hebben dit bijzondere, dat zij wel de lotgevallen des Joodschen volks tot op de ontbinding van den staat des Israëlitischen volks bij de verwoesting van Jeruzalem behandelen, maar die des N. V., en dus ook die van JEZUS, in een afzonderlijk tweede stukje ontvouwen.

Academisch Proefschrift over Artikel 68 *der Grondwet, in verband met de Geschiedenis van het Nederlandsche Staatsregt beschouwd, door* S. M. S. DE RANITZ. *Groningen*, J. B. WOLTERS. 1858. *In* 8*vo*. 131 *bl.* — Wanneer men bedenkt hoe zeer in ons kleine land ten allen tijde het provincialisme geregeerd heeft, en het eene gewest niet als broeder met het andere verkeerde, maar als vijand afgunst en haat in het harte droeg; wanneer men nagaat hoe in onze geschiedenis de betrekking der provinciën onderling en de verhouding van dezen weder tot het Gemeenebest aanhoudend eene milde bron van quaestiën

bleef, — dan is het voorzeker een gelukkig denkbeeld te noemen, dat zich een schrijver opdeed, die over dit onderwerp ons wilde voorlichten. Artikel 68 der Grondwet gaf daartoe eene gereede aanleiding. De commentaar op dat artikel echter moest niet zeer uitgebreid zijn, want het vond nog zeer zelden toepassing, en de meeste quaestiën waartoe het artikel aanleiding kon geven, zijn quaestiën van vorm, welke de tijd en de praktijk veelal het geregeldst en volledigst oplost. Aan dat artikel wordt dan ook door den Heer DE RANITZ weinig aandacht gewijd, maar zijn betoog is historisch en gaat in chronologische orde de allerbelangrijkste vraag na, omtrent de verhouding der provinciën onderling, van de Unie van Utrecht af tot de invoering der Grondwet toe. Dat onderzoek is met veel kennis en studie geschreven. Met groote ingenomenheid beschouwen wij deze proeve, die vooral uit een historisch oogpunt hoogst gewigtig is; niet het minst voor den tijd van MAURITS en OLDENBARNEVELD, waarin de bepalingen der Unie — zeker niet de duidelijkste — tot de bekende geschillen aanleiding gaven. Den historicus vooral zij het werk van den Heer DE RANITZ aanbevolen, al raden wij ook den jurist en diplomaat het niet ongelezen te laten.

Opdat men niet denke, dat de nieuw verschenen deelen der verzameling van LUTTENBERG's *Chronologische Verzameling* ons minder dan de vroegere interesseren, vermelden wij gaarne dat daarvan het jaar 1842 is verschenen en ons toegezonden. Indien wij er niets verder van vermelden, maar alleen aan de vroegere referten herinneren, is het om onze lezers niet te vervelen. LUTTENBERG's verzameling is een voortreffelijk boek; maar Referent zit er meestal mede in, hoe hij de loffelijke aankondiging variëren zal bij de toezending van elk nieuw verschenen deel.

KEMINK EN ZOON gaven de *Wet van 2 September* 1854, *houdende vaststelling van het Reglement op het Beleid der Regering van Nederlandsch Indië*, in het licht (Utrecht, 1858, in 8vo., 27 bl., *f* : - 40). Het boekje bevat niets dan de Wet zelve, en is dus als boek boven de critiek verheven, wat men ook voor of tegen het Reglement wille aanvoeren. Hoe gelukkig als men geene commentaren geeft!

Mr. P. VAN BEMMELEN rakelde de quaestie van *De Meerderjarigheid van den Prins van Oranje* nog eens op, in eene brochure, te Leiden, bij P. ENGELS verschenen. De schrijver kiest partij voor Graaf VAN LIMBURG STIRUM en tegen den Heer VAN DER DOES DE BIJE. Wij blijven de meening van den laatste volgen, op de gronden in de referte van diens brochure vermeld. Wij achten de vraag een *axioma*.

Een anonymus sprak in eene brochure, te Breda, bij BROESE EN C°. in 1858 uitgekomen, over *Het Wetsontwerp tot evenredige verdeeling der Grondbelasting*. Hij keurt dat ontwerp zeer goed en acht er mede voldaan aan eene lang gevoelde behoefte. Ten volle deelen wij in dit gevoelen, maar toch achten wij het onderwerp al zeer *à vol d'oiseau* behandeld in deze brochure, die niet veel meer dan het Ontwerp en de Memorie van toelichting bevat.

De Heer G. H. BLETZ gaf zijne *Beschouwingen over de Plaatselijke Belastingen met betrekking tot de Voorstellen der Regering* in het licht (Rotterdam, OTTO PETRI, 1858. 32 bl. *f* : - 35). Daarin worden de voorstellen der Regering bestreden. Het onderwerp is, ook in dit Tijdschrift, zoo dikwijls besproken, dat wij ons met de aankondiging dezer brochure vergenoegen, en alleen den Gemeentebesturen het spreekwoord herinneren, dat hem die het onderste uit de kan wil hebben, het lid op den neus valt.

Van onze *Staatswetten* bestaat eene *legio* uitgaven. Mr. A. DE PINTO vermeerderde dat getal door de uitgave dier Wetten met een *Alphabetisch Register* en de verwijzing naar de tot elk artikel betrekkelijke wetsbepalingen in den smaak van het Wetboek van OUDEMAN. Dit denkbeeld is niet ongelukkig, en het boek (dat zeer goedkoop is) kan zoodoende velen het zoeken besparen. Dit is een groot voordeel, want... *Time is money*.

De Heer W. HOOGVLIET verzamelde alle *Wetten en Besluiten van* 1808 *af, tegen wier overtreding straf is bedreigd* (*Gorinchem*, J. NOORDUYN EN ZOON). Dit werkje voorziet in eene wezenlijke behoefte. Er is zooveel verboden, dat men bijkans niet meer weet wat men wel doen mag, en het is dus zeer wenschelijk, dat men in goede orde verzameld vinde, wat bij Be-

sluiten en Wetten met straf is bedreigd. Degeen die met de opsporing of vervolging der misdrijven belast is, zal den compilator evenzeer dank zeggen, en hij en de jurist zullen het werkje naast de Strafwetten van VAN DEINSE, en het werk van OUDEMAN en DE JONGH in zijne kast plaatsen, den Heer HOOGVLIET dankende, die hem onaangenaam zoeken bespaard heeft.

De bedoeling, waarmede de uitgever J. H. SIDDRÉ, te Utrecht, ons een Nommer van den IVden Jaargang toezond van het gunstig bekende Tijdschrift *Flora en Pomona*, is zeker alleen geweest om ons te herinneren, dat het bij voortduring blijft bestaan. Wij willen beleefder zijn dan hij, en hem niet dat eene Nommer terugzenden, maar ons genoegen betuigen over het bestaan en den voortgang van dat Tijdschrift. Wanneer mannen van wetenschap en van practijk, zooals de Redacteurs en medewerkers zijn, er zich aan wijden, om aan eene zoo edele liefhebberij voedsel en voorlichting te geven, dan is het niet te verwonderen, dat deze specialiteit door een goed en sierlijk tijdschrift vertegenwoordigd wordt. Met genoegen hebben wij van de korte, alleen uit een stilistisch oogpunt hier en daar wat zwakke, stukjes kennis genomen. Eene beschrijving van de doorbloeijende roos, *Victor Trouillard*, opent het Nommer, eene afbeelding daarvan versiert het, en eene aardige mededeeling over een *Aquarium* zal het voor velen aanlokkelijk maken.

Spreuken en Rijmen voor de lagere Volksschool, door H. G. VAN DER VEEN, *Onderwijzer te Driesum. Te Dockum, bij* A. SCHAAFSMA. 1857. *In kl. 8vo. 4 bl. en 75 blz.* — Onder bovenstaanden titel wordt ons een bundeltje versjes aangeboden, door den Schr. ter afwisseling met die van VAN ALPHEN in 't licht gegeven, en vooral voor de lagere volksklasse bestemd. Tot dusver wisselden wij de kindergedichtjes van VAN ALPHEN met die van GOEVERNEUR en HEIJE af, en denken daarin ook vooreerst geene verandering te maken, aangezien 't ons voorkomt, dat die drie dichters te zamen ruime stof geleverd hebben voor de lagere scholen. — Intusschen vonden we ook hier verscheidene, aardige, zangerige versjes; van de meesten echter kunnen wij dit niet zeggen: vaak is de uitdrukking verwrongen en onduidelijk gemaakt om des lieven rijms wil.

BOEKBESCHOUWING.

Leerredenen, door Dr. J. J. PRINS, *Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Akademieprediker te Leiden. Leiden*, P. Engels. 1858. *In gr. 8vo. XIV en* 294 *bl. f* 3 - :

Preken recenseren is een zeer moeijelijk werk, moeijelijk om vele redenen, maar veeltijds niet het minst omdat het een zeer kiesch werk is. Waarom toch ziet menige bundel leerredenen het licht? Men behoeft enkel zich te herinneren wat de afgezaagde inhoud der voorredenen is, om te denken aan een predikant, die nooit zijn werk als modelwerk zou hebben uitgegeven, maar die aan den drang van hartelijke vrienden geen wederstand heeft kunnen of durven bieden, of die ten behoeve van dit of dat fonds, van deze of gene inrigting zijn penningske wil geven. Nu komt de critiek achterna; zij wringt zich in allerlei bogten, prijst het doel, zegt dat er vrij wat uit het geleverde te leeren valt; maar laat toch zoo eventjes voelen, dat het zeer magere preekjes zijn, die gerust op den grooten hoop hadden kunnen blijven liggen. Dat is dan zeer onaangenaam voor den welmeenenden leeraar en verbittert zijne aanbidders tegen de critiek, die hen zoo veel zou kunnen leeren. Zou er waarlijk wel ondankbaarder werk zijn dan het recenseren van preken? Roei eens op tegen den stroom, den grooten stroom, die zelfs door zijn geweld preken van celebriteiten naar de pers moet voortjagen, van welke wij *gerust* durven zeggen, dat zij voor den onpartijdigen en bekwamen beoordeelaar beneden 0 staan. O redacteur der groene preken bij V. D. WIEL! hoe laadt gij eene schuld op uw geweten!

Van »*gerust* zeggen" gesproken — daarmeê hebben wij het anders als recensenten van preken volstrekt niet ruim, want wij gelooven, dat onze dierbare critiek onder ons maar al te omkoopbaar is, en dat het wetboek der homiletiek allerdringendst behoefte heeft aan herziening. Ieder legt de artikelen maar uit naar zijn eigen smaak, waarom de een al zijn heil in de schets zoekt, een ander in de dogmata, een derde in

den stijl, wat vierde in het toepasselijke, terwijl van het geheele wetboek dit wel eens de algemeene inhoud schijnt te zijn: »wees toch zoo eenzijdig mogelijk!" Zou 't ook daarvan komen, dat de kenners van 't vak weinig of geen vertrouwen bij 't publiek vinden? Zou 't ook hun eigen schuld zijn?

Stelt u nu eens voor, lezers, welk een vrolijk gevoel van ruimte en luchtigheid den schrijver dezer regelen streelt, terwijl hij den bundel van Prof. PRINS naast zich heeft, ten opzigte van welken deze genoemde bezwaren eigenlijk niet bestaan. Hoort maar wat de opdragt zegt in de taal van een dankbaren zoon tot zijn hoogeerwaarden (de titel komt den man om zijne kerkelijke betrekking toe, maar *aan mijn vader* ISAÄC PRINS, *Predikant te Amsterdam*, zou, dunkt ons, beter staan) vader! Eerst het gewone: »Vader! ik wilde u wel een blijk van hoogachting geven — zie deze preken: de Rotterdamsche gemeente heeft mij geene rust gelaten." Maar dan letterlijk het volgende: »Ik moet echter om volkomen opregt te zijn, u ook de keerzijde mijner overleggingen toonen en, tegenover den aandrang tot de uitgave, dien ik vermeld heb, niet verzwijgen, wat mij daarvan bijkans zou hebben afgeschrikt. Sedert ik namelijk geroepen ben, om aan onze hoogeschool, nevens andere vakken, ook de predikkunde, zoowel theoretisch als practisch, te onderwijzen, heb ik mij zelven, meer nog dan te voren, rekenschap trachten te geven van hare onveranderlijke grondbeginselen en van hare regtmatige eischen in onze dagen." (Volgen eenige regelen, over welke straks nader.) »Nu draag ik wel de bewustheid met mij om, dat ik mij van het begin mijner evangeliebediening af, met ernst bevlijtigd heb, om hieraan zooveel mogelijk te voldoen; maar niet minder diep ben ik er van doordrongen, hoezeer ik te dezen opzigte ben te kort geschoten en nog gedurig in velen struikel. Gij kunt hieruit opmaken, hoe ongaarne ik door de uitgave dezer leerredenen den schijn op mij laden zou, alsof ik meende zekeren graad van volkomenheid bereikt te hebben. En juist dit hield mij eene wijle tijds van de voorgenomen uitgave terug. Wanneer ik nu echter tegen zulk een vermoeden, waar het mogt hebben post gevat [N.B. is dat een bijvoegsel om den zin wat ronder te maken; of weet Prof. PRINS, dat zulk een vermoeden heeft post gevat?], met kracht protesteer, dan durf ik hopen, bij allen, die mij regt kennen

[N.B. wij kennen Prof. PRINS volstrekt niet, maar indien het waar was: *le style c'est l'homme*, dan was het zeker gemakkelijk om tot zijn karakter te besluiten; gelukkig voor Prof. PRINS, dat deze regel niet doorgaat en dat de mensch niet onvoorwaardelijk naar zijn stijl mag gerigt worden; want zou zijn collega GEEL hem in 't aangezigt den stijl dezer preken durven qualificeren?] geloof te zullen vinden. Meent overigens iemand dat de hervormde kerk eenig regt heeft, om ingelicht te worden omtrent den aard en de strekking van het Akademisch onderwijs, ook in de predikkunde, waarvan voor hare toekomst zoo onberekenbaar veel afhangt, welnu, hij zal dan door dezen bundel in staat zijn, om, wat althans onze hoogeschool en mij zelven betreft, daarover met eenige kennis van zaken te oordeelen."

Heerlijke woorden voor den recensent! De bundel is mede bestemd om beoordeeld te worden, en de auteur is een zeer nederig, zeer bescheiden man, die zijn werk volstrekt niet *onberispelijk* acht, wien het een genoegen moet zijn, zijne fouten te zien aanwijzen, niet voor zich zelven, (hij is er zich van bewust) maar voor zijne leerlingen en hoorders. Hierbij komt nog iets van belang. Hij heeft zelf in de opdragt, waarin wij nog zijn blijven hangen, ons geholpen in hetgeen waarover wij klaagden: in het onduidelijke van het wetboek der homiletiek; hij heeft met juistheid en beknoptheid de regels, waarnaar hij beoordeeld moet en wil worden, te boek gesteld en ons alzoo den maatstaf aan de hand gedaan. Wij hebben dus niets te doen als (daar wij, over 't algemeen, vrede hebben met dien maatstaf) hem met naauwgezetheid aan te leggen, telkens eerbiedig vragende: »hebt ge u hier en daar niet een streepje of een duim of een palm verzien, professor?" terwijl wij eindelijk de vermetelheid zullen hebben om op één punt als ijkers op te treden en den maat zelven aan onzen legger te onderzoeken.

Om nu dien maatstaf bekend te maken, zijn wij genoodzaakt nog eenige zinsneden uit de opdragt over te schrijven: »De overtuiging is in mij verlevendigd en versterkt geworden, dat de evangelieprediking des te beter zijn zal in zich zelve en voor de gemeente des te vruchtbaarder, hoe meer zij zich aansluit aan het wèlgekozen en wèlbegrepen Schriftwoord en voorts, met vermijding van alle gekunstelde vormen en over-

bodig sieraad, zich onderscheidt door gestrenge eenheid van onderwerp, eenvoudigheid van bewerking, algemeene verstaanbaarheid, geregelde, logische orde en echt praktische strekking, overeenkomstig de behoefte der gemeente." Bravo! Verder: »De meening wint in onze dagen veld, dat de leerrede, om aanspraak te maken op goedkeuring en lof, de kenmerken vertoonen moet van het scherp geformuleerd dogmatisch standpunt des predikers en vooral de resultaten van het godgeleerd en wijsgeerig onderzoek moet zoeken over te brengen tot de gemeente. Ik voor mij deel in die meening niet, althans niet onvoorwaardelijk, en betreur zelfs het misbruik, hier en daar van de wetenschap op den kansel gemaakt, en de schade, daardoor onvoorzigtig aangerigt. Dat de prediker, naar mijn oordeel, langs den koninklijken weg moet gevormd zijn voor zijn gewigtig werk, dat hij over de vraagpunten des tijds, even als over de christelijke waarheid tot in al hare bijzonderheden, zijne eigene wèlgevestigde overtuiging hebben moet en niet schromen mag, om haar, waar dit voegt, ook voor de gemeente onbewimpeld uit te spreken, daarvan behoef ik U de verzekering wel niet te geven. Maar dit neemt niet weg, dat ik mij zelven, zoo dikwijls ik optrad, en ook mijnen leerlingen gedurig herinner": — volgen woorden uit de *Wenken opzigtelijk moderne Theologie:* bravo! bravo! Professor! Zulk eene taal uit Leiden klinkt driewerf heerlijk; het dogmatische leven daar dreigt wel eens gevaarlijk te worden voor de practijk; maar geen nood, als *gij* inbindt, tempert, leidt, en dat doet zonder aanzien des persoons, zelfs met den moed en de onpartijdigheid, die vereischt worden om uit de hatelijke *Wenken* woorden als gulden woorden over te nemen! 't Zijn dan ook gulden woorden; jammer, dat die wenkenschrijver zooveel gegronde reden tot klagen heeft gegeven, ten gevolge waarvan zijne tegenstanders hem onschadelijk hebben kunnen maken. Doch wij hebben met uwe preken en niet met die wenken te doen, waarom wij ons haasten om met voorbijgang van eenige zinsneden, die anders ook der behartiging waardig zijn, deze nog over te nemen, die ons de meeste stof tot bedenking geeft: »Ik heb zelfs niet geaarzeld, om enkele leerredenen in dezen bundel te plaatsen, tot wier vervaardiging mij de aanleiding blijkbaar van elders gegeven was, of waarin misschien sommige denkbeelden en uitdrukkingen

van anderen onwillekeurig zijn overgenomen. De lof der oorspronkelijkheid toch, vaak al te duur gekocht, is de hoogste niet, dien wij zoeken moeten, en ik ben mij bewust, ook waar anderen mij waren voorgegaan op hetzelfde spoor, mijn eigen weg zelfstandig te hebben bewandeld. Dit kan U daaruit blijken, dat ik, bevreesd voor eenvormigheid en vrij van slaafsche navolging, voor elke leerrede een plan zoek te ontwerpen en te volgen, gewijzigd naar den aard van tekst en onderwerp en naar het doel, dat ik mij heb voorgesteld. Ook te dezen opzigte, meen ik, kan de les der verscheidenheid niet genoeg worden aangeprezen en in acht genomen."

En nu voor goed een einde aan 't citeren, maar om al dadelijk met hart en ziel op te komen tegen het geweld dat in deze voorrede tegen de *oorspronkelijkheid* gepleegd wordt. 't Is den professor gegaan, dunkt mij, met zijn homiletisch geweten als 't menig mensch met zijn geweten gaat. Het wijzigt zich al heel aardig naar onze zwakheden; meent toch niet, dat de vriend van veel uitgaan zich de waarde en den pligt der huiselijkheid zoo levendig voor den geest stelt als de meer ernstige; hij ziet dat huiselijke van zijne gevaarlijke zijde aan, namelijk dat het ons bekrompen en neêrslagtig kan maken — en stelt zich gerust over zijn niet huiselijk zijn. Ons komt het voor, dat van geene homiletische bepaling in deze voorrede met zooveel *dédain* gesproken wordt als juist van die oorspronkelijkheid, en dit heeft ons de oogen doen opengaan voor het hoofdgebrek dezer preken. Is 't u gegaan als ons, dan naamt gij den bundel herhaaldelijk in handen om den prediker te leeren kennen, dan hadt ge iedere reize veel goeds ontvangen; en toch gevoeldet gij dat er iets aan ontbrak. Waarom waren wij na 't lezen der eene preek van MODDERMAN al weêr nieuwsgierig naar de volgende? En waarom hebben wij gedurig onder 't lezen van diens twaalftal vergeten, dat wij wat langzamer en naauwkeuriger lezen moesten, zoodat wij nu onder het aangename vonnis eener herhaalde lezing liggen, terwijl de gedachte „recensent te zijn" ons alleen kon dwingen om de preken van PRINS gezet door te lezen? Omdat, onzes achtens, Prof. PRINS, uitgenomen dat minder gunstig eigenaardige in zijn stijl, in dezen zijn bundel ten minste, niets *oorspronkelijks* openbaart. Wat hij doet, konden honderd anderen evenzoo als hij gedaan hebben, ofschoon men niet mag

vergeten, dat men zeer zelden in één mensch de faculteit om zooveel en zoo velerlei zoo goed te doen, zamen vereenigd ziet. Laat Prof. PRINS in eene der maandelijksche preekverzamelingen nog eens eene preek uitgeven; uwe vrouw zal hem u voorlezen, en wij gelooven, dat zij dat ten einde toe kan doen zonder dat gij zegt: »die kan, die moet van Prof. PRINS zijn!" Zal u datzelfde gebeuren met eene preek van v. OOSTERZEE, TEN KATE, V. KOETSVELD, BEETS en wie niet al meer? Wat BROES en STEENMEIJER overdreven, dat houdt PRINS te veel achter: zijne eigenaardigheid, zijne oorspronkelijkheid. Wacht u voor de kwaadwillige vraag of daarvan iets in hem is. Zonder eenigen twijfel; onzes achtens heeft ieder mensch iets geniaals, maar het gelukt sommigen, misschien wel uit pligtbesef, dat geniale te onderdrukken. Dat kan echter alleen plaats hebben, wanneer het genie niet zoo onwederstandelijk dringt als bij velen. Dwing één der bovengenoemden eens, om eene preek te schrijven, zoo, dat gij niet merken kunt van wien zij is; al stond er de doodstraf op, zij zouden het onmogelijk kunnen. Waar die vonk echter aanblazing noodig heeft, komt men er zoo ligt toe om zich zelven niet te geven zooals men is, 'twelk ons toch altijd als een zeer groot gebrek in een prediker voorkomt. En waarom moet men zich zelven in zijne eigenaardigheid geven en niet gewikkeld in een kleed, dat de persoon onzigtbaar maakt? Staat niet de oorspronkelijke bloot voor zoovele fouten? Eilieve, mijdt die fouten steeds meer en meer, maar niet door er iets meer beteekenends voor weg te werpen. Dat uitstekende puntje is juist het puntje van aanknooping met de harten van anderen. Niets uitstekends te hebben kan alleen schadeloos zijn als alles uitstekend is.

Dit neemt nu volstrekt niet weg, dat de preken van Prof. PRINS nut kunnen doen; ik wil ze ieder gaarne te lezen geven; maar wat in een artikel van een woordenboek best kan gemist worden (en Prof. PRINS heeft onzes achtens voortreffelijke gedeelten van het Bijbelsch Woordenboek geschreven), kunnen wij in preken niet ontberen: een preekbundel moet zoo spreken, dat onwillekeurig voor dat boek een man in de plaats komt, een man met een bepaald karakter, een denker of een poëet, een dogmaticus, een historicus, een criticus, een exegeet — maar uit dezen bundel leer ik niet wie Prof. PRINS is. En ik geloof dat dit zoo geheel anders zou kunnen zijn. Wanneer

wij met opletttendheid nagaan, hoe wij hem van elders kennen, dan komen wij tot de overtuiging, dat hij wel degelijk zijne eigenaardigheid heeft. Om die aan te toonen op een gebied dat zeer na aan het homiletische grenst, herinneren wij alleen zijn vroeger verschenen werk: *Allerlei uit de Heilige Schriften des Nieuwen Verbonds.* Hier is de man in zijn element als practisch exegeet, vooral als een zoodanige, die het kleine en vaak niet opgemerkte weet op te sporen en ten nutte zijner lezers aan te wenden. Ons dunkt dat zijne leerredenen er zoo ontzaggelijk bij zouden gewonnen hebben, als hij niet in de voorrede van dàt boek had kunnen schrijven: »Indien iemand meenen mogt naar deze opstellen, zooals zij daar liggen, mijnen gewonen prediktrant te kunnen beoordeelen, hij zou zich zeer bedriegen." Blijkbaar ackt de schrijver het een zegen, dat de zoodanige zich zeer zou bedriegen, maar wij achten het schade, groote schade. Wij bewonderen hem, dat hij van allerlei preekmanieren vaak het beste heeft overgenomen, dat wij bij hem sporen vinden van de bestudering der meest verschillende modellen; wij willen zelfs met verbazing opmerken, hoe geheel hij al die kunst in zijne magt heeft; maar onze droefheid verbergen, dat hij niet op geheel eigenaardige wijze zijne kennis en bekwaamheden met één band omsluit — dat mogen wij niet. Wij zien het ongaarne dat wij in den geheelen preekbundel geen spoor ontdekken van worsteling met eene te veel eischende individualiteit en dat hij ook deze geheel in zijne magt heeft. Daardoor krijgen deze preken van den man van meer dan alledaagsche bekwaamheid een alledaagsch voorkomen; zij missen dat wat men *karakter* noemt; zij zondigen tegen den regel: »geef u zelven!"

Wanneer wij nu het genoemde gebrek in verband beschouwen met de betrekking, die de auteur in de kerk bekleedt, dan spreken wij onze meening uit, dat het ook daaraan zich zal wreken. Wel zal hij aan den eenen kant bewaard blijven vóor den schadelijken invloed, dien mannen met al te sterk sprekende eigenaardigheid hebben, van namelijk de geesten der aan hunne zorg toevertrouwde predikers te veel naar den hunnen te *vormen*, zonder ze te *leiden*; maar aan den anderen kant zal hij waarschijnlijk minder invloed oefenen, omdat hij niet aantrekt, omdat hij koel en onverschillig laat, wel niet de mannen der alledaagschheid, maar de geniale koppen, die

juist het meest leiding noodig hebben. De academieburgers, die met een hoogleeraar dweepen, moeten hem kunnen qualificeren als een groot exegeet, dogmaticus, historicus, homileticus. En te meer betreuren wij dat gebrek van eigenaardigheid, omdat overigens deze geheele bundel ons bewijst dat er van een man als Prof. PRINS zoo veel is te leeren wegens den schat zijner kennis en zijner ervaring, die, dunkt ons, alleen den glans van 't karakter mist, om allen tot zich te trekken.

Toetsen wij toch aan de boven uitgeschreven regels 's mans preken en wij zullen veelzins het *onberispelijke* er van erkennen.

De prediking moet zich aansluiten aan het *wèlgekozen* schriftwoord. Wij weten niet éénen tekst aan te wijzen, waarover wij het vonnis zouden durven uitspreken, dat hij niet *wèlgekozen* is. De schrijver houdt zich in 't geheel niet op met de dwaasheid der zoodanigen, die de meest gebruikte teksten als *afgesleten* beschouwen, maar schijnt met ons in de overtuiging te deelen, dat die teksten niet zonder reden de meest gebruikelijke zijn en waarheden of vermaningen behelzen, die der gemeente niet genoeg kunnen worden ingeprent. Voor 't meerendeel bezigt hij dan ook bekende gedeelten der schrift, huldigt evenmin de overdrijving der liefhebbers van frappante teksten als die van anderen, die ons weldra zullen dwingen, om over het geheele eerste deel van den Brief aan de Romeinen ééne preek te maken, omdat alles daarin zoo innig zamenhangt. Ook weet hij de verscheidenheid in zijne tekstkeuze te behartigen, nu eens een historisch, dan weêr een paraenetisch, soms een meer bespiegelend, éénmaal een zuiver dogmatisch onderwerp, *over onze uitverkiezing door God.* Altijd kiest hij een tekst, die ook eene practische zijde heeft. In één woord, in de zaak der tekstkeuze acht ik Prof. PRINS *onberispelijk*, een model.

Het schriftwoord moet niet enkel *wèlgekozen*, maar ook *wèlbegrepen* zijn. Het spreekt van zelf, dat ten dezen aanzien het karakter van Prof. PRINS zich niet heeft kunnen verloochenen, al komt het ook niet helder aan het licht. De vrucht van naauwkeurige bijbelstudie, de begeerte om de schrift te verstaan, komen hier duidelijk aan 't licht. Vooral roemen wij de exegese van *Matth.* VIII:20; van *Mark.* I:7; van *Rom.* XII:2; van *Efez.* I: 7. En wij zouden nog eens gaarne

van *onberispelijk*, nog eens van *model* spreken, wanneer niet de laatste preek het uitdrukkelijk verbood. Prof. PRINS schijnt tegen het spreekwoord te zijn: *einde goed, al goed*, want wij achten die preek de minste uit het geheele boek. Eilieve, leest eens 1 *Petri* IV: 10, dien krachtigen tekst, waarin PETRUS spreekt van de *gave*, die ieder ontvangen heeft en die hij moet *bedienen*. Dat woord *gave* heeft immers nog eene andere beteekenis dan hetgeen wij gewoonlijk onder de ons verleende gaven verstaan. Het duidt toch de eigenaardige bekwaamheid en geschiktheid aan, die ieder Christen door den H. Geest ontvangen heeft, om voor Gods rijk te arbeiden; ziet vooral het volgende vers, dat, zoo al niet bij den tekst opgenomen, dan toch bij zijne verklaring moest gebruikt zijn. Ook had de schrijver de eigenaardige kracht van dat *bedienen* niet moeten over 't hoofd zien; maar ten gevolge van zoo laxe exegese wordt natuurlijk de geheele tekst in de behandeling verwaterd, en komt Prof. PRINS bij het toespreken van de studenten in deze preek, die tot opening van den cursus moest dienen, tot de op zijn zachtst gezegd vreemde woorden: »Op u, ik erken 't, is het overwogen tekstwoord voor 't oogenblik nog niet van regtstreeksche toepassing; maar het wijst u de bestemming aan, waarvoor gij u zoekt te bereiden." Hoe? studenten mogen nog geene leden zijn van de burgerlijke maatschappij, wat zij gewoonlijk niet ambiëren — maar zijn ze 't ook niet van de Christelijke, die PETRUS bedoelt? Zeker worden wij door het *ubi plura nitent* tot deze opmerking gebragt en gedrongen haar zoo zonder terughouding uit te spreken.

Om nu meteen wat ons nog lakenswaardig schijnt te noemen, waartoe wij van zelf geleid worden door den volgenden homiletischen regel: »dat de evangelieprediking alle gekunstelde vormen moet vermijden;" ons mishagen juist hier die gekunstelde vormen; 't is wel niet altijd 3×3, maar toch dikwijls. Wanneer zal men toch afleeren, die ijdele symmetrie te volgen? Zoo dikwijls vragen wij ook in deze preken naar de inwendige noodzakelijkheid van dit of dat punt. Bedenkelijk komen ons de *vier* toepasselijke punten van Preek VII voor; maar vooral de gansche toepassing van Preek IX. Is de geheele leerrede niet toepassing als men ten tekst heeft: *wordt dezer wereld niet gelijkvormig!* En welaan, gij wilt er eene om 't gebruik te huldigen, en behalve de

toepassing nog een tweede deel om de waarheid te bewijzen — waarom dan al weêr *noodzakelijk*, *gepast*, *mogelijk?* is dat zuiver logisch? Ook de anders zoo voortreffelijke preek over de *voorbeschikking* heeft *drie* toepasselijke punten, waarvan 1°. *alle roem is uitgesloten* — wij zien niet in, hoe deze toepassing bepaald uit de voorbeschikking volgt; dat zou evenzeer het geval zijn als God niet voor eeuwen, maar bij het schenken van het heil des evangelies eene wilsbepaling dienaangaande gemaakt had.

Kunnen noch mogen wij alzoo onze goedkeuring aan den preekbundel schenken, wanneer wij aan die vermijding van alle gekunstelde vormen denken, des te hooger loopen wij er mede als wij vernemen, hoe alle *overbodig sieraad* zoowel in de opdragt als in de preken wordt verloochend. Er is volstrekt geen streven naar opschik in dit boek en volstrekt toch ook geene verwaarloozing van den vorm; de stijl is de deftige preekstijl, meer nog naar het eenigzins te deftige dan naar het gemeenzame overhellende. Beeldspraak is juist gekozen en zuiver gehouden. Er is afwisseling van den onderwijzenden, vermanenden, bestraffenden, opwekkenden toon — zelfs de zalvende laat zich hooren, maar toch spaarzaam. — Met gelijken lof kunnen wij getuigen voor de *eenheid van onderwerp*. Wij willen niet kleingeestig zijn en voor iedere vraag, die bij ons oprijst, uitkomen; wij willen de laatste preek nu ook maar stil laten rusten, maar dan ook op de themata of opschriften van deze preken als voorbeelden wijzen. Prof. PRINS weet juist en naauwkeurig waarover hij telkens preken zal, en wie dat in zoo weinige woorden zoo juist weet te omschrijven, die moet ook wel bij de behandeling voet bij stuk houden, gelijk hier meestal geschiedt.

Daarenboven kan ons oordeel niet anders dan zeer gunstig zijn wat de *eenvoudigheid*, *algemeene verstaanbaarheid*, *geregelde logische orde en echt practische strekking* aangaat, onder voorbehoud altijd van 'tgeen wij meenden te moeten aanmerken op het *gekunstelde in den vorm*, dat ook tot schade van de logica komt. Maar overigens bevelen wij deze preken ten dringendste aan om te bestuderen, hoe men voor het publiek nuttig kan preken. Prof. PRINS heeft niet te vergeefs jaren lang in de gemeente gearbeid en wel met lust en opmerkzaamheid. Hij spreekt eene taal, die de meesten verstaan, hij kent den weg

om de harten der menigte te leiden. Navolgenswaardig is dan ook zijne manier om onderscheidende toepassingen te maken, platweg gezegd voor *bekeerden* en *onbekeerden*. Meesterlijk ontwijkt hij het gevaar om door die toepassingen den lieven hoogmoed te streelen of de vreeze op te wekken bij een zeker bijzonder soort van menschen, die dat wel aangenaam vinden. En toch ontwijkt hij ook meesterlijk het gevaar, om op grond van eene verleidelijke theorie alle kerkgangers voor Christenen te houden van den echten stempel, voor halve engelen, zooals dat wel eens gebeurt.

Maar hiertoe is Prof. PRINS veel te veel de man van de practijk. Dat hij het is mogen wij ook veilig als den grond beschouwen van zijne denkbeelden over dogmatische preken. *Godgeleerdheid* en *godsdienst* — die beiden houdt hij zuiver gescheiden; als academieprediker preekt hij toch als voor eene gemeente; voor hoe menigen hoogleeraar is de predikstoel in de Christelijke vergadering niet onderscheiden van den catheder in de collegie-kamer. 't Zijn dan ook leerredenen, die de vrucht zijn van zulk eene verwarring! Leerredenen, die den nadenkenden de vraag afpersen of die prediker jonge lieden moet opleiden om vooral door de prediking des woords harten voor CHRISTUS te winnen. Die vraag doen wij met het oog op Prof. PRINS niet hoofdschuddende, maar om er een dankbaar *ja* op te laten volgen; want het resultaat van geheel onze beschouwing is dit, dat de Hoogleeraar in dit boek zijne bevoegdheid om aan 's lands eerste academie onderwijs in de homiletiek te geven, heeft bewezen, daar hij de eeuwig geldende regelen dier wetenschap zich bewust is, er zich blijkbaar naar heeft gevormd en nog verder naar vormen kan. Dit gunstige oordeel moge opwegen tegen het minder gunstige dat wij te vermelden hadden. Kan Prof. PRINS, kunnen zijne vrienden onze welmeenende critiek niet verdragen, wij zullen daarom geen woord terugnemen, daar wij ons bewust zijn zonder aanzien des persoons, uit belangstelling in de zaak der evangelieprediking ons gevoelen geuit te hebben, en volmondig onze vreugde kunnen betuigen over de bekleeding van den hoogleeraarspost door zoo bekwaam een man. De tijd is immers voorbij, dat men iemands werk als *volmaakt* moest beschouwen om er meê te zijn ingenomen?

Het Leven van DAVID. *Door* W. D. STATIUS MULLER. *Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. 1858. *In post 8vo. XII*, 198 *en* 2 *bl.* ƒ 1-25; *geb. in geheel linnen met verguld.* ƒ 1-50.

De schrijver van dit boekje, Evang. Luth. Predikant te Schiedam, meende bij het verlaten zijner gemeente te Zutphen eene gedachtenis zijner werkzaamheid aan zijne vrienden te moeten schenken, en gaf daartoe eenige leerreden uit, die wij in dezen bundel vereenigd vinden. Om anderen niet tot jaloerschheid te verwekken, droeg hij ze op aan alle gemeenten, waarin hij leeraar is geweest, Tiel, Brielle, Helvoetsluis, Bodegraven en Zutphen. Hij voegde er tot inleiding of opdragt bij, de rede door hem gehouden tot afscheid van zijne Zutphensche gemeente. De overige tien preken behandelen het onderwerp, dat op den titel staat uitgedrukt. Maar neen! niet alle tien hebben op het leven van DAVID betrekking. De rei wordt bij N°. 5 op het onverwachtst afgebroken, door eene leerrede over SAULS *laatste toevlugt en dood.* Waarom die vreemdeling zich tusschen de negen gezusters heeft ingedrongen, begrijpen wij niet. Zij had best kunnen worden gemist. Zij verbreekt de eenheid. Zij is hier niet te huis. Vergeefs hebben wij naar de reden van dit onverklaarbare verschijnsel gezocht, dat in lijnregte tegenspraak is met den titel van het boek en met het plan van den schrijver.

Wat nu de overige hier geleverde preken betreft, zij handelen over DAVIDS *jeugd*, zijn *strijd met* GOLIATH, zijne *vriendschap met* JONATHAN, zijne *vervolging door* SAUL, zijne *grootmoedigheid jegens* SAUL, zijn *val*, zijn *berouw*, zijne *laatste lotgevallen*, zijn *lijden en dood.* — Zij kenmerken zich door eenvoudigheid en door een goed gebruik van den tekst voor de practijk van het leven. Zij onderscheiden zich niet door nieuwheid van vinding en voorstelling, terwijl de schrijver, die toont nog geheel en al op supranatureel standpunt te staan, door zijn arbeid niets heeft toegebragt om eenig licht te verspreiden over zulke zaken, waarbij de ontwikkelde leden der gemeente in onze dagen voorlichting behoeven, begeeren en ook ontvangen moeten. Het zij genoeg op het verhaal van SAUL's bezoek bij de profetes te Endor te wijzen, om deze

opmerking te regtvaardigen. De uitgever heeft gezorgd voor een goed uiterlijk van dit boekje. Het zij velen eenvoudigen tot stichting en zegen. —R—

Blikken in het Leven der Natuur. Afl. 2, 3, 4 *en* 5. *Leeuwarden*, G. T. N. Suringar. 1858. *In post* 8*vo. Per jaarg. f* :-90.

Onder dezen titel gaat de uitgever SURINGAR te Leeuwarden voort, kleine schetsen van verschillende schrijvers over menigerlei onderwerp uit het gebied der natuurwetenschap aan ons publiek aan te bieden. Afl. 2 bevat eene schets van Dr. T. C. WINKLER, »Aan het strand der zee", waarvan de titel echter min gelukkig gekozen is, daar ze handelt, niet zooals men vermoeden zou over hetgeen aan het strand der zee te zien en op te merken is, maar over watervogels. Voor dengene die uit deze bladen iets wenscht te leeren, behoeft dit kleine, onwillekeurige bedrog geene reden van teleurstelling te zijn, want er wordt daarin veel wetenswaardigs op vrij onderhoudenden, bevattelijken toon medegedeeld. Wilden we iets aanmerken, het gewigtigste zou zijn, dat ook hier weêr zoo dikwijls een ongelukkig gebruik gemaakt wordt van het woord *instinct*. Op bl. 55 wordt te kennen gegeven, dat de list, die sommige vogels bezigen om de aandacht van hunne belagers van hun nest af te leiden, uit instinct voortvloeit. Ref. zou wel eens willen weten, waarom dit geene verstandelijke uiting zou mogen heeten. Dat de spin zich een net weeft, kan eene instinctmatige handeling genoemd worden, eene handeling waartoe men begrijpt dat de aandrift haar van nature ingeprent is, en die zij niet zou kunnen verrigten zonder bepaalde organen daartoe geschikt, die er juist op wijzen dat het weven van een net in hare natuur ligt. Daar zijn zoo onmerkbare trappen tusschen instinct, in de ruime beteekenis die men gewoonlijk aan dit woord geeft, en verstand, dat men door het ruime gebruik van dat woord onwillekeurig eene materialistische opvatting van de zielsverrigtingen — ook bij den mensch — in de hand werkt. Maar het misbruik met dat woord zal nog wel lang voortduren; de psychologen schijnen nog niet tot de overtuiging gekomen te zijn, dat ook voor hunne wetenschap de methode vruchtbaar kan zijn, die voor de ontleed- en

natuurkunde des ligchaams zulke schitterende uitkomsten opgeleverd heeft, namelijk de weg van vergelijking met de dieren. BURDACH's werk, »Blikken in het leven", waarvan voor eenigen tijd ten onzent eene vertaling uitgekomen is, bevat, bij veel wat als verouderd aangemerkt mag worden, in die rigting veel verdienstelijks. Mogten we der Redactie van de »Blikken in het leven der Natuur" een onderwerp ter behandeling aanbevelen, dat in belangrijkheid boven vele uitmunten en zeker aangenaam te lezen zijn zou, dan wilden we de vrijheid nemen haar aan te sporen om geloofwaardige mededeelingen van verstandelijke uitingen bij dieren, zooals ze in menigte hier en daar verspreid gevonden worden, te verzamelen en daaraan een paar afleveringen van hunne »Blikken" te wijden.

Afl. 2 wordt aangevuld door een klein stukje van BERNSTEIN, getiteld: »De geheimen der natuur." De titulatuur in deze aflevering is bepaald ongelukkig, want dit stukje weder behelst alleen eene veroordeeling van de natuurphilosophie.

De derde Afl. bevat: »Veranderingen en bewegingen in de natuur, naar BERNSTEIN", en »Schetsen uit het dagelijksch leven der insecten, naar het Zweedsch van P. F. WAHLBERG." Het eerstgenoemde stuk is bepaald sterk in paradoxen, zooals BERNSTEIN ze trouwens meer heeft. Men leze alleen de titels der Hoofdstukken. Zoo is Hoofdst. 3 getiteld: »Hoe een rots wandelt"; Hoofdst. 5: »De rotsen wandelen ook over het vaste land"; Hoofdst. 6: »Merkwaardige zomerreis eener rots". Men kan wel niet ontkennen, dat die titels iets piquants hebben. Dit stuk is over het geheel al vrij slecht vertaald. Overigens is het boeijend geschreven en beklagen we het dat we de halfrijpe theorie van de gletscherbeweging, waartoe men bijna uit wanhoop in den laatsten tijd gekomen was, hier reeds populair voorgedragen vinden. Die geheimzinnige beweging der gletschers is inderdaad veel gemakkelijker te verklaren dan volgens de voorstelling dat zij werkelijk een vloeijen, als van eene zeer dikke vloeistof, genoemd zou mogen worden. Bij gebreke van iets beters wisten de natuurkundigen in den laatsten tijd die voorstelling wel vrij smakelijk te maken, maar reeds bij ROSSMÄSSLER in zijn jongste — ook ten onzent vertaald uitgegeven — werk over »Het Water" vinden we eene minder gewrongen verklaring, die echter eerst ten volle gegeven is door de proeven van de Engelsche natuuronderzoe-

kers FARADAY en TYNDALL. Die proeven hebben geleerd, dat de waarheid veel eenvoudiger was dan de verkeerde voorstelling die men zich van de zaak maakte. Wanneer namelijk het bed van het berg-ijs eene andere helling krijgt, of wel breeder of naauwer wordt, of wanneer de weg zich kromt, vloeijen de ijsdeeltjes niet uiteen om zich te schikken naar de ruimte die hun aangeboden wordt, maar inderdaad worden ze ten gevolge van de kracht, die van boven op ze drukt, vanéén gereten, met dien verstande evenwel dat de breukvlakten weder zamengelijmd worden, door het water dat er tusschen dringt en bevriest. In de eenvoudige omstandigheid dat water tusschen naauwe spleten in het ijs zoo gemakkelijk bevriest, ligt volgens de schoone proeven der bovengenoemde natuuronderzoekers de sleutel van het geheele geheim der beweging van het berg-ijs.

Eene andere onjuiste voorstelling die we op bladz. 114 vinden is al zoo dikwijls bestreden, dat het bijna een ondankbaar werk genoemd mag worden, er weder op terug te komen. Het is deze: dat het water onder alle vloeistoffen de eenige is, die bij het vastworden zich uitzet. Alleen ontbreekt hier de teleologische uitweiding, die wijst op het nut dat deze inrigting aanbiedt voor de instandhouding van het leven der visschen. Die uitweiding is dan ook al vrij afgezaagd, maar de geheele meening is, als gezegd, onjuist. Daar zijn vloeistoffen — hetzij ze bij den gewonen warmtegraad der lucht in dien staat voorkomen of dien eerst bij verwarming aannemen — welke even als water bij het vast worden eene meerdere ruimte innemen, zoodat het vaste ligchaam dus ligter wordt dan de vloeistof, waaruit het ontstond. Reeds voor eenige jaren bouwde een Fransch natuurkundige daarop eene theorie ter verklaring der werking van het in vloeibaren staat verkeerende binnenste der aarde op hare korst. Dit diende dus genoegzaam bekend te zijn. Wel zijn er daarentegen ook andere vloeistoffen (die men vroeger meer bepaald op het oog had, omdat men er ook meer dagelijks meê omging) b. v. gesmolten hars, was, zwavel, enz., die bij het vast worden inkrimpen en dus zwaarder worden, maar waar het op aankomt: het water is de eenige vloeistof niet die zich bij het vast worden uitzet. Eindelijk vinden we opgegeven (bl. 113), dat de temperatuur van het wereldruim op — 50° C. berekend wordt. POUILLET berekende

die temperatuur op — 142° C, en op Fort Reliance in N.-Amerika zijn temperatuursgraden van niet minder dan — 56.7° C waargenomen.

Uit deze opmerkingen zal men kunnen opmaken, dat we met dit eerste en verreweg grootste gedeelte van de 3e aflevering niet zeer ingenomen zijn. Des te meer voldoet het stukje, dat de nog beschikbare ruimte in die aflevering aanvult, en 't welk schetsen geeft uit het dagelijksche leven der insecten.

Afl. 4 handelt over »de kunst om goud te maken." Daarin wordt eerst de vraag behandeld of zij volgens het tegenwoordige standpunt der wetenschap als mogelijk beschouwd moet worden, en daarop teregt met een voorzigtig geuit »ja" geantwoord. Vervolgens wordt het beginsel, waarvan de alchemisten bij hunne hardnekkig voortgezette pogingen om goud te maken, uitgingen, verklaard en de wijze uiteengezet, waarop zij zich voorstelden, dat de natuur goud maakt. Verder wordt verklaard wat men onder den »steen der wijzen" verstond, en daarbij ter vergelijking gewezen op de gist, eene van die »stikstofhoudende stoffen, die onder den invloed van warmte en vochtigheid spoedig in ontleding overgaan, en daarbij het vermogen bezitten om andere stoffen, die op zich zelf niet zoo veranderlijk zijn, alleen door hunne aanraking ook tot ontleding te dwingen." Voor een populair geschrift is dit wel wat ver getreden op het gebied der »catalytische kracht", die, altijd gewantrouwd, vooral in den laatsten tijd ten gevolge van SCHÖNBEIN's onderzoekingen veel kans heeft om uit de rei van bijzondere krachten geschrapt te worden, even als het in der tijd met de levenskracht gegaan is. Maar deze aanmerking zij slechts ter loops gemaakt. De Schr. leert verder: »hoe men de deugdelijkheid der kunst bewees door »bedrog en goocheltoeren" aan den eenen kant, maar ook door »waarnemingen, die op zich zelven volkomen juist, ten gevolge van den toenmaligen trap der natuurkennis verkeerd werden uitgelegd." Eindelijk wordt nog met een woord gesproken van het nut, dat de alchemie gehad heeft voor wetenschap en nijverheid. Het verwonderde Ref., dat niet met een enkel woord melding gemaakt werd van den ijverigen verdediger der alchemie in onzen tijd Mr. TIFFEREAU (?), die door licht en sterk salpeterzuur reeds goud uit scheikundig zuiver

zilver gemaakt wil hebben. Men zal echter uit deze aankondiging wel hebben kunnen opmaken, dat het stukje verdienstelijk geschreven is.

Wij vragen bescheidenlijk de vergunning om hetzelfde te mogen zeggen van het stuk over »warmtegeleiding" van onzen verdienstelijken, met roem ook in het buitenland bekenden natuurkundige Dr. J. BOSSCHA, JR. Dit stuk, voorkomende in Afl. 5, behandelt vooreerst de geleiding door vaste stoffen, door water, door lucht, en verklaart als toepassing daarop het nut van dubbele vensterramen. Verder zet de Schr. uiteen hoe het komt dat ijzer en marmer van gelijke temperatuur, mits kouder of warmer dan de hand, voor ons gevoel eene verschillende warmte schijnen te bezitten, en neemt hij hieruit aanleiding om op te merken — zeer juist! — »hoe oppervlakkig en ongerijmd de bewering is diergenen, die de waarnemingen onzer zintuigen bedriegelijk en de uitspraken van ons verstand, wanneer het alle waarneming uitsluit, voor onfeilbaar verklaren." Allen philosophen ter behartiging aanbevolen! Verder worden uit het aangevoerde eenige toepassingen gemaakt op woning en kleeding, de beteekenis van de uitdrukking: verwarmende kleeding opgehelderd en verder de proef van LEIDENFROST met de gevolgen daaruit af te leiden behandeld. Ten slotte wordt gesproken over de warmtegeleiding ten gevolge van de bewegelijkheid van water en lucht en hierbij gehandeld over de verwarmingstoestellen door verwarmd water. Op de laatste bladzijde geeft de Schr. gelegenheid om eene aanmerking te maken, waar hij ter loops spreekt van »de maan, die gelijk wij weten, geen dampkring bezit." Die opmerking schijnt heden ten dage niet meer geheel juist. Wel blijven de gronden onaangetast, waaruit men vroeger zoo al niet de afwezigheid, dan toch de onmerkbaarheid van zulk een dampkring afleidde; maar sedert de gegevens door een Deensch sterrekundige aan het licht gebragt, en medegedeeld in FECHNER's werkje: »Prof. SCHLEIDEN und der Mond", moet men de mogelijkheid erkennen, dat op de zijde van de maan die bestendig van de aarde afgewend is, eene zeer merkbare atmospheer bestaat, waarvan de naar ons toegekeerde zijde slechts een voor naauwkeurige sterrekundige waarnemingen onmerkbaar gedeelte zou kunnen bezitten.

Mogen de »Blikken in het leven der Natuur" verder in ruime mate bijdragen tot bevordering van de kennis der natuur.

18 Jan. 1859. A. S.

PHOCION. *Eene historische Studie van* A. ROMEYN, *Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct. Rotterdam.* C. W. Draijer. 1858. *In gr.* 8*vo.* 63 *bl.* *f* : - 50.

Het doel van den schrijver was, zooals hij in zijne voorrede getuigt, om eene rehabilitatie van PHOCION's goeden naam te leveren. Hij vangt aan met doel en weg van den waren staatsman te schetsen en stelt vast, dat de ware staatsman, met vaste beginselen toegerust, zich schikt, waar het noodig is, naar den geest zijns volks, en alleen dan kan slagen, als hij de vóor het karakter zijner natie geschikte middelen aangewend heeft. Ik kan dit den schrijver niet toestemmen. Een staatsman, natuurlijk een ware, moet zich niet schikken naar den geest zijns volks, waar het noodig is; maar alleen dan en dan ook geheel, als het karakter van dat volk goed is. Blijkt het dat eene natie inderdaad haar waarachtig belang beoogt, een belang, dat met wat waar, regt en goed is niet strijdt, de staatsman schikke zich naar den geest van dat volk en lette slechts in zooverre op de omstandigheden, als hij daardoor de goede beginselen, waarmede alleen volksgeluk bestaanbaar is, niet zal verloochenen; anders lette hij er niet op.

Om zijne stelling te verdedigen geeft de schrijver eene biographie van PHOCION, den Athener. Hij wil ons in 't leven van dezen man doen zien, dat hij daarom alleen het slagtoffer van zijne beginselen geworden is, omdat hij ze wilde toepassen ook toen ze met den tijdgeest in strijd waren. — PHOCION behoorde ten tijde van PHILIPPUS en ALEXANDER te Athene tot de Macedonische partij en was tegen den oorlog, om de eenvoudige reden, dat hij het raadzaam achtte (bl. 23) den weg der overreding en der bevrediging in te slaan met hen die sterker waren dan de Atheners, raadzamer dan de wapenen op te vatten. En te regt, volgens den heer R. (bl. 25), »want het leven des Atheenschen staats scheen uitgedoofd."

Onafhankelijk te zijn (bl. 51) stond niet meer in de magt der Atheners. Daarom volgde hij eene verzoenende staatkunde (bl. 56), in de volle overtuiging, dat de oorlog tot niets anders leiden kon, dan om de banden knellender te maken. Daarom ijverde hij tegen DEMOSTHENES en onderhandelde met ALEXANDER en ANTIPATER, en hielp zooveel mogelijk de Macedoniërs Griekenlands vrijheid vernietigen. Na de amnestie, door POLYSPERCHON verleend, werd hij het slagtoffer zijner politieke vijanden (bl. 38—48), de democratische factie. — Ik zie in PHOCION iemand, die aan den wil, den *Hang* van het volk te veel toegaf en te weinig lette, of die begeerte geoorloofd was of niet. 't Volk had geene energie genoeg om de banier der vrijheid op te steken: welnu, dacht PHOCION, dan maar niet. De heer R. ziet (bl. 63) in hem »een Staatsman, die bij het beramen zijner plannen alles in rekening brengt behalve den geest en den gemoedsaard van het volk, waaronder (over?) hij bewind voert." Intusschen druischt het geheele werkje juist tegen zulk eene zienswijze aan. Op bl. 17 lezen wij: »PHOCION was verzekerd bijval te vinden, wanneer hij de zekere nadeelen des oorlogs afschilderde": vrede wilde dus het volk en rust. Op bl. 25: »het leven des Atheenschen volks scheen uitgedoofd"; »er is te Athene geene plaats meer voor vrije burgers en raadslieden, alleen voor dezulken, die doen wat hun bevolen wordt." 't Volk was dus zoo erg niet op tegenstand gesteld. »Onder zulke omstandigheden was PHOCION zaakwaarnemer en vriend van ALEXANDER en ANTIPATER." Dus hij volgde veeleer den *Trieb* zijner medeburgers. En bovendien blijkt ons uit DEMOSTHENES' welsprekende oraties ten volle, dat hij, die bij 't volk van vrede en rust en toelagen en bedeelingen gewaagde (bl. 10), vrij wat meer naar het hart der Atheners sprak, dan hij, die ten strijde aanvoerde tegen de Macedonische overheersching. In enkele opgewonden buijen werd de kreet »te wapen" gehoord, maar zij waren van korten duur. Ik kan daarom den heer R. niet toegeven, wat hij aan het slot van zijn werkje beweert: »PHOCION wilde vrede, omdat de geest van zijn volk niet meer de geest was, die de Marathon-strijders bezielde en hun gemoedsaard traag en vadsig en weelderig was. PHOCION is gevallen, niet als het slagtoffer van zijne verzoenende politiek, veeleer van partijhaat. Hij blijft voor mij het voorbeeld van een staatsman, die aan den

geest en den gemoedsaard van zijn volk gehoor heeft geleend, zonder daarop te letten, *hoe* die waren.

De biographie zelve als zoodanig is overigens aangenaam en onderhoudend geschreven, al valt de rehabilitatie ook minder gunstig uit. De schrijver vergunne mij echter nog een paar observaties.

Op bl. 12 lezen wij: »terwijl DEMOSTHENES meer tot het gevoel en de hartstogten zijner hoorders sprak, trof PHOCION hen door de juistheid zijner oordeelen." Die tegenstelling is niet juist. Ik geloof dat de redevoeringen van den eerste, waarin hij PHILIPPUS' politieke *intrigues* met een adelaars-oog doorziet, de drijfveêren van al zijne handelingen aan 't licht brengt, nog al van een treffend juist oordeel getuigen. — Bl. 54 staat: »dat PHOCION in de school van PLATO was opgeleid," ik geloof het gaarne, maar dan heeft hij stellig niet veel van zijn leermeester geprofiteerd. Immers hoe zou hij zich niet aan eene geld-aristocratie, als die op bl. 82, onttrokken hebben, hij de leerling van hem, die sprak: *»τιμωμένου δὴ πλούτου καὶ τῶν πλουσίων, ἀτιμοτέρα ἀρετή τε καὶ οἱ ἀγαθοί"?* — Bl. 85: »het behoud van een volk is de hoogste wet." Toegestemd! mits niet ten koste van deugd en eer. — Bl. 60: »ieder individu in 't dagelijksche leven laat zich leiden, deels door zijn gevoel deels door zijn verstand. Ongelukkig die de inspraken van een van beiden slechts hoort." Neen! Welzalig hij, die dat doet; die weet dat wij niet gevoelen zonder ons verstand, en gevoelen niet staat tegenover inzien, begrijpen of verstaan, maar eenig en alleen 't gevolg van het erkennen is. Verder zou ik 't woord »deszelfs" (bl. 11) liefst weggelaten hebben. Ten slotte schijnt mij het woord van GROTE veel waarheid te bevatten: »in so far as this great public misfortune can be imputed to any one man — to no one is it more ascribable than to PHOKION", voor zoover hij met zijn invloed DEMOSTHENES krachtig had kunnen ter zijde staan.

Januarij 1859. H. E. M.

Lettres inédites de JEAN JACQUES ROUSSEAU à MARC MICHEL REY, publiées par J. BOSSCHA. Avec 2 facsimilés. Amsterdam, *Fred. Muller.* Paris, *Didot Frères.* 1858. *In gr. 8vo. XXII en* 320 *bl. f* 3 - 60.

De Fransche literatuur dagteekent een nieuw tijdperk van

JEAN JACQUES ROUSSEAU. Wie schetst het ons beter dan SAINTE-BEUVE? »De zuivere, ligte, losse, zoo vloeijende en gemakkelijke taal, die de zeventiende eeuw aan de achttiende ten deele had nagelaten, had weinig groote veranderingen ondergaan. FONTENELLE, MONTESQUIEU waren eigenaardigheden gebleven. VOLTAIRE, zoo als hij zelf zeide, geleek op de beekjes die doorschijnend zijn omdat ze weinig diepte hebben. De eeuw verlangde meer. Zij wilde aangedaan, verwarmd, verjongd worden door de uitdrukking van gedachten en gevoelens, die zij zich slecht omschreef en die zij nog zocht. Toen verscheen ROUSSEAU: den dag waarop hij zich zelven geheel bewust werd, deed hij zich te gelijk aan zijne eeuw kennen als den schrijver die het meest geschikt was om met nieuwheid, met kracht, met gloeijende redekunst de verwarde gedachten uit té drukken die woelden en geboren wilden worden... Sedert JEAN JACQUES hebben in den vorm der taal, door hem geschapen en ingevoerd, onze grootste schrijvers hunne eigene vernieuwingen gelegd en getracht grooter te worden."

ROUSSEAU gevoelde zelf waarin zijn meesterschap lag. »Telkenmale," schrijft hij van een geleerden corrector sprekende aan zijn uitgever, »telkenmale als er sprake zal zijn van wetenschap of rede ben ik bereid mij aan zijn oordeel te onderwerpen. Maar als het op stijl aankomt wil ik dat men mij den mijnen late tot in mijne fouten." Elders wil hij eene onnaauwkeurige aanhaling uit de historie niet verbeteren, omdat »de zin zoo *gecadenceerd* is, dat de bijvoeging van eene enkele lettergreep de geheele harmonie zou bederven."

Het verwondere ons dus niet dat de stichter der Fransche philologisch-critische school, VICTOR COUSIN, den stijl van JAN JACQUES schier het eerst tot voorwerp van studie koos en aanbeval. De Heer BOSSCHA zoekt, zeer juist, voornamelijk daarin de regtvaardiging zijner uitgave van eene in familiepapieren gevonden briefwisseling van den grooten schrijver met zijn uitgever, MARC MICHEL REY te Amsterdam.

Het is bekend dat de komst der Fransche *réfugiés* hier te lande aan den Hollandschen boekhandel, die, toen onze republiek haren grootsten bloei gekend had, een tijdperk van verval dreigde te gemoet te gaan, een nieuwen prikkel gaf en de geheele achttiende eeuw door tot de groote omwenteling, haren luister deed behouden. De roem die zich de Hollandsche

drukkerijen in de zeventiende eeuw verworven hadden, de betrekkelijk groote vrijheid die de drukpers hier te lande genoot, de gemakkelijkheid dat toch landgenooten voor de uitgave zorg konden dragen, lokte vele Franschen letterkundigen hierheen om hunne geesteskinderen in veiligheid het licht te doen zien. Van daar dat toen ROUSSEAU in 1754 te Geneve, beider vaderstad, den Amsterdamschen boekverkooper leerde kennen, de afstand die toen werkelijk bezwaren opleverde, hem niet afschrikte om aan REY de uitgave van een zijner eerste geschriften op te dragen.

Het zou reeds zeer voor REY pleiten, al kenden wij ROUSSEAU's oordeel over hem niet, dat hij het twintig jaren lang met hem uithield. Hij moest wel van het goede en grootsche in het karakter van JEAN JACQUES overtuigd zijn om zijn ligtgeraakt, wantrouwend, lastig humeur met geduld te kunnen verdragen. Hooren wij wat ROUSSEAU zelf van hem getuigt (*Confessions*, Boek XI): »Deze boekverkooper van wien men mij zooveel kwaad te Parijs vertelde, is evenwel van alle met wie ik te doen heb gehad de eenigste met wien ik altijd tevreden ben geweest. Wij waren, 't is waar, dikwijls in twist over de uitvoering mijner werken; hij was onbezonnen, ik driftig. Maar in geldzaken en handelingen die daarmede in betrekking staan, heb ik hem altijd even stipt als eerlijk gevonden. Hij is zelfs ook de eenigste die mij opregt bekend heeft dat hij goede zaken met mij deed, en dikwijls heeft hij mij gezegd dat hij mij zijn fortuin verschuldigd was, mij aanbiedende om er mij deel aan te geven. Mij geen regtstreeksch blijk van zijne dankbaarheid kunnende geven, wilde hij mij die ten minste betuigen in mijne huishoudster, aan wie hij eene lijfrente van driehonderd francs verzekerde, in de acte te kennen gevende dat het geschiedde uit erkentelijkheid voor de voordeelen, die ik hem bezorgd had. Hij schikte dit tusschen ons zonder vertooning, zonder aanmatiging, zonder gedruisch, en indien ik er niet tegen iedereen het eerst van gesproken had, zou niemand er iets van geweten hebben. Deze handelwijze trof mij dermate, dat ik mij sedert dien tijd met waarachtige vriendschap aan REY gehecht heb. Eenigen tijd later verlangde hij dat ik peet zou zijn over één zijner kinderen: ik stemde er in toe; en eene der verdrietelijkheden van den toestand waartoe men mij gebragt heeft is deze, dat men mij ieder

middel ontnomen heeft, om voortaan mijne gehechtheid aan mijn peetdochtertje en hare ouders tot nut te doen zijn."

Hoe gaarne zouden wij door den Heer BOSSCHA nader ingelicht zijn omtrent de oorzaak der verwijdering, die vijf jaren voor ROUSSEAU'S dood tusschen hem en REY plaats greep. De aanleiding leeren wij uit deze Brieven kennen. ROUSSEAU had zijn exemplaar van de *Nouvelle Héloïse* weggeschonken en verzocht aan REY een ander, van de oorspronkelijke uitgave namelijk. REY zendt hem bij vergissing eene latere uitgave, waarvan hij de ontvangst berigt, met verzoek hem te melden »of dit *quiproquo* van hem komt." Dit is zijn laatste brief aan REY. Het antwoord van dezen schijnt hem aanleiding gegeven te hebben, om, in de eenige maanden later te Parijs verschenen *Verklaring betreffende verschillende herdrukken zijner werken*, te berigten, »dat hij zich met eigen oogen overtuigd heeft dat de herdrukken van REY juist dezelfde veranderingen, weglatingen, vervalschingen inhouden als de Fransche, en dat deze zoowel als gene naar hetzelfde voorbeeld en onder dezelfde leiding vervaardigd zijn." Ook heet het in eene later geschreven noot bij de hiervoor aangehaalde plaats uit de *Confessions:* »Toen ik dit schreef was ik er nog verre af, het bedrog te vermoeden, te begrijpen en te gelooven, dat ik later in de uitgaven mijner schriften ontdekt heb, en waar hij genoodzaakt is geweest voor uit te komen." Geldt dit werkelijke vervalsching van den tekst — wat dan waarschijnlijk geschied zal zijn om bij den invoer in Frankrijk geene verhindering te vinden, — dan kunnen wij er ROUSSEAU niet hard over vallen, dat hij, ook in zijn vertrouwen op REY weder zoo bitter teleurgesteld, de betrekking tot hem afbrak. Vergeten wij niet wat het zijn moest voor den man die geene rust kende als er een zijner geschriften ter perse was, uit angst dat zijne vijanden er in 't geheim veranderingen in zouden maken; die van iedere drukfout een misverstand vreesde, maar die het ook moest zien dat zijne werken in herdrukken en nadrukken op de schromelijkste wijze verknoeid, zelfs in een geheel anderen geest omgewerkt werden, — wat het voor hem zijn moest, den eenigen uitgever op wien hij vertrouwen stelde aan die knoeijerijen deel te zien nemen — en dat van zijn *Héloïse*, het eenigste zijner schriften, waarvoor hij nog hart had! Eene vergelijking van de eerste uitgave van de *Héloïse* met de

latere van REY — waren beiden niet in het bezit van den Heer BOSSCHA? — had ons zekerheid kunnen verschaffen, wat wij van die tekstveranderingen te denken hebben.

Gij vermoedt reeds, lezer, wat de brieven aan REY hoofdzakelijk behelzen: wat een auteur, een »driftig" auteur, aan zijn uitgever, een »onbezonnen" uitgever, te schrijven heeft. Maar gij hoopt ook den erkentelijken, vertrouwenden vriend te hooren spreken. Ach, dat wij voor al die klagten — over het treuzelen van den drukker, over slechte correctie, over ongeregelde toezending van proeven; voor al die verbeterde lezingen, voor al die bijzonderheden over de wederzijdsche voorwaarden, over de verzending der proeven en der boeken zelve, in een woord voor alles wat de auteur zijn uitgever te schrijven heeft — wat meer door den vriend werden schadeloos gesteld! Slechts hier en daar verfrischt u te midden van al die dorheden, een woord van belangstelling in REY's verwanten, in zijne vrouw — ik twijfel er niet aan, schrijft hij gekscherend, of uwe brieven zouden er beter op zijn, als gij ze uwe vrouw liet lezen voor gij ze wegzondt — en zijn peetekind, de kleine JEANNETTE die hem al schrijft, een eerste maal allerliefst, maar een tweede maal is moeders hand er in te herkennen —, en doet u de groete goed aan onze BENTINCKS, telgen van den grooten PORTLAND, vrienden van HEMSTERHUIS, Mecaenen der mannen van geest, wier woning — hij wist het — voor hem openstond.

Stelt gij er evenwel belang in om te weten hoe hoog het honorarium was dat ROUSSEAU van zijn uitgever ontving? gij zult hier vinden dat de brief aan D'ALEMBERT over den schouwburg hem 720 francs verschafte, de geheele *Nouvelle Héloïse* 2160 francs, de *Emile* 1500 francs, het *Contrat Social* 1000 francs. Hij behield echter het regt en kon voor eene nieuwe vermeerderde uitgave zijner werken 5000 francs vragen. ROUSSEAU had weinig anders om van te leven dan de arbeid zijns geestes — hij behoeft het hier zelf niet menigmaal te betuigen, om ons niet veel aan het bedrijf van muzijk-copiïst of wat hij meer bij de hand nam te doen hechten — maar hij betuigt ook met zijne »huishoudster" van 1600 francs jaarlijks te kunnen leven!

Voor de geschiedenis van den stijl van ROUSSEAU hebben de brieven aan REY — juist omdat zij wel het minst voor den

druk bestemd waren, waarde, vooral ook de verbeterde lezingen die hij bij den druk in den tekst aanbragt; — of dit echter de uitgave van zoo vele volstrekt onbeduidende brieven regtvaardigt?

Voor de zorgvuldige uitgave en de hier en daar belangrijke aanteekeningen is het pligt, den Heer BOSSCHA dank te zeggen; voor den keurigen druk mogen wij niet verzuimen de Hollandsche drukkerij hulde te brengen. X.

Ons Vaderland. Historisch-Romantische Schetsen uit de Vaderlandsche Geschiedenis (,) *van de vroegste tijden tot op heden*(.) *Door* G. ENGELBERTS GERRITS (,) *met medewerking van eenige* (?) *vaderlandsche geleerden* (!?) *en letterkundigen* (.) *Deel V en VI. Amsterdam* (,) P. M. van der Made. 1857, 1858. *In 8vo. VIII en* 280, *VIII en* 280 *bl. met gelith. titelvignet. f* 1-80 *per Deel.*

De vorige deelen van dit boek of tijdschrift — wat is het? — zijn bij afleveringen herhaaldelijk in onze Boekbeschouwing besproken; maar thans heeft de lezer een geruimen tijd ruste gehad van *Ons Vaderland.* De medewerker, wien vroeger de beoordeeling van dit werk was toevertrouwd, is door den dood aan het Tijdschrift ontvallen, en hij die zich nu die taak ziet opgedragen, achtte eene stuksgewijze aankondiging hier minder gepast; bovendien verschilt hij eenigermate in opinie van den vroegeren beoordeelaar.

Ware het maar inderdaad zoo, dat dit werk door de zamenwerking van eenige, vooral vaderlandsche *geleerden* en letterkundigen ware bijeengebragt! Dan zou ik nog met minder schroom mijn oordeel uitbrengen. Maar nu alles zoo klaarblijkelijk van ééne en dezelfde pen is, wier geheele trant reeds in de verte uit elk woord, op elke bladzijde ons tegenratelt en tegenbazuint, — nu is het zooveel te harder voor dien eenen persoon, zij het dan ENGELBERTS GERRITS, of een ander die voor hem schrijft, om te hooren, dat zijn werk toch niet zoo erg mooi is, als hij misschien wel denkt.

De verschillende indrukken, die dit letterproduct op mij gemaakt heeft, geven mij regt, om het te vergelijken met eene taart, uit goeden suiker, goeden boter en goed meel gebakken — tot een misgebak, en door eene brave gastvrouw

voorgezet met de nederige maar zeer vaste overtuiging dat de gasten eens regt getracteerd worden. Waarde lezer! zoudt gij niet verlegen zijn, zoo gij uw oordeel over zulk eene taart moest uitbrengen? zou dat oordeel ook niet zeer verschillend zijn, al naar dat gij meer hetzij op de goede grondstof, hetzij op de bloempjes en versieringen, waartusschen de taart geschoteld werd, let, of dat gij met meer of minder fijnen smaak of grooten honger bedeeld waart?

Nagenoeg bevind ik mij in dezelfde positie tegenover *Ons Vaderland*, als gij tegenover uwe taart, met dat verschil evenwel, dat ik mij er niet met een halfgemeend compliment kan afmaken. En om ietwat geregeld den verschillenden indruk, die deze lectuur op mij maakte, weêr te geven, zal ik mij op een drieledig standpunt plaatsen, en het beschouwen als een historiewerk, als een letterkundig product en als een boek voor volkslectuur.

De man, die deze historisch-romantische verhalen schreef, is voor alle dingen een historicus; maar, maar, versta mij wel! Geen GERVINUS, geen AUG. THIERRY; een dilettant, doch ook weder een koning onder de dilettanten; een napluizer, een opspoorder, een neuzer in vele boeken, die het waarlijk zoo ver heeft gebragt, dat zijn historiegesnuffel bijna historiestudie genoemd kan worden. Vraagt gij mij of hij er iets van weet, ach lieve hemel! hij weet van die grijze oudheid — zoo grijs, dat ze bijna wit papier is — veel meer feitjes, bijzonderheidjes, enz., dan hij, die het thans waagt hem te beoordeelen. Hij heeft blijkbaar groote liefhebberij om zooveel van die oude geschiedenissen, van Noordsche mythologie, van zeden en gewoonten te weten, als men zonder eigenlijke bronnenstudie verkrijgen kan.

Zou hij niet in staat zijn de bronnen zelven na te zoeken? Misschien wel. Maar zulke studie acht hij zeker overbodig. Uit de tweede en derde hand leert hij veel spoediger wat hij weten wil, en waarom zou degelijke, originele kennis zooveel meer waarde hebben? Kent hij Latijn? Ach! op zich zelf doet dat er niets toe, want die kennis op zich zelf brengt de zaligheid, zelfs de letterkundige niet aan. Alleen in zoo verre die kennis zamenhangt met eene ernstig wetenschappelijke opvoeding is die vraag van eenig belang. Maar het is niet zoo geheel gemakkelijk om dit aangaande den bekenden of onbekenden schrijver

te bepalen. Zeker, hij haalt HORATIUS en VIRGILIUS, SENECA en VALERIUS MAXIMUS aan, maar hij kan ze ook uit eene vertaling kennen. Zelfs CHRYSOSTOMUS, AUGUSTINUS, CYRILLUS verschijnen in zijne noten (Dl. V, bl. 219, 20, 21); maar zoo, dat hij ze blijkbaar uit de tweede hand aanhaalt. Op eene andere plaats verklaart hij b. v. wat een dactylus en een hexameter is (Dl. VI, bl. 39), maar hij spelt *daktylus*, en scandeert een vers als hexameter, dat onmogelijk in die maat te lezen is. Ook spelt hij *cathegesen*, spreekt van de *Iliade* van HOMERUS, en van HORATIUS' *Satiren*, L. 3 (dus den titel in het Hollandsch, het aangehaalde boek in het Latijn, terwijl de juiste *Satyra* vergeten wordt). Dat hij spreekt van *lectules Brunildes* kan even goed eene drukfout als onbekendheid zijn. In allen gevalle, is hij een gestudeerd persoon, zooals men het noemt, dan is zijn vertoon van geleerdheid zeer ongepast, maar het zou hoogst bespottelijk zijn, zoo hij het niet ware. Doch in ernst kan men het niet gelooven, al leest men maar alleen zulke dolzinnige etymologische opmerkingen als in de noot Dl. VI, bl. 63, 64, of hoort men hem met hooge wijsheid verklaren dat *burger* van *burg* afkomt.

Ongetwijfeld is er een schat van historische kennis zamengebragt in het voornaamste der drie verhalen van deze twee deelen, FREDEGONDA EN BRUNILDE, dat van bl. 124 van Dl. V tot 240 van Dl. VI loopt. Maar dat geheele verhaal is niet anders, dan eene omwerking en uitbreiding hier en daar van de *Recits des temps Merovingiens* van den grooten AUG. THIERRY. Daar vond onze vaderlandsche geleerde zijne historische stof *geheel* gereed en geordend, waarbij hij niets heeft gevoegd, dan eenige wijsheid over Noordsche Mythologie, die er bij de haren wordt bijgesleept door middel van eene oude vrouw, die aan kinderen onderwijs geeft.

Het kan zijn, dat de twee andere verhalen, *Radigys* en *Berthold, de Fries*, iets meer oorspronkelijk zijn; maar dan toch altijd slechts in dien zin, dat in plaats van een, twee of drie andere schrijvers daaraan ten grondslag gelegd zijn. Welke, rekende ik onnoodig te onderzoeken.

Ziedaar reden genoeg, waarom ik mij niet beijveren zal, om enkele onnaauwkeurigheden in de medegedeelde feiten op te sporen, die er op die wijze wel niet velen in zullen zijn. Hij mag hier en daar eens wat verward verhalen — zooals met

de vijandelijkheden tusschen HILPERIK en SIGEBERT na GALESWINDA's dood het geval is — over het algemeen is hij pluizer genoeg, om naauwkeurig te zijn. De onnaauwkeurigheid ligt dan ook niet in de feiten en bijzonderheden die hij mededeelt, maar in de onwetenschappelijke wijze, waarop hij ze somtijds weêrgeeft.

In die wijze waarop de stof wordt verwerkt, dáár ligt de zwakke zijde. Ach! dat ik dit boek maar niet als letterkundig product behoefde te beschouwen, want in dat opzigt valt er met den besten wil niet veel loffelijks van te zeggen. Ja, in zoo verre, onze vaderlandsche letterkundige heeft prachtig en verbazend de handigheid, om eene gebeurtenis, die hij leest, te romantiseren. Hij weet een minnend, al is het dan ook een echtbreukig minnend, persoon behendig er tusschen te schuiven en de vereischte episodetjes en schilderingen in te vlechten. Al wat hij weet, ja wat hij ten halve en ten vierde weet, hij heeft den tact en de liefhebberij, om het alles te pas te brengen, en van daar een zekeren rijkdom, omdat hij ongetwijfeld veel van deze oude tijden weet en ook zonder genade den ganschen voorraad uit zijn brein over den lezer uitstort. Maar hij maakt dan ook denzelfden indruk als dergelijke menschen in het dagelijksche leven, die met een greintje kennis, al is het pas uit een *Conversations-Lexicon* gehaald, veel meer vertooning maken, dan een ander met een pond.

Smaak, dat is het hoofdingrediënt, waaraan het dezen historico-romanticus ganschelijk ontbreekt. Daarom opent hij zijn vijfde deel met een verhaal, waarvan de geheele *intrigue* alles behalve liefelijk is: de Engelsche ELLA, die land en hart van haren RADIGIJS met het zwaard komt veroveren en hem ten altaar voert als een schaap ter slagtbank, met verbreking van een gelukkigen echt, — terwijl dat geheele portret van deze lieve ELLA uiterst terugstootend is. Daarom grijpt hij zoo gretig het Merovingische tijdvak aan, en kiest met blijkbaar welgevallen tot titel: »Tafereelen uit het tijdvak der Merovingische *gruwelen.*" Zie, dat is kaplaken! Geen enkel liefelijk beeld wordt ons voorgesteld; maar de historie nog overdreven, om monsters als HAGEN, FREDEGONDA, enz. te krijgen. Meldt THIERRY hem GALESWINDA's vermoording, wacht! hij zal dat eens uitwerken, de helsche gezigten van de moordenaren, het draaijen van den strop — alles kunt gij genieten, tot in de

fijnste bijzonderheden. En zoo zweept hij zijne pen en spant zich in tot de meest woeste voorstellingen van HILPERIK's toorn, van BRUNILDE's wraakzucht, FREDEGONDA's razernij, de verschrikkingen des middeneeuwschen oorlogs, enz. enz. Heeft hij meer subtile toestanden der ziel te schetsen, gelijk b. v. FREDEGONDA's tijdelijke neiging tot inkeer bij het ziekbed harer zonen, dan schiet zijne kracht te kort en vervalt hij in ongerijmdheid. — LÖFNA's bekeering tot Virgiliaansch Platonismus (Dl. VI, bl. 145 en volgg.) is niet beter.

Onze romancier laat FREDEGONDA een dag nadat zij onder de ijselijkste ijselijkheden bevallen is, door haar vrouwelijk schoon een man verleiden tot verraad en moord. Hij laat HILPERIK te midden zijner dienaren vermoorden door zijn huisgraaf, die terwijl hij hem nog den knie op de borst zet, maar behoeft uit te roepen, dat BRUNILDE's zendelingen dit gedaan moeten hebben, om alle vermoeden van hem zelven af te wenden, en daarbij nog gelegenheid vindt, om eene vrij lange zamenspreking met zijn stervende slagtoffer te hebben, die niemand hooren mag. Met nog meer zulke staaltjes zou ik u kunnen vermaken.

Het kenmerkende van den mensch is zijn stijl. Ik twijfel er niet aan, velen zullen dezen stijl mooi vinden, nu! ik vind hem ook mooi, maar zoo ontzettend mooi, dat ik er zeeziek van word. De schrijver heeft niet eens onze taal zoo geheel in zijne magt, dat hij voor schoolfouten gewaarborgd is, getuige »*rijen*, *de* middel, *aanhoor mij*, *loeg*, *deelnoot*, door den *wisselval* des geluks, verhaalde *hen*, de *bleekte*, de *aangrepen*, *opkleppende* vensters", en zoovele meer, die wij op elke bladzijde kunnen aanwijzen. Nergens heeft hij het bijvoegelijk naamw. na het lidwoord verbogen, een onbehagelijk misbruik, dat vrij algemeen is, maar op den duur vervelend wordt, te meer daar, bij des schrijvers rijkdom aan *epitheta ornantia*, bijna geen substantivum zonder zulk een gemutileerd adjectivum voorkomt.

Maar wanneer nu zoo iemand met een eenvoudigen stijl tevreden ware, dan zou het nog wel gaan. Doch men moet het gelezen hebben, om zich een begrip te vormen van den hoogdravenden en holklinkenden poëtischen toon, dien hij overal aanslaat. Dit zou al op zich zelf eentoonig wezen; maar daarbij dan al die kreupele beeldspraak, onnatuurlijke constructies,

geaffecteerde woorden, — lieve hemel! slechts in Nederland is het mogelijk, dat zulk een stijl niet dadelijk alle lezers afschrikt. Een bed moet altijd eene huwelijkssponde of een echtkaros heeten, en waar de gewone woorden hem nog niet mooi genoeg zijn, daar maakt hij nieuwe als b. v. koolstoom (!) voor gewone rook. Het spreekt van zelf dat de man ook wel in staat is, om van tijd tot tijd een eigen gemaakt versje te pas te brengen, natuurlijk altijd poëzij in denzelfden geest; maar als zijn prozastijl zoo jammerlijk boeten moet voor deze gave der poëzij die hij heeft, dan ware het hem beter, die gave niet ontvangen te hebben.

Ik heb reeds te veel van dit boek gezegd, en het lust mij evenmin, om vele voorbeelden van dezen bespottelijk winderigen stijl bij te brengen; maar het is ook waarlijk niet noodig, daar ieder die maar eenigzins smaak heeft geene enkele bladzijde te vergeefs zal opslaan, om voorbeelden daarvan te vinden.

Daarom nog maar een enkel woord over *Ons Vaderland* als *volkslectuur*.

Het is zoo jammer, dat de schrijver dien onbedwingbaren lust heeft, om met geleerdheid en fraaiheid van stijl te schitteren. Want kan men dat eens over het hoofd zien, wel, dan heeft zijn arbeid zeer vele verdiensten. Om tegenover de vele romans, die alleen gruwelen of nietswaardigheden bevatten, romantische verhalen te stellen, die geschiedenis en vooral vaderlandsche geschiedenis ten grondslag hebben, is allezins een gelukkig denkbeeld. En waarlijk onze schrijver heeft kennis genoeg en verbeelding genoeg, om dit redelijk goed voor een alledaagsch publiek te doen. En neemt men in aanmerking, hoe dat publiek veelal is, dan zal het mij niet verwonderen, dat deze verhalen redelijken aftrek hebben. Alleen rekende ik het de verpligting der critiek om ook eens te onderzoeken en uit te spreken, welke waarde het boek heeft als letterkundig product.

Wanneer het denkbaar was, dan zou ik wenschen den schrijver tot wat meer bezadigdheid en eenvoudigheid te hebben aangespoord, — zonder iemand van de lezing van zijne historische serieën te hebben afgeschrikt.

D—D.

Les Églises Romanes du Royaume des Pays-Bas. Par F. N. M. EYCK VAN ZUYLICHEM, Membre de quelques societés littéraires. A Utrecht, chez *Kemink et Fils*. 1858. *Gr. in-4to.* 16 *pag. et IX lithograph. f* 2 - 50.

Na den bijkans totalen ondergang der Nederlandsche riddersloten en kloosters, zijn onze oude kerken nu zeker wel de voornaamste gedenkteekenen der middeneeuwsche bouwkunst hier te lande. Maar dan hebben ze ook overgroot belang voor de historie der achitectuur; en deze historie wederom, is zij niet eene onuitputbare bron van nieuwe architectonische scheppingen?

De liefde voor Christelijke kunst in 't algemeen, voor Christelijke bouwkunst in 't bijzonder, is in de laatste jaren blijkbaar ontwaakt, en maakt nog bij voortduring rassche vorderingen. En voorwaar, 't was en is geene doellooze liefhebberij, waar men zoovele ondoelmatige en onaesthetische kerkgebouwen zag en ziet verrijzen. ALBERDINGK THIJM beging geen anachronisme, toen hij, ook en niet het minst voor den kerkbouw, op getrouwer behartiging der »Kompozitie in de Kunst" aandrong. En hij wees onzen architecten buiten kijf den regten weg tot verbetering, als hij hun voorschreef: »Onderzoekt de Historie. Vraagt haar, in welke dagen men gelijke of dergelijke behoeften te bevredigen gehad heeft; hoe, met welke vormen, men die heeft weten te bevredigen. Merkt op, wat onze tijd ánders, wat zij méer eischt."

Zijn convent en burgt van ons voorgeslacht de een na den ander verdwenen, meer en meer komt thans de beurt ook aan hunne kerken. Geen jaar, waarin 't getal van dezen niet mindert; en zelfs die gespaard blijven, ondergaan — wat trouwens reeds in de middeleeuwen zélven geschied is — herstellingen en verbouwingen, bij welke zij hare oudste en dus merkwaardigste gedeelten inschieten. Wel is waar, van velen heeft men beschrijvingen en afbeeldingen; maar die doorgaans geheel niet met het oog op de behoeften der architectuur werden vervaardigd, en van daar veel te onnaauwkeurig zijn. Ongaarne misten wij echter onder de door den Heer E. V. Z. aangeduide gunstige uitzonderingen de *Wandelingen* van den vlij-

tigen HAASLOOP WERNER *door de Kerken der Over- en Middel-Veluwe* (KIST *en* ROOIJAARDS, *Nieuw Archief, I, bl.* 85 *vv.*) met de daarbij gevoegde teekeningen, die nog kunnen aangevuld worden met eene afbeelding der kerk van Ermelo door denzelfden Schrijver in den *Gelderschen Volks-Almanak voor* 1851.

De vroegste kerken lijden natuurlijk eerst en meest. Zij waren gebouwd in den *Romaanschen* stijl, dien men ten onregte verward heeft met den *Byzantijnschen*, daar hij, ofschoon niet weinig elementen uit dezen ontleend hebbende, naar zijn grondvorm toch veeleer van de *Basilieken* afstamde. Zijne heerschappij duurde tot in 't midden der XIII° eeuw, als wanneer zijne rondbogen door de *Gothische* of liever *Germaansche* spitsbogen voor goed verdrongen werden. Reeds lang van te voren evenwel was een *overgangsstijl* in zwang geraakt, waarin de spitsboog nog slechts bij afwisseling of wel lancetvormig voorkwam.

't Zijn dan deze heel- of half-Romaansche kerken (niet zelden door latere Gothieke vernieuwingen voor den ongeoefende moeijelijk te onderscheiden), tot wier grondige kennis de Heer E. V. Z. ons hier eene hoogst grondige bijdrage levert. Eerst een resumé zijner opmerkingen over de bewuste gebouwen, en dan een aantal afbeeldingen met zorgvuldige verklaring. Alles zóó intéressant, dat wie ook maar een weinigje 't zij met architectuur, of met archaeologie opheeft, dit boek wel met graagte moet doorstuderen.

Geve de S. ons nog vele zulke resultaten en vruchten zijner ijverige nasporingen, aan hetzelfde of ook aan latere tijdvakken te koste gelegd! Maar worde hij hiertoe dan ook aangemoedigd, doordat ieder bemiddeld kunst- of oudheidminnaar — gelijk bij werken van dezen aard volstrekt noodzakelijk is — het zijne toebrenge tot een behoorlijk debiet! Ook de Uitgevers hebben zich dit door de zorg, aan druk en plaatwerk besteed, ruimschoots waardig gemaakt.

Jammer toch, dat debiet en wetenschap beiden niet vergunnen, diergelijke geheel vaderlandsche kunststudiën het licht te doen zien in 't voor hen zóó natuurlijke kleed der vaderlandsche taal!

V. P.

Uit FANNY FERN. *Door* C^P^. BUSKEN HUËT. *Leeuwarden*, G. T. N. Suringar. 1858. *In post* 8*vo*. 4, *VIII en* 196 *bl.*, *met gelith. titelplaat.* *f* 1-80.

Overdrukjes. Schetsen en Verhalen door C^P^. BUSKEN HUËT, *Predikant bij de Walsche Gemeente te Haarlem. Haarlem*, C. Zwaardemaker. 1858. *In post* 8*vo*. *VIII en* 265 *bl.* *f* 2-50.

In een tijd zoo bij uitstek »nuchter. wetenschappelijk" als de onze, een tijd waarin men *à force* ijvert voor het verspreiden van *materiële* kennis, en waarin de gedachte meer en meer schijnt veld te winnen, dat een boek, al is het nòg zoo droog en dor, nòg zoo stijf en onbehagelijk, mits het slechts met *dàt* doel zij opgesteld, ook onbetwistbaar goed is en verre bòven anderen den voorrang verdient, — in zulk een tijd, zeiden wij, is een boekje als dat, welks vertaling hierboven door den bekwamen en talentvollen BUSKEN HUËT zijnen landgenooten wordt aangeboden, zeker eene hoogst welkome, eene bijzonder liefelijke verschijning.

Al is gelukkig *Fanny Fern* ook sinds lang geene vreemde meer in ons midden; al heeft haar veelzijdig talent, haar uiterst boeijende schrijftrant, haar geoefende menschkundige blik en vooral haar fijne, diepe *humor*, waardoor zij zoo meesterlijk de toetsen van ons hart weet te bespelen, reeds sinds geruimen tijd ook hier te lande eene menigte bewonderaars uitgelokt, die haar liefhebben en hoogschatten, eene nieuwe keurverzameling van eenige schetsen uit hare zoo rijk voorziene *portefeuille* (van eenige *Fern-leaves*) behoeft daarom toch geenszins als volstrekt nutteloos of overbodig te worden beschouwd. Ik zeg *keur*verzameling. Immers de Heer B. H. heeft — zooals trouwens ook van hem te verwachten was — met veel smaak en *tact* uit den rijken overvloed harer geestproducten weten te kiezen, en de plaatsing en schikking der hier bijeengebragte schetsjes is met zorg en overleg tot stand gebragt. Die schikking is niet *willekeurig*. Gelijk toch het leven zelf van FANNY FERN of, gelijk eigenlijk haar naam is, van SARAH WILLIS, zich in *twee* helften splitst, de eene omvattende de negen hoogst gelukkige jaren van haar eersten echt, de andere die van haar tweede huwelijk, 'twelk niets dan eene

bron van jammeren en ellende voor haar werd en waarop ook weldra eene, eerst feitelijke, daarna wettelijke, scheiding is gevolgd, zoo dragen ook de voortbrengselen van haren geest een *tweevoudig* zéér onderscheiden, zéér uiteenloopend karakter. Scherp *contrasterend* vertoont zich in sommige er van een diep, zacht, weekelijk, bijwijlen overaandoenlijk gevoel, in andere daarentegen een bijtend, meedoogenloos, ja niet zelden bitter en hatelijk *sarcasme*. — Als voorzien van deze laatste eigenschap, t. w. de neiging tot het scherpe en bittere, was, dus meent de Heer H., FANNY FERN tot nog toe ten onzent minder of niet genoeg bekend. Hij vond het nogtans voegzaam, ja noodig dat zij ook als zoodanig gekend werde, en wel uit vrees — dat zij anders voor »een type van louter lievigheid en zoetsappigheid zou doorgaan." — Nu, dáárvoor bestaat althans nú geene vrees meer.

Toch heeft de Vertaler, »daar gevoel en meêwarigheid kennelijk de overhand bij haar hebben op scherts en satyre, zorg gedragen dat zoowel in den aanhef als aan het slot van het boekje de teedere gevoelens bovendreven." — Wij kunnen moeijelijk beslissen in hoeverre de eenigzins veranderde insigten, die wij zoodoende in FANNY FERN's karakter verkrijgen, den meesten lezeren aangenaam zullen zijn. Wij voor ons, vonden ook in die meer sterk gekruide en bittere spijzen die zij ons nu en dan opdischt, ongemeen veel behagen, daarbij gedachtig aan 'tgeen een vaderlandsch spreekwoord zegt:

Wat bitter is voor den mond,
Is voor het hart gezond.

Alleen griefde ons meer dan eens de harde, bittere *toon*, die, naar 't ons voorkwam, meer van een liefdeloos toornen jegens den *zondaar*, dan van een heilig toornen over de *zonde* getuigt. Over 't geheel — en dit is, bij al de hulde die wij met den Vertaler aan het schitterende en veelzijdige talent, de oorspronkelijke, echt *geniale* levensopvatting der Schrijfster toebrengen, zeker de zwakke zijde van FANNY FERN — ontbreekt het haar, bij het vele innig Christelijke zelfs dat wij hier en daar aantroffen, nog te veel aan den waarachtigen, *alles* bezielenden en doordringenden geest van het Christendom, aan *dien* geest, die ook bij de hardste bejegening, de bitterste en smartvolste ondervindingen, nogtans zelf niet hard en bitter wordt, die de menschen zoekt te verbeteren,

niet door den scherpen geesel der *satyre*, maar door den zachten adem der *liefde*.

't Schijnt, althans blijkens de Voorrede, dat de Heer HUËT in het hier uitgesproken gevoelen niet deelt, maar van meening is, dat wanneer iets *schoon* is, het er ook verder niet op aankomt in welken geest het geschreven is. »De vraag" toch, zegt hij (Voorr., bl. VI), »of een boek schoon is, behoort onder beschaafde lezers zwaarder te wegen dan de vraag of het bedoelde boek ons aanstaat en of wij sommige uitdrukkingen niet anders zouden hebben gewenscht." »Dit laatste oogpunt", voegt hij er bij, »is dat van de willekeur en van den wansmaak."

Wij hadden gaarne gezien, dat de Heer HUËT deze vreemde en in ons oog onjuiste, ja zelfs ietwat gevaarlijke stelling eenigzins uitvoeriger had ontwikkeld en toegelicht. Zij was, dacht ons, de eer van een weinig »uitpluizens en nacijferens" ook »in eene Nederlandsche voorrede" wel waardig. Gelijk zij toch nu daar staat neêrgeschreven, zoo naakt en zonder eenig betoog, moeten wij er ten ernstigste *protest* tegen indienen. De kunst toch is het *voertuig*, het *middel*, hoewel een zeer uitnemend middel, waardoor heilige en verhevene indrukken in ons worden gewekt en het goede, het waarachtig goede nader gebragt wordt tot ons hart. Meer echter is zij niet. Zij is dienaresse, geen heerscheresse. Wat zij uitdrukt, het moet schoon niet alleen, het moet ook waar en goed zijn. Zoodra wij haar eene hoogere plaats toekennen, treden wij al aanstonds op het gebied der *kunstvergoding*, door W. FRANCKEN, AZ. in den eersten jaargang van het Tijdschrift *Licht*, *Liefde*, *Leven* zoo meesterlijk geschetst, en verliezen wij den maatstaf uit het oog, naar welken alles in de zedelijke wereld, ook het schoone en de kunst, moet worden afgemeten en beoordeeld.

Trouwens, wij kunnen het naauwelijks gelooven, dat het den Heer HUËT met zijne stelling volkomen ernst zou zijn geweest. Zien wij toch *hem zelven* met de pen in de hand, — 't zijn thans de hierboven aangekondigde »OVERDRUKJES", die wij bedoelen, eene verzameling van opstellen van zijne hand, vroeger hier en daar in verschillende Jaarboekjes geplaatst, maar nu bijeenverzameld en onder bovengemelden titel bij C. ZWAARDEMAKER, te Haarlem, in het licht gezonden, — wij worden dan juist verrast door zijn streven — een streven 'twelk zich bij hem duidelijk en zeer kennelijk openbaart — om ook

onder het luchtige kleed der *Novelle* Evangelisch licht te verspreiden en het goede zaad te strooijen op den akker der wereld; en hoe men ook over de genoemde »Schetsen" moge oordeelen, de innig goede, de diep zedelijke strekking er van zal niemand kunnen ontkennen.

Ieder, ten minste het meerendeel onzer lezers, kent deze opstellen. Wij noemen slechts: *Een goed begin*, *Langs het Kerkhof*, *Gitje* (hier voltooid voor zooveel het voltooijing noodig had), *Doctor George* e. a.; daarom achten wij eene eigenlijke aankondiging er van overbodig. Wie ze nog *niet* kent, hij neme ze op onze aanbeveling ter hand en zal, wij twijfelen er geenszins aan, in de waarheid van hetgeen wij daar zoo even zeiden, versterkt worden. Wat dan nu? Zouden wij misschien ook van den talentvollen Schrijver moeten zeggen: »*Het hart is hier beter dan de leer*"? 't Is zeer ligt mogelijk. De Heer HUËT zou de eerste niet zijn, die »eene gelukkige *inconsequentie*" beging of liever die in de *praktijk* hulde bragt aan hetgeen hij in *theorie* verwierp. — Eere intusschen den man, die ook op dusdanige wijze met zijn talent heeft weten winste te doen in de dienst van zijnen Heer.

Mogen er velen, die van den *preekvorm* afkeerig zijn, door dézen vorm gewonnen en gesticht worden. De Schrijver zelf toch geeft, meenen wij, dezen wensch in de Voorrede niet onduidelijk te kennen. — Nog iets. Al staat er *Walsch* Predikant op den titel, hij behoeft zich zijn Hollandsch niet te schamen.

P. B.

Het leeren der Chronologie gemakkelijk gemaakt door 600 *doelmatige* (?) *Voorstellen, ten dienste van adspirant-kadetten, hulp- en hoofdonderwijzers, enz. Eerste tweehonderdtal. Oude en middelgeschiedenis.* (;) *door* L. RIJNENBERG. *Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1858. *In kl.* 8*vo. IV en* 50 *bl. f* :-20.

Tweede tweehonderdtal. Nieuwe Geschiedenis. In kl. 8*vo.* 64 *bl. f* :-20.

Derde tweehonderdtal. Vaderlandsche Geschiedenis. In kl. 8*vo. IV en* 51 *bl. f* :-20.

De Verzamelaar van deze voorstellen heeft zich, blijkens het voorberigt, voorgesteld om eene zwarigheid, die zich bij het voorbereiden van jongelieden voor sommige examina, wat de jaargetallen in de Geschiedenis betreft, zoo al niet geheel dan toch voor een goed deel uit den weg te ruimen. Het rekenen

wordt vereenigd met landbouwkunde, natuurkunde en onderwerpen van technischen aard; waarom kan zulks niet even goed met geschiedkundige onderwerpen plaats hebben? Hoewel wij ons niet terstond als bestrijders van RIJNENBERG's gevoelen willen opwerpen, meenen wij hem toch in bedenking te moeten geven of de omstandigheden wel gelijk zijn; of het verband tusschen rekenkunde en geschiedenis wel zoo naauw, zoo innig is als tusschen haar en de drie genoemde vakken. — Verder wordt in het voorberigt gezegd dat de voorstellen zuiver rekenkunstig zijn, en alleen van gewone rekenkunstige opgaven verschillen, doordien in elk een jaartal uit de geschiedenis voorkomt; dat de moeijelijke en gemakkelijke door elkander staan, ten einde den leerling niet te zeer af te schrikken of af te matten (!?); dat in het tweede en derde stukje de zeer gemakkelijke zijn achterwege gelaten; dat de Heer R. zich heeft toegelegd vele *sommen* (?) te geven, waarbij meer het accurate en vaardige rekenen, dan groote kunde te pas komt, om te zekerder het doel, waarmede de voorstellen zijn verzameld, zooals op den titel staat uitgedrukt, te bereiken; dat den leerling zoo weinig mogelijk de vrijheid dient gelaten te worden, om de jaartallen op te zoeken, opdat het rekenboek meer een beproevingsmiddel zij en het rekenen hoofdzaak blijve, terwijl ieder stukje tweemaal doorgewerkt dient te worden, en wel de tweede maal geheel zonder geschiedenis voor zich. — Wij kunnen niet zeggen, dat de Schrijver zich, vooral in de beide laatste mededeelingen, heel gelukkig heeft uitgedrukt. Dat »doel op den titel" en het »accuraat en vaardig rekenen zonder groote kunde" is ons niet regt duidelijk. Evenzoo gaat het ons met het weinig opzoeken, met de geschiedenis (?) voor zich, het rekenboek beproevingsmiddel en het rekenen de hoofdzaak.

Dan laat ons overgaan tot de zaak zelve. En om den geachten lezer met de wijze van behandeling bekend te maken, willen wij een paar voorstellen afschrijven, en nemen daartoe uit het eerste honderdtal N°. 6. »Zeg eens de reden eener meetkunstige reeks, welker eerste term gelijk is aan het jaartal, waarin CICERO CATILINA's zamenzwering ontdekte plus 1, de laatste 1093¾ en de som 8152¼ is?" (.) en N°. 10. »Indien ik het jaar mijner geboorte in het twaalftallige stelsel schrijf, dan zou ik het jaar schrijven, waarin CODRUS zich voor zijn volk opoffert plus 1. In welk jaar ben ik geboren?"

Deze twee voorbeelden achten wij genoegzaam om te doen

uitkomen, hoe de Heer R. zijn doel heeft meenen te bereiken. De overigen zijn op dezelfde leest geschoeid. Ieder voorstel geeft een jaartal, en zoo ver wij konden nagaan, heeft er geene herhaling plaats. Als de leerling dus de tweehonderd voorstellen eenmaal heeft doorgewerkt, heeft hij ieder jaartal eens moeten zoeken of zich herinneren. Wij weten nog zeer goed, dat de moeite om meermalen hetzelfde woord te moeten opzoeken een spoorslag is om het beter te onthouden. Doch wanneer zulk een woord zich maar eenmaal voordoet, gaat het weldra verloren, en zoo is het ook met getallen. Wanneer de leerling het rekenkunstige in de vraag verstaat, komt het er bij hem alleen op aan, om het aangeduide jaartal te weten. Om geene vergeefsche moeite te doen zal hij zijn best doen zeker te zijn van het jaar; maar dit eenmaal hebbende, is zijne hoofdgedachte bij de oplossing, en het jaartal is op den achtergrond geschoven, tenzij de vreemdsoortige combinatie van denkbeelden die uit den aard der zaak in sommige voorstellen wordt aangetroffen, hem nog eenige oogenblikken bezig houde. — Daarenboven is de omschrijving van het jaartal in de meeste gevallen oorzaak, dat de leerling eerst na herhaalde lezing de rekenkunstige vraag zal kunnen vatten; dit zou grootendeels ontweken zijn als het jaartal meer in het antwoord was opgenomen, en daar de leerlingen niet zelden bij hunne berekeningen bijzonder belang in het antwoord stellen, zoo zou hierdoor ook nog het voordeel verkregen zijn, dat de aandacht meer bepaald op het jaartal werd gevestigd. In dit geval kon zelfs het feit als antwoord direct bij de opgave zijn geplaatst. Om deze reden spijt het ons, dat de Heer R. niet meer vraagstukken in den geest van N°. 11, 42, 45 en 84 van het 5e en 6 en 80 van het 6e honderdtal heeft geleverd.

Wat de rekenkunstige waarde der voorstellen betreft, deze is ons niet bijzonder in het oog gevallen. Het zijn vraagstukken over gewone onderwerpen der rekenkunde. Zij staan door elkander en kunnen dus in dit opzigt als eene geschikte herhaling aangemerkt worden.

Wij hebben bij het doorbladeren minder acht geslagen op de juistheid van jaartal en gebeurtenis. Dat Don PEDRO, Keizer van Brazilië, in 1826 Koning van Spanje werd (N°. 74, 3e honderdtal), zal wel van Portugal moeten wezen; dat NOACH de uitvinder (?) van het tweetallig stelsel is, was ons onbekend. (N°. 61, 2e honderdtal.)

Wij eindigen onze aankondiging met een paar aanmerkingen, die wij, hoewel van ondergeschikt belang, evenwel niet willen terughouden; zij mogten den vervaardiger te eeniger tijd nog van dienst kunnen wezen.

De eerste betreft eenige uitdrukkingen en omschrijvingen der voorwaarden. Deze moeten duidelijk de bedoeling aangeven. In N°. 81 van het 2e honderdtal is dit het geval niet, als de snelheid der aarde in hare loopbaan vergeleken wordt met de omwentelingssnelheid, de hoeksnelheid. In N°. 82, 5e honderdtal, is twee voet boter in het vierkant eene zeer ongelukkig gekozen bepaling. »Soortgelijke" voor *soortelijke* mag niet gebruikt worden, zooals onder anderen in N°. 98 van het 2e en N°. 18 van het 4e honderdtal.

De tweede betreft de waarschijnlijkheid van sommige gegevens. Wenschelijk is het die gegevens zoodanig te kiezen, dat het vraagstuk niet alleen mogelijk, maar zelfs practisch zij. In dit opzigt valt er nog al wat af te dingen op de gegevens in N°. 18 van het 3e honderdtal. Een kanaal diep 120 en breed 60 voet, terwijl het antwoord »tot zelfs $\frac{1}{4}$ persoon" opgeeft. — In het groote tijdsverloop in N°. 74 van 't zelfde honderdtal opgegeven, zal het antwoord met de werkelijkheid nog al verschil opleveren. Hier ware het beter geweest aan te nemen: in 19 jaren vallen 235 maneschijnen voor. — Een touw van 800 duim dik, waarvan in N°. 32, 5e honderdtal, sprake is, zal ook wel alleen in verbeelding bestaan.

Ofschoon wij nu niet zoo overtuigd zijn als de Schrijver, dat het aanleeren der Chronologie gemakkelijk is gemaakt door aanwending van het voorgeschrevene, kunnen wij, uit een rekenkundig oogpunt beschouwd, deze honderdtallen gerust aanbevelen aan allen, die in herhalingen van de regels der rekenkunde naar verscheidenheid uitzien.

---

1. *Handboekje voor Onderwijzers en Examinandi; bevattende chronologische, aardrijkskundige en andere overzigten en losse aanteekeningen, door* C. A. TEBBENHOFF. *Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1858. *In kl. 8vo.* 42 *bl.* *f* : - 25.

2. *Korte Leiddraad der Mythologie, door* C. A. TEBBENHOFF. *Bij* dezelfden. 1858. *In kl. 8vo.* 60 *bl.* *f* : - 30.

3. *Handleiding tot de kennis der fransche Litteratuur*, door C. A. TEBBENHOFF. *Bij* dezelfden. 1858. *In kl. 8vo.* 42 *bl.* *f* :-25.

Ziedaar, lezer, drie werkjes te gelijk, wedijverende in dorheid en oppervlakkigheid, en daarbij ter markt gebragt op eene wijze, die onwillekeurig aan den grooten BARNUM doet denken. We zullen kort zijn.

Met N°. 1 beginnende, willen we u zelf laten oordeelen, ons zedig achteraf plaatsende, en u daartoe slechts 't Voorberigt en den inhoud doen kennen.

In 't eerste leest men: »In dit handboekje wordt de weg aangewezen, dien men te volgen heeft om tot heldere (!!) kennis te geraken van eene en andere wetenschap. Men vindt hierin eenige proeven, maar eerder eene aanwijzing, hoe men zelf te werk zal gaan bij het aanleeren van eenig vak van onderwijs. De chronologische en andere overzigten hebben met vrucht bij de mededeeling van onderrigt gediend, en onderscheiden zich — meenen wij — door duidelijkheid en doelmatigheid. Onder anderen (hoor!) geven wij ook iets betrekkelijk onze bezittingen in andere werelddeelen, welke, hoe belangrijk ook, voor de meesten een onbetreden veld zijn. Mogt dit werkje aan het doel blijken te beantwoorden, dan zullen wij spoedig meerdere aanteekeningen doen volgen, telkens uitmakende een tale quale (!!) geheel."

En nu de inhoud, die op dien grandiosen aanhef volgt en daaraan moet beantwoorden: 1°. Een chronologisch overzigt van de geschiedenis des Vaderlands, 15 blz. beslaande, geheel gelijk aan dergelijke tabellen, en waaraan men, nadat zoovele anderen de hunne uitgaven, nooit behoefte voelde; 2°. eene geslachtslijst van ons koninklijk Huis, eveneens in een tal van dergelijke werkjes te vinden, en daaraan natuurlijk geheel gelijk; 3°. dynastiën, enz.; hiervan te herhalen, wat onder 2°. gezegd is. Eindelijk komen we — en we erkennen, dat na zulk een voorberigt, waar van »onbetreden velden", enz. gesproken wordt, onze verwachting zeer gespannen was — aan de Ned. Buitenl. Bezittingen. Deze worden op 9 blz. behandeld en gerepresenteerd door eene bloote opgave van namen en cijfers. Nu volgt: Loop van eenige rivieren (Rijn, Maas, Schelde, Donau, Elbe, Oder, Wezer) = 4 blz.; regerende vorsten = 1 blz.; grootte en »bewonertal" van Europa, Azië, enz. = ½ blz.; planeten, dito = ½ blz.; valwetten = 1 blz.

Hierna komt: Onder den evenaar ligt: 't midden van Afrika, enz., eindelijk het aantal Christenen, Joden, enz., die op aarde leven.

En ziedaar, lezer, u den weg aangewezen, dien men te volgen heeft om tot HELDERE kennis te geraken van eene en andere wetenschap!!

N°. 2. Ofschoon weinig meer dan namen en opgaven bevattende, die men in een tal van vroeger over Mythologie uitgegeven werkjes ook vindt, onderscheidt zich dit boekje echter gunstig van N°. 1, daar het althans eenigermate een »TALE QUALE" geheel vormt. Overigens zijn wij van meening, dat de leerling der lagere school (de Schr. zal zich toch wel niet voorgesteld hebben hier iets voor 't middelbaar onderwijs, ten gerieve van gymnasiën en dergelijke inrigtingen, te leveren?) genoeg aan Mythologie doet, wanneer hij, bij 't nu toevallig ontmoeten van zoo'n heidenschen naam, dien opslaat in een *Dictionnaire mythologique.*

N°. 3 schenkt ons op 30 blz. eene schets van de fransche Letterkunde, zich kenmerkende door gezwollenheid van stijl (waarschijnlijk uit 't Fransch overgebragt en hier geheel te onpas; vergelijk PESCHIER, *Cours de la Littérature française*) en onbeduidendheid. Ons oordeel stave, wat we lezen in 't aanhangsel, bl. 29: »De litteratuur der XIXe eeuw heeft haar eigen, en meer dan eenige andere een algemeen karakter. Enkele trekken zijn reeds nu duidelijk te erkennen, evenals de wijziging deszelven in 't verloop des tijds. Onder anderen verdient opmerking de toenadering van sommigen tot de romantische school, die, in Duitschland ontstaan, uitging van het middeleeuwsche of oostersche leven, en zich onderscheidde door haar streven naar oorspronkelijkheid."

Hierop volgen anderhalve blz. namen en titels van boeken, en daarmeê eindigt het overzigt van de fransche letterkunde onzer eeuw.

Teregt wordt in onzen tijd geklaagd over oppervlakkigheid van kennis, die men vaak bij jongelieden vindt, en die zeker dikwijls is toe te schrijven aan de vele en velerlei zaken, die thans èn in 't lager èn in 't middelbaar onderwijs moeten beoefend worden. Indien echter werkjes als het bovenstaande tot bakens moeten dienen, vreezen we, dat die klagt meer en meer gegrondheid zal verkrijgen.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Het is moeijelijk, zoo niet onmogelijk, om over een katechisatie-boekje een juist oordeel te vellen, voordat men het met zijne katechisanten heeft gebruikt. Dit ondervonden wij meermalen en zeker anderen met ons. Een boekje, dat ons bij het doorbladeren goed beviel, bleek ons soms, na het gebruik, zeer gebrekkig te zijn. Daarom onthouden wij ons liefst van een bepaald oordeel over de »Uitgewerkte Handleiding voor Belijdenis- en Lidmaten-Katechisatie, door W. C. VAN DER ZWAAG, Predikant te Zuidbroek, uitgegeven te Groningen, bij L. VAN GIFFEN." Slechts eene enkele opmerking zij ons vergund. Zien wij het boekje in, dan blijkt ons terstond, dat op ieder hoofdstuk enkele onbeantwoorde vragen volgen; doch wat lezen wij boven die vragen? — een woord, dat wij tot nog toe in onze moedertaal niet kenden, maar dat zeker in de noordelijke provinciën van ons vaderland gebruikelijk is, namelijk *buitenvragen!* Van buiten*plaatsen* hadden wij meer gehoord, maar van buiten*vragen* — nimmer. Het zijn — en dit diene tot inlichting van elk, die even onkundig is als wij — buitengewone vragen, die als eene toegift aan het hoofdstuk worden toegevoegd; althans zoo stellen wij ons de bedoeling van den schrijver voor. — Op bl. 18 wordt de vraag gedaan: »Hoe luidt de algemeene belijdenis van Hem (CHRISTUS)?" en daarop tot antwoord gegeven een gedeelte van den inhoud van de 12 artikelen des geloofs; zoodat de kinderen ook de *onomstootelijke* waarheden van de *nederdaling ter helle* en de *wederkomst des Heeren ten gerigte* in het hoofd moeten prenten. Neemt de heer V. D. ZWAAG die 12 artikelen allen aan, zooals zij daar liggen? Onderschrijft hij ook de woorden, die wij niet hier, maar wel op bl. 40 aantreffen, waar de artikelen in hun geheel worden meêgedeeld: ik geloof in de wederopstanding des vleesches?!!

Een nuttig katechisatie-boekje, waarvan ons een *tweede druk*, bij L. VEERMAN te *Heusden* uitgekomen, is toegezonden, heeft den titel: *Onderwijs in het Evangelisch Christendom.* De schrijver is te gunstig en te lang bekend, dan dat zijn arbeid onze aanbeveling zou behoeven, de Eerw. C. W. PAPE, rustend

Predikant van *Heusden.* Die naam waarborgt de voorstelling van een zuiver, echt Evangelisch Christendom. Het boekje heet, op den titel, te zijn ingerigt *naar de behoeften van onzen tijd*, d. i. met het oog op de dwalingen der Roomsche Kerk. Uit dezen hoofde verdient dit leerboekje bijzondere vermelding. Het kost 30 cts.

Het Bazelsche *Evangelische-Missions-Magazin* gaf in de laatste *Hefte* van 1857 een paar belangrijke artikelen, waarin de opstand in *Britsch-Indië* met veel talent en veel kennis van zaken wordt beschouwd als het gevolg van een vijandelijken aanval van het Brahmaïsme op het Christendom. Die opstellen zijn in onze taal overgebragt onder den titel: *De Britsch-Indische Opstand. Schets van de aanleiding daartoe, in verband met de Christelijke Zending. Uit het Hoogduitsch; te Groningen, bij* A. L. SCHOLTENS. à *f* 1 - 50. Vele omstandigheden regtvaardigen de opvatting van de oorzaken des opstands, zooals de schrijver ze voordraagt; zeker is het dat de zaak dieperen grond heeft, dan eene muiterij in het leger. Of echter de tijd reeds rijp is voor eene bepaalde aanwijzing der wortels en aanleidingen, is eene andere vraag. Doch dit neemt niet weg, dat de hier aangekondigde brochure als eene bijdrage daartoe, allezins opmerking verdient.

Eene waardige hulde is aan een waardigen overledene bewezen in: *Hulde aan* WILLEM EGELING, *Stichter der Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van sterken drank. Haarlem, bij* C. ZWAARDEMAKER, 1858; bestaande in eene *Redevoering, uitgesproken te Haarlem bij de Jaarlijksche algemeene vergadering der Vereeniging*, op 8 *Julij* 1858, door den Amsterdamschen Predikant C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA. Het is een waar en warm woord, dat den geest van den voortreffelijken EGELING zoo getrouw afspiegelt, als 's mans gelaat wordt geschetst in het portret, dat dit boekje versiert.

Slechts een paar woorden ter aankondiging behoeven wij te schrijven over den *vierden druk* van *Welmeenende Raadgevingen aan studerende Jongelingen, maar ook aan anderen van den beschaafden stand; door* S. CROMMELIN, *Rustend Leeraar bij de Hervormde Gemeente te Leeuwarden, Ridder der Orde van den*

Nederlandschen Leeuw. Te Goes, bij H. C. SCHEYBEEK. 1858. à *f* :- 60. Het boekje is met hartelijkheid en menschenkennis geschreven en herinnert op vele plaatsen de nog altijd herinnering waardige *Lehren eines Vaters an seinen Sohn, den er auf die Academie schickt*, van GELLERT. Een regt Christelijke commentaar is het op de waarschuwing van den Prediker: »Verblijd u, o jongeling, in uwe jeugd, en laat uw hart zich vermaken in de dagen uwer jongelingschap, en wandel in de wegen uws harten en in de aanschouwing uwer oogen; maar weet, dat God om al deze dingen u zal doen komen voor het gerigt."

De achteraangevoegde lijst van boeken, die de schrijver aan jongelingen, tot opwekking van hun godsdienstig gevoel aanbeveelt, ziet er wel wat zonderling uit, en bevat b. v. ook MEEUSE's *Godsdienstig Handboek voor Zeelieden*, een voor den eenvoudigen varensgast zeer nuttig gebeden- en overdenkingenboek, maar dat voor studerende en andere beschaafde jongelingen eene met weinig oordeel des onderscheids aangeprezen lectuur zou zijn. Over 't geheel schijnt de Eerw. schrijver zich geene hooge denkbeelden te hebben gevormd van de ontwikkeling dergenen, voor wie hij schreef; maar dit neemt het »welmeenende" der bedoeling en het nuttige der strekking niet weg.

De strijd, dien het Romanisme in onze dagen op leven en dood voert tegen het Protestantisme, heeft reeds vele belangrijke geschriften van de Protestantsche zijde doen ontstaan, uitvoerige en beknopte, populaire en wetenschappelijke. Tegenover Rome is al dat schrijven een schermen in den wind, want Rome is niet t'huis voor eerlijke discussie. Maar 't kan Protestanten bevestigen in hunne geloofs-overtuiging, en hun verdedigings-wapenen in handen geven, waar de sophisterijen van Rome hen zouden verkloeken. Uit dit oogpunt vermelden wij goedkeurend den *Open Brief van dankbetuiging aan zijne doorluchtige hoogwaardigheid* J. B. MALOU, *Bisschop van Brugge (schrijver van: De dwaling van het Protestantisme bewezen), door Dr.* TH. H. DE VISSER. *Te Dordrecht, bij* H. LAGERWEY. 1858. *In kl. 8vo.* 47 *bl. f* :- 25. Het boekje heeft iets ironieks, dat toch hout snijdt; b. v. MALOU zegt: »de R. K. is katholiek, »omdat zij alle waarheid leert." Daaromtrent merkt DE VISSER aan: »Wat is de katholiciteit der Roomsche kerk dan van

jeugdigen datum, want dan was zij vóór 1853 nog niet katholiek; toen leerde zij nog niet alle waarheid, want toen leerde zij de onbevlekte ontvangenis van MARIA nog niet." Zulke zetten zijn er meer; wij bevelen het boekske zeer aan.

Keurig net uitgevoerd is een boekje, dat in 1858 *te Amsterdam, bij* H. W. MOOY is uitgegeven (het kost *f* 1-25) onder den titel: *Proeven van Evangelische Psalmberijming, tot huiselijk gebruik vervaardigd door* C. P. HOLST. Blijkens het voorberigt hebben wij hier den arbeid van een hoogbejaard man voor ons, wien het in den avond zijns levens aangenaam is, door goedkeuring aangemoedigd te zijn geworden tot het openbaar uitgeven van 't geen eigenlijk slechts ten huiselijken gebruike geschreven en bestemd was. De godsdienstige denkbeelden, in vele Psalmverzen, heeft hij door eenige verandering verchristelijkt, doorgaans met behoud van het *metrum* (van *Ps.* XC: 9 alleen is dit veranderd), zoodat die verzen voor de huiselijke godsdienstoefening ook tot zingen geschikt gehouden zijn.

De uitgevers TEN BRINK EN DE VRIES hebben een derden druk durven geven van een schijnbaar reeds verouderd *Godsdienstig Huisboek voor Vrouwen uit den beschaafden stand, naar het Hoogduitsch van* F. EHRENBERG, à *f* 2-60. Zij zijn in het vinden van een bezorger dezer uitgave gelukkig geweest, daar de bekende Ds. A. H. V. D. HOEVE, Pred. te Keppel, zich hiertoe wel heeft willen laten gebruiken. 't Was zeker regt goed van hem gezien, dat hij niet enkel voor eene nieuwe vertaling, maar vooral voor eene nieuwe bewerking moest zorgen, waaraan wij het toeschrijven dat ons oordeel over deze uitgave *gunstig* kan zijn. De bewerker toch heeft er op toegezien, dat het Christelijke element wat meer tot zijn regt kwam; duidelijk zijn hiervan de sporen; maar dit geeft ook aan het geheele boek iets tweeslachtigs en maakt dat er passages in zijn, die men, naar het overige te oordeelen, er niet in zoeken zou. 't Geheel is gebleven een product van voor eenige jaren, al munt ook het uitwendige uit door de kloeke letter, het heldere papier en een goed staalplaatje tegenover den titel. Zoo wij niet de ondervinding hadden dat menigeen in onze dagen nog water-en-melk noodig heeft; zoo wij de overtuiging hadden, dat aller maag krachtig rundvleesch kan verdragen, wij zouden

dit boek onbepaald afkeuren; maar nu maken wij er H.H. Predikanten opmerkzaam op voor die gemeenteleden, die bijna alleen melk kunnen verdragen en nu en dan zelfs wel eens met smaak uit den pot der groote menschen meêproeven.

De »Euthanasia" van den Eerw. CORSTIUS, vroeger Pred. te Amsterdam — kent gij dat werk? Zoo niet, gij moet het u waarlijk aanschaffen. Een derde herziene en vermeerderde druk is er van in 't licht verschenen, te Utrecht bij de Wed. F. HERFKENS & ZOON, een druk in klein formaat en tot den prijs van ingen. *f* 3-50, geb. *f* 4-20 de twee deeltjes. Het eerste bevat overdenkingen *over dood en eeuwigheid*, en is vermeerderd met een stuk van den Eerw. schrijver, voorkomende in het *Chr. Maandschrift;* het tweede bevat eene reeks van leerzame sterfgevallen, met uitzondering van het laatste, dat in den vorigen druk gevonden werd. De bezorger der tegenwoordige uitgave heeft er vier nieuwe berigten bijgevoegd, terwijl de zoon des schrijvers het werk zijns vaders op waardige wijze met de beschrijving van diens uiteinde besluit. Wij verheugen ons hartelijk over deze uitgave, want in dit boek van C. heerscht die waarachtige, vrome, stichtelijke toon, dien wij in den strijd dezer dagen haast zouden vergeten. De man had zijne dogmatische overtuiging, die niet altijd de onze is, doch al wat maar eenigzins naar liefdeloos drijven of verketteren gelijkt, is vreemd aan zijn werk. Het kan niet anders dan met groote stichting gelezen worden door wie met een heilbegeerig gemoed zich wenscht voor te bereiden voor den grooten stap, dien al wat mensch heet eens doen moet.

Er is een nieuwe of derde druk verschenen van het *Vraagboekje over de Bijbelsche en Kerkelijke Geschiedenis* van AMSHOFF, RUTGERS en DIEST LORGION. 't Is een goede leiddraad vooral voor leerlingen, die schriftelijke antwoorden maken. Maar hielden de Eerw. schrijvers het voor onverbeterlijk? Dat is het toch, dunkt ons, niet, en wij hadden gaarne gezien, dat b. v. de gelijkenissen veel uitvoeriger behandeld waren, alsmede de levensgeschiedenis van PAULUS. Daarvoor hadden wij die keizerlijke namen (bl. 51) graag gemist. Ook zijn het Mozaïsme en de jeugd van DAVID slechts aangeroerd. Een vierde

druk, die zeker eens komen zal, moge deze vlugtige opmerkingen verder overbodig maken.

Even als reeds sedert eenige jaren, heeft ook voor 1859 de beroemde Leidsche Hoogleeraar KAISER de liefhebbers der sterrekunde aan zich verpligt door een *Populair Sterrekundig Jaarboek, te Amsterdam, bij* J. C. A. SULPKE (à *f* 1-30), naar aanleiding van, en ten gebruike bij zijn voortreffelijk werk: *De Sterrenhemel.* Inhoud en inrigting zijn uit de vorige jaargangen genoeg bekend, als bestaande uit ephemeriden van de zon, de maan en de voornaamste planeten, benevens opgave van de merkwaardigste verschijnselen, die de sterrenhemel in dit jaar voor het gewapende en ongewapende oog zal opleveren. Ook nu is er een sterrekaartje aan toegevoegd, ter afteekening van den schijnbaren weg, dien de planeet *Neptunus* dit jaar onder de vaste sterren zal afleggen.

Onze aankondiging komt vrij laat, maar indien wij ons ook ééne aanmerking op dezen allernuttigsten arbeid van Prof. K. of liever op de uitgave mogen veroorloven, zou het deze zijn, dat het Jaarboekje vroeger het licht moest zien. De Hoogleeraar heeft in zijne schriften steeds het nut zijner lezers op het oog gehad; zeer nuttig zouden wij het achten, dat de vervaardigers van almanakken zich liever van zijne naauwkeurige opgaven bedienden dan van andere die dikwijls veel te wenschen overlaten. Dat is wel ploegen met eens anderen kalf; maar dat doen de meeste almanak-fabrikanten toch, en dan is het beter een goed dan een gebrekkig hulpmiddel.

Met ingenomenheid vermeldt Prof. K., dat de stichting eener sterrewacht te Leiden eindelijk tot uitvoering komt. Voorspoedig ga dat werk voort, en de beroemde man zij er na de voltooijing nog lang een sieraad der wetenschap!

Almanak tot gezellig onderhoud, voor het jaar 1859. *Een-en-twintigste jaargang. Te Schoondijke, bij* A. J. BRONSWIJK. De een-en-twintigste jaargang! Wat ben ik toch een vreemdeling op nationaal-letterkundig terrein, dat ik geen der twintig vorigen onder de oogen heb gehad! — Spijten kan het mij niet, daar ik N°. 21 verre van mooi vind, en de heer uit-

gever in zijn voorberigt verklaart, dat N°. 1—20 nog minder waren. Zoo wij hier aan eene afdalende aesthetische reeks moeten denken, dan kan ik mij van het afschuwelijke van N°. 1 geen denkbeeld vormen. — De bijdragen in dezen jaargang zijn te min, dan dat de lezer der *Vaderl. Letteroefeningen* met eene critiek er van worde lastig gevallen. Wat ik den uitgever moet aanraden, weet ik waarlijk niet; zoo hij nog niet verre in jaren is gevorderd, zou hij misschien niet kwaad doen, met de kat eens uit den boom te kijken, en te zien, waar het in de eerstvolgende twintig jaren met den *Almanak tot gezellig onderhoud* naar toe wil; gaat deze dan voort met jaarlijks beter te worden, dan zal mogelijk de jaargang voor 1879 goed zijn.

Reizen en Avonturen van Mijnheer PRIKKEBEEN. *Eene wonderbaarlijke en kluchtige historie. Naar teekeningen van* RUDOLPH TÖPFFER *voor de Nederlandsche jeugd berijmd door* J. J. A. GOEVERNEUR. *Te Groningen, bij de Erven* C. M. VAN BOLHUIS HOITSEMA. Wel wonderbaarlijk en kluchtig mag deze historie worden genoemd. De teekeningen hadden wij meer gezien, zonder dat wij ons eerst herinneren konden, waar. Eindelijk schoot ons te binnen dat wij vroeger hartelijk gelagchen hadden over *L'Histoire de Monsieur* CRYPTOGAME, onder welken titel voor eenige jaren TÖPFFERS caricaturen in het Fransch zijn uitgegeven. Vraagt men ons of er iets in zit in deze dwaze geschiedenis, wij moeten gulweg zeggen: niets. En toch, niettegenstaande geen kind bepaald nutte leering uit deze teekeningen en uit de rijmpjes van GOEVERNEUR zal trekken, bevelen wij dit werkje aan. Kwaad zullen de kleinen er niet uithalen, en zij zullen er een massa pleizier mede hebben; iets dat niet eens van de meeste werkjes voor de jeugd gezegd kan worden. Zekerlijk is er meer reden om te prijzen waar amusement met nut gepaard gaat; maar wij groote menschen zijn ook niet afkeerig van genietingen, die hoewel onschuldig toch nutteloos moeten genoemd worden; adres onze uitspanningslectuur. Welnu, laat ons den kleinen een dergelijk vermaak niet misgunnen.

BOEKBESCHOUWING.

Bedenkingen op het gebied der Godgeleerdheid, naar aanleiding van Brieven in Brieven. Door S. G. JORISSEN. *Tweede Stuk. Utrecht*, Kemink en Zoon. 1858. *In gr. 8vo.* 191 *bl. f* :-80.

In N°. XII (1858) der *Vaderl. Letteroefeningen* hebben wij het eerste stuk dezer *Bedenkingen* aangekondigd, waarin over het O. T. werd gehandeld en het openbarings-begrip der nieuwere theologie als onhoudbaar door den Schr. werd afgewezen. De zes brieven, die wij hier voor ons hebben, handelen over het N. T. Ook op dit gebied tracht de Schr. het ongerijmde der zoogenaamde nieuwere theologie aan te toonen. Eerst spreekt hij over den persoon van CHRISTUS, wien hij als mensch erkent, maar wien hij tevens meer dan mensch noemt, omdat het, naar zijne meening, geschreven staat; en de heer J. wil niet wijs zijn boven hetgeen geschreven is. Volgens hem is er niet enkel een gradueel, maar ook een essentiëel verschil tusschen CHRISTUS en de andere menschen. Toch is de heer J., naar zijne eigene verklaring, geen doceet, dat is, een derzulken, die het gevoelen zijn toegedaan, dat CHRISTUS slechts *in schijn* een mensch zou geweest zijn. Welke voorstelling hij zich eigenlijk vormt van den persoon des Zaligmakers, is moeijelijk uit zijne woorden op te maken. Hij neemt het voorbestaan als waarheid aan, en noemt de meening, dat dit dogma in de beide bekende plaatsen van het vierde evangelie niet wordt geleerd — willekeurige schriftverklaring. De naam *Zoon van God* duidt, volgens hem, dan ook de hoogere natuur van JEZUS aan, en daarmede wordt het gevoelen weêrsproken, dat er *eens een tijd was, waarin hij niet bestond*. De persoon van JEZUS is dus eeuwig. Ook de apostelen, zegt de heer J., verkondigen in hem nergens een *geschapen* wezen. Waar in het N. T. van eene zending van den CHRISTUS wordt gesproken, daar wordt altijd eene onmiddellijke, goddelijke zending bedoeld. Zulk eene zending zou vervallen, wanneer men de wondervolle geboorte ontkende, die toch, volgens den heer J., als historische waarheid op onwrikbare gronden rust.

Daarvoor pleit, nevens andere uitspraken, ook de getuigenis van JOANNES den Dooper, en uitdrukkingen als deze: uit den hemel zijn, van den Vader gehoord, bij den Vader gezien hebben, zooals in het vierde evangelie herhaaldelijk voorkomen, en die allen, volgens den Schr., in letterlijken zin moeten worden opgevat, welk beweren in het minst niet wordt verzwakt door de voorbeelden, welke men heeft bijgebragt, dat de diep bedorven zin der Joden van JEZUS' tijd, een *zijn van beneden*, *uit de wereld*, een *niet hooren van de woorden Gods* wordt genoemd, in tegenoverstelling van het *zijn van boven*, het *hooren der woorden Gods*, dat JEZUS toekent aan zich zelven.

In den zesden brief wordt over het onderwijs en het gezag van JEZUS gehandeld. De Schr. begint met de aanhangers der nieuwe theologische rigting te verwijten (van waar hij deze aanklagt ontleent, is ons niet helder), dat zij eigenlijk het lot en leven van JEZUS niet noodig hebben, om te bepalen wat hij heeft geleerd, en dat zijn lot en leven volgens hen niet behooren tot het woord Gods door hem verkondigd. Daartegen verheft hij zijne stem, en tracht verder aan te toonen, hoe ongerijmd het is, de Godskennis van JEZUS voor eene natuurlijke Godskennis te houden. Zij is, naar zijne meening, eene onmiddellijke openbaring, niet langs den gewonen weg verkregen. Niet alleen zijne prediking, maar geheel zijne geschiedenis (hierin stemt hij overeen met den hoogl. SCHOLTEN) moet als een woord Gods worden beschouwd. Al wat hij sprak, draagt de kenmerken, niet alleen van diepe, heilige overtuiging, maar van goddelijk gezag.

Niet moeijelijk is het om, na het aangevoerde, nu reeds vooraf te vermoeden, hoe over de wonderen van JEZUS zal gesproken worden. Aan hunne historische waarheid te twijfelen is niets minder dan belagchelijk. Op minachtenden, bespottenden toon worden zulke twijfelaars op zijde gezet. Zij staan in de schatting des schrijvers verre achter bij een KANT. Het is toch duidelijk, dat de wonderen dienden, om de hooge afkomst van JEZUS te bewijzen. Zijn de wonderen niet historisch waar, dan valt de waarheid van het evangelie. Ja, niemand kan in CHRISTUS en in het Christendom gelooven, wanneer hij de waarheid der wonderen verwerpt. Zij zijn de grond, waarop het Christendom rust. In dienzelfden geest gaat de Schr. voort

te spreken over de voorzeggingen van JEZUS, die, naar hij meent, doorgaans te weinig worden geteld, in den dubbelen zin van het woord. Het aantal dier voorzeggingen is niet gering, integendeel, zoowals reeds HESS heeft opgemerkt, heerscht in het gansche onderwijs van den Heer, tot zelfs in de eenvoudigste dingen een *profetisch* element, (niet in den zin, waarin het woord *profetie* en de naam *profeet* steeds in O. en N. T. worden gebezigd, maar) in den zin van voorspelling, voorzegging. Even onzinnig als iedere bedenking, die er tegen de historische waarheid der wonderen wordt gemaakt, zijn de meeningen van vele nieuwere theologen over de ligchamelijke opstanding en hemelvaart van JEZUS. Ook de wederkomst, en wel de zigtbare wederkomst van JEZUS ten gerigte, is eene verwachting, welker toekomstige vervulling te onregte door velen betwijfeld wordt. CHRISTUS is de bestuurder van het heelal, die eens als de regter van het menschdom wederkomt, om de dooden op te wekken; met of zonder ligchaam, zegt de Schr. niet duidelijk; hij schijnt wel aan de opstanding van het ligchaam te gelooven. — De laatste of negende brief spreekt over het eigenlijke wezen des Christendoms; of liever behelst eene voorstelling van hetgeen de nieuwe theologie als het wezen des Christendoms verkondigt, zonder dat de Schr. zijne eigene meening ons leert kennen, die dan ook trouwens uit al het voorgaande gemakkelijk kan worden opgemaakt. Vooral tegen de bij velen geliefde preken van COLANI trekt de Schr. in dezen laatsten brief erg te velde, en belooft ten slotte, dat hij, in een derde en laatste stuk dezer *Bedenkingen*, aan zijn vriend de gronden zal leeren kennen, waarop zijne overtuiging steunt, dat »alleen het geloof aan het goddelijk gezag van het woord Gods, waarvan het Christendom het eindresultaat is, zalig maakt."

Hebben wij in onze aankondiging van het eerste stuk der »Bedenkingen op het gebied der godgeleerdheid", aan den Schr. den lof gegeven, dat hij zich op eene waardige wijze onderscheidt van vele bestrijders der nieuwe theologie door den bezadigden, den fatsoenlijken toon, waarop hij over de gewigtige zaken spreekt, die in onze dagen veler hoofd en hart in beweging brengen; dien lof kunnen wij niet toepassen op het tweede stuk. Hierin toch heerscht een toon, zoowel het onderwerp als den schrijver onwaardig, een toon van minachting

tegenover het gevoelen van anderen, die niet zeer geschikt is om den onbevooroordeelden lezer met vertrouwen op de meeningen des Schrijvers te bezielen, en hem tot zijn gevoelen over te halen. Vooral is dit van toepassing op den zevenden brief, die over de wonderen handelt. In zijn betoog over de waarheid der wonderen begint de heer J. met de woorden van ASMUS tot de zijnen te maken, dat men niet beter kan doen tegenover hen, die de mogelijkheid van wonderen ontkennen, dan hen *uit te lagchen.* Wij betwijfelen zeer of eenig ongeloovige hierdoor tot inzigt van zijne dwaling zal komen. Wel is dit het gemakkelijkste wapen, om den tegenstander te bestrijden, maar niets toont meer dan dit de onmagt van hem, die als kampvechter voor de eene of andere waarheid optreedt. Het zal dan ook wel niemand van hen, die de nieuwere rigting op het gebied der godgeleerdheid zijn toegedaan, in den zin komen, om met den heer JORISSEN in discussie te treden. Hij is nu gebleken een man te zijn, die deze rigting volstrekt niet begrijpt. Hij schroomt niet den geheelen arbeid der historische kritiek van de laatste jaren van onwaarde te verklaren. Het Nieuwe Testament is hem een arsenaal en ieder vers een wapen, onverschillig door wien en in welken tijd het vervaardigd is. Geen onderscheid wordt er door hem gemaakt tusschen den eenen en den anderen schrijver van de Bijbelboeken. Waar alle wetenschappen in den laatsten tijd zijn vooruitgegaan, heeft de theologie alleen stilgestaan; elke vrucht, die een vernieuwd en onbevooroordeeld onderzoek der Bijbelboeken heeft gedragen, wordt als onrijp of verrot door hem weggeworpen, en in het oog der onkundige menigte stinkende gemaakt. Alle theologen der nieuwere school zijn dwazen, over wie men zich slechts behoeft vrolijk te maken, om hunne dwaasheid in het licht te stellen. Ja, wat nog veel erger is, niemand hunner is een Christen, want op het geloof aan de waarheid van het bovennatuurlijke in de evangelie-geschiedenis rust het Christendom. In alle pogingen om de ethische grootheid van den persoon des Zaligmakers en van het Christendom zelf te doen uitkomen, in elke nieuwe beschouwing van een bijbelboek, in elke nieuwe verklaring van een tekst meent de heer J. oneerlijke bedoelingen te bespeuren; overal in de nieuwe theologie schuilt een adder onder het gras. Wij dachten onder het lezen aan de woorden van LABOULAYE in zijn artikel

over STAHL en BUNSEN: »L'homme a un tel besoin de la vérité divine, il est si heureux quand il croit la tenir, qu'il regarde aisément comme des aveugles ou des monstres, ceux qui ne pensent pas comme lui." Zulk een monster ziet de heer J. in de nieuwe theologie. Zij is hem eene dochter van het rationalisme der vorige en van het begin dezer eeuw, waaruit wij moeten opmaken, òf dat de gewaande moeder en dochter beiden hem onbekend zijn, òf dat de dochter in zulk eene verhouding tot de moeder staat, dat zij aan haar alleen het aanzijn te danken heeft, maar buiten hare woning is opgevoed. Het verschil tusschen de nieuwe theologie en het versleten rationalisme is, dacht ons, nog al merkbaar.

Waar de heer J. zelf niet is meêgegaan in de laatste beweging op theologisch gebied, meent hij dat anderen, wier namen steeds met achting zullen genoemd worden, omdat zij in hunnen tijd als mannen der wetenschap hoog stonden aangeschreven, dat de zoodanigen, indien zij nog leefden, hetzelfde gevoelen van vroeger zouden uitspreken, op hetzelfde standpunt zouden zijn blijven staan. Daarom beroept hij zich met groote zelfvoldoening op een DONKER CURTIUS, DERMOUT, HESS, VAN DER WILLIGEN, BORGER, enz. Moeijelijk is het met eenige zekerheid te zeggen, of die mannen in onze dagen nog hetzelfde zouden denken als in hun tijd, of zij met den heer JORISSEN de oogen geheel voor het licht der nieuwere wetenschap zouden gesloten hebben; de eenvoudige reden is deze, dat zij niet meer zijn. De *waarschijnlijkheid* pleit er wel voor, dat zij in ontwikkeling zouden zijn vooruitgegaan. Dat vermoeden wordt te meer gegrond, nu wij kunnen wijzen op een van hen, die door den heer J. als autoriteiten worden aangehaald, een, die tot onze vreugd zich nog onder de levenden bevindt. Wij bedoelen den hoogl. VAN HENGEL. Ook op hem beroept zich de S. bij herhaling; maar zien wij dan aan den voet der bladzijde, welke geschriften van V. H. worden aangehaald, dan ontdekken wij, dat die geschriften reeds een leeftijd van 40 à 50 jaren tellen. Wie nu eenigzins met den hoogleeraar VAN HENGEL en zijn laatsten arbeid bekend is, dien behoeven wij niet te herinneren, dat zijn tegenwoordig standpunt op godgeleerd gebied nog al eenigzins verschilt van dat, wat hij voor eene halve eeuw innam.

De heer J. zegt in zijne voorrede, dat men hem mondeling

als het oordeel der wetenschap over zijn arbeid heeft medegedeeld, dat zijne »Bedenkingen" *louter onzin* behelzen; waarschijnlijk zal dit berigt, indien het door hem aan eene historische kritiek werd onderworpen, zich in eene andere gedaante aan hem vertoonen en blijken, den stempel der overlevering te dragen. Meer geloofelijk is het, wat zijn rapporteur er bijvoegde, dat men van die »Bedenkingen" *niet veel notitie* zal nemen. De reden, waarom, hebben wij boven aangewezen. De orthodoxie op het gebied der godgeleerdheid heeft in hem een niet zeer gelukkigen verdediger gevonden. Wij vermoeden, dat zijne vrienden hem een uitbundigen lof over zijn eerste stuk hebben toegezwaaid, en dat daarbij de niet geheel en al ongunstige kritiek, die hem hier en daar is wedervaren, hem overmoedig heeft gemaakt. Daaraan schrijven wij den schamperen toon dezer brieven toe, de naïeve en soms kinderachtige wijze, waarop hij zich van de gewigtigste bedenkingen afmaakt. En was hij vroeger opgetreden met de voorspelling, dat de geheele nieuwe theologische rigting binnen *tien* jaren uit de wereld zal verdwenen zijn, thans is er voor hem een nieuw licht over hare toekomst opgegaan; eer *zes* jaren zijn verloopen, behoort zij tot het verleden. Wij verwachten nu in het derde stuk eene aankondiging, dat ook de tijd van *zes* jaren gebleken is, nog veel te lang te zijn; want — de nieuwe theologie *is* bij het uitkomen van dat slot der »Bedenkingen" reeds *verslagen*, verslagen door den WelEerw. Heer JORISSEN.

Met eenige bezorgdheid zien wij echter dat derde stuk te gemoet. Aan het eind van den negenden brief toch stelt de Schr. als het probleem, dat door hem moet worden opgelost, de beantwoording der vraag: is de Bijbelleer en dus het Christendom een onmiddellijk Godsgeschenk of niet? — hij voegt er bij: de wetenschap zegt neen; de Christenheid door alle eeuwen ja! — Gelukt het den heer J. te bewijzen, dat de Bijbelleer en het Christendom een *onmiddellijk* Godsgeschenk is, dan duchten wij, dat door hem de profeten, de schrijvers der Bijbelboeken, ook de persoon des Zaligmakers en allen, door wie het Christendom is *tot ons gekomen*, uit de geschiedenis zullen worden uitgewischt, om plaats te maken voor bijzondere openbaringen, aan den heer JORISSEN ten deel gevallen. Dat ware zeker een gevoelige slag, dien de wetenschap niet lang zou overleven.

Ook wat den vorm betreft staat de heer JORISSEN verre achter bij hen, die in den laatsten tijd hebben geschreven over de zaken, welke door hem worden ter sprake gebragt. Zijne brieven zijn tot eene onbehoorlijke lengte uitgerekt, de stijl is duister en de correctie niet naauwkeurig. — Zonder twijfel zijn er nog gewigtige bedenkingen tegen de resultaten der nieuwere theologie in te brengen, belangrijke vragen haar voor te leggen, waarop zij met haar antwoord niet gereed is. Alleen een man als de heer J. kan haar daarom verachten en bespotten. Wie niet met hem van zulk een verregaanden argwaan tegenover haar is bezield, zal in haar een onpartijdig streven naar waarheid erkennen, die zij onbevooroordeeld en vrij van alle overgeleverde meeningen zoekt; daarom zal hij haar eerbiedigen, en in plaats van schade voor het zuivere Christendom, veel goeds van haren rusteloozen arbeid voor het rijk des lichts en des levens verwachten. Wij eindigen met de woorden van RÉVILLE tot de onze te maken: »Nous plaignons le Chrétien éclairé, dont la foi repose uniquement sur des assertions entamées par la critique ou exposées à ses atteintes." —R—

---

1. Doute et Assurance. Deux Discours par PHILIPPE BOUCHER. A La Haye, chez *H. J. Gerretsen.* 1857. *Gr. in-8vo.* 68 *pagg.* *f* : - 70.

2. Conservatisme et Progrès. Sermon pour la fête de la Réformation, prêché le 31 Octobre 1858 à Amsterdam et le 7 Novembre 1858 à Leyden, par D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Pasteur à Leyden. A Amsterdam, chez *H. Höveker.* 1858. *Gr. in-8vo.* 28 *pagg.* *f* : - 30.

3. *De vrije openbaring der waarheid. Leerrede over 2 Corinthen* III: 17—IV: 2, *uitgesproken op Zondag, den* 26*sten* *Julij* 1857, *ter bevestiging van Ds.* J. J. VAN DEN BROEK, *als Predikant te 's Gravenhage, door* J. C. ZAALBERG, PZ., *Theol. Doct. en Predikant aldaar. Te 's Gravenhage, bij* M. J. Visser. 1857. *In gr. 8vo. VI en* 32 *bl.* *f* : - 40.

Drie predikers, wien ge 't kunt aanzien, dat het zielenheil hunner hoorders hun zeer ter harte gaat, wien het tot dit doel aan de vereischte wetenschappelijke ontwikkeling niet hapert,

en bij wie u eene ongemeene energie en vurigheid van geeste in 't oog valt.

Veel overeenkomst dus. Maar ook veel verschil. Wel niet zoozeer in de dictie. Deze toch kunt ge bij alle drie met de epitheta: frisch en levendig kenmerken. Bij z. stuitten we op een paar taalkundige kleinigheden: *uitwijden* voor *uitweiden*, en: *in den Evangeliespiegel zien wij de waarheid Gods*, bij welk woord men eensdeels onwillekeurig aan het tijdschrift van dien naam denkt — waarvoor een lof als deze, en dan nog wel van den kansel, toch wat hyperbolisch klinken zou —, maar in allen gevalle zich een spiegel, welken dan ook, van den inhoud des Evangelies voorstellen moet, terwijl de spreker kennelijk den spiegel, dien 't Evangelie zélf ons voorhoudt, bedoelt. Verder dunkt ons, dat z. betrekkelijk deze preek van 31 groote, compres gedrukte bladzijden zijn eigen vonnis geveld heeft, als hij ons in de voorrede meldt, dat ze »onder 't uitspreken eenigzins bekort werd." En — om al onze aanmerkingen op het formele zijner homiletische bijdrage nu maar in ééns af te handelen — wilde hij ons, blijkens de geheel afgedrukte gezangen, eene volledige godsdienstoefening aanbieden, dan hadden ook de gebeden, al moesten ze, uit het geheugen opgeschreven, eenige wijziging ondergaan, in geenen deele achtergehouden mogen worden. Bij de beurtzangen eindelijk, die hier worden opgegeven, is ons wederom de ondoenlijkheid gebleken, om de meesten onzer psalmen en gezangen tot dat einde af te deelen, zonder er *disjecta membra* van te maken: hoe zonderling immers, wanneer in Gez. III: 3 de Gemeente, die den lof des Vaders en des Geestes verheft, dien des Zoons (reg. 2) uitsluitend aan de vrouwen uit haar midden overlaat! Neen, begeert men in ernst voor onze Hervormde kerken het koorgezang terug — er is veel vóór, doch ook veel tégen te zeggen —, dan zij men bedacht op de invoering van liederen, die er door hunne makers toe bestemd werden!

Eer wij overigens na dezen uitstap van den stijl der drie predikers afstappen, teekenen wij nog aan, dat de verhouding tusschen de beide Fransche heeren ons voorkomt ongeveer deze te zijn: S. *spreekt* Fransch, en B. *is* een Franschman. De ingewikkelde periodenbouw van den eerste, ja zijne gansche preekmanier, zijn zóó Hollandsch, dat de smaak van den

laatste dáár wel nooit op gevallen zou zijn. Laat den Heer s. dat echter zóózeer niet rouwen! Doet hij in Fransche losheid voor hem onder, in Hollandsche degelijkheid wint hij 't juist daarom ook weêr zeer ver van den Heer Hofprediker.

Want, zooveel is zeker, waar 't niet meer op woorden maar op zaken aankomt, staat B. op den ondersten trap van de drie. Zijn standpunt is het blindste autoriteitsgeloof, aan Schrift en aan Kerk beide, in voege als dit (p. 14): »L'enfer répugne aux sentimens de l'orthodoxe comme aux vôtres, et il ne sent pas *comment* cela peut être, mais il lit que cela est." Bij zulk een strak kolenbrandersgeloof zijn nu eigenlijk wel geene argumenten noodig, maar om der zwakken wil worden er dan toch nu en dan bijgebragt: 't zijn er intusschen ook argumenten naar! Ziehier b. v. dat voor de regtstreeksche, onmiddellijke werking van Gods Geest op dien des menschen: »Le Dieu créateur agit sur nos organes matériels par la matière. Mais comment le Dieu Sauveur agira-t-il sur notre être spirituel? Par la matière aussi? Non, il agit sur notre Esprit par son Esprit. La matière pour la matière, l'esprit pour l'esprit." Alsof er tusschen geest en stof geenerlei verband bestond, en er dus niet, men denke alleen maar eens aan de toonkunst, door stoffelijke middelen op den geest kon gewerkt worden? Wilt ge een nog fraaijer staaltje van Fransche redeneerkracht? Luister:

»Il y a en effet des doutes légitimes. Eh quoi! y aurait-il en religion des choses dont il faille douter? — Evidemment. — Et lesquelles donc? — Les choses douteuses."

Nu, dat is voorwaar *évident* genoeg! En klinkend genoeg ook, niet waar? maar wat hol! Onder die »choses douteuses" wordt dan voorts ook het vraagstuk gesteld, of de Engelen van de eene ster naar de andere vliegen!!

Op veel vrijer, edeler en vruchtbaarder standpunt beweegt zich s. Gij hoort het aan 't geen hij bij zijne Hervormingsrede op den voorgrond stelt: »Le vrai progrès est si peu l'opposé de la conservation, qu'au contraire il en est la condition. Rien ne se conserve qu'à condition de se transformer; mais dans cette transformation rien ne se perd, tous les élémens qui ont constitué l'ancienne forme trouvent leur place dans la nouvelle. Aussi, m. F., si je vous parle de cette lutte, ancienne et nouvelle à la fois, du conservatisme et du progrès,

mon intention n'est pas de vous porter à prendre parti pour l'un ou pour l'autre. Cette lutte, à mes yeux, n'a pas de sens en elle-même; elle n'a de l'importance que par les passions humaines, qui se cachent sous ces noms de parti. En effet, il n'y a pas d'opposition entre ces deux termes; la conscience les admet tous les deux, et là où ils sont en opposition, la conscience n'y est pour rien; là le conservatisme représente des intérêts de caste ou de position, et le progressisme y est la devise pour faire passer les projets de l'ambition, les présomptions de la vanité, les dédains de l'arrogance." En wanneer gij hem dan verder volgt in de ontwikkeling zijner hoofddenkbeelden: »La Reformation fût plus qu'une purification de l'église, ce fût l'établissement de l'église sur la base de la conscience individuelle"; »le Protestantisme, est l'avènement de l'individualité chrétienne"; dan bespeurt ge — zonder dat wij hier over den hedendaagschen kamp tusschen kerkelijk en individualistisch Christendom eenig ander oordeel willen uiten, dan dat in beide elementen der waarheid voorhanden zijn — hoe ge onder s.'s geleide op weg zijt naar 't vrijzinnig individualisme en conscientiarisme van *Straatsburg*.

Z.'s standpunt is bekend. 't Is meerendeels dat der moderne Nederlandsche theologie onder 't hoogepriesterschap van Prof. SCHOLTEN. Gelijk deze in eene academische redevoering de vrije beoefening der Godgeleerdheid heeft gehandhaafd, dus handhaaft z. in zijne kanselrede de vrije Evangeliebediening. Hij stelt voor de wantrouwende gemeente hare geoorloofdheid en pligtmatigheid in 't licht.

Resultaat. De *Discours* van B. kunnen we wel in menig opzigt — behalve wat reeds genoemd is, ook nog in den gelukkigen tact om den zondaar aan zich zelf te ontdekken — *prijzen*, doch niet *aan*prijzen; de *Leerrede* van z. geven we onzen beschaafden en kundigen gemeenteleden in ernstige en onpartijdige overweging; voor den theoloog echter, wien 't om *nieuwe* gezigtspunten te doen is, heeft *alleen* de *Sermon* van s. hooge belangrijkheid en waardij.

Één punt van overeenstemming nog tusschen het drietal: de nette en correcte uitvoering.

V. P.

De heilige en zijn Zaligmaker, of de wasdom der ziel in de kennis van JEZUS. *Naar het Engelsch van* C. H. SPURGEON; *door* V. A. V. W. *Utrecht*, Kemink en Zoon. 1858. *In gr. 8vo. VIII en 284 bl. f* 2 - 75.

Waarschijnlijk heeft de naam van den Schrijver, den beroemden SPURGEON, voor wien in Engeland bijna geene zalen te vinden zijn, groot genoeg om het aantal zijner toehoorders te bevatten, den vertaler en uitgever van dit boek bewogen, om het in een Hollandsch gewaad aan ons godsdienstig publiek aan te bieden. Bij ons althans heeft de inhoud, voor zoover wij daarvan hebben kennis genomen (want het boek geheel uit te lezen, was niet mogelijk), in plaats van ingenomenheid en bewondering, een alleronaangenaamst gevoel opgewekt: een gevoel van tegenzin en walging, dat de vraag deed oprijzen: of dan werkelijk de befaamde prediker in Engeland en de schrijver van dit boek een en dezelfde persoon zou wezen? Is het inderdaad zoo, dan kunnen wij ons geen denkbeeld vormen, noch van den smaak, noch van de godsdienstige kennis van het Londensch publiek, dat in zulk eene prediking behagen schept, ja er door in verrukking komt. Want al hebben wij hier geene gedrukte preken van SPURGEON voor ons, het hier geschrevene zal wel een getrouwe afdruk zijn van de wijze, waarop hij gewoon is te spreken.

In zijne Voorrede zegt hij, zeker niet tot aanbeveling van zijn werk, dat er wèlligt nooit onder meer aanhoudenden arbeid een boek werd geschreven dan dit, dat hij slechts enkele oogenblikken daaraan toewijden kon, en dat in die oogenblikken afmatting van ligchaam en geest hem daartoe nog dikwijls bijna ongeschikt maakten; dat schrijven voor hem een waar slavenwerk is; dat hij het eene vreugde, een wellust noemt, zijne gedachten, zoodra zij in hem opwellen, uit te spreken, maar geen verdrietiger werk kent, dan stil op zijn stoel te gaan zitten en dan naar gedachten en woorden te zoeken, zonder ze op dien oogenblik te kunnen vinden. — Dat alles lezen wij in de Voorrede, zwart op wit; en dit durven wij tot lof van den Schrijver zeggen, hij is opregt geweest in zijne naïve betuiging. Zijn werk is daar, om het te bewijzen. Dat de Schrijver niet gewoon is, om bedaard na te denken over het-

geen hij zeggen wil, dat hij zich nooit heeft vermoeid met een ijverig en naauwkeurig onderzoek des Bijbels, blijkt op elke bladzijde, die wij lazen. Een enkel voorbeeld zij genoeg, het eerste dat wij ontmoetten, op bl. 3, een voorbeeld van de wijze, waarop *de heilige*, dat is de Christen, door SPURGEON wordt opgeleid tot *de kennis van den Zaligmaker*. De Schrijver spreekt over de woorden, *Jezaja* LIII : 3: *wij hebben hem niet geacht*, en zal in zijn eerste deel aan zijne lezers het feit hunner geringschatting van JEZUS *helder* voor oogen stellen. Nu begint hij aldus: »Laat ons het huis des pottebakkers binnentreden en den ongevormden kleiklomp bezien, gelijk ook wij allen eenmaal waren. Laat ons »de rots, waaruit wij gehouwen zijn" en »den bornput waaruit wij gegraven zijn, aanschouwen, opdat wij met dieper gevoel de woorden des profeets kunnen herhalen." — Wien schemert het niet voor de oogen bij het lezen van zulk een onzin? — Wij gaan verder en vinden op bl. 9 het volgende gedrukt: »Gebrokene Sabbatten komen, als vijandige boogschutters, uit de woestijn van den verwaarloosden tijd te voorschijn en wijzen ons als met den vinger op het verlaten heiligdom, en eene vreesselijke wraak zouden zij nemen, zoo het schild van JEZUS ons hoofd niet bedekte, want zie! hunne bogen zijn met verzuimde inzettingen bezwaard, en hunne pijlen zijn zoovele verachte boodschappen van genade."

Deze twee voorbeelden zijn voldoende, om ons afkeurend oordeel te regtvaardigen, want de beide proefjes zijn niet met moeite gevonden. Zij lagen voor de hand; het waren de eersten, die wij aantroffen; met een breede rij van dezelfde soort en hetzelfde gehalte zouden zij nog kunnen worden vermeerderd. Doch het medegedeelde is reeds genoeg. Wij zouden glimlagchen over zulk eene wartaal, indien het boek zich niet voordeed als een middel om de heiligste zaak te bevorderen. Nu grijpt ons een diepe weemoed aan bij de gedachte, dat een man, die zoo schrijft, in de negentiende eeuw, in Engeland, zelfs te Londen, door duizenden wordt toegejuicht. Maar veroordeelen wij onze naburen niet al te zeer, betreuren wij het liever, dat ook in ons land zulk een boek, als hier voor ons ligt, een vertaler en uitgever heeft kunnen vinden. In hoeverre de vertaler medepligtig is aan den schat van ongerijmdheden en proeven van valsch vernuft, die wij hier vinden

opgehoopt, kunnen wij niet beslissen, daar zijn naam ons onbekend is, en het oorspronkelijke niet door ons vergeleken kon worden. Eenigzins kan de vertaling hebben medegewerkt, om het boek nog wanstaltiger te maken dan het was; maar het is meer dan de vorm, die ons mishaagt, ook de inhoud zelf laat alles te wenschen over. Wij hopen, ter wille van ons godsdienstig publiek, dat de uitgever zijne onderneming zal bekroond zien met een aantal onverkochte exemplaren, waarmeê zijn zolder blijft bezwaard. En mogten deze regelen iets kunnen bijdragen, om velen hunne penningen in plaats van aan dit geschrift, aan iets beters te doen besteden, wij zouden ons gelukkig rekenen, met onze aankondiging een goed werk te hebben verrigt. —R—

Lotgevallen en Ontdekkingen op eene Reis in het noorden en midden van Afrika, op last der Britsche Regering in de jaren 1849 *tot* 1855 *gedaan, door Dr.* HEINRICH BARTH. *Naar het Engelsch en Hoogduitsch. Met eene Voorrede van* J. VAN DER HOEVEN, *Hoogleeraar te Leiden. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1858. *In gr. 8vo. Tweede Deel. Met platen.* 350 *bl. Derde Deel.* 344 *bl.*

Niet minder dan het eerste vroeger aangekondigde deel van het bovengenoemde werk, verdienen ook deze beide volgende deelen hoogen lof. Men vindt hier de beschrijving van een belangrijk gedeelte der merkwaardige reis. Voor iedereen is hier zeker iets te leeren. Wie belang stelt in eenig vak van wetenschap zal in deze reisbeschrijving ongetwijfeld het een en ander, laat mij zeggen: veel, aantreffen, dat zijner aandacht waardig is. Met opregte bewondering stellen wij ons den koenen, geleerden reiziger voor, die met ijzeren volharding de ongehoorde bezwaren trotseerde en wist te overwinnen, waarmeê hij te worstelen had; die zich niet tevreden stelde met eenvoudig op te teekenen wat hij zag en ondervond, maar bovendien al het mogelijke deed om de geschiedenis te leeren kennen van de door hem bezochte landstreken en volkstammen. 't Zou nutteloos zijn al de namen dier landen en stammen op te tellen; de meeste daarvan waren zeker tot hiertoe in Europa volkomen onbekend. Maar wanneer men

bedenkt dat BARTH van bijna allen vele bijzonderheden meêdeelt: de aardrijkskundige gesteldheid, de voortbrengselen zoowel uit het planten- als uit het delfstoffelijk en dierenrijk, de bevolking met hare zeden en gebruiken, hare afkomst en geaardheid, de nijverheid en den handel; dan zal men ook zonder nadere verzekering wel aannemen, dat de inhoud van dit verhaal ten hoogste belangrijk moet zijn.

Meer dan in het eerste deel komt het in deze voortzetting uit, met hoeveel regt de auteur spreken kon van zijne *ontdekkingen*. Want inderdaad vele zaken zijn door hem aan het licht gebragt, die vroeger òf geheel onbekend waren, òf waarvan men zich door vermoedens of ongegronde berigten allerlei valsche voorstellingen plag te maken. Met verrassing vernemen wij, dat in de binnenlanden van Afrika niet enkel woestijnen en ruwe berglanden, door even ruwe bewoners bevolkt, worden gevonden; maar integendeel uitgestrekte, vruchtbare oorden, getooid met de prachtigste voortbrengselen der natuur, bewoond door min of meer beschaafde volken, Mohammedanen of Heidenen, die zoowel handel en industrie als landbouw en veeteelt beoefenen. BARTH leidt zijne lezers in tot de maatschappelijke en staatkundige inrigtingen, maar ook tot de huiselijke levenswijze van deze veelkleurige en in allerlei tongen en talen zich uitende wereldburgers. 't Zal dan ook niemand verwonderen, dat hij om daartoe in staat te zijn zich velerlei inspanningen moest getroosten. Ook zijne *lotgevallen* op dezen togt zijn der lezing overwaard en zeer interessant. Wat al gevaren had hij uit te staan van het klimaat en de vermoeijenissen der reize, van hebzuchtige landvoogden en verraderlijke bedienden, van wilde dieren en woeste menschen! Wat al onaangenaamheden en teleurstelling als hij zich, ontbloot van alle hulpmiddelen, alleen bevond in een vreemd gewest, dagelijks geplaagd door onbeschaamde bedienden, die hij niet kon afwijzen omdat hij hun achterstallig loon niet kon betalen; bovendien ziek en bezorgd voor de willekeur van den landsvorst, die een rijk geschenk verwachtte en eischte van den armen vreemdeling! Doch ook voldoening en blijdschap moest hem te beurt vallen. Hij betrad streken en bezocht steden, waar nimmer te voren een Europeaan den voet had gezet; hij ontving blijken van warme belangstelling uit

zijn vaderland en uit Engeland; ook in Afrika zelf had hij menige aangename ontmoeting.

Met vrijmoedigheid bevelen wij dus ook bij de aankondiging dezer beide deelen het werk bij onze lezers aan. Wij zouden dat echter nog dringender doen, indien wij met dezelfde ingenomenheid van den vorm als van den inhoud konden spreken. Die vorm is, naar onze bescheiden meening, zeer gebrekkig: geheel streng chronologisch, in den stijl van een dagboek, zoodat men de meest ongelijksoortige dingen soms beschreven vindt op dezelfde bladzijde, juist zooals zij zich aan het oog of aan den geest des reizigers hebben voorgedaan. De vertaler zelf heeft deze aanmerking verwacht, blijkens de noot op bl. 125, Dl. II. Hij vreest dat men dit gebrek ten deele aan hem zal wijten. Dit zou natuurlijk onbillijk zijn. Maar zeker zou toch zijn werk in waarde toegenomen zijn, indien hij, nu eenmaal bezig aan het zamenstellen eener vrije bewerking van twee oorspronkelijke stukken, daarvan een reisverhaal had pogen te maken, dat, zooals hij zelf zich uitdrukt, den lezer één bepaalden indruk van het geheel deed opnemen. Evenwel hij heeft zich tevreden gesteld met den nederigen titel van vertaler; daarom mogen wij niet meer vorderen dan hij gegeven heeft. Ook zijn arbeid is prijzenswaardig. Aan alle lezers van degelijke lectuur, die een weinig inspanning van den geest niet schuwen, blijft dit werk aanbevolen.

Tien maanden Volksheerschappij. 24 *Febr.* — 10 *Dec.* 1848. *Verhaal van geheel nieuwe* (!) *en nog onbekende, zeer belangwekkende bijzonderheden betreffende de laatste Fransche omwenteling. Naar het Hoogduitsch van* ALEXANDER WEILL. *Amsterdam*, Gebrs. Binger. 1858. *In* 8*vo. XVI en* 111 *bl. f* 1-20.

Gewone geschiedenis te beschrijven in den gewonen zin, is niet moeijelijk. Van een hof, eene geregelde representative vergadering, eene geordende staatsmachine gaan bepaalde feiten uit, die de officiële zijde der geschiedenis uitmaken. Wel is waar, die officiële feiten zijn niet meer dan het geraamte, dat eerst leven ontvangt uit de kennis èn van de drijfveêren der personen, èn van de verhoudingen der partijen èn van de

wenschen en behoeften en de veelzijdige ontwikkeling der volken, — zelfs wordt teregt dit laatste eerst geschiedenis genoemd. Maar dat geraamte is toch ook een geheel, de grondslag die eerst gekend moet worden, de uitgangspunten, waar omheen de geschiedschrijver zijne mededeelingen, ophelderingen en beschouwingen groepeert.

Maar van eene revolutie de geschiedschrijver te worden, is eene andere zaak. Vooral van eene echt democratische revolutie, zooals alleen de nieuwe tijd heeft opgeleverd. Daar zijn het individu's, tallooze individu's, waarop men het oog gevestigd moet houden, tallooze belangen, niet om één hoofdbelang draaijende, maar op duizendvoudige wijze elkander kruisende en verduisterende; daar is het een stormen en dringen van onbeschreven en onbeschrijfbare feiten, die een onafwindbaar kluwen vormen, waarvan het geen mensch gegeven is, alle knoopen en kronkelingen te volgen. Slechts aan een enkel genie zal het gelukken de feiten zóó te groepèren en te sorteren, zóó uit een vast beginsel en een bepaald oogpunt te beschouwen, dat hij althans de eene zijde, die hij klaar ziet, aan anderen duidelijk zal maken.

Gewoonlijk echter wordt de geschiedschrijving van zulk eene gebeurtenis òf de verdediging eener bepaalde opinie, òf van een der hoofdpersonen, hetzij dat die hoofdpersoon zelf zijne eigen houding tracht te verklaren en te idealiseren — zooals LAMARTINE in zijne *Révolution de* 1848 en in het algemeen de *Mémoires* —, hetzij dat iemand zich naar vrije keuze een held uit de vele strijders en vechters ter beschouwing kiest. Of — en dit is misschien de duidelijkste vorm, — de geschiedschrijver stelt zich enkele saillerende punten en personen, waarom zich andere nevenfiguren en feiten bewegen, en verdeelt dus zijne stof in zoovele episodes. Of ook een ooggetuige, — altijd voor zooverre een ooggetuige denkbaar is van eene zoo veelzijdige gebeurtenis — deelt mede wat hij zag, welke indrukken hij ontving, en vult het andere zooveel mogelijk uit het hooren zeggen aan.

Het meest nabij aan deze soort komt het Verhaal van den Duitscher WEILL. Zelf zegt hij, en schijnt hij ook, in die dagen te Parijs geweest te zijn, en elken dag zijne bevindingen en gewaarwordingen te hebben opgeteekend. Inderdaad hebben dan ook vele zijner particulariteiten dat *cachet* van oor-

spronkelijkheid, dat alleen de persoonlijke herinnering geven kan.

Hij geeft ons hier en daar een denkbeeld, niet van wat er te Parijs geschiedde, maar van wat de Parijzenaars deden en dachten. Hij maakt ons bekend, hoe onbeduidend en belagchelijk sommige voorvallen en personen waren, waarvan men op een afstand al vrij groote gedachte zou koesteren. Hij doet ons in een woord hier en daar achter de *coulisses* zien. Maar verlangt ge een *Verhaal*, dat u een duidelijker inzigt zal geven in volgorde en verband der gebeurtenissen, — verwacht het dan van onzen Duitscher niet. Aan den avond van elken dag heeft hij zijne opmerkingen neêrgeschreven; maar, zooals te verwachten was, had hij geen tijd om geregeld te verhalen; slechts enkele losse, vliegende gedachten schreef hij neêr, die alleen voor wie met de gebeurtenissen genoeg bekend is, hare waarde kunnen hebben. Moge hij ook al later die aanteekeningen gerangschikt hebben; — tot een weldoorvoed geheel heeft hij zijne magere berigten niet opgekweekt. Hij laat ons *en galop* vliegen door die tien maanden, zoo vol van gebeurtenissen, zoo rijk aan ellende en aan leering.

Levendig, puntig en frisch zijn vele zijner aanteekeningen en beschouwingen. Zijn stijl is op enkele plaatsen schoon en ferm, soms ook gekruid met valsch vernuft. Het standpunt waaruit hij de geschiedenis beschouwt, is godsdienstig. Maar juist hier is niet zijne sterkste zijde. Zijne godsdienstigheid is eene voorzienigheidstheorie, waar ik niets tegen wil zeggen, maar die eerst dan waarlijk ernstig en leerzaam is, als zij van zelve uit de feiten ons tegenstraalt en niet, gelijk hier, er ietwat kunstmatig wordt ingelegd. Liever hoor ik hem niet theologiseren, want het gaat hem, den verchristelijkten Jood, niet zeer natuurlijk af. Soms kan hij in het triviale, ja *baroque* vervallen. B. v.: »De middelmatige mensch vindt er behagen in, God te loochenen en zich met de pronkende veeren (zijn het de veêren die pronken?) van den voorspoed tegen Hem over te stellen, als wilde hij zeggen: Zie ik heb u volstrekt niet noodig gehad, om mijn geluk te maken. Alles heb ik aan mijn verstand te danken. En als ik het een of ander duld, dan geschiedt het uit louter goedheid des harten, want boos ben ik juist niet en daarenboven ben ik verdraagzaam. Spreek mij echter niet van uwe strenge beginselen, zwijg van uwe stopwoorden: deugd, pligt,

zedeleer! Altemaal zöttepraat, mijn beste! Niets dan woorden, louter woorden. Ik ben God, wij zijn goden, maar wij zijn te bescheiden om het den volke in het aangezigt te zeggen. Gij echter bestaat alleen, omdat wij u dulden. Dus wees zoet en gedraag u stil; want durft gij u verroeren, dan zetten wij u af." Zijn dat nu woorden om iemand tegen God in den mond te leggen? Bl. XVI van dezelfde inleiding heet het: »Het is de vinger Gods, zeggen alle lieden (*Leute*). — Nog meer: de geheele hand, vier vingers met den duim!" Dat is niet eens valsch vernuft.

Het zou echter onbillijk zijn, zoo men het geheele boek naar deze staaltjes beoordeelde. Dat vreemde is vooral in de inleiding, later, meer op politiek terrein, wordt het beter.

Van den veelbelovenden titel is dus alleen waar, dat ons hier »belangwekkende bijzonderheden" worden medegedeeld. Maar een geregeld verhaal is het boek niet te noemen, evenmin als wij er een eenigzins volledig denkbeeld door krijgen van wat die »Tien maanden volksheerschappij" hebben opgeleverd. Zelfs een bevattelijk karakterbeeld te geven van enkele der hoofdspelers in dit dolle drama, heeft de schrijver niet beproefd. Den chaos ontwarren heeft hij niet kunnen noch pogen te doen, en juist waar het chaotische begint op te houden, omdat het belang zich uitsluitend om één persoon, LODEWIJK NAPOLEON, concentreert, — juist op dat punt breekt hij af.

De vertaler noemt het eene zeer opmerkelijke omstandigheid, dat gelijktijdig met zijne vertaling NORMANBY's werk, *Une année de Révolution*, te Parijs, ook vertaald, het licht ziet. Waarom zoo opmerkelijk weet ik niet; maar dit weet ik, dat NORMANBY's bedaarde, duidelijke en belangrijke schetsen, WEILL's vlugtige volzinnen geheel in de schaduw laten.

De vertaler heeft een enkel *durfde* voor *mogt*, of *voorging* voor *voorviel* over het hoofd gezien. Ofschoon de vertaling blijkbaar niet van den Heer KOORDERS is, vinden wij toch eene weinig betere spelling van de bastaardwoorden, gelijk b. v. het *fizieke*, *kopijist*, enz. waarover wij reeds bij eene andere uitgave van de Gebr. BINGER klaagden. Maar anders is zij goed, vlug en zuiver.

Wie dus het hoofdbeloop der genoemde omwenteling reeds kent en in het hoofd heeft, en enkele feiten nog eens van de meer onbekende en particuliere zijde, als het ware van achteren,

wil zien, die leze den wel vreemd theologiserenden, maar niet onaardig politiserenden Duitscher over »De laatste Fransche omwenteling" — eer zij niet meer de laatste is.

Schaduwbeelden uit Suriname. Door ANNA. *Amsterdam*, Gebrs. Binger. 1858. *In gr. 8vo. VIII en* 102 *bl., met gelith. en gekl. titelplaat, in verguld linnen. f* 1 - 90.

Sedert Mevrouw BEECHER STOWE, met haar ideaal-neger, de sympathie der blanken wist te winnen voor het arme geslacht, dat zij zoo lang en zoo wreed hadden verdrukt, en dat zij, ondanks die sympathie, even hard bleven verdrukken; — zijn de slaven het geliefkoosde onderwerp geworden voor romans en verhalen en drama's, in rijm en onrijm; sedert werd de slavernij een onuitputtelijk thema voor eindelooze redevoeringen, de aanleiding en het levenselement voor *meetings* en genootschappen, de kwelling voor kabinetten en ministeriën: bijna de vraag van den dag. En ofschoon sommige zeer ernstige teekenen ons onwillekeurig de vraag op de lippen doen nemen, of ook hier niet meer schijn dan wezen is, of soms niet meer eene soort van mode-sentimentaliteit, dan waarachtige, werkdadige belangstelling, door bewustzijn van groote schuld en verantwoordelijkheid gewekt, in deze slavenkwestie de hoofdrol speelt, — toch is de beweging op zich zelve edel en goed en verdient zij de medewerking van elken waren menschenvriend. Het was dan ook wel te verwachten dat een onzer dichters deze stoffe zou aangrijpen, van deze stemming partij trekken, en iets leveren dat meer mogt zijn dan eene berijmde aaneenschakeling der gewone gemeenplaatsen over een onderwerp, zoo bij uitnemendheid een *thème à phrases* te noemen. En toch, hoe aanlokkelijk de stoffe ook zij, in de bewerking heeft zij groote moeijelijkheden. Wij kennen de slavernij in al haar werking en invloeden zeer onvolkomen, bij geruchte, van hooren zeggen, en moeten, wat aan deze onvolledige kennis ontbreekt, uit onze verbeelding aanvullen. Maar nu komt de groote moeijelijkheid, eene moeijelijkheid, door bijna niemand overwonnen. Welke is de invloed van zulk een levenstoestand als de slavernij op het gemoed en den geest eens menschen? Wij kunnen het ons niet dan met moeite en onvolledig, bij

gevolgtrekking, denken. Welke is evenwel de invloed van dien toestand op den neger? Wij weten het nog minder; dit weten wij, dat die invloed een andere moet zijn dan wij ons voorstellen, dat de negerslaaf anders moet gevoelen dan wij weten dat wij in zijne plaats zouden doen, omdat, ware het zoo niet, de slavernij, als duurzame toestand, volstrekt onmogelijk en ondenkbaar zou zijn. Het is ons bijna onmogelijk in den zedelijken toestand, in de denk- en zienswijze der negerslaven ons te verplaatsen of ons helder voor den geest te brengen, welke de gevolgen zijn eener eeuwen- en eeuwenlange slavernij op een menschenras, dat sints duizende jaren het hoofd buigt onder de meest toomelooze willekeur, zonder zich ooit uit dien staat van uiterste vernedering te kunnen opheffen. Wij staan hier gewis voor een duister raadsel in de geschiedenis des menschdoms, een der somberste geheimen van het geheimzinnige Afrika: maar dit raadsel heeft te gelijk voor ons een vreeselijk ernstigen, zeer practischen zin. Wij hebben van de onbetwistbare meerderheid, ons geschonken, schandelijk misbruik gemaakt en onze hand zwaar doen wegen op den hals van den lager ontwikkelden zwarte; eene groote, ernstige schuld, waarvan de vergelding dreigend in de toekomst spookt. Maar nu is de sympathie voor dien zwarte — dien men zich zoo gaarne voorstelt in de onmogelijke lichtgestalte van een *Uncle* TOM — opgewekt, en als om strijd beijveren zich romanschrijvers en dichters om, zoo goed zij kunnen, de schandelijke gevolgen der slavernij te schilderen. Ook onze bekende dichteres ANNA gevoelde zich door deze stoffe aangetrokken, en wilde ons in drie tafereelen den algemeenen en zedelijken toestand der slavernij schetsen, met andere woorden: den invloed der slavernij op de zedelijke en geestelijke ontwikkeling der slaven. Of het haar gelukt is? Wij vreezen dat ook zij is gestrand op de klip, die wij zoo even aanduidden; dat zij zich zelve heeft afgevraagd, welke de uitwerking van zulk een levenstoestand op haar gemoed zou zijn, en het antwoord op die vraag uitgesproken in haar gedicht. Wij vreezen, dat zij, in de beide eerste tafereelen voor 't minst, bij hare natuurmenschen eene te hooge, vooral eene te gekunstelde, ontwikkeling heeft verondersteld. Een slaaf, door zijn meester geliefd en beschermd, ziet zich op eens door dien meester de innig geliefde vrouw ontrukken, met wie hij tot dusver had geleefd. De slaaf weet dat hij die vrouw niet de zijne kan noemen, dat hij tegenover den meester geene

regten op haar kan doen gelden; toch, in de vertwijfeling zijner wanhoop, ijlt hij naar dien meester en... wijst hem dood bedaard op de gelijkheid aller menschen voor God. De hardvochtige heer bespot den gemoedelijken slaaf, beveelt hem te geeselen, en roept hem ten afscheid toe: dat die gelijkheid voor God een leugen is, en dat hij zich niet moet verbeelden dat zijne ziel bij God iets geldt, dewijl zijn geheele geslacht vervloekt is. De man was met het Evangelie niet onbekend — het blijkt reeds uit zijne woorden — toch is dat één woord, op dien oogenblik, uit den spottenden mond zijns meesters, voldoende om hem voor geheel zijn volgend leven tot een afgodendienaar, een ongeloovige uit wanhoop, te maken. Wij vinden hem, jaren na die gebeurtenis, als een weggeloopen slaaf, in de bosschen, alleen met zijne dochter, een meisje van zeldzame ontwikkeling voor een kind der wildernissen, christinne bovendien, wie de afgoderij des vaders de ziele pijnt; — daar leeft hij, somber, zwijgend, in zich zelven gekeerd, eene soort van neger-Manfred, min de wroeging, doch overigens onschadelijk. Hij zwoer den blanken een eeuwigen haat, maar koelt dien haat voorloopig alleen aan der blanken God, wiens dienst hij verliet, ofschoon hij duldt dat zijne dochter dien God vereert; om zich op dien God te wreken gaat hij, tegen beter weten aan, oude boomen aanbidden. — Eene vrijgelatene Mulattin heeft jaren lang gearbeid en gezwoegd om de bepaalde som bijeen te krijgen, waarvoor zij hare dochter zou kunnen vrijkoopen. Zij komt eindelijk dat geld aanbieden, maar de meesteresse weigert nu het meisje vrij te laten, en wel uit ijverzucht op het schoone, aanvallige kind. Wij zien de moeder geknield bij het lijk harer dochter, — harer dochter vermoord door de mishandelingen en wreede jaloezij der snoode meesteresse. In wilde wanhoop en wraakzucht wil zij het huis in brand steken, maar laat eensklaps haar voornemen varen, wanneer eene andere slavin haar verhaalt, hoe ook zij eenmaal haar kind op duivelachtig wreede wijze zag vermoord, en hoe zij zich toen onderwierp en troostte met de hoop des wederziens. De straks wanhopende moeder, die van CHRISTUS of het Evangelie niets weet, volgt onmiddellijk dat voorbeeld van onderwerping en vergevensgezindheid, in de hoop dat zij dan ook haar kind zal wedervinden. — Zijn deze toestanden natuurlijk, en kunnen zij inderdaad gelden als typen van den

zedelijken toestand der slavernij? Zij kunnen dit des te minder, daar ook onze dichteres genoodzaakt is om hare helden, hetzij door geestesgaven, hetzij door afkomst of bijkomende omstandigheden, tot uitzonderingen te maken, hen te verheffen boven, te plaatsen buiten, de massa der slaven. BANCO, de weggeloopen slaaf, getuigt van zich zelven, dat hij niet stomp van geest, niet, als de anderen, onwetend was, en hij voegt er bij: »helaas!" En wel te regt, voorwaar, want eerst daardoor, omdat hij niet was als de anderen, werd hem de slavernij het ondragelijke juk dat zijne ziel verplette. Intusschen hebben wij hier een exceptionelen toestand voor ons, en kunnen daarnaar niet afmeten, welke de toestand dier »anderen", dat is der groote menigte, is. LEDA, de moeder in het tweede tafereel, is vooreerst eene Mulattin, en daarenboven sints lang vrij; terwijl zij eigenlijk nooit, naar hare eigen getuigenis, het drukkende der slavernij gekend heeft. Zeker gevoelt zij wat de slavernij beteekent, als zij knielt bij het bed van haar vermoord kind, en wij begrijpen haar als zij naar den brandenden houtspaander grijpt — maar dan die plotselinge bekeering! Bij beiden, BANCO en LEDA, treft ons het contrast tusschen de heftigheid der taal, de hartstogtelijke kreten, de opwinding der woede, die wel wat breedsprakig en gezocht in hare uitdrukkingen wordt, — en de nietigheid der uitkomst of de dadelijke, zonder eenige moeite bewerkte ommekeer: een contrast dat inderdaad aan het komische grenst. — Beter volgehouden en meer natuurlijk is de vreeselijke wraakoefening der oude negerin in het derde tafereel, eene wraakoefening, jaren lang geduldig verschoven tot zich de gunstige gelegenheid zou aanbieden, en waarvan nu de dochter, het bloemenmeisje, het onschuldige werktuig en slagtoffer wordt. Dit tafereel, het uitvoerigste van de drie, is zeker in elk opzigt, ook wat den vorm betreft, verreweg het beste. De levendige, afwisselende, vloeijende versificatie onderscheidt zich zeer gunstig van de matheid en zwakheid die het voorgaande dramatische gedicht over het algemeen kenmerkt; ook is LEILA vrij van die platheden en ondichterlijke paraphrases, die men in de vorige stukken nu en dan aantreft. De aanhef van het gedicht, het lied van het bloemenmeisje, LEILA's dans — dat alles is zeer schoon en getuigt voor ANNA's meesterschap over den vorm, vooral waar het 't lyrische *genre* geldt. — Alleen zouden wij

haar eene verklaring willen vragen van dien panischen schrik onder de bruiloftsgasten na LEILA's dans; en bovenal eenige opheldering omtrent dat zeer bijzondere en merkwaardige vergif, op dien bloemkrans gestrooid: een vergif dat onmiddellijk den dood veroorzaakt van het ongelukkige meisje, op wier hoofd de krans wordt gezet, ofschoon LEILA dienzelfden krans, zonder schade, een geruimen tijd in de hand hield. Misschien ware hier voor onze scheikundigen veel te leeren.

En nu de vorm. Wij zeiden reeds met een enkel woord dat breedsprakigheid en gezochtheid van uitdrukking, met name in de twee eerste tafereelen, niet te loochenen valt; misschien een gevolg der gekunstelde opwinding, zonder waren hartstogt: deze laatste is zelden woordenrijk. Het dramatische gedicht: »Moeder en Christin", dunkt ons het minst geslaagde, ook wat den vorm betreft; eene beschavende, voltooijende hand kon daar wel aangelegd worden. Voor 't overige is de versificatie zuiver, en vertrouwen wij dat ANNA onnaauwkeurigheden en fouten, als wij er enkele aantroffen, gemakkelijk weet te vermijden. Zij weet dat het niet aangaat te zeggen:

Nog *rijst* uit de eenzaamheid dier dreven
Geen stemme des geweens omhoog!
Geen *handen* kermend opgeheven!
Geen hart dat zich in de aard bedroog!;

en dat versregels als deze:

O, niet om niet ontscheurt de erinnering
Zich aan de groef van 't hart der moeder,

noch natuurlijk, noch smaakvol, noch welluidend zijn. Zij weet ook dat *ongevormde* bosschen nergens ter wereld worden aangetroffen; en dat het niet geoorloofd is, om den wille van het rijm (die meedoogenlooze tyran!), te schrijven: *Ik — ziet* (bl. 63.) Zoo wij dergelijke vlekken aanwijzen, geschiedt het voornamelijk om der begaafde zangeres te herinneren, dat zij geroepen is om ook door haar voorbeeld den zoo noodigen eerbied voor onze schoone taal te bewaren en in te scherpen. Eene opmerking, die wij niet mogen weêrhouden, geldt de slordige interpunctie, waardoor de zin, op 't eerste gezigt althans, hier en daar soms geheel onverstaanbaar wordt: 't is een angstwekkende, bedwelmende overvloed van komma's en

uitroepteekens, op de minst passende plaatsen uitgestort. De schuld zal echter wel aan den corrector liggen. Dat het boekje smaakvol is uitgevoerd, waarborgt de naam van de Gebrs. BINGER; jammer slechts dat de plompe, onbevallige, op vallen staande figuur van het titelplaatje, zoo wonderlijk toegetakeld bovendien, ons nooit zou doen denken aan het van schoonheid schitterende, als eene fee daarheen zwevende bloemenmeisje, wier »voet de huivrende bloemkens niet raakt"! — Wanneer zullen onze uitgevers toch daarin verbetering brengen, of ons dergelijke *illustratiën* maar liever schenken?

Twee jaren geleden. Door C. KINGSLEY. *Uit het Engelsch vertaald, door Dr.* M. P. LINDO. *In drie Deelen. Dordrecht,* P. K. Braat. 1858. *In gr. 8vo.*

De wensch die na het lezen van dit werk bij mij opkwam, was, dat dit nu eens een origineel Hollandsch product had mogen zijn; maar zóó iets wordt zelden geleverd, ook door Engelsche schrijvers, die er zich doorgaans op toeleggen om een gekozen onderwerp tot uitputtens toe te behandelen. Wat hier den lezer boeit, is juist dat men steeds wenscht meer van de voorkomende menschen en zaken te hooren; en toch, verre van oppervlakkig te zijn, geeft deze roman veel meer te denken dan zulke lectuur gewoonlijk doet. Zoo rijk en kernachtig is de inhoud dat er stof voor een dozijn andere romans in te vinden zou zijn, indien men iederen draad wilde afspinnen, want verscheidene der handelende personen worden op het tooneel geworpen, even als medereizigers die men in een spoorwagen ontmoet, in wier gezelschap men eenige aangename uren doorbrengt en die overigens voor ons noch verleden, noch toekomst hebben.

Een eigenlijk hoofdpersoon kan men, dunkt mij, niet aanwijzen; men vindt hier meer eene galerij van karakters die wel onderling verbonden zijn, maar zóó, dat het moeijelijk zou wezen om van het verhaal eene doorloopende schets te geven. Elk van die karakters schijnt de eene of andere waarheid te moeten staven: TOM THURNALL, de wereldburger, die door de ingeving van zijn edel hart het goede doet, maar te veel op eigen kracht steunt, is dáár om te bewijzen, dat die kracht

eindelijk zal worden gebroken, om te doen blijken dat ook de sterkste zonder den steun der godsdienst niets is. JAN BRIGGS, die zijne fortuin, zijn naam, zijne vrouw, alles door list en logen verwerft, moet het woord waar maken dat het kwaad zijn meester loont. Aan FRANS HEADLEY, den jongen predikant, zou men tot leus kunnen geven: de waarheid zal overwinnen. Met het grootste geduld arbeidt hij in zijne kleine gemeente, waar hij eerst wordt miskend, maar eindelijk alle harten wint door zijne liefde. Eene vreemde verschijning is GRACE HARVEY, een meisje dat door eene streng methodistische moeder opgevoed, zich met dier stroeve begrippen niet kan vereenigen, en zich dus eene eigene godsdienst schept, die haar tot eene soort van geestdrijfster maakt; zij wordt door hare geloofsgenooten als eene zieneres beschouwd en bijna vereerd, en hoewel zij later wordt teruggevoerd in de oude Engelsche kerk, (waarvan zij misschien met FRANS H. de overwegende waarde moet bewijzen) blijft zij toch altijd eene lieve dweepster, goed in een roman, maar in de werkelijkheid niet te huis behoorende. MARK, de oude jager, zijne dochter MARY, Majoor CAMPBELL, zijn alle fiksch geteekende, edele karakters en vooral echt Engelsch.

Door het geheel heeft de Schr. zich waarschijnlijk ten hoofddoel gesteld (eene idée die ook in een zijner vroegere werken „*Gist*" doorblonk) om te toonen dat er in alle standen, in alle betrekkingen en in alle secten goede menschen gevonden worden, die elkander de hand moeten reiken, om zamen te werken tot het groote doel, om der menschheid nuttig te zijn, „want", zoo laat KINGSLEY een zijner personen spreken, „het leven, de godsdienst, de vroomheid, hebben alleen in zoo ver iets te beteekenen, zijn alleen in zoover goddelijk en Gode welgevallig, als zij de middelen blijven tot dat ééne doel. Door het licht van die gedachte wordt alles opgehelderd, zelfs het moeijelijkste denkbeeld van allen, dat zoo dikwijls de goede menschen kwelt, als zij beseffen: Ik moet God beminnen, en toch bemin ik Hem niet. Het valt gemakkelijk Hem te beminnen, als men eens aan Hem denken kan als aan de concentratie, de ideale volmaaktheid van al wat edel, beminnelijk, bewonderenswaardig is in den menschelijken aard! En het is gemakkelijk te werken ook, als men eens beseft, dat men voor zulk een Wezen en met zulk een Wezen werkt!" —

Met zulke schoone gedachten is het werk als doorweven; diep gevoel wordt soms afgewisseld door fijne spotternij; aardige tooneelen en geestige gesprekken zijn met eene milde hand rondgestrooid. Meesterlijk zijn de natuurschilderingen, en ik zou wenschen een kunstenaar te zijn; ik zou mij geïnspireerd gevoelen om ze aanschouwelijk voor te stellen, met krachtige, breede penseelstreken, en dan soms de kleinste *détails* als lichtpunten schitterend uitstekend. — Nog nimmer heb ik met enkele woorden zulke heerlijke tafereelen zien voorstellen als hier in menigte gevonden worden, nog nimmer zooveel poëzij zien schuilen in de vlugtige beschrijving van eene bloem, van een insect. Slechts éénmaal kon ik een glimlach niet onderdrukken: het was als STANGRAVE zijne bewondering eener schoone rivier zoover uitstrekt om te onderstellen, dat zij wel eene ziel kon hebben. Dat is toch wat al te mythologisch en overtreft zeker nog het geloof van den ijverigsten aanhanger der zielsverhuizing. De tijd der handeling is die van den oorlog in de Krim en die krijg werkt voor vele der genoemden als een louterend vagevuur; ook de cholera wordt als een stoffelijk en zedelijk opruimingsmiddel aangewend. Het tooneel is... de wereld, zou men haast mogen zeggen: nu zijn wij in de Krim, dan in de bosschen en de mijnen van Australië; nu in Coblenz, dan in Londen. Allermeest echter brengt de Schr. ons te *Whitbury* en te *Aberalva*; het laatste plaatsje moet men op zijn crediet afgaande aan de zuidwestelijke kust van Cornwallis zoeken. Het werk is zeker reeds door velen gelezen, maar hun, die het nog niet ter hand namen, zij het ook door deze regelen zeer aanbevolen, en ieder die het niet in het oorspronkelijke leest, kan er gerust op zijn dat de vertaling goed is. Van het vignetje, waaraan het potlood van den Heer KONING zich bezondigd heeft, en dat voor de drie deelen tot vervelens toe is vermenigvuldigd, wil ik liefst niet spreken.

M.

Twee Kapiteins van Prins WILLEM *den Eerste.* 1576. *Door* HERMAN HENDRIK NIEMANN. *Amsterdam.* J. M. E. Meijer. 1858. *In gr. 8vo.* 325 *bl., met gesteendrukten titel en vignet.* *f* 3-20.

Toen Ref. dit goed uitgevoerde boek ter hand nam, meende

hij als bij ingeving den auteur als zulk eenen te mogen groeten, die de firma VAN BUREN SCHELE, KRABBENDAM, NAUTA, LAMBRECHTS EN Cie. met een nieuwen vennoot vermeerderen zou. Na de kennismaking met deze »Twee Kapiteins" moet hij openhartig verklaren, dat zijn voorgevoel hem ten deze niet heeft bedrogen, en acht hij zich in gemoede verpligt heeren Leesbibliotheekhouders, die met de artikelen der firma »wel" zijn, aandachtig te maken op dit nieuwe product, 't welk de onvermoeide heer J. M. E. MEIJER, als makelaar in historische romans in den handel brengt. Voor hunne kalanten zal 't gewild goedje zijn, en wij durven hun verzekeren dat de ƒ 3-20 aan den aankoop gewaagd, wel met rente naar de lade van hunne toonbank zullen wederkeeren.

Wij willen deze aanbeveling met eenige bewijzen staven, en werpen daarom een blik op de hoofdpersonen die de Heer NIEMANN ten tooneele voert. Allereerst Prins WILLEM de Eerste en MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, *inséparables*, de eerste blijkbaar de chef, de tweede de boekhouder van een kantoor, waar men in oppervlakkige en langdradige vertoogen over onze geschiedenis der 16e eeuw handelt. Naast deze, de twee kapiteins MARCELIS en PAULUS BAX; een paar broeders, beeldschoon als ADONIS, dapper als de Cid, goed gereformeerd als BOGERMAN en verliefd als een romanheld van de firma, in alle die goede qualiteiten door niemand geëvenaard als door hun boezemvriend den ridder ALBERT DE MONTIGNI. Verder den grijzen VAN DUIVENVOORDE, een prinsgezind edelman en iemand van wien wij veel groote woorden hooren, maar weinig groote daden zien, daar wij hem slechts een paar malen ontmoeten, eens waar hij voor zijne op hunne minnaars wachtende dochters, zeer tegen haar zin, den roem van zijn geslacht op hoogdravenden toon verkondigt en eene politieke geloofsbelijdenis aflegt, de tweede maal, wanneer hij op zijn sterfbed ligt, zijne dochters en hare aanstaande echtgenooten zegent, om ten slotte op zijne prinsgezindheid het segel te drukken door eene somme gelds aan de berooide schatkist te legateren. 't Overige mannelijke personeel aan de Hollandsche zijde bestaat uit den admiraal BOISOT, JOOST VAN DER ENDE, de koene verdediger van Zierikzee, de Briellenaar KOPPESTOK, de dichter COORNHERT en anderen.

Tegenover deze staan de Spanjaarden DE REQUESENS, JEAN

JAUREQUI, GASPARD D'ANASTRO, de Antwerpsche bankier, ESCOVEDO, de secretaris van Don JUAN van Oostenrijk, D'ASSONVILLE, de gouverneur eener Spaansche gevangenis, GONZALO de cipier, en meerderen die zich om de hoofdpersonen groeperen.

Vier dames verhoogen het boeijende dezer stoffering, geheel ingerigt volgens 't model dat de toongevers der firma daarvoor schijnen aangegeven te hebben. Deze vertegenwoordigen de zoo wigtige en invloedrijke elementen in 't menschelijke leven, liefde en haat. Verbeeldt u de beide schoone dochters van DUIVENVOORDE, als Hollandsche meisjes natuurlijk bevallige blondines, tot over de ooren toe verliefd, de eene op MARCELIS BAX, de andere op MONTIGNI, wie zij zonder blikken of blozen *rendez-vous* geven in koepels en kerken; engelen, maar helaas! met vleeschelijke begeerten, die zelfs aan het sterfbed van hunnen vader te sterk zich doen gevoelen, dan dat jonkvrouw MARIA niet even het ziekvertrek zou verlaten, om de juist in de nabijheid van het huis aanwezige minnaars te laten ontbieden, ten einde eens eventjes hunne verbindtenis door den niets vermoedenden en met alles tevreden VAN DUIVENVOORDE te laten inzegenen. De vrouwelijke hoofdpersoon is echter CHRISTINA D'ASSONVILLE, eene dame die den eerzamen kapitein PAULUS BAX den zak geeft om zich in eene politieke *intrigue* ten behoeve van Don JUAN van Oostenrijk te wikkelen, die haar door zijn secretaris heeft doen beloven, dat zij in later tijd de gade van den nieuwen Gouverneur der Nederlanden worden zal. Van dit fraaije plan zijn PAULUS BAX en vooral de landvoogd DE REQUESENS de dupes, later, wat natuurlijk is, ook dame CHRISTINA, die eindigt met naar een klooster te verhuizen en daar als eene *Madeleine repentante* te sterven: 't groote *depôt* en de laatste *carrière* van ondeugende dames uit de dagen van den tachtigjarigen oorlog, waarmede de heeren van de firma op 't laatst geen raad meer weten.

Buiten deze drie dames ontmoeten wij nog even 's Prinsen gemalin, CHARLOTTE VAN BOURBON, en maken in Spanje de kennis van Donna OLYMPIA, eene beeldschoone vrouw, die ons al heel spoedig bewijst, dat zij zich bitter weinig om het zevende gebod bekreunt en niet ongeneigd is den ridder PAULUS BAX, met het oog op haar eigen *bon plaisir*, het leven in eene Spaansche staatsgevangenis ietwat te veraangenamen.

Maar genoeg over de hoofdpersonen, wij willen ook nog

even een *resumé* geven der feiten, den leesbibliotheekhouders ten bewijze dat de Heer NIEMANN een waardig en veelbelovend vennoot is der firma.

De plaatsen der handeling bepalen zich goeddeels tot Delft, Zierikzee, Antwerpen, Brussel, Madrid en de gevangenis van Alcantara. Het tooneel wordt geopend met eene zamenzwering in het St. ANNA-klooster te Delft, waarvan Prins WILLEM en de heeren BAX de onzigtbare getuigen zijn. Later blijkt ons dat die beide broeders tot de geheime policie van den Prins behooren, wel denkelijk uit vrijen wil en zonder dat op het budget eene post van geheime uitgaven voor hunne bezoldiging uitgetrokken was. 't Vermoorden van vijf Spaansche soldaten door den koenen kapitein PAULUS, aan boord van een klein vaartuig op de Maas, vraagt later uwe aandacht. De belegering van eene stad, 't gevangen nemen van een spion, eene wonderdadige uitredding, en de togt door een vijandelijk legerkamp, zijn tooneelen die in een roman van dit *genre* eigenaardig te huis behooren en ook hier niet gemist worden. Dat CHRISTINA D'ASSONVILLE een complot smeedt, door PAULUS BAX op eene tragische en hoogdravende wijze wordt doorgehaald, later de hulp van een sterrewigchelaar inroept en zich door dezen de toekomst laat voorspellen, om op het laatst met vergif en dolk dood familiaar te worden, behoeft ons niet te bevreemden in eene dame, van wie verteld wordt dat zij uit eerzucht haar vaderland en de goede zaak verraadt en de Spaansche zijde koos. Een onderhoud met een paar gezanten, die onverrigter zake en door de slimheid van vader WILLEM misleid naar huis kunnen keeren, schijnt alleen den lezer van een »Zondagsboek à vijf centen" medegedeeld te worden om hem op de hoogte te brengen van onze politieke verhouding tot het buitenland in die dagen. De verrassing van een klooster, waar de Spanjaarden duchtig klop krijgen, de zamenspanning van den bankier D'ANASTRO met JEAN JAUREQUI — niet JAUDREQUI, zooals de Auteur hem nu en dan noemt, waarom begrijpen wij niet — tegen het leven van den Prins; den dood van DE REQUESENS — geen der minst geslaagde hoofdstukken uit dit boek —; de bemagtiging van eene Spaansche krijgskas door een hoop dappere partijgangers, die MARCELIS BAX had aangeworven en niet aan*worf* (bl. 209), — 't zinken van een admiraalschip voor Zierikzee, — de val van die stad, —

PAULUS' togt naar Spanje, — 't vertoeven in eene Spaansche roovershberberg, — een bezoek aan het hof te Madrid, — het verblijf in eene gevangenis, — eene mislukte en eene geslaagde vlugt, — eindelijk een sterfbed en een dubbel huwelijk, — 't zijn allen tooneelen, die niet missen kunnen den romanlezer, die met de artikelen der firma dweept, te boeijen.

Twee historische feiten schijnen bij de primitieve conceptie van den Auteur op den voorgrond te hebben gestaan: 1°. het beleg en de val van Zierikzee; 2°. de aanslag van JEAN JAUREQUI op den Prins. 't Feit N°. 1 zien wij voorbereid en ontwikkeld, de slag aan den voetzoeker ontbreekt echter, want hoewel het plan van des Prinsen moord beraamd wordt, blijft de uitvoering achterwege; zelfs vermeldt de Auteur niet eens dat de uitvoering zes jaren later (Maart 1582) plaats greep; ook omtrent het volgend lot der zamenzweerders verneemt de lezer niets; het beramen van den aanslag zes jaren vóor de uitvoering komt Ref. wel niet onmogelijk, maar desniettemin zeer onwaarschijnlijk voor.

Ziedaar 't *aperçu* van een werk dat wij gaarne onder de beste voortbrengselen *der firma* rangschikken. De stijl ten minste is hier en daar beter, althans vlugger en losser, dan wij van de overige vennooten gewoon zijn; de Auteur heeft blijkbaar sommige Fransche romans, b. v. *Les trois Mousquetaires* van DUMAS niet zonder goede vrucht voor zijn stijl gelezen, en sommige tooneelen in dit boek, o. a. die waar de dood van DE REQUESENS en de vlugt van PAULUS BAX uit de gevangenis van Alcantara geschetst worden, ontbreekt het niet aan eene levendige, plastische voorstelling.

Den leesbibliotheekhouders en allen, die met de historische romans van VAN BUREN SCHELE en consorten vrede hebben, bevelen wij deze »Twee Kapiteins" aan. Hij, die echter weet op welken voet Ref. met de firma staat en zich o. m. diens aankondiging van »De Oude van het Duin" herinnert (zie *Vaderl. Letteroefeningen*, 1858, N°. 11), zal welligt deze aanbeveling voor den Heer NIEMANN een negativen lof achten. Van zijn standpunt vermag Ref. den Auteur geen anderen te geven. Hij voert strijd, niet tegen 't *genre* van den historischen roman, — maar tegen de wijze, waarop dit door sommige auteurs in 't belang van enkele uitgevers, die met den wansmaak van het publiek hun voordeel doen, wordt geëxploiteerd.

Met een kort woord had Ref. zich van zijne verpligting jegens de Redactie van dit tijdschrift, die hem dezen roman ter aankondiging toevertrouwde, willen afmaken, want voortdurend — en toch blijkbaar immer vruchteloos — op hetzelfde aanbeeld te hameren, vermoeit zelfs den voor eene goede zaak meest ijverigen strijder. Toch heeft hij, door nogmaals 't ontleedmes te zetten in deze kankerige historisch-litterarische vrucht, eene laatste poging willen wagen, om het publiek te bewijzen hoe door de leden eener firma — die blijkbaar nooit uitsterft — onze historie wordt verminkt, en de grootsche heldenfiguren van den roemrijken voortijd tot *mannequins* worden gemaakt, wier beeld, op zulk eene wijze geschetst, niets anders dan eene schandelijke parodie op de werkelijkheid mag genoemd worden.

Nog een enkel woord aan den welgezinde, die op bl. 655, N°. 13, jaargang 1858 van dit tijdschrift in Ref.'s meening omtrent soortgelijke geschriften bewees te deelen en eene nieuwe bijdrage tot staving van diens opinie mededeelde.

Deze verwacht een nekslag voor de bende, wanneer de bestuurders van Leesgezelschappen eenvoudig besluiten om de uitgave van zulke producten tegen te werken door ze niet te koopen. 't Plan was goed wanneer ieder directeur van een leesgezelschap met denzelfden geest als de steller dier korte mededeeling bezield was. Maar helaas!... en al waren deze allen mannen van smaak, 't zou de vraag blijven, of zij 't op den duur met een gedeelte hunner medeleden niet te kwaad zouden krijgen.

Ref. is zelf in 't bestuur van eene dergelijke vereeniging, en hij voor zich heeft de treurige ervaring opgedaan dat, waar men b. v. een tijdschrift als *De Gids* of eene buitenlandsche *Revue* afstemt of hoogstens *contre-coeur* gedoogt, men zich als wanhopigen aan *Honigbij* of *Iris* vastklemt. Meermalen zag hij b. v. de werken van eene TOUSSAINT, KINGSLEY of zelfs eenmaal BULWER's »Mijn Roman" op grond van langdradigheid veroordeeld, waar men — *als uitspanningslectuur* — de minsten willen bij het lezen van een roman zich ietwat inspannen — zoo heel veel tegen VAN BUREN SCHELE, KRABBENDAM of tegen eene vertaling van eene Duitsche »sopperige" novelle niet had in te brengen, ja, wat meer zegt, daaraan de voorkeur gaf. Zou dit verschijnsel zeldzaam wezen

in de geschiedenis der leesgezelschappen, waar 't »elck wat wils" op den voorgrond staat?

Neen! 't geslacht der auteurs van ellendige romans zal nooit uitsterven en de wansmaak van een goed deel van het lezend publiek nimmer worden verbeterd, zoo lang de meerderheid onzer uitgevers niet doordrongen is van den geest, dien den waardigen Hamburger FRIEDRICH PERTHES bezielde. Wanneer de boekhandel het voorbeeld niet volgt, dat door mannen als KRUSEMAN, SURINGAR, MULLER, KRAAY, of VAN DRUTEN en BLEEKER — om geene andere gunstig bekende namen te noemen — gegeven wordt, zoo lang zal geldzucht, speculerende op wansmaak, zoo al niet den bloei onzer oorspronkelijke letterkunde, dan toch zeker de ontwikkeling van ons volk, krachtdadig tegenhouden.

Dit laatste, voor wie 't aangaat.

O. Dec. 1858. L—E.

De Bouwvallen van mijn Klooster. Naar het Spaansch. Twee Deelen. Amsterdam, J. H. Scheltema. *In gr. 8vo.* 4 *en* 235; 4 *en* 202 *bladz.*, *met gelith. titelvignet.* *f* 5-:

De uitgever mag zich wel beklagen, dat wij zoo ver achteraankomen met de bespreking van zijne »Bouwvallen", en hij heeft het alleen aan den ijver des Redacteurs te danken, dat zij niet misschien ganschelijk achterwege gebleven is. Ik had het boek aan een vriend ter lezing gegeven, maar die vond het zoo vreemd en zoo vervelend, dat ik er tegen opzag om mij er in te verdiepen. Eindelijk moest ik toch, en ik kan u al aanstonds mededeelen, dat mijn vriend wel wat streng en eenzijdig heeft geoordeeld.

Vreemd is het boek, maar dat vreemde wordt geheel uit oorsprong en doel verklaard; vervelend is het ook, maar het eerste deel alleen, van het tweede kan dit niet gezegd worden. Doch het heeft zijne eigenaardige belangrijkheid en is niet zonder bekwaamheid geschreven. Het is eene partij schrift, of liever wat de Duitschers *Tendenzschrift* noemen. Het is jammer, dat men niet schijnt te weten, wie het geschreven heeft, en ook den tijd wanneer het in Spanje uitgekomen is heb ik niet te weten kunnen komen. Het moet geschreven zijn door een geestelijke, die zonder zich te mengen in den

dwarrelenden chaos der Spaansche partijen, dit eene echter door dit boek prediken wil: »rigt toch uwe woede niet tegen de kloosters."

Het is bekend hoe FERDINAND VII in Spanje na NAPOLEON's val hetzelfde restauratie-spel speelde als LODEWIJK XVIII in Frankrijk. Alleen ging hij nog iets verder, en deed zich de reactionnaire invloed der geestelijkheid in Spanje nog veel erger gelden. Te verwonderen is het dus niet, dat de zucht naar vrijheid zich bij het volk vereenzelvigde met haat tegen al wat geestelijke was, en dat het hier nog iets vroeger dan in Frankrijk tot eene uitbarsting kwam. Zoo kwam het jaar 1822 in het land met zijne revolutionnaire plannen, dwalingen en mislukkingen. Het ging hier gelijk het in 1848 in Frankrijk, Duitschland en Italië is gegaan: terwijl absolutisten en liberalen of constitutionelen streden, en de laatsten hunne hand het digtst bij de palm der overwinning schenen te hebben, kwamen de radicalen die hunne zaak onherstelbaar bedierven. Hier heetten ze *Exaltados* of *Decamisados*, en begingen of veroorzaakten die treurige buitensporigheden, die wel helaas! de onvermijdelijke gezellen eener revolutie schijnen te moeten zijn.

De regtmatige en lang verkropte toorn tegen de ultramontaansche geestelijke partij werd bij het gemeene volk eene blinde woede tegen die geestelijken en die instellingen, die hun het meest en overal onder de oogen kwamen, de monniken en de kloosters. Die vernielzucht tegen de kloosters gevoerd, is eene heilzame opruiming geweest van die al te talrijke broeinesten van geëxalteerd catholieke begrippen, wier doode hand op te vele schatten en bezittingen beslag had gelegd. Maar groot en veelvuldig is ook het onregt daarbij gepleegd, gelijk zelden een Augiasstal wordt gewasschen, zonder dat een Alpheus uit zijne bedding wordt gesleurd.

Eene van deze bejammerenswaardige uitspattingen der volkswoede, de kloosterstorm tegen de talrijke kloosters van Barcelona — er waren er in die stad 28 van monniken en 17 van nonnen — in 1822, maakt het middenpunt der handeling in dezen roman uit, waarvan de held zijn klooster moet zien vernielen. De dierlijke opgewondenheid die toen in de stad heerschte, het in vlam zetten en plunderen van verscheidene kloosters, het vermoorden van monniken, de geheimzinnige

gangen en catacomben in deze vestingen van middeneeuwsche vroomheid, de wondervolle uitreddingen en de openbaringen van bijgeloof te midden van de uitspattingen des ongeloofs, — zietdaar romantische elementen genoeg, waarvan de schrijver een niet slecht en redelijk gematigd gebruik heeft gemaakt.

Van daar is dan ook het tweede deel dramatisch, romantisch genoeg. Maar toch heeft het geheel, vooral het eerste deel, iets zeer eentoonigs. De reden hiervan is eenvoudig, dat het personeel dat het drama eigenlijk speelt, zeer klein, en de hoofdpersoon een verbazend vrome, maar weinigbeduidende fantastische en overgevoelige dweeper is. Eerst dweept hij met menschelijke zaken, met de liefde en zijne ietwat vervelende bloemencorrespondentie. Maar daarbij is hij zulk een onhandig en onbegrepen, ongelukkig schepsel, dat het treurig is om aan te zien. Door den invloed van een bovenmenschelijk heilig wezen, natuurlijk een monnik, wordt ook hij voor de dingen die des geestes zijn gewonnen, en vindt de hoogste zaligheid in het kloosterleven. De *intrigue* draait echter hoofdzakelijk om eene vreemdsoortige vergissing, waardoor onze held door de zijnen voor dood wordt gehouden.

Om smaak te hebben in de dweepende, maar wat eentoonige beschrijvingen en beschouwingen van de zaligheid des kloosterlevens en de verhevenheid der monniken, moet men Catholiek zijn. Echter is het toch eene lieve dweeperij en een geest van zachtmoedigheid, die er ons uit tegenwaait. Ook komt den schrijver de eer toe, dat hij zijne dikwijls vervelende beschouwingen en monologen hier en daar door levendige tafereelen en juiste menschkundige grepen heeft weten af te wisselen.

Ongetwijfeld heeft de schrijver bij velen zijner geloofs- en landgenooten diepen indruk gemaakt, want hij bepleit zijne zaak althans met groote warmte en zonder bitterheid. Daarom kan het zeer goed zijn, dat het boek in Spanje opgang heeft gemaakt. Ook is het gansch natuurlijk dat een Hollandsch Catholiek tijdschrift het in zijne kolommen heeft willen opnemen. Daarmede was namelijk een aanvang gemaakt, toen men, bij de uitgave door SCHELTEMA van het geheele boek, goed vond er mede op te houden. Hoe echter deze anders verdienstelijke uitgever er op gekomen is, om dit boek aan ons, toch grootendeels Protestantsch publiek aan te bieden, begrijp ik maar half.

Zeer duidelijk is de vertaling niet direct uit het Spaansch, maar uit het Duitsch geschied, getuige de talloos vele, groote en kleine, Germanismen. Anders is de vertaling redelijk, maar meer waarlijk ook niet, wat ik door een genoegzaam aantal voorbeelden zou kunnen bewijzen, als het idée fouten aantoonen mij niet zoo'n schoolmeesterssmaak in den mond gaf. — Het titelplaatje stelt ruïnen van een klooster voor, maar zeker niet de bouwvallen van dit klooster. Het schijnt ook wat veel gevergd, dat de graveur het boek wat hij versieren moet, lezen zal.

Dat moet het publiek doen.

Perseus, Jason, Theseus. Drie Verhalen uit het heldentijdvak der Grieken, door CH. KINGSLEY. *Uit het Engelsch door Dr.* J. C. VAN DEVENTER. *Dordrecht*, P. K. Braat. 1858. *In post 8vo.* 4 *en* 186 *bl., met gelith. titelplaat. Geb. in linnen. f* 2-25.

Nette band, fraai papier, zuivere letter, doen wat moois verwachten. Ook het plaatje zal men wel lief vinden, zoolang men er niet aan denkt, dat die melkwitte jongman, in zijn dierenhuid gedoscht, en den flambard luchtig op den krullebol gezet, de geduchte Gorgonendooder was. Niet minder zal de naam van KINGSLEY de verwachting hoog spannen, gelijk ook de woorden in de voorrede, dat de vlugge pen des begaafden schrijvers zich tot taak gesteld had, om »het dwaalbegrip te keer te gaan" van hen, »die maar al te zeer geneigd zijn, om den neus op te halen voor de Grieksche godenleer, alsof het (zij) een zamenweefsel was van allerlei dwaas- en ongerijmdheden." Maar lieve hemel! hoe zal dit boekje dat dwaalbegrip te keer gaan? PERSEUS' omzwervingen, de togt der Argonauten en THESEUS' heldendaden worden er in verhaald, eenvoudig, zeer eenvoudig verhaald, zooals men het aan zijne kinderen doen zou, — dat is te zeggen ik niet, want ik zou zulke mythologische ongerijmdheden nooit aan mijne kinderen verhalen. Maar meer wordt ook niet gedaan.

Zeer aardig weet KINGSLEY'S verbeelding hetgeen hij verhaalt te sieren, zelfs heeft hij iets antieks in toon en stijl misschien onwillekeurig er in gebragt, maar dat vermeerdert de geschiktheid voor kinderen, zelfs voor ongestudeerde jongelieden nog niet.

De *mythologie* tracht den meer verheven kern op te sporen, die in de *mythen* ligt opgesloten, maar die mythische verhalen op zich zelf zijn en blijven ongerijmd. Daar men die echter eerst kennen moet om tot den kern te komen, zullen zij nergens met meer genoegen uit geleerd worden, dan uit deze sierlijke overbrenging van KINGSLEY's *Three Heroes.*

Het ijzeren Schip. GESCHIEDKUNDIG OVERZIGT *van zijnen oorsprong tot op heden, benevens eene* VERGELIJKENDE BESCHOUWING *der voor- en nadeelen, die het tegenover het houten schip bezit, en* BESCHRIJVING *van de meest gebruikelijke wijze van zamenstellen. Door* H. M. F. VAN CLEEF, *Scheepsbouw- en Werktuigkundige te Rotterdam. Met* 12 *gelith. uitsl. platen. 's Gravenhage*, Gebr. van Cleef. 1858. *In 4to. XII en* 270 *bl. f* 9-20.

Een oorspronkelijk boek, een goed boek, een boek over een onderwerp, dat den Nederlander na aan het harte moet liggen. Gelukkig zijn wij in het bouwen van ijzeren schepen niet zoo ver ten achteren, als in alle andere vakken van industrie, en al wat strekken kan om ons land althans in dit opzigt op de hoogte te houden, is eene gelukkige verschijning.

Zeer veel is er in onze cyclopische eeuw over den bouw van ijzeren schepen geschreven, vele verschillende opinieën geuit, vele proeven met ongelijken uitslag genomen. Zeker bestond er behoefte, dat de vele acte-stukken in het groote proces ijzeren schip contra houten schip, eens zooveel mogelijk bijeengebragt en geordend werden. Dat dit echter nog niet of slechts zoo weinig is geschied daarover moet men zich niet verwonderen, gelijk de schrijver in zijne voorrede doet. Het proces is nog niet half genoeg bepleit, de ijzeren scheepsbouw is nog in zijne kindschheid, en al neemt het kind spoedig toe in wasdom, het is nog niet tot die periode gekomen, dat het eenige stabiliteit in bouw en houding heeft gekregen. Terwijl aan de eene zijde industriële en finantiële overmoed een monster als den *Leviathan* bouwt, doet men aan de andere zijde de ondervinding op van ijzeren schepen, die, ofschoon veel kleiner, zoowel in zee als bij eene stranding, letterlijk in tweeën en in meer stukken gebroken zijn, — gelijk de *Eva*, de *Birkenhead*, de *Yorkshireman*, de *Duke of Sunderland*, de

Tayleur, de *Prince*, en nog andere Engelsche of Americaansche schepen in de laatste twee jaren. Daardoor is men meer op de noodzakelijkheid van een beter verband gaan letten, en weder hoort men van een voorstel tot eene nieuwe inrigting door de scheepsbouwmeesters TAYLERSON & C°. te Port-Glasgow, die in plaats van de gewone, regtopstaande ribben, kruiselings over elkander bevestigde schuinsche ribben gebezigd hebben. Dat kon den S. nog niet bekend zijn, van daar dat hij (bl. 268) nog maar alleen van de versterking van het dek ten dien einde spreekt.

Maar niet genoeg. Terwijl men tot nog toe steeds den ouden vorm in de hoofdzaak behoudt, komt er op eens uit America weder een geheel nieuw plan, door ik weet niet wien in practijk gebragt. Men bootst den vorm der visschen na: rond en glad en puntig zal het schip zijn, om wind en golfslag zoo min mogelijk vat te geven. En morgen zal het weder iets anders zijn, en wanneer van de tien innovaties maar ééne proef houdt, dan hebben we over weinige jaren weder geheel anders gebouwde ijzeren schepen als thans.

Daarom zal het vooreerst wel niet mogelijk zijn om den industriëel en scheepsbouwmeester een handboek te geven, waarnaar hij zich voortaan als naar zijn catechismus zal hebben te rigten. Neen, hij zal voortdurend een waakzaam oog moeten hebben over den ganschen industriëlen hemel, om elke nieuwigheid en verandering waar te nemen, en er zooveel mogelijk winste mede te doen. Maar hem hierin helpen, wat men tot op een gegeven tijdstip weet bijeenbrengen, resumeren hoe het met het groote vraagstuk op het oogenblik staat, een grondslag leggen, die tot andere geschriften en eindelijk tot handboeken aanleiding kan geven, dat kan men. En dit gedaan te hebben is de verdienste des Heeren VAN OLEEF.

Men heeft hem hard gevallen over zijn stijl. En het is niet te ontkennen daarin is eenig jagen naar sierlijkheid, weinig passende voor het onderwerp, vooral daarom omdat de duidelijkheid en juistheid van uitdrukking er wel eens onder geleden heeft. De beste stijl is altijd die het meest geschikt is voor het onderwerp, — dat heeft de Schrijver misschien te veel over het hoofd gezien, althans in zijn eerste gedeelte. Maar alleen de hoop dat de S. nog wel eens nader op dit onderwerp zal terugkomen, dringt ons dit te zeggen, opdat

hij dan, wat hem ligt vallen zal, zich hiervoor wat in acht neme.

Uit den aard der zaak moesten het de geschiedenis, de vergelijking met het houten schip en de zamenstelling zijn, die zich ter behandeling opdrongen. De geschiedenis is wel wat lang; maar in het eerste werk over het ijzeren schip dat in ons land uitkomt, kan dat geen groot gebrek genoemd worden. Zoowel hier als in de »Vergelijking enz." zal men een aantal hoogst belangrijke bijzonderheden aantreffen, die getuigen van de groote belezenheid des schrijvers. Twee aanmerkingen kan ik echter niet terughouden. De ontwikkeling der denkbeelden is niet altijd duidelijk en geregeld genoeg. Het meest komt dit uit in de beschouwing over de bruikbaarheid of onbruikbaarheid van het ijzeren schip in den oorlog. Dat komt tot geen resultaat en vrij *abrupt* wordt er tot iets anders overgegaan. En zoo is er veel, dat zich alleen verklaren laat uit de wijze waarop het boek is ontstaan (sedert jaren gemaakte verspreide aanteekeningen, thans geordend). Maar al te zeer kan ik den S. hierover niet hard vallen, daar ik het werk niet beschouw als een handboek in den gewonen zin. Bovendien is zoo iets eerder het geval bij een geschrift als dit, dat in zeker opzigt baanbrekend is voor een tak van industrie, die zich nog vormen moet. Strenge orde is echter altijd, maar vooral in technische vakken wenschelijk. Eene naauwkeuriger verdeeling der veelomvattende hoofdstukken in onderafdeelingen, zooals dit in het derde gedeelte geschiedt, benevens eene meer gedétailleerde inhoudsopgave zouden die orde bevorderd hebben, en ook het naslaan gemakkelijker maken. Ik wensch den S. de gelegenheid toe, om dit in eene tweede uitgave te verbeteren.

Ten anderen is de voorliefde des schrijvers voor het ijzeren schip boven het houten een weinig te hartstogtelijk. In de hoofdzaak geloof ik met hem, dat die voordeelen grooter zijn dan de nadeelen. Maar er hangen nog zoo ontzettend vele en belangrijke vraagpunten met deze zaak zamen; men heeft nog te weinig langdurige en algemeene ondervinding, om nu reeds een beslissend oordeel te kunnen vellen. En, tenzij er al zeer veel verandere in deze veranderlijke wereld, zal toch wel vooreerst het houten schip *naast* het ijzeren blijven bestaan. Van omstandigheden en bestemming zal veelal de keuze afhangen, welke grondstof te kiezen. En wat de

bruikbaarheid van ijzer voor het oorlogschip betreft, de S. had het beter moeten doen uitkomen, dat men, zooals de zaak nu staat, die zal moeten ontkennen. Alleen zal het afhangen van de veelvuldige proeven, die Frankrijk en Engeland met verschillende vormen van zoogenaamde drijvende batterijen doen, of men de bestaande bezwaren misschien in de toekomst zal weten te overwinnen.

Het minst stond mij aan de afdeeling over de »Expertise van schepen." Maar blijkbaar is de schrijver op zijn terrein in het laatste gedeelte, over de bouwwijze van het ijzeren schip. Hier zou men alleen over enkele kleinigheden aanmerking kunnen maken, doch dit zou ons in discussies brengen, te uitvoerig voor dit tijdschrift.

De uitvinding van het ijzer voor den scheepsbouw, eerst met wat overdreven geestdrift toegejuichd, heeft later veel geleden onder verscheiden mislukte proeven, die eenige teleurstelling en een zeker vooroordeel bij velen te weeg bragten. Maar weldra is hare deugdelijkheid voor de handelsmarine weder erkend, en wat hare toekomst zijn zal, is nog niet met zekerheid te bepalen.

Het is eene zaak niet alleen van technisch, maar van algemeen belang, en daarom zou ik hartelijk hopen, dat het boek niet alleen bij de mannen van het vak, maar ook bij de reeders, die kiezen moeten òf ijzer òf hout voor hunne schepen, een ruim debiet vond.

De uitgave is net en roijaal, zoo zelfs dat ik bijna vreezen moet, dat zij te roijaal voor ons land is. Negen gulden twintig cents is niet te veel voor het boek, maar zeer veel voor een Hollander om voor een boek uit te geven.

De Nederlandsche Schoolleeraar. Vervolgschrift naar de behoefte des tijds, onder hoofd-redactie van H. SLUIJTERS. *Eerste Jaargang. Afl.* 1. *Goes*, C. H. Schetsberg. 1858. *In post 8vo. IV en* 64 *blz. Per jaarg., bij int. f* 2 - : *buiten int. f* 2 - 50.

In de eerste Afl. van den eersten jaargang van een werkje als het bovenstaande zou men al ligt een woord verwacht hebben over het doel, dat men zich met de uitgave voorstelde. 't Was dan ook ons eerste werk, toen we 't boekje in handen kregen, naar zoodanige Inleiding om te zien, die ons eenigzins op de

hoogte bragt; we vonden die echter niet. De lezer verwachte dus van ons niets meer dan 't oordeel, dat we, na gezet de verschillende stukken die den inhoud vormen, gelezen te hebben, gelooven te mogen uitspreken.

'tEerste is een opstel van den onderwijzer KIEVITS te Beest, ten titel voerende: »Oefent de tegenwoordige schoolopvoeding eenen gewenschten invloed uit op de zedelijkheid des volks?" — Wij vinden 't eene wel is waar goedgeschreven, maar toch zeer alledaagsche verhandeling, zeer veel juiste, maar reeds dikwijls herhaalde opmerkingen over dit onderwerp bevattende, die zich, even als het tweede stuk: »Over de heerschappij van den geest over de stof, door L. BOUWMAN", wel lezen laat, maar toch eigenlijk niets nieuws bevat.

Met de daarop volgende »Nederduitsche Synonimen" van den hoofdredacteur kunnen we ons echter veel minder vereenigen: hier toch missen we geheel de juiste definities, de duidelijke voorstelling van de kracht der woorden, van de overeenkomst en 't verschil hunner beteekenis, die bij een onderwerp vereischt worden, 'twelk, als dit, den grondigen taalkenner en fijnen opmerker verlangt. In deze korte aankondiging kan niet meer dan één voorbeeld onze meening staven:

Aandachtig zijn, *opletten*, *opmerken*. — Bepalen wij onze gedachten bij hetgeen geschiedt, dan is men *aandachtig;* verwijlen wij met onze overweging bij iets, dan *letten* wij *op*, en slaan wij de grensteekens der dingen gade, dan *merken* wij *op*.

Ons komen de gegeven bepalingen, hier en elders, onduidelijk, zoo niet onjuist voor.

Onder de overige stukken, merken wij nog op: »Parijs, door J. J. ALBERDA, Directeur eener inrigting voor opvoeding en onderwijs te Hillegom". Deze proeve van stede-beschrijving, door eene bekwame hand geleverd, hebben we met belangstelling gelezen, en vele opmerkingen weêrgevonden, die we zelven, bij ons bezoek van Frankrijks hoofdstad, vroeger gemaakt hebben. Jammer slechts, dat het stuk wemelt van drukfouten, en klaarblijkelijk in proef is nagezien door iemand, die geheel onbekend is met Frankrijk en zijne taal. We vonden: *l'avenu de Neuilly* (*avenue*), *Borleau* (*Boileau*), *bazans* (*bazars*), benevens een tal van vergrijpen tegen onze taal en onzen stijl. Evenzoo vonden we in 't laatste stuk: »Levensschets van PHILIPS VAN MARNIX, door J. H. VAN DEN BREE, Instituteur te Goes",

onder meer, *Reza* in plaats van *Beza*, 'twelk een en ander weinig pleit voor de naauwkeurigheid en zorg, waarmede 't boekje over 't geheel behandeld werd, en 'tgeen allerminst te vergeven is in 't eerste eener reeks van geschriften, die tot titel draagt: *De Nederlandsche Schoolleeraar*. A. B. M.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Op den 7den April 1567 verliet Antwerpen voor de eerste maal de zaak van vrijheid en Hervorming, en ging aan de Landvoogdes, vertegenwoordigende Koning PHILIPS II, over. Drie dagen later ontbood de regering de Hervormde en Luthersche predikanten op het stadhuis, hun bevelende het prediken te staken en de stad, onder vrijgeleide, te verlaten. Daags te voren had een hunner, IJSBRAND BALK, BALCKIUS of TRABIUS, eene leerrede gehouden, die in het licht is gegeven. Waar en wanneer het eerst, schijnt de bibliographie nog niet te hebben kunnen nasporen. Een tweede druk verscheen »Thantwerpen op die Lombaerde Veste int Roothuys, hy NICLAES MOLLYNS, Anno MDLXXIX", onder den titel: *Een predicacie van dat cleyn mostaert saeyken, het welcke was ghepredict en wtgheleyt door* M. ISBRANDUS, *Dienaer des Goddelycken Woorts binnen Antwerpen, Int jaer M. D. L. X. VII, den IX April.* Deze »predicacie" was blijkbaar niet bekend aan A. UYTTENHOOVEN, toen hij in zijne *Geschiedenis der Hervorming te Antwerpen*, D. I (het vervolg is, helaas, niet verschenen) bladz. 306 schreef, dat de Hervormden toen op Paschen »hunne laatste Godsdienstoeffening enkel bij predikatie hielden; vermids men het Avondmaal, als naar gewoonte, niet uitdeelde." Aangehaald wordt daar DIERICKXSENS, *Antv. Christo nascens et crescens;* doch eene schriftelijke aanteekening van den geleerden schrijver in het voor mij liggende ex. vermeldt, dat, naar eene aanteekening in de *Histoire des martyrs*, L. IX, fol. 688, het dien dag zon-eclips was. Paschen 1567 viel naar mijne berekening den 30sten Maart, met eene zon-eclips.

De boven aangehaalde »predicacie" nu van den, waarschijnlijk naar zijne geboorteplaats Balk in Friesland, genoemden Evangelie-prediker werd, namelijk »Nu twedemael ghedruckt ende wtghegaen voor allen liefhebbers des Goddelycken Woorts", gevonden door den ijverigen beoefenaar der Nederlandsche

Kerkgeschiedenis B. GLASIUS, die deze *Leerrede over Mark.* IV: 39—33, *met eene inleiding* heeft *uitgegeven*, *te Dordrecht*, *bij* H. LAGERWEY, 1858 (à *f* : - 25). V. O.

Wij ontvingen weder eenige Nommers van den *Christenbode* (*Bijblad bij De Christelijke Verzamelaar door en voor het volk*), een blad, dat wekelijks wordt uitgegeven door den *Bond der Vereenigingen ter verbreiding der Waarheid*, te Amsterdam, bij H. HÖVEKER (à *f* 1 - 20 per jaarg.). Zij behelzen lezens- en behartigenswaardige kerkelijke berigten uit onderscheidene oorden. Doch hetgeen in N°. 31 te lezen staat aangaande een bezoek van Schotsche afgevaardigden in Nederland, is in ons oog eene zaménstelling van zoo verfoeilijke leugens, dat wij niet alleen met verontwaardiging ons afkeurend oordeel uitspreken, maar ook niet schromen, openlijk en met onderteekening dezer aankondiging den man, die dit verslag van Dr. THOMSON van Edernburg (*sic*) in het aangehaalde blaadje vertaald heeft medegedeeld, te sommeren tot het waar maken zijner lasterlijke, voor de leeraren der Nederlandsche Hervormde Kerk hoogst beleedigende aantijging: »Onder een aantal van 1500 leeraren, zijn er waarschijnlijk geen 500, die »CHRISTUS en dien gekruisigd" prediken. Nooit heb ik dat aantal boven de 500 hooren schatten; herhaaldelijk heb ik het door zeer verstandige tot de kerk behoorende mannen op niet meer dan 250 hooren schatten." Het vervolg van dien, door laatdunkend orthodoxisme en — wat er doorgaans mede gepaard gaat — laatdunkenden geestelijken hoogmoed ingegeven brief toont nu wel van hoedanigen geest de schrijver — of misschien beter: de Nederlandsche berigtgever — is. Maar wij, die de bewustheid in ons omdragen, dat wij, zij het dan onder veel gebrek, geen zwaarder hoon kennen, dan dat wij »CHRISTUS en dien gekruisigd" niet zouden prediken, — wij mogen dien smaad niet op ons kleven laten. In dit algemeen gelezen Tijdschrift protesteer ik openlijk tegen die lasterlijke aantijging. Uit welken hoek zij komt, weet men; maar die hoek is nog niet genoeg bekend, en 't strijdt niet tegen de urbaniteit, die men in eene eigenlijk theologische discussie met regt vordert, indien wij Dr. THOMSON, of eigenlijk zijnen Nederlandschen berigtgever, in openbaren geschrifte oproepen om de boven aangehaalde beschuldiging door bewijzen

te staven of als lasterlijk te herroepen. Het eerste niet *kunnende*, houd ik het er voor, dat zij het laatste *moeten*.

Oirschot, Febr. 1859. H. M. C. VAN OOSTERZEE.

Wij hebben eene zoogenaamde nieuwe titel-uitgave ontvangen van het ten jare 1855 verschenen werkje: *Merkwaardigheden uit de geschiedenis der Kerkhervorming; voorafgegaan door eene beschouwing van de verbastering der Christelijke Kerk. Grootendeels bewerkt naar de Tafereelen der Kerkhervorming van Dr.* B. TER HAAR. Zulke nieuwe titel-uitgaven beteekenen zelden iets goeds; zij zijn eene proefneming om nog eenige exemplaren te slijten van een werkje, dat weinig opgang heeft gemaakt en vergeten is. Helaas, van deze *Merkwaardigheden* laat zich dat wel begrijpen. Dat het goed is, om ook in beknopter vorm en tot minder prijs dan de *Tafereelen* van TER HAAR, de geschiedenis der kerkhervorming aan ons publiek te lezen te geven — dat erkennen wij volmondig; maar dan moet het niet geschieden door een schrijver, die èn in de voorstelling der feiten, èn in den stijl dien hij schrijft, klaarblijkelijk toont, dat hij onbekwaam is de stift der historie in handen te nemen. Wie van de regtmatigheid van ons oordeel zich overtuigen wil en der zake kundig is, getrooste zich de kleine uitgave van *f* :-40 voor dit werkje, dat spoedig door eene beknopte geschiedenis der hervorming van edeler gehalte vervangen worde, doch tot zoolang nut kan doen, waar TER HAAR's werk te uitvoerig en kostbaar is.

Het doet ons genoegen met lof te mogen spreken van een bundeltje kindergedichten, onder den titel: *Kinderliederen* van C. VAN KOETSVELD, C.E.Z. De zoon van den in onze letterkunde beroemden vader gaf ons reeds meer dan eens iets te lezen, dat het ons deed betreuren zoo waardig een naam onder zulke onbeduidende producten te zien. Nu echter zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat de jonge V. K. nog altijd naar zijne vocatie gezocht heeft en een uitstekenden aanleg voor het kindergedicht bezit; waarlijk geene kleine gave, die hij ontving! Zijne versjes, voorafgegaan door eene allerliefste opdragt aan zijn vader, zijn los en gemakkelijk gerijmd en juist in den kindertoon. Wij bidden hem nu voortaan op dit terrein werkzaam te blijven en met de hem verleende talenten te

woekeren, en wij bidden hem niet te vergeten, dat hij het nog niet gegrepen heeft, gelijk deze twee regels van bl. 25 getuigen:

Maar dan toch zóó aan hun hart zijn ontvreemd,
Is toch veel treuriger lot.

De uitgever NOOTHOVEN VAN GOOR heeft voor een behoorlijk uiterlijk gezorgd, waarom wij dit bundeltje te meer aanbevelen.

Uit de *Bijdragen ter bevordering van het Christelijk leven* is een stukje van Prof. MUURLING overgedrukt en afzonderlijk à 12½ cts. verkrijgbaar gesteld. Het draagt ten titel: *Wat ontbreekt mij nog? Onderzoek naar de hoogste behoefte van den mensch.* Het handelt over de bekende ontmoeting tusschen JEZUS en den rijken jongeling. Om zijn eenvoud en de goede strekking verdient dit stukje van den waardigen Groningschen hoogleeraar ruime aanbeveling.

De boekhandelaar G. DE GEUS, *te 's Gravenhage*, heeft onlangs eene brochure, 16 *blz. in gr. 8vo.* groot, à *f* :-25, uitgegeven, getiteld: *De verwoesting van den Aardbol, of de Cometen en derzelver invloed op de aarde, in geval van botsing met deze planeet, op eene algemeene* (algemeen) *bevattelijke wijze voorgesteld door eenen Natuurvorscher.* Het »algemeen bevattelijke" schutten we; 't is een stofwolk van terminologiën — of er diepzinnige zaken onder zitten, durven we in gemoede niet verklaren —, waarvan, gelukkig voor de bevreesden in den lande, het slot is, »dat het juist de den Ether te zamen persende en op ieder Hemelligchaam drukkende uitstraling der omringenden is, die belet dat zij niet respectivelijk door derzelver inwendige centrifugale kracht terstond weder ontbonden worden, en die derhalve ze ook van elkander verwijderd houdt" — uit welke geleerde redenering dan wordt afgeleid, »dat eene zoodanige ontmoeting tot de natuurlijke onmogelijkheden behoort."

Wat is het papier toch geduldig en de drukpers toch gedienstig!

Uit het belangrijke werk: FRIEDRICH PERTHES *geschetst door zijnen zoon* C. TH. PERTHES, *Hoogleeraar te Bonn* (vert. door C. M. MENSING), *te Leeuwarden, bij* G. T. N. SURINGAR, 1853, *IV Deelen*, leert men ook PERTHES' eerste echtgenoote, CAROLINA, de dochter van den vermaarden *Wandsbecker Bote*,

MATTHIAS CLAUDIUS, in hare hooge waarde en edele gemoedsgesteldheid kennen. Een afzonderlijk stukje over die »*Christelijke vrouw en moeder*", door CH. MONNARD, mede *Hoogleeraar te Bonn*, is, »uit het Fransch", door bovengenoemden Leeuwarder uitgever in het licht gezonden (*kl.* 8*vo.*, 114 *bl.* à *f* :-75). Wij bevelen het met warmte aan.

Een »Grieksch Leesboek voor eerstbeginnenden ten gebruike bij de spraakleeren van DE GAAY FORTMAN, KAPPEYNE, ENGER, KUHNER en PLUYGERS, bewerkt door Dr. J. J. KREENEN en Dr. J. J. VAN DER KLOES, Arnhem, THIEME, 1858", mogt een tweeden druk beleven. Het is dan ook, vooral door de korte verwijzing naar de genoemde Grammatica's zeer bruikbaar, gelijk de Woordenlijst met zorg is bewerkt. Het heeft ons verlost van de banden van GEDIKE en JACOBS, die reeds te lang op onze Gymnasia hadden gekneld, en stelt den docent in de gelegenheid den leerling eene Chrestomathie in handen te geven op de hoogte van de goede Grammatica's, die hij reeds heeft.

Jhr. AMBROOS VAN DER DOES DE BIJE gaf een *Nader Betoog* in het licht *tegen de beweerde Meerderjarigheid van den Prins van Oranje*, als een *Antwoord aan Mr.* P. VAN BEMMELEN (Amsterdam, P. N. VAN KAMPEN, 1859, 8vo. 76 bl. *f* :-90). Wij zeiden reeds vroeger dat wij in de meening van den schrijver deelden, doch dat wij de vraag voor zeer eenvoudig hielden. Wij wenschen dus ook dat hiermede de weinig belangrijke quaestie als uitgeput worde beschouwd en er geen dupliek op dit repliek volge.

Wat zich zelf recenseert, behoeven wij alleen aan te kondigen. Dat is het geval met: »MERKWAARDIGE BRIEF van den Luitenant-Generaal J. VAN SWIETEN, Gouverneur ter Westkust van Sumatra aan den Heer F. H. VAN VLISSINGEN, betreffende *Europesche Kolonisatie op Sumatra*, uitgegeven door het Comité voor exploitatie en kolonisatie der O.-Indische Buitenbezittingen. 's Gravenh. 1858." 't Is wel wat *naïef*, dat *merkwaardig* met pinkdikke letters voorop te zetten, maar de Brief verdient dien naam. Hij is gerigt tegen het Verslag van de Staatscommissie verleden jaar uitgebragt over de quaestie der colonisatie. Natuurlijk kan een brief, ofschoon dan ook

van 80 bladz. druks, die omvangrijke zaak niet *funditus* behandelen; maar hij behelst toch uiterst belangrijke mededeelingen, voornamelijk over de politieke bezwaren door de Commissie geopperd, ten bewijze, dat zij ook deze te zwaar had voorgesteld. Het belangrijkste punt in deze zaak, het Indische climaat wordt echter, gelijk van den Luit.-Generaal ook te verwachten was, niet regtstreeks behandeld, en de opsomming der bestaande tafellanden op Sumatra zou eerst dan de Commissie verslaan, wanneer er juiste weerkundige waarnemingen bij gevoegd waren. Doch deze Brief schijnt slechts een voorlooper te zullen zijn van een later te verschijnen uitvoeriger antwoord op het Verslag der Staatscommissie.

Dat het Indisch bestuur eene dwaasheid heeft gedaan met de openstelling der 19 havens, wier plotselinge openbarsting niet ten onregte zooveel *éclat* heeft gemaakt, weet en erkent ieder. Maar dat de heeren fabricanten wel wat al te zwaar alarm hebben geschreeuwd; dat de Minister van Kolonieën *in het gegeven geval* voorzigtig heeft gehandeld met maar niet zoo dadelijk intrekking van dit besluit des Gouv.-Generaals te eischen, dat betoogt J. D. KRUSEMAN in eene brochure, waarvan voor weinige dagen reeds de tweede druk is uitgekomen bij SUSAN te 's Gravenhage, onder den titel: »Het openstellen van havens op Java, Borneo en Sumatra, enz." — Zonder zich in te laten met de vraag, welke reden of magt aanleiding tot dat besluit mag gegeven hebben, stelt hij zich eenvoudig eene gemotiveerde beantwoording voor der vijf door den Minister aan de Kamers van Rotterdam, Amsterdam en Dordrecht gestelde vragen. Hij wil de 16 havens op Java geopend houden voor den *uitvoer* en onder zekere beperkingen slechts voor den *invoer*.

Het is eene bezadigde stemme eens deskundigen, die de Regering zooveel mogelijk de hand boven het hoofd houdt.

Wie kent de versjes van J. J. A. GOEVERNEUR niet, die in de door hem uitgegeven fabelboekjes gevonden worden; die versjes zoo echt kinderlijk en toch zoo verheven, zoo geschikt om als van zelf in het geheugen der kleinen eene plaats te vinden, en in de harten der jeugd de eerste zaden eener eenvoudige Christelijke vroomheid te strooijen? Wat er waars

is in de uitspraken der drijvers van onze dagen, dat de opvoeding van meet af aan Christelijk moet wezen, maar wat die drijvers zoo slecht in practijk weten te brengen, als zij een koud, dor, droog, schadelijk dogmatisme in de vatbare gemoederen der jeugd uitstorten, dàt vindt in deze versjes zijne bevestiging en verklaring. Ouders en opvoeders! Die versjes, met enkele vermeerderd, zijn in nederig gewaad op nieuw bij M. SMIT, te Groningen, à *f* : - 80, in 't licht verschenen. Mogen zij in uwe woning ontbreken? Moogt gij nalaten ze uwen kinderen duidelijk en met gevoel voor te lezen? Neen gij — en leest dan zelven eerst eens het behartigingswaardige woord van BRUGSMA, dat tot u is gerigt en het bundeltje opent.

De meesten onzer lezers hebben zeker nooit den naam hooren noemen van A. VAN DUIN, die op 23jarigen leeftijd te Goes is overleden. 't Was ook maar een jongman, die zich gewijd had aan de visch-negotie, vooral ten behoeve van zijne ouders. Toch verdient hij door u gekend en zijne nagedachtenis door u vereerd te worden. Leest wat Dr. R. A. S. PICCARDT, Predikant te Goes, uit zijne nalatenschap heeft uitgegeven, onder den titel: *Woorden van ernst en liefde.* Dan zult gij zien, hoe »het Christelijk geloof zich openbaart ook onder het kleed van den eenvoudige naar de wereld, en hoe het zich naar buiten heilrijk kan doen kennen, zonder de uitersten te dienen, waarin velen van onzen tijd het kenmerk der opregtheid stellen." Koopt gij dit boekje à *f* : - 40, gij doet eene weldaad aan de achtergebleven betrekkingen des ontslapenen en gij zult eene weldaad doen aan uwe eigen ziel, terwijl ingenomenheid met den edelen jongeling, ondanks zijn eenvoudigen stand en zijne gebrekkige letterkundige opvoeding, al uwe aanmerkingen tot zwijgen zal brengen, om deze ééne steeds luider en krachtiger te maken, dat zulk een lief boekske wel eene betere correctie had verdiend.

Wie veel goeds voor weinig geld hebben wil, koope de *Bloemlezing uit de Werken van* JACOB CATS, te Rotterdam bij OTTO PETRI uitgegeven. Het is een boekje van 207 bladzijden, met eene goede, niet te kleine letter gedrukt, dat slechts 25 cents kost. De inhoud... maar neen, wij mogen

in vader CATS zoo goed niet te huis zijn als onze voorvaderen, hij is toch nog niet vergeten. Wij meenen dus genoeg te doen met onzen lezers mede te deelen, dat de stukken welke deze bloemlezing bevat, voor het grootste gedeelte uit zijn *Spiegel van den ouden en nieuweren tijd* en voor het overige uit eenige andere werken van onzen volksdichter zijn genomen. Door de woorden die geheel verouderd zijn, zoodat zij niet meer verstaan worden, onder aan de bladzijde met een enkel woord te verklaren, zou de uitgever zeker aan menigen lezer eene dienst gedaan hebben.

Griffel en lei zijn zeker zeer ongeschikte instrumenten om ter oefening kaarten te teekenen, daar het eene hoogst onduidelijke en warrelende teekening geeft. Anders dacht hierover de vervaardiger van »OOMKENS' Atlas der Aarde. In negen Kaarten voorgesteld als teekeningen op de lei. Gron. J. OOMKENS", à *f* 1 - 50 (afzonderlijke Kaarten *f* : - 20). Zij zijn niet kwaad uitgevoerd.

't Is zeer moeijelijk om naar ééne aflevering een tijdschrift te beoordeelen, of liever gezegd, het is onmogelijk. Daarom kunnen wij aangaande het *Familie-Magazijn* (te *Arnhem*, bij TJEENK WILLINK) alleen mededeelen, dat men ons de eerste aflevering gezonden heeft; dat wij den inhoud dier aflevering middelmatig hebben gevonden; dat de namen van de Redacteurs S. J. VAN DEN BERGH en W. M. LOGEMAN ons waarborgen zijn, dat de volgende afleveringen meer belangrijks zullen bevatten, en eindelijk dat de druk netjes en de houtsneden redelijk zijn.

Aan te bevelen is: de *Reiswijzer*, welke maandelijks te *Amsterdam* bij VAN STADEN uitkomt. Voor slechts *f* 2 - 50 per jaar ontvangt men alle maanden eene opgave van alle vervoermiddelen uit de voornaamste plaatsen van ons land, in een klein boekske, dat men zeer geschikt in de portefeuille bergen kan.

Ref. herinnert zich bij een vroegeren jaargang dezen *Reiswijzer* ook eens aanbevolen te hebben. De aanmerking die hij toen maakte op de rangschikking der logementen, heeft tot geene verandering geleid; 't is jammer, want met weinig moeite zou in deze opgave het gebrekkige kunnen verbeterd worden.

BOEKBESCHOUWING.

Dissertatio Theologica de Oratione Montana, Evang. *Matthaei* Cap. V—VII, quam ... pro gradu Doctoratus ... in Academia Rheno-Trajectina ... examini submittit MURCO NICOLAUS RINGNALDA, Frisius ex urbe Ylst. A. d. XXVIII m. Maji, anni MDCCCLVIII. Trajecti ad Rh., *Post Uiterweer et Soc.* Oct. maj. XII et 104 pagg.

Het doel, in deze Dissertatie beoogd, is drieledig:

1°. Aan te toonen, dat de Bergrede geene doorloopende, één's aldus gehouden, rede van JEZUS zij, maar de hoofdsom van wat Hij nu en dan op verschillende bergen aan de scharen geleerd heeft. Dit besluit wordt langs den koninklijken historischen weg afgeleid: — eerst, uit de met veel aanschouwelijkheid en waarheid voorgestelde manier van onderwijzen, waarvan de Heer zich zoo elders als inzonderheid op de bergen bediend moet hebben; en vervolgens, uit de bekende, van GIESELER ontleende maar veelzins gewijzigde diëgesen-hypothese, door den S. aangemerkt als de eenig mogelijke prémisse, waarmeê de bewaring van 's Heeren leerwoorden door zijne discipelen — en dan verder ook de oorsprong, overeenstemming, en afwijkingen der synoptische Evangeliën — zich naar behooren laat verklaren. — Gaat R.'s stelsel door, dan vallen, gelijk hij zeer naauwkeurig en scherpzinnig heeft aangewezen, al de bezwaren weg, die — met name ook van wege de parallel *Luk.* VI — tot dusverre op de interpretatie der Bergrede gedrukt hebben. Maar, schoon we voluit toegeven dat er in de diëgesen-hypothese eene *kern* van waarheid ligt, en dat we, haar *volstrekt* verwerpende, ons geen getrouw denkbeeld van het *κήρυγμα* der Apostelen zouden maken, zoo hooren we ons toch, bijaldien we met R. maar iets verder wilden gaan, het *non plus ultra* toegeroepen door de psychologisch juiste tegenwerping van den schranderen HUG: »Die Worte des Weisen in der Menschen Herz zu legen, vermochte kein Rhapsode mit Recitiren eingeprägter Historien. Sie muszten vom Lehrer nicht blos angelernt: sie muszten

eingedacht seyn, und sein eigenes Gemüth erfüllen. Er muszte die Menschen ergreifen, ermahnen, warnen, ermuntern und bestrafen; das war das ἔργον ἐυαγγελιστοῦ, 2 *Tim.* IV: 2—6, das Geschäft der Boten des Glaubens; ein Werk der freyen Bewegung des Geistes, und nicht der Mechanik. Wie einseitig und kleinlich denket man sich die Aufgaben der Glaubensboten, wenn es im Declamiren einer eingelernten Geschichte bestand!"

2°. Aan te toonen, dat de Bergrede, als van een hoofdthema verstoken, geen afgerond en in al zijne deelen wèlgeordend geheel uitmaakt, maar dat daarom in haar geenszins te miskennen zij eenige rangschikking en zamenknooping, gelijk die door den eersten teboeksteller der diëgese ten behoeve zijner lezers moest worden aangebragt. — Hier heeft de jonge Doctor zijn gevoelen, tegenover den geleerden HARTING, o. i. zegevierend gehandhaafd.

3°. Aan te toonen, dat de Bergrede de *geheele* religie van CHRISTUS bevat, en alzoo met het hoogste regt de *Magna Charta* van het koninkrijk der hemelen mag heeten. — Met genoegen zagen we den S. tegenover de hedendaagsche eenzijdige opdrijving van CHRISTUS' *persoon* boven zijne *leer*, de zinrijke opmerking inleggen, dat het immers alles op CHRISTUS' *geest* aankomt, en dat deze geest ons evenzeer in zijne woorden als daden is nagelaten. Maar toch houden we dit gedeelte der verhandeling voor 't minst geslaagde en wat ook wel 't minst slagen moest, omdat inderdaad in de Bergrede vele wezenlijke stukken der Christelijke religie hoogstens even zijn *aangeroerd*, maar niet *de industria* behandeld, en derhalve ook niet voldoende geëxponeerd, terwijl andere — b. v. dat der Verzoening — er zelfs niet dan bij zeer contorte gevolgtrekking uit kunnen worden afgeleid.

Wij hebben dus onze bedenkingen, en houden ook met R.'s arbeid het laatste woord over de *Oratio Montana* nog niet gesproken. Maar dat den jongeling niet aanstonds gelukt is, wat zoo menig in de wetenschap vergrijsde te vergeefs heeft beproefd — dit waarlijk zal wel geen scrupeltje aan den lof behoeven te onttrekken, dien wij hem toedenken. Die lof is veelzijdig. Vooreerst, indien we gezegd hebben, dat de uitlegging der Bergrede door R. nog niet allenthalve in 't klare is gebragt, we zeggen niet minder, dat hij met dat al vele nieuwe

en gansch niet onbeduidende steenen tot den bouw heeft aangevoerd. Verder, de S. heeft zijn onderwerp met een fiksch oog overzien, en het geleidelijk, volledig en toch kortbondig afgewerkt. Dàn, hij heeft *zelf* gedacht, — groote verdienste in een tijd, waarin de Orthodoxe, Groningsche, Leidsche Scholen om 't zeerst wedijveren, wie het in 't *jurare in verba magistri* van den ander winnen zal! Zoo schijnt hem dan ook het *partium studium* in de wetenschap ten eenenmale vreemd gebleven, — mede iets unieks en treffelijks! Hiermede gaat, als gewoonlijk, de deugd der bescheidenheid gepaard, die we onlangs in zijn tijdgenoot CRAMER met leedwezen misten, daar zij elken leeftijd, maar bijzonder de jonkheid, zoozeer versiert, en die door R. nergens, ook niet waar hij — als met HARTING — lijnregt in gevoelen verschilt, wordt verloochend. Voeg eindelijk bij dit alles een vloeijend en zuiver Latijn, dat op meer dan ééne plaats zelfs fraai verdient te heeten, b. v. p. 91: »Omnis homo, qui haec divina Jesu verba audiens non factis ea praestat, similis est viro imprudenti. Hic enim, nequaquam praevidens tempestates venturas, aedificium suum collocat super arenam, videlicet fluidum minimeque fidele fundamentum. Post irruit pluviae vis, irruit torrentium impetus, irruit ventorum procella, domusque a fundamentis convulsa solvitur, magnoque fragore concidit."

Bijaldien R., zooals *niet alle* Theologiae Doctoren — sommigen mogen er hunne goede redenen voor hebben —, zijne studiën voortzet, dan zien wij van hem — vooral om dat *zelfdenken*, waarvan we gewag maakten, en 't geen in alles, o. a. ook in de prijselijke vermijding van de gewone *farrago citatorum*, doorblinkt — niet enkel wat *goeds*, maar wat *groots* te gemoet. Daartoe echter raden we hem aan zich, althans voorloopig, tot één vak van theologie — liefst het thans door hem gekozen exegetische — te bepalen, en niet, wat bij de tegenwoordige uitgebreidheid der wetenschap aan weinigen betrouwd is, zijne krachten te verdeelen.

De uitvoering is net, maar niet gehéél vrij van drukfouten, gelijk reeds uit de boven door ons aangestipte blijken kan.

V. P.

Twaalf Preken uitgegeven door Dr. J. I. DOEDES, *Predikant te Rotterdam. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. *Jaargang* 1858, *Nr.* 1—8, *en* 10—12 (*Nr.* 9 *is ons niet gezonden*), *en* 1859, *Nr.* 1—3. *Prijs van elken Jaargang f* 1 - 80. (*De Preken van* 1858 *ook afzonderlijk te bekomen à* 15 *cts.*)

Deze »Preken" zijn gegoten uit één stuk, in ééne opwelling dóór geschreven. Van daar bezitten ze de groote verdienste, dat hare zeggingskracht nergens verflaauwt.

En die zeggingskracht is niet gering, waar 't geldt het ontdekkende, het waarschuwende, het vermanende element. Maar zoowel het vertroostende als inzonderheid het aanmoedigende — indien er al hier en daar iets van voorhanden is — D. heeft er den regten slag niet van.

Ascese, op menschenkennis gebouwd, is zijn *fort.* Maar om die ascese smakelijk te maken door exegetische of historische bijzonderheden, door hooge of diepe gedachtenvlugt, door aesthetisch schoone beelden of wendingen — in één woord door eene nieuwe verrassende tint, over de oude waarheid gelegd, gelijk een VAN OOSTERZEE of BEETS die kunst verstaan — daarvoor zou bij D. wel eerst eene geheele metamorphose moeten plaats grijpen.

Geen orthodoxie, geen mystiek, die u bij hem hindert. Maar wel iets scherps, iets sarcastisch, iets rigoristisch; iets wat wel niet koud *is* — misschien uit warmer hart gevloeid dan de o! zoo lieve preekjes van menig ander — maar toch koud *schijnt.* Wat een onzer medearbeiders onlangs op een ander geschrift aanmerkte, »dat de S. bij het schetsen van de rampzalige gevolgen der zonde mogelijk te veel vergeten had, dat zoodanige zwartgekleurde verhalen niet altijd in die mate, als men zou meenen, van het kwade terughouden, en dat zij dikwijls bij dezulken, die reeds onder eene pijnigende zelfbeschuldiging gebukt gaan, den moed te veel uitblusschen en aan het opvatten van ernstige voornemens en van blijmoedige hoop in den weg staan"; zou dáárin *mutatis mutandis* ook niet voor D. een passende wenk liggen opgesloten? En of hij niet een soortgelijken vinden zou in HASE's veelzeggend woord over de Herrnhutters: »Des Lebens Freiheit und Schönheit ist hier nicht zu suchen"? De Groningers een weinig van

zijn strengen ernst, en hij een weinig van hunne innemende humaniteit — die mixtuur kon een uitmuntend recipe tot eene rijkgezegende prediking worden!

»De beide zonen" — in de gelijkenis *Luk.* XV — »vertegenwoordigen te zamen het geheele geslacht der menschen, het geheele getal der zondaars, dat zich in twee deelen splitst, hierin aan elkander gelijk, dat geen van beiden begint met zich waarlijk gelukkig te gevoelen in de gemeenschap van God, den Vader, dat allen tegen God zondigen door zich vrij te maken van zijne geboden en onafhankelijk van zijne leiding; hierin echter van elkander verschillende, dat sommigen het later inzien en bekennen, er later berouw over hebben en er zich van bekeeren, terwijl de anderen, die in het wezen der zaak hetzelfde gedaan hebben, zich voor regtvaardigen houden, omdat zij voor het uitwendige niet in dezelfde wegen hebben gewandeld." Ziedaar het thema, 't geen — zeker met een bewonderingswaardig tal van variatiën — de spil uitmaakt, om welke D. zich overal beweegt. Moet dat niet, ondanks de variatiën, tot eentoonigheid leiden?

Taal en stijl zijn zeer zuiver. Maar — ofschoon men 't aan de bovenstaande proeve niet zeggen zou — meestendeels bedient zich D. van de weêr in de mode geraakte korte volzinnen van EWALDUS KIST. BEETS, DE KEYSER, en ZAALBERG doen dat óók. Maar BEETS is de *Maestro* van den Nederduitschen stijl. DE KEYSER heeft de kunst vrij wèl van hem afgezien. ZAALBERG daarentegen en D. worden door die korte periodetjes verbazend woordenrijk en vermoeijend. 't Is wel eens, of zij de synonieme parallelen der Oosterlingen bij ons willen invoeren.

Moeten dan tegenwoordig alle goede, stichtelijke preken worden gedrukt? Nu — met dezen is 't eenmaal geschied. En wie ze koopt — goede, stichtelijke preken zijn ze zeker.

De uitvoering is onberispelijk. V. P.

Kerkhistorisch Archief, verzameld door N. C. KIST *en* W. MOLL, *Hoogleeraren te Leiden en Amsterdam. Tweede Deel, Eerste Stuk. Amsterdam,* P. N. van Kampen. 1858. *In gr. 8vo.* 144 *bl. f* 1 - 60.

Eene reeks van meer of min belangrijke bijdragen wordt in

dit eerste stuk van den tweeden jaargang aan alle vrienden der kerkelijke geschiedenis aangeboden. De arbeid der beide Redacteurs van dit Archief is genoegzaam bekend, het Archief zelf heeft reeds een gevestigden naam, zoodat wij over den aard dezer onderneming en de wijze, waarop zij tot nog toe werd volvoerd, niet meer behoeven te spreken. Het zij onzen lezer genoeg, een kort verslag van den inhoud dezer aflevering te ontvangen.

Het stuk wordt geopend met eene belangrijke bijdrage van den hoogleeraar KIST, over de Rhenensche KUNERA-legende, in betrekking tot die van SINTE URSULA en de elf-duizend maagden. Eerst wordt door hem de legende van SINTE URSULA herinnerd. Zij leefde, volgens de overlevering, vóór de 3de eeuw, was de dochter van DIONOTUS, koning in Brittannië, uitstekend schoon en aan den hemel verloofd. HOLOFERNES, een heidensch vorst, begeert haar, de Christin, voor zijn zoon ter vrouw. De vader durft niet weigeren, maar stelt tot voorwaarde een driejarig uitstel en den doop van HOLOFERNES' zoon. Door beide vorsten worden tien edele jonkvrouwen, elk, gelijk zij zelve, met duizend andere jonkvrouwen in haar gevolg, als speelnooten aan de bruid geschonken. Op den laatsten dag vóór de bruiloft, terwijl allen zich met spelevaren vermaken, steekt een storm op en drijft de vloot naar Gallië. Zij landen in de haven van Tiel. Voorts stevenen zij langs Keulen naar Bazel, en trekken nu, met achterlating der schepen, na vele heidenen te hebben bekeerd, onder geleide van den bisschop PANTILUS, van koningen, hertogen, graven en ridders, naar Rome. Daar worden zij met vreugde door Paus CYRIACUS ontvangen. Naar Keulen teruggekeerd vallen zij de Hunnen in handen, die juist deze stad belegerden, en worden allen gedood. Ook URSULA verkiest den dood boven een leven, met den koning der Hunnen als echtgenoot. Het is bekend, dat te Keulen, ter gedachtenis aan deze vermeende gebeurtenis, de heilige URSULA-kerk staat gebouwd, waar nog de beenderen der maagden zouden bewaard zijn.

Met deze legende verbindt de schrijver eene andere, die van de heilige KUNERA. Nadat hij eenige belangrijke opmerkingen aangaande de kritiek der sage heeft medegedeeld, laat hij den tekst van een handschrift volgen, door hem in de koninklijke bibliotheek gevonden. Daaruit leeren wij KUNERA

kennen als eene der maagden, die het gevolg van URSULA uitmaakten. Zij werd echter door den koning der Hunnen, bij den maagden-moord, in het leven gespaard en opgenomen aan zijn hof te Rhenen. Daar werd zij door den koning boven de koningin begunstigd. Deze, hierover tot jaloerschheid gebragt, maakt van eene afwezigheid des konings gebruik om KUNERA te verworgen en heimelijk te begraven. Spoedig echter wordt deze euveldaad ontdekt, en de ongelukkige koningin, na drie dagen als eene razende te hebben rondgezworven, werpt zich zelve in eene diepte en komt zoo om het leven.

De heer KIST vertrouwt, dat er waarheid aan deze legende ten grondslag ligt en deelt ons nog eenige wetenswaardige bijzonderheden mede omtrent de herinneringen aan KUNERA, die nog te Rhenen, dat door hem in den jongsten zomer daartoe opzettelijk werd bezocht, zijn bewaard gebleven. Vooral behoort daartoe de prachtige kerk van Rhenen, aan de heilige KUNERA toegewijd. Eene schoone gekleurde afbeelding van KUNERA, voorzien van den doek, waarmeê zij van het leven werd beroofd, en die later gezegd werd eene genezende kracht te bezitten, staat tegenover dit belangrijk stuk.

Mr. H. O. FEITH, archivarius der provincie Groningen, deelt twee brieven mede van GERARDUS TOM CAMPO, zoon van den slotbevelhebber te Emden, die in 1520 de groote kerk te Emden bij de eerste plegtige hervormingspreek, met eenige manschappen beschermde. De beide brieven betreffen eenige hervormingsgezinden uit dien tijd in Oost-Friesland en Groningen.

Na enkele bijzonderheden, uit de handelingen van den kerkeraad der Hervormde gemeente te Groningen, omtrent de hervorming in Groningen, door Ds. T. A. ROMEYN medegedeeld, lazen wij met belangstelling wat de heer H. Q. JANSSEN over de pausin JOHANNA schreef en over de Bijbelvertaling van MARNIX VAN ST. ALDEGONDE. Behalve het reeds genoemde, treffen wij nog in dit stuk aan, *een reliek van de vervolging der Waldenzen in* 1730, bestaande in een getuigschrift, door de stad en de gemeente van Payerne, in het kanton Bern, aan DAVID BLANC afgegeven, een der 400 Waldenzen, die, volgens besluit van VICTOR AMADEUS, koning van Sardinië, uit de valleijen van Piemont verdreven, zich naar Rotterdam begaven en van daar zich in de Waalsche gemeenten van ons

vaderland verspreidden. Tevens wordt ons hierbij berigt, dat bij diezelfde gelegenheid voor de verdreven Waldenzen eene kollekte werd gehouden, die alleen in de provincie Holland eene som van *f* 308,504 heeft opgebragt. Even als deze bijdrage, is ook van de hand des heeren KIST een document, waaruit blijkt de naauwe gemeenschap tusschen de Boheemsche Broedergemeente van Polen en de Nederl. Herv. kerk.

Niet minder belangrijk is de proeve, door dezelfde hand ons geschonken, van een nog onuitgegeven handschrift eener kronijk van Egmond. Zij wordt voorafgegaan door eenige inleidende opmerkingen, waarin de merkwaardigheid dezer kronijk wordt aangetoond; en achtervolgd door de mededeeling der voornaamste bijzonderheden, die in het overige gedeelte der kronijk voorkomen. — Twee stukken, betreffende de geschiedenis der kerkhervorming te IJsselstein, medegedeeld door Dr. H. R. DE BREUK; WILLEM TE WATERS verschoonend oordeel over PETRUS DATHEEN en zijne Psalmberijming, medegedeeld door prof. KIST; stukken, betreffende de eerste aanstalten tot vestiging der hervormde kerk te Naaldwijk in 1572, medegedeeld door prof. J. VAN VLOTEN; het tweede gedeelte der »Zegels en zinnebeelden der Nederlandsche hervormde kerken," door prof. KIST, — zietdaar de bijdragen, waarmeê deze verzameling wordt besloten. Wij twijfelen niet, of de oude en nieuwe dingen, daarin voorkomende, zullen den beoefenaren der kerkgeschiedenis welkom zijn, en wenschen den beiden Redacteuren opgewektheid en lust toe, om dezen arbeid met ijver en naauwgezetheid voort te zetten. —R—

Over Reederijen. *Door Mr.* S. H. LOTSY. *Dordrecht*, Blussé en van Braam. 1859. *In 8vo.* 146 *bl.* *f* 1 - 25.

Als men de schrijfziekte heeft, of als doctorandus b. v. *necessitate coactus* schrijven moet, is eene gelukkige keuze van het te behandelen onderwerp het halve werk. De heer LOTSY heeft daaromtrent eene bijzondere inspiratie gehad, want van alle onderwerpen die stof tot eene monographie kunnen geven, was er geen dat zoo zeer eene behandeling verdiende en noodig had, als *de Reederij*. Wij bezaten daarvan geene opzettelijke ontwikkeling, en toch geen deel des handels is voor ons land

en de volkswelvaart, zoowel als voor de regtswetenschap, van meer belang dan dit.

Met gretige handen openden wij het werk van den heer LOTSY en lazen het met die aandacht, welke het onderwerp verdient. Het resultaat dier lezing deelen wij gaarne aan onze lezers mede.

De schrijver spreekt in den aanvang van de onderscheidene zeeregten, dan over het reeden en den reeder, den aard eener reederij, haar ontstaan, de verhouding der medereeders onderling, en de verhouding der reederij tegenover derden, om met de aansprakelijkheid der reederij voor de handelingen en verbindtenissen des schippers en het te niet gaan der reederij te besluiten.

De orde, daarbij in acht genomen, is zeer logisch, de voorstelling duidelijk, en de schrijver bewijst dat hij, bij veel lectuur over zijn onderwerp, toch zijne eigen oorspronkelijke wijze van beschouwing niet verdronken heeft in de *verba magistri*. Bij de opgave der bronnen bij het werk gebruikt, misten wij ongaarne de laatste Engelsche werken van LEES en HOPKINS.

Wat de eerste bladzijden betreft, erkennen wij gaarne, dat ons zeeregt een der beste van Europa is, doch wij zouden daarvan wenschen uit te zonderen de verhouding tusschen den schipper en de gezellen, welke (zoo leerde de practijk) op eene zeer onvolkomene wijze geregeld is, wanneer men die b. v. met Frankrijk en Engeland vergelijkt. — De mededeeling der onderscheiden zeeregten is zeer onvolledig, en wanneer men ze niet vermeldt zooals b. v. VON KALTENBORN het deed, is het beter er over te zwijgen. — Dat de reederij niet in eigendom het schip *behoeft* te bezitten om te *reeden*, kan in ernst niet worden betwist, doch het is evenzeer niet onzeker, dat dit geval zich weinig of nooit voor zal doen.

Met hetgeen de schrijver laat volgen over den aard der reederij, dat zij niet geregeerd wordt door de bepalingen van anonyme societeiten, kan Referent zich gaarne vereenigen. Over de levering van aandeelen en de overdragt daarvan had men echter eene waarschuwing aan den handel niet gaarne gemist. In den regel stelt men zich in de practijk tevreden met het papier, dat de boekhouder afgeeft, doch dit heeft reeds menigeen berouwd. De boekhouder die het schip laat bouwen,

zal het moeten doen inschrijven op naam der reeders, elk voor zijn aandeel, en eene overdragt van aandeelen zal telkens op de publieke registers aangeteekend moeten worden, omdat schepen, hoewel roerende goederen, als onroerende worden geleverd en overgedragen.

De vraag of de meerderheid van *al* de reeders, of alleen de ter vergadering tegenwoordige reeders beslist, is, zooals te regt wordt opgemerkt op bl. 36, door den Hoogen Raad in eerstgemelden zin beslist, doch naar de meening van Ref. is die leer niet zoo van zelf sprekend als de schrijver dit vermeent. Wanneer toch de reeders niet ter vergadering verschijnen, kan menig besluit, ja *alle* besluiten worden uitgesteld *ad kalendas Graecas*, en wat moet een boekhouder doen als de meerderheid niet wil compareren, of als er deels aandeelen geabandonneerd zijn, deels eenige aandeelhouders verkiezen weg te blijven?

Met het meest gespannen verlangen zag Ref. de bladzijden in, welke over het *Abandon* handelen. Dit regtspunt toch, geregeld door een enkel artikel, is een onopgelost vraagstuk in de regtswetenschap. Het is zeer gemakkelijk *in thesi* te stellen, dat de reeder voor alle handelingen en verbindtenissen van boekhouder en schipper kan abandonneren, mits hij zelf geene daad hebbe verrigt van erkenning, en dat dit geschiedt door eene verklaring bij authentieke acte, welke aan de belanghebbenden des gevorderd wordt beteekend. De reeder is dan van alles af. Maar wat is nu de positie van den crediteur? Om deze vraag te beantwoorden, meent de schrijver te regt, dat de natuur van het abandon onderzocht moet worden. Eenigen noemen het eene *in solutum datio* of in betaling geving aan de crediteuren; anderen heeten het een *boedelafstand;* weder anderen heeft men hooren beweren, dat de Staat het geabandonneerde verwierf, terwijl weêr elders is betoogd, dat de geabandonneerde aandeelen zaken waren, die niemand behoorden, en dus door den eersten den besten konden worden geoccupeerd, waartegen anderen weder beweren, dat een verlaten aandeel aan de reederij accresseert. Bij abandon van *eenige* aandeelen kan men de reederij aanspreken en het schip executeren, maar als *alle* reeders abandonneren, is de vraag hoogst moeijelijk, omdat er dan niemand is tegen wien men kan ageren. De schrijver meent nu wel, dat het abandon

alleen eene *derelictio* is, maar daarmede is de crediteur niet geholpen, evenmin als het advies des schrijvers hem baat, dat de crediteuren dan maar zien moeten hoe zij hun regt vervolgen. Ging het den heer LOTSY als zoovelen en wist hij geene goede solutie? Wij zouden er hem niet hard om vallen, want de steen der wijzen is misschien even gemakkelijk te vinden als de oplossing van deze quaestie.

Aan den handel en aan de regtswetenschap bevelen wij gaarne dit boekje aan. Onze aanmerkingen strekken alleen om te doen zien, dat wij het werkje naauwkeurig nagingen. De schrijver zal ons die gaarne ten goede houden, en zoo wij hopen, de lezers van ons tijdschrift evenzeer. A.

Handleiding tot de kennis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland, door Mr. G. DIEPHUIS, *Inspecteur van het Lager Onderwijs in de provincie Groningen. Groningen*, J. B. Wolters. 1859. *In kl. 8vo.* 215 *bl. f* 1 - 80.

Met groote ingenomenheid kondigen wij dit boekje aan. Bij al het geschrijf over de zoo belangrijke Onderwijswet, ontbrak er eene handleiding, welke in systhematische orde de wet behandelt. De heer DIEPHUIS, als regtsgeleerde en inspecteur te Groningen zeer bevoegd om die taak op zich te nemen, heeft zich daarvan met allen lof gekweten, en ieder wien de wet op het onderwijs van belang is, door dezen arbeid aan zich verpligt. De schrijver heeft de wet uit de beraadslagingen verklaard, en bespaart ons dus de moeite den oceaan van discussiën te drinken, welke b. v. in de verdienstelijke uitgave van FRANCKEN gevonden wordt. Bij het gebruik maken der redevoeringen in de Kamers gehouden, is met oordeel en naauwkeurigheid gehandeld. De wet kan eerst in later tijd, als het gebruik heeft doen kennen hoe ze toegepast kan worden, aan eene regtskundige beschouwing onderworpen worden. Hij die eene wet commentariëert, kan slechts de beraadslaging volgen, indien die wet onlangs in het leven is geroepen. De tijd en ondervinding leeren aan de practijk de quaestiën en toepassing kennen, en geïmproviseerde quaestiën zijn zelden vruchtbaar voor de wetenschap.

Op bladz. 169 wordt over het toezigt gehandeld. Wij hadden

wel gewenscht, dat aldaar opgemerkt was, dat geen ander toezigt dan dat der in de wet genoemde autoriteiten mogelijk is, en dat daarnaast wel commissiën kunnen staan, mits deze zich alleen tot een bestuur der finantiële aangelegenheden bepalen. De hoofdonderwijzer is meester op de school, behoudens het toezigt van schoolcommissie, inspecteur en opzieners, daarnevens kan alleen eene finantiële commissie hare plaats vinden. Artikel 52 en 64 leeren dit uitdrukkelijk. De wet kan heilzaam werken; doch wanneer men haar scheef en met angst toepast, verwoest men het goede dat nu bestaat en geeft daarvoor iets in de plaats dat, tot nadeel der jeugd, alleen vruchtbaar kan zijn in het aankweeken van quaestiën tusschen autoriteiten over regt en bevoegdheid, alleen gevoerd in personeel belang en ter liefde van het kussen waarop men zit. A.

Dissertatio de tragicae compositionis in SOPHOCLIS *Oedipo Rege* ratione et praestantia. Scripsit C. J. SPAT. Groningae, apud *P. van Wicheren.* 1858. Oct. maj. VI et 68 pagg. *f* :- 90.

Een schoon onderwerp! De hooge voortreffelijkheid van het meesterstuk van Griekenlands grootsten treurspeldichter na te gaan en aan te wijzen, is gewis eene zeer uitlokkende taak voor hem die kunstgevoel bezit, en het bij anderen wil pogen op te wekken. Groot is het genot, 't welk gelegen is in eene gezette aesthetische beoefening van de Grieksche tragoedie in het algemeen, van SOPHOCLES in het bijzonder, en bepaald van den *Oedipus Rex*, met al wat beroemde Aesthetici, als SCHNEIDEWIN, SOLGER, BILDERDIJK, LIMBURG BROUWER en anderen over de zedelijke en karakterschoonheden van dat overheerlijke kunstvoortbrengsel hebben aangeteekend. Indien wij de pen hadden opgevat, om als Recensent het voor ons liggende stuk na te gaan, wij zouden beginnen met de vraag te stellen: is dat onderwerp niet te rijk, te veelomvattend, dan dat het in de ruim zestig 8vo. bladzijden, waaruit deze Dissertatie bestaat, naar behooren kan worden behandeld? Daar het echter ons doel is, slechts eene korte aankondiging van genoemd proefschrift te leveren, meenen wij die opwellende gedachte te moeten onderdrukken, en wij zullen ons vergenoegen met den arbeid van den Heer SPAT in weinige regels te beschouwen.

Na in eene soort van inleiding beweerd te hebben, dat de *Oedipus Rex* van SOPHOCLES aan de strengste eischen der kunst voldoet, volkomen beantwoordt aan de verheven bestemming van het treurspel — namelijk die van vrees in te boezemen voor, en medelijden op te wekken met een zedelijk edelen, doch door menschelijke hartstogten verblinden, en daarom te vergeefs tegen de verschrikkelijke gevolgen zijner misgrepen worstelenden hoofdpersoon — gaat de schrijver over, om ons in het eerste onderdeel het edele en beminnelijke karakter van den held des gedichts, zoo als deze zich in den loop er van doet kennen, aan te toonen; daarna wijst hij ons op de gebreken, de zwakheden van OEDIPUS, door welke deze rampzalige vorst, in weerwil zijner lofwaardige bedoelingen, tot vadermoorder en bloedschender werd.

De kunst, met welke de fijngevoelende dichter alle omstandigheden doet medewerken om met den voortgang van het stuk den schrik en het medelijden der toeschouwers in steeds klimmende mate op te wekken, maakt het onderwerp van het onderzoek in eene tweede afdeeling uit. Een derde hoofdstuk handelt over de voortreffelijke wijze, waarop SOPHOCLES de ontknooping voorbereidt, en elke uiting der gedachten, elk woord, elke bijzonderheid de strekking weet te geven, om de gewaarwordingen van ontzettenden schrik en innig, diep gevoeld medelijden, bij de aanschouwers opgewekt, in juiste en gepaste overeenstemming te brengen; terwijl de schrijver eindelijk uit zijne beschouwingen het besluit trekt, dat zij dwalen, die in den *Oedipus Rex* eene zoogenoemde *»Schiksalstragödie"* meenen te zien. Dit is in algemeene trekken de gang, dien de Heer SPAT in zijne beschouwingen volgde; wij willen nog een vlugtigen blik op den inhoud van elke dier onderafdeelingen slaan, en daarmede onze aankondiging besluiten.

In de eerste afdeeling schetst de S. ons de voortreffelijke hoedanigheden van den rampzaligen koning van Thebe, toont ons diens scherpzinnigheid en beminnelijke eigenschappen, diens dorst naar waarheid, vastheid van geest en vaderlijke zorg voor zijne geliefde onderdanen, — eene zorg zoo groot, en zoo diep in zijne ziel ingeweven, dat zelfs de hevigste toorn niet bij magte was om hare stem in zijn binnenste te doen zwijgen. Evenzeer wijst hij ons op de vrome gemoedsstemming van OEDIPUS, waarvan meer dan eene plaats schitterende bewijzen

oplevert; hij maakt ons opmerkzaam op de edele en mannelijke verhevenheid, welke uitblinkt in zijn antwoord aan den slaaf, die vreest hem de waarheid te openbaren. De Heer SPAT merkt zeer te regt aan, dat eene vergelijking van het karakter van JOCASTE met dat van OEDIPUS den laatste nog veel in beminnelijkheid doet winnen. Wij hadden daarom gaarne gezien, dat hij ons deze vrouw, die hij *feminam scelestam* noemt, wat uitvoeriger had geschetst; misschien voelde de Schrijver zich belemmerd door de enge grenzen, welke hij zich gesteld had.

SOPHOCLES, de treffende schilder van wat er in de diepste schuilhoeken van het menschelijk hart voorvalt, wilde in zijn *Oedipus Rex* het roerende, echt tragische beeld schetsen van een edelen en wijzen, en toch door hartstogt verblinden, zich zelven in 't verderf stortenden vorst; daarom worden dan ook naast de edele hoedanigheden van OEDIPUS diens ligtzinnigheid, roemzucht, trotschheid, onbedachtzaamheid en drift in het licht gesteld. Die mengeling van goede en kwade hoedanigheden in het karakter van den Thebaanschen vorst was noodzakelijk, om aan de bij de aanschouwers opgewekte gewaarwordingen blijvende tragische kracht te verzekeren; want, merkt de Schrijver te regt aan, was OEDIPUS geheel buiten eigen schuld in dien poel van ellende neêrgestort, de toeschouwers zouden slechts met afgrijzen en verontwaardiging het rampzalige lot van den kortzigtigen mensch hebben gadegeslagen, die aan den toorn der Goden, aan de willekeur des noodlots ten speelbal verstrekt. Ook de persoon van CREON, die den onbillijken toorn, de laakbare achterdocht van OEDIPUS te verduren heeft, werkt mede om de zwakheden van den ongelukkigen koning te meer te doen uitkomen. Zonder te willen beweren, dat CREON de harde beschuldigingen, door sommige kunstregters hem ten laste gelegd, verdient, geven wij den Schrijver in bedenking, of hij diens karakter niet wat al te gunstig beoordeelt.

In het tweede onderdeel wordt de kunstige wijze ontleed, waarop de Dichter alles doet zamenwerken, om zoowel het medelijden als den schrik der toeschouwers gaande te maken en telkens hooger te doen stijgen. — OEDIPUS zelf is zich nog van geene misdaad bewust, en toch ziet ieder in hem den moordenaar des vorigen konings. De wigchelaar TIRESIAS

spreekt voor ieder vreeselijk duidelijk, behalve voor den verblinden OEDIPUS. Deze verhaalt later in korte woorden zijn eigen levensloop; en ook daardoor wordt zoowel het medelijden en de deelneming als de vrees der aanhoorders levendig opgewekt. Eindelijk komt de bode die de tijding van den dood van POLYBUS verkondigt, en die het verschrikkelijke geheim verder zal helpen ontsluijeren. Ten laatste ziet ieder de diepte van den afgrond, waarin OEDIPUS is neêrgezonken; hij alleen kent het afgrijselijke van zijn toestand slechts ten deele; totdat de slaaf van LAIUS ook voor hem allen twijfel doet ophouden, en OEDIPUS zich zelven moet beschouwen als den moordenaar zijns vaders, en den bloedschendigen echtgenoot zijner eigen moeder.

De derde afdeeling is gewijd aan eene beschouwing van de wijze, waarop de Dichter de gewaarwordingen van den hevigsten schrik en van een innig gevoeld medelijden tegen elkander doet opwegen, in schoone overeenstemming weet te brengen. Het berouw van OEDIPUS, de wanhoop, die hem er toe brengt zich de oogen uit het hoofd te rukken, de overtuiging van de regtmatigheid zijner straf, de gematigdheid, welke hij in de volheid zijner rampen vertoont; dit alles doet ons in OEDIPUS iemand zien, wiens misdaden onbegrijpelijk groot zijn, doch wiens verschrikkelijke kastijding ons, uit hoofde van zijne vele beminnelijke eigenschappen, met een innig en even diep gevoeld als wel verdiend medelijden vervult.

Uit al hetgeen de Heer SPAT in den *Oedipus Rex* opmerkte, trekt hij het besluit, dat zij in dwaling verkeeren, die dit kunstgewrocht eene »*Schicksalstragödie*" noemen. Alle stukken van SOPHOCLES, en in het bijzonder de *Oedipus Rex*, schetsen ons den mensch als vrij in zijne handelingen, terwijl hij slechts de gevolgen ondervindt zijner afdwalingen en zondige bedrijven; gevolgen, welke door de Godheid bepaald aan de overtreding der zedewet waren verbonden. SOPHOCLES schilderde ons hier (zoo zegt de Heer SPAT, terwijl hij het gevoelen van A. GEFFERS aanhaalt) de magtelooze kracht en de onverstandige wijsheid van een overigens groot man, die echter te veel op eigen krachten steunt, en geen meester is over zich zelven.

En hiermede besluiten wij onze aankondiging van deze goed

geschreven Dissertatie, die zelfs nu en dan blijken draagt van de poëtische reminiscentiën des auteurs, evenzeer als van eene vlijtige beoefening van SOPHOCLES, en van een helder inzigt in de eischen van den tragischen kunstvorm. Wij wenschen den Heer SPAT lust en ijver toe, om op den ingeslagen weg voort te gaan. Misschien ontvangen wij dan later van hem eene meer uitgewerkte aesthetische beschouwing van dit heerlijke meesterstuk des Griekschen tooneels.

Chronologische Tabellen der Algemeene Geschiedenis. Naar het Hoogduitsch van Dr. W. F. VOLGER. *Voor Nederlanders ingericht door Dr.* J. VAN VLOTEN, *Hoogleeraar te Deventer. In drie afdeelingen. I. O. Geschiedenis* (7 *Tabb.*). *II. Middeleeuwen* (19 *Tabb.*). *III. Nieuwe Geschiedenis* (19 *Tabb.*). *Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1858. 3 *Stukken. In folio. f* 7 - 70.

Chronologische tabellen zijn voor den beoefenaar der geschiedenis wat het Grootboek is voor den koopman. Zij zijn de aanschouwelijke afbeelding der moeijelijke bewerking, die het geheugen doen moet, om de grondslagen der geschiedenis, feiten, namen en jaartallen, te ordenen en te onthouden. Daarom zijn zij een onmisbaar hulpmiddel, om dat geheugen, altijd aan zwakheden en struikelingen onderhevig, te gemoet te komen, te steunen. Ook kan ik verklaren een groote voorstander van tabellen bij het bestuderen, althans aanleeren der historie te zijn; maar meer van het maken, dan van het uitgeven. Het is vooral het zelf maken van tabellen, wat het geheugen een steun, den geest eene hulp in het ordenen is. De beste tabellen door een ander gemaakt zijn nog veel minder waard, dan slechte tabellen zelf bijeengeknoeid. Is daarom het uitgeven van tabellen geheel onnut of overbodig? Zeker niet, als het goed geschiedt. De nette drukletter draagt reeds veel bij tot de duidelijkheid; en bij een goed gebruik kunnen zij van groot nut wezen. Doch alleen bij een goed gebruik. En dat is?

Vooreerst dat men die tabellen, door een ander gemaakt, zoo dikwijls gebruikt, dat ze ons eigen worden als hadden wij ze zelf gemaakt. Bij den eersten aanblik heeft zulk eene tabel altijd iets labyrintisch, iets hiëroglyphisch; eerst langzamerhand raakt men

er in te huis; meer en meer gewent men er aan om bij die enkele namen of fragmentarische zinnen de groote gebeurtenissen te denken, waarvan ze het squelet, de representant zijn, en eindelijk doet het geheugen die bewerking als van zelf en bij de vlugtigste inzage. Eerst dan krijgt de tabel leven, dan wordt zij een bewoond, een bezield veld, waarvan elke stip ons een meer of minder gewigtig *souvenir* is.

Een ander gebruik van tabellen door een ander opgesteld is dit, dat men, na eerst eene vlugtige inzage van de inrigting, de tabel ter zijde legt en dan bij het instuderen der historie er zelf eene maakt, om de beiden te confronteren en te profiteren bij wat het model beter heeft. In dat geval kunnen de tabellen eens anderen ook groot nut hebben.

Eene voorwaarde is hier onmisbaar. Dat dan ook die tabel eens anderen goed zij.

Welnu! aan die voorwaarde is hier voldaan. Nog nooit heb ik een tabellarisch overzigt van de geschiedenis onder de oogen gehad, dat door inrigting en inhoud mij toescheen zoo volledig aan het doel te beantwoorden.

De Hannoversche historicus en chronoloog WEDEKIND is, zegt men, de vader der tabellarische methode, die in Duitschland ook wel eene tabellenmanie is geworden. Getrouw aan de regelen door dien vader der tabellen gesteld, heeft VOLGER zich gehouden aan de drie hoofdbeginselen, chronologischen grondslag, geographische verdeeling en streng synchronismus. Maar hij heeft nog meer gedaan, en dat is vooral zijne verdienste. In den regel waren de tabellen niet veel meer dan chronologische *lijsten* van gebeurtenissen en namen, synchronistisch nevens elkander gesteld naar de verschillende volken. In dezelfde rangorde werden de volken nevens elkander geplaatst en elke hoofdafdeeling der geschiedenis achter elkander afgetabelleerd. Die van VOLGER zijn meer dan lijsten, het zijn tabellen; het zijn, wat meer zegt, niet alleen synchronistische, zooals gewoonlijk, maar bovendien *subdividerende* of *periodiserende* en *figurative* tabellen — op het oogenblik weet ik geen beteren naam om ze te karakteriseren — dat wil zeggen, zij scheiden de geheele stof van elke hoofdafdeeling weêr in zoovele onderafdeelingen, waarbij dan dit, dan dat volk als basis en uitgangspunt wordt genomen, of zij stellen ieder een afzonderlijk tijdvak in een overzigtelijk geheel voor. Eindelijk

zijn zoo *figuratief*, waarmede ik bedoel, dat op elke tabel hetzij dat volk, hetzij dat hoofdfeit, wat toongevend genoemd kan worden, als een ligt in het oog vallend middenpunt wordt voorgesteld, waaromheen zich de anderen als sterren rondom de maan begeleidend henen groeperen.

Zoo beantwoorden ze geheel aan het doel, een overzigt te geven, dat werkelijk als met een oogopslag te vatten is.

Deze als 't ware architectonische inrigting is dan ook de voornaamste deugd van VOLGER's tabellen, en zij schijnt mij zoo uitmuntend toe, dat ik er geene aanmerking van belang op zou weten te maken. De lijst bij iedere afdeeling vooropgeplaatst geeft aan welk volk, welke periode of welke hoofdgebeurtenis bij iedere tabel op den voorgrond staat. Eene afzonderlijke bespreking daarvan zou nog beter het goede hiervan doen uitkomen, — maar ons ook te lang ophouden.

Ik heb gemeend genoeg te doen met vooral die architectonische verdeeling als goed te signaleren. Om te beoordeelen of hier of daar een mogelijke misslag is ingeslopen, eene gebeurtenis overgeslagen is, die vermeld had moeten worden, of vermeld die van minder belang was, daartoe zou men het omvangrijke geheel naauwkeurig moeten nagaan. Enkele tabellen heb ik dat kunnen doen, en daarop afgaande meen ik over het algemeen te mogen zeggen, dat ook in dit opzigt groote lof aan VOLGER's werk toekomt. Terwijl aan de eene zijde met wijze spaarzaamheid zorg is gedragen, dat geen al te groote overvloed van feiten aan het overzigtelijke afbreuk zou doen, is toch het noodige zooveel mogelijk aangestipt.

Ook is het niet alleen de geschiedenis van vorsten en hoven, van veroveringen en oorlogen: de geschiedenis van de geestelijke ontwikkeling is ook niet buitengesloten, en tegenover alle namen die door kroon of zwaard beroemd zijn geworden, mist men niet de namen die door pen of woord de wereld hebben geregeerd.

Zeker zijn de Middeleeuwen wel wat ruim bedeeld met evenveel tabellen als de nieuwe geschiedenis; maar toch zulke overzigten als »De Volksverhuizing", »De Carolingen en het Khalifaat", »Duitschland", »De Kruistochten", enz. zijn welkome hulpmiddelen om orde te brengen in die dikwijls chaotische toestanden. En waar de Duitscher 4 tabellen aan zijn vaderland wijdt, heeft de Nederlandsche bewerker er 2 over ons landje bijgevoegd.

In hoeverre de Heer VAN VLOTEN ook in andere dan de afzonderlijke tabellen over Nederland, hetgeen van dat landje door den Duitscher gezegd is nog eens heeft aangedikt, kan ik niet beoordeelen. Doch de bekwaamheid daartoe zal niemand hem ontzeggen. Ook enkele latere feiten schijnt hij bij het oorspronkelijke te hebben bijgevoegd.

Tegenover al dat goede durf ik niet breed uitmeten wat mij zeer tegenstaat, des Heeren VAN VLOTEN onbehagelijke spelling in sommige opzigten, die ook dikwijls tot de eigennamen zich uitstrekt. Daar is veel vreemds in, wat wel voor een groot deel zich laat verdedigen, maar toch dikwijls een noodeloos afwijken is van het gewoonlijk aangenomene; gelijk hij ook in het overbrengen van Grieksche eigennamen, b. v. van de *k* met *c* of *k*, niet altijd consequent is.

Tabellen behooren juist niet tot de geniale soort van literatuur; maar in die soort kunnen wij deze met lof aankondigen. Zij bewijzen eene groote dienst niet alleen aan den jongeling die geschiedenis nog wil leeren, maar ook aan den reeds ingewijde, die ze nog steeds bestudeert. En de typographische uitvoering, hier vooral geene kleinigheid, is goed en ferm.

Outre-Mer en Kavanagh. Naar het Engelsch van HENRY W. LONGFELLOW. *Amsterdam.* J. H. Scheltema. 1858. *In gr. 8vo. VI en 384 bl. f* 3-25.

„Een mooi werk!" — Dat is de gewone aanbeveling van alles, 'twelk de geest van den beroemden Americaan, dien wij met dit boek weder noemen, hetzij in den vorm van proza en poëzij, hetzij van studie en phantasie ons aanbiedt. En hij verdient den grooten opgang, dien hij aan beide zijden van den Atlantischen Oceaan heeft gemaakt. Die verwonderlijke geest weet ons te betooveren door een zoo grooten rijkdom van gedachten en beelden, van zaken en woorden, heeft eene zoo eigenaardige manier van opmerken en peinzen, gevoelt zoo diep de schoonheden van natuur, kunst en dagelijksch leven, dat niemand geheel onvoldaan zijne schriften zal ter zijde leggen. Wel is waar, hij is niet altijd even helder, en menigeen zou gemakkelijk aanmerkingen, en wel gegronde, op zijne werken maken

kunnen. Maar toch boeijen ons deze door het geheimzinnige, het raadselachtige, dat ons nu eens de eenvoudige uitingen van een rein hart, dan eens de vruchten van langdurige studie meent te laten vinden en ons vaak doet vragen: »hoe komen wij nu hier?" LONGFELLOW schept er behagen in om zijne lezers verrassingen te bereiden; de voorwerpen boeijen zijne aandacht zelden lang, maar waar hij kan neemt hij ze haastig als in den helderen en eenigzins melancholischen vorm eener photographie in zijn geest op. Daardoor echter mist de lezer spoedig den draad, die het eene stuk aan het andere vasthecht; en het was ons meermalen, of wij zijn geest geschikt konden vergelijken bij zijn vaderland, welks staatkundige eenheid los genoeg is.

Intusschen zijn de twee hierbij in vertaling aangekondigde stukken *Outre-Mer* en *Kavanagh* voor den gewonen lezer vrij gemakkelijk te volgen. Het eerste behelst eene reisbeschrijving, natuurlijk niet geregeld, uiterst beknopt en hier en daar door eene episode afgebroken, door den schrijver zijne »pelgrimaadje" genoemd van America *over zee* naar Frankrijk, Spanje, Italië en Duitschland. Volgens het aanbevelende voorberigt van den Heer B. T. LUBLINK WEDDIK is het origineel reeds dertig jaren oud, en men weet, hoezeer Europa in dien tijd van gedaante is veranderd. De stoom en de politieke gebeurtenissen hebben het als onkenbaar gemaakt. Niettemin is het Europa voor 30 jaren, door het oog van een Americaan als onzen schrijver gezien, nog altijd een zeer belangrijk tafereel, en het »Outre-Mer" verdient ook nu nog ten volle de eer eener Nederlandsche vertaling. Opmerkelijk is de wijze, waarop de reiziger, hoe meer hij het einde van zijn togt nadert, al haastiger en gejaagder wordt in zijn verhaal, als om daarmeê aan te duiden (willekeurig of onwillekeurig), dat het heimwee hem ten laatste eenigzins blind maakt voor wat hem bejegent. In Frankrijk beweegt hij zich langzaam, neemt er den tijd af om te Auteuil, nabij Parijs, eene geheele maand te verwijlen; in Spanje gaat het reeds vlugger; van de Alhambra in Grenada voert hij ons in eens, zonder eene enkele aanteekening naar Genua. In Italië wordt hij weêr veel korter, gunt zich te Rome naauwelijks den tijd om iets belangrijks te zien, maar onthaalt ons niettemin op eene kostelijke teekening van het Coliseum bij maneschijn, en doet dan voorts de

beschrijving zijner reis over Venetië, Triëst, Weenen en Duitschland in vijf bladzijden af, welke hij aldus eindigt: »Ik spoed mij voort om mij, even als de blaauwe wateren van dezen romanesken stroom (den Rijn) te verliezen in de duinen van Holland." Ons arme vaderland, waar hij anders nog wel in eene trekschuit gevaren had (bl. 5), kan hem geen oogenblik bezig houden; hoewel België hem nog minder aantrekkelijks had, daar hij behalve de voorafgaande vermelding, dat hij »zijn pijpje rookte in eene Vlaamsche herberg", in zijn slot vergeet dat hij er doorgereisd is.

De »*Kavanagh*" is waarlijk eene fraaije novelle, genomen uit het dorpsleven van Nieuw-Engeland. De *intrigue* is niet fijn gesponnen, maar loopt zeer los en natuurlijk door het verhaal heen. Hier en daar hadden voor den min geleerden lezer wel noten bijgevoegd mogen zijn, want de schrijver heeft bij de eenvoudigste zaken zijne toespelingen op de Sanskritische literatuur, Madame GUYON, ARIUS en ATHANASIUS, enz. enz. Ook hier is hetzelfde abrupte van LONGFELLOW's schrijfmanier niet altijd even aangenaam, maar deze novelle leest toch meer vloeijend, dan wel andere stukken van dezen voortreffelijken auteur.

Op de vertaling, die over 't geheel wèl gelukt schijnt, hebben wij enkele aanmerkingen. Vooreerst: de legende, welke de bejaarde heer, de oudheidkundige, te Rouaan den schrijver verhaalde, en die in 't oorspronkelijke een afzonderlijk hoofdstuk schijnt te beslaan, getiteld: »MARTIN FRANC, *of de monnik van Sint Antonius*", is onvertaald gebleven, »daar zij mogelijk (!) voor ons Nederlandsch publiek minder aantrekkelijkheid bezit." Zulke weglatingen van stukken, welke de oorspronkelijke auteur *con amore* opgesteld heeft, kunnen nooit verdedigd worden, tenzij die stukken zedekwetsend mogten zijn, in welk geval de vertaler ze best onbemerkt overslaat, zonder den lezer te laten vermoeden, dat er iets ontbreekt. Vervolgens stuiten wij gedurig op aanhalingen uit het Fransch, Latijn, Spaansch, enz., welke somtijds vertaald, somtijds niet voorkomen. Waartoe zulke inconsequentie? Andere fouten, als de »tempel van ANTONIO en FAUSTINA" te Rome, bl. 168, of »JUSTINIANUS de martelaar (voor JUSTINUS)", bl. 68, en dergelijke gaan wij met stilzwijgen voorbij.

Over 't algemeen is de vertaling goed en vloeijend. Moge ook dit werk zijne lezers vinden onder ons leeslustig publiek!

Kennemer-Legenden, gedramatizeerd door W. J. HOFDIJK. *Te Amsterdam, bij* L. F. J. Hassels. 1858. *Stuk I, II en III. In* 8*vo.*

De aankondiging van dezen bundel geschiedt wat laat, omdat ik lang en te vergeefs gewacht heb op de toezending van het vierde en laatste stuk. Daar de uitgever dit niet gedaan heeft, moet ik mij bepalen tot het aankondigen van een onvolledig werk. Wraaknemen wil ik op den Heer HASSELS niet, maar schenk volgaarne allen lof aan zijne keurige uitgave.

Ofschoon in vele opzigten een bewonderaar van den Heer HOFDIJK, mag ik aan dit werk van zijne hand geen onverdeelden lof schenken. De legenden zijn nagenoeg allen zeer schoon; zij zijn zoo »gedramatizeerd", dat ze voor de voordragt bijzonder geschikt zijn. Krachtige verzen, die bewijzen dat men hier niet met het werk van een rijmelaar te doen heeft, zijn overvloedig te vinden. Maar.... te veel wordt er gevonden wat HOFDIJKS poësie ontsiert, dan dat ik het hier zou mogen verzwijgen. Al lezende heb ik meermalen deze poësie vergeleken bij het dichtwerk van den Amsterdamschen glazenmaker JAN VOS, en diens dichterlijke deugden in ruime mate bij HOFDIJK aangetroffen, maar eilacy! ook diens grove gebreken. Spiegele zich onze legendendichter aan het voorbeeld van den dichter van *Aran en Titus*. Waaraan denkt het nageslacht, wanneer er over JAN VOS sprake is? Immers alleen aan zijne gezwollenheid, aan zijn bombast, en niet aan de vele krachtige verzen welke uit zijne pen gevloeid zijn. Ik voor mij geloof bepaald, dat wanneer de Heer HOFDIJK geen anderen weg inslaat dan dien hij nu bewandelt, eene volgende eeuw zijne groote dichterlijke verdiensten over 't hoofd zal zien, om alleen hem als een priester der afschuwelijke bombastdienst in herinnering te houden.

Eene opmerking als deze te moeten maken, is onaangenaam voor een recensent; maar zoo hij ze maakte zonder grond, zou hij onverantwoordelijk handelen. Van zoo iets wil ik dan ook den schijn niet op mij laden, en laat daarom uit de annotaties welke ik onder 't lezen gemaakt heb, hier eenige volgen:

Bl. 61. Wiens zelfzucht *boelde* met hun zucht naar eer.

„ 63. De wolken der miskenning zijn daarheen (*dahin*),
De zon der hoogste vreugd straalt in mijn hart.

„ 81. Dit uiterste der grenzen van het strand
Des tijds, waarop mijn ziele alreeds den golfslag
Van 't meir der eeuwigheid hoort ruischen.

„ 87. Zij als een vogel zong mij alle takken groen.

„ 103. En moge uw woord onwillig soms
Een oude wonde schrammen — niet vergeefs
Zal ik der rede een slagpen vergen, die
Verkoeling wuiven kan.

„ 105. Den jongen zoon der woestenijen
Sloeg niet het harte koel en wreed: het smolt
Bij 't branden van dat leed des kinds.

„ 110. Dien teedren eerbied, die als deinzende eb
Staâg worstelt met den vloed der vuurge hartstocht,
En dus een branding schept, enz.

„ 135. Helaas! zijn bloeijend graan was voor altoos
Gemaaid, en wat hem bleef, dat waren slechts
De dorre stopplen der herinnering.

„ 142. Als avondrood
Van mijn verleden ging zij voor mij op;
Ik wilde niet de wolk van 't hare zijn.

„ 165. Uw hope vloog
Te snel den tijd vooruit, en klept de wieken
Te vroeg voor zekerheid.

„ 187. Drie dagen — en het stonte weefsel is
Reeds afgesponnen, reeds versleten, en
De tijd heeft al de bonte en taaie draden
Op 't kluwen des verledens ingerold.

„ 191. Versta — mijn last zit als een ijzren ruiter
Bewegingloos in 't zaal en wankelt niet.

„ 194. GERICAS.

Scherp dan uw oor, en houd uw fieren geest
In breidel; want naar 't woord dat gij mij spraakt
Acht ik hem stout en vurig.

Jonker ADELBRECHT.

Lang gemarteld
Door d' ijzren stang der wreede onzekerheid
Springt hij thands licht te feller uit.

Bl. 218. 't Waar mij liever
Een versche pees te zijn, voor de eerste maal
Een nieuwen voetboog krommend — dan een lijder
Als deze man.

» 244. Blijft innig saâm, en hebt elkander lief
Met liefde, die zoo vurig is en krachtig,
Dat zij de grenzen van de borst verbreidt,
En ze uitbreidt in een grenzenlooze ruimte,
Die heel de onmeetbre schepping schijnt te omvangen.

» 245. Is smarte
Een graauwe wolkbank — zegen is een straal
Van 't zonlicht, dat heur zoomen teder kleurt,
En liefljk drijft zij af.

» 249. Het webbe is lang volweven; dikwerf
Hersteld; nu komt de onkeerbre hand des doods
En slaat de draden stuk.

» 301. 't Gezond verstand gebruikte hij ten koud
Compres, om daar de warmte van zijn hart
Meê af te koelen.

» 307. Dat 's de bedding
Waarin mijn zielsrust kalm nu henen stroomt.

» 318. De stonden
Zijn thans ten eind; heur golfslag heeft het strand
Bereikt — de laatste wieling wentelt om —
En 't is voorbij.

Op bl. 49 vindt men een regel gevuld met vijf maal den naam SIGURD.

Ware het mij te doen om den lezer van dit tijdschrift eenige aangename oogenblikken te verschaffen, ik zou de bovenstaande distellezing bepaald hebben achtergehouden, en liever eenig schoon gedeelte uit deze Legenden geciteerd. Ik had alleen den dichter voor de oogen; hem wilde ik op bovenstaande voortbrengselen van het valsch vernuft indachtig maken, en hem uit naam van den goeden smaak, van het gezonde verstand en van de waarachtige poësie smeeken, zich voortaan van dergelijke gekunstelde trivialiteiten te onthouden. Het is dan ook ten zijnen bate, dat ik met de volgende verzameling onjuiste uitdrukkingen, leelijke zamenvoegingen en onhollandsche woorden mijne recensie besluit.

Hem is des helpens [illegible] (bl. 137): *Des* [illegible] is ver-

geefs (bl. 158); *granietrotskracht* en *stormtrompetgejoel* des winds (juich, DIDYMUS!); een *gekussende* rugstoel; een *tienend* hert; *kroost der maan* (bl. 104) = Turken; *keertocht*, *heelings-adem*, een *trouwbreukig* krijgsman, *erfgerucht*, *hoonlachend*, zijt gij *van zinnen* = krankzinnig; *wederwoord*, *hervinden*; gij hebt mij, toen 'k uw vijand was, *gemaald* = gevoed; *liefde-dorstend* hart, enz. enz. D.

Gedachten-Mozaïek. Menschen- en Levensbeschouwingen, door B. T. LUBLINK WEDDIK. *Te Arnhem, bij* D. A. Thieme. 1858. *In post 8vo.* 4, *IV en* 168 *bl. f* 1-75.

Nuttig is iets, en aangenaam is wat anders; deze beiden kunnen te zamen de hoedanigheden van een boek zijn, maar dat gebeurt toch zelden. De weinige tact der schrijvers en de bedorven smaak der lezers werken zamen, om dit tot eene zeldzaamheid te maken. Nu is er veel subjectiefs vooral in de quaestie of iets aangenaam is of niet, maar ik geloof te mogen vaststellen, dat niemand 168 bladzijden gevuld met aphorismen eene aangename lectuur vinden zal. De schrijver beweert in zijn voorberigt, dat de Aphorisme minder algemeene deelneming vindt, omdat zij zich bij voorkeur op het intellectuële, verstandelijke gebied beweegt. Dat wil ik gaarne gelooven, maar vier-honderd-vijftig aphorismen te lezen, daartegen moet, dunkt me, de meest intellectuëel ontwikkelde opzien; 't is zoo eentoonig en zoo droog. De schrijver zegt ook in zijne voorrede, dat hij meent dat het menschelijke leven te kort is, om met uitgerekte vertoogen en breede verhandelingen alleenlijk gediend te zijn. Alsof er geen middenweg was tusschen lange, vervelende betoogen, en drooge, stijve aphorismen; dat er andere wijzen bestaan om met zeer nuttige en ernstige waarheden het publiek bekend te maken, heeft de heer LUBLINK WEDDIK zelf meer dan eens bewezen.

Dat er veel schoons in deze verzameling te vinden is, zal niemand betwijfelen; men kent de wijze waarop de schrijver zijn lievelings-*genre* beoefent. Geestig en vol diepen ernst, scherpzinnig gevonden en vol nuttige leering, ondeugend dikwijls en sarcastisch, maar vol blijken van menschenkennis en levensstudie, mogen velen dezer aphorismen genoemd worden.

Er zijn er echter ook bij die ontzaggelijk weinigbeteekenend en zoo gezocht zijn, dat ze best in des schrijvers notitieboekjes hadden kunnen blijven. Tot een voorbeeld noemen wij dezen: »Als de strijdende kerk op aarde gelijk is aan een NAPOLEON, is de onzigtbare gelijk aan JOHANNES, den Evangelist." Zoo kan iedereen er wel honderd in een uur maken. Nog minder beviel mij de volgende: »Als de liefde het zout des Evangelies kan genoemd worden, is het geloof de zoutbank, waar de noodzakelijke grondstof wordt gevonden en verder scheep gebragt." 't Is wonder dat de Hoop niet als reeder van 't zoutschip genoemd wordt, dan hadden wij alles bij elkaâr. Zeer gezocht en gekunsteld mogen ook deze beiden worden genoemd: »Menig gemoed heeft de kalkjicht: het wordt zoo stijf en hard en pijnlijk, dat de geneesheer (het geweten) de badkuur der bekeering voorschrijft, terwijl hij zich verheugt, op die wijze van den onherstelbaren patiënt bevrijd te zijn." — »Het steile bergpad der deugd heeft, sedert het Christendom den weg op nieuw inspecteerde, eene telegrafenlijn verkregen, die altijd voortseint naar den onzigtbaren tempel der onsterfelijkheid." Op deze wijze zijn er vele aphorismen in de *Gedachten-Mozaïek*, door welker lezing ik in zoo aphoristische stemming ben geraakt, dat ik beproeven wil met eene aphorisme van mijn eigen maaksel, in den trant van LUBLINK WEDDIK, deze aankondiging te besluiten:

Het valsch vernuft is eene gevaarlijke zandbank, waarop alle turfschuiten en mestpramen (poëtasters en gezwollen prosaïsten) schipbreuk lijden, maar om welke te ontwijken ook de meest bekwame varenslieden (diepdenkers en aphorismenschrijvers) wel degelijk de noordster van 't gezond verstand in 't oog houden, en het compas van den goeden smaak gebruiken moeten. D.

Logens om bestwil, *door* CH. READE. *Uit het Engelsch door* ANTONIA. *Twee Deelen. Dordrecht*, Blussé & van Braam. 1858. *In gr. 8vo.* 2, 310; 2 *en* 339 *bl.*, *met gelith. titelvignet.* *f* 6 - 80.

Ecrive qui voudra. Chacun à ce metier
Peut perdre impunément de l'encre et du papier.

Dit zeide eens de oude geesel zijner tijdgenooten, en van

dit verlof heeft BRADE een vrij gebruik gemaakt door ons twee deelen logens *om bestwil* (?) op te disschen. Ik houd veel van lezen en daarom gaan mij nog al boeken door de handen; natuurlijk komen er daaronder voor van allerlei gehalte, maar, ik moet het bekennen, in jaren kwam mij niets onder de oogen, zóó verward van plan, zóó oppervlakkig van bewerking, zóó plat en zouteloos van stijl, in een woord, zóó nietig als het voor mij liggende werk.

Hoe kon men zoo iets vertalen? zulk onkruid groeit op vaderlandschen bodem meer dan genoeg, en vergeefs zullen »de scherp getande snoeken", waarvan *de Gids* HEINRICH HEINE laat spreken, hun best doen om den inheemschen katvisch te verslinden, indien men vreemden katvisch in onzen letterkundigen vijver binnenlaat. De meeste werken hebben bij hunne gebreken toch nog wel de eene of andere goede zijde; men kan b. v. een geschrift, wat stijl en inhoud betreft, in het *genre ennuyeux* rangschikken, en er evenwel eene goede strekking in waarderen; maar dit heeft weinig wat het aanbeveelt, want behalve de hoofdstrekking om iederen lezer aan het geeuwen te brengen, pleit het verhaal ook nog ten voordeele van bedrog en logen. — Eene vrouw die op een bloot courantenberigt haren echtgenoot gesneuveld acht, sluit minder dan eene maand daarna een geheim huwelijk met een ouden minnaar; eenigen tijd later komt de eerste man terug en nu wordt de apocryfe dito, met en benevens een kind, van welks geboorte hij zelf onkundig is gelaten, behendig geëscamoteerd.

Deze dame wordt, na alle die handelingen, genoemd: *de opregte*, *de getrouwe*, en schoon zij te zwak is om de gevolgen harer daden te dragen, en zulks voor rekening van hare zuster laat, wordt zij in eene gezwollen tirade op de laatste bladzijde verheven, als bezittende — *heldhaftige deugden.*

Bijna zou men denken hier het werk voor zich te hebben van een piepjong schrijvertje, zóó jong, dat hij LODEWIJK XVI een armen *ouden* man noemt, en de hagchelijkste vraagstukken in zijn roman laat oplossen door een meisje van negentien en een jongeling van een-en-twintig jaren. Hij spitst zijn vernuft voor nieuwe beelden die echter niet alle even bevallig genoemd mogen worden: de vrouwen zijn nu reeds zoo lang bij bloemen vergeleken, en daarom zoekt onze vriend, minder vleijend, zijn troost bij de redelooze dieren, en

zegt b. v. zij scheen een gewond stekelvarken, — zij was een morele alligator, — eene moeder die geknield naast de wieg van haar kind, het bij herhaling kust, is in zijn oog eene slang, die haren kop telkens verheft, enz. enz.

Een jongeling wordt gezegd DIANA's vlugheid te hebben, alsof er in de mythologie geene mannelijke voorbeelden van die eigenschap waren te vinden, en groot is het aantal van zulke onjuiste voorstellingen. Het moordtooneel in het begin van het tweede deel is waarlijk al te erg!

De beschrijving van de bestorming eener vesting komt mij voor het best gelukte gedeelte te zijn, misschien omdat men de woorden *wij krijgslieden* (Dl. II, bl. 236) letterlijk moet opvatten, en de Schr. dus een zoon van MARS is, misschien ook schijnt het mij slechts zóó toe, omdat krijgskunde onder de mij allerminst bekende wetenschappen behoort, en ik dus niet in staat ben om de leemten van dit tafereel te ontdekken.

Voor de reputatie van ANTONIA is het gelukkig dat er betere proeven van haar vertaaltalent bekend zijn dan deze, die men als zeer slecht uitgevallen mag beschouwen, zoo stijf en stooterig is de taal.. Op ééne bladzijde vond ik de woorden *glimlach* en *glimlagchen* tot achtmalen toe in alle vervoegingen en verbuigingen gebruikt, — waarom mogten de woorden *citoyen* en *royalistisch* niet vertaald worden? — waarom geen beter woord dan *bloodaard* gezocht om een meisje ieder oogenblik toe te voegen? — De correctie is allerslordigst geweest; de beide deelen zijn vol zinstorende drukfouten.

Mijn vriend! geef het boek aan uwe vrouw en geef haar vrijheid, den raad zelfs om het voor papillotten te gebruiken.

M. P. H.

Dood en Leven. Oratorium door H. TIMMER WESTEROUEN VAN METEREN. *Utrecht.* Kemink en Zoon. 1858. *In post* 8*vo.* 27 *bl.* *f* : - 40.

Over de geschiktheid eener musicale bearbeiding van dit gedicht kunnen wij niet oordeelen; zooveel echter is zeker, dat het al zijne verdiensten zal dienen te ontleenen aan de begaafdheid des ontfermenden toonzetters, die dit rammelende geraamte met zijn scheppenden adem zal bezielen. De heer V. M. schijnt, even als de opera-dichters, van meening te zijn,

dat het niet noodig is, om in een voor den zang en de musicale opvoering bestemd gedicht, iets wat naar gezonden zin zweemt, te brengen. Dit vers is evenwel geen opera-lied, maar een bij uitnemendheid orthodox gedicht, welks inhoud gij uit den titel nooit raden zoudt. Het bezingt den dood en de opstanding van CHRISTUS, en in verband daarmede des Christens overwinning op den dood. Deze schijnt althans de hoofdgedachte, maar de verwarring, de onbestemdheid, de ongerijmde voorstelling maken het moeijelijk om deze gedachte altijd in het oog te houden. Wat nu de poëtische waarde betreft, de schoonheid van den vorm, — men oordeele naar een paar proeven. Hoe vindt ge dit:

> IJlt een maagd den staatsiestoet
> In d' gemoet,
> Bij het jongste dienstverleenen,
> En het stof aan 't stof vereenen
> Van den jongling dien zij mint, —

Of deze dichterlijke beschrijving van de kruisverheffing:

> De heuvel is bereikt, en 't aaklig Golgotha
> Weergalmt van woest getier, tot aller turende oogen
> Een kruis, en, na het eerste (!), een ander, en daarna
> Het derde (! !), lang verbeid, in 't midden zien verhoogen...

En hier hebt ge nu nog iets fraaijers, evenzeer uitmuntende door kieschheid van gedachte, zuiverheid van smaak en schoonheid van vorm:

> En alles zwijgt...
> Maar als een bliksemflits, die snel
> Het duistre zwerk doorklieft, en 't eeuwen heugend woud
> In vlammen op doet gaan, stijgt uit het diepst der hel
> De Aartsvijand, en doorrent, — (Geen hooger magt weêrhoudt
> De breede flank van zijn ontzachlijk geestenheir!) —
> De ruimte, daalt, met hen, bij 't kruis van CHRISTUS neêr,
> En woelt er bandloos, als een storm in 't stofgewemel!...
> Zij persen woedend JEZUS bloed
> De wonden uit, en weten 't niet,
> (Verdwaasd door stikziend' overmoed)
> Wat heilstroom door hun handen vliet!...

Nu, bescheiden lezer, zult gij zeker meer dan voldaan zijn, en, na *deze* proeve, u over niets meer verwonderen. Gij zult,

zonder verbezing, lezen van »dooden die 't hoofd opbeuren"; van »een scharlakenen tapeet"; van een »gebeuwelte"; van die lieve vrienden, die »met hun Heer belaân, Naar den hof van JOZEF gaan!"; van een »rustloos koeltjen, dat op de maat van het lied der nachtegalen, dwars door 't woud in palmenkroonen schiet"; van »glansen die den traasen ontspartelen"; van het verschrikkelijke lot dier onbekeerden, die de Satan worstlend meêvoert, voortdrijft met zijn knots, naar die englen Gods, »wier van vuur geblakerd hoofd Hun hetzelfde lot belooft..."; van den tijd die eeuwigheid wordt, bij het »schel bazuingeschal, Der victorie... En der glorie... Uitgegalmd met hemelval." — Gij zult u over dit alles, en over zoo véél meer niet verwonderen, bedenkende dat het éénige doel des heeren TIMMER WESTEROUWEN VAN METEREN misschien geweest is om eenige honderdtallen woorden zonder zin in 't wilde neêr te werpen, en dien chaos een *Oratorium* te noemen, als eene uitdaging aan de muzijk — de scheppende en vormende — om daaruit iets ordelijks en goeds te maken.

WILHELM BAUMEISTER'S *Handleiding tot de Paardenkennis, voor Veeartsen, Paardenfokkers en Paardenliefhebbers, door* J. A. ALERS, *Rijksveearts der* 1*ste* *Klasse te 's Gravenhage. Naar de vierde verbeterde en vermeerderde uitgave van Dr.* A. RUEFF, *Hoogleeraar in de Veeartsenijkunde, Zoölogie, enz. enz. te Hohenheim. Met* 211 *naar het leven geteekende en in den tekst gedrukte houtgravuren. Gouda*, G. B. van Goor. 1858. *In gr.* 8*vo.* 338 *bl. Compleet f* 4-25.

Op bladzijde 647 van den vorigen jaargang van dit tijdschrift kondigden wij de twee eerste afleveringen van bovengenoemd werk aan, en eindigden toen met te zeggen: *dat wij de drie volgende Afleveringen wachtende waren, vertrouwende dat ook over dat gedeelte van het werk ons oordeel zoo gunstig zoude kunnen zijn.*

Wij hebben die drie laatste afleveringen ontvangen en waarlijk ons vertrouwen is niet beschaamd. Eene korte opgave van hetgeen men in dit zaakrijke werk vindt, zal dit zeggen regtvaardigen. Na de beschrijving van de afzonderlijke deelen des paards, waarmede in de derde aflevering wordt voortgegaan,

volgt in de vierde Afdeeling *de beschouwing van de houding en beweging des paards*, welke wordt begonnen met eene vermelding van interessante proeven door MORRIS en BAUCHER omtrent het zwaartepunt en evenwigt op levende paarden genomen. Het zou deze aankondiging te uitgebreid maken, wanneer wij deze proeven hier wilden opnoemen; genoeg zij het dus, ze als zeer lezenswaardig en practisch nuttig te vermelden. Daarna overgaande tot de onderscheiden houdingen, ziet men door middel der houtsneden wat knienaauw, kniewijd is, wat een toontreder en dansmeestersstand is, wat koepokkig, voor- en achterpotig, enz. enz. is. De verschillende bewegingen worden over het geheel naauwkeurig beschreven, en de houtsneden zeggen u alweder wat een pas- of telganger, korte en gestrekte draf, linksche en regtsche galop, enz. is. Aan de *gebreken in de beweging* worden verder eenige §§ gewijd en dan overgegaan tot de *kunstmatige gangen*, als: het piaveren, de spaansche stap, passade, pirouette, piesade, balotade, croupade, capriool, lançade en de courbette. — De vijfde Afdeeling bevat: *De tandenleer als het middel ter beoordeeling van den ouderdom des paards.* Ook deze afdeeling is zeer lezenswaardig en zal den paardenliefhebber doen zien, dat men met eenige oplettendheid den ouderdom des paards zelfs boven de acht jaren (wanneer men gewoonlijk een paard »afstandsch" noemt) vrij naauwkeurig kan nagaan. — De zesde Afdeeling, bevattende *Eene beschouwing van het gedrag des paards*, handelt over de temperamenten en over kwade gewoonten. — De zevende Afdeeling houdt in: *Eene beoordeeling van den gezondheidstoestand van het paard*, — ieder die belang in zijn paard stelt, ter lezing aan te bevelen. — De achtste Afdeeling bevat *De verschillende bestemmingen des paards.* Immers het beoordeelen of het paard voor rij-, trek-, pak-, of fokpaard geschikt is, is van groot belang voor den houder. — De negende Afdeeling bevat *Eenige beschouwingen over den koop en verkoop der paarden.* Is er iets van belang voor dengene die genoodzaakt is paarden te houden, dan is het wel dat hij tot den aankoop de noodige kennis hebbe of dien aan iemand toevertrouwen kan, die, met die kennis toegerust, zich niet door de kunstgrepen van den paardenkooper late misleiden. — De tiende Afdeeling bevat: *De hoofdgebreken van het paard.* De vertaler zegt daarvan in eene noot, bl. 324: »... dit

gansche hoofdstuk had kunnen wegblijven, maar wij meenden dat de behandeling daarvan zijne nuttigheid kan hebben; vooreerst om bekend te zijn met hetgeen in een zoo naburig land (*in zoo naburige landen?*) omtrent dit punt bestaat en welligt ook bij ons van toepassing zou kunnen worden", enz. Dit hoofdstuk heeft dan ook alleen betrekking op de wetgeving omtrent den koop en verkoop van paarden in Wurtemberg, Beijeren, Baden, Pruissen, Oostenrijk, Saksen, Hessen en Zwitserland. Een Aanhangsel, handelende over de oppassing en het onderhoud des paards, maakt het laatste gedeelte uit. Ziedaar hetgeen de liefhebbers van paarden in dit werk kunnen vinden. Wij herhalen het, het is naar ons inzien aanbevelenswaardig. Den vertaler zij dank voor zijn in vele opzigten niet gemakkelijken arbeid. De uitgever heeft eer van den vorm, waarin hij dit werk deed verschijnen; immers de druk is helder, het papier goed, de houtsneden (wij zeiden het herhaaldelijk) *zeer goed*. Nu vinde het vele koopers, want waarlijk die paarden houdt of met paarden moet omgaan, zal er veel in vinden dat hij niet of althans niet zoo goed wist, als dit werkje het hem leeren zal. B.

Wat zal langer duren: het water of het vuur? Industriële vergelijking tusschen de steden Vlaardingen en Schiedam. Door P. J. KIKKERT. *Tholen*, J. Steenmeijer. 1858. *In post* 8*vo*. 26 *bl.* *f* :-25.

Het laatste gedeelte nu van den titel wil niet zeggen wat het zegt: dat de vergelijking tusschen Vlaardingen en Schiedam zelve industriëel is, maar dat beider hoofd-industrie, de Vlaardinger door het water — de zee-vischvangst —, de Schiedammer door het vuur der jeneverstokerijen, tegenover elkander worden geplaatst. Wij leeren hier hoogst merkwaardige dingen, b. v. dat de kabeljaauwen dartel zijn (bl. 5), dat geen voet diepte der zee aan de Vlaardinger visschers onbekend is (ald.), dat FOKKE SIMONSZ de dichter is van het bekende gedicht: »Vergeet uw afkomst, o Bataven!" welke lierzang dan door wijlen den hoogleeraar ADAM SIMONS op zijn eigen naam moet uitgegeven zijn (bl. 21). De schrijver heeft zijne eigen staathuishoudkundige denkbeelden over de middelen om de water-

stad tot ouden bloei terug te brengen; b. v. »de haring moet minstens eenmaal per week even als bij onze voorvaderen de hoofdschotel op onzen disch zijn; dan kan het binnenlandsche debiet bevorderd worden." En Schiedam? De auteur werpt den steen niet op haar. »Waarom zouden wij haar verachten? Het misbruik van eene zaak kan niet tot verwerping der zaak zelve leiden. En daarom, wel verre van de vervaardiging des jenevers toe te juichen, breken wij echter niet den staf over de industrie, die in Schiedam voor het grootste gedeelte uitsluitend beoefend wordt." Zoodat Schiedam er nog al genadig af komt. Maar in den strijd tusschen water en vuur moet toch eindelijk het water het winnen, want — dit is eene van des schrijvers hoogst vernuftige tegenstellingen: »Schiedam leeft in den dood, Vlaardingen sterft in het leven" (bl. 25). »Beide steden komen daarin echter met elkander overeen, dat zij als het ware van den wind leven" (bl. 15). Van Schiedam kon de heer KIKKERT minder zeggen, dan van Vlaardingen »bij gebrek aan lokale kennis" (bl. II). 't Is jammer, driemaal jammer! Maar de heer KIKKERT had dan toch eerst wel eens wat »lokale kennis" moeten bijeengaderen, dunkt ons. Zóó aan het schrijven te gaan noemden de Ouden, het met ongewasschen handen te doen. Doch — wij mogen door het afschrijven van nog meer, den uitgever niet onderkruipen.

Handboekje der Aardrijkskunde van het Koningrijk der Nederlanden, het Groot-Hertogdom Luxemburg en de bezittingen der Nederlanders buiten Europa; inzonderheid ten dienste van jonge lieden die eene beschaafde opvoeding ontvangen. Door P. H. WITKAMP, *honorair lid van het Kon. Hertoglijke Genootschap ter Opsporing en Behoud der Geschiedkundige Gedenkteekenen in Luxemburg, lid van het Oudheidheidkundig Genootschap te Amsterdam. Derde, veel vermeerderde druk. Amsterdam,* C. L. Brinkman. 1859. *In post 8vo. VIII en* 192 *bl.* *f* : - 50.

Wie den wijdloopigen titel aandachtig leest, ziet dat er nog al wat op valt aan te merken; doch aangezien dit voor het

groote publiek van geen overwegend belang is, zullen wij de taalfouten maar niet aanwijzen, echter onder ernstig protest tegen de slordigheid in taal en stijl, die hoe langer hoe meer de meeste nieuwe schoolboeken ontsiert. — Is het dan zoo moeijelijk om de regels der grammatica in toepassing te brengen, of willen de Nederlandsche schrijvers het bewijs leveren, dat onze natie, wel is waar, op eene uitstekende wijze Fransche *modes*, Engelsch *piëtisme* en Americaanschen *humbug* weet na te bootsen; maar het der moeite niet waard acht, als het op zuiverheid in hare overschoone moedertaal aankomt, zich eene kleine inspanning te getroosten? Doch genoeg hiervan: men zoude alligt aan gemelijkheid, of lust tot vitten, de aanmerkingen toeschrijven, die ons de liefde tot de Nederlandsche taal, in de pen geeft.

Het *Handboekje* van den Heer WITKAMP heeft de eer een derden druk te beleven. Dit is voorwaar een teeken, dat het aan velen bevalt, en wij willen niets op den lof afdingen, dien het in velerlei opzigten verdient. Het draagt blijken van de trouwe naauwgezetheid en stalen vlijt van den Verzamelaar; desniettegenstaande is en blijft het, uit den aard der zaak, eene *compilatie*, welker waarde altijd moet blijven afhangen van de bronnen die men geraadpleegd heeft, en van de subjectieve meening van den gebruiker. Het bevat, behalve de aardrijkskundige beschrijving van Nederland en zijne koloniën, eene menigte wetenswaardige zaken, die men anders niet in dergelijke werkjes aantreft, als daar zijn eene nomenclatuur der voornaamste maatschappijen van kunst en wetenschap, geschiedkundige herinneringen, eene opgave van vermaarde gebouwen, gedenkteekenen, beroemde personen in alle vakken (geleerden, prozaschrijvers, dichters, enz.), voorbeelden van huisselijke (huiselijke?) en maatschappelijke deugden, enz. enz. Wij doorliepen het werkje met een klimmend genoegen, en stuitten hoogst zelden op iets, dat ons minder juist uitgedrukt voorkwam. Wij aarzelen dan ook niet om den arbeid van den Heer WITKAMP met volle overtuiging aan te bevelen, als een nuttigen gids voor allen, wien het niet geheel onverschillig is hun eigen dierbaar vaderland en zijne rijke koloniën te leeren kennen en waarderen.

Enkele misstellingen en uitlatingen heeft de Schrijver in eene lijst van bijvoegselen en verbeteringen aangegeven; het

verwonderde ons evenwel, dat hij, die eene menigte kleine plaatsen noemt, het aanzienlijke dorp *Veenendaal* geheel over het hoofd heeft gezien.

De druk is zuiver; maar de letter komt ons over het algemeen te klein voor. In een tijd, waarin zooveel van de oogen onzer lieve jeugd gevergd wordt, mogen onze uitgevers wel bedacht zijn, de zoogenaamde *diamondtypes* in een schoolboek niet dan bij hooge noodzakelijkheid (en die was hier niet aanwezig) te gebruiken.

Z. 1859. L. A. H.

Hoe komt dat? Een Leesboek over eenige onderwerpen uit de Natuur; (.) *Voor de hoogste klasse eener* (?) *lagere school. Door* J. E. HELGE, *Onderwijzer in de Wis- en Natuurkunde aan het Gymnasium te Enkhuizen. Te Purmerende, bij* J. Schuitemaker. *In* 12*mo*. 101 *bl.* *f* : - 30.

Sedert het oogenblik, waarop de lang verwachte wet van 13 Augustus 1857 de bange onzekerheid is komen vervangen, die er over de gewenschte regeling van het vaderlandsche schoolwezen allerwege bestond, om plaats te maken voor eene heldere (?) toekomst, door bepalingen beheerscht, die de ondervinding reeds op vele plaatsen en bij tallooze gelegenheden als gewoon menschenwerk heeft gekenmerkt, worden wij met schoolboekjes overstroomd, die zich tot edele taak stellen om deze en gene vereischten van de nieuwe wet te hulp te komen. Onder letter H. van artikel 1 vindt men ook gewag gemaakt van *kennis der natuur!* Geen wonder dus, dat onze vruchtbare vaderlandsche pers meest zuchten onder den druk van rijpe en onrijpe vruchten, die allen *aan de behoeften* van den tijd beweren te kunnen voldoen. Handleidingen over vormleer en natuurkunde (kennis?) ontspruiten uit alle deelen van het land, en het aan genieën rijk gezegende Nederland mag te regt het *Eldorado* van wetenschappelijke schrijvers genoemd worden. Uitgevers zijn er toch in overvloed te vinden, en koopers?... Och, vraagt het maar aan de papiermakers op de Veluwe, die bijna geen papier genoeg kunnen leveren, om der schrijfjeukte de onmisbare stof te leveren. Doch laat ons niet schertsen; wij willen in geene misanthro-

pische ontboezeming vervallen over de manie van schrijven, die onze eeuw, en vooral onze onderwijzers, karakteriseert, in plaats van het aangekondigde boekje in beschouwing te nemen: ter zake dan.

Met genoegen lazen wij het werkje van den Heer HELGE. Met veel tact behandelt de Schrijver de verschijnselen, die in den dampkring voorkomen, en hetgeen hij zegt over het ijzer en lood is vooral lezenswaardig. Iets verder geeft hij ons eene zeer duidelijke verklaring van de vereeniging van eenig metaal met het oxygenium. Eindelijk trekt de Heer HELGE met regt te velde tegen het algemeen heerschende begrip, dat de wolken, die wij boven ons hoofd zien zweven, *altijd* door den wind van andere plaatsen naar ons heêngevoerd worden. Wel is waar is zulks somtijds het geval, maar lang niet *altijd*. Ieder onbevooroordeelde, al wist hij niets van natuurkunde, kan immers begrijpen, dat er toch eene plaats moet wezen, waar de wolken ontstaan. Welnu, veelal ontstaan de wolken *boven ons*. Somtijds ziet men, in eene heldere lucht zonder wind, een naauwelijks zigtbaar wolkje; het wordt zachtjes aan dikker, meer donker van kleur, en grooter van omvang, zonder dat de wind nieuwe wolken er bij aanvoert. Andere malen wordt de lucht, die helder was, eenigzins droevig (als wij het zoo mogen uitdrukken); langzamerhand wordt zij meer duister en eindelijk is zij geheel bewolkt. Ook gebeurt het, dat eene dikke lucht den hemel bedekt, zonder dat deze juist bewolkt is. Dit alles pleit voor het gevoelen, dat de onzigtbare damp, die uit de aarde ontstaat, wanneer hij eene koudere lucht ontmoet, die met waterdampen verzadigd is, zich verdikt en zigtbaar wordt. Daardoor ontstaan laag bij de aarde de *nevels*, en hoog in de lucht de *wolken*. Doch dit alles blijft in den regel *plaatselijk*.

Volkomen beamen wij het gezegde van den Schrijver, dat, wanneer het onderwijs in de kennis der natuur goed wordt ingerigt, er wel geene wetenschappelijke *natuurkundigen* zullen gevormd worden, maar des te eerder *degelijke menschen*, die hunne zintuigen weten te gebruiken, en zullen trachten zich van elk voorkomend verschijnsel rekenschap te geven. Zijn arbeid moge hiertoe bevorderlijk zijn.

Z. 1859. L. A. H.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Jammer, dat de mannen der practijk, de mechanieke kinderen onzer eeuw niet lezen kunnen: »SIMONIS KARSTEN, *Prolusio Academica, qua linguarum veterum Graecae praecipue studium commendatur, habita Traj. a/R. M. Sept.* MDCCCLVIII." Men behoeft slechts op de, niet zooals velen trachten, overmatig sierlijke, maar zuivere, degelijke Latiniteit te letten, om hem het regt toe te kennen, als verdediger dier studiën op te treden, die de wind der nieuwigheden wel gaarne zou willen wegblazen. Er wordt natuurlijk alleen bewezen, wat dikwijls (schoon nog niet te dikwijls) is gedaan, dat de studie dier beide doode talen (niet onaardig zegt hij, dat zonder die eigenlijk de nieuwe talen *dood* zouden zijn) noodig, zeer noodig is, en niet, — waar het eigenlijk op aankomt — dat men zijn tijd tegenwoordig niet nog nuttiger zou kunnen besteden. Maar het wordt bezadigd en goed gedaan. Als historisch argument wordt o. a. het voorbeeld der Chaldaeën en Aegyptiërs — ver in empirische wetenschappen, maar in alle andere opzigten achter — den vergoders der stoffelijke, empirische of positive kundigheden, waarschuwend voorgehouden. Als ook dat bij de Romeinen eerst toen die kunsten begonnen te bloeijen, toen zij reeds maatschappelijk en moreel erg achteruit gegaan waren. Hij vindt ze wel goed die *machinae atmicae*, *viae ferratae*, *telegraphi electrici*, enz., maar het zijn hem slechts *instrumenta*, *quorum utilitas pendet a mente »quae agitat molem*."

De Surinaamsche (?) *Adressen*, bij KEMINK & ZOON te Utrecht gedrukt, is eene brochure, die de emancipatie der Slaven in Suriname bespreekt, een onderwerp, dat niet in een paar bladzijden is af te handelen, maar aan velen uitgeput schijnt. Aan de eene zijde staat de menschelijkheid, pleitende (schoon ook niet meer zoo luidruchtig, als in de dagen toen *Uncle* TOM's *Cabin* verslonden werd) voor de vrijheid van den mensch; aan den anderen kant repliceert de eigenaar, die niet gaarne gedepossedeerd wordt van zijne bezittingen. De harmonie tus-

schen deze twee stelsels te vinden, is de oplossing van het vraagstuk. — De brochure geeft een goed overzigt van de onderscheiden stelsels.

Eene Stem uit Nederland, *door* W. H. SURINGAR. *Leeuwarden*, G. T. N. SURINGAR. 1859. — *Eene Stem uit Baden*, *van Dr.* K. RÖDER. *Bij* denzelfden. 1858. Beide brochures behandelen de vraag: of de cellulaire gevangenis wenschelijk is, en in het bijzonder of bij de cel niet een of meer zalen gevoegd moeten worden voor hen, die ongeschikt blijken, of voor als nog ongeschikt zijn voor de cel. Het onderwerp is zoo herhaaldelijk besproken, dat ons Tijdschrift er niet meer over zeggen wil. Alleen dit, dat, naar ons oordeel, alles van de toepassing der straf afhangt, en dat het niet altijd even gemakkelijk is de straf heilzaam te doen werken. Veel tact, menschenkennis en beleid zijn er noodig, om voor de gevangenen de cellulaire gevangenisstraf niet tot eene voortdurende pijniging te maken. In die groote taak is men bij ons te lande gelukkig geslaagd. — De eigenaardige, boeijende wijze van betoog van den Heer SURINGAR, die in deze zaak zoo veel deed, zal ook hier weder vele lezers lokken, die wij aan het werkje van harte toewenschen.

De Redactie heeft er geene schuld aan, dat de lezers van dit tijdschrift nu eerst iets hooren van de *Taalkundige Aanmerkingen over het Wetsontwerp op het Lager Onderwijs*, *door* W. F. CARLEBUR. Eerst landde het bij vergissing aan bij een anderen persoon dan de Redactie bedoeld had, en toen de bedoelde persoon het ontving, was het ontwerp reeds behandeld en op het punt van aangenomen te worden. Het boekje bleef dus liggen en werd vergeten. En achtten wij het niet onzen pligt er ten minste met een paar woorden melding van te maken, wij lieten het nog langer liggen, zoolang totdat het geheel vergeten was. De schrijver is met het wetsontwerp dat hij behandelt, niet bijzonder ingenomen. Reeds in de voorrede trekt hij er dapper op los. »Over het wetsontwerp op het lager onderwijs," zegt hij, »zijn er van verschillende kanten zoo vele juiste aanmerkingen, op een paar na alle zaakkundig, gemaakt, dat men daaruit veilig kan opmaken,

dat het zaakkundig beschouwd eene groote prul is. Uit de omstandigheid, dat er onder die aanmerkingen, waarvan het grootste gedeelte zeer scherp zijn, slechts een paar taalkundige zich bevinden, zoude men al ligt kunnen besluiten, dat het ontwerp in goede taal en stijl vervat ware. Doch dit zou zeer verkeerd wezen, want ook taalkundig is het eene der grootste prullen. Ter staving onzer bewering verwijzen wij naar onze aanmerkingen." En wat leeren nu die aanmerkingen? Dat de taal van het ontwerp slecht, zeer slecht is? Och neen, wij hopen en verwachten, dat zeer velen dit gezien hebben, ook zonder dat het hun bepaald aangewezen werd. Waarlijk, de heer CARLEBUR zegt niet te veel, wanneer hij het in dit opzigt eene der grootste prullen noemt. Maar wij gelooven ook niet te veel te zeggen, wanneer wij oordeelen dat het eene even groote prul gebleven zou zijn, indien de minister al de aanmerkingen van den heer CARLEBUR had aangenomen. Want het zou er op verscheidene plaatsen beter, maar misschien op even veel plaatsen slechter door geworden zijn. De uitgevers zullen ons, hopen wij, niet kwalijk nemen, dat wij met de aankondiging van dit werkje zoo lang gewacht hebben. Eene spoediger aankondiging zou het debiet zeker niet bevorderd hebben.

Een Roman-Spiegel, of weerkaatsing van Levensbeelden. Door CH. THORNER. *Tholen*, J. STEENMEIJER. 1858. *In gr. 8vo.* 201 *bl., met gesteendrukten titel en vignet. f* 3.— Zoo weinig als Ref. den zonderlingen titel van dit boek begrijpt, even weinig sympathiseert hij met den inhoud; die een zamenraapsel is van vertalingen uit het Engelsch, Fransch en Hoogduitsch, en uit novellen bestaat, die voor 't grootste deel in reeds lang vergeten tijdschriften verspreid zijn. Een enkel — N°. 2, een Kersverhaal — vonden wij jaren geleden zelfs in een schoolboek. Even armzalig als de inhoud, is ook de uitvoering, die door slordigheid, vooral wat den druk betreft, zich onderscheidt. De teekenaar van het vignet schijnt zich de moeite der lezing van het verhaal, waaraan het denkbeeld ontleend is, niet te hebben gegeven, want waar men, op het titelplaatje afgaande, vermoeden zou, dat de handeling op een warmen, zonnigen zomernamiddag plaats grijpt, blijkt uit het verhaal,

dat de aanval van ROGERS op Digby op Kersavond ten acht ure gebeurde.

Ref. hoopt dat deze »Romanspiegel" spoedig op 't boëlhuis van VAN DER BEEK onder den »rommel" zal worden verkocht. Hij verdient geen beter lot. L—E.

In het pracht-maandwerk *Hertha: Losse Bladen uit het groote boek van Geschiedenis, Natuur en Kunst*, onder hoofdredactie van J. J. L. TEN KATE (te Rotterdam, bij H. NIJGH), begroeten wij alweder een nieuw tijdschrift. Het zal ongetwijfeld zijn bestaan niet te danken hebben aan het besef, dat er in ons vaderland te weinig periodieke werken uitkomen. Wij worden letterlijk overladen met tijdschriften; of wij ons over dit verschijnsel verheugen moeten, is de vraag. Bij zulk een overvloed heeft van zelf versnippering van krachten plaats, en deze kan nimmer eene goede uitwerking hebben, vooral in een land als het onze, waar die krachten toch zoo menigvuldig niet zijn.

Wat nu betreft de twee afleveringen van *Hertha*, ons toegezonden, zij bevatten veel wat de onderneming aanbeveelt. De stukken van den Redacteur over *Avignon*, *De Ruïnen van Babylon*, *Isola Bella;* de bijdragen van Dr. L. R. BEYNEN over *De Dom te Keulen*, en van Mr. P. G. VAN GHERT over *Egyptische Bouwkunst*, de niet onderteekende beschouwing over *Luther en Hildebrand* hebben wij met genoegen gelezen. Het bijschrift van J. P. HASEBROEK bij de gravure naar G. SCHALKENS' *Verloochening van* PETRUS is hier niet misplaatst. Het versje van Mr. A. BOXMAN is niet zoo fraai, dat men er den gespierden dichter in herkennen zou.

De uitvoering is keurig, de platen fraai, de prijs zeer laag gesteld.

Uitmuntend in zijne soort is: »De Rozenteelt. Praktische Handleiding voor Kweekers en Liefhebbers van Rozen, enz. Naar de nieuwste bronnen bewerkt en met eigene waarnemingen voorzien door W. C. SPOOR. Met houtsneden tusschen den tekst, eene gravure en eene in kleuren gedrukte plaat. Amst. J. C. V. KESTEREN." De schrijver, die zoo geheel in dit vak te huis is, tracht u zoo beknopt mogelijk te onderrigten aan-

gaande de geschiedenis der rozen (liever der rozencultuur), en over al wat er bij planten, verzorgen, snoeijen, vermeerderen, oculeren, griffelen, enten, stekken, enz. enz. is op te merken, waarbij hij een aantal opmerkingen en voorbeelden voegt, uit de ervaring van anderen en uit zijne eigen ondervinding. Eindelijk geeft hij als Tweede gedeelte eene systematische opgave en beschrijving van de voornaamste der tallooze rozensoorten. — Voor kweekers van beroep zal het eene gemakkelijke handleiding zijn, en voor ieder die de liefhebberij op eenigzins groote schaal drijft, zal dit boekje eene ware goudmijn van kennis zijn.

Dr. B. MEYLINK had, van *Kampen* uit, op zekeren zondag een togtje naar het eiland *Schokland* ondernomen, en dit heeft hem aanleiding gegeven om eene *Beschrijving van Schokland en de Schokkers* te publiceren. Wij gelooven gaarne dat daarin alles beschreven is, wat er maar van dat eiland en zijne bewoners te beschrijven viel, maar wij moeten daarbij opmerken dat dit zeer weinig belangrijk is. Alleen met het oog op de voorgenomen ontvolking van Schokland kan deze beschrijving misschien aan sommigen, in wier achting het eiland te hoog of te laag stond aangeschreven, inlichtingen geven. — Er is echter in dit boekje (*te Kampen, bij* K. VAN HULST) meer te lezen dan genoemde *Beschrijving;* Dr. MEYLINK heeft ook de *losse gedachten en gesprekken* van zijn zondags-reisje ten algemeenen nutte laten drukken. Wij hebben hier dus *impressions de voyage*, *Reisebilder*, en al zijn die nu ook niet te vergelijken bij die van HEINE, er komen toch menige aardige opmerking en behartigingswaardige wenk in voor. Daarenboven is de *Beschrijving*, enz. los gesteld, zoodat zij zich zeer goed lezen laat, en is het boekje versierd met eene nette kaart van *Schokland*, waarop ook de grondboring in 1804 gedaan en de profilen der steenen aardglooijing en van den loopkistdam zijn aangegeven. Wij meenen Dr. MEYLINKS geschrift om deze redenen te mogen aanbevelen.

De bekwame THÉNOT, die de leer der perspectief op nieuwe basis gegrondvest en eene theorie daarvan heeft ingevoerd en onderwijst, die algemeen ingang begint te vinden, verdient wel in ons land bekend te zijn. Daarom was het eene goede

onderneming om tot de verspreiding zijner theorie bij te dragen door de vertaling van een zijner werken, dat er de gronden kort en zakelijk van zamenvat, zijne *Principes de perspective pratique*. De Heer A. ALLEBÉ kon zich daartoe berekend achten, en heeft het uitgegeven bij J. H. SCHELTEMA onder den titel: »De gronden der werkdadige doorzigtkunde, voor elk bevattelijk gemaakt, en onmisbaar vóor teekenaars in het algemeen, enz." — Dat ietwat snoevende reeds op den titel is in den geest des Franschen schrijvers, die bekwaam, maar ook niet nederig is. Naar aanleiding der op de acht steendrukplaten gegeven voorbeelden worden de wijzen van uitvoering in kernachtige definities en regels verklaard. Daardoor heeft het boek wel iets zeer droogs en dors; maar het is dan ook een leerboek, en hier en daar wordt het drooge door eene opheldering uit des schrijvers artistische ondervinding opgehelderd. De vertaler heeft zich wel niet veel moeite gegeven om overal een vloeijenden periodenbouw te verkrijgen, maar is toch wel geslaagd in de niet zeer gemakkelijke taak, om het origineel met juistheid en in tamelijk Hollandsch weder te geven.

Niemand ijveriger om de geestesbehoeften van een zeker publiek — toch altijd een publiek en wel talrijk — te bevredigen, dan de uitgever G. T. BOM. Van zijne serie philisterpublicaties heeft een tweeden druk beleefd: »De vrolijke Pretmaker in Gezelschappen, inhoudende: 60 gezelschapsspelen, 75 pand-inlossingen, 10 profeteerkunsten, 70 gemakkelijke kunststukjes, 18 kunstjes met de kaart, 34 rekenkundige opgaven, 64 raadsels, strikvragen en woordspelingen, 32 charades en logogryphen met de antwoorden, een nieuwen alphabetischen droomuitlegger en 75 toasten en tafelzangen. De populaire, — wel populaire — J. SCHENKMAN heeft deze uitgave »veel verbeterd".

Op den vinger nageteld geeft het boekje dit alles wat de rijke titel belooft. Daarom, lieve goede menschen, die van nature wat flaauw zijt uitgevallen en juist daarom eene onoverwinnelijke neiging hebt om grappig te zijn — besteedt uwe 100 cents vóor deze rijke collectie van al wat het groote grappenmakersgild, sedert jaren en eeuwen misschien, heeft uitgedacht. Gij zult er meê schitteren. Zelfs een fatsoenlijk man

kan er zijne kinderen meê amuseeren. Vrolijk zal uw pretmaker u zeker maken. Sla b. v. onder de gezelschapsspelen N°. 16, *Het Zuchten*, eens op:

»Een uit het gezelschap zegt overluid: *Heeren en Dames! het oogenblik is daar, om uwen bedrukten harten lucht te geven; gij behoeft uw verdriet niet langer te onderdrukken. Zucht vrij op, zoo hard u goeddunkt.*"

»Nu begint ieder verschrikkelijk te lagchen", enz.

Grappig is het dus; uitbundig grappig.

Weinig waarde (*f* : - 30) maar ook weinig pretentie heeft een nieuw boekje door VAN GOOR te Gouda uitgegeven over »Het Schaakspel, bevattende eene duidelijke en klare voorstelling van de gezamenlijke regelen van dit spel, door vele afbeeldingen, partijen en opgaven opgehelderd, inzonderheid ook van die partijen; (,) welke op het Schaak-tournooi te Londen tusschen (dus niet *door*) ANDERSSEN en STAUNTON gespeeld zijn. Door CARL KÖNIG." Dit laatste zal wel beduiden dat het van C. KÖNIG vertaald is, en wel door iemand, die Hollandsch genoeg kent, om het te spreken, maar niet om het te schrijven. »Nu ja, doch genoeg voor zoo'n boekje!" — zal hij gedacht hebben, en in ons land gaat die beschouwing door.

De hoofdregels, eene kleine handleiding bij het spelen van het enkele spel — niet de *partie à trois* of *à quatre* — en wat voorbeelden, zietdaar wat men in deze 48 bl. 12mo. vinden zal.

Een boekske, dat, door een bekwaam onderwijzer toegelicht, van veel nut in onze lagere scholen kan zijn, is: *De Aardbol. Door* F. J. HOUWEN. *Derde, verbeterde en vermeerderde druk. Te Groningen, bij* F. FOLKERS. 1858. Wij stellen met opzet deze conditie, omdat wij vooronderstellen, dat de schrijver dit schoolboek meer als lees- dan als leerboek wil beschouwd hebben, en wij in dit geval overtuigd zijn, dat de meeste leerlingen onzer lagere scholen, van die hoofdstukken vooral waarin onze aarde uit een wiskundig oogpunt beschouwd wordt, zonder veel toelichting, bitter weinig voordeel zouden trekken voor hunne aardrijkskundige kennis. Moest het aan de vereischten van een leerboek voldoen, dan zou het alleen wegens het onvolledige reeds onze geheele afkeuring verdienen; doch, zoo als wij reeds zeiden, de schrijver heeft

blijkbaar aan zijne leerlingen *een en ander* van onzen aardbol willen mededeelen, en wij moeten die poging en de wijze waarop het geschiedde ten volle toejuichen. Aangezien wij met de vroegere uitgaven van dit werkje niet bekend zijn, kunnen wij niet over de daarin aangebragte verbeteringen en vermeerderingen, waarvan het titelblad spreekt, oordeelen.

„Gij, wien de gave des Lieds is geschonken,
Denk, dat uw rijkdom der Jonkheid behoort."

Wanneer zullen wij deze roepstem van onzen HEIJE door onze vaderlandsche dichters beantwoord zien? Gretig grijpen wij naar iederen bundel, waarin wij de bewijzen daarvan verwachten te vinden, want ook wij erkennen de waarheid der woorden, waarmede HEIJE zijne »Kinderstemmen" besluit:

„Liedren van 't kind worden daden des mans."

Wij zullen niet spreken van de menigte teleurstellingen, reeds in dit opzigt ondervonden; maar wat wij gevoelden, toen wij *Prettige Ernst. Fabelen en Versjes voor Kinderen in school en huis; door* W. SEYMOUR MULDER. *Tweede druk. Leeuwarden*, G. T. N. SURINGAR. 1858. 38 *bl.* opsloegen... wij hadden in een dichter meer respect voor het kind verwacht. — Zal men dan nimmer ophouden platheid en zouteloosheid als noodwendig tot de vorming der kinderziel te beschouwen? Wij zijn te verontwaardigd om deze vraag met betrekking tot het bovengemelde werkje te beantwoorden, niettegenstaande een tweede druk het helaas! ontkennend antwoord daarop schijnt te geven.

Herinneringspunten en Verstandsoefeningen, ten dienste van de hoogste klasse der lagere Scholen, door G. C. MULDER, *Hoofdonderwijzer aan de eerste openbare school voor uitgebreid lager onderwijs te Nijmegen. Arnhem, bij* J. F. THIEME. 1859. *In kl. 8vo. VII en* 112 *bl. f* :-40. — Onder bovenstaanden titel heeft de Heer MULDER een aantal nuttige zaken vereenigd — Spraakkunst, Cijferkunst, Aardrijksbeschrijving, Geschiedenis, Natuurkunde — daarvan datgene gegeven, wat de leerling zich in die verschillende vakken bepaald in 't geheugen moet prenten, en door eene schetsmatige uitwerking een geleidelijken weg willen aanwijzen om te voldoen aan de eischen, die de nieuwe regeling van 't onderwijs voorschrijft.

Ieder onderwijzer, die dit werkje bij zijn onderwijs zal willen gebruiken, om met behulp daarvan 't vroeger geleerde en behandelde nog eens opzettelijk na te gaan, kan daaraan zoodanige uitbreiding geven als hij voor zijn bijzonder doel geschikt zal achten.

Aan 't einde vindt men een tal van Verstandsoefeningen of Vragen en Oefeningen over de behandelde vakken. In goede handen, we bedoelen van onderwijzers die deze verschillende wetenschappen geheel overzien, zal dit boekje, naar 't ons toeschijnt, eene geschikte handleiding kunnen zijn.

Geschiedenis des Vaderlands, voor jonge lieden, ook ten gebruike op Gymnasiën en andere Inrigtingen van Onderwijs, door A. BEELOO. *Tweede Stuk* (*van het jaar* 1648 *tot op den tegenwoordigen tijd*). *Amsterdam*, H. J. VAN KESTEREN. *In kl.* 8*vo*. *XIV en* 224 *blz.* — In 't XI^de^ Nommer van den vorigen jaargang maakten we met gunstige vooringenomenheid melding van 't verschijnen van 't Eerste Stuk van bovenstaand werk. Meenden we toen, dat èn de heldere wijze van voorstellen èn de bezadigde toon die allen aanstoot voorkomt, gepaard met grondig onderzoek en zucht om steeds der waarheid hulde te doen, 't werk aanspraak gaven op eene hooge plaats onder de verschillende onder ons bestaande Leerboeken over Vaderl. Geschiedenis, — het Tweede Stuk heeft deze meening bevestigd.

't Nu voltooide werk biedt onze jeugd een even beknopt als volledig oversigt onzer, meer dan die van eenig ander volk, merkwaardige en leerrijke geschiedenis aan. Ware 't ons vergund, we zouden gaarne door 't aanhalen van menige belangrijke bladzijde ons gunstig oordeel staven; — we moeten er ons meê tevreden stellen den algemeenen indruk weêr te geven, dien 't geschrift der zoo bekwame hand op ons gemaakt heeft.

Schoon ook zonder eenige aanprijzende aankondiging een boek als dit weldra zijn weg vindt, hopen we toch, dat deze weinige woorden velen zullen nopen, om weldra eene plaats in boekenkas of -kasje in te ruimen voor een werk, dat men als eene aanwinst mag beschouwen ter degelijke beoefening van de geschiedenis van ons vaderland. A. B. M.

Onder den eenvoudigen titel van: »*Kinderliederen voor school*

en huis, gedeeltelijk naar het Hoogduitsch van HOFFMANN VON FALLERSLEBEN", heeft de Heer L. LAMMERS, JR. twee stukjes uitgegeven (te Groningen, bij P. VAN ZWEEDEN, 1858), die ons door de Redactie van dit Tijdschrift ter recensie zijn toegezonden.

Het doet ons genoegen te mogen zeggen, dat ofschoon hier *niet veel* geleverd wordt (in het geheel 32 bl. in kl. 8vo.), *dit weinige* evenwel veel goeds bevat, waarmede het ons aangenaam was kennis te maken. Wel hadden wij liever gezien, dat de *zangwijzen* hier en daar wat opgeruimder waren geweest; maar zij zijn toch vrij afwisselend en vallen over het algemeen in den kindergeest, zoo als ons, bij genomen proeven op eene lagere school voor den beschaafden stand, gebleken is. Gelijk hierboven vermeld is, luidt de titel: *voor school en huis*. De inhoud der 23 zangstukjes, waarvan de versificatie vloeijend is, voldoet aan dit voorgestelde doel, minstens even goed als de welbekende zangoefeningen van VAN DAPPEREN, de »*Zangvogeltjes*" (Rotterdam, WENK EN DE VLETTER, 1854), de »*Kinderliederen voor scholen en huisgezinnen, door* J. SPAAN", en andere dergelijke werkjes, die thans op onze lagere scholen met vrucht gebruikt worden.

De prijs (10 cents per stukje) is, bij eene zeer goede uitvoering, zoo laag gesteld, dat het werkje voor een ieder gemakkelijk te verkrijgen zal zijn; wij voorspellen den uitgever een goed debiet. L. A. H.

Onder die schoolboekjes, met welke wij dezer dagen kennis maakten, behoort ook een werkje, uit twee stukjes zamengesteld en getiteld: »*Hebt de Dieren lief!* Een Leerboekje voor kinderen; eerste stukje, vijfde druk, à 10 cts., en tweede stukje, tweede vermeerderde druk, à 15 cts., te Sneek, bij J. CAMPEN. 1858." Uit het voorberigt vernemen wij, dat de Schrijver, die zich, zedig genoeg, eenvoudig P. teekent, zijne twee boekjes, *op verzoek van den Uitgever*, met toepasselijke versjes heeft voorzien. Wij hebben hiertegen, *in dit geval*, niets aan te merken, omdat de versjes nog al vloeijend zijn en den kindertoon goed gevat hebben; doch, in den regel, zijn wij verklaarde vijanden, van dat famisceren van Uitgevers in werken van studie of smaak, omdat (het zij met alle respect voor die Heeren gezegd!) hun gezigteinder meestal beneveld

wordt door de voornaamste quaestie: »Hoe zal ik het aanleggen, om mijn Schoolboek bij de Meesters ingang te doen vinden?" Wij herinneren ons, bij die gelegenheid, de aanmerking van een onzer vruchtbaarste Uitgevers, die op een door een Franschman geschreven schoolwerk slechts deze bedenking had: »Het Fransch is te mooi, *zij* (wie, die gelukkigen zijn, laat zich raden) zullen het niet begrijpen, en in plaats van het boek te recenseren, op het voorberigt azen!" Zijne predictie werd vervuld; doch door wie en op welk eene wijze?

Doch ter zake. Het werkje: »*Hebt de Dieren lief!*" is ons goed bevallen, en wij wenschen den bekwamen steller lust en krachten toe, om zijne talenten op dit wel eenvoudige, doch schoone gebied te blijven aanwenden. Eene enkele aanmerking mogen wij echter niet achterhouden, t. w. dat de Schrijver, onzes bedunkens, al te gul is te werk gegaan in het gebruik der uitroepingsteekens, vooral in het eerste stukje, waarin wij ze met verkwistende hand als gezaaid vinden: men zie alleen bl. 36, alwaar de helft der !! had kunnen bespaard worden.

L. A. H.

Dat op onze scholen bij 't vervaardigen van opstellen ter oefening van het denkvermogen, meer orde en regelmaat moet zijn dan meestal plaats vindt, zijn we volmaakt eens met den schrijver der *Practisch-Theoretische Handleiding ter vervaardiging van Opstellen in de moedertaal, enz. Door* W. F. CARLEBUR. *Tiel, Wed.* D. R. VAN WERMESKERKEN. 1858. *In kl. 8vo. IX en 224 blz. f* 1-10 — van daar, dat we gelooven hem te mogen danken voor zijne onzes inziens welgeslaagde poging, om hiertoe meê te werken.

We hebben 't werkje met genoegen gelezen, en houden ons overtuigd, dat de onderwijzer, die eerst de XXII verschillende oefeningen om 't gedachte te leeren uitdrukken met zijne leerlingen behandelt — de afwisseling, de uitbreiding, die daar ligt aan gegeven wordt, hangt hierbij natuurlijk van den onderwijzer zelven af — daarna de hier gegeven eigenschappen van een goeden stijl, de regels om 't gedachte *goed* te leeren uitdrukken, met hen nagaat, de rijke stof verder door hen laat verwerken en toepassen, — spoedig de vruchten van zijn arbeid zal bespeuren in de meer logische wijze, waarop hij de door hem voorgestelde stof zal uitgewerkt zien.

Wij althans zullen er eene proef meê nemen en stellen er ons wel iets van voor. Enkele onnaauwkeurigheden, die ons onder 't lezen zijn in 't oog gevallen, b. v. bl. 4 (in de *weegschaal* stellen voor in de *waagschaal* stellen), bl. 6 (*kindsheid* voor *kindschheid*), bl. 157 (wordt ook hier... *eenen* vorm als voorbeeld gegeven), bl. 159 (*ten* prooi), bl. 160 (den *toeëilenden* jager), bl. 160 (de deugd beloont zich *zelven*), bl. 173 (eindelijk is het *zekerlijk*) en andere, die nog hier en daar te vinden zijn, willen we niet angstvallig nagaan; ook schijnen de volzinnen, ter verdere invulling op bl. 4—6 gegeven, hier en daar erg stroef; — dan de Schr. zal 't een en ander, wordt eene tweede uitgave noodig, zelf wel opmerken. 't Geheel is, dunkt ons, als eene aanwinst voor 't onderwijs te beschouwen.

De uitgeefster verdient lof om de uitvoering. A. B. M.

Over de bekende zaak van den sergeant HOFMAN is veel gesproken; men schijnt daarover ook veel te willen schrijven. Door iemand, die zich noemt een Lid van de voormalige compagnie vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool, is nu weder (bij de Wed. BORLEFFS EN TEN HAVE te Amsterdam) eene vrij lijvige brochure over deze zaak uitgegeven. Het is een verbazend opgewonden geschrift, waarin de schrijver partij kiest voor den sergeant; hier en daar met blijkbaren tact opgegesteld, op andere plaatsen zeer plat en brutaal. Wie belang stellen in de quaestie, mogen ook deze bladzijden lezen, opdat zij, na de zaak van alle kanten bekeken te hebben, billijk in hun oordeel zijn. Ten dien einde raden wij hun aan meer op des schrijvers argumenten dan op zijne hevige uitvallen te letten.

Een vijfde jaargang is uitgekomen van het *Drentsch Jaarboekje*, te *Assen*, bij VAN GORCUM EN COMP., Provinciale Drukkers. Alle autoriteiten, gemeenteraden, enz. in Drenthe vindt men er in opgegeven, met en benevens het bestuur van den Staat, van de verschillende kerkgenootschappen, enz. Het is een zeer complete, goedkoope (à *f* : - 60) en dus aanbevelenswaardige wegwijzer.

BOEKBESCHOUWING.

Exegetische Studiën over ΠΙΣΤΙΣ *en* ΠΙΣΤΕΥΕΙΝ *in het Nieuwe Testament, door* J. R. WERNINK, *Predikant te Vlaardingen. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1858. *In gr. 8vo. VII en* 168 *bl. f* 1 - 40.

Hoe véél en hoeveel belangrijks het onderwerp des S. omvat, mag blijken uit deze zijne inhoudsopgave:

I. De door *πίστις* en *πιστεύειν* in 't N. T. uitgedrukte *kundigheid*, de plaatsen niet medegerekend, waar *trouw* en *toevertrouwen* in 't Nederduitsch daaraan beantwoorden. II. Πίστις en *πιστεύειν* in het N. T. op verschillende wijs met hun object verbonden. § 1. Πιστεύειν cum dativo. Verhouding van dezen tot een anderen vorm. § 2. Πίστις, *πιστεύειν* met *εἰς*. § 3. Πίστις, *πιστεύειν* met *ἐπὶ*, *πίστις* met *πρὸς*. § 4. Πιστεύειν met *ἐν*. Ook *πίστις* alzoo, in gelijke betrekking, geconstrueerd? § 5. Πίστις met den genitivus, de plaatsen uitgezonderd, waar, naar aller toestemming, de Genitivus doelt op den *bezitter*. Objectsbepaling of niet? III. Het door PAULUS gebezigde *πίστις* Ἰησοῦ Χριστοῦ afzonderlijk in overweging genomen; een nadere blik op de Dissertatie van Dr. BERLAGE over dat onderwerp. IV. Bijlagen. A. Nog een woord over 2 *Kor.* v: 7. B. Πίστις *Rom.* XIV. C. Iets betrekkelijk *Jac.* II: 14—26. D. Κύριος *Hand.* XVIII: 8; ook een woord over II: 47. E. 1 *Joh.* IV: 9. F. De formule ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἐν Χριστῷ bij PAULUS. G. *Filem.* vs. 5. H. Ἀγάπη bij PAULUS. I. 1 *Petr.* v: 12ᵃ.

De verhandelde zaken, ziet men, kunnen aan geen beoefenaar der N. Testamentische uitlegkunde onverschillig zijn: 't blijft intusschen de vraag, of er groote waardij zij te hechten aan 't geen er door W. over verhandeld is. Wie den man kent uit hetgeen hij elders, met name in de exegetische tijdschriften van VAN WILLES, DRESSELHUIS en NIERMEIJER leverde, moet zijn arbeid wel ter hand nemen met een gunstig vooroordeel, 't geen hem dan ook voorwaar niet bedriegen zal. Behalve zoo menige onbetaalbare opmerking, die u als bijzaak wordt ten beste gegeven — b. v. (bl. 55 vv.) dat bij de Ἰουδαῖοι in

't vierde Ev. niet uitsluitend aan de Hiërarchen (voor wie die algemeene benaming ons altijd hoogst zonderling is voorgekomen), maar aan de gezamenlijke Joden *als vijandige partij* te denken zij, gelijk zij zich aan JOHANNES, die tijdens hij zijn Evangelie schreef geheel los was geworden van 't Judaïsme (en die, voegen wij er bij, dat Judaïsme reeds niet anders dan als antipode van 't Christianisme meer voor oogen had), zeer natuurlijk moesten voordoen —; behalve zulke welkome excursen alzoo, is het thema zelf met de meeste zorgvuldigheid en volledigheid afgewerkt, en worden u wèlgefundeerde en (vooral uit den mond van den vrijzinnigen W.) des te verrassender resultaten aangeboden, naarmate de voornaamsten daarvan een *terugkeer* behelzen *tot het oude*. Dus wordt tegenover de Groninger School gehandhaafd, dat *πίστις* en *πιστεύειν* niet door *vertrouwen*, maar door *geloof* en *gelooven* behooren te worden overgezet, en dat ze, met *εἰς* verbonden, niet iets *innigs*, eene *naauwe aansluiting en overgave* te kennen geven, maar eenvoudig een gelooven *met betrekking tot* (*in de rigting naar*); terwijl ook de Leidsche School, wanneer zij de *πίστις* Ἰησοῦ Χριστοῦ door *geloof in God* verklaart, hetzij *gelijk* CHRISTUS *dat zelf gehad heeft*, of wel — beter — *waarvan Hij de bewerker is*, zich den haast gewonnen zegepalm betwist ziet door eene kloeke verdediging der *interpretatio recepta*, die hier het *geloof in* J. C. *zelven* bedoeld acht. De beslissing daargelaten — waartoe wij ons in zulke naauwluisterende quaesties evenmin bevoegd als geroepen rekenen, ofschoon we voor ons zelven om de meerdere klaarheid en ongekunsteldheid tot W.'s uitleggingen zouden neigen — houden we het toch over 't geheel voor de schriftverklaarders onzer dagen geene overbodige of ontijdige waarschuwing, wanneer hun door een uit hun midden, wiens grammaticale acribie en onafhankelijkheid van de *traditio exegetica* boven alle verdenking verheven zijn, bedachtzaam wordt toegeroepen: »Van alles laat zich op spraakkunstig gebied geene bepaalde reden aanwijzen. — — Het spraakgebruik wil, vooral nog bij schrijvers als de Nieuwtestamentische, *vrij* zijn — alleenlijk de vrijheid niet in den zin der laxe exegese, die van alles alles maakte"; of elders, waar het een grammaticalen regel geldt: »Mag een met groote zorg voor den stijl bezield auteur zich nooit iets, dat met dien regel strijdt, laten ontglippen, zulke schrijvers waren, met aller toestemming, de Nieuwtestamentische niet."

Werd w. — wat wij zeer betreuren — door »redenen van pligt" weërhouden, om op uitnoodiging der Synode aan de vertaling des N. T. deel te nemen, wij twijfelen er geen oogenblik aan, of zijn bescheiden wensch, dat de fungerende vertalers »aan zijn schrijven wel eenige opmerkzaamheid zullen willen leenen", zal in ruimen zin vervuld worden. In één opzigt is de Commissie — hoewel »nadat zijne overtuiging zich reeds gevestigd had" — hem zelfs tot ons genoegen vooruit geweest, met namelijk in de overzetting allerwege 't woord *geloof* te behouden.

Exegetische leerstoelen zijn ten onzent spaarzaam gezaaid, en de concurrenten zijn velen; maar waarom is de Heer w. nog geen *Doctor honoris causa?* Is 't niet wat vreemd: Dr. x., y., z., ofschoon ze na de (zelfbewerkte?) dissertatie nooit meer iets van zich hebben laten hooren, en Ds. w.?

De letter van de HH. v. d. m. en v. — wier uitvoering anders den lof van ons recensentengild naauwelijks meer behoeft — hebben we toch wel eens helderder en zuiverder gezien.

v. p.

Uit 's Levens Leerschool. Christelijk Magazijn voor de Huiskamer. Eerste Jaargang. Eerste Deel. Deventer, A. ter Gunne. 1858. *In gr. 8vo. f* 3 - :

Dit eerste Deel bevat 240 compres gedrukte octavo bladzijden Mengelwerk en 88 dito *Bibliographisch Bijblad.* Hieruit blijkt, dat het Mengelwerk, hoewel het dezen naam niet draagt, hoofdzaak en de Boekbeschouwing bijzaak is bij Redactie en Uitgever van dit nieuwe Tijdschrift.

Wij begroeten zijne verschijning met vreugde. Geheel nieuw schijnt het echter niet te zijn, daar het ons voorkomt, dat het de vroeger goedgestelde »Theophania" vervangen heeft. Onder zijne medearbeiders telt het gevierde en geliefde namen van vaderlandsche letterkundigen, zelfs van lennep en hofdijk. De meesten zijn echter Predikanten van verschillende Protestantsche afdeelingen, gelijk wij reeds sedert lang bij onze stichtelijke lectuur gewoon zijn. De inhoud is een bont allerlei: novellen, reisbeschrijvingen, historische tafereelen, humoristische ontboezemingen, spreuken, poëzij, enz.; eene losse,

aangename, hier en daar vrolijk ernstige, maar zelden diepzinnige lectuur, die alzoo goed voor de huiskamer past. De geest en toon zijn die van het milde, liefderijke, zacht werkende Evangelie, en bevelen zich bijzonder bij de Christelijk gezinde Nederlandsche huismoeders aan. Dit is ook blijkens de Voorrede het oogmerk der Redactie; en wij erkennen ten volle, dat deze lectuur zeer geschikt is voor moeders, om hare kinderen Christelijke beginselen zonder confessionele stelselzucht in te prenten. Opmerkelijk is het, dat de Evang. Luthersche Predikant J. W. TH. LUBLINK WEDDIK en de Doopsgezinde J. D. VAN DER PLAATS elk op zijne wijze, en verschillend ingekleed, toch eene soort van profetie gegeven hebben van de Evangelisch-katholieke kerk, die thans door zoo velen gehoopt en gewenscht wordt. Het blijkt daaruit, dat ook de dissentiërende kerkgenootschappen (hoe lang moeten wij dat leelijke woord nog gebruiken?) minder afkeer betoonen van eene naauwere verbroedering der Protestanten, waarvan men wel zal moeten beginnen om eenmaal mede te werken tot de verbroedering der geheele Christenheid. Het streven des tijds rigt zich onmiskenbaar daarheen, in weerwil, of misschien wel juist door middel van de vele uitloopende denkwijzen van individuën en Christelijke vereenigingen. Des te meer toch wordt aan de eene zijde zelfstandigheid van inzigt en aan de andere eenheid van bedoeling en Christelijke zin openbaar. En hoe meer dit tweeledig element van het nieuwere Christendom openbaar wordt, des te meer maakt het zich aangenaam aan de consciëntiën der menschen; des te meer wordt het aangekweekt.

Dat er bij zoo veel verscheidenheid van stof ook verschil van waarde der onderscheidene stukken zijn moet, spreekt wel van zelf. Dit kan onmogelijk anders. De eene maandelijksche Aflevering verschilt in waarde van de andere, en zoo zal dit eerste Deel, dat den eersten halven jaargang bevat, voorzeker meer of minder belangrijk zijn, dan het tweede. Wij zullen dus niet in de beoordeeling treden der afzonderlijke stukken, hoewel wij HOFDIJK's »Een graftombe" en VAN LENNEP's tegenschrift daarvan hier niet welgeplaatst mogen noemen. Het doet ons juist leed van deze mannen, dat zij aard en strekking van het Tijdschrift minder goed getroffen hebben, daar het anders door hunne medewerking veel

moest winnen en zij onzen wel eens eentoonigen predikantenstijl (Ref. is ook predikant), die in de meeste stichtelijke voortbrengselen onzer pers te veel blijft uitkomen, althans *hier* uitnemend zouden afwisselen.

Een ander minder welgeplaatst iets vinden wij het *Bibliographisch Bijblad*. Wel is waar, de gerecenseerde boeken zijn alle van Christelijken aard, in dien ruimen zin, waarin wij met de Redactie van »Uit 's Levens Leerschool" het Christendom of het Christelijke leven opvatten. Ook ontbreekt het den beoordeelaars niet aan bescheidenheid en beleefdheid. Maar toch, — om voor de Christelijke huismoeders recensiën van boeken te schrijven; — wij kunnen het niet ontveinzen, het bevalt ons niet. Recensiën stichten zelden, allerminst dames en kinderen. En er is immers geen gebrek aan beoordeelende Tijdschriften, ook dezulke, die wel den weg naar de huiskamer vinden! Wij zien dan voor de toevoeging van het »Bijblad" geene andere reden, dan deze: weinig huisgezinnen in Nederland zijn er, wier leden niet geparenteerd zijn aan, of bekend met ten minste één stichtelijken schrijver en dezen zijn dan verlangende naar een publiek uitgesproken en meestal zacht uitgedrukt oordeel over de pennevruchten van hun bloedverwant of vriend. Of is 't misschien alleen speculatie van den boekverkooper, om op deze wijze zijne waren te recommanderen? Laat hij het dan liever op eene andere wijze doen. De middelen daartoe zijn vele.

Het Christelijk Magazijn ga niettemin voort zijne lessen uit 's levens leerschool in de huiskamers en de huisgezinnen te brengen. Dergelijke lectuur, waarin echter wel wat meer diepte bij gelijke bevattelijkheid kon gebragt worden, zal heilzaam werken en een goed tegengif zijn tegen het insluipende methodisme aan de eene en het scepticisme aan de andere zijde, tegen bijgeloof en ongeloof.

AMBROSIUS *en de Vierde Eeuw. Door* F. BUNGENER, *Schrijver van: »Eene Preek onder* LODEWIJK XIV", *enz. Uit het Fransch vertaald door* H. M. C. VAN OOSTERZEE, *Predikant te Oirschot. Schiedam*, H. A. M. Roelants. 1858. *In post 8vo. VIII en* 144 *bl. f* : - 90.

De beroemde Schrijver en de ijverige Vertaler leveren ons

onder dezen titel slechts twee Voorlezingen, die als een vervolg van: »Het Christendom in de drie eerste Eeuwen", door BUNGENER, DE GASPARIN, MERLE D'AUBIGNÉ en VIGNET kunnen worden beschouwd en daarom door denzelfden Vertaler en denzelfden Uitgever in hetzelfde Nederlandsche kleed worden aangeboden. Wij hebben hiermede reeds genoeg gezegd om onze lezers iets goeds te doen verwachten, en wel iets goeds in een bepaald *genre*, namelijk eene historische studie in populairen trant, helderen stijl en aangenamen vorm, die hare waarde ontleent aan den hedendaagschen strijd tegen Rome. De Eerw. Vertaler zegt dan ook al aanstonds in zijn Voorberigt, dat BUNGENER in dit geschrift aan Rome zijn AMBROSIUS bestrijdt, of dat hij aan het Pausdom zijne argumenten met goed gevolg poogt te ontrukken, die het uit den *Ambrosius*, diens echte of onechte geschriften, tot staving van zijn wankel gezag bijbrengt. Wij gelooven met v. O., dat onze worsteling tegen Rome wel wat meer op het terrein der Patristiek mag worden overgebragt. Het Evangelie toch, de grondslag onzer overtuiging, wordt als zoodanig door de Roomsche kerk achter gesteld bij de kerkvaders. Die »heilige" kerkvaders, martelaars, enz. zijn als 't ware de hemelsche wolke van getuigen, welke in 't oog van den Roomsch-katholieke den Pauselijken stoel met eene glorie omgeven, waarvoor de vrome met diep ontzag moet nederbuigen. Maar toont men nu op onwederlegbare gronden aan, dat die wolke van getuigen niet vóór, maar tegen den Paus getuigt, dan wordt diezelfde *nimbus* een donderwolk, waaruit de bliksem schiet, die eens den tiran van 't Quirinaal zijne driedubbele kroon van den schedel werpen zal. Protestanten oefent u daarom vrij in de Patres; zij zullen u ontegenzeggelijk vele wapenen in handen geven, die van onberekenbare waarde zijn om den Ultramontaanschen geest te wederstaan. Echter, wat VAN OOSTERZEE beweert, dat de wijze, waarop BUNGENER den strijd aanvat, *nieuw* is, daarmede kunnen wij niet instemmen. Zij moge in de laatste 100 jaren wat in vergetelheid geraakt zijn; maar vroeger kampten de Hervormers, de schrijvers der *Centuriæ Magdeburgenses*, de Zwitsersche HOTTINGER, en andere ook Nederlandsche folio- en quarto-schrijvers naar hartelust met de woorden der Patres, tegen den »Antichrist" van Rome. Hoe zou ook anders de uitgave van zoo vele Patres door zoo vele Protestanten bezorgd

kunnen zijn? BUNGENER doet echter dien strijd herleven, hij brengt er nieuwen gloed, nieuwe bezieling in, en wanneer hij daarin meer navolging vindt, dan zullen er wonden aan het ligchaam der Roomsche kerk geslagen worden, die bezwaarlijk te genezen zijn.

De dogmatische rigting van den Schrijver is vrij bekend, doch treedt in dit werkje niet zeer te voorschijn. Zij is niet in alles de onze, noch die van de meerderheid onzer vaderlandsche theologen. Vandaar misschien, dat zijne logica ons niet altijd bevredigt, evenmin als zij dat den Vertaler gedaan heeft, die hier en daar zijn Schrijver meent te moeten teregtzetten. Doch ook stemmen wij dezen in zijne correctie niet altijd toe, b. v. bl. 82 en 83 in de redenering over de lezing *Petri sedem* voor *Petri fidem*. In weerwil van dit alles bevelen wij de lezing van dit boekske grootelijks aan. De *détails* mogen hier en daar eenige zwakke punten hebben; het geheel is voorzeker met waarheidszin behandeld.

JOHAN HEINRICH DANIËL ZSCHOKKE, *in de voornaamste oogenblikken zijns levens, geschriften en handelingen met zijne vrienden en vijanden. Amsterdam*, M. Schooneveld en Zoon. 1858. *In post 8vo.* 217 *bl.* *f* 2-:

De naam ZSCHOKKE heeft in ons vaderland een goeden klank. Zijne geschriften, vooral de stichtelijke, worden met gretigheid gelezen. Gedurig worden nieuwe vertalingen van het een of ander zijner werken aangekondigd en aangeprezen. 't Is dus te verwachten, dat het hierboven genoemde boekje ook door velen met belangstelling zal worden ter hand genomen. Wij vreezen echter dat de lezing daarvan de vereerders van den teregt beroemden man niet bevredigen maar teleurstellen zal. Naar den titel te oordeelen zou men immers hier eene levensbeschrijving of eene karakterschets verwachten. Men vindt echter noch het eene noch het andere. Wel wordt het een en ander van ZSCHOKKE's lotgevallen hier meêgedeeld, van zijne handelingen als staatsman vooral; doch het verhaal is te onvolledig om eene biographie genoemd te kunnen worden. Wel wordt hier veel van Z.'s groote deugden en uitstekende bekwaamheden gesproken, maar de lezer wordt te weinig in

de gelegenheid gesteld om den man zelf te zien werken om zich een juist oordeel omtrent hem te vormen. Maar is het een oorspronkelijk werk, eene geschiedkundige studie? Alweêr op den titel afgaande zou men meenen van ja; de inhoud leert dat de titel niet te vertrouwen is. In het voorberigt leest men, dat deze »schetsen, alle betrekking hebbende op, en handelende over" ZSCHOKKE, geteekend zijn door professor ERNST MÜNCH, vroeger hoogleeraar te Luik, in 1830 tweede bibliothecaris der koninklijke bibliotheek te 's Hage. Deze onderhield tijdens zijn verblijf in ons land briefwisseling met onderscheidene Duitsche geleerden en ook met ZSCHOKKE, »voor wien hij groote achting en bewondering koesterde. Van deze achting en bewondering gaf hij blijk in een boek, getiteld: »HEINRICH ZSCHOKKE, geschildert nach seinen vorzüglichsten Lebensmomenten und seinen Schriften, mit seinen Freunden und Feinden; nebst allerlei über Leben und Treiben, Geist und Ungeist in kleinen Republiken. Von ERNST MÜNCH." Dit werk werd door den auteur aan een vriend te 's Hage toegezonden met eene vriendschappelijke opdragt en het verzoek, dat deze het »einen Holländischen Rock anziehen" zou. Dat alles geschiedde in 1831. En daar de bedoelde vriend toen den tijd niet geschikt achtte voor de uitgave van een dusdanig werk, liet hij het verzoek onvoldaan tot 1858. Daar kwam het werk hem *toevallig* weder in handen en hij besloot nu te doen, wat hij zoo lang verzuimd had. De uitgave is dus eene daad van piëteit. Of ons publiek daarmeê gebaat is? Wij gelooven dat de winst zeer gering is. Vóór eenige jaren reeds is immers ZSCHOKKE's eigen boek: »Mijn leven, denken en werken", in 't Hollandsch vertaald. Naar ons oordeel hadden de schetsen van MÜNCH zonder schade in het stof der vergetelheid kunnen blijven, nu zij reeds zoolang daarin gerust hadden. Alleen de verzameling brieven door ZSCHOKKE geschreven aan zijn vriend JOSEPH VON ITTNER met eenige antwoorden van den laatste, zijn inderdaad merkwaardig; zij maakt ook het boeijendste deel van het werkje uit.

De Nieuwe Kerkelijke Reglementen, uitgevaardigd door de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, verzameld en met een uitvoerig Register voorzien, door H. UDEN MASMAN, JR.,

Predikant te Groningen. Te Groningen, *bij* J. Oomkens, J.zoon. 1859. *In gr. 8vo.* 297 *bl.* *f* 3-:

De Nieuwe Reglementen, door de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk uitgevaardigd en in deze verzameling opgenomen, zijn: het algemeen Reglement — dat op het examen ter toelating tot de Evangelie-bediening — dat voor de kerkeraden — dat op de vacaturen, met de daarbij behoorende formulieren — dat voor kerkelijk opzigt en tucht, en voor de behandeling van kerkelijke geschillen — dat voor de Diakoniën — dat op de algemeene weduwenbeurs — dat op het godsdienstig onderwijs — en dat op het Hulppredikerschap. Voorts nog: de Instructie wegens de godsdienstoefening in de gevangenissen (Kon. Besl. van 11 October 1826, l^{t}. C.), alsmede een drietal Synodale besluiten, — het een en ander als aangehaald in een der opgegeven Reglementen. En eindelijk het Reglement op het verleenen van ongevraagd ontslag aan Predikanten. Dit laatste is wel geen »nieuw", d. i. een na de nieuwe organisatie uitgevaardigd Reglement, maar wordt hier zeker, als nog van kracht zijnde, bijgevoegd en als »oud" geheel afzonderlijk achteraan geplaatst, hoewel het o. i. eigenaardiger zijne plaats na het Reglement op de vacaturen zou gehad hebben. De afdruk van die Reglementen is naauwkeurig, zelfs voor die naauwkeurigheid met de ongelijkheden in spelling, enz.

't Is echter niet zoozeer de uitgave van den tekst der Reglementen, die wij te beoordeelen hebben; dan toch zou alleen te zeggen zijn, dat de correctie goed, het papier helder, de uitvoering net is. De eigenlijke arbeid van den Eerw. UDEN MASMAN bestaat in het Register, dat teregt »uitvoerig" wordt genoemd, daar het 147 bladz. beslaat. Wij bekennen gaarne, het niet van punt tot punt, van het art. *Aangenomenen* tot het art. *Zondagscholen* te hebben nagegaan; maar toch hebben wij eenige van de voornaamste zorgvuldig onderzocht, en ons overtuigd van de naauwkeurigheid, met welke de bearbeider zich heeft gekweten van de taak, die hij heeft op zich genomen. Zelfs achten we het Register overnaauwkeurig, zoodat het afdaalt tot kleinigheden, die men er niet zoeken zou; b. v. »*Aanteekeningen* of notulen moeten gehouden worden van de handelingen van den Kerkeraad (*Regl. voor de Kerkeraden*,

art. 19)"; »*Kerkgeschiedenis* noodig bij het godsd. onderwijs (*Regl. op het godsd. onderw.*, art. 6)" — even goed hadde er bij kunnen staan: »daarin wordt men geëxamineerd om candidaat tot de H. dienst te worden (*Regl. op het examen*, art. 20)" —; »*Scriba* van den Kerkeraad in vacante gemeenten, is de consulent (*Regl. voor de Kerkeraden*, art. 1, alin. 3)", enz. Op die wijze kon het Register nog veel grooter geworden zijn. En wie zal de bepaling, dat men den *graad* van candidaat in de Theologie moet hebben, om tot het kerkelijke examen te worden toegelaten, op het hier cursijf gedrukte woord zoeken? Enkele artikelen zijn verdwaald geraakt van de plaats, die hun alphabetisch toekomt, b. v. *Godshuizen*, bladz. 198, tusschen *Godsdienstoefeningen* en *Godsdienst-onderwijzers*; ééne bepaling nopens de *Vacaturen*, niet in het art. *Vacature*, dat zeer goed bewerkt is, maar, bladz. 286, tusschen *Vacatuurzaken* en *Vakken*.

Over het geheel echter is het Register uitmuntend, gelijk wij bepaald bij het nazien van uitvoerige artt. met name *Kerkeraden*, *Predikanten* en derg. hebben bevonden, zoodat wij dezen arbeid van Ds. UDEN MASMAN als zoodanig met vrijmoedigheid kunnen aanbevelen aan allen, die in de nieuwe Reglementen voor de Nederlandsche Kerk iets te zoeken hebben, dat zij niet weten te vinden.

Doch het is eene andere vraag, of het der moeite wel waardig was, zooveel tijd en vlijt aan zulk een uitvoerig Register ten koste te leggen. Wij gelooven het niet. Die het te gebruiken hebben, zijn in den regel kerkelijke personen, predikanten, ouderlingen of diakenen. En men mag toch wel onderstellen, dat dezulken genoeg zijn ontwikkeld om te weten in welk der kerkelijke Reglementen zij te zoeken hebben hetgeen zij weten willen, zoodat zij b. v. de zamenstelling der Synode wel nergens anders dan in het Algemeen Reglement, en het regt van een beroepen predikant op vergoeding van transportkosten wel nergens anders dan in het Reglement op de vacaturen zoeken zullen. En ook in een ander opzigt nog. Die meent, door dezen afdruk van de nieuwe Reglementen met het daarbij behoorende uitvoerige Register eene soort van Kerkelijk Wetboek te bezitten, dat hem volledig en bij alles den weg wijst, vergist zich aanmerkelijk. Vooreerst zijn er in het kerkelijke leven eene groote menigte bijzonderheden,

bepalingen, Reglementen, enz. die niet door de Kerk, na het Algemeen Reglement van 1852, zijn uitgevaardigd, maar desniettemin nog wel degelijk van kracht zijn. Men neme slechts de bij koninklijke besluiten gemaakte bepalingen nopens de kerkelijke administratie, nopens de kinder-, school-, en academiegelden, enz. Ten tweede bestaan er nog eene groote menigte Synodale besluiten, voorschriften, wets-uitleggingen en dergelijke, die men noodwendig kennen moet, wil men, op de nieuwe Reglementen alleen afgaande, niet in het onzekere, of op een doolweg geraken.

Wij zeggen dit niet, om iets af te dingen op de bruikbaarheid van dit geschrift, maar alleen, ten einde te waarschuwen, dat men het niet houde voor iets anders of voor meer, dan het zelf zijn wil. De steller dezes houdt zich sedert lang bezig met de zamenstelling van een volledig Kerkelijk Handboek; dat het nog niet voltooid en uitgegeven is, heeft twee hoofdredenen: eensdeels, dat niet alle organieke Reglementen nog voorhanden zijn — gelijk dan ook het nog aanhangige Concept-Reglement op de kerkvisitatie hier achter het Register is afgedrukt — en vooral de zaak van Art. 23, Alg. Regl., nog niet geregeld is; anderdeels, dat de Synode zelve het vervaardigen van een Kerkelijk Handboekje aan haren Secretaris heeft opgedragen; en hoewel dat bepaald voor kerkeraadsleden zou moeten dienen, scheen het mij discreet, de uitvoering van dat Synodale bestuur niet vooruit te loopen. Hoe het hiermede in de bestaande omstandigheden gaan zal, moet worden afgewacht. Wat mijne plannen aangaat, het bedoelde Handboek zal tevens moeten zijn eene voorstelling van het inwendige wezen en bestuur der Nederlandsche Hervormde Kerk, gelijk mijn voorgenomen arbeid, een statistisch-topographisch werk over die kerk (een moderne BACHIENE, *Kerk. Geographie*) haar uitwendig bestaan. Maar dit laatste heeft zoo oneindig veel bezwaren in zich, dat ik nog geene kans zie, om ze alle te overwinnen, hoewel nog altijd vertrouwende, de zaak wel tot stand te kunnen brengen.

H. M. C. VAN OOSTERZEE.

Recueil des Traités et Conventions conclus par le Royaume des Pays-Bas avec les puissances étrangères, depuis 1813

jusqu'à nos jours. Par E. G. LAGEMANS. La Haye. *A. Belinfante.* 1858. Tome Ir. 10, CLXII et 239 pagg. in-8vo. *f* 5-:

Met groote blijdschap ontvingen wij het berigt der uitgave van dit »Recueil", met groote voldoening namen wij kennis van dít eerste deel. De titel wijst genoeg aan wat het is, en geen regtsgeleerde, geen beoefenaar der geschiedenis, die niet volmondig zal toestemmen, dat zulk eene collectie eene belangrijke dienst is aan de beoefenaars dier beide wetenschappen bewezen. Al is Nederlands diplomatische geschiedenis voor den beoefenaar van het volkenregt niet meer wat zij vroeger was, voor den Nederlander zelf is de kennis daarvan in vele gevallen onmisbaar. En juist wegens de meer secundaire rol die wij thans spelen, zullen voor den lateren tijd de algemeene collecties b. v. van MARTENS ons eerder verlegen laten. Hebben dus de meeste Europesche staten reeds hunne afzonderlijke collecties, niet minder had ons land daar behoefte aan, te meer daar vooral tot voor eenige jaren de publicatie dier stukken van regeringswege zeer onvolledig was, en zij dus òf verspreid in het Staatsblad, de Staatscourant en de officiëele stukken aan de Staten-Generaal medegedeeld gevonden werden, òf in het geheel niet ter kennis van het publiek gebragt zijn. Tot nog toe moest men zich behelpen met H. A. VAN DIJK's »Repertoire historique et chronologique", doch dit geeft slechts uittreksels uit enkele tractaten en van de anderen niet meer dan de opgave waar ze te vinden zijn, en is dus, gelijk de Heer LAGEMANS teregt aanmerkt, voor dengeen wien de toegang tot die (niet zeer toegankelijke) bronnen niet openstaat, evenmin voldoende als de beste catalogus in staat is om eene bibliotheek te vervangen. Bovendien loopt dat Repertoire slechts tot 1845.

De Heer LAGEMANS biedt ons hier eene — zooveel mogelijk, maar zeker wel op zeer weinige uitzonderingen na — volledige verzameling van alle stukken betreffende de internationale betrekkingen van Nederland van 1813 tot 1857. Het eenige dat wij betreuren is, dat hij geene opgewektheid schijnt gehad te hebben, om met het jaar 1793 zijne taak te beginnen, waar de verzameling van »Tractaaten gemaakt en gesloten tusschen de H. M. Heeren Staten-Generaal, enz." gebleven was. Het laat zich echter verklaren, dat het hem

weinig toelachte om met die tijden aan te vangen en wij moeten dus maar hopen, dat eene krachtige aanmoediging hem den moed geve, om die later op dezelfde wijze te behandelen. En het moet erkend worden dat in het tijdvak thans door hem gekozen wel eerst diende voorzien te worden.

Slechts voor een betrekkelijk klein deel kon de Heer L. putten uit het groote Recueil van MARTENS en MURHARDT. Een groot aantal heeft hij her en der uit de bovengenoemde officiële publicaties moeten opsporen, vele anderen heeft hij nu voor het eerst, uit de Archiven van het Ministerie van Buitenlandsche zaken, van het officiële stof bevrijd en aan het licht gebragt, — waartoe hij door zijne betrekking meer bijzonder in staat was gesteld. De opgave der bron boven elk stuk — altijd van zeer groot gewigt bij voorkomende noodzakelijkheid van verificatie — stelt ons in staat om in dezen over zijn ijver te oordeelen.

Het spreekt van zelf, dat eerst het gebruik zal moeten leeren, of er misschien belangrijke omissies of onnaauwkeurigheden zijn ingeslopen. Maar uit de geheele wijze, waarop de zaak is aangepakt, mag men met grond verwachten, dat men zich ook in dit opzigt niet teleurgesteld zal vinden. Want voor de geheele inrigting van het werk hebben wij niets dan lof. Al is de weg door den aard van het onderwerp en de voorgangers bij andere Staten genoegzaam aangewezen, het bewandelen van den koninklijken weg is niet minder eene groote verdienste. Zoo is vooreerst, en teregt, geene ijdele poging gedaan, om het belangrijke van het minder belangrijke te schiften; in de diplomatiek kan alles belangrijk worden, en daarom zijn alle mogelijke tractaten medegedeeld, en in hun geheel, en in de taal, waarin zij gesteld en geratifiëerd zijn. Dit komen ook ons voor alle drie noodzakelijke vereischten te zijn. Alleen eene uitzondering is gemaakt, en kon gemaakt worden, voor enkele overeenkomsten betreffende het postwezen, die door latere geheel vervallen waren, daar ze toch meer tot de administratie alleen behooren. Zelfs zulke algemeen Europesche overeenkomsten, waaraan ons Gouvernement alleen zijne adhaesie heeft geschonken, zijn opgenomen; van andere is, waar dit bepaald voldoende geacht kon worden (b. v. protocollen en annexen van het Weener Congres), slechts die clausule, die op ons land betrekking heeft of in enkele

gevallen een uittreksel gegeven. De tractaten en stukken zelf worden in chronologische orde (en met een doorloopend N°. aangeduid) medegedeeld. En zoo behelst dit eerste deel, te beginnen met de territoriale schikkingen en constitutive acten in 1813, tot aan de conventie van 25 April 1818 tusschen de vijf groote mogendheden, waartoe Nederland toegetreden is, 67 N^{os}., terwijl het geheel 374 N^{os}. zal behelzen. Met nog twee of drie deelen, waarvan de copij gelukkig reeds gereed schijnt te zijn, berekent men het geheel werk voltooid te hebben.

Het aantal N^{os}. in dit deel vervat is zoo gering wegens de aanzienlijke ruimte die het belangrijke voorwerk inneemt. Ook hierdoor heeft de Heer LAGEMANS een zeer verdienstelijk werk geleverd. Bij wijze van inleiding opent hij zijn werk met een overzigt van alle getroffen overeenkomsten, naar de verschillende rubrieken ingedeeld. En al wil hij dit niet laten doorgaan voor een »traité complet du droit international Neêrlandais", bezwaarlijk zal men een zoo duidelijk en volledig overzigt van onze internationale transacties over elk onderdeel van het volkenregt, in zoo beknopt bestek vinden. Het is keurig en doelmatig bewerkt. Om eindelijk het naslaan op alle mogelijke wijze gemakkelijk te maken, zijn twee lijsten van alle medegedeelde stukken, ééne naar de alphabetische orde der verschillende Staten en ééne in dezelfde chronologische orde als de stukken elkander volgen, reeds in dit eerste deel voorop geplaatst.

Natuurlijk heeft de Heer L. besloten om zich van de taal der diplomatiek, de Fransche, te bedienen, en, daar het gemakkelijker is over het Fransch van een ander te oordeelen, dan het zelf te schrijven, mogen wij er bijvoegen, dat wij het nog nooit beter van een Hollander gezien hebben.

Zoo heeft dan de Heer LAGEMANS door eene taak op te vatten, waartoe hij volkomen berekend was, en zich de moeite te getroosten van wat niet in allen deele een aangename arbeid genoemd kan worden, — een werk geleverd, waaraan voor de regtsgeleerde en historische wetenschap gelijkelijk behoefte bestond. Dat een ruim debiet en de verdiende toejuiching hem en zijn uitgever tot het spoedig voortzetten van deze hoogst belangrijke uitgave aanmoedigen.

Montrado. Geschied- en krijgskundige bijdrage betreffende de onderwerping der Chinezen op Borneo. Naar het Dagboek van Indisch Officier over 1854—1856. *Door* W. A. VAN REES, *gepens. Kapitein van het Nederl. O.-Ind. leger. Met eene Voorrede van* P. J. VETH, *Hoogleeraar te Amsterdam. Met eene Kaart. 's Hertogenbosch*, Gebr. Muller. 1858. *In* 8*vo. XII en* 236 *bl. f* 3-40.

»Dat gaat mij niet aan!" zullen vele Nederlanders zeggen, die meestal eene sterk geprononceerde neiging hebben, om veel van de zaken van anderen en luttel van eigen zaken te weten. »Het is maar over de Oost, en dan nog wel *krijgskundig!*"

Het is zoo, maar het zou zeer tegen ons publiek pleiten, zoo het dit boek niet met belangstelling ontving. Wel zijn er die niet veel meer van onze O.-Ind. bezittingen weten, dan de namen Batavia en Java; maar het wordt meer en meer tijd, dat die onkunde voor wat meer belangstelling plaats make, en dat wij hierin niet beschaamd worden door de Duitschers, die gretig van de belangrijke boeken over *onze* Oost kennis nemen en er meer van weten dan wij.

Borneo moge nog voor velen geheel, en voor een deel werkelijk eene *terra incognita* zijn, het is toch geene gering te achten bezitting. Frankrijk kan er in dansen (12746 tegen 9748 □ geogr. mijlen), en het heeft de vruchtbaarheid en den rijkdom van den tropischen bodem. En bovendien eindelijk mogen wij op Borneo eenig leven verwachten; men heeft zoo iets gehoord van eene uitgestrekte concessie aan den Heer VAN VLISSINGEN *cum suis* aldaar door het gouvernement toegestaan, zoodat wij misschien weldra eene belangrijke exploitatie, althans van een deel, van dit groote eiland verwachten mogen. Reeds heeft het Bijbelgenootschap zijn Bijbel in het Dayaksch gereed, die toch wel niet bestemd zal zijn om door het lieve volk van Nederland, maar door zijne Dayaksche broederen gelezen te worden; de Heeren Chinezen, die er een tijd lang als kwade jongens den baas speelden, zijn duchtig op hunne vingers getikt; wegen worden aangelegd, — kortom, wie weet wat belangrijke toekomst Borneo nog te gemoet gaat.

Om dan met de geschiedenis en den toestand van een deel, en wel het belangrijkste deel — de zoogenaamde Chinesche

districten — bekend te worden, daartoe wordt u hier eene belangrijke bijdrage geleverd. Laat dat *krijgskundige*, dat toch eerst in de tweede plaats op den titel staat, u niet afschrikken. Het is wel is waar de aldaar gevoerde oorlog die beschreven wordt, en het is een krijgsman, die het doet, — maar gij zult er genoeg van het geheele, hoogst merkwaardige burgerlijke leven van den Chinees, van de geheele zonderlinge huishouding aldaar lezen, om er ook belang in te stellen, al zijt gij geen militair. En bovendien, het is na den grooten Javaanschen oorlog de belangrijkste, dien wij gedurende deze eeuw in Indië hebben gevoerd. Gij zult er den Chinees leeren kennen, zooals hij leeft, handel drijft en krijg voert, en gij zult hem inderdaad zoo zien, als hij onlangs ook in dit tijdschrift beschreven werd. Ook de inspanningen en de moed van onze militairen aldaar zijn te belangrijk, dan dat wij niet gaarne nadere kennis zouden wenschen te maken met deze, teregt door den Heer VAN REES »eene der merkwaardigste bladzijden der Indische geschiedenis" genoemd.

Het is de oorlog tegen de oproerige Chinezen, van 1854 tot 1856 gevoerd, die met hunne volslagen onderwerping eindigde. De beschrijving van dien oorlog en van den toestand der bevolking is van een ongenoemd officier, die de expeditie heeft bijgewoond en van wiens berigten ook elders met lof gesproken wordt. De Heer VAN REES schijnt niet veel anders gedaan dan een hoofd er aan gemaakt te hebben, door een *kort* overzigt van de vroegere geschiedenis dezer districten en van de gebeurtenissen des oorlogs tot op den dag, dat de eigenlijke schrijver eerst deel van de expeditie begon uit te maken. Zeer jammer, dat deze niet van den beginne af er bij geweest is. Juist in de eerste maand, Mei, had die fameuse togt van vier dagen plaats door de letterlijk ontoegankelijke moerassen tusschen Bentoenai en Singkawang, en van deze ongetwijfeld belangrijkste episode hooren wij dus zoo goed als niets. — Maar overigens hooren wij vele zeer aardige bijzonderheden, allen met die naauwkeurigheid en frischheid verhaald, zooals alleen een ooggetuige geven kan. Men behoeft geen militair te zijn, om de geschiedenis van deze expeditie met belangstelling en met genoegen te lezen. Niet alleen Hoofdstuk III tot VI, die opzettelijk het leven der Chinezen beschrijven, zijn zeer onderhoudend, maar het geheel is

met particuliere ontmoetingen en episodes doorweven, die ons de Chinezen en de gebeurtenissen dier dagen doen kennen, juist van die individuële zijde, zooals men gaarne iets hoort verhalen.

Gij ziet dus, wij hebben hier een werk, wel niet van dat gewigt als b. v. de beschrijving van Borneo's Wester-Afdeeling door Prof. VETH, of die van het Zuid-oostelijk gedeelte door SCHWANER, maar toch eene lezenswaardige en onderhoudende monographie. De bijgevoegde Kaart, alleen van de Wester-Afdeeling, is inderdaad zeer uitvoerig, goed bewerkt en, ik vertrouw, naauwkeurig; slechts een enkel plaatsje of punt b. v. Pak-Méon-Thew (ik ken Dayaksch noch Chineesch en neem dus die spelling niet voor mijne rekening) was er niet op te vinden.

En de stijl? Ja! die staat over het algemeen in onze O.-Indische letterkunde, op de enkele bekende uitzonderingen na, niet op zeer hoogen trap. Dat is ook de zwakke zijde van dit boek. Het is niet bepaald af te keuren, dat de schrijver dikwijls den hoogst familiaren toon aanslaat, die meer in het gesprek dan in geschrifte gebruikelijk is. Maar wel, dat er zoovele onhandige zinnen en onzuivere dicties in zijn, die dikwijls juist hieruit voortkomen, dat hij wel eens wat te fraai wil stileren. Of de Heer VAN REES of de oorspronkelijke schrijver hiervan de schuld moet dragen, laat ik in het midden — eigenlijk beiden; maar het zou zeer onbeleefd zijn om hun, die als militairen van den Hollandschen stijl althans geene hoofdstudie behoeven te maken, met eene opsomming van verkeerdheden in dezen op het dak te komen.

Ik raad u bepaald aan de voorrede van Prof. VETH te lezen. Door zijn vroegeren arbeid is hij ongetwijfeld de meest bevoegde beoordeelaar van dit werk, en zonder het te hoog op te hemelen zegt hij er juist van wat het verdient, — terwijl wij ook den uitgever wel mogen complimenteren over de zeer ferme en nette uitvoering. D—D.

Graaf RADETZKY, *Keizerlijk Koninklijk Oostenrijksch Veldmaarschalk. Eene levensschets naar echte bescheiden door eenen Oostenrijkschen Veteraan. Uit het Hoogduitsch vertaald door* G. KUYPER, HZ., *Luitenant-Ingenieur. Met portret*

en facsimile. Te 's Hertogenbosch, bij Gebroeders Muller. 1858. *In 8vo. XIV en* 385 *bl. f* 3 - 50.

Ongetwijfeld was J. J. W. A. F. K. Graaf RADETZKY VON RADETZ eene belangrijke persoonlijkheid, een trouwe en bekwame dienaar eener orde van zaken, waaraan hij eenmaal zijn leven had gewijd en die zonder hem in 1848 misschien aan geheele omkeering niet ontkomen ware. Doch het oordeel over hem is bij velen afhankelijk van de opinie over die orde van zaken zelve, en daarom zou eene voorstelling van die persoonlijkheid »in het raam van zijn tijd", — eene juiste waardering van zijne beginselen en de wijze waarop hij daaraan trouw is geweest, eene gewigtige studie zijn. Inderdaad er valt nog wel het een en ander op te helderen aangaande den man, wien van het zuiden der Alpen zeker evenveel verwenschingen als van het noorden zegeningen zijn nagezonden. Hij heeft eene slechte zaak verdedigd tegen een slechten aanval, en hij heeft het gedaan eervol en met goeden uitslag, maar toch ook met ijzeren hardheid.

Wanneer er dus in zijn vaderland eene goede biographie verschenen ware van den man, die eene der hoofdrollen heeft gespeeld in de tragedie van 1848, dan ware het eene goede gedachte geweest om zulk een historisch werk ook in 't Nederduitsch te vertolken. Met belangstelling nam ik dan ook dit boek, dat zich met nog al ophef over zijne echte bescheiden aankondigt, ter hand en viel het eerst op de uiteenzetting der Italiaansche aangelegenheden aan. Dit is het *vijfde* der *zes tijdperken*, waarin het leven des Veldmaarschalks van zijne wieg tot aan zijn graf wordt verdeeld.

Weldra bleek het mij echter, dat ik niet vinden zou wat ik verwacht had. Wat van Italië, de gebeurtenissen en den stand van zaken aldaar gezegd is, heeft weinig te beduiden. Zelfs van de fameuse vijf dagen in Milaan komt men niets te weten, zoodat de vertaler hier tusschenbeiden treedt en er den Nederlandschen lezer nog iets uit een vroeger door hem uitgegeven werk van mededeelt. Al wat tot de geschiedenis dier dagen behoort is »reeds in onderscheidene geschriften te boek gesteld", en daarnaar verwijst u de schrijver. Hem is het te doen, om RADETZKY en RADETZKY alleen. Het tooneel van zijne werkzaamheid in Italië wordt geopend met eene

uitvoerige beschrijving zijner verbeteringen in het manoeuvreren der troepen en de handleidingen, die hij daartoe uitgaf benevens de opiniën van anderen daarover. Verder correspondentie van en over RADETZKY, bewijzen dat hij alles voorzien had, enz. enz.

Zoo is het geheele boek. Onze Oostenrijksche veteraan is een Fetisch-aanbidder en RADETZKY is zijn Fetisch. De Duitschers noemen het *Pietät*, maar het is eene *Pietät*, die zeer aangenaam is voor familie en bekenden des grooten mans, doch niet voor ons. Lieve hemel! wat tal van decoratiën worden ons medegedeeld van den man, die misschien alle mogelijke militaire ridderorden van Europa ontvangen heeft. Vereerende onderscheidingen, vleijende brieven en bezoeken van hooggeplaatste personen en vorsten, dat is kaplaken voor onzen veteraan. Oostenrijk en zijne politiek, benevens de »genadige goedertieren, enz. enz." Keizer genieten natuurlijk in dezelfde mate des schrijvers bewondering, die ze op eene wijze uit, zooals des Duitschers aard dat nu eenmaal meêbrengt, maar die den Hollander toch minder bevalt.

Ja wel, RADETZKY was een groot man, maar niets zou meer geschikt zijn, om ons daaraan te doen twijfelen, dan de vermoeijende aandrang, waarmede zijn vriend ons dat op elke bladzijde tracht te bewijzen, terwijl het niet voor zijne nederigheid pleit, dat hij goedgekeurd heeft dat deze hoveling na zijn dood zijn leven zou beschrijven, en dat nog wel »aus Dictaten und Handschriften" van den overledene zelf (zooals op den titel van het origineel staat).

Gelukkig, dat wij meer bijzonderheden hooren van zijne krijgsbedrijven en den gang der zaken gedurende den Franschen tijd. Dit gedeelte is inderdaad niet onbelangrijk. Weinig echter hooren wij van den niet minder belangrijken tijd na 1813, toen de houding door RADETZKY aangenomen, althans aan verschillende beoordeeling onderhevig was.

In 't kort, zoo de belangrijkheid van den persoon u naar het boek zou doen verlangen, denk er om, dat het doel hier minder was om eene geschiedkundige studie te geven, dan wierook te branden, wierook voor den man, die lof en achting verdiende door zijne bekwaamheden, zijne vastheid van karakter en persoonlijke minzaamheid, doch wiens beeld niet grooter en niet klaarder voor u zal staan door deze biographie.

Het boek is te vol van phrasen, die niet anders dan teedere verheerlijkingen zijn van »het toonbeeld van eenen Veldheer, die onwillekeurig herinnerde aan die onsterfelijke Heroën, waarvan wij in de heldenzangen der oudheid lezen", — dan dat er een einde aan citaten zou zijn. Kluchtig is het somtijds vooral in het laatste *zesde* tijdperk (RADETZKY's *eervolle rust en dood*), hoe de veteraan de kleinste bijzonderheden van zijn afgod met gemoedelijke bewondering opdischt, — en het misschien zeer interessant vindt, dat hij »Bijzonder veel hield van goedpassende broeken, en daarin slechts uiterst zwaar (*schwer*) te bevredigen was." *Wehe dir!* RADETZKY's *Schneidermeisterlein!*

En de Heer KUYPER, die wel goed zou kunnen vertalen, schijnt zich toch hier den tijd daartoe niet gegund te hebben. Ik aarzel niet om de vertaling slordig te noemen, dat is te zeggen, niet in vergelijking van hetgeen de meeste Hollandsche vertalers wel op het papier smijten, maar voor iemand, die reeds zoo hoog staat, dat hij geheel zijne eigen spelling er op nahoudt. Ja, dat is heel fraai om *cht* voor *gt*, *eigentlijk* voor *eigenlijk*, *regeering*, *ontbeering* voor *regering* en *ontbering*, *glimplagchen* voor *glimlagchen* te schrijven. Maar van wie het zoo naauw neemt met de spelling, verwacht men dan ook meer zuiverheid van uitdrukking; dan ook geene germanismen, zooals *medemaken* en het talloos herhaalde *bereids* toch eigenlijk zijn, of zooals »*ontbeerde* men tot nog toe" (bl. 253), *aanwending* (256), *rustig*, *rustigheid* (262); of slordigheden, als *in 't gemoet zien* (254), *alsdat ze* (256), *dier uitvoering* (257), *vervolkomening* (258), — *oogwit* (»ging onvervaard op zijn verheven oogwit los", bl. 261); *mijnde* hij voor zich ... diens liefde, enz. (276); *deelen* voor *in* — *deelen* (278); *henkersknecht* (280), — die allen nog maar, gelijk men ziet, in een twintigtal bladzijden bijeen staan.

De Heeren Gebr. MULLER hebben een zeer prijzenswaardig streven om historische werken te vertalen. Dat is nobel en goed, en wij wenschen hun daarin een ruim debiet. Maar het zij ons vergund hierbij den wensch te voegen, dat zij nu ook wat meer trachten te zorgen, dat zij werkelijk belangrijke werken daartoe uitkiezen, die ook den Nederlander zullen bevredigen.

Oorlog. Door E. DE GIRARDIN. *Uit het Fransch. Zalt-Bommel,* Joh. Noman en Zoon. 1859. *In gr. 8vo. IV en 44 bl. f* :-60.

Reeds hebben de dagbladen ons gesproken van deze belangrijke brochure van den grooten Franschen Journalist. Goed dat men haar vertaald heeft, nog beter als men het eerder had gedaan. — Nu de mist, die vier maanden den politieken toestand van Europa heeft omsluijerd, eindelijk in kruiddamp veranderd is, waarin men wel niet veel beter zien, maar dan toch hooren kan, hebben wij niet meer zoo groote behoefte om gissingen en opiniën te hooren, als ten tijde toen deze brochure uitkwam. Maar daarom is ze nog niet *hors de saison.*

Zij geeft een cordaat en duidelijk overzigt van den stand van zaken — altijd naar de opinie des schrijvers. De hoofdgedachte daarvan ligt besloten in deze woorden:

»Maar als men dan volstrekt oorlog wil, als men dien noodig keurt voor Frankrijk als eene afleiding naar buiten, en voor de dynastie als hare bevestiging door krijgsroem, — als men oordeelt, dat het oogenblik eindelijk gekomen is waarin men kiezen moet tusschen vrijheid of oorlog, als men volhoudt in het geloof dat de oorlog minder gevaren, minder buitensporigheden bevat en minder rampen veroorzaakt dan de vrijheid, laat het dan ten minste een oorlog zijn, die de moeite waard is om te worden ondernomen; dat het een oorlog zij, die teruggeeft wat hij kost; dat het een oorlog zij die Waterloo wreekt; dat het een oorlog zij, die Frankrijk zijne verloren grenzen hergeeft; dat het een oorlog zij, die Europa zijn evenwigt teruggeeft, en een waarachtig evenwigt voor een kunstmatig in de plaats stelt", enz. enz. — In 't kort, E. DE GIRARDIN ziet geen heil in een oorlog tegen Oostenrijk »in 't gevolg van Sardinië". Hij droomt van een oorlog tegen Pruissen en Duitschland, en wel in verband met Rusland, en hij weet dit door allerliefste sophismen althans smakelijk te maken, — want sophismen zijn het. Men ziet er echter uit, waarom Duitschland reden heeft om op zijne hoede te zijn, wanneer althans een gedeelte der Franschen zoo denkt.

Of NAPOLEON III zoo denkt, ik geloof het bepaald niet, hoewel de gebeurtenissen zich nog niet genoeg hebben afge-

sponnen om de plannen des Franschen sphynx duidelijk te onderkennen. De tegenwoordige oorlog schijnt mij een geheel andere te zijn, dan waarvoor DE GIRARDIN hem houdt en zal waarschijnlijk wel binnen Italië beperkt blijven.

Niettemin is het hoogst belangrijk om den zamenhang der verschillende belangen en uiteenloopende wenschen door den scherpzinnigen publicist uiteengezet te zien. Ook is de vertaling door eene ferme hand gedaan.

5 Mei 1859. D—D.

De Munten der voormalige Graafschappen Holland en Zeeland, alsmede der heerlijkheden Vianen, Asperen en Heukelom, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend; door P. O. VAN DER CHIJS, *Hoogleeraar-Directeur van het Munt- en Penning-Kabinet der Leydsche Hoogeschool. Uitgegeven door* TEYLERS *tweede Genootschap. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1858. *In 4to. Met 44 platen. f* 12 - :

Er zijn takken der wetenschap, wier nut terstond door het groote publiek wordt ingezien, omdat hare werking vrij onmiddellijk is. Maar er zijn ook takken der wetenschap, waarvan dat niet zoo dadelijk gezien wordt, en welker beoefening daarom werkelijk ondankbaar mag genoemd worden. Onder deze laatsten mag zonder schroom de numismatiek genoemd worden, en ik moet zeggen, dat hare beoefenaars daaraan veel schuld hebben. Het groote publiek beschouwt de numismatiek als eene aardigheid; even als er menschen zijn, die allerlei vogels in hunne *volière* willen hebben, zoo zijn er ook die gaarne muntjes en medailles in kastjes bewaren, om die eens aan hunne kennissen te kunnen laten kijken. Ik geloof dan ook dat vele verzamelaars alleen uit aardigheid de numismatiek beoefend hebben, zoodat bij hen van het groote gewigt dat deze heeft als hulpwetenschap voor de geschiedenis, niets in aanmerking komt.

Niet beter kan het belang der numismatiek voor de geschiedenis worden ingezien, dan bij het lezen van het groote werk van onzen grooten penningkundige, Prof. VAN DER CHIJS, waarvan wij hier het zesde deel aankondigen. Daarin wordt in zulk eene mate en op zulk eene wijze gepragmatiseerd, dat

zelfs zij die nooit ofte nimmer iets aan numismatiek gedaan hebben, zonder verveling en met zeer veel nut voor hunne historische kennis het werk lezen kunnen.

Dit zesde gedeelte van den kolossalen arbeid van den Professor-Directeur omvat een groot deel onzer historie; het vangt aan met de alleroudste tijden, en wel met de beschrijving van muntjes welke de Schrijver gist dat aan DIRK VI moeten worden toegekend; het doorloopt den geheelen grafelijken tijd, en eindigt met de pacificatie van Gend. Even als in de vorige deelen is de Schrijver met de grootste naauwkeurigheid te werk gegaan, en van de handschriften welke hij onder zijn bereik had, is een vruchtbaar gebruik gemaakt.

Voor beoordeeling van dit werk is meer plaats noodig dan de Redactie van dit tijdschrift zou mogen afstaan, en meer autoriteit, dan Ref. zich tegenover een man als Prof. V. D. CHIJS zou durven aanmatigen. Eene eenvoudige aankondiging zij dus voldoende, welke Ref. besluit met er op te wijzen, dat men wel in de eerste plaats aan de bekwaamheden en het geduld van Prof. V. D. CHIJS bij deze uitgave veel verpligt is, maar dat ook het Genootschap, 't welk dit uitgebreide werk uitgeeft, en dat doet op zulk eene onbekrompen wijze, aanspraak heeft op de dankbaarheid van allen wien de beoefening der geschiedenis van ons vaderland en van hare hulpwetenschap, de numismatiek in 't bijzonder, dierbaar is.

Een Reisgezelschap. Novellen van J. J. CREMER. *In twee Deelen. Haarlem*, de Erven Loosjes. 1858. *In 12mo.* 4, *VI*, 260; 6, *VI en* 253 *bl.*, *met* 2 *gelith. titelvignetten.* *f* 3-:

Met CREMER vóór zich te zitten is een groot genot; maar niet als men hem recenseren moet. Hij is ongetwijfeld *en vogue* gekomen, en wanneer een recensent zich nu maar ééne aanmerking veroorlooft, die niet louter lovend is, dan heeft hij kans, om als een vitter, een nijdigaard, een *vilis alienae obtrectator laudis* uitgemaakt te worden. Toch zal ik met den moed dien een goed geweten geeft, mijn hoofd aan dien storm wagen.

CREMER heeft opgang gemaakt onder ons publiek, en, zoo geheel en al deel ik in dat gunstige gevoelen, dat mij dit een

verblijdend teeken is, dat de goede smaak nog niet geheel en al bij het Nederlandsche volk is weggehandeld, weggeromantiseerd of weggeslapen. Ofschoon in letterkundige vorming en genialiteit bij een VAN LENNEP, SCHIMMEL, DE BULL of eene TOUSSAINT achterstaande, mag hem met volle ruimte rang worden toegekend onder de oorspronkelijke schrijvers waarover ons vaderlandsch hart zich verblijden mag — enkele getuigen, dat wij, schoon geen letterkundig volk bij uitnemendheid, toch ook niet ganschelijk onletterkundig zijn. En daarom mag hij met volle regt nevens hen gesteld worden, omdat hij in *zijn genre* uitmuntend is. Dat *genre* moge niet tot de verhevenste behooren, het is geheel gepast voor zijn aanleg en zijne gaven; hij heeft zijne natuur geen geweld aangedaan, en van daar hebben zijne voortbrengselen eene frischheid en ongedwongenheid, die altijd goed doet.

CREMER is in den volsten, en ook in een goeden, zin, een populair schrijver, populair in zijn onderwerp, in zijne levensbeschouwing, in zijn vorm. Terwijl anderen zich op den historischen roman, zoo geheel overeenkomende met ons meer positief karakter, toeleggen, kiest hij den zederoman tot zijn terrein, die *per se* meer binnen het bereik van allen valt. Maar het is een zederoman, die volstrekt te huis behoort op onzen vaderlandschen bodem. België heeft zijn H. CONSCIENCE waarmede C. ten onregte gelijk gesteld wordt, want hij heeft gelukkig dat mystische, zoete en liefelijke niet. In Frankrijk is het niet denkbaar zijn *genre* goed vertegenwoordigd te vinden, het zou daar niet te huis zijn. Een EM. SOUVESTRE, die hem in vele opzigten nabij komt, is zelfs reeds eenigzins eene vreemde verschijning in het land, waar de romans naar conventionele vormen worden gemaakt, fabriekmatig als de horologes in Zwitserland. Maar dat eenvoudige en toch fijne gevoel vindt men niet bij den geraffineerden, geestigen Franschman.

Ook in Duitschland ken ik er geen, die zijn *Geistesverwandte* genoemd kan worden. In zeker opzigt doet hij denken aan de rigting door AUERBACH geopend met zijne *Dorfgeschichte.* Maar toch weêr wat hemelsbreed verschil! De Duitscher wil altijd de *intrigue* fijner spinnen dan hij kan, en den inhoud diepzinniger maken dan hem gegeven is. CREMER is in zijne *Betuwsche Novellen* tevreden met den boer te geven zoo als

hij is, en jaagt naar geene philosophische *Tendenz*, maar vergenoegt zich met u hartelijk te doen lagchen.

Juist dat gebrek aan diepzinnigheid is dus CREMERS deugd en maakt zijne populariteit. Hij heeft eene menschenkennis juist *ad captum* zijner lezers. Dit punt is nog al gewigtig; blijven wij er een oogenblik bij staan. Is CREMER een fijn menschenkenner? Ja! fijn, scherpzinnig, maar niet geniaal. Hij copiëert met frappante juistheid zeer fijne, meestal onopgemerkte trekken der menschelijke ziel, even als de photographie u een volkomen gelijkend portret van papa en mama heeft gegeven, maar zonder dat zelf scheppende, wat een eigenlijke portretschilder heeft. Meesterlijk b. v. is in het tweede verhaal, »De vriend van den huize", die uiterst alledaagsche, maar toch zoo ware liefdesverhouding tusschen SUUS en BAREND FLITZ. Die, — hetzij ik het zeggen mag of niet — ploertigheden, ontzettend prozaïsche kleinigheden, die karakteristieke gezegdetjes, — zij zijn allen zoo precies en precies wat wij dikwijls rondom ons zien, dat het niet nalaten kan ons te frapperen, die zoo juist weêrgegeven te vinden. Ja bijna zou ik zeggen, dat dit verhaal het meest ware en beste van het bundeltje is.

Twee dingen zijn er vooral, waarin de kracht van CREMER bestaat. Vooreerst juist deze photographische naauwkeurigheid en microscopisch fijne opmerkingsgave. Kleine hoekjes in het menschelijke hart, die een ander ja ziet, maar niet opmerkt en der aandacht niet waardig keurt, gaan voor zijn oog niet verloren, en hij weet ze *en relief* te brengen op eene wijze, dat ze u inderdaad opmerkenswaardig voorkomen, en door de aardige voorstelling alle idée aan kleingeestige opmerking verre blijft. De ziel des dagelijkschen menschen en de gewone loop des dagelijkschen levens zijn rijk aan allerlei kleine eigenaardigheden, en op elke bladzijde weet CREMER u te amuseren, door ze u in zijne tafereelen weêr te geven. Tot de taal toe die hij zijne personen laat spreken is, zonder platheid, geheel wat werkelijk iemand van dien stand in die positie zegt, — zoo verschillend van de akelige stijve taal en boeksche *zamensprekingen*, waarvan onze nog al houterige literatuur zich zoo bezwaarlijk schijnt te kunnen losmaken. Door die fijne opmerkingen aangaande de kleinste bijzonderheden van het dagelijksche leven doet hij wel eens aan DICKENS

denken, zonder zijne vermoeijende, overprikkeld fijne observatie-gave te hebben, wiens zenuwachtig gestel in het bewegen van een blad, of het rommelen van een wagen dikwijls zoo onnoembaar veel hoort, dat het u groen en geel voor de oogen wordt. Soberder, maar voor mij althans behagelijker, is CREMER als hij b. v. het zachtkens versterven van den kokenden ketel tot eene levende stemme maakt, die hij allernatuurlijkst spreken laat (II, 152).

Ten andere reken ik zijne zachtmoedige levensbeschouwing als een karakteristieken trek in zijne romans. Zijne opvatting van zaken en personen heeft iets goedaardigs en gemoedelijks, dat ons een aangenamen indruk geeft. Het is niet zeldzaam en ook geheel natuurlijk, dat wie de gave heeft om niet alleen te zien, maar ook op te merken wat er rondom hem voorvalt, zooveel ellende en bespottelijkheid moest zien, dat er iets bitters in zijn toon, iets kwaadaardigs in zijne spotternij komt. Bij CREMER niet; hij ontdekt u de kleine, *mesquine* en zelfs belagchelijke zijde des menschen en toch is zijn toon niet sarcastisch, zijne spotternij geen geesel. Vooral in »De vriend van den huize" is het een meesterstuk om zulk eene in den hoogsten graad burgerlijke liefdesbetrekking zoo voor te stellen, dat ze niet bespottelijk wordt. Zoo ook in »RITTER'S HANS" dat gevoel, die liefde, van den man voor zijn ouden knol. Dat »HANS — ouwe weerlich", men hoort het hem zeggen. Juist in zulk soort van karakters nog het goede op te sporen, die nog belangwekkend te maken, — u, bijna tot tranen toe, deel te doen nemen in een sukkel als FRANS WILLEMS, een philister als BAREND FLITZ, een ruwaard als RITTER, een tooneelcomiek en een ouden dorpsschoolmeester, — in 't kort paarlen te zoeken en te vinden, waar een ander niet om denkt, dat is CREMER'S kracht. — Niet dan een gevoelvol man, — van een niet weekelijk maar toch teêr, niet gekunsteld maar onbedorven gevoel — vermag zulke tafereelen, als er in menigte zijn, en zulke portretten uit te werken.

Maar in die, als ik het zoo noemen mag, lagere spheren van het menschelijke hart, daarin beweegt zich CREMER bij voorkeur, daartoe bepaalt zich zijne menschenkennis uitsluitend. Zal hij het meer grootsche spel der hartstogten schilderen, begeeft hij zich in de hoogere spheren des morelen levens, dan verheft hij zich niet boven het alledaagsche. Zoo

b. v. JOOST VAN MEERLE: deze is een booswicht, meer niet; wij hooren van hem niets dan laags en gemeens, zoo erg als het zelden wordt aangetroffen, want geen mensch is zoo in hart en nieren boos en slecht, of er zijn nog wel verborgen en gemaskeerde hoekjes in, waar een puntje goed is overgebleven, dat een meer of min wanhopigen strijd voert. Dien strijd, die dikwijls zoo gecompliceerde tegenstellingen en onverklaarbaarheden in het karakter des boozen voor het oog des lezers te doen bloot komen; hem de verschillende draden, die het morele mechanismus in beweging brengen, te doen kennen, — dat moet het streven des romandichters zijn, zoo hij zulke figuren ten tooneele voert. Nu is J. V. MEERLE niet anders dan een automaat, die aan één draad in beweging wordt gebragt en alleen akelige figuren doet zien.

Om dezelfde reden is de Burgemeester VAN BAVIK ook een weinig verdienstelijk beeld. Ja het is wel duidelijk, dat de schrijver u een rijk begaafd man heeft willen schetsen, maar aan den eenen kant maakt hij er een ideaal van, aan den anderen kant blijft hij in de uitwerking, in de gesprekken en toasten die hij hem in den mond legt, de brieven die hij hem in de pen geeft, de hoogdravende bladzijden die hij hem in zijn dagboek schrijven laat, — verre achter bij hetgeen hij blijkbaar aan hem wil toekennen. Alleen in de meer gemoedelijke *scène*, waar hij aan FLITZ zijne benoeming mededeelt, is CREMER weêr te huis. — Ook de diplomaat BROLET en JEANNETTE, zijne dochter, zouden figuren kunnen zijn waar iets in zit, maar het komt er niet uit. Dat zijn zieletoestanden, die boven CREMER's magt schijnen te zijn.

Die beide laatste figuren leiden ons tot een ander punt, ook — tot mijn leedwezen moet ik het erkennen — eene zwakke zijde van onzen schrijver. CREMER's novellen zijn godsdienstig; dat is de doorgaande toon. Zij zullen menigeen stichten, zooals men het noemt, maar met de stichting van een ouden goeden braven dorpsdominé. Wij moeten braaf zijn, op God vertrouwen, en gelooven, — ziedaar den ganschen inhoud van zijne theologie, juist wat het grootste deel der menschen ook genoeg is en van daar zal het wel in den smaak vallen. Maar vraagt men, is hij genoeg doorgedrongen in de hoogere spheren van het godsdienstige leven, dat hij regt zou hebben om in geschrifte zich daarin te wagen, dan moet ik bepaald

»neen" antwoorden. Als GEERTJE haar zoon troost, dan is het perfect, maar als de eindelijke overwinning van het lang en geweldadig onderdrukte goede in het hart van WILLEM VAN MALE geschetst moet worden — eene overwinning, die niet zonder grooten strijd, terugvallen en wonderlijke tegenstellingen kan plaats hebben — dan is het schooljongenswerk in vergelijking van hetgeen CREMER anders levert. Niets beter waarlijk is de voorstelling van den twijfelaar BROLET en zijne zonder godsdienst opgevoede dochter, die ook *par baguette magique* in kinderlijk geloovigen bekeerd worden. Ik wil in het midden laten of zulke bekeeringen in het werkelijke leven even ligt te vinden zullen zijn als in de romans, of latere jaren zullen kunnen aanvullen waar het bij de opvoeding geheel aan ontbroken heeft, maar dan is het altijd eene metamorphose van gewigt en zal het geloof des twijfelaars eene geheel andere kleur en wending hebben dan dat van eene brave oude keukenmeid. De later geloovige zal dezelfde man zijn die hij vroeger was in zijn ongeloof, alleen hij zal dezelfde zaak van een ander standpunt beschouwen, — en juist de moeijelijk te beschrijven wijze hoe de oude mensch in den nieuwe geheel weêr te vinden is, — zou de schrijver, die zich aan zoo iets waagt, moeten voorstellen. Kan hij het niet, dan blijve hij zich bepalen tot burgerlijke, maar daarom niet minder lieve beelden, als GEERTJE, de oude schoolmeester SCHELTING, enz.

Evenzoo is ook het bestraffende, het geeselende element, de gave om den slechtaard een zoo gelijkend beeld voor te houden, dat het hem moet treffen, en om de kleine maar erge bespottelijkheden der menschen in het ware licht ironisch ten toon te stellen, CREMER's krachtigste zijde niet. Baas SCHOREL, J. V. MEERLE, Baas TINK zijn akelige sujetten, meer niet; de hardvochtigheid en wufte wereldzin van de Douairière VAN TAL mag wel niet als overdreven beschouwd worden, maar is toch niet piquant voorgesteld. Over het algemeen is dat verhaal, — waaraan trouwens C. zelf mindere waarde schijnt te hechten — het minste; de beelden dier dames zijn niet subtiel afgewerkt, vooral de jonge dames spreken wat erg bout en wat veel.

Wat eindelijk de eigenschappen betreft, die meer tot den vorm der dichting behooren, — in de uitwerking, in de *détails* is CREMER's trant allerliefst. Ik kan de vele trekken, invallen,

uitdrukkingen, enz. niet aanteekenen, die u bij het lezen onwillekeurig doen zeggen: »dat is aardig uitgedrukt", want hun getal is *legio*. Losheid en natuurlijkheid is CREMER's deugd. Een comische tint ligt ook in zijne natuur, die hier wel minder geprononceerd uitkomt dan in de *Betuwsche Novellen*, maar toch genoeg om den lezer in vrolijke luim te houden, — wilt ge het *humor* noemen, mij is het wel. Zijne ironie blijft echter maar zoolang goed, als zij binnen de grenzen zijner eigenaardige gemoedelijkheid blijft; slaat hij tot het sarcastische over, dan komt er minder van teregt. — Echter ware het wel te wenschen, dat CREMER iets minder grappig wilde zijn, want nu vervalt hij dikwijls in het zeer alledaagsche, gelijk b. v. de aardigheid van SALOMO's kat (II, bl. 156). Gedrukte grappen moeten altijd van eenigzins beter allooi wezen, dan die waarmede men zich in het gesprek kan tevreden stellen. Zijn stijl is bij de losheid en ongedwongenheid toch zoo goed, dat het onbeleefd zou zijn hem met enkele onnaauwkeurigheden achterna te dragen; — misschien laat ik dit ook *gemakheidshalve* (II, 175).

Nog al veel heb ik van CREMER's »Reisgezelschap" gezegd, — ook somtijds minder goeds, niet om veel op hem aan te merken, maar omdat hij eene meer uitvoerige beschouwing verdient. Vergeet niet, dat een recensent, al is het

Es ist ein Recensent! schlagt ihn todt, den Hund!

wat kras, toch altijd eene lastige bestie is, die met een geheel ander oog moet zien, dan de lezer, die het boek voor vermaak in de hand neemt. Altijd blijft CREMER een schrijver, wiens lieve 12°tjes de zeldzame eer ruimschoots verdienen van eene blijvende plaats te vinden in alle vaderlandsche boekenkastjes.

D—D.

De jonge Weduwe. Uit het Engelsch van R. MACKENZIE DANIëLS, *Schrijver van »De Kardinaalsdochter", enz. Twee Deelen. Amsterdam*, de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1859. *In 8vo.* 252 *en* 237 *bl., met gelith. titelvignet. f* 4 - 90.

Men zegt wel eens, dat de Engelsche romans laboureren aan een begin, dat alleen de hoop op beter den moed kan geven, om door te worstelen. Dat is dan toch hier het geval niet. Het Examen in het *Marischal-College* en de tehuiskomst

van den afgewezen GERALD MACOIR is al aanstonds boeijend en lief. — Doch de eigenlijke liefhebbers doet men geen genoegen met den loop van het verhaal hun vooruit te zeggen, dus zullen wij dien hier niet resumeren. Wat voor soort van roman wij hier hebben is eerder de vraag.

Nu dan, een roman tweede classe (ik neem vier classen aan, behalve de classe prul). Onze Schot, — want dat schijnt de schrijver te wezen — is geen DICKENS, THACKERAY of KINGSLEY; maar toch een veelgelezen, goede Engelsche romanschrijver, van het *genre* sociale romans, — mits niet opgevat in den zin van socialistische romans. Uit de Engelsche, hier de Schotsche aristocratie, de middenclasse en den regtsgeleerden stand kiest hij bij voorkeur zijne typen en stelt ze u voor met die meêdoogenlooze hardheid, die bij onze Britsche naburen eene zekere mode is. — Van »De Schotsche Erfdochter" (dien ik echter niet gelezen heb) heb ik wel eens tamelijk ongunstig hooren spreken; daarom zou ik vermoeden, dat deze »Jonge Weduwe" beter is. Althans er is zeer veel aardigs in en er is gezorgd voor eene zeer boeijende *intrigue*. Dit schijnt echter ook juist de zwakke zijde van M'KENZIE DANIËLS te wezen, dat hij wat al te zeer door erg verschrikkelijke of erg gelukkige gebeurtenissen den lezer tracht te boeijen, zonder daarbij de noodzakelijke gave te hebben van door de wijze der voorstelling hem te doen vergeten, hoe onnatuurlijk ze eigenlijk zijn.

Overigens heeft hij een merkwaardig sterken *Anstrich* van Dickensianismus. Beschouwt men dit als louter naäperij dan is het niet zeer uitlokkend. Maar het heeft er meer van, dat hij ook grootendeels van nature tot denzelfden trant gekomen is, hoewel toch altijd het lezen van DICKENS blijkbaar ook op hem geïnfluenceerd heeft. Op enkele plaatsen (b. v. II, bl. 126, het phantaseren over het getik van de klok) is de aardigheid daarvan wel eens mislukt; en vele typen, als b. v. de slaperigheid van Lord BRANTOME, de twee procureurs PYKE en FILE en deze laatste met zijne zuster, enz., zijn wat te grove carricaturen om waar te zijn. Maar DICKENS — wat men ook daartegen zegge — caricaturiseert ook dikwijls te sterk, en onze schrijver staat alleen daarin verre bij hem achter, dat hij niet evenzoo door de nieuwheid en verrassende originaliteit zijner invallen u het overdrevene doet voorbijzien. Maar

anders geheel dezelfde methode om u de dwaasheden der menschen duidelijk te maken.

Het moet dan zijn dat de kleine en groote bespottelijkheden en gebreken, die men overal ter wereld opmerkt, in Engeland meer monstrueuse proporties hebben, of, wat meer waarschijnlijk is: DICKENS heeft het in de mode gebragt, om van elk karakter maar ééne, liefst de bespottelijke eigenschap, in het oog te vatten en die alleen te schilderen, met voorbijzien van de andere, die dat bespottelijke òf vergoeden òf verklaren kan. Hoe waar dan ook zulke schildering moge zijn, is zij altijd overdreven, omdat zij eenzijdig is. Amusant is het echter, en dat kan men onzen schrijver inderdaad ook noemen. Hier en daar mag hij digt bij de grens van het flaauwe komen, doorgaans is hij niet onaardig.

Dat geniale fijne van DICKENS ontbreekt hem ongetwijfeld, maar hij houdt u toch ook aangenaam bezig. Terwijl DICKENS belangstelling voor zijne hoofdpersonen weet in te boezemen door in de diepste diepte van hun karakter verborgen aantrekkelijke eigenschappen te openbaren, vergt M. D. minder inspanning van uwe gedachten. Hij maakt zijne heldin en zijn held tot een paar in 't oog springend heerlijke idealen, de eene door vrouwelijke schoonheid en deugd, den ander door uitnemendheid in al wat den man tot sieraad strekt. Maar daarom doet het u toch ook groot genoegen, dat het lieve paar na vele en gruwelijke ongevallen door het lot (en niet minder door eigen ongehoorde domheid) op hunne hoofden opeengestapeld, eindelijk een geluk vinden, zooals het wel niet bestaat, maar waarvan het toch zoet is te lezen. Daarbij is er een sterk godsdienstig element in, echter van Engelsche snede en minder bruikbaar voor een Hollandsch hart; het werkt wel sterk, maar wat mechanisch. De liefde tot het Christendom is wel in staat om MACOIR een zendelingstogt naar de Kaffers te doen ondernemen, onder omstandigheden dat een ander ziel en zaligheid er aan wagen zou om te huis te blijven, en ook later is hij het model van alle predikanten, maar uit zijn geheele karakter, zijn doen en laten zou men anders zulk een krachtig godsdienstig leven niet vermoed hebben.

Vele aardige zelfs lieve trekken (hoewel het gevoelvolle blijkbaar niet in des S. karakter ligt), ook mislukte grepen zou ik nog kunnen signaleren — ook in de vertaling — maar

wij zullen het maar bij deze algemeene beschouwing laten. Ik stel u den roman voor als eene gave van aardigen ordinairen Engelschen *humor* of vinnigheid, met piquante avonturen in den geest der Fransche romantiek toegekruid, die der vertaling boven vele anderen waard was, en dien gij met genoegen lezen zult.

Uit het Matrozenleven. Door FR. GERSTÄCKER. *Uit het Hoogduitsch vertaald. Rotterdam.* Otto Petri. 1857. *In 8vo.* 230 *bl.*, *met in staal gegrav. titelvignet.* *f* 2 - 40.

Met niemand is het aangenamer reizen, dan met FR. GERSTÄCKER. Ook hier neemt hij ons weder mede op reis. Hij doet ons zien, hoe het er in 1850 uitzag te Sydney, toen nog in de eerste phase der groote goudhistorie, waarvoor Australië zich met vlugge vaart eene plaats heeft gekocht onder de volkeren. Kapt. OILYT ligt met zijn schip, den *Boreas*, in de haven van Sydney; het is er een van den ouden stempel, een ruwe barribal, die het volk behandelt niet beter, dan hij zelf is. Gij ziet het ruwe leven aan boord, maar ook het noodzakelijke gevolg: de matrozen deserteren en willen naar de goudmijnen en laten den kapitein in den steek, juist als hij wil vertrekken. De alleraardigste *scène* der ontvlugting, de kunsten en laagheden van den kastelein van het Gouden Kruis, de inhaligheid der Sydneysche policie, die den kapitein uitzuigt even als de kastelein de matrozen; de interessante rondzwervingen door Sydney bij nacht, om de deserteurs te vangen, en de eindelijke vangst der arme drommels, vormen als het ware de eerste periode. — Eindelijk wordt de reis naar Calcutta aangevangen en kapitein OILYT is nu natuurlijk dubbel zoo bar en slecht als anders; in de Torresstraat komt een storm, en de daaruit volgende schipbreuk is de gepaste ontknooping van het treurige drama tusschen den onmenschelijken kapitein en den ietwat vreemden HANS. Nu zijn de banden der strenge scheepstucht in zoo verre geslaakt, dat een drietal matrozen durven doorzetten, om bij den mishandelden HANS te blijven, wien de kapitein op het verlaten schip wil achterlaten. Zij beproeven hunne redding op hunne wijze, en komen, na avontuurlijke omzwervingen, op de noordelijke kust

van Australië, en alles behalve aangename kennismaking met de wilden, eindelijk te land op een Engelschen schoener, die hen opneemt.

GERSTÄCKER's manier is genoeg bekend. Zijn doel is niet om diepe karakterstudiën te geven, maar om te verhalen, en de boeijende natuurlijke wijze waarop hij dit doet, is zijne verdienste. De zoo moeijelijk juist weêr te geven eigenaardigheden van den zeeman en het zeemansleven worden dikwijls meesterlijk geschetst; de verschillende tooneelen, die hij u doet zien, zoowel op het land als op het schip, zijn uitgewerkt met die levendigheid en geestigheid, die GERSTÄCKER eigen zijn. Zijne populariteit in Duitschland is dan ook wel verdiend, en zoo men althans niet meer verlangt dan een verhaal dat door inhoud en aardigen vorm u bezig houdt en boeit en nog eenige land- en volkenkennis op den koop toegeeft, dan zal men niet onvoldaan het boek wegleggen.

De goede smaak des Heeren uitgevers heeft ook voor eene zeer nette uitvoering en vrij goede (een redelijk getalletje kleine germanismen uitgezonderd) vertaling gezorgd. Jammer, dat hij op den titel een vignetje heeft geplaatst, dat de liefhebbers van wulpsche tooneelen in het denkbeeld zou brengen dat zij hier hunne gading zullen vinden, terwijl het brave meisjes en brave voogden zou afschrikken. Zóó is het boek toch inderdaad niet. Wel maakt het u tamelijk van nabij bekend met het leven der ligtekooijen in Sydney, maar toch zóó, dat men er zich niet aan behoeft te ergeren, want wulpsche tafereelen geurig te malen is hier volstrekt het doel niet; alleen verhalen, schetsen, wat nu eenmaal werkelijkheid is, zonder zedeprekersdeclamaties en zonder sentimentaliteit, doch naar waarheid.

Wij zijn zeer laat met deze aankondiging: welnu! die dezen roman dus nog niet gelezen, of in zijn leesgezelschap genomen heeft, doe het dan nu.

Cadsandria. Zeeuwsch Jaarboekje voor 1859, *verzameld door* J. H. VAN DALE *en* H. M. C. VAN OOSTERZEE, *Leden der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde. Nieuwe Serie. Tweede Jaargang. Te Schoondijke, bij* A. J. Bronswijk.

1859. *In post 8vo. XLIV en 176 bl., met gelith. titelplaatje. f* 1 - :

Wederom kondigen wij met groote ingenomenheid een nieuwen jaargang van *Cadsandria* aan. Wat den kalender betreft, de Redactie heeft onze opmerking omtrent het afwezig zijn van het historisch element in dien van den vorigen jaargang niet ongegrond gevonden, en eene verandering gemaakt welke in ons oog eene verbetering is. In het mengelwerk hebben wij veel aangetroffen, dat hier geheel op zijne plaats genoemd worden mag en grooten lof verdient. Eene biographie van REINIER DE KLERK, *Gouverneur-Generaal van Neêrlandsch Indië*, een Middelburger van geboorte, wordt ons geschonken door den Redacteur VAN OOSTERZEE; het is eene belangrijke bijdrage, welke alweder iets toebrengt tot de vervulling eener bestaande behoefte, die zich in het gebrek aan levensbeschrijvingen van de landvoogden onzer coloniën, vooral van hen die na het midden der voorgaande eeuw leefden, openbaart. De heer J. VAN DER BAAN leverde eene beschouwing over twee dichters, JOHAN MOORMAN en ANDREAS ANDRIESSEN, beiden in Staats-Vlaanderen geboren, en die beiden veel hebben toegebragt tot de verbetering onzer Nederduitsche Psalmberijming. Ook aan hem zijn wij dank schuldig voor zijne belangrijke bijdrage. — *In den Polder* is de titel van een stukje van den heer C. VAN E. VAN DER BILT LA MOTTE, dat in dit jaarboekje het romantische *genre* representeert; veelzijdig is het schoone dezer bijdrage; er is waarheid in deze teekening, levendigheid in de voorstelling, uitmuntende strekking in dit verhaal. — De *Schets van Staats-Vlaanderens westelijk deel* in 1604, door Dr. H. A. CALLENFELS, *Eene Zuidbevelandsche overlevering*, en *Wenderburg*, door H. M. C. VAN OOSTERZEE mogen zeer geschikte bijdragen voor een Zeeuwsch Jaarboekje genoemd worden. — De stukken van den Redacteur J. H. VAN DALE zijn, zoo als zich verwachten laat, hoogst belangrijk; maar het eerste, de *Tiendweigering van de vrijlaten in Aardenburger ambacht, beooster en bewester Ee, in* 1477, is wel wat te veel dorre historie, om het in eene verzameling als *Cadsandria* te plaatsen; terwijl het tweede: *Een blik op het Sluis der XV*e *eeuw*, alleen voor Sluizenaars van waarde is, of ten minste alleen begrepen worden kan door hen die het Sluis van den

tegenwoordigen tijd kennen. Een platte-grondje van deze stad in plaats van het vlakkerige lithographietje dat nu voor den titel van dit jaarboekje geplaatst is, zou deze bijdrage ook onder het bereik van anderen gebragt hebben.

Op eene na zijn de dichterlijke bijdragen in *Cadsandria* van zeer min allooi; als die eene noemen wij *De Banneling*, door Vrouwe DAVID; de overigen zijn minder dan middelmatig; er zijn er twee bij van Mr. A. F. SIFFLÉ.

Het uiterlijke van dit boekske is even nederig en netjes als bij den vorigen jaargang.

Handleiding voor de Evolutiën en Manoeuvres met de drie wapens vereenigd, door Jhr. B. VAN MERLEN, *gepensioneerd Generaal-Majoor. Opgedragen aan Z. K. H. den Prins van Oranje. Met twee uitslaande platen. Te Zalt-Bommel, bij* Joh. Noman en Zoon. 1858. *In roijaal 8vo.* 6, *II en* 106 *bl. f* 2 - 40.

De bekwaamheden van den generaal-majoor VAN MERLEN zijn algemeen erkend, en menigeen zal met leedwezen gezien hebben, dat onaangename gebeurtenissen dezen ervaren officier vroeger aan het leger ontnomen hebben, dan men mogt verwachten. Dubbele sympathie verdient zekerlijk de heer VAN MERLEN, nu hij, ofschoon althans naar zijne eigen meening verongelijkt, zijne talenten aan de dienst des vaderlands wijden blijft, en deze *Handleiding*, niettegenstaande het gebeurde, met bescheiden eerbied aan 's Konings zoon opdraagt.

Het geschrift zelf voorziet in eene bestaande behoefte; zooals de geëerde schrijver in zijne voorrede zegt, is het algemeen bekend, dat tegenover den vijand »1°. eene brigade of meer brigades infanterie nimmer alleen op zich zelven, maar steeds met de beide andere of een van de beide andere wapens verbonden, optreden, en 2°. dat eene brigade afzonderlijk optredende, zich nimmer in het gevecht op eene linie stelt, maar op twee liniën, ja somtijds nog met eene reserve opgesteld wordt. Hiervan uitgaande, heeft men in Oostenrijk de linieschool doen vervangen door een voorschrift, waarin men niet alleen vindt voorgeschreven, hoe men zich moet opstellen, hoe eene evolutie moet uitgevoerd worden, maar ook het nut en de toepassing daarvan in algemeene regels vindt aangeduid,

alsmede hoe men bij het exerceren en bij het manoeuvreren tegenover een veronderstelden of werkelijken vijand te werk moet gaan." Zulk een voorschrift, van hoe groot belang ook ontbrak tot nu toe aan ons leger, en Jhr. VAN MERLEN heeft in deze behoefte voorzien door deze *Handleiding* zamen te stellen, waarbij hij het Oostenrijksche reglement tot leiddraad gebruikt heeft, maar de wijzigingen welke dit voor ons leger behoefde, niet uit het oog verloren heeft.

Voor eene bepaalde recensie van dit werk te zorgen, is de pligt van andere tijdschriften; de aard van het onze laat dit niet toe. Eenige opmerkingen welke wij onder het lezen maakten, mogen wij echter niet achterhouden.

Op bl. 10, § 6, vinden wij verschil tusschen den tekst en de daarbij behoorende Fig. 1 op de plaat; de tusschenruimte tusschen de colonne wordt in den eerste op 12 ellen, in het tweede op 10 ellen bepaald.

Dergelijk verschil tusschen tekst en plaat merkten wij ook op bl. 12, § 12, met de daarbij behoorende Fig. 2 op de plaat; de tusschenruimte tusschen de bataillons is in den tekst 205—135=70 el, terwijl de plaat die als 85 el aanwijst.

Op bl. 11, § 10, stuitten wij op eene onduidelijkheid, welke echter zoo het woord *vuur* door de uitdrukking *artillerie-vuur* verklaard wordt, is opgelost.

Zou bl. 31, waar voor de tusschenruimte tusschen de stukken 10 passen wordt opgegeven, dit niet eene verschrijving zijn voor 10 ellen?

In Fig. 23, naar welke bl. 52 verwezen wordt, hebben wij te vergeefs naar de rigting AB gezocht.

Wanneer wij bl. 49, § 107, lezen, kunnen wij de bescheiden vraag niet onderdrukken, vooral wanneer wij de daarbij behoorende Fig. 20 beschouwen, of de tekst daar niet wat uitvoeriger had behooren te zijn.

Op bl. 53, § 110, is de uitdrukking *het midden* niet zeer precies; en wat op bl. 54 aangaande de eerste linie gezegd wordt is in den aanvang zeer onduidelijk, evenzeer als op bl. 51 bij de tweede linie, waar de vier manoeuvres welke de infanterie bij het uitkomen van het defilé te maken heeft worden opgegeven, de zin zich schier niet vatten laat.

Opmerkingen van dezen aard zouden wij meer kunnen maken. Over het algemeen vinden wij dat de schrijver op sommige

plaatsen wel wat uitvoerig te werk gaat, en herhaalt wat in algemeene opmerkingen had kunnen zijn opgenomen, terwijl hij op andere plaatsen door te weinige uitvoerigheid aan de duidelijkheid van zijn werk schade doet.

De *Handleiding* van Jhr. VAN MERLEN verdient echter alle aanbeveling. Wij eindigen onze aankondiging met den opregten wensch, dat het den bekwamen man nog lang moge gegund zijn, om ook in den tijd zijner eervolle rust het vaderland zijne diensten te bewijzen.

Neêrlands Vloot en Reederijen, *door* H. SWEYS, *Kapitein expert van Veritas. Tweede Jaargang. Te Rotterdam*, *bij* P. M. Bazendijk. 1859. *In kl. 8vo.* 220 *bl.* *f* 1 - 50.

Het groote nut van eene goede statistiek wordt dagelijks meer gewaardeerd. Wij hebben daarvan onlangs nog weêr een bewijs gezien in hetgeen ten dien opzigte ook van regeringswege wordt gedaan.

Voor een volk als het onze, dat bij uitnemendheid zeevarend genoemd mag worden, kan dus eene goede statistiek van de in ons land te huis behoorende schepen en reèderijen niet anders dan zeer welkom zijn.

De Heer SWEYS heeft door het andermaal zamenstellen van bovengenoemd werkje weder eene zeer prijzenswaardige bijdrage tot deze statistiek geleverd; hij heeft zich bijzonder naauwkeurig van zijne taak gekweten; wij hebben zijne orde en juistheid bewonderd; terwijl den uitgever alle eer toekomt voor de netheid van het uiterlijke.

Voor de statistiek en de belangstellenden zoude dit werkje echter nog meer waarde hebben gehad, indien er een kort overzigt ware bijgevoegd van het getal schepen op de verschillende plaatsen te huis behoorende, hunne tonnemaat en voor welke vaart zij geschikt zijn.

Dit alles is nu wel is waar uit het bovenstaande werkje op te maken, doch het aan te wijzen zoude den zamensteller niet zooveel moeite hebben gekost als ieder ander.

Voor reeders, gezagvoerders en ieder die belang stelt in onze scheepvaart, geeft dit werkje een duidelijk overzigt over onze geheele vloot en reederijen. Wij twijfelen niet of velen zullen het zich aanschaffen, daardoor den zamensteller voor zijne vele moeite beloonen en hem lust geven om op dien weg voort te gaan.

Aanleiding tot de eerste kennis van de Beginselen der Cijferkunst. Door L. VAN DER WILK, *Onderwijzer in het Geref. Burger-Weeshuis te Utrecht. Utrecht*, C. J. Heil. 1858. *In kl. 8vo. VI en 59 bl. f* :-25, *en de Antwoorden hierop f*:-10.

De Schrijver verklaart in het voorberigt er grooten prijs op te stellen, dat de kinderen door eigen oefening leeren en dat het onderwijs niet bloot in geheugenwerk moet bestaan. Wij kunnen ons in dit opzigt zeer wel met hem vereenigen, en het was natuurlijk dat wij eenige hoop koesterden door de pennevrucht van dezen Schrijver bevredigd te worden in onze verwachting. Immers bij al het goede dat van ons lager onderwijs te zeggen valt, is er nog veel, vooral wat het onderwijs in het rekenen betreft, wat anders kon zijn en wat anders moet worden, zal het werkelijk vruchtbaar zijn voor het leven.

Verlangend gingen wij voort nader kennis te maken met de middelen door den Schr. aan de hand gedaan; doch al heel spoedig begon onze hoop te verflaauwen. In plaats van een radicaal middel wordt ons in een nieuw gewaad en onder eenigzins veranderden vorm een rekenboekje aangeboden, dat naar onze schatting met vele der bestaande niet eens op ééne lijn kan geplaatst worden. — Zonder voorafgaande oefeningen in het tellen, naar aanleiding van de tafel der eenheden of getallen van PESTALOZZI, moet het kind al dadelijk met het zoogenaamde cijferen beginnen; het schrijven en uitspreken van getallen moet het benoemen der hoeveelheden, het kennen van de bestanddeelen door verdeeling en ontbinding, niet voorafgaan maar volgen. Wij zijn al te zeer overtuigd dat een onderwijs, waarbij dit, om welke reden ook, wordt uit het oog verloren, geen doel zal treffen, en zullen ons steeds tegen alles verklaren, wat *dien* gang in het onderwijs bevorderlijk kan zijn.

Wilt gij, waarde lezer! een staaltje van de wijze waarop deze Schrijver den kinderen de zamentelling geleerd wil hebben, zoo schrijven wij een gedeelte uit dien regel af. »Komt er uit eene rij eene som grooter dan 9, zoo zet men het cijfer aan de regterhand van die som onder de zamengestelde (voor zamengetelde) kolom en de overige cijfers telt men bij de volgende kolom tot het einde; de som van de laatste kolom wordt voluit geschreven." Vindt gij dit niet regt ontwikkelend?!

En dan die reeks van kleine opgaven, als de som te vinden van 4, 3, 1, van 1, 2, 3, 4, van 1, 2, 3, 4, 5, enz., terwijl men op de vorige bladzijde het jaartal 1858 in Rom. cijfers heeft moeten slikken. Met de overige regels is het niet veel beter gesteld. — Van de 4 hoofdregels met *geheele* (welligt moet dit zijn *benoemde*) getallen worden eenige ophelderingen gegeven. Die bij de vermenigvuldiging kwamen ons allezins geschikt voor. Opgaven worden niet gegeven; men wordt hier verwezen naar de voorstellen van G. H. GEERLIGS 1e St. — Met betrekking tot het zoeken van den grootsten gemeenen deeler vinden wij: »Regel. Deel het grootste getal door het kleinste, den vorigen deeler door elke rest en herhaal dit zoo lang tot de deeling opgaat; de laatste deeler is de begeerde." En deze alles behalve duidelijk gestelde regel wordt gevolgd door: »De reden, waarom men aldus doet, ligt in de meetkunde." Waarlijk wij gelooven niet dat wij meer staaltjes behoeven te leveren om bij onze lezers ons ongunstig oordeel over dit voortbrengsel van den Heer VAN DER WILK te regtvaardigen. Wij moeten wenschen, dat het in weinige handen kome en dat geen onderwijzer het als model bij zijn onderwijs gebruike; terwijl wij van den Schrijver zelf hopen, dat hij zich in zijne mondelinge verklaring, bij aandachtige studie van een der verschillende werken, die bij ons over de theorie van rekenen bestaan, moge beijveren om dit gedeelte van zijn onderwijs toch vooral ontwikkelend en vruchtbaar voor het leven te maken.

Tijdschrift voor Wis-, Natuur- en Werktuigkunde, onder Redactie van J. ACQUOY, H. W. BLOEM, D. W. HINSE, A. VAN OTTERLOO *en* R. VAN DE WEERD. 1e *en* 2e *Aflevering. Amsterdam*, C. L. Brinkman. 1858. *In gr. 8vo.* 64 *bl.* *f* 1-25 *per jaargang.*

Rekenlust. Tijdschrift voor aanvankelijke Beoefenaars der Wiskunde, uitgegeven van wege de Afdeeling Zeeuwsch-Vlaanderen westelijk deel van het Ned. Onderw.-Genootschap. Eerste jaargang. 1e *en* 2e *Aflevering. Schoondijke*, A. J. Bronswijk. 1858. *In kl. 8vo.* 32 *bl.* *f* :-50 *per jaargang.*

Wij zijn steeds het gevoelen toegedaan geweest, dat het medewerken in tijdschriften, zooals wij hier aankondigen, voor

den jeugdigen beoefenaar der bedoelde wetenschappen van het uiterste belang is; daarom zijn ons de beide aangekondigde werkjes welkom, en volgaarne willen wij medewerken om de aandacht van meer anderen er op te vestigen.

N°. 1 schijnt eene voortzetting en uitbreiding te zijn van het bestaande tijdschrift voor Reken-, Stel- en Meetkunde, dat van wege de afdeeling Noord-Holland van het Ned. Onderw.-Genootschap bij A. HOOGENBOOM wordt uitgegeven. Het is verdeeld in twee afdeelingen, de eene is aan Natuur- en Werktuigkunde, de andere aan de zuivere en toegepaste Wiskunde gewijd. Het doel der Redactie met de eerste afdeeling is om jeugdige beoefenaren van natuur- en werktuigkunde eene geregelde gelegenheid te verschaffen om aan de oplossing van vraagstukken, welke op de eerste waarheden der natuur- en werktuigkunde, berusten hunne krachten te beproeven, ten einde zich te kunnen vergewissen of die waarheden en wetten door hen goed zijn begrepen en worden toegepast, terwijl zij in de tweede afdeeling door het opgeven van vraagstukken van wat moeijelijker aard aan velen, die reeds eene zekere hoogte in dat vak bereikt hebben, voortdurend stof tot verder onderzoek aanbiedt. De eerste aflevering bevat, behalve eene inleiding, eene verzameling van tafels van verschillenden aard, ten einde de medewerkers in staat te stellen om zelf de noodige gegevens op te zoeken en de eenparigheid der antwoorden te beproeven.

Verder treft men er ook nog eene reeks van formules aan, die, hoewel zeer kort, evenwel over het algemeen verstaanbaar genoeg zijn, om den medewerker van dienst te wezen. De tweede aflevering bevat de beredeneerde oplossing van de vroeger opgegeven vraagstukken. Zoowel in de eene als andere afdeeling treft men menige duidelijke en degelijke oplossing aan, waaruit voor velen nog al wat te leeren is.

N°. 2 is meer bepaald bestemd voor *„aanvankelijke"* beoefenaren der wiskunde. De Redactie heeft gemeend dit in de voorrede stellig te moeten doen uitkomen, ten einde daardoor eene beschuldiging van zich af te werpen, als ware het haar streven een ander, reeds bestaand, tijdschrift en wel dat van wege de afd. Noord-Holland bij A. HOOGENBOOM, afbreuk te doen. Zonder in eene beoordeeling te treden van de redenen, welke de gevoeligheid der Redactie zoo zeer hebben gaande

gemaakt, meenen wij haar te moeten raden om van de zuiverheid harer bedoeling liever het bewijs te leveren in haren arbeid en in de stipte nakoming van hare belofte, om alleen voor eerstbeginnenden, dat is zeer eenvoudig, te werken. Wanneer zij dit doet, dan twijfelen wij geenszins of hare bemoeijingen in dezen zullen niet overbodig, maar voor velen zeer nuttig zijn.

De eerste aflevering bevat verder een opstel over de Chinesche cijferkunde(st), dat ons, om verschillende redenen, niet zeer beviel. De weinige practische waarde, de wijze van behandeling en de soms gewaagde gevolgtrekkingen, bragten ons wel eens aan het wankelen of de Redactie wel doordrongen was van de kennis aangaande de eerste behoeften van aanvankelijke beoefenaren der wiskunde. Ook in de opgaven kwamen daarvan sporen voor. Enkele liepen voor beginners te hoog; vele waren zeer gepast. — De oplossingen in de tweede aflevering voorkomende zijn vrij goed. De Redactie zorge echter vooral voor duidelijke en goed beredeneerde oplossingen.

Het getal medewerkers zoowel van het eene als van het andere tijdschrift is niet groot. Jammer dat slechts zoo weinigen van de aangeboden gelegenheid gebruik maken, en nog zoo velen zich terughouden. Het is waar, sommigen mogen zich oefenen zonder daarvan te doen blijken in de lijst der medewerkers; doch in den regel gaat die medewerking niet met dien ijver vergezeld, welke de anderen bezielt wanneer nog de laatsten ontbreken, en hoeveel leeren zij niet bij het onderzoek, dat in 't werk wordt gesteld om de zwarigheden te overwinnen, die hun in de oplossing der overschietende vraagstukken nog in den weg staan.

Wij aarzelen niet de beide aangekondigde tijdschriften aan te bevelen aan allen, die belangstellen in de beoefening der opgenoemde vakken; maar doen die aanbeveling tevens vergezeld gaan van eene aansporing om hunne leerlingen, kweekelingen of ondergeschikten niet bloot inteekenaars, maar zoo veel in hun vermogen is medewerkers te doen worden. Het begin moge niet geheel bevredigend wezen, wat het aantal der opgeloste vraagstukken betreft, bij volhardenden ijver en herhaald onderzoek zal het telkens beter gaan, en ongemerkt zal men allengs eigen worden met de verschillende waarheden en hare toepassing in tallooze gevallen van het dagelijksche leven.

Juiste inhoudsbepaling van ladingen turf, steenkolen, zout, steen, enz., door middel der wiskundige (?) waterplaatsing, ten dienste van Fabriekanten, Aannemers van publieke werken, Timmerlieden, Metselaars, enz., door H. EISMA, *geëxamineerd Scheepsmeter, Rijksroeijer en Ambtenaar der 1ste Klasse bij 's Rijks belastingen te Dokkum. Te Leeuwarden, bij* H. Kuipers. 1858. *In kl. 8vo.* 28 *bl. f* : - 40.

Bij het openslaan van dit boekske vielen ons dadelijk twee verklaringen van geschiktheid en aanbeveling van bovenstaand werkje in het oog; de eerste van H. LOBRY & Co. en B. WOLTRING en de andere van H. O. HEIDA, allen fabrikanten te Dokkum. De practische strekking schijnt dus reeds te zijn uitgekomen bij de toepassing, die gemelde heeren van deze inhoudvinding hebben genomen of laten nemen. Na eene beknopte uiteenzetting van de grondslagen waarop deze inhoudsbepaling, die evenmin als vele andere eene *juiste*, maar eigenlijk eene benaderde is, berusten, gaat de Schrijver tot de eigenlijke methode over, bestaande in eene aanwijzing hoe de verschillende metingen op het schip moeten genomen worden en op welke wijze uit die metingen de inhoud is te vinden. Door een paar voorbeelden wordt de gestelde regel opgehelderd. Alles is goed en over het algemeen bevattelijk voorgesteld, zoodat ieder, die geen vreemdeling in het uitvoeren van gewone berekeningen is, zich zonder veel moeite de voorgeschreven handelwijze zal kunnen eigen maken. — Of echter de methode van den Heer E. wel zoo geheel nieuw is en in eene erkende behoefte voorziet, meenen wij te moeten betwijfelen, wijl men toch zoowel bij het Rijk als bij andere instellingen van de wetten der waterweegkunde in dit opzigt een zeer geschikt gebruik maakt, en er, al is het dan niet in een afzonderlijk geschrift, in vele werken over wiskunde, scheepsbouw, enz. minder of meer uitvoerig over gehandeld wordt. Men zie hierover No. 101 en 102 van de »Volksbibliotheek" bij H. W. WEYTINGH, 1858, uitgekomen, DE HARTOG en anderen.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Daar het ons doel volstrekt niet is, om in eene polemiek te treden met de rigting door de Vereeniging van den Dageraad met meer ophef dan goeden uitslag vertegenwoordigd, bepalen wij ons met de aankondiging van »Een Bliksemschicht der XIXe eeuw. Met een portret van R. OWEN. Amst. R. C. MEIJER. 1859. (*f* 4-75)." Het behelst herdrukken van de drie organen, waardoor zij, of liever meer in het bijzonder de Heer RUDOLF CHARLES, naar buiten heeft gewerkt, die evenmin licht hebben verspreid als de bliksem waarmede de titel ze schijnt te willen vergelijken, en die hun cadre nog ruimer stelden dan De Dageraad, zoodat zij behalve Deïstische ook onverschillig »Materialistische, Pantheïstische etc. etc. (*sic*) stukken" wenschten op te nemen. 1°. Het verbond der vrije gedachte. 2°. De regtbank des onderzoeks. 3°. De Tijdgenoot op het gebied der rede, — zamen een lijvig boekdeel met eene bonte verzameling van allerlei stukken van heele of halve geestverwanten dier philosophie *d'un ordre inférieur*. Daar die tijdschriften het evenmin als hun redacteur hebben kunnen volhouden, is dit het eenige blijvende wat het nageslacht er van zal kunnen bespeuren, — en in zooverre is de uitgave zeer gepast.

Gewerd ons thans een *complete Jaargang* van *De Waarheid, Bijbelsch Geschrift ter bevordering van kennis en godzaligheid*, door Ds. MOLENAAR, *te Arnhem*, *bij* J. W. SWAAN, wij vonden in dit vervolg slechts bevestigd wat door ons in dit tijdschrift, 1858, bl. 404 v., 't zij ten voor- of ten nadeele van 't begin gezegd is. Daar dus eene nieuwe aankondiging eene bloote herhaling der vroegere zou moeten worden, meenen wij volle vrijheid te hebben onze lezers eenvoudig naar deze te verwijzen. V. P.

Mr. B. COHEN, Advokaat te Groningen, schreef eene Hollandsche Dissertatie over den *Lijfsdwang in Handelszaken* (Leiden, J. W. VAN LEEUWEN. 1859). Hij gaat daartoe de geschiedenis na, onderzoekt de vraag voor welke schulden en aan welke personen de lijfsdwang kan worden ten uitvoer gelegd, en eindelijk leert hij hoe ze wordt geëxecuteerd en

geschorst of opgeheven. Gaarne bevelen wij deze compilatie aan omdat ze volledig en duidelijk is, doch gelooven dat de schrijver beter had gedaan om op den titel van zijn werk niet te zeggen, dat hij alleen over den lijfsdwang in handelszaken spreken zou; zijn boek toch is veeleer eene beschouwing van den lijfsdwang in het algemeen. De statistiek die zijn werk volgt is zeer interessant, en toont hoe weinig gebruik van dit onpractische regtsmiddel wordt gemaakt, waarvan de afschaffing dikwijls niet ten onregte is verlangd.

Bij al hetgeen over de Gemeentewet is en nog wordt geschreven, ontbrak ons nog een doorloopende commentaar op die belangrijke wet. Wel is waar bezitten wij de belangrijke uitgave van BOISSEVAIN, maar deze is alleen geput uit de beraadslagingen, en verscheen kort na de afkondiging, zoodat de schrijver de practijk niet heeft kunnen raadplegen. Mr. C. DE JONGE gaf nu te Zierikzee bij S. OCHTMANN een Commentaar in het licht over de eerste 119 artikelen der wet, en dus niet over het minst belangrijke gedeelte. Doch hopende dat hij ons ook het tweede gedeelte schenken zal, haasten wij ons zijn arbeid belangrijk te noemen en aan te prijzen. Voor eene doorloopende beoordeeling is een dergelijk werk uit den aard der zaak niet geschikt, wil de beoordeeling niet grooter worden dan het werk zelf; maar dit kunnen wij verzekeren, dat wij bij de lezing van de meeste der aanteekeningen het boek met vertrouwen aanbevelen, er onze literatuur mede gelukwenschen en hopen, dat het tweede gedeelte ons niet onthouden worde.

De geleerde Dr. G. D. J. SCHOTEL heeft aangevangen een tijdschrift uit te geven, dat op onbepaalde tijden, naarmate er stoffe is, zal uitkomen. Het is getiteld: *Dordrecht*, en is gewijd aan de geschiedenis van die aloude stad en wat daarmede in betrekking staat; het is tevens eene poging om de oude documenten welke tot opheldering van *Dordrechts* historie dienen kunnen te verzamelen en voor vernietiging te bewaren. In de eerste aflevering vinden wij eene uitvoerige en belangrijke mededeeling omtrent *Het geslacht* VAN DER MIJLE, waarbij eene zeer nette afbeelding van het wapen van die beroemde familie gevoegd is. Verder geeft de zamensteller, onder den

titel *Allerlei*, verscheidene opmerkenswaardige aanteekeningen, welke allen op oude gebruiken in *Dordrecht* betrekking hebben, of eenige belangrijke antiquiteit in die stad tot onderwerp hebben.

Moge de geleerde verzamelaar spoedig weder genoeg stoffe hebben om eene tweede aflevering van dit tijdschrift het licht te doen zien.

Het is te kort geleden, dat wij de eerste uitgave van *Jan Faessen*, door LODEWIJK MULDER, met groote ingenomenheid begroetten, dan dat wij noodig zouden hebben veel te zeggen over de tweede uitgave daarvan thans in de Guldens-Editie (Arnhem, bij D. A. THIEME). Wie zich ons toen uitgesproken oordeel (Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 521) herinnert, zal zich niet verwonderen dat de behoefte aan eene tweede uitgave zich zoo spoedig heeft doen gevoelen. Wij voor ons verheugen ons er zeer over, als een bewijs, dat een boek zoo eenvoudig en degelijk als een roman zijn kan en inderdaad lief en onderhoudend, en bovendien van echt Hollandschen geest en inhoud, de sympathie gevonden heeft die het verdient.

De »Tafereelen uit het Drentsch Dorpsleven, door C. VAN SCHAICK", hebben een tweeden druk beleefd (Meppel, H. TEN BRINK. 1848. 2 Deelen kl. 8vo. *f* 2-90). Voor tien jaren kwamen ze het eerst uit bij KRUSEMAN voor den dubbelen prijs, en het is gelukkig dat ze thans meer binnen het bereik van iedermans beurs zijn gesteld. Want het is een zeer geschikt boekje voor het volk. De Schrijver, die, voor dat hij zich aan de stralen van de keerkringszon blootstelde, een lieveling van het publiek was geworden, bezit in ruime mate de eigenschap van een aangenaam verhaler te zijn, eenvoudig, zeer eenvoudig, maar aardig. Hij doet in vele opzigten aan CREMER denken, hoewel hij aan de eene zijde minder natuurlijke *finesse* bezit, aan de andere in stijl en inkleeding iets meer afgewerkts, maar ook meer gekunstelds heeft en ook in vlugheid en gemakkelijkheid hem niet evenaart. Doch wat zullen wij tweemaal denzelfden weg loopen? In den Jaargang van 1849 van dit Tijdschrift zijn deze »Tafereelen" reeds uitvoerig genoeg besproken. En inderdaad is het een boekje,

dat ruimschoots verdient na tien jaren nog eens aan het publiek vertoond te worden.

Onder de zeer aangename boekjes om in een uurtje van uitspanning te lezen bevelen wij aan: *Twee Vertellingen* van BERTHOLD AUERBACH. Doesb. W. BECKING. (Zonder jaar — zeer onbehoorlijk!). Netjes uitgegeven en door eene bekende hand los en goed vertaald behelst het een paar tafereeltjes, verleden jaar in AUERBACH's *Familienkalender* verschenen. Het eerste, »GELLERT's laatste Kersweek", is eene uitwerking van de bekende anecdote der eenvoudige hulde door een boer aan den in zijn tijd zoo hoog geschatten GELLERT gebragt. Aan de eene zijde de juiste hoewel eenigzins geïdealiseerde voorstelling van hetgeen GELLERT voor zijne tijdgenooten was, aan de andere zijde die boer, die hier tegen boerenmanier eens zijn boerenhart volgde, zijne krenterige aarzelingen en zielsbenaauwdheid, — zijn meesterlijk geschetst. In het tweede, een dorpstafereel, zal men AUERBACH's lieven trant wedervinden zonder zijne phantastische hoogzwevendheid. — Een enkele flater als b. v. bl. 41: »De Professor *leest* heden niet", voor »geeft geen college", had ik van een gestudeerd persoon — dat is immers de vertaler? — niet verwacht.

Beknopt Leer- en Leesboek voor de Jeugd, over wetenschappelijke onderwerpen, door G. VAN SANDWIJK, *Hoofd-Onderwijzer der stads Burgerschool, te Purmerende. Tweede veel verbeterde druk. Te Purmerende, bij* J. Schuitemaker. 1858. *In* 12*mo*. *f* :-30. — In een bestek van 108 bladzijden worden achtereenvolgens de hierna genoemde onderwerpen behandeld:

I. Wereldkunde. II. Aardkunde. III. Natuurkunde. IV. Levensleer. V. Menschkunde. VI. Zielkunde. VII. Pligtenleer. VIII. Landhuishoudkunde. IX. Handel. X. Scheepvaart. XI. Visscherij. XII. Handwerken.

Het kon wel niet anders, of deze, tot veelzijdige beschouwing aanleiding gevende zaken moesten hier uiterst beknopt worden voorgedragen. Wij zeggen het dan ook onbewimpeld: het geheel ziet er nog al vrij bont uit. Trouwens, dit was te verwachten, wanneer men het doel, hetwelk de Schrijver zich voorstelde, in aanmerking neemt. Hij wilde zijnen medeonderwijzers een leer- en leesboek aanbieden, waarin der jeugd

een kort begrip gegeven wordt van eenige belangrijke wetenschappen en bedrijven, die minder algemeen op de lagere scholen onderwezen worden, en waarvan toch de kennis, zijns inziens, noodig en nuttig is.

Aan den voet der bladzijden zijn vragen geplaatst, welke moeten dienen tot gemak van de leerlingen, die daardoor in de les *zich zelven* kunnen oefenen. Dit is ten minste *de reden*, die de Schrijver voor het aanwezen dezer vragen opgeeft, en dit verwondert ons van een practischen onderwijzer, gelijk de Heer VAN SANDWIJK is. — Wij voor ons (men houde het ons ten goede) beschouwen de vragen als overtollig en ondoeltreffend; want: 1°. zijn onze jongelui in het geheel niet gezind om vragen *tot zich zelven* te rigten, en 2°. zijn vragen als de volgende: »Wat heeft ieder mensch? (bl. 46), Wat is God? (bl. 47), Wat is Gods *overalom*tegenwoordigheid? (bl. 48), Hoe zijn onze ouders, als wij ziek zijn?" (bl. 58) niet zeer geschikt om op de *lagere* scholen beantwoord te worden. Voorts vinden wij dat b. v. de verklaring van het fabriceren der compositiekaarsen (zie bl. 105), die *niet gedoopt*, maar *gegoten* wordén, nog al te wenschen overlaat.

Dit alles belet niet, dat wij het werkje over het algemeen als zeer onderhoudend beschouwen. Het kan met nut gebruikt worden, en wij wenschen het van harte een derden druk toe.

De Heer SCHUITEMAKER geeft, voor weinig geld, goed papier en eene nette uitvoering. Ook hij verdient lof.

Z. 1859. L. A. H.

Boeken zijn niet om in den zak te steken, maar om te gebruiken; maar toch is er eene classe van taalgeleerden die sedert onheugelijke tijden nog maar niet kan afstappen van het idée *zakwoordenboek*. Meestal zijn dat boeken die te groot zijn om in den zak te steken en te klein om een behoorlijk woordenboek te zijn. Maar in den zin van goedkoop woordenboek is het een noodzakelijk kwaad. Wel is waar eene lijst van woorden met eenige beteekenissen er naast, bijna geheel zonder de phraseologische eigenaardigheden der beide talen in aanmerking te nemen — is een zeer gebrekkig hulpmiddel om eene vreemde taal te leeren, maar *f* 1-50 is ook

niet veel. Voor dat geld (en in linnen band voor *f* 1-70) heeft de Heer G. B. VAN GOOR uitgegeven: »A New Pocket Dictionary of the English and Dutch and Dutch and English languages, by A. JAEGER." Wij hebben niet kunnen merken dat het noch ten goede noch ten kwade veel van andere dergelijke woordenboekjes voor schoolgebruik verschilt. Maar dit is zeker, dat de prijs verbazend laag is: de uitvoering is inderdaad zeer net en keurig te noemen, en het behelst ruim 700 bladz. in twee kolommen 12mo. Uit dat oogpunt verdient het hoogen lof.

Er behoort eene zekere naïveteit toe, om de wereld te vereeren met geestesproducten, zooals de Heer P. J. KIKKERT onlangs gegeven heeft in zijne »Raadgevingen aan Landverhuizers naar Noord-Amerika" (Tholen, J. STEENMEIJER. 1859). Hij verzekert stoutweg, dat hij »op grond eener driejarige ondervinding" spreekt en »met de grootste aandacht dit land" (b. v. van het Utah-meer tot de punt van Florida?) »doorreisd" heeft en »alles wat slechts eenigzins zijne aandacht tot zich trok doorzocht" — en discht u nu zulke algemeenheden op, dat ik haast niet kan gelooven dat hij er ooit geweest is. Iemand die zelf aan gene zijde van den Atlanticus het doen en drijven der Americanen heeft gezien, zal niet zoo in het onbepaalde over de Vereenigde Staten spreken, zonder ergens aan te geven, welken staat, welke stad hij bedoelt, waar hij dit of dat, zooals hij voorgeeft, zelf ondervonden heeft; zal niet van »de Hudson" als van eene hoofdrivier van de Unie spreken, of vertellen van het *noord-westelijk gedeelte* der Vereenigde Staten met een gloeijenden tropischen zomer; of schrijven »Massasucht" (Massachusetts) en »help your *selve*", enz. enz. En al ware het maar alleen om den stijl, zou men toch moeten wenschen dat zoo iemand zijn geschrijf ongedrukt liet.

Iets meer kan men rekenen dat dezelfde Heer op zijn terrein is in »Handleiding tot eene zuivere en spoedige beoefening van het kunstmatig Koopmans- of Italiaansch Boekhouden" en wat er verder in den ellenlangen titel volgt. Dat kan ten minste voor eenvoudige winkeliers niet ganschelijk ongeschikt geacht worden, hoewel de vorm van vragen en antwoorden er iets flaauws aan geeft.

BOEKBESCHOUWING.

Het Leven van JEZUS, *den Zoon Gods en den Zaligmaker der wereld, wetenschappelijk-populair beschreven door Dr.* L. S. P. MEYBOOM. *Eerste Deel, Afd. II, Stuk 2 en 3, en Afd. III, met Tweede Deel, Afd. I, St.* 1. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1854, 1857, 1858. *In gr. 8vo.* 545, 533, 560 *bl., te zamen f* 14-70.

Na van de twee eerste boekdeelen van dit belangrijke werk in dit Tijdschrift eene beoordeelende aankondiging te hebben gegeven (*), meenden wij, niet gedurig op de afzonderlijke gedeelten van een zoo uitvoerig werk kunnende terugkomen, te moeten wachten naar de voltooijing van het eerste hoofdgedeelte van het geheel: JEZUS *zoo als Hij uitwendig wandelde.* Dit nu is het geval ongeveer ter helfte van het laatst uitgegeven boekdeel. Het *derde* boekdeel (van het werk D. I, Afd. II, St. 2) bevat het vervolg van JEZUS' *openbaar leven op aarde;* het vierde (D. I, Afd. II, St. 3) *beschouwt* dat hoofdtijdvak van JEZUS' aardsche leven *uit verschillende oogpunten;* het *vijfde* behelst ten deele (D. I, Afd. III) JEZUS *na zijn openbaar leven op aarde*, en ten deele (D. II, Afd. I, St. 1) den aanvang der beschouwing van JEZUS' *inwendig leven.* De beschouwing van dit laatste behoort eigenaardig tot die van de twee volgende boekdeelen, wanneer die zullen zijn in het licht gegeven en daarmede de uitgebreide arbeid voltooid.

Omtrent den inhoud van het voor ons liggende gedeelte kunnen wij kort zijn; alleen zij ter verduidelijking van dien des vierden boekdeels opgemerkt, dat het eene beschouwing geeft van JEZUS' spreken over zich zelven en zijn plan, het tooneel en de bestanddeelen van zijne werkzaamheid, JEZUS als leeraar en volksopvoeder, als Evangelie-prediker, zijne werken, JEZUS als opvoeder zijner Apostelen, zijn wandel voor God en menschen, en levenslot. Het einde der behande-

(*) *Vaderl. Letteroefeningen* 1853, *Boekbesch.*, bladz. 289—301; 1854, ald., bladz. 581—592.

ling van JEZUS' verheerlijkt leven wordt gevolgd door een *Slot*, behelzende *beschouwingen, die het geheel van* JEZUS' *uitwendig leven op aarde betreffen* (t. w. de wonderen, met JEZUS en ten zijnen gevalle geschied), benevens eene *zamenvatting van het geheel* (waarin aangetoond wordt, dat JEZUS' uitwendig leven één geheel uitmaakt, met poging tot aanvulling van de — toch wel niet tot 's Heeren uitwendig leven behoorende — gaping tusschen zijn dood en opstanding, en de gronden worden opgegeven, die tot zijn voortdurend leven en werken in den hemel doen besluiten).

Hetgeen in dat slot naar aanleiding van *Luk.* XXIII: 43, 1 *Petr.* III: 19, 20, en IV: 6 wordt opgemerkt, geeft ons aanleiding om te wijzen op de groote volledigheid, die, gelijk dit *Leven van* JEZUS in het algemeen, zoo ook het hier aangekondigde gedeelte des werks kenmerkt. Zelden wordt iets, dat ter opheldering dienen kan, voorbijgegaan, en is de Schr. blijkbaar voor zich zelf tot volkomen helderheid aangaande al het daarvoor vatbare gekomen eer hij schreef, het gelukt hem meestal, zijne lezers van de juistheid zijner opvatting te overtuigen, ook schoon hij niet altijd — en hoe ware dit ook mogelijk? — die van anderen wederlegt. Op enkele plaatsen niettemin heeft hij ons in dit laatste opzigt onbevredigd gelaten. Zoo gaat hij de eigenlijke opvatting van *Joh.* XIII: 14, 15 als instelling der voetwassching geheel en al voorbij, als ware daarvoor niets te zeggen (*). Zoo wordt mede geene notitie genomen van die opvatting van 1 *Cor.* XV: 6, welke aan het woord ἐφάπαξ zijne eenig ware, overal elders in de gewone vertaling van het N. V. behouden beteekenis, éénmaal, laat behouden en de »500 broederen" aan welke de verrezen JEZUS slechts ééns verscheen, onderscheidt van hen, aan wie Hij zich meermalen openbaarde. Het verwondert ons, dat een zoo ervaren en scherpzinnig kenner van het N. V. zich door eene verkeerde vertaling heeft laten verkloeken, vooral nadat VAN HENGEL zich voor het reeds door BEZA vertaalde

(*) Dat eene naauwkeurige exegese echter zeer sterk pleit voor de eigenlijke opvatting, meenen wij *Godg. Bijdr.* 1846, bladz. 759 volgg. te hebben bewezen. En bij zoo klare beteekenis van de door JEZUS gebezigde woorden verdiende het, dunkt ons, wel eenige vermelding, waarom men de gewone oneigenlijke opvatting volgt.

semel en niet *simul* heeft verklaard. Het *adverb.* ἐφάπαξ wordt elders (*Rom.* VI: 10, *Hebr.* VII: 26, IX: 12, X: 10) en alleen zoo gebruikt, dat het in den sterkst mogelijken zin voor »ééns en ook niet meer dan ééns" wordt gebezigd. Bovendien moet MEYBOOM nog al tot eenige onderstellingen toevlugt nemen om aan eene verschijning van den opgewekten JEZUS aan een zoo groot getal te gelijk, eene voegzame plaats in de harmonistiek aan te wijzen. Het is waar, de duidelijke aanwijzing eener tijds-opvolging door het herhaalde »daarna" maakt het moeijelijk, tusschen de verschijning aan »de twaalve" en eene afzonderlijke aan JACOBUS, die te plaatsen, welke slechts in het algemeen een groot getal »broederen" omvat, aan welke JEZUS na zijne opstanding zich slechts ééns heeft geopenbaard, tenzij men aanneemt, dat toch, schoon het niet in het woord ἐφάπαξ zij uitgedrukt, de verschijning aan die allen te gelijk hebbe plaats gehad. Maar tegen de allergestrengste toepassing van het »daarna" als aanduiding van tijds-opvolging in 1 *Cor.* XV: 5—7 pleit, dunkt ons, de vermelding van »de twaalve" (vs. 5) en »al de Apostelen" (vs. 7), — eene onderscheiding, die wij nergens bevredigend opgelost hebben gevonden. Doch, 't is hier de plaats niet om daarover verder uit te weiden.

Meestal echter bepaalt MEYBOOM zich niet bij het geven van zijne opvatting, maar verdedigt haar tegen anderen, en dat op zeer scherpzinnige wijze. Een voorbeeld daarvan levert hetgeen wij vinden opgemerkt ten einde het gevoelen aannemelijk te maken, dat door »*Galilea*", *Matth.* XXVIII: 7 niet het landschap van dien naam, maar een der toppen van den Olijfberg te verstaan zij, welke top daarvan dien naam zou hebben, dat de weg naar het landschap Galilea er langs of over liep, en er dan ook eene karavansera van dien naam ten behoeve van de Galileesche feestreizigers zou gestaan hebben. *Matth.* XXVIII: 16 zou dan de »berg", waar JEZUS zijne elf getrouwe discipelen bescheiden had, geene nadere plaats-aanduiding, maar eene appositie wezen en dat gedeelte van den Olijfberg door JEZUS bedoeld zijn *Matth.* XXVI: 32. Dit denkbeeld, het eerst zooveel wij weten door HARDUIN voorgestaan, is door C. P. SANDER, Evang. Luthersch Pred. in der tijd te *Rotterdam*, ontwikkeld en verdedigd in een stukje, getiteld: JEZUS, *zijnen Apostelen, op denzelfden dag zijner verrijzenis, in Galilea verscheenen* (*Rotterdam*, bij J. HENDRIKSEN, 1814) en

daar ook aannemelijk gemaakt met aanhaling van reizigers, die verhalen, dat een der toppen van den Olijfberg den naam van *Galilea* droeg. En zeker is het, dat men, dit aannemende, eene menigte zwarigheden ontgaat, door welke de harmonistiek der verschijningen van den herrezen JEZUS wordt gedrukt. Maar 't is eene andere vraag, of men niet doe, wat VAN OOSTERZEE (*Leven van* JEZUS) ten aanzien der identiteit van *Matth.* XXVIII: 9, 10 met *Joh.* XX: 11—17, onzes inziens ten onregte, opmerkt, dat men, om kleine klippen te ontwijken, zich aan grootere prijs geeft. Immers, ἡ Γαλιλαία beteekent overal in het N. V. het landschap Galilea, en het is zonder nadere reden min waarschijnlijk, dat dit woord op deze ééne bladzijde der geschiedenis eene zoo geheel andere beteekenis hebbe, vooral omdat het πορεύειν (*Matth.* XXVIII: 16) vertrekken, op reis gaan, wel een grooteren togt aanduidt dan uit *Jeruzalem* naar den slechts eenige minuten van daar liggenden Olijfberg. Doch aan de andere zijde is het ook waar, dat de twijfel van sommigen (ald. vs. 17) eerder aan eene verschijning op den dag van JEZUS' opstanding, althans aan de Apostelen, dan aan eene latere, denken doet. Scherpzinnig wordt door MEYBOOM hier gebruik gemaakt van het apocryphe evangelie van NICODEMUS en andere berigten. De herhaling van het voorzetsel εἰς, *Matth.* XXVIII: 16, is ons nog de gewigtigste bedenking tegen het door MEYBOOM ontwikkelde redmiddel. De zaak verdient nader onderzoek.

Indien wij eenige proeven wilden bijbrengen van de scherpzinnigheid der opmerkingen, door welke de Schr. een somtijds verrassend licht verspreidt over voorvallen in JEZUS' leven, zou de keuze ons zeer verlegen maken. Ook hier volsta één voorbeeld. Bij de zalving des Heeren te Bethanië, *Matth.* XXVI: 6—13, merkt MEYBOOM het volgende aan ten opzigte van JUDAS' aanmerking, als eene, die niet alleen het gevoel beleedigt, maar ook den toets van het koude verstand niet kan doorstaan. »Ook dan nog is JUDAS' redenering eene drogrede. Het valt niet zwaar, dit aan te toonen. Wat is het, dat volgens JUDAS' bewering had moeten geschieden? MARIA had die zalve moeten verkoopen. Waarom? Om het geld aan de armen te geven. Maar indien het dan van MARIA verkeerd gehandeld was, dat zij de zalf zelve gebruikte in plaats van er geld voor te ontvangen, zou het dan nog niet veel meer

verkeerd geweest zijn van den kooper, dat hij de somme gelds die reeds in zijne handen was, weg gaf voor die nuttelooze zalve, in plaats van ze tot eene aalmoes te besteden? Gij ziet, wat JUDAS aanraadt, is eigenlijk niets anders, dan dat MARIA het kwaad, dat zij nu gedaan had, door een ander had moeten laten bedrijven. Want in hoe vele handen die nardus-olie ook mogt overgaan, één moest ze toch eindelijk gebruiken voor 't geen, waarvoor ze gemaakt was. Had JUDAS nog eene aanmerking willen maken, die een schijn van gegrondheid had, dan zou hij hebben moeten zeggen, in plaats van die zalve voor JEZUS te besteden, moest zij voor de armen besteed zijn geworden. Gebruikt worden moest zij toch altijd — en zoo hier in dit geval dwaling bestond, dan moest deze liggen in de keuze van den persoon, aan wien ze was besteed. En wat hadden dan de armen aan die nardus-olie, waarvan het gebruik naar hunne levenswijze en behoeften volstrekt niet geëvenredigd was? Zeker niet veel. Nu daarentegen was de olie juist tot het doel gebruikt, waartoe zij vervaardigd was. De werkman had er zijne winst van getrokken, er een eerlijk brood voor zijn gezin aan verdiend, en de eerbiedige liefde legde in die gave nog daarenboven eene waardij, die zij in zich zelve geenszins bevatte." Zeer juist zijn de aanmerkingen, die daarop volgen over die bestrijding der weelde, welke nog heden ten dage op dezelfde wijze geschiedt en menig opregt en welmeenend Christen misleidt.

Gelijk voorts MEYBOOM groote eerlijkheid aan den dag legt in het uitkomen voor de zwarigheden, die het eene of andere gedeelte der geschiedenis drukken, zoo toont hij ook zijne scherpzinnigheid om ze op te lossen. Ook hiervan zij een woord gezegd. Eene afzonderlijke beschouwing van de wonderen met JEZUS geschied, omvat zijne geboorte, opstanding en hemelvaart. Ofschoon nu de Schr. teregt opmerkt, dat de geheele persoonlijkheid van JEZUS eene intrede in en een uitgang uit het aardsche leven medebrengt, afwijkende van de gewone orde der dingen, ontveinst hij echter niet, dat de bedenkingen, tegen het eene en andere van de natuurkundige zijde ingebragt, niet met een eenvoudig beroep op het bovennatuurlijke zijn tot zwijgen te brengen. Met betrekking tot 's Heilands geboorte zonder aardschen vader, uit eene moeder alleen, zijn reeds in het eerste Stuk de moeijelijkheden rond

en eerlijk erkend. Hier wordt de Hoogl. MIQUEL aangehaald, ten einde te doen zien, dat de mannen der natuurkundige wetenschap zelven het redelijke erkennen van eene scheppende tusschenkomst der Almagt, ook nog na het ontstaan van de tegenwoordige orde der dingen. En inderdaad, het wegen van zwarigheden moge veel van subjective zienswijze afhangen, wij voor ons vinden veel meer bedenking op de laatste, dan op de eerste bladzijde der geschiedenis van JEZUS' verblijf op aarde; en 't verwondert ons niet, dat LUTHER, ware het dan op anderen grond, de eigenlijke ligchamelijke hemelvaart van JEZUS verwierp, en dat BRENNECKE (*) toevlugt nam tot halsbrekende exegetische sprongen, ten einde te doen gelooven, dat de Evangelie-geschiedenis ook anders moet worden opgevat. MEYBOOM, zeer goed inziende, dat men zich in een »wetenschappelijk-populair" werk in den tegenwoordigen tijd niet met magtspreuken kan behelpen, zegt er van: »Eene vraag, die zich bij het lezen van de verhalen der Evangeliën aangaande JEZUS' hemelvaart aan ons opdringt, is deze: hoe is de Heer opgevaren? Met dat ligchaam van menschelijk vleesch en bloed, waarin de Apostelen Hem bij het laatste zamenzijn voor hunne oogen zagen staan? Uit de woorden van het verhaal kan naauwelijks iets anders worden opgemaakt. En toch weten wij genoeg van den bouw en de gesteldheid der aardsche levende ligchamen, om te kunnen verzekeren, dat voor het bestaan van een menschelijk ligchaam de invloed en de drukking van den dampkring der aarde onmisbaar zijn. Het bestaan van vleesch en bloed buiten den druk van den dampkring der aarde, in den ijlen wereldaether wordt door de wetenschap ten stelligste voor onmogelijk verklaard. Moeten wij ons dan eene oplossing van 's Heeren ligchaam onder het henenvaren denken?"

(*) Wij bedoelen: *Biblischer Beweis, dass JESUS nach seiner Auferstehung noch 27 Jahre leibhaftig auf Erden gelebt ... habe* (Lüneburg, 1819, herdr. 1820). Dit boekje is in het Ned. vertaald (Amsterdam, 1820). „Hij wil," zegt VAN SENDEN, *Verdediging van Bijbel en Openbaring*, I, 325, „eerst ontkennend aantoonen, dat JEZUS niet ten hemel gevaren is; maar men vindt hier alleen, wat duizendmaal reeds wederlegd is." Niet alzoo; de natuurkundige bedenkingen tegen eene ligchamelijke hemelvaart zijn niet „duizendmaal wederlegd", en MEYBOOM is, gelijk wij doen zien, eerlijk genoeg om te bekennen, dat zij niet wederlegd kunnen worden.

.... »En wat antwoord hebben wij? Geen antwoord. Hier schieten onze verbeelding en onze wetenschap te kort. En wanneer menigeen, alleen op deze zwarigheden wijzende, daarin genoegzamen grond meent te vinden, om het verhaal van 's Heeren hemelvaart te verwerpen, dan kunnen wij hem die bezwaren niet wegnemen." Doch daarbij blijft MEYBOOM niet staan: hij neemt de drie genoemde feiten zamen, en ontwikkelt, dat zij in een geloofwaardig licht treden, »zoo men ze in verband brengt met het leven waarin zij voorkomen, met den persoon wien zij treffen (betreffen), en met het doel dat zij moeten helpen bereiken." En na dit te hebben ontvouwd besluit hij aldus: »En vraagt men ons: waarheen is JEZUS opgevaren, en wat is er van zijn menschelijk ligehaam geworden? Wij antwoorden, dat wij het niet weten, maar dat het ook niets ter zake doet. De blijvende waarheid, die den menschen op overtuigende wijze geopenbaard moest worden, is deze: dat de geest onsterfelijk is, door geenen dood te vernietigen, en dat een geest, zoo ontwikkeld, zoo geheiligd, zoo levende als die van JEZUS, niet alleen op aarde in het menschelijke leven eene eervolle en glorierijke plaats kan bekleeden, maar ook voor den hemel, voor hoogeren, uitgebreideren en zaligeren werkkring geschikt is, en na het aardsche leven daartoe overgaat. Dat is in en door JEZUS' opstanding en hemelvaart den menschen van dat geslacht gebleken. De vorm der feiten was naar hun inzigt en hunne vatbaarheid berekend. De waarheid is het eigendom des menschdoms geworden, eene duurzame bezitting, die niet weêr verloren gaat. En al ware nu JEZUS nergens ligchamelijk heengevaren, al is daar boven onze hoofden de troon des hemels niet, zoo als de Joden meenden, al ware JEZUS' menschelijk ligchaam later naar de aarde teruggevallen of in hoogere sfeer verdampt, het doet niets ter zake. Dat ligchamelijk opstaan toch en het ligchamelijk opvaren is slechts de vorm, waaronder de onzigtbare waarheid zich het eerste voor menschen waarneembaar en verstaanbaar maakte. In dien vorm schuilt het wezen der waarheid niet. Is de waarheid zelve maar eerst gezien, waargenomen, gekend en erkend, dan heeft de vorm zijne dienst gedaan, en kan verder zonder schade blijven waar hij wil."

Eindelijk merken wij nog op, hoe schrander MEYBOOM de

bezwaren, die zich bij het lezen van sommige gedeelten der geschiedenis opdoen, weet op te lossen. Ten voorbeelde daarvan wijzen wij op het verdorren, op JEZUS' bevel, van den onvruchtbaren vijgeboom, *Matth.* XXI: 18, 19 (*). Het zestiental bladzijden, aan dat voorval besteed, is niet te veel, als men let èn op het zonderlinge van het gebeurde zelf, èn op het onderwijs, dat JEZUS er uit ontleent. Men zegt: hoe kon JEZUS vijgen aan een boom verwachten, daar het er het saizoen niet toe was? Vergiste JEZUS zich omtrent het al of niet voorhanden zijn van vrucht — strijdt dat niet tegen zijne goddelijke grootheid? Was het vloeken van een levenloos voorwerp, dat niets misdeed, JEZUS niet onwaardig? Is het verdelgende karakter van dit wonder niet in strijd met het behoudende en zegenende van al de overige? Al die bedenkingen worden door onzen Schr. op bevredigende wijze opgelost. Slechts komt het ons voor, dat het volgende, ter wegneming van de laatste zwarigheid, weinig bewijst. »Dit wonder is eene daad, waardoor het leven eener plant wordt vernield. Maar zulke daden zijn er meer van den Heer. Hij verdedigt het afplukken van nog niet geheel rijpe korenaren door zijne Apostelen; Hij gelast PETRUS, den angel uit te werpen en den stater te nemen uit den mond van den eersten visch, dien hij op zal halen, en wiens leven dus daaraan zal worden opgeofferd; Hij laat het toe, dat bij de genezing van den bezetene te Gadara eene geheele kudde omkomt; Hij gelast zijnen discipelen het net uit te werpen, of heen te gaan om het paaschlam te slagten." Van deze voorbeelden kunnen alleen de zwijnen en zoo men wil ook eenigzins de stater gelden; de overige betreffen zoodanige opofferingen van planten of dieren, die in den gewonen loop der dingen dagelijks plaats hebben.

Doch wij mogen niet meer ruimte vragen voor de aankondiging dezer boekdeelen, en behoeven zulks ook niet, daar het werk reeds zoo lang en zoo gunstig bekend is. De aan-

---

(*) MEYBOOM noemt dit „het laatste van die werken, welke JEZUS aan de stoffelijke schepping doet." Doch zoo men het herstellen van krankzinnigen, en ook dit nog slechts tot op zekere hoogte, uitzondert, hebben al JEZUS' wonderen de „stoffelijke schepping" ten voorwerp; en dan is de genezing van MALCHUS' oor de laatste daad van dien aard in het aardsche leven van JEZUS.

merkingen, die wij er op hebben, zijn weinige, en wierden beter aan den Schrijver, dan in eene recensie aan het publiek medegedeeld. Met slechts ééne besluiten wij. In de gelijkenis van de wijngaardeniers, *Matth.* XXI: 33—46, vindt MEYBOOM, op het voetspoor o. a. van VAN OORDT, *Het Kruis van* CHRISTUS, bladz. 53 volg. eene aanduiding, dat de dood van JEZUS niet het eigenlijke doel zijner verschijning, niet de *conditio sine qua non* ter bereiking van het oogmerk dier verschijning was (Boekd. III, bladz. 238), terwijl nogtans een weinig verder (bladz. 248) uit *Joh.* XII: 24 wordt afgeleid, dat het »verbreken van 's Heeren ligchaam" zedelijk noodwendig was om der wereld het leven te geven. Tegenstrijdigheid is er niet tusschen het eene en het andere voor wie een onderscheid maakt tusschen hetgeen geldt aan de zijde van God en aan die der menschen; maar het ware toch, o. i. gepast geweest, ter voorkoming van mogelijk misverstand, op dat onderscheid opmerkzaam te maken.

Het tweede gedeelte van Boekd. V behoort tot de tweede hoofd-afdeeling des werks, naar welker voltooijing wij verlangend uitzien, ook op grond van hetgeen er hier reeds van te lezen is. Wij wenschen den bekwamen Schrijver voorspoed op het voortzetten van zijne allerbelangrijkste taak. Over het uitwendige voorkomen des werks behoeven wij bij 't aankondigen van vervolg-deelen niet te spreken. De stijl is duidelijk, aangenaam, gepast; de taal zuiver, zoodat vlekjes als het boven aangehaalde *zaligeren*, en: »dat JEZUS zich den CHRISTUS genoemd had" (III, 476), zeldzaam zijn.

O. H. M. C. V. O.

Waarheid in Liefde. Godgeleerd Tijdschrift voor beschaafde Christenen. Nieuwe Reeks, bijzonder gewijd aan de opbouwing der Evangelisch-Catholieke Kerk der Toekomst. Onder medewerking van een Godgeleerd gezelschap, uitgegeven door P. HOFSTEDE DE GROOT, L. G. PAREAU, J. SONIUS SWAAGMAN, W. MUURLING, L. S. P. MEYBOOM. *Jaargang* 1858. *Te Groningen, bij* J. Oomkens, J.zoon. 1858. *In gr. 8vo.* 830 *bl.* *f* 8 - : *per Jaargang.*

't Zou een even vervelend als overtollig werk worden, wanneer

wij — gelijk dit bij den eersten Jaargang der nieuwe Serie geveegelijk door ons geschieden kon — onze beoordeeling van 't Groninger Tijdschrift telkens met algemeene beschouwingen over aard en strekking wilden inleiden. Met een verslag dus nopens de afzonderlijke stukken meenen wij allezins te kunnen volstaan.

De bundel wordt geopend met de Verhandeling van Prof. HOFSTEDE DE GROOT over *het onderscheid van vrijheid van wil en van handeling.* Zonder ons voor dit pas opzettelijk in den distelligen strijd tusschen determinisme en indeterminisme te mengen, verklaren we toch te deelen in de publieke opinie, dat het determinisme hier te lande zijne consequentiën te verre, *veel* te verre begint te trekken, en dat eene reactie van bevoegde zijde als een noodwendig *antidotum* moet beschouwd worden. Als zoodanig is, nevens de studie van HOEKSTRA, ook dit — naar gewoonte, smaakvol geschreven — opstel van den Groninger Hoogleeraar, al houdt niet elk zijner argumenten evenzeer steek, der lezing en overweging dubbel waardig. Vooral niet minder intusschen hebben we op met zijne *opmerkingen over den kerkelijken toestand van België*, waaraan later *nog een woord over de worsteling in België* is toegevoegd. Er is in België veel goeds; er is vele mogelijkheid van vooruitgang; er is ontvangbaarheid voor meer goeds, ook voor het vrije Evangelie; er is groote behoefte aan betere kennis van 't Evangelie; in die behoefte moet van buiten, met name uit Nederland, voorzien worden: — deze vijf belangwekkende gezigtspunten zijn met even juisten blik opgegrepen, als met fiksche trekken in 't licht gesteld.

Wanneer we nu naast deze beide stukken het verslag plaatsen van PARET'S PAULUS *und* JESUS, door dezelfde bekwame hand opgemaakt, dan hebben we genoemd wat in onze schatting de meeste waardij, althans de meeste aantrekkelijkheid aan den Jaargang bijzet. In zijne soort is nogtans niet minder geacheveerd de, slechts ten deele van elders ontleende, beschouwing van DOUWES *over* GEORG CASSANDER *en zijne Godgeleerdheid.* Maar, ontzeilt D. reeds niet geheél de klip van te groote uitvoerigheid, waardoor zoovele hedendaagsche monographiën meer vermoeijen dan boeijen, in veel grooter mate treft deze bedenking — hoeveel lofs wij ook anders voor stijl en inhoud over hebben — den om zijne wijdloopigheid in

tweeën gesplitsten arbeid van den jongeren HOFSTEDE DE GROOT over den voortreffelijken CHANNING. En of ook wel die andere, nog gevaarlijker klip der monographiën — de zucht om niet den goede of zelfs uitmuntende in zijn held te vinden — door H. D. G. even gelukkig als door D. vermeden is? De historiebeschrijving, die ons engelen of duivelen in stee van menschen schildert, is helaas! ook na HASE nog niet geantiqueerd.

De *Aanwijzing* van den geleerden DIEST LORGION, *dat men onder de Protestanten sedert* LUTHERS *dood tot de Dordsche Synode in menig opzigt van de goede beginselen der Hervormers is afgeweken*, heeft, voor een deel ten minste, te zeer het voorkomen van een beter in een kerkhistorisch compendium t'huis behoorend overzigt der theologische geschillen gedurende dat tijdvak, dan dat wij — in weêrwil van de daarbij ten toon gespreide rijke zaakkennis — ook haar met volle bevrediging uit de hand konden leggen. Ze is overigens het laatste der grootere stukken, dat ons te vermelden overschoot. Onder de vele kleinere bijdragen, wier optelling en beoordeeling wel niemand van ons vergen zal, maken we te dien aanzien echter eene eervolle uitzondering met de inderdaad *merkwaardige proeve van heerschappij-voering des Staats over de Hervormde Kerk in Nederland tijdens de Republiek*, zóó veelzijdig merkwaardig, dat wij haar gaarne een plaatsje in het *Archief*, als blijvend repertorium onzer Kerkgeschiedenis, hadden gegund.

Het »Overzigt der Godgeleerde Letterkunde", van welks met 1858 begonnen verdeeling over de gezamenlijke vier stukken wij reeds vroeger bij eene anticipatie, die uit ingenomenheid voortsproot, hebben gewag gemaakt, handhaaft zijn welverkregen en gevestigden roem. Even zoo de Uitgever. Hem en meer nog der Redactie onze beste wenschen! V. P.

Godsdienst en Kunst. De afhankelijkheid der laatste van de eerste. Door S. HOEKSTRA, BZ., *Theol. Doct. en Hoogleeraar te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1859. *In gr. 8vo.* 68 *bl. f* :- 90.

De titel herinnert zeer VAN DER HOEVEN, JR.'s *De Godsdienst het wezen van den mensch.* Doch terwijl bij dezen de inhoud zóó consequent aan den titel beantwoordt, dat men,

V. D. H. volgende, het paradoxe *facit:* een ongeloovige, als b. v. D'ALEMBERT, = een dier, zou moeten aannemen, heeft H. het met zijn titel — die toch, strikt genomen, beduidt, dat er zonder Godsdienst geen Kunst hoegenaamd bestaan kan — gelukkig zoo naauw niet genomen. Niet alleen had hij dan immers geene vraag als deze mogen opperen: »Is het niet, helaas! van de betooveringen van de muziek, dat de schandelijkste verleiding zich bedient om haar ongelukkige slagtoffers te bedwelmen en ze zoo in haar netten te verwarren?"; maar hij zelf wil wel uitdrukkelijk de kunst liever »de zuster, dan de dochter van de godsdienst" genoemd hebben. Dit slechts begeert hij aan te toonen, dat het heiligste en edelste — en mitsdien het hoogste — der kunst zonder de godsdienst niet te bereiken zij, daar toch de kunst zich uit het gebied der natuur en des werkelijken levens tot dat der idealen moet opheffen, en de verhevenste idealen juist in de godsdienst, en nergens elders, worden aangetroffen. Is hiermede de betrekkelijke afhankelijkheid der kunst van de godsdienst door H. voldongen, hij wil omgekeerd ook wel de afhankelijkheid der godsdienst van de kunst toegeven, doch niet zóó, dat — gelijk velen in onze dagen met SCHILLER zouden verlangen — aesthetisch en religieus gevoel geïdentificeerd worden, en het laatste in 't eerste gerekend wordt op te gaan. »Wie fijn gevoel heeft voor het schoone, wordt daardoor nog niet zedelijk; want zedelijkheid heeft niet alleen een schoone, maar ook een hoog ernstige zijde en kost langdurigen en moeijelijken strijd. Alleen zal het goede zoowel als de zonde zich bij hem, die aesthetisch ontwikkeld is, in fijner vormen vertoonen."

Der Kunst, die, »meer dan nu geschiedt, door de godsdienst behoorde geadeld te worden", het hooge belang, dat zij bij de Godsdienst — en aan deze, »die in de hedendaagsche humanistische beweging niet of naauwelijks schijnt meê te doen", het hooge belang, dat zij bij de kunst heeft, op 't hart te drukken — ziedaar het treffelijke doel, 't geen H. zich met deze rede, in *Felix Meritis* uitgesproken, heeft voorgesteld, en waarin hij uitnemend is geslaagd.

We hebben zeker onze bedenkingen. Het Heldendicht ná HOMERUS zóó gladweg voor »onnatuur en wansmaak" te verklaren, wil er bij ons geheel niet in; evenmin met het oog op de Romeinen, waar die epitheta ons voor de *Pharsalia* of

Thebais reeds hárd genoeg, maar voor de volschoone *Aeneïs* — regtuit gezegd — wónderlijk klinken, als op den nieuweren tijd, waar, nevens CAMOËNS, onbegrijpelijker wijze ook de groote TASSO door H. is overgeslagen, wiens epos HOMERUS welligt het naast op zijde streeft, en daarenboven — getuige de bezoekers van Italië — reeds alleen voldoende is om H.'s bewering, dat het heldendicht niet meer beantwoordt aan zijne »bestemming om in het hart van 't volk te leven" te schande te maken! Dat »de beschaafden onder ons" zulke meesterstukken »lezen, maar er geen hart voor hebben", mogt wel eens niet sterk voor de fijnheid of louterheid hunner beschaving pleiten; althans zouden wij voor ons dat verschijnsel veiligheidshalve liever op rekening stellen van onze stoomeeuw, die, met looden schoenen haar eigenaardig materiëel terrein verlatende, op hare uitstapjes naar 't vreemde land des geestes maar weinig tijd en geduld — minst nog wel voor uitgebreide dichtstukken — meêneemt, dan op de onnatuur en wansmaak van VIRGILIUS, TASSO of MILTON!

Voorts hadden we ook wel gewenscht, dat H. de talrijke mislukte vertolkingen van SCHILLER's heerlijke *Götter Griechenlands* niet vermeerderd had, door een paar coupletten over te brengen op zoo foeileelijke manier als waarvan de aanhef getuigt:

> Toen gij nog de schoon*e* aard regeerd*e*,
> Wezens ui*t* '*t* bekoorlijk *fabelenland!*

Wanneer ge nu echter daartegenover meer dan ééne fraaije rijmelooze navolging van Israëlitische poëzij in de weegschaal legt, dan houdt ge H. voorzeker zijne onbedrevenheid in 't berijmde dicht, gaarne ten goede.

En, in trouwe! als een regt mag hij dat van u eischen voor zooveel schoons en goeds, als hij in zijn proza u aanbiedt. Een onderwerp, dat tot de aantrekkelijkste tijdvragen behoort, heeft hij voor u met rijke zaakkennis en losse pen ontwikkeld. Proeven daarvan hebben we straks reeds gegeven; gaven we nog meer, 't zou, bij eene brochure van niet zoo grooten omvang, plunderen worden. Elk koope en leze zelf!

Tot het aan die lezing verbonden genoegen zal VAN KAMPEN's correcte en sierlijke uitvoering ongetwijfeld medewerken.

V. P.

Het Gymnasium te Amsterdam. Verslag van den Cursus 1857—1858. *Miscellanea critica, scripsit* N. I. B. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, Gymn. Amstel. Conrector. *Amsterdam.* Seyffardt's *Boekhandel.* 1858. *In gr. 8vo.* 48 *en* 31 *bl. f* 1-:

Even als voor honderd jaren in RUHNKENIUS' tijd blijft ook thans nog de critiek, meer bijzonder de tekstcritiek, bij velen een voorwerp van afkeuring en bespotting. De oude rector, die niet met zijn tijd is medegegaan, vindt het »indigne" dat jongelui de »immortalia monumenta antiquitatis" lezen, eenig en alleen met het doel om emendaties te maken of conjecturen te opperen. Zijn collega die niet begrijpt wat er aan plaatsen, die voor hem zonneklaar waren, te verbeteren valt, houdt staande, dat alle veranderingen geene verbeteringen zijn en laat zoo iets van »nodum in scirpo quaerere" hooren. De dilettant, die nooit eenige emendatie heeft gevonden of kunnen vinden, zegt, dat het »pusillaniem" is zooveel cabaal om ééne letter, ja soms om één leesteeken te maken, voor hem critiek gelijk letterzifterij. Zijn vriend, die 't nooit verder bragt dan XENOPHON's *Anabasis*, is 't met hem eens en geeft bovendien de voorkeur aan aesthetiek boven critiek. En zoo redeneert men, maar ziet, helaas, eene kleinigheid voorbij. Men ziet voorbij, dat tot het wezen van een litterarisch product, zal het in waarheid kunststuk wezen, niet alleen belangrijkheid, degelijkheid, aantrekkelijkheid van inhoud, maar evenzeer, en niet minder, sierlijkheid van vorm behoort; dat er harmonie, zuivere harmonie tusschen gedachte en woord moet bestaan, zal men het »omnibus" — niet »multis", maar — »omnibus numeris absolutum" kunnen noemen; dat... in één woord, HORATIUS in den aanvang van zijne zoogenaamde *Ars poëtica* waarheid, onbetwistbare waarheid heeft gesproken, waarheid, die nog al te dikwijls geloochend en miskend wordt. Met blijdschap begroetten wij daarom de verschijning van het tijdschrift *Mnemosyne* hier te lande en van de *Variae* en *Novae Lectiones* van den Leidschen Hoogleeraar C. G. COBET. Zoo wordt ook hier waardig tegen het Vandalisme der afschrijvers en monniken uit de middeleeuwen gekampt, en gewoekerd met hetgeen hunne beeldenstormerij nog overgelaten heeft. En

bovendien, zoo alleen kunnen de gedenkstukken der oudheid inderdaad »κτήματα ἐς ἀεὶ", zoomals THUCYDIDES zijn werk noemt, wezen, omdat zij door de zuivere harmonie tusschen vorm en inhoud de verbazing van het late nageslacht zullen blijven wekken.

Om die reden moest de titel van KAPPEYNE's werk, *Miscellanea critica*, al aanstonds onze belangstelling gaande maken. De lezing van zijn werkje echter verminderde die ras. De emendaties van den *Plutus*, die hij aangeeft, mogen niet van groot nut verstoken en daarom voor uitgevers nooit geheel overbodig zijn, voor het overige zijn ze niet anders dan verbeteringen van onnoozele drukfeilen, waarvoor de weidsche titel *Miscellanea critica* vrij ongepast schijnt. Wie, die niet geheel vreemdeling is op het gebied der tekstcritiek, ziet niet in, dat 't hoog tijd wordt, dat τίς bij afhankelijke vragen voor ὅστις plaats make, πρῶτος bijv. naamw. van πρῶτον bijw., πρότερος van πρότερον, μόνος van μόνον onderscheiden, in Attische auteurs geen Macedonisch Grieksch gelezen en voor willekeur van taalvorm orde en regelmaat geëerbiedigd worde; is het niet inderdaad belagchelijk een praesens met een futurum te verwarren en toch maar te meenen, dat men eene plaats verstaat en met een »pulchre, bene, recte" zijn boek te sluiten. Wie twijfelt een oogenblik aan de noodzakelijkheid van dergelijke veranderingen, als de heer KAPPEYNE naar aanleiding van vs. 23, 40, 52, 206, 227, 248, 505, 684, verder bij vs. 103, 286, 322, 440, 1186 gemaakt heeft?

Maar er is meer. De verklaring van vs. 98 schijnt mij niet de ware te zijn; waar blijft het partikel πω? of beteekent dat niets? De opmerking bij vs. 117 kan waar zijn, maar evenzeer onwaar; want niet altijd is de analogie boven het gezag der codices te stellen; bovendien bestaat er ook een gewoonte-regt, dat zijne eischen heeft. Wat vs. 498 betreft, ik verwijs den schrijver naar HYPERIDIS *Oratio funebris* van C. G. COBET, pag. 38. In vs. 652 der »Equites, bl. 23, heeft hij een hiaat gelaten, die nog al storend is; de emendatie van vs. 550, bl. 25, acht ik bepaald onnoodig, te meer, daar niet een en dezelfde persoon sprekende wordt ingevoerd, maar twee; die van vs. 51 is onjuist, want de ρ maakt de voor-

gaande vocaal lang; waarom het vers dus veranderd? Dat de ρ inderdaad positie maakt, kan worden bewezen door de compositie van voorzetsels met eene vocaal aan 't slot en verba die met ρ beginnen, om geene andere oorzaak toch wordt de ρ alsdan verdubbeld. Wat de emendatie op bl. 20 betreft, ik zou gaarne voor ταύτης nog τοιαύτης willen lezen en in vs. 26 na vergelijking van plaatsen als SOPH. *Philoct.* 915 en *Trachin.* 474 liever schrijven: »ἀλλ' οὔ σε κρύψω. Ook in § 35 van de *Oratio funebris* van den pseudo-Lysias vind ik καὶ voor κοινοῦ προσιόντος κινδύνου noodzakelijk. Overigens acht ik met den schrijver eene uitlegging als die van BERQK, bl. 29, gaarne een staaltje van verkeerde uitlegging en de emendatie van VAN GENT, bl. 26, een *lapsus calami*. Maar zijn dat nu »miscellanea critica", een naam, die ons aan de uitstekendste critici denken en daarom veel verwachten doet? De lezer oordeele; ik geloof, dat hij, even als ik, bedrogen en teleurgesteld zal uitkomen.

Ten slotte een enkel woord uit de rede, of liever, want dat is veel juister, toespraak van den rector. »De bijval," zegt hij op bladz. 44, »weleer onverdeeld aan de studie der fraaije letteren geschonken, bestaat niet meer; de tijdgeest, die van alle onderwijs onmiddelijk een stoffelijk nut wil trekken en de klassieke studie als een noodeloos sieraad verwerpt, verwaardigt instellingen als de onze niet meer met zijne gunst." Ik weet niet, hoe het in dit opzigt te Amsterdam gesteld is, maar in het algemeen vraag ik, of men dien bijval afmeet naar numerieke meerderheid of naar superioriteit in kennis en wetenschap; naar het »quantum" of naar het »quale" der »plaudentes"; dan: of er inderdaad reden bestaat om beducht te zijn voor den tijdgeest zoo lang er zulke welsprekende pleidooijen als dat van Dr. LAMPING in *De Gids*, van S. A. N. in den *Tijdspiegel*, van Prof. KARSTEN in zijne *Prolusio academica* tegen het utiliteits-principe gehouden worden, en de leuze der utiliteitsmannen »quaerenda pecunia primum, virtus post nummos" nog slechts bij enkelen ingang vindt.

Mei, 1859. H. E. M.

Zes jaren uit het leven van WEMMER VAN BERCHEM, *gevolgd door Iets over onze vroegste betrekkingen met Japan. Twee geschiedkundige bijdragen, door Mr.* L. C. D. VAN DIJK. *Amsterdam*, J. H. Scheltema. 1858. *In gr. 8vo. XII*, 77, 42 *bl.* *f* 1-40.

Geen gedeelte onzer geschiedenis, het geheel en al in nevel gehulde Frankische tijdperk uitgezonderd, is minder in het licht gesteld dan dat, hetwelk de vestiging, uitbreiding en ontwikkeling der magt van de Nederlandsche O. I. C. betreft. Wel vindt men, zoowel in het nog altijd onschatbare werk van VALENTIJN als in andere geschriften eene menigte bouwstoffen; maar eene nog oneindig grooter menigte ligt verscholen in het archief der voormalige Compagnie, de archiven van de onderscheiden Kamers, van het rijk zelf, en zeer zeker ook te Batavia. Daaruit een volledig geheel te vormen ware een onbegonnen, tal van jaren en krachten vereischend werk; maar lof verdient daarom te meer iedere poging tot het ophelderen van een of ander duister punt of het in beter licht plaatsen van een of anderen persoon. Het laatste deed voor eenige jaren Mr. J. L. G. GREGORY, die in een paar zaakrijke opstellen, in 1852 en 1854 in NIJHOFF's *Bijdragen* geplaatst, de aandacht vestigde op WEMMER VAN BERCHEM, een Nederlandsch vlootvoogd uit de eerste helft der zeventiende eeuw, die niet alleen bijna geheel onbekend was, maar omtrent wien de weinige berigten zoo zonderling tegen elkander strijden (althans schijnen te strijden) dat men moeite heeft om te gelooven, dat die man in een tijd leefde en zelfs een werkzaam aandeel had in gebeurtenissen, over welke toch genoeg, zelfs door tijdgenooten, geschreven scheen om althans in het algemeen te weten wie en wat hij was. Men neme slechts dit: VAN BERCHEM zou, vermoedelijk in het jaar 1605, althans niet veel later, tot eene handelsreis naar het eiland Cuba gezonden, op de rivier Sasso door eenige Spaansche schepen zijn aangevallen, en bemerkende dat alle verzet vruchteloos was, de lont in het kruid hebben laten steken, ten gevolge waarvan het gansche voorkasteel van zijn schip weggeslagen werd. Zoo verhaalt NIC. VAN WASSENAER, wiens uitvoerig werk *Historisch verhaal aller gedenkwaardigste geschiedenissen*, enz. door den bevoegden beoor-

deelaar Mr. S. DE WIND (*Bibl. v. Ned. Geschiedschr.*, bladz. 352), wel van »gering belang" wordt geacht, maar blijkbaar wegens den vorm, daar het »meer als eene courant dan als een geschiedverhaal te beschouwen" is — hetwelk het geloofwaardige der mededeeling van een tijdgenoot niet wegneemt. Intusschen heeft de Deventersche kerkleeraar en dichter MOONEN een grafschrift op VAN BERCHEM vervaardigd, dat het heldenfeit zoo voorstelt, dat het noch in de minste bijzonderheid, noch zelfs in de hoofdtrekken met het verhaal van WASSENAER overeenkomt; zoodat zelfs Mr. VAN DIJK in het voor ons liggende stukje bijkans tot de op zich zelve niet waarschijnlijke onderstelling zou meenen te moeten komen, dat VAN BERCHEM tweemalen den brand in het kruid liet steken en op eene wonderdadige wijze tweemaal het dreigende gevaar ontkwam — eene onderstelling, die wij nog niet noodig vinden, mits men onderscheid make tusschen het plat prozaïsche verhaal van een tijdgenoot en eene, veertig jaren later in korte dichtregelen zamengedrongen vermelding in een »grafschrift", dat echter eerst onlangs als zoodanig is gebruikt geworden.

Nog iets: VAN BERCHEM houdt zich eenige jaren in de Nederlandsche Indische bezittingen op, doet er onderscheiden togten, vervult er zendingen bij inlandsche vorsten en verrigt er vele heldenfeiten. Maar hij wordt aangeklaagd wegens kwalijk bestuur op de kust van Coromandel en uit dien hoofde naar het vaderland opgezonden, ten einde zich te verantwoorden. En — hij wordt nog voor zijn vertrek van Bantam aangesteld tot commandeur van het smaldeel, dat hem naar het vaderland overvoert, terwijl hij zelf al de papieren ten zijnen laste medeneemt op de onder zijn bevel staande bodems! Moeijelijk kan men hier aan trouwhartigheid en onbepaald vertrouwen op de eerlijkheid van een aangeklaagde denken; Mr. VAN DIJK spreekt van vermoedelijk gebrek aan geschikte personen, doch merkt tevens op, dat de zaak eene zonderlinge houding heeft.

In het eerste gedeelte van het hier aangekondigde boekje verspreidt Mr. VAN DIJK, ook uit het koloniaal archief, veel licht over de togten en verrigtingen van VAN BERCHEM in Oost-Indië 1610—1616, en heeft daardoor de begeerte niet weinig aangewakkerd, om ook iets meer te weten van zijne latere lotgevallen, omtrent welke weinig bekend is. Als om

de maat der zonderlingheden in zijne levensgeschiedenis vol te meten, verschijnt hij op eenmaal ten tooneele als vice-admiraal van Westfriesland, bij het uitrusten eener vloot tegen de Duinkerkers, in 1628. Hij overleed in zijne geboortestad Doesborgh, den 30sten Mei 1653 in den ouderdom van — ook daaromtrent is onzekerheid, want volgens de Amsterdamsche huwelijks-registers zou hij in 1584 of 1585, volgens het opschrift op zijne grafzerk, in 1581 geboren zijn. Men ziet, het onderzoek aangaande WEMMER VAN BERCHEM is nog ver van gesloten; het stukje van Mr. VAN DIJK is daarom te meer eene belangrijke bijdrage tot de kennis van een nog zoo weinig bekenden Nederlandschen zeeheld, en dus ook tot de geschiedenis des vaderlands.

Het »Iets over onze vroegste betrekkingen met Japan" staat geheel op zich zelf en volgt slechts wegens eene kleine bijzonderheid — twee bijna gelijke namen van schepen — op het andere. Het behelst zeer lezenswaardige mededeelingen ten aanzien der betrekkingen tusschen de Nederlandsche O. I. C. en Japan, beginnende met het zevenmaandig verblijf van DIRK GERRITZ in 1585 in Japan, en loopende tot aan de vaststelling van de zoogenoemde »nieuwe order", 2 Augustus 1641. De uitbreiding onzer betrekkingen tot dat rijk, welke onlangs heeft plaats gehad, doet in deze geschiedkundige bijdrage nog te meer belang stellen en verlevendigt den wensch, dat onze historische literatuur worde verrijkt met eene uit echte bescheiden geputte, volledige *Geschiedenis der handelsbetrekking tusschen Nederland en Japan.*

Vervolg van Mr. JOHAN VAN DE WATER'S *Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht, van den vroegsten tijd af tot het jaar* 1805, *door Mr.* C. W. MOORREES, *Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Kommandeur der Orde van de Eikenkroon, Griffier der Staten van Utrecht en Dr.* P. J. VERMEULEN, *Bibliothecaris der Hoogeschool, Archivaris der Provincie te Utrecht. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1857. *Deel I. Aflev.* 1—4. *f* 1 - 95 *per Aflev.*

Welke beteekenis de Plakkaat- en Charterboeken hebben voor de beoefening onzer Geschiedenis, zal wel aan niemand

onbekend zijn; zij behooren tot de onmisbaarste fundamenten, waarop het gebouw der historie rusten moet, zonder welke men moeijelijk tot een juist inzigt in den toestand des lands in verschillende tijdperken komen kan. Het belang van de uitgave dezer verzamelingen van oorkonden hebben ook onze voorvaderen in de verschillende gewesten van ons vaderland ingezien, en onder bescherming der verschillende besturen werden met prijzenswaardigen ijver van de bewerkers, van de meeste gewesten en ook van enkele steden, de verschillende Placcaten, Handvesten, Keuren en Ordonnantiën verzameld en uitgegeven. Het *Groot Placcaet-Boek* door Mr. CORNELIS CAU uitgegeven en door S. VAN LEEUWEN en anderen voortgezet, de bekende werken van VAN MIERIS en VAN LOON, het *Groot Placcaat- en Charterboek van Vriesland* door den Baron THOE SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG uitgegeven, mogen met J. VAN DE WATER'S *Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht* en eenige anderen ten bewijze strekken, in welke mate men hier te lande zich eene zaak aangetrokken heeft, welke zoo ten volle belangstelling verdient.

Van het laatstgenoemde werk, dat van JOHAN VAN DE WATER, was een *Vervolg* zeer noodig geworden; honderd-dertig jaren zijn voorbijgegaan, sedert het *Groot Placaatboek 's Lands van Utrecht* bij JACOB VAN POOLSUM werd uitgegeven, en meer dan genoeg is er opeengestapeld om de drie folianten van den eersten bewerker met nog een drietal te vermeerderen. Het plan om een vervolg te leveren op deze verzameling was reeds meermalen gemaakt; aan mannen vol ijver en lust tot zulk een uitgebreiden en dikwijls niet zeer aangenamen arbeid ontbrak het niet, maar het kostbare der uitgave was een groot struikelblok voor eene onderneming van dezen aard.

In onzen tijd hebben de Staten der Provincie Utrecht de schouders onder de onderneming gezet. Toen een tweetal mannen, zoowel door hunne erkende bekwaamheden, als door hunne respectieve betrekkingen, uiterst geschikt om het groote werk te volvoeren, hunne krachten daaraan wilden wijden; toen een uitgever gevonden was, waardig om zulk eene classieke uitgave te bezorgen, hebben de Staten door hunne krachtdadige ondersteuning uitgewerkt, dat de prijs van dit *Vervolg* op zeven en eene halve cent per blad, en dus de helft minder dan gewoonlijk te staan komt.

Beoordeelen kunnen wij den arbeid der H.H. MOORREES en VERMEULEN niet; wij kunnen alleen vermelden dat het *Vervolg* op uitgebreide schaal is aangelegd; dat de bewerkers meer zullen doen dan op den titel welken wij afschreven, vermeld wordt, en tot 1810 het werk zullen voortzetten; dat dezelfde wijze van bewerking aangenomen is in het *Vervolg* als welke VAN DE WATER volgde; dat de H.H. KEMINK EN ZOON zoo door druk als papier getoond hebben te begrijpen, dat dit werk langer dienst zal moeten doen dan de meeste andere boeken. Aanbeveling tot aankoop vooral aan besturen van publieke bibliotheken zal wel overbodig zijn, maar een opregten wensch tot moed en volharding aan de bewerkers mogen wij niet achterhouden.

Mijne Zondagen in het Vereenigde Koningrijk. Gemeenzame Brieven uit Engeland, Wales en Schotland, door J. KNEPPELHOUT. *Amsterdam*, P. N. van Kampen. 1859. *Afl. I, II. f* : - 40 *per Afl.*

De heer KNEPPELHOUT heeft in de schoone zomermaanden van 1857 een reisje naar Engeland gedaan, en is nu voornemens ons zijne reisindrukken mede te deelen. Wij kunnen niet anders dan dit voornemen toejuichen. Eensdeels toch heeft de heer KNEPPELHOUT — 't is van vroeger bekend — de dubbele gave van goed te zien en goed te vertellen, en ten andere verdient Engeland in allen deele meer bij ons bekend te worden, dan nu wel het geval is. De poging van onzen tourist om daartoe het zijne bij te dragen, verdient allen lof en alle aanmoediging. Hij bedoelt voornamelijk, om den indruk te schilderen in het bijzonder door de Engelsche en Schotsche natuur op zijn gemoed gemaakt; het uitwendig voorkomen van het land ons te doen kennen. De vorm, dien hij koos, is die van gemeenzame brieven, gelijk men heden ten dage deze losse schetsen en fragmenten noemt, waarbij soms niets anders aan een brief doet denken dan de naam der plaats en de dagteekening aan het hoofd. De fictie is evenwel gemakkelijk en aangenaam, omdat zij van zekere vormen en verpligtingen ontslaat en den schrijver veroorlooft op zijn gemak, gemeenzaam voort te praten. Deze brieven zijn bovendien zondagsbrieven. De heer KNEPPELHOUT berigt dat de

zondag in Engeland tot het aanhouden der correspondentie met verre vrienden niet alleen uitlokt, maar zelfs dwingt, omdat op dien dag alle plaatsen van openbare vermakelijkheid gesloten zijn en men nergens heen kan. Zoo wijdde hij dan ook zijne zondagen aan de briefwisseling, en uit deze (evenwel niet alleen op zondag gehouden, blijkens de dagteekeningen) is het reisverhaal ontsproten, waarvan de aanvang thans voor ons ligt.

Het werk zal uit tien à twaalf afleveringen bestaan, waarvan alleen de twee eersten tot hiertoe verschenen, of althans ons ter hand gekomen zijn. Een oordeel uit te spreken ware dus voor 't minst voorbarig; wij kunnen alleen iets zeggen over den inhoud der twee verschenen afleveringen. Zij bevatten voornamelijk mededeelingen uit en over Londen, en over enkele plaatsen uit de nabijheid dier stad (Greenwich, Hamptoncourt, Sions-house); verder een paar brieven uit Brighton en Sanddown (Wight) geschreven, doch waarin ook bij voorkeur van Londen sprake is. Daar de schrijver zich voornamelijk ten doel stelde, om den indruk der Engelsche natuur op zijn gemoed te schilderen, is het misschien wel wat zonderling, dat hij zoo goed als niets zegt van het door hem bezochte, schilderachtige eiland Wight; maar integendeel in den te Sanddown geschreven brief bijna dadelijk gaat spreken over het *Händel-festival* en over Mad. RISTORI, die hij te Londen heeft zien spelen. Wanneer de heer KNEPPELHOUT zich wat verder van dit groote middelpunt des Britschen rijks zal verwijderd hebben, zal ook, hopen wij, deze alles absorberende aantrekkingskracht der magtige metropolis verflaauwen, en zijn hart meer ontvankelijk worden voor de stille, heerlijke natuur. — Wat nu deze mededeelingen uit Londen betreft — ze zijn bont en afwisselend genoeg: »Alles durch einander, Wie Mäusedreck und Koriander." Het Parlementshuis en de *sailors-home*; de *annual meeting* van de *charity children* in St. Pauls, en de opvoering van RICHARD III in *Princess theatre; the cristal-palace* en de *parish-schools; the National-galery* en het blinden-instituut; SPURGEON en Mad. RISTORI — zij allen en nog meer gaan in bonte rei voorbij uw oog, afgewisseld door velerlei opmerkingen en toelichtingen. Of wij nu juist veel nieuws te weten komen? Wij mogen niet vergeten, dat de Heer KNEPPELHOUT zelf reeds dadelijk

betuigt geene geschiedenis of wetenschap te willen leeren, en dat hij zijn verhaal niet anders wenscht beschouwd te zien, dan als »het oppervlakkig spoor van een vlugtigen toerist." Hij erkent zelf dat, in ieder ander geval, de door hem aangehaalde woorden van F. WEY, in diens boekje *Les Anglais chez eux:* »Là-bas, voir est peu; pénetrer, c'est tout" — ook over dit zijn reisverhaal vonnis zoude spreken. Zoo willen wij dan niet vergeten, dat wij voornamelijk zijn uitgenoodigd om te zien, en — mits het met een bekwamen gids geschiede — is 't reeds belangrijk genoeg. De heer KNEPPELHOUT ziet goed: wij vertrouwen dat hij ook eén even goede gids zal zijn, en dat het zijn hoogste streven zal wezen, om ons het door hem aanschouwde, zoo zuiver en onvermengd mogelijk, mede te doen aanschouwen. Wij volgen den reiziger in het vreemde land, niet om te weten wat hem daar elken dag wedervoer noch om zijne mededeelingen aan te hooren over hetgeen hij dacht en gevoelde op iedere plaats; — maar om te vernemen wat hij gezien en gehoord heeft, om dat mede te zien en te hooren, en zonder dat hij ons telkens voor het oog treedt. Het is goed van den heer KNEPPELHOUT, dat hij zich zelven niet aan zijne lezers opdringt, en ook niet over alle zaken in het breede uitweidt, maar zich met enkele flksche, karakteristieke trekken tevreden stelt, de uitwerking in *détails* aan de verbeelding zijner lezers overlatende.

Mogt hij zijn boek voltooijen, zoo, dat het den naam des schrijvers tot eere verstrekte, dan zou ook aan onze letterkunde eene dienst zijn bewezen. De heer KNEPPELHOUT wijst er op — en te regt — dat er in onze taal weinig over Engeland bestaat. Reizen en reisjes langs den Rijn; in Zwitserland, in Italie — wij tellen ze in overvloed; en wij kennen al de *phrases toutes faites*, waarvan ieder die naar deze landen gaat, een behoorlijken voorraad opdoet. Maar wie geeft ons in 't Hollandsch eén degelijk boek over Engeland, een boek als EMERSON's *English Traits* of als LEON FAUCHER's *Études*, — om van vele anderen te zwijgen? De heer KNEPPELHOUT stelt zijn doel niet zoo hoog: het ware dus onregtvaardig, om zijn werk met dat van genoemde mannen te vergelijken, en wij zullen hem dankbaar zijn, als hij ons eén getrouw, levendig beeld weet te geven van het uitwendige voorkomen van dat merkwaardige land. Moge zijn geschrift dan anderen onder

ons opwekken om zich zelven en hun volk beter bekend te maken met een land, waarmede wij door zoo vele banden van stam- en taal- en geloofsverwantschap verbonden zijn; een land, dat eene zoo hoogst gewigtige rol in de wereldgeschiedenis vervuld heeft, en welligt tot nog gewigtiger geroepen is; een land, zoo hoogst merkwaardig in vorming en ontwikkeling, en dat in menig opzigt aan het hoofd der Europesche beschaving staat. Deze kennis ware niet onnut, tegenover zooveel onkunde en vooroordeel als soms ook onder ons heerscht.

Wanneer het boek van den heer KNEPPELHOUT geheel in het licht is verschenen, hopen wij er uitvoeriger op terug te komen.

Voorjaarsbloemen. Verhalen voor de Jeugd, door A. DE VISSER, GERARD KELLER *en* T. VAN WESTRHEENE, WZ. *Te Leyden, bij* A. W. Sijthoff. 1859. *IV en* 87 *bl.* *f* 1-50.

Waarom de uitgever de schrijvers der drie eerste Verhalen uit dezen bundel zoo voluit op den titel heeft genoemd en den naam der schrijfster van het vierde Verhaal, eener bescheidene »JOZEFA" daarbij niet willen of mogen uitdrukken, weten wij niet en begrijpen wij niet. Beleefd kunnen wij 't niet noemen, evenmin als dat de auteurs het »honneur aux dames" vergeten en zich zelven vooraan geplaatst, de dame een rang achteruit gezet hebben. Maar behalve dat de beleefdheid het vordert, komt het ons toch voor, dat in de letterkunde voor de jeugd aan dames de voorrang toekomt. In den regel is de vrouw beter bekend met de behoeften van het kinderlijk gemoed dan de man, die niet zoo aanhoudend in hun gezelschap is en hunne karaktertrekken niet zoo uit de eerste kiemen heeft zien ontstaan, en daarom de kinderen maar al te dikwijls als in hun zondagskleed beziet. Voorts is ook de stijl van den man meestal te gespierd, te bestudeerd, te geacheveerd, om voor het kind natuurlijk te zijn, dat hetzij jongen hetzij meisje doorgaans de taal der moeder best begrijpt.

Dit vooraf. Slaan wij nu een blik op het allerliefste boekje voor ons, met zijn keurig linnen bandje, zijne vier gekleurde steendrukplaatjes, zijne 85 quarto bladzijden, waarin vier verhalen, getiteld: KAREL *de linnenwever*, door A. DE VISSER;

Onze hondenman, door GERARD KELLER; *Die goed doet goed ontmoet*, door T. VAN WESTRHEENE, WZ.; en *De weezen*, door JOZEFA; en vergelijken wij daarbij onze kinderlectuur van voor eene halve eeuw en vroeger (toevallig ligt naast ons het *Geschenk voor de Jeugd* van MARTINET), dan mogen wij wel zeggen, dat wij zijn vooruitgegaan. Wel is waar, de eerekroon in de paedagogie, die wij ons zelven nà de getuigenissen van COUSIN en CUVIER en de complimenten van eenige buitenlanders op het hoofd zetteden, moge thans worden geïgnoreerd door het betrekkelijk meer vooruitsnellende buitenland; maar desniettemin hebben wij vrijmoedigheid om te zeggen: ons vaderland houdt zich op de hoogte van de letterkunde voor kinderen. Een vak, dat veel moeijelijker en gewigtiger is, dan menigeen denkt. Over de moeiten willen wij maar niet te veel spreken: elk paedagoog kent ze. En het gewigt! Wat is beter, Gode waardiger en gevalliger werk, dan het voorbereiden der toekomende menschheid voor hare bestemming? Wat is ernstiger werk, dan het aankweeken van beschaving en Christenzin, wier vruchten vaak eerst na twee of drie geslachten geplukt worden? Onze schrijvers en schrijfsters voor kinderen mogen dan wel ten volle doordrongen zijn van hunne heilige roeping. Te meer, omdat er iets ligt in den Nederlandschen aard, dat onze landgenooten bijzonder praedisponeert of praedestineert voor paedagogie en philanthropie. Wij waarderen in den regel een gelukkig huiselijk en familie-leven hoog boven een publiek of maatschappelijk levensproces, dat alleen eene opklimming in stand of welvaart bedoelt of de eerzucht bevredigt, maar dat ons huiselijk heil vaak den bodem inslaat. Het eerste en noodigste, dat onze schrijvers voor kinderen in het oog houden moeten en misschien bij uitnemendheid houden kunnen, is dus, naar wij meenen, de natuurlijke voorstelling van het huiselijke en familie-leven, geheiligd door deugd en godsdienst. Wij kunnen niet anders zeggen, of de vier aangekondigde verhalen beantwoorden allezins aan dezen door ons gestelden eisch. Het zijn vier variatiën op het thema: God beloont in de huisgezinnen en familiën al wie met vlijt en goeden wil de liefde tot zijne naaste betrekkingen paart. Wel is waar, de Christelijke moraal verwerpt in theorie het eudaemonistische principe, of het doen van het goede uit vrees voor straf of hoop op loon;

maar in de practijk, hoe kan men er buiten? Wat prediker, wat onderwijzer kan zich van dezen prikkel geheel ontdoen? Is het dus in den grond onwaar, dat God altijd de deugd zigtbaar beloont, en hebben wij, predikanten, genoeg te strijden met de valsche denkbeelden van zegen, die honderd-duizenden voeden, toch doet het bij de jeugd zoo veel kwaad niet, dat zij ook de *zigtbare* belooning in dit aardsche leven van God op hare pligtsbetrachting te gemoet ziet. Later moet zij, even als de Israëliten, van het wettische tot het hoogste Christelijke beginsel van liefde worden gebragt.

Genoeg, mijne lezers, om u dit lieve werkje voor uwe kleinen aan te bevelen. Het moge hen aangenaam bezig houden en zijn nut stichten. Alle vier verhalen hebben onmiskenbaar hunne verdiensten; evenwel komt ons het beloop van N°. 1 en 3 het natuurlijkste voor. Tot ons leedwezen hebben wij, minder wat plan en stijl betreft, die wij beiden juist berekend achten voor de lezertjes en lezeresjes, maar hier en daar in de uitvoering van N°. 4 eenige misslagen ontdekt, die de verstandige JOZEPA bij eenig nadenken wel zal kunnen inzien en bij volgende gelegenheden vermijden. Is het b. v. natuurlijk, maar is het ook gepast en betamelijk om van een dertienjarigen knaap, die zijne eerste zeereis, en wel naar Australië doen zal, te schrijven, als op bl. 68: »En zoo verliet WILLEM het ouderlijke huis; de arme jongen was diep bedroefd, toen hij van zijne ouders en zijne lieve KLARE afscheid nemen moest, en beklaagde zich nog dat hij het nieuwe broertje of zusje, dat binnen een paar maanden gewacht werd, nu niet zien zou: »Ik zal ieder uur aan u denken, beste vader en moeder, en ook aan u, KLAAR; en als ik dan denk, dat het broertje of zusje er is, zal ik mij maar voorstellen, dat het veel op de kleine ANNA gelijkt, o, ik houd er nu al veel van, enz."

Op enkele drukfouten en onnaauwkeurigheden willen wij niet vallen. De uitgever geniete een ruim debiet.

Guldens-Editie. Het Huisgezin van den Praeceptor, *door* GERARD KELLER. *Te Arnhem*, *bij* D. A. Thieme, *te Gent*, *bij* W. Rogghé. *f* 1-:

»Er is toch wel wat goeds in", zei mijne vrouw, toen zij

Het Huisgezin van den Praeceptor gelezen had, en, zooals dames dat gewoon zijn, tot rust was gekomen, na zij wist, hoe alle zaken, die haar een tijd hadden bezig gehouden, waren afgeloopen. Gij kunt nagaan, waarde lezers, dat het oordeel mijner vrouw niet bijzonder medewerkte, om mij met hooge verwachtingen het praeceptor's huisgezin te doen binnentreden. Maar ik had het boek van de redactie der *Vaderl. Letteroefeningen* ontvangen, en wilde ik mij niet aan eene aankondiging onttrekken, dan moest ik er wel kennis mede maken. Dat heb ik gedaan, en ik durf zeggen, dat het mij is meêgevallen. Ik zou dat »wel wat" mijner echtgenoote misschien wel kunnen uitbreiden tot »nog al veel". Met de *intrigue* u bekend te maken, u, die den roman nog niet hebt gelezen, dat zou de grootste heiligschennis wezen en u met regtmatige verontwaardiging tegen mij vervullen. De *intrigue* van een roman behoort tot die geheimen, die men liefst niet vóór den tijd wil weten, en in welker ontknooping voor velen juist het genot, helaas! soms het eenige van het roman-lezen bestaat. Het spijt mij, dat zulke lezers of lezeressen, indien zij althans niet geheel en al van goeden smaak zijn ontbloot, zich hier zullen zien teleurgesteld. Want het is juist de *intrigue*, die mij het minst in dezen roman heeft voldaan. De karakters op zich zelf zijn niet kwaad, sommigen zelfs zeer goed geteekend. In BIRKA en HÉLÈNE had mijne vrouw bijzonder behagen. Mevr. MELERSHEIM voldoet uitnemend aan de vereischten van eene vrouw naar de wereld, die in ruime mate ondervindt, dat in den beker van vreugd en genot, dien de wereld hare kinderen aanbiedt, een bittere alsem op den bodem ligt. De praeceptor zelf is ook eene figuur, naar het leven geteekend; zelfs de PULLENTJES vervullen hare rol met eere, en bekleeden hier eene goede plaats. Maar de *intrigue!* — zij is, dunkt mij, totaal mislukt. De schrijver begreep, dat er een knoop moest worden gelegd, eer hij het verhaal begon, een knoop, die later zou worden ontward. Daartoe heeft hij de zonderlingste gevallen bedacht, de vreemdsoortigste en toevalligste ontmoetingen. Op den achtergrond een duël en een echtgenoot, die zijne vrouw heeft verlaten, voor dood wordt gehouden en onverwacht terugkomt. Op den voorgrond een onecht kind, dat door de moeder ten koste harer eigen ondere dochter wordt bevoorregt, terwijl de laatste verstooten wordt

en het bedrog door den vader zelf, die later weêrkeert, niet wordt gemerkt. De ontknooping zit even wonderlijk in elkaâr. Wanneer de heer EMS, de reisgenoot van MAURITS, de... (maar ik mag geene geheimen ontsluijeren) kan gemist worden, valt hij dood. Een kapitein, die eerst verliefd was op de moeder, trouwt eindelijk met hare dochter! Ook het huwelijk van FRITS STALKER mist alle waarschijnlijkheid. De regtzinnige predikant had eerst van rigting moeten veranderen, zou er sympathie tusschen hem en de helderdenkende ANNE hebben kunnen bestaan. — Bij dat alles voegen wij nog ééne klagt; maar zij betreft eene voorname zaak. Te vergeefs zochten wij naar de *strekking* van het boekje. Wat heeft de Schr. eigenlijk bedoeld met zijn werk, welke waarheid heeft hij willen in het licht stellen? — Waarde novellisten en romanschrijvers, hebt toch met uwen arbeid een *doel* voor oogen! Verlaagt het roman-lezen niet tot een ijdel tijdverdrijf. Zoekt iets te weeg te brengen in het verstand en hart uwer lezers. Anders is al uw schrijven te vergeefs, indien niet wat ergers geschiedt, en het in plaats van goede, kwade vruchten draagt. —E—

Tante JOHANNA *en* MARIA VAN HALDEN. *Twee oorspronkelijke Verhalen. Rotterdam*, P. C. Hoog. 1858. *In post* 8*vo. f* 2-40.

Even als voor den mensch een gunstig voorkomen eene aanbeveling is, zoo ligt er ook in het uitwendige van een boek iets dat den eersten indruk meer of minder aangenaam maakt; ik ten minste ondervind dit eenigermate; het is misschien wat kinderachtig — maar het is zoo.

Daarom beviel mij ook terstond het bovengenoemde werkje toen ik het op mijne tafel vond liggen, door zijne frischheid en een zeker *air printanier;* het omslag van de allerteêrste seringenkleur, een heldere druk en mooi, wit, zwaar papier, zooals men het voor een prachtwerk zou wenschen... dit alles trok mij aan en ik zette mij dadelijk aan het lezen. Maar, helaas! spoedig bleek het mij een Sodoms-appeltje te zijn, dat inwendig niet veel te beduiden heeft; zoo weinig zelfs, dat, waren de stukjes vertaald geweest, ik waarschijnlijk de moeite niet genomen zou hebben om ze door te lezen. Aan een

vaderlandsch auteur echter, en die, naar den inhoud te oordeelen, bovendien nog wel eene dame zal wezen, meende ik de opoffering van eenige uren verpligt te zijn, ten einde geregeld te kunnen zeggen waarom ik niet bijzonder met deze verhalen ben ingenomen.

Het is niet omdat er iets verkeerds in gevonden wordt; o neen, zij zijn volkomen onschadelijk, en zelfs, als vele novellen onzer dagen, met een stichtelijken tint overtogen.

Ook is het niet omdat zij onwaarheid bevatten; integendeel ontmoet men er louter waarheden, die sedert lang overbekend zijn. Dit laatste is nu wel geene reden om ze niet nog eens te herhalen, want het goede kan nooit genoeg gezegd worden, maar toch liefst niet (dit betreft vooral N°. 1) in zulk een onbeduidenden vorm en in zulk een flaauwen stijl. De tafereeltjes mogen naar de natuur zijn, maar de Schrijfster (ik stem bepaald voor het vrouwelijke woord) heeft hare *camera obscura* op een ongunstig punt geplaatst, en het beste instrument, midden in een moeras of weiland gezet, zal enkel biezen en gras weêrkaatsen, zonder dat men deze voorstelling, hoe vervelend ook, eene onwaarheid kan noemen. Ik erken dat er dagelijks bij menigte gesprekken worden gevoerd zooals b. v. dat op het balcon (bl. 57), maar ik vraag u, mijn vriend, of het onderhoudend genoeg is om het door de drukpers voor de toekomst te bewaren? — Het eerste verhaal is een loflied op ongetrouwde dames, éénmaal door JONATHAN zoo schoon verdedigd, en Tante JOHANNA, die tot dat corps behoort, voedt, voorbeeldig verstandig, een neef en eene nicht tot modelmenschen op, terwijl zij aan een aantal met hen bevriende jongelui, ongevraagd, allerlei nuttige lessen geeft, en, gelukkiger dan de meesten, spreekt zij nooit in den wind, maar al hare woorden beklijven en dragen goede vruchten.

Jonge meisjes kunnen er uit leeren dat zij goed uit de oogen moeten zien eer zij het veelbeteekenend »ja" uitspreken, en aan den jongeling wordt beduid dat het nog al verstandig is om eene vrouw te kiezen wat ouder dan hij zelf(?).

In dit stukje wordt weinig gehandeld; als al de kinderen getrouwd en bezorgd zijn, sterft de Tante en daarmede is het uit. Een merkwaardig verschijnsel is de officier van twee-en-twintig jaren, die altijd gereed is om met Tante te sentimentaliseren, en haar rekenschap geeft van iederen blik dien hij een jong meisje toewerpt.

Doorlezende wordt men voor zijne volharding eenigzins beloond door het tweede verhaal, iets minder alledaagsch dan het vorige. Dit is eene novelle in brieven, een kruistogt tegen het gemengde huwelijk en zou, als het wat meer was uitgewerkt, niet kwaad zijn; vreemd komt het mij echter voor, dat het huwelijk van de heldin, dat toch natuurlijk het hoofddoel der geschiedenis is, zoo vlugtig wordt behandeld, terwijl veel meer dan de helft van de bladzijden wordt gewijd aan zaken die grootendeels met die verbindtenis in hoegenaamd geene betrekking staan. — MARIA VAN HALDEN, eene Zwitsersche predikantsdochter, is gouvernante aan een klein Duitsch hof en doet met hare vorstelijke meesteres eene reis naar Italië en Engeland; zij leert daar den Roomschen man kennen met wien zij, ondanks aller waarschuwingen en hare eigene overtuiging, huwt en naar Frankrijk vertrekt. — Dit eerste gedeelte is zeer uitvoerig behandeld, *te* uitvoerig naar gelang van het volgende; want thans, nu men eigenlijk belang in het lot van MARIA zou gaan stellen, is het alsof de Schrijfster gejaagd is geweest; van *gerekt* wordt de stijl nu *schetsachtig*, en in zestig bladzijden loopt alles af. En toch valt er genoeg voor in het daar gegeven tijdvak: vijf of zes jaren gaan daarin voorbij ons oog; MARIA huwt, wordt op allerlei wijzen verguisd en vooral door een bisschoppelijken oom gedwarsboomd; zij werkt aan de bekeering harer schoonmoeder die nog vóór haren dood half Protestantsch is geworden; zij moet haar eerste kind Roomsch zien doopen, ziet dat kind sterven en geraakt in onmin met haren echtgenoot, omdat zij in zijne afwezigheid aan den kleinen lijder de laatste sacramenten niet heeft laten toedienen; wordt van verdriet krankzinnig en sterft zelve, terwijl de man uit wanhoop over dit alles in een klooster gaat. Uit dezen schat van gebeurtenissen kan men afleiden hoe opeengepakt zij moeten zijn om in gezegde beknopte ruimte plaats te vinden, en gerust had het eerste langdradige verhaal eenige bladzijden aan dit laatste mogen afstaan; beiden zouden er beter om zijn.

Dezelfde overhaasting schijnt bij de correctie te hebben voorgezeten, want het boekje heeft veel van eene cacographie, en schoon de taal tegenwoordig veel vrijheid laat, zou men toch moeten zeggen: »hier is er misbruik van gemaakt," indien men niet het een en ander op rekening van den corrector

stelde. De overgang van bladz. 16 op 17 is volkomen onzin, daartusschen zijn blijkbaar eenige volzinnen verdwenen; aan verdere zinstorende drukfouten ontbreekt het niet en vooral zijn de vreemde talen allerslordigst behandeld. Is het niet wat erg om iemand *Joggenburgs Vitter* van SCHILLER te laten reciteren; om altijd maar van ROLAND's *Eik* te spreken; om in Venetië op de brug den *Hialto* te wandelen en meer dan éénmaal bij een *Marchane* op bezoek te gaan? Om in *de Vendeën* te gaan wonen, het eiland *Capriz* te bewonderen of eene *cotaga* te laten bouwen? Dit zijn de ergste bokjes en schoon de Redactie mij niet dankbaar zal zijn voor het inzenden van *errata*, meen ik toch zulke grove fouten, voor de eer van onze letterkunde, niet onopgemerkt te mogen laten voorbijgaan. M. P. H.

De Tweelingzusters, of Rome in Engeland. Door W. JOHNSTON. *Naar het Engelsch door* HENRIËTTE S***. *Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1859. *In gr. 8vo. IV en 388 bl., met gelith. titelplaat. f* 3 - 75.

Ref. kan geen gunstig oordeel uitbrengen over dezen roman, in geen enkel opzigt; alleen de vertaalster en de drukker hebben zich goed van hunne taak gekweten, maar deze lofspraak betreft den roman zelf niet, evenmin als deze minder afkeuring zou verdienen zoo de uitgever voor dragelijker lithographie voor den titel gezorgd had.

Wij hebben hier te doen met een *Tendenz*-roman; men wil ons hier aantoonen, hoe de magt der Roomsche kerk ingedrongen is in de Engelsche staatskerk; niet alleen daarin dat eene partij in laatstgenoemde zoo door rituëel als door denkwijze meer en meer nadert tot de moederkerk waarvan zij losgescheurd was, maar in zulk eene mate, dat onder de Christenen der Anglicaansche kerk, zelfs onder hare priesters personen gevonden worden, die feitelijk met Rome een verbond gesloten hebben, die tot de Roomsche kerk behooren, maar voor den schijn en om meer invloed te kunnen uitoefenen zich belijders van het Protestantisme blijven noemen. Vooral moeten het dan de leden der Jesuïten-orde zijn, die op zulk eene verraderlijke wijze het Protestantisme in Engeland zoeken te ondermijnen. Zelfs wordt in dezen roman een professor te

Oxford voorgesteld als zulk een geheime handlanger der Jesuïten.

Een feit is het, en een zeer treurig ook, dat het Puseyïsme in Engeland zoo groote vorderingen maakt, en met regt betreuren de andersgezinden de zich al meer en meer vertoonende afwijkingen van het Protestantisme. Maar zou het eene ware voorstelling zijn, welke ons hier gegeven wordt, dat men zich in den boezem der Anglicaansche kerk zelve door Rome en wel door Jesuïten in zulk eene mate laat medeslepen? Het komt Ref. voor eene zeer anti-roomschgezinde overdrijving te zijn. Doch gesteld eens dat de voorstelling waar is; dan is toch om zulke feiten aan het licht te brengen, een roman eene zeer weinig geschikte gelegenheid, ten minste wanneer die zich niet op historisch terrein beweegt, of degelijke historische bewijzen levert, waarop de daarin gefingeerde feiten steunen. Hier bij *De Tweelingzusters* wordt den lezer niet eens eene voorrede geschonken, om ons opheldering te geven omtrent de in den roman zoo tegen Rome als tegen de Anglicaansche kerk ingebragte beschuldigingen; geene enkele poging vindt men aangewend om te toonen dat niet alles maar zoo uit de lucht is gegrepen. Zou dan al wat men hier omtrent deze zaak leest, laster zijn door eene partijzuchtige hand uitgestrooid? Ref. weet het niet, evenmin als hij overtuigd is van het tegendeel.

Maar, hoe dit ook zij, waarom dezen roman in onze taal overgebragt? Als *Tendenz*-schrift heeft het boek, daar het alle bewijzen voor zijne opregtheid mist, geene waarde; daarenboven in ons vaderland heeft men eene rigting als die der Puseyïsten gelukkig niet te bestrijden; de Jesuïten (namelijk de wezenlijke, Roomsche Jesuïten) zullen niet ligt indringen in onze Hervormde kerk, en daar hun invloed doen gelden. Eene waarschuwing als misschien de Anglicanen behoeven is voor onze Nederlandsche Protestanten overbodig; voor zeer velen van hen zou eene prediking van verdraagzaamheid jegens hunne Roomsche medechristenen eene veel nuttiger zaak zijn. Nog eens: waarom dit boek vertaald? Het kan alleen die onverdraagzamen hier te lande, die zonder oordeel des onderscheids te werk gaan, versterken in wat zij hun heiligen ijver noemen; het kan haat aankweeken, waar zeer noodzakelijk op liefde aangedrongen moest worden. Heeft het echter misschien zooveel waarde als literarisch product, dat eene over-

zetting in onze taal daardoor gewettigd wordt? Integendeel; *de Tweelingzusters* is een zeer middelmatig werk, zoo niet minder dan dat. Karakterteekening is er in 't geheel niet in, zelfs niet in AUBREY DE VERE, den vermomden Jesuiet, allerminst in haar die men zou verwachten dat de hoofdpersonen in het verhaal moesten zijn. Verschrikkelijkheden en gruwelen (natuurlijk alle door Roomschen en Jesuieten gepleegd) met en benevens zeer groote onwaarschijnlijkheden zijn hier genoeg te vinden; dit zal misschien voor velen het gemis van eene fijn gesponnen intrigue vergoeden. Daarenboven is de roman hier en daar, vooral in 't begin »taai om er door heen te komen".

De Protestant. Een Tafereel uit de tijden van Koningin Maria van Engeland. Door Miss DEBRAY. *Tweede druk. Naar het Engelsch met inleiding en aanmerkingen van den vertaler. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1859. *In gr. 8vo.* 4, *XV en* 439 *bl. f* 2-80.

't Verwonderde Ref. zeer op den titel van dezen roman de woorden »Tweede druk" te lezen. Is dat niet een onheilspellend begin eener aankondiging, lezer? 't Zal toch anders afloopen dan gij denkt, en het raadvermogen dat de meeste lezers bezitten, in geval zij het begin van een verhaal of ook wel eener recensie onder de oogen hebben, zal ditmaal falen. Ref's verwondering kwam alleen daaruit voort, dat hij nooit van den eersten druk van dit werk gehoord had; romans welke een tweeden druk beleven kent men toch meestal ten minste bij naam. Misschien is het wel zoo lang geleden sedert de eerste druk verscheen, dat Ref., die een aantal jaren minder dan stokoud is, er zich onmogelijk iets van kan herrinneren. Dit vermoeden wordt bevestigd door de aanmerkingen (?) van den vertaler; de citaten toch welke daarin gevonden worden zijn allen genomen uit geschriften, die niet later dateren dan 1831; voeg daarbij het zeer ouderwetsche en lang niet mooije lettertje, waarmede die noten gedrukt zijn, en als gij dan raadt dat ge eene zoogenaamde titeluitgave voor u hebt, zijt ge misschien zoo ver niet van de waarheid af. *Mais brisons la-dessus;* de roman verdient wel eene tweede

uitgave; het is een levendig tafereel dat voor u opgehangen wordt van dien tijd van schrik en vervolging, dien Engeland doorleven moest onder het bestuur der dweepzieke MARIA TUDOR. Soms zult ge onder het lezen wel eens uitroepen »het is om te ijzen en te beven" en aandoeningen ondervinden, alsof ge LAZARO *de Veehoeder* had zien vertoonen; misschien zult ge u ook van tijd tot tijd ietwat verbazen over den zeer toevalligen loop der zaken; zekerlijk zult ge u er over verheugen dat alles zoo goed afloopt en alle booze menschen op één na gestraft, en alle goeden na een ontzettend lijden beloond worden. Maar ge zult met dat al door het verhaal geboeid worden tot het einde toe, en al is 't misschien een weinig overdreven, eene juiste historische voorstelling aantreffen van het rampzalige van den tijd, waarin het zich beweegt. En weet ge, wat ge nog vinden zult, dat u de titel van het boek misschien niet zou doen verwachten? Er wordt ook een Roomsche in geteekend, die waarlijk een braaf man is, in gemoede Roomsch maar geen Jesuiet; en die vindt men niet dikwijls in *echt* (!) protestantsche romans.

De vertaler is een knap man; ge behoeft zijne inleiding slechts te lezen om dit op te merken; wees hem met Ref. regt dankbaar voor zijne meestal zeer belangrijke noten. — Koop dezen *Protestant* gerust; er worden u wel eens slechter aangeboden.

Guldens-Editie N°. 6. *Bladen uit Nicht* SUZE's *Schetsenboek, uitgegeven door* LOUISE. *Arnhem*, D. A. Thieme. 1859. *f* 1 -:

Het is eene juiste greep in het commerciële hart van onze landgenooten, om eene serie werken uit te geven, die met den naam van guldens-editie gekarakteriseerd zullen zijn. Maar hoe het zij — alle lof voor die onderneming, die alleen oorspronkelijk hollandsche lettervruchten in haar cadre opneemt, en ons dus nog eenig denkbeeld van nationale literatuur kan geven.

Uit die twee gegevens *gulden* en *oorspronkelijk* moet men dus opmaken, welke soort van werken hier opname kunnen hopen: de oorspronkelijke werken van den lateren tijd, en wel de beste die men voor een gulden verwachten kan. Het

spreekt van zelf, dat altijd enkelen, en juist de meest uitstekende voortbrengselen van den tegenwoordigen tijd, daarin niet zullen kunnen verschijnen, aangezien het copijregt daarvan wel niet zoo gemakkelijk verkrijgbaar is, vooral niet daar de uitgever toch steeds door die guldensbepaling beperkt wordt. Uit hetgeen tot nog toe verscheen blijkt echter, dat hij inderdaad met een goed oog zijne keuze heeft gedaan, al is het ook, dat hij nog weinig boven den gulden middelmaat in zijne serie heeft kunnen opnemen. En zelfs schijnt men voor de toekomst te mogen verwachten, dat hij ook de *summa capita* onzer literatuur tot de aanneming van het guldens-formaat heeft weten te brengen.

Het werk echter, dat als N°. 6 hierboven genoemd is, staat naar mijne onbeleefde meening niet op het bovenste plankje in dit tot nog toe kleine bibliotheekje. Het is heel lief en heel zoet, maar het wil mij maar niet razend bevallen. Misschien ben ik een zeer ongeschikt persoon om dit genre te beoordeelen. Het behoort tot het genre gevoelvol en lief; en hoe ver ik ook ben van alle antipathie tegen het gevoelvolle, zoo prikkelbaar ben ik ook tegenover al zulke gevoeligheid, die niet door eene, zeer goed daarmede te vereenigen ontwikkeling en verstandelijkheid mij in de overtuiging brengt, dat hij of zij regt heeft, om zijn gevoel aan het publiek voor te zetten.

De losse verhalen of schetsen, door SUZE of LOUIZE, of welke der dochteren EVA's ook, hier medegedeeld, hebben ongetwijfeld iets zeer verdienstelijks; blijkbaar heeft de schrijfster dat echt vrouwelijke, fijne gevoel, dat u enkele toestanden met eene juistheid weet weêr te geven, zooals geen mannenhand ze schetsen of ontleden kan. Ook heeft ze eene onverstoorbare goedigheid en zachtzinnige levensbeschouwing die u zeker het hart niet digtschroeijen zal; die velen wel als van zelve de woordjes *och ja!* en *lief!* en *wezenlijk mooi!* op de lippen zal brengen, maar — maar — waarvan ik niet houd.

Ik ken wel zulke menschen, die alles lief vinden, en van alles nog een goeden afloop verwachten, van die parelduikers, waar een ander slechts mosselen vindt, en ik hoor ze soms nog wel met genoegen praten; — maar in geschrifte vind ik ze meest flaauw en waterig. Het boekje is wel lief, er zijn wel dikwijls zeer fijne menschkundige opmerkingetjes in; maar

het is geene menschenkennis, die het geheel der verschijning mensch omvat. In 't kort, goede beste, lieve tantes-philosophie is heel goed voor zondagavondkout en kinderenvertroosting, maar het blijve binnen dien huisselijken kring en late zich niet drukken. Zijt gij het niet met mij eens, goed! lees dan nicht SUZE en vindt het even mooi als het *Handelsblad* het vindt, en kom mij niet vervelen.

Schrik niet, wanneer ik u ook nog van het godsdienstige, zelfs het theologische gehalte van dit *Schetsenboek* spreek. Van dezelfde soort als hare menschenkennis is ook de godsdienstigheid onzer goede nicht of tante. Maar het is dan ook weder eene godsdienstigheid even zoetelijk, maar ook even onbeduidend, — van op God vertrouwen, van in voorkomende gevallen om dien of om genen bijbeltekst denken, enz. Ik moet mijne volslagen onkunde erkennen, dat ik volstrekt niet weet, wie de schrijfster is, zelfs is het mij geheel onbekend of haar werk reeds vroeger, hetzij afzonderlijk, hetzij in eenig tijdschrift verschenen is; maar dit is duidelijk, dat wij hier eene goede, lieve — ik meen het zonder *arrière-pensée* — oude jonge dame hebben, die dominé's dochter of op zijn minst dominé's zuster en huisgenoot geweest is. Zij heeft veel te goed slag, om eene stichtelijke toepasselijkheid, waar het kan, in te vlechten en de daarbij gebruikelijke bijbelteksten uit haar tekstenrol bij te brengen, om eene gewone leek te zijn. Zij theologiseert, exegetiseert immers zelfs! zij heeft ook OOSTERZEE's preken gelezen, en daar b. v. eene zonderlinge voorliefde uit gehouden voor het bekende, maar toch niet mooije beeld van »den oliestroom, over de opgeruide wateren uitgegoten", of over »den toorn, de gramschap", — dat zeer dikwijls wederkeert. En even zoo is haar stijl over het algemeen niet bepaald slecht, maar alles behalve eenvoudig; een zeker streven naar sierlijkheid, dat echter door gebrek aan grondige kennis en oefening wel eens geaffecteerd wordt, of kwalijk losloopt. Zoo zegt zij b. v. (bl. 117) »en de wind heeft vrij spel, zoo als zij door de breedgeopende deur naar binnen dringt, om zich daar met de zuiging van trap en gang te vereenigen, en versterkt door die aanwinst, weêr naar buiten te schieten, om als verwoed zich op hem te werpen, die daar staat en wacht."

Er zijn zoo van die natuurkundigen op sloffen, die uit die

zuiging, als ware het eene gepatenteerde natuurkracht, tallooze verschijnselen in lucht en water verklaren, maar dat is damesnatuurkunde, niet veel beter dan de physiologische beschouwing, — ook zeer populair — die drie vierden aller ziekteverschijnselen uit *brand* verklaart.

Doch ik wil ook niet alleen laken, daar in allen gevalle de zachte toon en de opbouwende gemoedelijkheid van inhoud, het boek tot een geschenk maken, dat men veilig aan de onschuldigste jonge dochter tot een aangenaam geschenk zal geven.

Het Geweten, door ALEXANDER V. H. *Arnhem*, D. A. Thieme. 1859.

Die ALEXANDER V. H. is toch een wonderlijk man, vindt ge niet, lezer! Daar berigt hij ons bij het uitgeven van zijn laatste album, *Het Geweten*, dat hij van al de vroeger uitgegeven producten zijner teekenstift, de steenen heeft laten vernietigen, zoodat ze niet meer te verkrijgen zijn; alleen de *Tijdspiegel-phantasiën* zijn gespaard met het nieuwe album. Wat zou hem daartoe bewogen hebben? Ontevredenheid over zijn eigen vroeger werk? Maar dan staat hier bepaaldelijk de smaak des teekenaars lijnregt tegenover dien des publieks. Dit toch dweepte met veel van V. H.'s vroegere teekeningen, en vindt over het algemeen die *Tijdspiegel-phantasiën* verre van mooi; en dit kan ons niet verwonderen, daar zij, om niet eens van het incorrecte in de teekeningen te gewagen, voortbrengselen zijn van eene zieke, uitgeputte verbeeldingskracht: eene bepaalde *charge* en onwaarheid in de contrasten ontnemen den beschouwer alle sympathie voor deze teekeningen; daarenboven maakt eene onnatuurlijke, gezwollen phantasie meermalen onbegrijpelijk, wat de teekenaar eigenlijk wil. (Zie vooral de laatste plaat). Wanneer V. H. weder aan 't vernietigen van steenen wil gaan, denke hij vooral om de vier steentjens zijner *Tijdspiegel-phantasiën*.

In het *Geweten* herkenden wij onzen ouden ALEXANDER V. H. weder; niet alleen omdat wij op de platen van dit album menig groepje vonden en menig figuurtje, dat wij reeds vroeger hadden gezien, maar vooral, omdat de teeke-

naar daarin weder zulk een waardig gebruik heeft gemaakt van zijn talent. Hij heeft in *het Geweten* de oude maar veel beteekenende waarheid, dat de overtreding van het »gij zult niet *begeeren*" het begin der zonde is, en de Paulinische uitspraak »de bezoldiging der zonde is de dood" gepopulariseerd. De inhoud van het drama dat ons wordt voorgesteld is deze: een werkman gevoelt zich gelukkig in zijn gezin; dat geluk duurt voort, totdat in hem de begeerte naar de schatten eens ouden woekeraars ontwaakt; nu is zijn geluk weg, en de eerste schrede op het pad der zonde is gezet. Die begeerte wordt sterker en ontwikkelt zich in den man, terwijl hij in de herberg met zijn glaaske voor zich zit; hij kan er geen weêrstand aan bieden, en diefstal en moord voltooijen wat met het begeeren was aangevangen. Levendig echter doet het besef zich bij hem gevoelen, niet alleen dat hij zijn schat tot zoo treurigen prijs zich verworven had, maar meer nog het onherstelbare verlies dat zijn hart had geleden; hij poogt dit laatste weder te winnen door de schatten des woekeraars weg te werpen, maar 't baat hem niet, zijne zielsrust, zijn vorig geluk zijn voor altijd weg! Hij wordt krankzinnig, en het beeld van hem die het slagtoffer zijner begeerte geworden was, vervolgt hem ook tot in het gesticht waar hij verpleegd wordt. Zijne doodsure nadert, en op het sterfbed wordt de sluijer des waanzins weggeschoven; de troost des evangelies wordt hem gebragt, hij begint te bidden, de kalmte keert weder in zijn hart, en als berouwvol zondaar sterft hij, in de diepe overtuiging des christens, dat de Vader in den Hemel hem zijne schuld genadiglijk zal vergeven. Ziedaar in korte woorden wat de platen voorstellen, lezer! Het is eene eenvoudige geschiedenis, niet waar? Maar zij is vol nuttige leering, en ALEXANDER V. H. heeft in dit album getoond te begrijpen, wat de groote verpligting is welke op den kunstenaar rust, namelijk om zijne gaven en talenten aan te wenden tot nut van velen. — De laatste plaat, hoe fraai ook geteekend, een epiloog op de geschiedenis, waarin wordt voorgesteld hoe vrouw en kinderen van den misdadiger te lijden hebben onder de gevolgen van het gebeurde, bederft het effect.

ALEXANDER V. H. schenke ons nog veel als *Het Geweten*, maar nimmer weder iets als de *Tijdspiegel-phantasiën!*

Neerlandsch weerbaarheid (,) *opgedragen aan mijne landgenooten door den generaal-majoor* J. P. *Baron* DE GIRARD DE MIELET VAN COEHOORN, *Adjudant van Zijne Majesteit den Koning in buitengewone dienst, Kommandeur en Ridder van verschillende orders. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon, 1859.

»Ik weet dat deze hier ter nedergestelde woorden velen zullen mishagen en dat de verklaring weinig bijval bij de Kamers der Staten-Generaal zal vinden, dat ik ook bij de meeste vereenvoudigingen, vooral als de organisatie der schutterij daarbij in aanslag wordt gebragt, geene mogelijkheid zie, dan ten koste van ons volksbestaan, een budget van oorlog beneden 12 à 13 millioen zamen te stellen; maar die populariteit is ook geenszins mijn doel; de waarheid op eene heilige overtuiging gegrondvest, de zuivere waarheid alleen is mijne leus geweest". In deze woorden, welke wij pag. 94 van dit vlugschrift lezen, zijn zeer zeker de goede bedoelingen des schrijvers op te merken, maar daarin komt ook geheel en al het nutteloozе van zijn schrijven uit. Het is toch eene verregaande dwaasheid om met plannen voor den dag te komen, welke men zeker is dat niet verwezenlijkt kunnen worden. Wij hebben hier eene opeenstapeling van illusies: de schrijver is overtuigd dat die niet tot werkelijkheid komen kunnen; die illusies zijn voor een groot deel wel mooi, en toonen dat hij die ze vormt een vaderlandslievend man is, en een goed hart voor den soldaat heeft, maar wat baat het zoo zijne plannen onuitvoerbaar zijn? Vooral het hoofdstuk waarin gehandeld wordt over onze schutterijen, volkswapening of liever landweer, mag in zulk eene mate eene utopie genaamd worden, dat zelfs hij die geheel met onze militaire belangen onbekend is, het moet inzien. Verbeeld u, lezer! Generaal v. COEHOORN wenscht, dat men de jongelingen reeds op hun zestiende jaar bij de schutterij zal inlijven, omdat ze dan op dien leeftijd meer lust en tijd hebben om te leeren schieten, exerceren en paardrijden, en meer zich naar de militaire discipline zouden kunnen schikken; dan moeten ze op hun twintigste jaar *aardig* kunnen schieten; in de vestingen moeten de schutters dan ook in de artillerie-exercitie worden geoefend, en daar waar de artillerie-paarden zijn ook tot het voerwezen

worden opgeleid; in de kavallerie-garnisoenen moeten er ook eenigen tot kavalleristen worden gevormd, en elders anderen aan de genie worden toegevoegd. Stel u verder voor, dat de schrijver wil, om zijn systema op het platteland van toepassing te maken, dat op ieder dorp of op iedere twee dorpen, de schutterij aan de zorgen zal worden toevertrouwd van gepensioneerde of op reserve gestelde soldaten en korporaals, en over een groot aantal dorpen aan het beheer van een sergeant. Vraag nu maar eens aan den eersten den besten officier, waar een genoegzaam aantal van soldaten en korporaals, geschikt voor de instructie, van daan moet komen, en gij zult het zien dat de man den schouder zal ophalen. Dit alleen tot een voorbeeld, en zoo phantaseert de generaal voort, met ongeloofelijk groote gemoedelijkheid, maar zonder iets mede te deelen dat opmerking verdient.

Zoowel de aard van ons tijdschrift, als het weinig belangrijke dezer brochure, verbiedt ons verder uit te wijden. De schrijver wenscht, dat het ter nedergestelde ook voor den minder ingewijde duidelijk zal zijn uiteengezet; wij gelooven, dat alleen het nutteloozе en onuitvoerbare van zijne pogingen voor ieder duidelijk zullen zijn; hij hoopt dat men hem de harde woorden zal vergeven, welke hij in het belang der zaak gemeend heeft te moeten bezigen, wij verzekeren dat hij wegens zijne goede bedoeling aanspraak heeft op die vergiffenis.

Maar hij stelle zich tevreden met dien roem van iets goeds te hebben gewild, en ten dien einde zelfs voor het onmogelijke te hebben geijverd.

Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais, par J. KRAMERS, JZ., *Aflev.* 15—21. *Te Gouda*, *bij* G. B. van Goor. 1857—1858. *In gr.* 8*vo. f*: - 45 *per Aflev. van* 96 *bl.*

Onze wensch (men zie *Vaderl. Letteroefeningen*, April 1858, N°. 5, Boekbeschouwing, bl. 260.) is vervuld geworden. De bekwame Nederlandsche Lexicograaph KRAMERS heeft de voorgenomen taak volbragt, en alle beoefenaars en liefhebbers der Fransche taal hebben overvloedige stof zich te ver-

heugen over de wijze, waarop die vierjarige arbeid (1854—58) is verrigt.

Algemeen werd, omstreeks de helft dezer eeuw, behoefte gevoeld aan een degelijk en compleet Fransch Woordenboek, dat op de hoogte der wetenschap stond. OLINGER, hoe uitgebreid ook, was onvolledig, en MOOCK miste eene menigte woorden, welken de nieuwere fransche letterkundigen, vooral in het laatste vijftiental jaren, in Frankrijk *le droit de bourgeoisie* hebben weten te verschaffen. Men verlangde te regt een gids, die niet alleen de jeugd op onze lagere scholen, waar voortgezet onderwijs wordt gegeven, tot veilige vraagbaak konde dienen, maar het werk moest ook volkomen aan den eisch van het gymnasiaal onderwijs voldoen, en daarenboven de beoefenaren zoowel der classieke als der hedendaagsche letterkunde, alsmede hen, die werken van kunst en wetenschap raadplegen, bevredigen. De schrijver van boven aangekondigd werk heeft getracht een woordenboek te leveren, dat aan de behoefte van den tijd beantwoordde; hij wenschte bij een aantal artikelen, welke bij zijne voorgangers niet te vinden waren, die orde en die ontwikkeling der onderscheiden woordbeteekenissen in acht te nemen, welke den toets van het onbevangen oordeel van deskundigen konden doorstaan. Ook de dagelijksche volkstaal, met hare duizende schakeringen, gemeenzame uitdrukkingen en spreekwoordelijke gezegden moesten hare plaats in zijn *Dictionnaire* vinden.

Bij het volbrengen zijner veelomvattende taak, heeft KRAMERS wel is waar de werken van de *Académie française*, LAVEAUX, NAPOLÉON LANDAIS, BESCHERELLES, POITEVIN en JOURDAN met vrucht kunnen raadplegen; doch hij heeft dit op zulk eene doeltreffende en oordeelkundige wijze gedaan, dat de Hollander in zeker opzigt deze meesterstukken der Fransche lexicographie ontberen kan, nu hij in KRAMERS' uitgebreid werk de *quintessence* van hunne lettervruchten aantreft. Kortom, ofschoon de zedige man in zijne voorrede zegt: »Ik gevoel maar al te wel, dat ik het mij zelven voorgestelde plan niet dan onvolkomen, gebrekkig heb volbragt," kan Referent, die twintig jaren van zijn leven te Parijs heeft doorgebragt, met volle overtuiging de verklaring afleggen, dat hem bij aandachtige beschouwing van dit lettergewrocht, en na het met dergelijke werken geconfronteerd te hebben, is

gebleken, dat deze »*Dictionnaire*" eene eervolle plaats verdient onder de werken in dit *genre*.

Bij den lof, dien wij in gemoede aan genoemd woordenboek mogen toezwaaijen, zullen een drietal aanmerkingen het bewijs leveren, dat wij het, door de Redactie der *Vaderl. Letteroefeningen*, ons ter beoordeeling toevertrouwde werk met de vereischte naauwgezetheid hebben onderzocht.

1. Op bl. 1400 missen wij, bij de uitdrukking: *faire le pied de veau*, die krachtige vertolking, welke in de taal des volks voorkomt. Zij had hier moeten voorkomen, omdat op andere plaatsen de schroomvallige vrees van zich minder *fashionable* uit te drukken, met regt door den Heer KRAMERS als eene beuzelachtige huichelarij (altijd *in een woordenboek*) is beschouwd.

2. Op pag. 1516, hadden wij verwacht het woord *psaligraphie* (knipkunst) te vinden. Wij zochten het ook te vergeefs in de »*Bijvoegsels en verbeteringen*" die de Schrijver tot slot van zijn arbeid in de 21e aflevering heeft opgenomen. Ook zagen wij, bij die gelegenheid, dat de Heer KRAMERS onze eerste beoordeeling van afleveringen 1—9 (*Vaderl. Letteroefeningen*, November 1856, n°. 14) niet schijnt gelezen te hebben; daar hij anders van onze gedane opmerkingen omtrent de woorden *anévrisme*, *auditrice*, *buvette*, *caban* en *calotte* in zijne *Bijvoegsels* en verbeteringen wel denkelijk gebruik had gemaakt. Op onze beoordeeling van afleveringen 10—14 (*Vaderl. Letteroefeningen*, April 1858, N°. 5) heeft hij meer regard geslagen en het door ons opgegeven en verklaarde woord *irénique* in zijn bijvoegsel opgenomen.

3. Het woord *vigelotte*, dat naar de alphabetische volgorde op bl. 1901 had behooren te staan, ontbreekt en komt ook niet voor op de meergemelde supplementaire lijst. De Parijzenaars gebruiken dit woord dagelijks: het is de naam van eene overbekende aardvrucht, namelijk *een' langwerpig ovalen aardappel met dunne schil*. Even als de zoogenaamde *lentilles* (linzen), waarop de Fransche burgerstand zoo zeer verlekkerd is, treft men die bijzondere soort van aardappel hoogst zelden in Nederland aan.

De uitvoering is net en duidelijk, gelijk men dit trouwens van den Heer VAN GOOR gewoon is.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Het artikel in de grondwet der Nederlandsche Hervormde kerk, waarbij het regt der gemeente ter verkiezing van ouderlingen en diakenen wordt uitgesproken, heeft in den boezem der kerk, bij verwijl van door velen verlangde maatrègelen ter toepassing, grootelijks de aandacht gespannen op 't geen de synode dier kerk deswegens doen zou, vooral die van 't vorige jaar, aan welke zoo groote menigte adressen nopens dit veelbesproken punt waren toegezonden. Wat de synodale vergadering omtrent die zaak heeft gedaan of beter *besproken*, vindt men in eene brochure, getiteld: *Het Kiesregt in de Nederlandsche Hervormde kerk, of de Synode van* 1858 *en Art.* 23 *van het Algemeen Reglement. Utrecht*, J. G. ANDRIESSEN, 1859. Vollediger zou daarin de geschiedenis van het befaamde art. 23 zijn behandeld, zoo de schrijver ook verslag hadde gegeven van vorige mislukte pogingen der Synode van 1857 en vroeger, waartoe het blijkbaar den Auteur niet aan bekwaamheid ontbrak.

De mede-arbeider, aan wiens oordeel in den regel voor de *Vaderl. Letteroefeningen* geschriften als »*Het Kiesregt*" worden toevertrouwd, meende zich ditmaal, om voor hem geldige redenen, daarvan te moeten onthouden.

Zóó kwam het in handen van Ref., wiens aandacht schier niets meer trok dan de wijze, waarop de Schrijver zijn gevoelen uitspreekt over de handelwijze van personen; met name van den uit Leiden ter Synode afgevaardigden Hoogleeraar en van den Voorzitter der vergadering. Dat oordeel is gestreng, maar waar hij ieder woord staaft met bewijzen, waar hij officiële waarheid te lezen geeft, daar.... laten wij 't aan den lezer van het stukje over, de juistheid der beoordeeling te toetsen. Maar, daar wordt ook de opmerking geregtvaardigd, dat hooggeplaatste vergaderingen wel mogen toezien, het belang van zaken niet ten offer te brengen aan de vrees of men misschien personen kwetsen zal. Sympathie voor, beleefdheid jegens personen is goed, maar zij treden over de grenzen, waar zij zwaarder wegen dan de belangen zelven, die men geroepen is voor te staan.

Junij 1859.

Onder de boekwerken, die ik bij het verschijnen van het laatste N°. der *Vaderl. Letteroefeningen* ter aankondiging en beoordeeling ontving, vond ik eene eerste aflevering van een nieuw tijdschrift, getiteld: »De godsdienst-onderwijzer" en nader omschreven als: »lectuur voor eenvoudige Christenen, uitgegeven door de vereeniging van godsdienstonderwijzers in Nederland, departement N. Holland." — Toen ik dien titel las, ik wil het eerlijk bekennen, was mijne begeerte om de 40 pagg., waaruit het boekje bestaat te lezen, niet bijster groot, en riep ik onwillekeurig die redactie toe: »schoenmaker, blijf bij je leest, en geef geen tijdschriften uit." Zoo kwam ik er echter niet af. Het boekje moest beoordeeld worden; en eene nadere kennismaking was onverbiddelijk noodig. En zie! ik heb mij die kennismaking gansch niet beklaagd; zelfs zou ik den godsdienstonderwijzer de hand kunnen drukken en hem met zijne onderneming geluk wenschen. Mij dunkt, dit tijdschrift is wat het wezen wil: het spreekt over godsdienst tot eenvoudigen, in een toon die het midden houdt tusschen gezwollenheid en platheid, echt populair, en toch helder, fiksch, gezond. Wat ik las over *de godsdienstgeschillen onzer dagen*, over KATHARINA VAN BORA, las ik met genoegen. Het stukje: *één doel, maar verschillende wegen, om tot dat doel te geraken*, had mijne volle sympathie. De laatste rubriek, die *allerlei* ten opschrift draagt, geeft aanleiding tot korte mededeelingen op kerkelijk gebied, die zeker ook wel over iets anders zullen loopen dan, gelijk hier, over verdraagzaamheid en onverdraagzaamheid. De poëzy is van minder allooi en kon best achterwege gelaten worden, indien zij niet beter wordt. In het algemeen verwachten wij iets goeds van deze onderneming. Wie het tijdschrift koopt (bij ORMELING te Amsterdam) voor *f* 1,50 den jaargang, bevordert tevens eene goede zaak. Het wordt uitgegeven ten voordeele van een liefdefonds ten behoeve der weduwen van godsdienstonderwijzers.

Bijbelsche gedenkspreuken bij het afleggen der Christelijke geloofsbelijdenis. Onder dezen titel heeft de werkzame predikant AMSHOFF te Groningen (bij M. SMIT) een twaalftal bijbelspreuken, als proeve, uitgegeven. Zij zijn gedrukt op groot papier en voorzien van eene korte toepassing. Daarbij is er gelegen-

heid om het blad te voorzien van den naam van hem, die het ontvangt en van hem die het geeft. De zaak zelve is waarschijnlijk eene navolging van iets dergelijks in Duitschland. Althans onlangs zagen wij aangekondigd: *Einhunderd Confirmations-Scheine mit ebensovielen Danksprüchen, von* J. G. BURKMANN. De heer AMSHOFF roept het oordeel van zijne ambtgenooten over deze proeve in. Wat ons betreft, onze ingenomenheid met eene dergelijke onderneming is niet bijzonder groot. Het moge hier en daar zijne nuttigheid hebben zulke spreuken en vermaningen uit te reiken, en daarom spreken wij er niet bepaald een afkeurend oordeel over uit; maar, waar het eenigzins mogelijk is, blijven wij altijd verre de voorkeur geven aan het uitreiken van een boekgeschenk, hoe gering ook, bij het afleggen der belijdenis. Ook daarin is dan gelegenheid om eene spreuk of een woord tot gedachtenis neêr te schrijven, en ligt blijft het daar nog beter bewaard, dan op zulk een los blad papier. Mogt de S. zijne onderneming voortzetten, dan zorge hij dat de toepasselijke vermaningen kort en kernachtig zijn.

In lang ontvingen wij geene aflevering van de »Geschiedenis der Hervorming in de zestiende eeuw door MERLE D'AUBIGNÉ, tweede druk." Het laatst ontvangen wij aflev. 9 en 10. Daarmede is thans het eerste deel compleet. Wij blijven deze uitgave aanbevelen, zoowel wegens de belangrijkheid van het werk en den aangenamen vorm waarin het is gekleed, als wegens de juistheid der vertaling en de nette, goedkoope uitgave (25 cts. eene aflev. van 64 pag.). Het is een boek, dat niet ontbreken mag in de bibliotheek van een beschaafd Christen.

Nopens den jaargang 1858 van de *Tafereelen en berigten uit de Geschiedenis der Protestantsche kerk in onze dagen*, *uitgegeven door en ten voordeele van de Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging. Te Leiden, bij* P. ENGELS — hebben wij niets bijzonders mede te deelen, dan dat het zich gelijk blijft en ƒ 1,80 in het jaar kost. Een Tijdschrift in een Tijdschrift te beoordeelen, rekenen wij min geschikt, en bepalen ons dus tot eenvoudige aankondiging.

Van de vertoogjes, die onder den titel: *Het Evangelie aan de armen. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. SURINGAR worden uitgegeven, ontvingen wij N°. VII—XII. Zij zijn in denzelfden goeden geest als de vorige geschreven en verdienen daarom dezelfde aanprijzing. Alleen zij gezegd, dat, ofschoon de prijs van 5 cent voor ieder N°. bij getallen eenige vermindering ondergaat, ons die prijs nog wat te hoog dunkt voor algemeene verspreiding. Trouwens, elk vertoogje is ook slechts 12 bladz. in kl. 8vo.

De boekhandelaar G. DE GEUS te 's Gravenhage heeft voor 30 cts. verkrijgbaar gesteld eene brochure van 17 bladz., getiteld: *De vredepalm voor orthodoxen en liberalen, of het raadsel van de menschelijke vrijheid van wil en het Godsbestuur opgelost door een philosooph.* Nu is 30 cts. voor 17 bladz. met titel en omslag wel wat boven den gewonen prik: 1 cent per pag.; maar wie zou daarop zien, indien het woord »opgelost" waarheid ware. Zeker, dan ware het geschrift noch door een mensch op aarde vervaardigd, noch voor menschen op aarde verstaanbaar. Wij stelden ons dus bij het eerste lezen van den titel niet voor, dat de »philosooph" de *magnus Apollo* zou zijn, die »oploste" wat vruchteloos is nagevorscht door de diepzinnigste denkers. Eén lof echter mogen wij den schrijver dezer weinige bladzijden niet onthouden, namelijk: dat hij den waren stand van het vraagstuk duidelijk voorstelt, zoodat zij, die noch »philosophen" noch theologen zijn, er uit kunnen zien, waarover eigenlijk loopt hetgeen in gewijzigden vorm eene herhaling is van het oude scholastieke praedestinatie-problema.

Het ontwerp van wet ter afschaffing der slavernij in Suriname, d.d. 25 October 1858 heeft aan Mr. A. D. VAN DER GON NETSCHER aanleiding gegeven tot het schrijven eener *Beschouwing, voornamelijk ter aanwijzing der noodzakelijkheid om eene gelijktijdige en voldoende immigratie door wetsbepalingen mogelijk te maken en te verzekeren. 's Gravenhage, bij Gebr.* BELINFANTE, *in gr. 8vo*, 50 *bl.* — De drie hoofddenkbeelden, welke de schrijver aanbeveelt, zijn deze: Dadelijke vrijverklaring, met billijke schadeloosstelling aan de eigenaars der vrij te maken slaven; toevoorzigt van staatswege gedu-

rende tien of twaalf jaren na de afschaffing der slavernij, voornamelijk met het doel, om de vrijgemaakten, onder jaarlijksche overeenkomsten met meesters en op plantaadjen, naar hunne keuze, tegen billijk loon, huisvesting, enz., zooveel mogelijk bij geregelden arbeid te houden, en daardoor rust, welvaart en zedelijke verbetering onder hen mogelijk te maken en te bevorderen, en de kolonie voor dadelijken ondergang te behoeden; en eindelijk immigratie ter aanvulling van het minder ingespannen werk der van slavernij ontheven bevolking, onmisbaar tot instandhouding der kolonie, en hoogst wenschelijk, om aan deze de ontwikkeling te geven, waarvoor zij door uitgestrektheid, productief vermogen, voordeelige gelegenheid van verscheping en nabijheid aan het vaderland, zoo uitnemend geschikt is. Als bijlagen volgen: vertaling van hetgeen Dr. H. G. DALSON in zijne *History of British Guiana* vermeldt omtrent de pogingen tot immigratie, aldaar door particulieren in het werk gesteld — tarief van premiën, welke volgens Akte der koloniale wetgeving tot aanmoediging van immigratie in Britsch Guiana betaald worden — en een kort officiëel verslag omtrent den toestand van bevolking en eigendom in Britsch-Guiana in 1858, dat is 20 jaren na de geheele vrijverklaring. Wij bevelen het een en ander aan de overtuiging van allen, die in het onderwerp belang stellen of ambtshalve moeten stellen.

De zaak der afschaffing van de slavernij wordt in een volksboekje in den vorm van een verhaaltje bepleit, in: *De planter* BRUNEL *en zijne slaven* ASA *en* NENO, *of, hoe de hemelsche Vader het kwade gedoogde om daaruit het goede te doen voortkomen. Goes, bij* H. C. SCHETSBERG. *In kl.* 8*vo.* 112 *bladz.* Het heet eene »schooluitgave", doch eene andere is er ons niet van bekend. Het is geen kwaad boekje; maar de hooge ontwikkeling des christelijken levens in pas tot het Christendom bekeerde negers heeft altijd iets, waarbij men de vraag niet kan terughouden: zou het wel waar zijn?

Het is bekend dat JOSEPH GARNIER de staathuishoudkunde vlijtig beoefend, en daarover vele verdienstelijke, duidelijke boekwerken geschreven heeft. Met die voorafgaande studie toegerust, en uit dien verzamelden schat, gaf hij een compendium in het licht, dat nu vertaald bij H. NIJGH te Rotterdam het

licht ziet. Wij hebben dat boekje met uitstekend genoegen gelezen. Zoo ooit dan bleek ons hier dat kortheid en duidelijkheid niet anders kunnen worden bezeten, dan als vrucht eener grondige langdurige studie. Het boekje is ongetwijfeld een der beste overzigten van de veel geprezen wetenschap. Of daarom de staathuishoudkunde een deel van het onderwijs moet uitmaken.... dit durven wij niet zoo gereedelijk toestemmen. Men denke om de arme hoofden der kinderen, die reeds zoo barbaarsch vol gepropt worden met hetgeen anderen zeggen, dat eigene gedachten er geene plaats in kunnen vinden.

Bij eene vroegere gelegenheid bragten wij onze onbeperkte hulde aan den zoo gelukkig geslaagden arbeid van den Raadsheer Mr. A. J. VAN DEINSE, die in alles wat hij, hetzij over de theorie, hetzij over de practijk van het strafregt heeft beproefd, zich den meesten dank der regtsbeoefenaren verworven heeft. Wij werden bevestigd in die meening door de toezending van den tweeden druk van het *Wetboek van Strafregt* (Middelburg, J. C. EN W. ALTORFFER, 1858 *f* 2.)— Reeds in de eerste uitgave merkten wij een schat van onderzoek en studie in dit kleine werkje op, dat onder zulk een nederig voorkomen verschijnt, en de tweede druk heeft weder meer verdiensten dan de eerste, door de toevoeging van den franschen tekst en de opname van de lijst der strafwetten, alphabetisch gerangschikt. De drie belangrijke werken door den Heer VAN DEINSE uitgegeven, maken met de verzameling van SCHOONEVELD en die van DE JONGH en OUDEMANS, dat wij ons op eene litteratuur van ons strafregt mogen beroemen, en wij zouden het een ongelukkig teeken achten, wanneer werken als het hier aangekondigde niet telkens een herdruk beleven mogten.

Te *'s Gravenhage*, bij VAN WEELDEN EN MINGELEN zag het licht het *Verslag aan den Koning over den toestand der telegrafen in Nederland* over 't jaar 1857. Zeer belangrijk is het de in dit verslag zoo naauwkeurig gegeven statistiek na te gaan, en een zeer verheugend teeken des tijds is het, te kunnen zien hoe het telegrafennet zich allengs meer en meer over Nederland uitbreidt, dat daarin niet zoo veel als in andere zaken ten achteren staat bij zijne naburen. Het telegrafisch verband met het buitenland ondervond in 1857 ook veel uitbreiding.

Waren wij met ons spoorwegstelsel maar zoo ver heen als met den telegraaf, dan zouden wij alle reden tot tevredenheid hebben.

BOEKBESCHOUWING.

HUIBERT DUIFHUIS, *de Prediker van St. Jacob. Academisch Proefschrift, ter verkrijging van den graad van Doctor in de Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te Leiden, op gezag van den Rector Magnificus, den Hoogleeraar Dr.* J. H. STUFFKEN, *in het openbaar te verdedigen door* JAN WIARDA, *van Amsterdam. Op Donderdag den* 23 *September* 1858, *des namiddags ten* 2 *ure. Te Amsterdam, bij* H. A. Frijlink. 1858. *In gr.* 8*vo. VIII en* 190 *blz. f* 1 - 50.

Leven en Karakter van AN. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, *gedeeltelijk uit onuitgegeven Brieven en zijne schriftelijke Nalatenschap, beschreven door* P. J. DOMELA NIEUWENHUIS. *Amsterdam, bij* J. H. Gebhard & C°. *In gr.* 8*vo.* 226 *bl. f* 2 - 50.

De strijdende Gereformeerde Kerk. Een strijdschrift, vooral tegen de Christelijke Afgescheidene Kerk gericht, door A. VAN DER LINDE. *Te Amsterdam, bij* W. Clement. 1859. *In gr.* 8*vo. VIII en* 203 *bl. f* 1 - 10.

De bijeenvoeging van bovenstaande drie werken in ééne beoordeelende aankondiging kan zeer vreemd schijnen, maar er zijn gegronde redenen voor. Met de aanwijzing dezer redenen maken wij een begin, in de hoop van hierdoor eene aanvankelijke kennismaking met deze geschriften aan onze lezers te verschaffen.

HUIBERT DUIFHUIS — een merkwaardig man in onze Nederlandsche kerkgeschiedenis van den tijd der reformatie! Na eene jeugd die veelszins in het duister schuilt, werd hij pastoor van de St. Laurenskerk te Rotterdam, begunstigde daar door zijne prediking zijdelings de hervorming en moest dientengevolge naar Keulen vlugten, van waar hij later tot pastoor van St. Jacob te Utrecht geroepen werd. Daar was het tooneel zijner veelszins gezegende werkzaamheid. Hij predikte op de wijze der gereformeerden, maar wilde de kerk in de kerk hervormen en haar dus geenszins verlaten. Het gezag der overheid was zijn steun. 't Bleek echter, dat haar invloed

niet was opgewassen tegen dien der Roomsche geestelijkheid, zoodat zij hem op zijn verzoek om naar zijne overtuiging het evangėlie in de kerk tegen de leerstellingen en inzettingen der kerk te verkondigen, moest aanraden voor eenigen tijd naar Rotterdam bij zijne vrienden de wijk te nemen. Zijn vertrek veroorzaakte zoo groot ongenoegen onder de burgerij van Utrecht, dat geestelijkheid en regering zich vereenigden om hem terug te roepen. En nadat hij daaraan gevolg had gegeven, was hij tot zijn dood in 1581 op zijne eigenaardige wijze werkzaam om St. Jacob te hervormen. Hierbij evenwel heeft het hem niet ontbroken aan een dikwijls krachtigen tegenstand van de zijde der gereformeerden, die van hem voor den voortgang der hervorming groote schade verwachtten.

Deze korte herinnering doet reeds als van zelf de gepastheid aan 't licht komen van eene vereenigde aankondiging der geschriften van Dr. WIARDA en Prof. DOMELA NIEUWENHUIS. DUIFHUIS en V. D. HOEVEN zijn bepaald geestverwanten, en de eerste Thesis van den Doctor verklaart naar waarheid: HUBERTUS DUIFHUIS πρόδρομος *Remonstrantium jure habetur.* V. D. HOEVEN was een Remonstrant tot in de uiterste consequentie, ten minste wanneer men het Remonstrantisme opvat gelijk hij en zijne leerlingen in navolging van hem dat doen, zij 't ook in scherpe onderscheiding van de Remonstranten van voor eene halve eeuw. Even als DUIFHUIS kende hij geen ongelukkiger woorden dan strijd, verdeeldheid en scheuring, en wachtte, onder veel hopen op eene aanstaande slooping van zijn eigen kerkgenootschap, even als deze door de prediking van een Bijbelsch en practisch Christendom vrede en eendragt in de kerk te bevorderen. Met D. deelde hij in warme vooringenomenheid voor de oversten van den staat, maar naar het verschil der tijden werd de tegenstand, die deze van andersdenkenden moest ondervinden en die door latere terugroeping veel van zijne scherpte verloor, tegenover hem tot een minimum gebragt, dat zeer gemakkelijk te verdragen was. Men spreke van den vereerden DUIFHUIS, maar noeme A^{s}. DES AMORIE V. D. HOEVEN den gevierde, den half vergode. Wij komen er niet tegen op, evenmin als de bekwame arts eene koorts wil wegnemen die het gestel van den patiënt zuivert, want wat V. D. HOEVEN schreef van *warme ingenomenheid van een zoon met zijnen vader*, dat herhalen wij van *warme in-*

genomenheid onzer natie met veelszins groote en goede, schoon dan ook gebrekkige menschen: »Zij is niet zoo bij uitstek een der heerschende gebreken van onzen tijd, dat het noodig wezen zou haar toom en breidel aan te leggen." Weg dan toom en breidel! eene vriendelijke waarschuwing echter om op te passen op het breken van een poot of het kwetsen er van aan een steen of het vallen in eene gracht (N.B. de ingenomenheid = een paard) zal ons toch wel niet ten kwade worden geduid?

»Maar N°. 3?" zoo vraagt gij ongeduldig. »Die titel past alles behalve bij DUIFHUIS en V. D. HOEVEN! *Strijdende* en *Strijdschrift!!* de woorden verstoren den kalmen vrede, die ons bij het lezen van die namen vervult! Daarenboven: hoe kunt gij twee biographiën met een strijdschrift vereenigen?" De verwondering over het laatste zal ophouden, zoodra gij verneemt, dat wij hier van den Heer A. V. D. LINDE ontvangen »eenige maanden uit zijn leven door hem zelven beschreven." Vraagt gij wie hij is, zoo willen wij u *volgens zijn boek* met hem bekend maken, wat wij ondanks zijne waarschuwing tegen personaliteit bij bestrijding vrijmoedig doen, omdat wij u wel aangaande het door hem behandelde hopen in te lichten, maar er met hem niet over in het strijdperk willen treden (men kan al te ver van elkander afstaan om tot den strijd te komen), en omdat het onmogelijk is voor den berigtgever om hier de zaak van den persoon geheel te scheiden. De schrijver nu spreekt in zijn voorberigt van »verkeerdheid van *antecedenten*", van »de zonde, die hem onder tranen van diepen zieleweedom geleerd heeft, dat hare vruchten wrang, hare herinneringen knagend zijn." Zijne eigenlijke geschiedenis begint in dit boek met zijn lid worden van de Christelijke Afgescheidene kerk te Amsterdam, in welke hij op verzoek van den kerkeraad ook gepredikt heeft. Spoedig echter kreeg hij verschil met den aldaar dienstdoenden predikant Ds. DE WAAL, dien hij niet voor echt gereformeerd hield. Zijne bezwaren tegen diens leer bragt hij in bij den kerkeraad, doch zonder gevolg; zijne verwijdering van het eens aangenomen kerkgenootschap werd nog grooter bij gelegenheid van eene in zijn oog onwettige verkiezing van ouderlingen, en toen zijne zaak geene bevredigende oplossing vond bij classe en provinciale vergadering, onttrok hij zich feitelijk met eenige anderen aan de Christelijke Afgescheidene kerk, ja zelfs berouwde 't hem tot haar

behoord te hebben. Want hij zag in en erkende, dat zij, meenende de ware gereformeerde leer aan te hangen en de ware gereformeerde kerk uit te maken, afgeweken was van beiden, zoowel door het aannemen van een naam, die haar wel regt van bestaan in ons land gaf, maar haar haar regt op den naam *gereformeerd* doet prijs geven, als door de onkunde, ja laat ons liever zeggen *onnoozelheid*, van hare leidslieden. Eene poging om zich met de zijnen aan Ds. LEDEBOER en diens volgelingen aan te sluiten en door dezen wettig geordend te worden, leed op verscheiden klippen schipbreuk. Ds. L. vreesde voor »onzuivere oogmerken en bedoelingen", en v. D. L. was ook de man niet om zoo bespottelijk kleingeestig en bekrompen te zijn als de Ledeboerianen. Derhalve heeft hij zich genoodzaakt gezien om eene eigen kerk te stichten, waarin hij als herder en leeraar is opgetreden. Hij schrijft zijn standpunt deze eigenaardigheid toe, dat het wel een *gesepareerd*, maar niet een *separatistisch* standpunt is. In de gereformeerde kerk terug te keeren was onmogelijk, omdat aan de Hengstenbergsche voorwaarden (*Vorwort* van diens *Kirchenzeitung*) tot scheiding in Nederland meer dan voldaan is.

Na deze kennismaking schijne het velen profaan om DUIFHUIS, v. D. HOEVEN en v. D. LINDE in éénen adem te noemen, wij die met niets anders dan met den schrijver uit zijn boek te doen hebben, gevoelen vrijheid tot de combinatie. Of de stift der historie den laatsten naam ook zoo trouw zal bewaren als de beide eerste, dit gelooven wij niet; maar een *tijdgenoot* heeft iets voor boven overledenen. En het getuigt van niets anders dan van eene bespottelijke voornaamheid de schouders op te halen, of een heftig oordeel klaar te hebben voor alles wat het separatisme onzer dagen betreft. Merkwaardig is ons het werkje van v. D. LINDE, daar het ons vergunt een scherpen blik te slaan op het organisme en den toestand van de Christelijke Afgescheidene kerk; merkwaardig omdat het ons doet zien, waartoe haar beginsel consequent doorgevoerd, consequenter dan zij het gedaan heeft, leidt. Want dit moeten wij erkennen: wordt eenmaal het beginsel toegegeven, dat de gereformeerde kerk moet zijn en blijven de kerk van 1618 en 1619, dat de formulieren naar geest en letter gezag behouden, dan gaat v. D. LINDE *naar zijne opvatting van die formulieren* den regten weg. Wij wenschten aan één kant wel, dat allen die geen vrede hebben

met hunne kerk, dien weg volgden, dan zou er (want ook van de formulieren is tot in 't oneindige verschillende opvatting mogelijk) een eindeloos aantal van *gereformeerde* kerkjes ontstaan, zoovele als er leiders te vinden zouden zijn — maar zeker zou dan voor die allen een langdurig bestaan onmogelijk wezen. Opmerkelijk zijn de wegen van den Heer der kerk. Hij heeft der Christelijke Afgescheidene kerk in V. D. LINDE een corrector uit haar eigen midden gegeven. Zij heeft hem onder hooger bestuur met blijdschap eerst in haar midden opgenomen om haar eigen veelszins billijken beoordeelaar eenige maanden op te voeden, want, zij het ook te hevig en te bitter, hij heeft hare dwaasheden en ongerijmdheden op krachtige en bepaalde wijze aangetoond. Nog merken wij op dat hij door mededeelingen over de preken van Ds. DE WAAL eene onwillekeurige bijdrage tot de geschiedenis der kanselwelsprekendheid heeft geleverd, die zijn boekje eene plaats geeft naast dat van WIARDA en van DOMELA NIEUWENHUIS.

Evenwel dit bijna toevallige zou ons geene reden geweest zijn om de drie in ééne aankondiging te vereenigen, ware het niet dat ons, terwijl zij zoo vreedzaam naast elkander liggen, de waarheid van het woord weêr verduidelijkt is: *les extrêmes se touchent*. DUIFHUIS op het laatst der zestiende, en V. D. HOEVEN in de eerste helft der negentiende eeuw willen juist geheel het tegenovergestelde van hetgeen V. D. LINDE in de reeds bijna tien jaren oude tweede helft der negentiende eeuw beoogt: de eersten zijn ons *te* mild, de laatste *veel te* streng; 't is wel schande om tegenwoordig in 't midden te gaan — maar wij belijden onze halfheid. Maar wat is er nu gebeurd? DUIFHUIS is door zijne afsluiting onder den schijn van verdraagzaamheid de onderhouder van weêr een eigen kerkgenootschapje geweest. Wat zegt DOMELA NIEUWENHUIS van V. D. HOEVEN aan het einde van zijn geschrift? ...»Wonderbaar Godsbestuur! De man, die de vereeniging met de kinderen der vaderen bedoelde, door wie [nml. door die vaderen] de Remonstrantsche Broederschap gedwongen is geworden een afzonderlijk genootschap der ééne Algemeene Christelijke kerk te zijn; de man die gehoopt had zelf die vereeniging tot stand te brengen, en ook daarom de Hervormde of Contra-Remonstrantsche partij gezocht had te behagen; die man is juist het middel geweest tot verheffing van zijn kerkgenootschap..."
En wat meenen wij naar waarheid van V. D. LINDE's rigting

te hebben opgemerkt? Dat zij, wanneer zij algemeen volgers vond onder de ontevredenen onzer dagen, misschien juist de kortste weg is tot eene kerk, waarin niet alleen het separatistische maar ook het gesepareerde standpunt verdwijnen moet en verdwijnen zal. Ziet ge de waarheid van *Spreuken* XVI vs. 9? Hoe weinig wij het dan ook eens zijn met bewegingen op kerkelijk gebied als die van V. D. LINDE, hoe pijnlijk het ons ook aandoe het evangelie, de godsdienst van ootmoed en van liefde, te zien gebruiken tot een middel om veel eigenliefde en bitterheid te openbaren, wij veroordeelen niet op hoogen, schamperen toon, omdat wij diezelfde of andere even verkeerde zedelijke kwalen, zij het in veel mindere mate, bij een V. D. HOEVEN, die ons veel nader staat, opmerken, en ook ons zelven in het voorstaan van vrede bij hooge prijsstelling op eigen kerkgenootschap, aan ziekten van het kerkelijk leven onderworpen weten. Wij willen van en door DUIFHUIS en V. D. HOEVEN, maar ook van en door V. D. LINDE leeren en hopen dat de tijd nu haast voorbij zal zijn, dat men onder den schijn van de eenheid der kerk te zoeken, al wie haar niet op onze manier zoekt den rug toekeert om hem *en passant* in synode, kerkbestuur, classis of ring of welke vergadering ook te veroordeelen.

Zooveel of liever zoo weinig over de gewigtige kerkelijke zaken, die in de drie genoemde boeken behandeld worden. Wij haasten ons om van de beschouwing dier zaken over te gaan tot die van de wijze, waarop elk der schrijvers zijne taak heeft volbragt. Wij hebben dus niet meer te doen met DUIFHUIS en V. D. HOEVEN, maar met WIARDA en DOMELA NIEUWENHUIS, doch altijd nog met V. D. LINDE, dien wij als beschrevene en schrijver beiden ontmoeten.

Met een woord van hoogen lof mogen wij aanvangen, terwijl wij van WIARDA's arbeid gewagen, daar deze getuigt van zijn onvermoeiden ijver en van groote bekwaamheid in het raadplegen veler nog onbekende bronnen. Waarlijk, hij heeft een regt verdienstelijk werk verrigt en wij weten zijne naauwkeurigheid en zorg niet genoeg te prijzen, die ons, behalve met de levensbijzonderheden van DUIFHUIS, bekend maken met den man als prediker. WIARDA heeft zich op onderscheidende wijze als geschiedschrijver der kanselwelsprekendheid doen kennen, en terwijl de rigting dergenen die aan onze academiën in de godgeleerdheid promoveeren, tot onzen

spijt meestal theoretisch is, heeft hij aangetoond, hoe men ook op het gebied der practische godgeleerdheid doorslaande bewijzen van strenge studie kan geven, en het beweren van hen gelogenstraft, die dat gedeelte der theologie met schouderophalen gewoon zijn te noemen, daarbij vergetende, dat het in de naaste betrekking staat tot het ambt, 'twelk de godgeleerde wenscht te bekleeden. 't Is onze vaste overtuiging dat deze minachting van de studie der practische theologie aan niets anders te wijten is dan hieraan, dat dit veld grootendeels nog braak ligt, zoodat er nog geploegd en geëgd moet worden, wat velen minder bekoort dan het zaaijen en besproeijen, ja maaijen wat den arbeider bereid is als hij exegetiseert en dogmatiseert. Wij bevelen aan ieders aandacht de tweede afdeeling van het proefschrift, en vragen vrijmoedig of niet de fakkel der geschiedenis een te waarderen licht verspreidt over de behoefte, waaraan ook nog de tegenwoordige predikers hebben te voldoen en over de wijze, waarop zij er aan kunnen voldoen? Wij maken vooral opmerkzaam op de allerbelangrijkste *vierde* Bijlage over de *Theoriën der kanselwelsprekendheid, waarnaar de prediker der XVI*e *Eeuw zich vormen kon.* De moeite besteed aan het bijeenbrengen en ordenen van dergelijke weinig bekende bijzonderheden verdient dank en erkentenis. Ook geschiedt de mededeeling van het uit tot nog toe voorbijgeziene of zelden gebruikte bronnen zamengebragte op eene duidelijke en geregelde wijze, waartoe de eenvoudige, maar heldere stijl het zijne gewis bijdraagt. Voegt hierbij nog de toepassing, die WIARDA nu en dan maakt op de predikwijze in onzen tijd, en gij zult de belangrijkheid van zijn arbeid met ons erkennen. Bijzonder beviel ons de opmerking, bl. 79, over de eenige wijze waarop de prediker mag polemiseren, namelijk meer door zijdelingsche dan door regtstreeksche vermaning. Minder vrede hebben wij met de aanbeveling van 't gebruik van kerkhistorische namen op den preêkstoel, bij verwerping van dat der namen uit de profane geschiedenis (bl. 123). Wij houden het vooreerst daarvoor, dat de grens tusschen beiden moeijelijk is aan te wijzen, en ten andere dat de gemeente eerst nog veel meer in de geschiedenis der kerk t'huis zal moeten zijn, om van dergelijk een gebruik vrucht te hebben, zoo het zich ten minste niet uitstrekken zal tot vele namen, waarbij de hoorder aan niets denkt, of zich niet zal bepalen tot enkele

voorbeelden, tot vervelens toe door de hartstogtelijke vereerders der kerkhistorie gebruikt. In het gezegde over de waarde der homilie is niets nieuws (blz. 131), het herhaalt de verwerping dier homilie zonder *eenheid*, welke DUIFHUIS gebruikte. Wij gelooven, dat die verwerping niet onvoorwaardelijk mag zijn, omdat de éénheid, welke de kunst heet te verordenen, vaak tot gewrongenheid aanleiding geeft en verbiedt om anders nuttige aanwijzingen en opmerkingen te doen, daar zij niet in de lijst passen. Nog schijnt het ons aan gewigtige bedenking onderhevig, of de door vroegere en latere kunstregters geijkte leer over het nut van een exordium (bl. 133), die uit de rhetorica der ouden is overgegaan in de homiletiek, daar wel met regt hare plaats bekleedt, waar het gebod geldt om iedere reis met het voorlezen van een tekst als grondslag der rede aan te vangen. Het gevaar is bijna onvermijdelijk om den juist te behandelen tekst te signaleren, zoo niet als den belangrijksten dan toch als een der belangrijksten van den geheelen bijbel, 'tgeen den opmerkzamen toehoorder wel eens doet glimlagchen. Maar dat komt er van, nu de homiletiek nog altijd slavin is van de rhetorica, en nu dit en andere deelen der practische theologie nog door zoo velen met een air van voornaamheid worden op zijde gesteld. Mogt de schrijver van het aangekondigde proefschrift veler ijver ontvonken en veler navolging vinden!

Nu schijne het na het gezegde vreemd, maar toch kunnen wij de vraag niet terughouden: moest DUIFHUIS wel in de eerste plaats als prediker beschouwd worden? Ons dunkt, dat dit, hoe belangrijk ook en daarom waardig om in het proefschrift opgenomen te worden, er eene ondergeschikte plaats had moeten innemen. Wat onderscheidt DUIFHUIS? Zijne prediking? Neen toch! Dr. WIARDA telt hem, blijkens bl. 64 v. o., niet onder degenen, die in eenig vak van wetenschap of kunst een tot nog toe ongekenden weg bewandelden en daardoor een beter tijdperk in hare geschiedenis openden. Maar het is de wijze waarop hij *hervormer* wilde zijn, die hem eene eigenaardige plaats in de kerkgeschiedenis doet toekennen. Wij hadden gewenscht, dat de schrijver uit dit oogpunt aan hem eene gewigtige, ja de gewigtigste afdeeling van zijn proefschrift en niet eene enkele paragraaf gewijd, en zijn streven en zoeken hierin naauwkeurig bepaald en zuiver beoordeeld

had. Op dit punt echter zijn wij teleurgesteld en de reden is niet ver te zoeken. Zij laat zich vinden in de eigenaardige, maar verkeerde rigting, die de *leerlingen* uit de school van Prof. MOLL kenmerkt.

Dankbaar zijn wij voor de nieuwe beweging, die van dezen waardigen Hoogleeraar in de studie der kerkgeschiedenis is uitgegaan, voor den ijver en de belangstelling die hij bij zijne leerlingen weet te verwekken, ijver en belangstelling, die voor het doorsnuffelen van bestoven perkamenten, onhandelbare folianten en vuile duodecimootjes niet terugdeinzen. Doch bronnenstudie blijve middel en worde niet doel. De bloesem moet rijpen tot eene smakelijke vrucht en dan, maar ook dan eerst, aan het publiek worden aangeboden. Prof. MOLL zelf kent de wijsheid om zoolang te wachten — dat zijn onderwijs haar aan zijne discipelen meêdeele! Dat hij hun de kunst leere om niet alleen de stoffe der geschiedenis op te zoeken, maar ook om haar in goeden vorm en op gepaste wijze meê te deelen; in één woord: dat hij hen tot geschiedschrijvers vorme! Anders komen zijne leerlingen tot misgrepen als die van Dr. W., om, dewijl de voornaamste bronnen voor eene verhandeling over DUIFHUIS in de handschriften zijner sermoenen bestaan, hem nu ook maar voornamelijk als prediker te beschouwen, terwijl hij toch veel meer hervormer dan prediker was. Dit vergeten van den regtmatigen eisch des lezers om niet meê uit de bronnen te putten, maar om het geputte in eene keurig bewerkte drinkschaal uit des schrijvers hand te ontvangen, is de oorzaak van veel gebrekkigs in deze verhandeling. Wie erkent dit gebrekkige niet zelfs in de voor 't overige zoo voortreffelijke tweede afdeeling, die ons bladzijden aan bladzijden met brokstukken uit de sermoenen van DUIFHUIS — meer dan te veel om de noodige kennis met zijn trant te maken — en niet dan eenige dun gezaaide en vaak oppervlakkige opmerkingen en beschouwingen over den prediker geeft? Wie erkent het niet, die den Schr. zonder aarzelen zijne behandeling wringen ziet in de versleten en voor zijn prediker DUIFHUIS niet zeer passende ramen van *inventio*, *dispositio* en *elocutio*? Maar nog sterker komt dit uit in de *eerste* afdeeling, waar wij die lange briefwisseling tusschen BUICK en DUIFHUIS moeten doorworstelen, en, om wat wij bedoelen duidelijk aan te wijzen, aan het begin evenveel

regels ontvangen over den naam en de afkomst als aan het einde over het karakter van Mr. HUIBERT?! Volmondig kunnen wij echter verzekeren, dat dit gebrek hier niet tot dien graad ontwikkeld is welken het bij een ander leerling van dezelfde school bereikt heeft, die, helaas, een caricatuur dreigt te worden van een waar kerkelijk geschiedschrijver met den weinig eervollen titel van *knutselaar*; waarom wij met de goede hoop en de blijde verwachting van den Heer W. scheiden, dat hij meer en meer bekwaam worde om de met zorg en ijver gevonden stof te verwerken, en in die gedaante aan het godgeleerd publiek de *vruchten* zijner studie aan te bieden!

Hoezeer zouden wij wenschen den Doctor op het werk van den Professor als op een biographisch model te mogen wijzen, maar ook bij de meeste goedwilligheid zegt de critiek ons: »dat moogt gij niet!" Prof. DOMELA NIEUWENHUIS schrijft in zijne inleiding: »Zonder mij te vleijen met de hoop om in alle opzigten te kunnen voldoen aan den eisch, die den levensbeschrijver gesteld wordt, wage ik toch eene poging om naar zijne vervulling te streven door eenvoudigheid van voordragt als den stempel der waarheid." Wij zouden bijna denken, dat wij met den schrijver geheel verschillen omtrent den eisch, dien wij aan een levensbeschrijver mogen doen, maar die vooronderstelling wordt gelogenstraft door de woorden op de voorgaande bladzijde: »Zulk eenen man naar het leven te teekenen." Is dat het doel des schrijvers geweest, dan gelooven wij dat hij zijn doel geheel en volkomen heeft gemist. Wij vinden in dit boek een aaneengeschakeld verhaal van alles en alles wat maar eenigzins V. D. HOEVEN betreft, maar eene schildering, wie hij geweest is en wat hij deed en hoe hij dat geworden is, eene schildering die het beeld plaatst in het regte licht, dat de historische kritiek er op werpt — wij vinden er niet het minste van. Wanneer DES AMORIE V. D. HOEVEN onder de lezing van dit boek den lezer voor den geest staat zooals hij was, dan heeft hij dit aan zijne eigene combinatiegave, niet aan den biograaph te danken. Het boek had, dunkt ons, eene breede handeling moeten zijn van hetgeen de eerste bladzijde der inleiding even aanstipt en van hetgeen VAN TEUTEM in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* heeft geplaatst (zie bl. 201). Het had, daar de schrijver over zoo veel meer bronnen en tijd kon beschikken dan COHEN STUART, die in de

Jaarboeken over V. D. HOEVEN schreef, eene uitwerking moeten zijn van de omtrekken, daar aangewezen. 't Is eigenlijk dezelfde kwaal, die wij hier opmerken, als in het geschrift van Dr. WIARDA: de bijzonderheden, die de rijk vloeijende bronnen opleverden, zijn niet verwerkt, maar eenvoudig aanéééngeregen en in hoofdstukken gegroepeerd, welke verdeeling met weinig kunst door ieder te vinden ware, terwijl ons daarenboven niets gespaard wordt, wat de biograaph veilig achterwege had kunnen laten, ook om de eer van zijn held niet noodeloos te verduisteren. Zóó duidelijk had het niet behoeven uit te komen, dat de veelszins edele V. D. HOEVEN meer dan eenig mensch ijdel was in het bijeenverzamelen en bewaren van nietigheden voor zijne schriftelijke nalatenschap. Zoover had DOMELA NIEUWENHUIS niet behoeven te gaan om ook op te nemen wat V. D. HOEVEN als recensent kan leeren kennen. Best ware het geweest van zijne niet wel geslaagde pogingen op dit gebied maar met een enkel woord te spreken, en alzoo geene aanleiding te geven tot eene regtvaardige bestraffing van de Redactie van »De Gids". Men moet b. v. wel ziende blind zijn om niet te erkennen, dat de laatste gedrukte regels van V. D. HOEVEN, tot welker opneming de Redactie van de *Jaarboeken* eene ongewone, eene extra-plaats niet te kostbaar rekende (zoo zeer heerschte V. D. HOEVEN door zijne humaniteit over alle bezwaren!), weinig strekken om zijn roem te verhoogen en het minst beteekenende bevatten wat hij ooit geleverd heeft, al is men zoo ver gegaan in blinde bewondering om dat zijn zwanenzang te noemen. Wie V. D. HOEVEN kende of hem uit het over hem en door hem geschrevene leert kennen, ziet hem in al zijne zwakheid (waarover hem geen mensch te hard valle!), als hij daar van het verbod zijner geneesheeren om vooral geen Grieksch te lezen naauwkeurig melding maakt. D. N. heeft der onpartijdigheid genoeg hulde gebragt, door op te nemen wat ons de sporen zijner ijdelheid reeds in zijne jeugd doet zien en de ontwikkeling er van in rijper jaren doet opmerken; hij behoefde het kleinste korreltje wierook, dat hij bewaarde, niet aan het publiek te laten zien. Ons dunkt, dat het achterwege houden van die korreltjes eene verpligting ware geweest als loon voor den man, die, behebt met zoodanige zwakheid, welke in zijn leven door de omstandigheden meer dan overprikkeld werd, toch haar zoo beheerschte, dat hij

voor de meesten een beminnelijk man bleef en slechts voor weinigen eenigzins ondragelijk werd, die, naar hun karakter, geheel en al zijne tegenvoeters waren.

Vraagt men ons, hoe het mogelijk was, dat V. D. HOEVEN haar zoo beheerschte? Wij willen trachten er op te antwoorden en daardoor te gelijk de belangrijkheid van het boek aanwijzen. Wij dingen er niets van af, dat hij de man was van warm godsdienstig geloof, de opregte Christen, die in eenvoud voor zijn God wenschte te wandelen; maar diepte van religieus gevoel was toch niet het hem bijzonder kenmerkende; neen, V. D. HOEVEN had — en dit blijkt ons overal uit zijne levensbeschrijving — een onbegrijpelijk grooten tact, vooreerst om overal, altijd en in alle opzigten te weten, waar hij stond en wat hij was; en hij gebruikte dien op zoodanige wijze, dat hij van zich en het zijne alles maakte wat er van hem en het zijne te maken was. Geleerde κατ' ἐξοχὴν zal geen onpartijdige hem noemen, maar wat hij van de wetenschap bezat wist hij op velerlei wijzen aan te wenden. Zoo was het op den kansel, zoo was het op den catheder, zoo was het in het gezellige leven, zoo was het in den omgang met zijne studenten. Hij wist bij de laatsten als door een geheim instinct datgene wakker te maken wat hij sluimerends in hen ontdekt had; hij wist veeltijds door de wijze waarop hij met hen sprak en handelde hen in geestdrift voor zich te ontsteken; hij was hun een aangenaam leermeester en over het geheel een aangenaam mensch, die alleen geene ingenomenheid verwekte bij hen, die der menschen schatting van hem ging vergelijken met hunne waardering van anderen, veel degelijker en grooter en verhevener dan hij. Maar zij vergaten, dunkt ons, dat ook deze tact eene gave Gods is, die wij evenzeer als kennis en wijsheid moeten waarderen, zoeken en aankweeken, om ten meesten nutte voor onze medemenschen te zijn. En is dit waarheid, dan kunnen wij de lezing dezer levensbeschrijving niet genoeg aan ieder, vooral aan alle mannen van het vak aanbevelen. Zij zullen V. D. HOEVEN het geheim van dien tact kunnen afzien en kunnen leeren, dat deze hem geene kleinigheid te klein deed achten om er zijne opmerkzaamheid op te vestigen. Wat baat het toch of het hoofd al een pakhuis van geleerdheid en scherpzinnigheid is, bij onbekwaamheid om het verzamelde op gepaste wijze over te gieten?

Vooral zij de lezing van Hoofdstuk 2, 3 en 4 aanbevolen: zij zal veel aanwijzen, dat minutieus heet en waarover men gansch anders kan oordeelen, maar dat toch noodzakelijk moet bedacht worden. Voegen wij hier eindelijk nog bij, dat voor de vele bewonderaars van V. D. HOEVEN de vele bijzonderheden van en over hem zeker belangrijk zijn — wat is niet belangrijk als het een hooggeachte aangaat? — dan rekenen we ons verpligt te verklaren, dat wij vrede zouden hebben met deze uitgave, wanneer de titel was: *Allerlei over en van* A^s^. DES AMORIE V. D. HOEVEN, *verzameld en in orde gerangschikt door* F. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

En nu nog eens V. D. LINDE! Wie gevoelt niet, dat er eigenlijk van geene vergelijking tusschen zijn werk en de genoemde — van geene regtstreeksche vergelijking ten minste sprake kan zijn? Aanleg, vorm en toon van een strijdschrift zijn natuurlijk geheel anders dan van eene biographie. Immers: »gelijk zich verwachten laat," — zegt de auteur — »draagt het den stempel van zijnen oorsprong. Het is geboren uit eenen kerkelijken strijd, uit leerstellige twisten, (in onzen valsch-verdraagzamen tijd veel te weinig en te lauw gevoerd!) die er zich volgends den gang van wording, voortgang en aanvankelijken uitslag in afspiegelen. Daardoor is het, als ik 't zo noemen mag, geworden; daaruit moet zijn sporadiesch character worden verklaard en gebillijkt." De eerste 71 bladzijden zijn dan ook de herdruk eener brochure, vroeger in 't licht verschenen, die de aanleiding tot de verdere stappen heeft gegeven, van welke in het vervolg melding wordt gemaakt. Maar ondanks dit »sporadiesch character" geeft het boekje bewijzen te over, dat de schrijver niet sporadisch denkt en niet oppervlakkig oordeelt. Men moge, gelijk wij bij den aanvang reeds zeiden dat wij doen, geheel en al van den schrijver verschillen, maar ontkennen mag men niet, dat hij van zijne zaak een niet alleen wakker, maar bekwaam verdediger is, zoo bekwaam, dat wie als wij op een geheel ander standpunt staan, zouden wenschen, dat zijne kennis en zijne scherpzinnigheid in dienst eener betere zaak gebruikt wierden; zoo bekwaam, dat wij ten volle in het gevoelen van de H.H. GROENEWEGEN en LEDEBOER dienaangaande deelen. Men moge het betreuren, dat van schier iedere bladzijde de geest der bitterheid en der veroordeeling ons tegenstormt, maar het zou mis-

kenning zijn geen acht te geven op de juistheid, puntigheid, levendigheid en gespierdheid van den stijl, aan welken al de kracht van sarcasme en ironie overvloedig ter dienste staan. Over de zeer zonderlinge spelling willen wij met den auteur niet twisten; ons citaat gaf er onzen lezers een proefje van; alleen willen wij onze verwondering openbaren, dat een zoo verstandig man als V. D. LINDE, die een afkeer blijkt te hebben van alle ijdele middelen, waardoor zoo velen den schijn van orthodoxisme willen vertoonen, nog eene bijzondere kracht in de Latijnsche verbuiging van het woord CHRISTUS vindt. Maar overigens, wanneer wij ten besluite moeten verklaren, wie der drie door ons behandelde schrijvers van God de meeste gaven des geestes (men versta ons wèl! geene kapitale G — daarover te oordeelen ligt *hier* niet op onzen weg) heeft ontvangen, voor zoo ver dit uit deze hunne geschriften blijkt, dan zeggen wij vrijmoedig, al is V. D. LINDE hyper-hyper-hyper-orthodox: »hij, hij zonder eenigen twijfel!"

Zulk eene verklaring wekt bevreemding, waar zij komt van eene zoogenaamd liberale zijde; zeker meer dan de door ieder wel op te maken rangschikking, waarmeê menige recensie besloten wordt, de rangschikking der boeken naar het uitwendige. Wil men die nog van ons? welnu! het is 2, 1, 3: GEBHARD, FRIJLINK, CLEMENT.

---

1. *Gods vrijmagtige genade aan eenen zondaar verheerlijkt; of echt verhaal van zijne eerste levensjaren — krachtdadige verandering in zijne jeugd — verkeer met godvruchtige vrienden — geloovige omhelzing van* JEZUS *— dagelijks leven in Hem — en zijne en aller geloovigen verwachting op de eeuwige zaligheid, met een woord van waarschuwing, bemoediging en vertroosting; in eenige brieven aan eenen vriend medegedeeld. Door* D. A. DETMAR, *in leven Gereformeerd Predikant te Ede bij Arnhem. Vijfde druk. Te Amsterdam, bij* G. van Peursem. 1859. *In* 12*mo. VI en* 148 *bl. f* :-50.

2. *Het Huisaltaar. Handboekjen voor godsdienstige huisgezinnen. Bijeengebragt en uitgegeven ten behoeve van het Asyl Steenbeek. Tweede Uitgave. Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1859. *In* 12*mo. VIII en* 306 *bl. f* 1-:

3. *Herinneringen aan Gennesareth, door* J. R. MACDUFF, *Schrijver*

van »Herinneringen aan Bethanië, Het Morgen- en het Avondoffer, enz. enz." *Te Amsterdam, bij* W. H. Kirberger. 1859. *In kl. 8vo. VI en* 358 *bl. f* 2 - 25.

Gelijkheid van geestes*rigting*, die daarom — wij willen N°. 2 en 3 niet beleedigen — nog geene gelijkheid van geestes*ontwikkeling* involveert, deed ons dit zamen ontvangen drietal zamen houden.

N°. 1. Wijlen de Eder predikant DETMAR had in zijne omgeving heel wat naam, en deels opgang, deels opzien, gemaakt door zijne zonderlinge predikwijze. Eene zekere geniale naïveteit, eene zekere trouwhartige gemoedelijkheid, en spijt zijne orthodoxe banier zelfs eene zekere vrijzinnigheid kon men hem niet ontzeggen. Toch liet hij zich te zeer tot platheid, ja niet zelden tot potsenmakerij af, dan dat hij zich niet voor het schoone epitheton *populair* met het minder zuiverklinkende *plebejisch* zou hebben moeten vergenoegen; hoewel men dan ook weder bekennen moest, dat hij den toon, die op de *plebs* indruk maken kon, zeer juist wist — en met een goed doel zocht te vatten.

Dat alles geldt nu ten naastenbij ook van zijne door hem zelven beschrevene bekeeringsgeschiedenis. Aan de érgste klippen zoo van de bekeeringen zelve als van hare geschiedbeschrijvingen, geestelijken hoogmoed, zelfmisleiding, baatzuchtig bedrog, zal een onpartijdig lezer bij D. niet ligt denken. Daar liggen echter in dit vaarwater nog meer scylla's en charybden verborgen, die hij niet zóó gelukkig ontzeild is. Mag men hem eer onder de mystieken dan de orthodoxen rangschikken, men vindt dienvolgens bij hem ook minder de sprake en de denkbeelden des Bijbels, dan wel die van de mystieken der voorgaande eeuw, een BRAKEL b. v. Maar van daar heeft nu zijne denk- en voorstellingswijze, even als de hunne, bij veel welmeenendheid en hartelijkheid, te gelijk veel ziekelijks, veel gevaarlijks, als o. a. de verachting van 't aardsche, of het in een vol gezelschap vragen naar elkanders gemoedsstaat. Zoo hebben we bezwaar, om de lezing of verspreiding van dit boekje *aan te bevelen*. Voor 't beschaafde publiek is het buitendien reeds door zijn vaak trivialen of zoetelijken stijl niet geschikt, tenzij dan als bijdrage tot de anthropologie, wier resultaten — hoe de mensch in de soldij der zonde een leven

van onvoldaanheid en vreeze leidt, hoe hij dikwerf onder 't mom van een vrolijk uiterlijk een wanhopig gemoed verbergt, en diergelijke meer — hier op nieuw bevestiging vinden. Zou intusschen der *plebs* misschien geene ondienst bewezen worden, wanneer men háár D.'s *bekeering* in handen gaf? Wel is waar weet juist zij minst van allen het kaf van 't koren te scheiden, maar zij ergert zich dan ook niet aan 't eerste, en D.'s taal wordt, als hare eigene, door haar verstáán, en zeker gaat het immers, dat de bekeering van de dienst der zonde tot die van God en CHRISTUS, ook in hare gebrekkigste vormen, eene wenschelijke zaak zij. Zoo hebben we uit dít oogpunt wederom bezwaar, om de lezing of verspreiding van 't boekje *onbepaald af te raden*. Vergete men echter zélf niet, en wijze men zulken, bij wie men 't aantreffen of brengen mogt, op 't geen D. met dat vrijzinnige element, waarvan wij reeds bij hem gewaagden, bl. 133 nederschreef: »Ik heb het altoos in godvruchtigen moeten afkeuren, wanneer zij den weg, welk*e* de Heere hen geleid had, tot eenen maatstaf voor anderen zochten te stellen — of menschen, welke de Heere anders had gelieven te leiden, durfden veroordeelen, welk gedrag van onverstand en liefdeloosheid nooit kan vrijgepleit worden."

N°. 2 opent met een door BEETS opgemaakten »rooster", volgens welken men den geheelen Bijbel in 462 dagen kan doorlezen. Of dat lezen van den *geheelen* Bijbel *door 't gezamenlijke huisgezin* in onze dagen nog aan te prijzen zij? B. zelf heeft eenige gedeelten — o. a., waarvoor wij hem danken, het Hooglied — tusschen haken geplaatst, en »de voorlezing of voorbijgang aan de wijsheid van den huisvader in beraad gegeven"; maar beraad kan hier eigenlijk niet eens in aanmerking komen, en evenmin ten opzigte van nog vele andere, door B. niet uitgemonsterde, stukken, als b. v. het meerendeel der Openbaring. Van dezen rooster dus alles goeds hopende maar juist niet verwachtende, gaan wij verder, en ontmoeten op de rij af een stel gebeden voor elken weekdag van HASEBROEK, een stel liederen van TEN KATE, een stel natuurbeschouwingen voor elke maand van HELDRING, een stel overdenkingen voor Doop en Avondmaal van DOEDES en VAN OOSTERZEE, en een stel dito voor de Christelijke feesten (Hervorming, alsook Oud- en Nieuwjaar daaronder begrepen)

van HASEBROEK, COHEN STUART, DOEDES, VAN OOSTERZEE, LENTZ, HELDRING, BEETS, en BARGER. Inderdaad, eene voor een Christelijk Huisaltaar wèlgepaste en wèlgeordende verzameling, en daarbij grootendeels van mannen afkomstig, wier talent en karakter hun ook bij hunne tegenpartijen achting verwerft! Al zijn wij dan, gelijk ieder die niet op hun behoudend standpunt staat, ook hier weder 't niet in alles met hen ééns, we hebben toch met alles vrede niet alleen, maar vinden schoons en goeds genoeg, om over 't geen *ons* minder schoon of goed dunkt gereedelijk heen te stappen. Ten uitdrukkelijkste echter zonderen we één stuk hiervan uit: *Des Christens Pinkstertogt* van LUDW. C. LENTZ. De opname, althans de ongezuiverde opname van dit soms smakelooze, soms galbittere product is voor het bevallige, stichtelijke bundeltje als een vetvlak op velijn papier, en is ons in den even smaakvollen als vredelievenden redacteur (B. zal immers wel BEETS zijn?) onbegrijpelijk. Eene dorre, dogmatische bewijsvoering voor de persoonlijkheid des H. Geestes — hoe komt die hier te pas?; »Ons zelven en onze kinderen in de *vader*armen des *Vaders*, *in de Verlossers-wonden* des Zoons te leggen", wat matte tautologie en wat walgelijk beeld in ééne kleine zinsnede; en dan die o zoo lieve raad, om voor »dwaalzieke predikanten, ouderlingen, diakenen, welke de gemeente in plaats van op te bouwen ondermijnen, zoolang de Heer hen, *misschien om de gemeente te tuchtigen*, in hunne bediening laat, te bidden"! Gelukkig, dat de man, blijkens zijne namen, van Germaanschen bloede is; bij eene volgende gelegenheid kunnen zijne vrienden zich nu van hem afmaken, met hem te beduiden, dat wij Hollanders te stomp zijn, om de schoonheden zijner geestesvruchten te bevatten. Jammer maar, dat hij ons thans al vast in de noodzakelijkheid brengt, om »het Huisaltaar", anders tot een algemeen weldadig oogmerk op algemeen nuttige wijze opgebouwd, aan die van onze rigting slechts *behoudens de achttien bladzijden van* LENTZ aan te bevelen!

N°. 3. Het belge de geëerde Schrijvers van N°. 2 niet, zoo wij de »Herinneringen aan Gennesareth" in aesthetische zoowel als religieuse waarde nog eenigzins boven hunne offergaven op 't Huisaltaar stellen: in aesthetische om de schilderachtigheid en nergens afgematte levendigheid van stijl, in religieuse om den rijkdom van idéën. Hier en daar moge de

hard-orthodoxe kleur, die der Engelsche theologie eigen is, ietwat hinderen — meest wel in »De Bezetene" —, doorgaans toch is die kleur zooveel doenlijk verzacht; hier en daar ook moge de zucht tot allegoriseren rijkelijk ver gedreven zijn, doorgaans toch is er slechts van allegoriën, die voorhanden lagen, een aangenaam en leerzaam gebruik gemaakt. Kort en goed, wij achten dit geschrift een uitnemend Christelijk leesboek voor den beschaafden stand, en zelfs eene gansch niet verwerpelijke handleiding voor den homileet, die de hier bewerkte Evangelische verhalen voor zijne gemeente wenscht te behandelen. Het vinde mitsdien een wijdverbreiden en ruimgezegenden weg; mede ter wille van de Vertaalster, wier overbrenging boven onzen lof is.

De uitvoering van N°. 1 is geen vermeldens waard. Die van N°. 2 en 3 is goed: evenwel is de letter wat flaauw, en de errata, schoon niet *bijzonder* vele, nog altijd *te* vele. Of 't aan Schrijver, Vertaalster, of Corrector te wijten zij, dat op bl. 59 v. van N°. 3 UZZIA's melaatschheid aan »HISKIA" wordt toegeschreven, is voor ons onbeslisbaar. De omslag van N°. 3 is allerkeurigst, vooral ook door 't fraaije vignet, dat het meer van Gennezareth voorstelt; maar zeer steekt daarbij af een titelblad van ordinair papier, zonder vignet; en 't zal eene wezenlijke schade voor 't boek zijn, wanneer het, ingebonden wordende, dat zóó eigenaardige vignet verliest.

V. P.

Voorlezingen over het wezen des Christendoms, gehouden door J. WITKOP, *Predikant te Zutphen. Derde Deel. Geschied- en oordeelkundige beschouwing van de opvatting des Christendoms. 's Hertogenbosch en Zutphen*, Gebr. Muller *en* A. E. C. van Someren. 1858. *In gr. 8vo.* 388 *bl. f* 3-90. *Compl. f* 10-65.

Alleen het derde of laatste deel van WITKOP's arbeid over het wezen des Christendoms kan hier besproken worden. Is zulk eene broksgewijze behandeling nooit verkieselijk, hier evenwel levert zij minder bezwaren op, daar men dit deel ook op zich zelf als een afgesloten geheel kan beschouwen. Het bevat twaalf voorlezingen, die in den loop des winters van 1857—58 gehouden zijn. Wat men hier vinden zal is op den titel niet zeer duidelijk uitgedrukt. *Opvatting des Christen-*

doms is eene onjuiste en leelijke uitdrukking. Beter wordt de inhoud opgegeven in de eerste voorlezing, waar de auteur zegt, dat zijn doel is: »aanwijzen, ontwikkelen, hoe men in de eeuwen van het bestaan der Christelijke Kerk, gedacht heeft over JEZUS' *persoon; over zijn werk; over zijn rijk.*" Hij wil dus noch kerkgeschiedenis, noch geschiedenis der leerstellige godgeleerdheid, noch dogmengeschiedenis geven, maar zijn onderwerp staat met elk der genoemde wetenschappen in naauw verband. Om dat doel te bereiken, wil hij de voorstellingen en denkbeelden, die de Christenen hadden omtrent de drie deelen, waarin hij het wezen des Christendoms ontleedt en acht begrepen te zijn, onderzoeken 1°. in de apostolische eeuw; 2°. in de R. Catholijke (en Grieksche) Kerk tot aan de hervorming (Concilie van Trente); 3°. in de Protestantsche Kerk tegenover de R. Catholijke (en Grieksche). — De verdeeling is natuurlijk en geleidelijk. Iedere afdeeling wordt dan weêr gesplitst in meer of minder onderdeelen.

Is er reeds veel onderzoek en arbeid noodig om zoo de onderscheiden opvattingen van 's Heeren persoon, werk en rijk zuiver, duidelijk en naar waarheid te beschrijven, de heer WITKOP rekent daarmede zijne taak niet afgedaan; volgens de eischen eener oordeelkundige behandeling van de geschiedenis, wil hij ook »navorschen en aanwijzen, welke de oorzaken zijn, waardoor de eene of andere opvatting is voorbereid, ontstaan, en de plaats inneemt van of inruimt voor eene andere." Terwijl het eindelijk tot zijn plan behoort om een oordeel uit te spreken over de verschillende opvattingen des Christendoms. Dat dit laatste gedeelte van den arbeid hoogst belangrijk is en vooral practisch nut aan de voorlezingen bijzet, beseft ieder; maar dat het uiterst moeijelijk is, is niet minder duidelijk.

WITKOP heeft die moeijelijkheid ook wel gevoeld; hij begreep, dat zijn oordeel, zou het eenige waarde hebben, volkomen juist en streng onpartijdig moest zijn. Hij heeft daarom gezocht naar een maatstaf, waarvan de zuiverheid boven alle bedenking verheven was, en die overal kon aangelegd worden. Hij vond zulk een maatstaf in het Evangelie; de opvattingen van JEZUS' persoon en werk toetst hij aan het beeld des Heeren zelf, zooals het Evangelie dat doet aanschouwen; die van JEZUS' rijk aan het idee der kerk, zooals dit door den Heer is uitgesproken en aanvankelijk verwezenlijkt. — Voor-

waar, dat klinkt goed! Maar zijn nu daarmeê alle bezwaren uit den weg geruimd? 't Komt niet alleen aan op een geijkten maatstaf, maar veel hangt ook af van de wijze, waarop die wordt gebruikt. Bovendien die staf ligt niet maar zoo voor de hand. Getuigen het de velerlei verschillende en strijdige meeningen over CHRISTUS en Christendom, die nog in onze dagen gelden en waarvan de voorstanders bijna allen zich beroepen op het Evangelie. Blijft het niet altijd *onze* opvatting der waarheid, waarnaar wij die van anderen beoordeelen? Wie kan zich verheffen boven den invloed, dien zoo ontelbare dingen, dien aanleg en opvoeding, onderwijs en omgang en wat niet al meer oefenen op onze denkwijze en gevoelens? 't Is bekend, dat de heer WITKOP een voorstander is der Groninger — ik zal niet zeggen *school* — rigting, het zou ook blijken uit dit werk, al ware het niet opgedragen aan zijne »hooggeschatte leermeesters en vrienden, de heeren P. HOFSTEDE DE GROOT en L. G. PAREAU." — Hiermede zij echter geenszins gezegd of bedoeld, dat dit boek in eenig opzigt gelijkt naar een partijschrift. Integendeel, wij zijn overtuigd dat de schrijver ernstig getracht heeft zich te houden aan zijne belofte van strikte onpartijdigheid. Het gezegde diene alleen tot staving der waarheid, dat ook het meest onbevangen oordeel over dergelijke zaken altijd subjectief blijft en afhankelijk is van de individualiteit desgenen, die het uitspreekt.

Met groote ingenomenheid en toenemende belangstelling heeft Ref. het boek doorgelezen, met vrijmoedigheid beveelt hij het allen aan, die belang stellen in de kennis van het Christendom. Zij zullen hier veel belangrijks, veel wetenswaardigs vinden. En, wat niet gering te achten is, de zaken, die zoo vaak aanleiding geven tot onchristelijke verbittering en hartstogtelijken strijd, worden hier besproken op kalmen, waardigen toon. De stijl is eenvoudig en helder, de taal doorgaans zuiver.

Eene enkele aanmerking op den aanleg van het werk willen wij hier nog uitspreken. Het plan schijnt bij uitstek regelmatig. Telkens: ontwikkeling der opvattingen, aanwijzing der oorzaken, beoordeeling. Die regelmatigheid is echter stijf, niet altijd natuurlijk, hier en daar belemmerend en niet in overeenstemming met het onderwerp. Één voorbeeld zij genoeg

om onze meening op te helderen en de aanmerking te regtvaardigen. Het oordeel dat WITKOP uitspreekt moet, volgens de schets, altijd èn *ongunstig* èn *gunstig* zijn. Hoe wordt nu die tweeledige beoordeeling in de uitwerking volbragt. Zie bl. 115 »De onderscheiden opvattingen van JEZUS' werk in de R. Cath. en Grieksche Kerk vóór de hervorming." Na eene vrij scherpe afkeuring van al die opvattingen, moet toch het gunstige oordeel volgen. Hoe kan dat? »Houden wij wel in het oog, G. H. dat de natuur, zoo als het spreekwoord zegt, boven de leer gaat." Ook toen geheel verkeerde opvattingen in de Kerk heerschende waren geworden, was er toch nog wel iets goeds in de Kerk overgebleven. Toegestemd. Maar dan bleef dat goede bestaan, niet *ten gevolge van*, maar *ondanks* die opvattingen. Wat komt hier nu van dat *gunstige* oordeel teregt?

Een ander gebrek in den vorm noemen wij de breedsprakigheid, wel te onderscheiden van uitvoerigheid, waarmeê de heer WITKOP zijn onderwerp behandeld. Men zou geheele bladzijden uit het boek kunnen wegnemen, zonder dat de volledigheid der beschouwing er onder behoefde te lijden. 't Is misschien voor den hoorder wel goed als hem nog eens met dezelfde woorden wordt te binnen gebragt, wat hij bij eene vorige gelegenheid had gehoord, maar voor den lezer is het onaangenaam tweemaal hetzelfde te vinden en bijna woordelijk, zooals b. v. bl. 131 sq. vergeleken met bl. 155 sq., of bl. 263 vergel. met bl. 293 en bl. 203 vergel. met bl. 316.

Nogtans niemand late zich afschrikken om dit boek ter hand te nemen en door te lezen, want de weinige gebreken worden ruimschoots opgewogen door vele goede eigenschappen. Het is bestemd, niet voor theologen van professie, maar voor beschaafde, denkende Christenen, die belang stellen in het Evangelie en verlangen rekenschap te kunnen geven van hun geloof. Aan dezulken zij het dringend aanbevolen. Moge de auteur de voldoening smaken, dat zijn werk in veler handen kome ook buiten zijne gemeente, en bij allen uitwerke, wat hij zijnen hoorders toewenschte: »den lust om het Evangelie steeds dieper te onderzoeken, de kracht om zijn invloed in het leven te openbaren, opdat wij, elk in zijnen kring, zij die klein of groot, medewerken aan den bloei der Gemeente, waartoe wij behooren, van het Godsrijk, welks onderdanen wij zijn."

R. V.

I. *De Bijbel, de Koran en de Veda's. Tafereelen van Britsch-Indië en van den opstand des inlandschen legers aldaar, door* D. C. STEYN PARVÉ. *Met eene voorrede van Prof.* P. J. VETH. *Met portretten en eene kaart van Britsch-Indië. Twee Deelen. Haarlem*, J. J. Weeveringh. 1858. *In 8vo.* 333 *en* 458 *bl.*

II. *Verhandeling over den hedendaagschen opstand in Britsch-Indië, door Mr.* R. W. J. C. BAKE. *'s Gravenhage*, H. C. Susan, C.Hz. 1858. *In 8vo.* 115 *bl.* *f* 1-:

I. Het was eene Engelsche stem, die onlangs van de Indische bezittingen erkende: »Nooit was eene heerschappij zoo zorgeloos gewonnen, of zoo ligtvaardig gehandhaafd. Veroveraars ons ondanks', hebben wij Engelschen nooit onze verovering juist gewaardeerd. Als roekelooze spelers hebben we ons in het spel gewaagd, zonder ons rust te gunnen om de waarde van den inzet te schatten. Wij hebben gewonnen — en moesten ons zelf er over verwonderen. Terwijl wij niets anders dan handelsvoordeel zochten, hebben wij een uitgestrekt gebied gesticht. En pas zijn wij veilig in onze bezitting geïnstalleerd, of, door eene lotwisseling even vreemd en verrassend als waardoor wij het verkregen hebben, worden wij van ons rijk beroofd, en moeten voor eigen behoud strijden tegen een vijand van ons eigen maaksel. De gewezen opstand is inderdaad eene gepaste ontknooping voor het geheele wonderlijke drama... Doch zoo iets was ook noodig om ons Indië te doen behouden. Want niets anders zou het hebben kunnen redden, zou het Engelsche volk hebben kunnen opwekken van zijne diepe apathie in alle zaken, die op deze onze grootste bezitting betrekking hebben."

Gebeurde het eens, waarvoor de hemel ons beware! dat eene dergelijke ramp (schoon dan ook van een anderen aard) onze Indische heerschappij trof, dezelfde woorden zouden met het volste regt van ons volk kunnen gezegd worden. Ook bij ons weet het algemeen »weinig meer van Indië dan dat het een land is van zwarten, erg heet, en vol slangen en tijgers." Daarom kunnen wij beter doen dan ons — bij alle sentimentaliteiten over de gepleegde gruwelen en verschrikkelijkheden — toch in het verborgen ietwat verheugen over dezen welverdienden slag in het trotsche Britsche aangezigt. Wij zouden er zonder de nadeelen, even groot voordeel van kun-

nen hebben als de Engelschen, zoo ook wij er uit leerden onze Oost te kennen, te gebruiken en te bewaren. Beiden hebben wij met die rijke bezittingen gedaan als de 15jarige knaap, die een goudstuk vindt, en er zeer blijde mede is, en er meê speelt, het opgooit en weder vangt, totdat eene verraderlijke hand het hem afvangt. De Engelschman heeft het den roover weêr weten te ontrukken — zij het ons eene les, om onzen schat te wisselen en te bergen.

Grootelijks zijn wij dus ingenomen met elke poging, die strekken kan, om de les die aan den Ganges gelezen is, ook aan Hollandsche ooren over te brengen. De tijd van gruwelen en avonturen te lezen, door telegraaf of postwezen overgeseind of overgelogen, is nu voorbij. Nu de oorlog afgeloopen is, kunnen wij het geheel zoo wat overzien en naar een geregeld verhaal der gebeurtenissen vragen, in verband met den toestand, de inrigting en de oorzaken van dit Asiatische treurspel.

Dat is nagenoeg het doel, waarmede de Heer STEYN PARVÉ zijn werk over Engelsch Indië heeft uitgegeven. Over zijne letterkundige positie, in de Oostersche letterkunde wel te verstaan, en over de betrekkelijke bevoegdheid des schrijvers om over dit onderwerp te handelen, wordt men behoorlijk ingelicht door de voorrede des Hoogleeraars P. J. VETH, wiens oordeel over het werk en zijne doelmatigheid nog al gunstig is. Men vergete echter niet dat deze — in tegenoverstelling van de meeste beoordeelaars — nog altijd wat te prijzen zal vinden ook in werken, die hij zelf veel beter zou kunnen doen. Of er ook, gelijk in de beide voorredenen, van Prof. VETH en den Schrijver, geschiedt, wel zoo veel gewigt aan gehecht kan worden, dat de Schrijver zelf die landen bezocht heeft, weet ik niet. Ik moet erkennen niet te weten in welke betrekking die reis heeft plaats gehad, en welke gedeelten door hem toen bezocht zijn, maar ik zou vreezen, dat het bezoek wel niet veel anders zal geweest zijn dan misschien eene zeer partiële kennismaking op de reize per overlandmail. Over het algemeen kan ik in het werk niets meer vinden dan eene met zorg bewerkte en welgelukte, maar toch altijd eene compilatie.

Het bestaat uit twee deelen, die tot elkander in zekere betrekking staan. Het eerste geeft, voor zooveel dit in een betrekkelijk kort bestek geschieden kan, een overzigt van den politieken, militairen, civielen en godsdienstigen toestand van

de Britsch Indische gewesten, benevens de geschiedenis zoowel vóór als gedurende de heerschappij der Engelschen. Het andere behelst het eigenlijke verhaal der gebeurtenissen, die in de laatste dagen daar zijn voorgevallen. Als toegift krijgen wij nog 3 bijlagen: »1°. de verspreiding van het Christendom in Indië, 2°. de handel in edelgesteenten; 3°. de vervaardiging van shawls." Zoo aardig als de dienstmeisjes het van den kaaskooper vinden, dat hij een sneedje als bijlage geeft, hetwelk zij onderweg kunnen opsnoepen, zoo weinig behagelijk vind ik die bijlagen-manie in een boek. Behoort het tot uw boek, verwerk het er dan in, dat het ter zijner plaatse komt; is dit niet het geval, geef het dan niet aan den lezer te kluiven, alleen omdat gij het nu eenmaal *en portefeuille* hebt. Van de drie genoemde zou die over de verspreiding van het Christendom bepaald tot het onderwerp behooren, in zoo verre kinderachtige proselytenmakerij aan de eene, en tot in het dolle volgehouden verdraagzaamheid aan de andere zijde, eene der fouten van de Engelschen geweest zijn. En in allen gevalle van beide zijden heeft men getracht aan den opstand een godsdienstig karakter toe te dichten. Doch wat daarvan zij, is door dit wel aardige, maar geheel op zich zelf staande opstelletje, volstrekt niet in het licht gesteld. Beter ware het b. v. aan het Christelijk Album ter plaatsing ingezonden.

Zoo bestaat ook in het algemeen de band tusschen het eerste en het tweede deel meer in naam dan in werkelijkheid. De schrijver heeft teregt begrepen, dat voor eene juiste waardering van de feiten die hij verhalen zal, eene nadere kennismaking met de toestanden en de geschiedenis van Engelsch Indië zelf den lezer vooraf op de hoogte moest brengen. Maar het is als ware hij reeds begonnen dat eerste deel op te stellen, zonder vooraf zelf tot klaarheid gekomen te zijn aangaande de oorzaken van den opstand, die eigenlijk door dat voorwerk hare natuurlijke verklaring moeten vinden. Dit valt meest in het oog al aanstonds in het eerste Hoofdstuk, dat over de inrigting van het bestuur in Britsch-Indië handelt. Het is wel waar, wat daar gezegd wordt, maar behalve dat het zeer vlugtig is, het snijdt geen hout. De optelling van de enorme tractementen (waardoor volgens den S. »het lot der civiele ambtenaren allezins gelukkig is") is wel belang-

rijk, maar daarover is reeds genoeg geschreeuwd. En in zeker opzigt voedt het de onbepaalde algemeene opinie, alsof door die groote tractementen van oudsher de Engelschen voor Indië niet anders dan uitzuigers zijn geweest, die zich zelf ten koste der inlanders gruwelijk verrijkten. Het tegendeel is waar. Niet altijd waren die tractementen zoo hoog. In de tijden van CLIVE en HASTINGS had een colonel 15 rupies (*f* 18) per maand, en een clerk 8 (*f* 9,60), en in 1769 klaagde een hoofdofficier, dat hij dikwijls in donker te bed ging, omdat hij geene kaars betalen kon. Maar toen moesten de beambten zich dan ook maar zelf helpen, wat zij behoorlijk deden. Toen onder Lord CORNWALLIS de tractementen tot het vijftigvoudige werden opgevoerd, hield het eigenlijk gezegde uitzuigen *door Europeanen* op. De afpersingen en de gruwelijke mishandelingen daarbij ook in den jongsten tijd gepleegd, waarover veel gesproken is, en waarvan ook door den S. staaltjes worden aangehaald, geschiedden niet door Engelschen. Dit wordt wel gezegd, maar slechts in het voorbijgaan, terwijl het hier hoofdzaak ware te herinneren, dat dit door de Zemindars in Bengalen geschiedde; maar van het geheele *Zemindaree system* hooren wij niets.

Nog meer komt hetzelfde uit bij de beschrijving van de inrigting der legers, bij dezen ongetwijfeld militairen opstand zeker eene hoofdzaak. De statistische opgaven over dat leger zijn wel goed en zullen wel juist zijn, maar van de geheele geschiedenis der inlandsche krijgsmagt, van de verhouding der *native troops* tot de Europesche, en van de Engelsche officieren tot hunne inlandsche manschappen hooren wij, wel het een en ander, maar naar mijne meening niet genoeg. Niet altijd is de voorstelling duidelijk, want als we eerst bij de beschrijving van een inlandsch regement alleen van inlandsche officieren hooren, wordt er later ook van de Europesche gesproken, terwijl de vele gebreken in de verhouding dier officieren tot hunne onderhoorigen onvolledig worden toegelicht. Zelfs is er het een en ander wat tot verkeerde voorstelling aanleiding zou kunnen geven. Over de verschillende casten sprekende, waaruit het Hindoesche volk en dus ook het leger der *Sepoys* is zamengesteld, wordt vooreerst de stand der Brahminen veel te verheven voorgesteld (zooals ze in theorie, maar niet in werkelijkheid is). Verder zou men

daaruit opmaken, dat in de zamenvoeging van Brahminen met lagere casten in één regement eene groote fout gelegen zou hebben, terwijl juist, en mij dunkt, op goede gronden beweerd is, dat de scheiding der casten in afzonderlijke regementen kwaad heeft gedaan. Immers daardoor werd de geest van zelfverheffing en complottenmakerij meer bevorderd, dan door het zamenzijn der altijd eenigzins vijandige casten. Eindelijk zou ik zeer twijfelen of het wel juist is, hier alleen van de Brahminen te spreken, alsof dezen grootendeels de aanleggers van den opstand zouden geweest zijn. Meer heb ik de opinie hooren uitspreken, dat zij nog tot de beste bestanddeelen van het inlandsche leger behoorden, en zonder dat ik bij uitsluiting aan één stam de schuld zou willen geven, schijnen toch de Mahomedanen wel de belhamels der beweging geweest te zijn. Ja de geheele zaak heeft allermeest het karakter eener woeling van het eenmaal oppermagtig geheerscht hebbende Islamisme. De niet dan zeer partiële deelname van het eigenlijke Hindoesche volk, laat zich èn uit het zuivere militaire èn het grootendeels Mahomedaansche karakter best verklaren. Diezelfde onbepaaldheid aangaande het karakter der beweging heeft den S. ook alleen kunnen bewegen tot den fraaiklinkenden, maar weinig juisten titel: *De Bijbel, de Koran en de Veda's.* De bijbel noch de Veda's hebben er iets mede te maken gehad, en de Koran alleen in zooverre als zijne godsdienst van het zwaard bij elken oorlog van Mahomedanen er mede in wordt gehaald. Was de S. van een ander oordeel geweest, en hadde hij dat door zijn verhaal en het geheele boek verdedigd, dan ware het goed; maar dat heeft hij niet gedaan.

Beter ware het geweest dit eerste Hoofdstuk wat uitgebreider te maken, waartegenover b. v. de Thugs wel wat korter besproken hadden kunnen worden; gelijk ook de oude Hindoesche godsdiensten, tempels en gedenkteekenen in een werk als dit eerder slechts *en passant* konden worden aangestipt. Immers eenigzins naar eisch de oude godsdienst en beschaving van Hindostan behandelen, daar mag wel een afzonderlijk werk aan gewijd worden.

Doch het is niet mogelijk om op deze wijze stuk voor stuk van des S. arbeid na te gaan. Wie in deze voorafgaande beschrijving van Hindostan en zijne geschiedenis een werk

verwacht, wat den Nederlander genoegzaam op de hoogte brengt, om den politieken en socialen toestand van die gewesten te leeren kennen, verwacht te veel — van de geographische en physische gesteldheid wordt zelfs niets gezegd; maar wie tevreden is met zoo het een en ander, wat zeker zeer belangrijk is; wie nog al gesteld is op *anecdotenhafte* bijzonderheden, die de meesten altijd zeer aardig vinden, die zal dat in geen Nederlandsch werk beter gedaan vinden, dan in dit. De schrijver heeft zijn boek tot een leesboek gemaakt dat, zoo al op geene wetenschappelijke waarde, toch op den naam van boeijend en belangrijk tevens aanspraak kan maken.

Met het tweede deel kan men meer ingenomen zijn dan met het eerste. Het behelst een vrij duidelijk verhaal van de gebeurtenissen des opstands en zijne bedwinging, en hier is de behandeling meer in overeenstemming met het onderwerp, gelijk het dan ook gemakkelijker was een geregeld verhaal van die feiten te geven, dan in een betrekkelijk eng bestek den toestand en de geschiedenis van het groote en zamengestelde Britsche rijk in Indië te behandelen. De bronnen hebben den Schrijver hier niet ontbroken, maar het was toch ook geene zoo geheel gemakkelijke taak, om die massa van bouwstoffen tot een geregeld geheel te verwerken, Daardoor is ongetwijfeld eene groote dienst bewezen aan ieder, die nog eens een geordend verhaal van den chaos van verschillende episodes, die op verschillende wijze bekend gemaakt zijn, lezen wil. Dat vele dier episodes slechts vlugtig zijn behandeld in vergelijking van de afzonderlijke geschriften, die er gaandeweg over uitgekomen zijn, is natuurlijk: er moest eene soort van keuze worden gedaan. Dat het dikwijls niet de schrijver zelf is die optreedt, maar de slagtoffers en ooggetuigen zelven, die sprekende worden ingevoerd, is niet te verwonderen. Dit moge aan de gelijkmatigheid van den stijl afbreuk doen, het heeft toch ook zijne eigenaardige belangrijkheid en aantrekkelijkheid; zelfs hadde ik het niet ongepast gevonden, wanneer hierbij ook de bronnen zelven, waaruit dit geput is, waren opgegeven.

De geschiedenis van den oorlog tegen de rebellen wordt slechts medegedeeld tot aan de tweede inneming van Lucknow door de Engelschen en de bekende proclamatie van Lord CANNING. Dit is wel een belangrijk keerpunt geweest in de-

zen verschrikkelijken oorlog, maar de zaak was daarmede toch niet geheel afgeloopen. Het is inderdaad jammer, dat de S. zich eigenlijk te veel met de uitgave van zijn boek gehaast heeft. Hadde hij den geheelen afloop van den oorlog afgewacht, dan ware het geheel beter te overzien geweest. Dan zou hij ook in staat geweest zijn uit vele waarlijk belangrijke mededeelingen van persoonlijke ontmoetingen, waarschijnlijk na zijne bewerking verschenen, zijn verhaal nog belangrijk aan te vullen.

De stijl is over het algemeen goed en boeijend. Men treft er wel eens eene enkele zonderlingheid aan, als b. v. I bl. 15, waar in koelen bloede van de *Sepay* (waarom niet *Sepoy*) wordt gezegd, alsof dit zoo de regel ware: »Het bloed in zijne aderen en het merg in zijne beenderen is dan (wanneer hij 50 jaren heeft bereikt) verdroogd of bedorven door de dagelijksche blootstelling aan de schroeijende zon van Indië."— Men ziet wel eens het streven doorschemeren, om in het genre pathetisch te vervallen, waar eenvoudigheid en degelijkheid passender geweest zou zijn. Maar over het algemeen zal men zich over den stijl niet beklagen. Een enkel Anglicisme, b. v. ontmoeten met (*meet with*) II. bl. 287; waterplaats (*watering place* = put, fontein) II 288, enz., — moet men den man vergeven, die thans onder de Engelschen woont en geheel uit Engelsche boeken putten moest. Maar eene vertaling als op bl. 356 van *conduct the business* wordt gegeven, zou men dan niet verwacht hebben. Over de spelling der Hindostansche woorden en eigennamen is het bezwaarlijk een regel te stellen, daar de Engelschen zelven daarmede bitter verlegen zitten. Doch tenzij men Hindostansch kent en de uitspraak op de plaats zelve heeft bestudeerd, acht ik het toch altijd het veiligst, om de meest gebruikelijke spelling onder de Eng. schrijvers te volgen en die niet (gelijk b. v. *taloekdar* voor *talookdar*) zoo wat — altijd ten halve — naar de Hollandsche uitspraak te wijzigen.

In Engeland zelf is over Hindostan genoeg geschreven. Van kleine handboekjes af, als het »Manual of British India" van HUMPHREYS, of dat van STOCQUELER, tot de groote werken van MONTGOMERY MARTIN, of MILL en WILSON, is er eene serie van geschriften, waarbij zelfs de Engelschman in de keuze verlegen wordt. Nog veel meer is dit het geval met

werken over de laatste aangelegenheden. Dit is een chaos van redeneringen en plannenmakerijen, van resumé's en *personal recollections*, waardoor ook hij die Engelsch verstaat toch zoodanig overstelpt wordt, dat hij niet weet wien als gids te nemen, om het belangrijke drama in zijn geheel te leeren kennen. Ik voor mij houdt het er voor, dat de Heer S. P. beter gedaan had, wanneer hij eene beschrijving van Hindostan wilde laten voorafgaan, om daartoe een degelijk en voor den Nederlander niet geheel onbruikbaar werk te vertalen, liever dan te trachten hier iets oorspronkelijks te leveren, wat toch niet oorspronkelijk is. Over den laatsten oorlog is mij nog geen werk bekend, dat het geheel genoegzaam uitvoerig beschrijft, dus daar moest hij wel zelf aan het werk gaan. Maar eene vertaling van werken als b. v. over het beleg van Delhi, over de gebeurtenissen om en bij Lucknow en zoo vele andere episodes als er afzonderlijk behandeld zijn, zou aan het Hollandsche publiek ook niet onwelkom geweest zijn. Doch dat kan altijd nog geschieden.

Intusschen heeft hetgeen de Heer S. P. hier heeft gedaan, zeker zijne eigenaardige verdienste. Wij hebben het nog al uitvoerig besproken, omdat het ons meer dan eene vlugtige beschouwing waardig scheen. Want vooral toch stelle men dezen arbeid niet gelijk met die speculatie-litteratuur van den dag, die over eene zoo belangrijke zaak als de opstand geweest is, zich maar haast, om dadelijk rijp en groen, logen en waarheid — als het maar afschuwelijke en zenuwprikkelende avonturen zijn — den lezer op te disschen. Het is een werk over deze geschiedenis, dat voor het oogenblik het bruikbaarste is, wat er over verschenen is, dat de tallooze verschillende bouwstoffen heeft verwerkt op eene wijze, die het tot een voor elken lezer toegankelijk en bruikbaar geheel maakt.

Vergeet daarbij niet, dat de uitvoering zeer netjes, fatsoenlijk is. Een paar portretten versieren bovendien elk deel en eene, niet zeer uitvoerige maar toch geschikte kaart stelt u in de gelegenheid, het terrein te overzien.

Dat de uitgever dan ook in een ruim debiet zijn loon vinde.

II. Het tweede werk aan het hoofd dezes genoemd is reeds voor geruimen tijd verschenen, en wij zonden het ook eerder

besproken hebben, hadden wij niet op eene gelegenheid gewacht, om ze beiden te zamen te behandelen.

In aard en aanleg is deze minder uitgebreide studie niet ongelijk aan de eerste. Ook hier hebben wij een Nederl. schrijver bekend met O. I. zaken, voor zoo ver onze eigene bezittingen betreft, die uit Engelsche bronnen zich zooveel mogelijk op de hoogte dezer zaak heeft gebragt, en het resultaat zijns onderzoeks aan het Nederl. publiek bekend maakt, en wel in vier achtereenvolgende redevoeringen in *Felix Meritis* in Febr. d. v. j. gehouden. Het was toen een zeer gepast en zeer belangrijk werk wat hij ondernomen had, en mogen er al vele beweringen in voorkomen, die de schrijver zelf, zoo hij er nu nog eens over kwam te spreken, wel eenigzins wijzigen zou, toen had hij in allen deele *le mérite de l'a-propos.*

Meer dan de Heer S. P. kan de Heer BAKE gezegd worden een oorspronkelijk werk geleverd te hebben. Hij stelt zich niet ten doel om de feiten des opstands te verhalen, maar om zijne beschouwingen daarover mede te deelen, en heeft zijne zeer uitgebreide verhandeling in deze 3 punten verdeeld: »1°. eene korte geschiedenis van Britsch-Indië tot op het oogenblik van den opstand der Cipayers; 2°. de opstand zelf, zijne oorzaken, aard en strekking, en 3°. de lessen, die wij ten aanzien onzer koloniën uit die gebeurtenissen kunnen trekken."

Dat laatste gedeelte is meer in schijn dan in werkelijkheid belangrijk. Want ondanks vele ondergeschikte punten van gelijkheid, is de toestand der Hollanders in den Ind. Archipel zoo geheel verschillend van dien der Engelschen, dat het ons niet verwonderen kan, dat dit punt eigenlijk niet veel te beduiden heeft. In de behandeling van de twee eerste punten moet men hulde bewijzen aan de mildheid, waarmede de S. zijne lezers met een schat van bijzonderheden bekend maakt, die niet ieder in staat is in zoo kort bestek bijeen te brengen. Wat het tweede betreft, ik voor mij verschil in vele opzigten van den S. in zijn gevoelen over de oorzaken van den opstand, waarvan hij het militaire karakter tracht weg te redeneren, waaraan hij eene meer politieke beteekenis geeft dan hij mij toeschijnt te hebben; doch vooral als men in aanmerking neemt, dat de gegevens toen nog niet zoo menig-

vuldig waren als thans, moet men erkennen, dat hij zijn gevoelen zooveel mogelijk verdedigt.

Het hoofdbezwaar, wat men tegen den arbeid des Heeren BAKE moet inbrengen is eene zekere oppervlakkigheid en haastigheid. De ongetwijfeld veelzijdig ontwikkelde Schrijver heeft blijkbaar eene zekere gemakkelijkheid om zich zoo ietwat te huis te werken in onderwerpen, waarin hij toch eigenlijk niet te huis behoort. Maar bij eene aandachtige lezing blijkt het dan ook dat hij wel eens doet wat men noemt er een slag naar slaan. Wilde men in bijzonderheden zijne redeneringen nagaan, dan zou ik vele althans ligtvaardig neêrgeschreven stellingen kunnen aantoonen. Doch ik heb reeds te veel plaats in dit Vaderlandsche Tijdschrift voor deze Engelsche aangelegenheden ingenomen. Bovendien draagt het werk des Heeren BAKE overal de sporen, dat hij zeker de gewoonte heeft van zeer haastig, maar dan ook wel wat slordig te werken. De stijl vooral, dat arme stiefkind der Nederlandsche litteratuur, klaagt daarover op elke bladzijde. Jammer is het, dat iemand van zoo groote belezenheid en goeden aanleg inderdaad dikwijls zoo slordig stileert.

Als ik de rollen had mogen verdeelen, dan hadde ik den Heer S. P. verzocht eene voorlezing over dit onderwerp te leveren, en den Heer BAKE er *à tête reposée* een meer uitgebreid werk over te schrijven. De eerste zou eene meer boeijende en aangename voorlezing, de laatste een meer degelijk en inhoudsrijk boek hebben kunnen leveren.

En hiermede zijn deze beide werken van der zake kundige mannen aan ons publiek, dat der zake wel meer kundig wezen mag, aanbevolen.

De Globe. Schetsen van Landen en Volken. Bijeenverzameld door K. H. VINK. *Met eene plaat. XX*ste *Deel, 2*e *Stuk. Amsterdam*, J. D. Sijbrandi. 1858. *In gr. 8vo. ƒ 7-20 per Jaargang.*

De lof dien Ref. in dit tijdschrift bij gelegenheid der aankondiging van eene vroegere aflevering, meende te kunnen brengen aan den Uitgever zoowel als aan den nieuwen Redacteur, wegens hunne betere opvatting van den aard en de strekking van hun tijdschrift — die lof komt den Redacteur ook

weder toe voor het nieuwe stuk van zijn tijdschrift, dat voor mij ligt. Geen romannetjes meer, of novellen van beter of geringer allooi, zooals die onder den vorigen Redacteur de plaats voor stukken van degelijker gehalte wegroofden; eene rubriek »korte mededeelingen", om in de gegeven beperkte ruimte het meest mogelijke te kunnen opnemen, en deze rubriek zelfs, geheel naar den wensch door Ref. bij de vroegere beoordeeling uitgedrukt, meer uitgebreid dan in het vorige stuk. Dat zijn alles reeds verbeteringen, en zelfs mag men, volgens eene particuliere mededeeling van den Redacteur, in volgende afleveringen een kort verslag van merkwaardige reisbeschrijvingen, die zoowel ten onzent als in het buitenland verschijnen, te gemoet zien. Moge de Redacteur spoedig doen blijken, dat het hem met die verzekering ernst geweest is, of wel die taak blijken niet te zwaar te zijn voor één persoon. In het stuk dat voor mij ligt, is daarvan nog wel niet veel te bemerken en zijn de korte mededeelingen, op ééne uitzondering na, ontleend aan PETERMANN's *Mittheilungen;* maar daar is vooreerst nog geen grond van twijfel aan des Redacteurs ijver en eerlijkheid in het nakomen zijner — trouwens niet in het openbaar gegeven — belofte. Overigens zou de inhoud van het tegenwoordige stuk moeijelijk belangrijker kunnen zijn, dan hij thans is. Op een *beknopt geschiedkundig overzigt van de eilanden Boeroe en omliggende kleine eilandjes*, dat in drie afdeelingen verdeeld is (oorspronkelijk stuk), volgt eene schets, overgenomen uit de »Revue des deux Mondes", getiteld: *Eenige dagen in Spanje*, van JOHN LEMOINE, dat eene merkwaardige proeve is, hoe men in weinig dagen veel en naauwkeurig zien kan, wanneer men zich eerst maar heeft gelieven te onderrigten van datgene wat te zien is en waarop men bepaaldelijk te letten heeft. Met het grootste genoegen las ik dit stuk vroeger in de »Revue" en verheugde mij, dat ook de lezers van »De Globe" er op vergast zouden worden. De beschrijving van een stierengevecht mogt natuurlijk niet ontbreken en is dan ook werkelijk in het stuk te vinden, zonder al te veel akeligheden op te leveren. Verder vinden we eene mededeeling over den tegenwoordigen toestand op Haïti, een stuk waarop later noodwendig een vervolg zal moeten komen, sedert Keizer FAUSTIN SOULOUQUE uit zijn gebied verjaagd en het geheele eiland thans onder een min of meer republikeinschen

regeringsvorm staat. 't Zou wel wonder zijn als het daar met de republiek beter ging dan in Frankrijk in der tijd, maar in ieder geval blijkt uit het stuk, dat het onder SOULOUQUE bespottelijk toeging, met zijne soldaten b. v., waarvan de een eene mouw van den rok, de ander eene pijp van de broek kwijt is, waarvan sommigé met geweren, andere alleen met bajonetten voorzien zijn, terwijl sommige groote zwaarden en weder andere al deze wapenen te gelijk dragen, en wat de kleeding betreft dikwijls een rijke corporaal een armen generaal in de schaduw stelt. Het zal een prachtig schouwspel hebben kunnen opleveren om het Haïtische leger te zien marcheren met de patroontasschen — blikken bussen, waarin zeep en kaarsen uit Boston ingevoerd worden — op het bloote hoofd, en daar die bussen, (alias: patroontasschen) met het merk van het handelshuis voorzien zijn, zou men in de dragers van het motto: »de firma E. A. & W. WINCHESTER, zeep en kaarsen", eer vastenavondgasten of knechts, die op een vijandigen concurrent van het handelshuis lostrekken, vermoeden, dan een leger. Eene heerlijke maatschappij daar! waaruit ik niet zou willen afleiden de ongeschiktheid van den Neger voor hoogere beschaving, maar waarop men toch wel eens gewezen heeft om zijne vatbaarheid te bewijzen, en wat vinden we dan? »Bestendige burgerkrijg, bloedvergieten en roof, onbestendigheid van regering, onzekerheid van leven en eigendom, vermindering van welgesteldheid zijn de kenteekenen van de Negerheerschappij op Haïti."

Het volgende stuk behandelt den Trans-Atlantischen telegraaf; dat stuk is thans (op het oogenblik der aankondiging), door het ongeval dat met den draad gebeurd is, verouderd en ik spreek er dus maar niet verder over.

Eenige belangrijke korte mededeelingen besluiten de eerste drie afleveringen waaruit dit stuk van »De Globe" zamengesteld is.

Verder vinden we een allermerkwaardigst stuk uit »Das Ausland" overgenomen, getiteld: Ontwikkeling en bloei van Algerië, door KARL ZILL, Maire van *Filfila* (Philippeville). De voorstanders van de zaak der colonisatie in de Nederl. Oost-Indië kunnen daaruit zien, dat volgens deze berigten het climaat van Algerië ook voor het Germaansche ras niet zoo ongunstig schijnt te zijn, als uit de opgaven, voornamelijk van

BOUDIN zou moeten blijken. Hoewel nu de hier te vinden opgaven niet geschikt zijn om tegenover die van BOUDIN gesteld te worden, daar bepaalde cijfers geheel en al ontbreken, verdient de Schrijver echter allezins bij ons gehoord te worden om de belangrijkheid van de zaak der colonisatie, die zich aan zijn stuk knoopt, eene zaak die aan den eenen kant met evenveel vuur en ijver verdedigd als aan den anderen kant met bekwaamheid bestreden wordt.

Verder vinden we een stuk: »Tien jaren uit de geschiedenis van Californië", weder hoogst merkwaardig, omdat men er uit leert, dat zelfs dáár waar eene maatschappij zich vormt uit gaauwdieven en schurken, het goede in de menschelijke natuur toch ten slotte boven komt. »Het troostrijke en leerrijke in deze wonderlijke vereeniging is," zegt FRÖBEL, »dat zoodra die gevaarlijke elementen in elkanders nabijheid waren, de voormalige vijanden van eene welgeordende maatschappij de ijverigste verdedigers van dien nieuwen staat werden. Eigen behoefte leidde tot vorming en tot veredeling der menschelijke maatschappij. Er bleef hun, mag men zeggen, geene andere keus over, dan om als burgers te leven, als zij leven wilden."

. Het laatste grootere stuk geeft het berigt van een ooggetuige over de belangrijkheid der Russische bezitting aan de Amurrivier, grootendeels bevestigende hetgeen men òf van andere zijden reeds wist, òf gegronde reden had om te vermoeden.

Uit deze opgave van den inhoud en hetgeen daarvan nader gezegd werd, zal men wel de overtuiging kunnen erlangen, dat »De Globe" in dit stuk getrouw gebleven is aan het programma dat uit het vorige stuk te lezen was, en dat het tijdschrift dus voortdurend ondersteuning verdient.

De eenige opmerking, die nog gemaakt mag worden, zou deze zijn, of platen zooals er ook nu weder eene bij dit stuk gevoegd is, niet veel gevoegelijker vervangen zouden kunnen worden door iets anders, hetzij eene kaart, of een vel druks meer, of wel eene meer belangrijke afbeelding. In een Atlas pittoresque moge het niet onbelangrijk zijn om ook eene afbeelding te hebben van »Loehoe uit zee gezien met het blokhuis", ik geloof dat de meeste lezers der »Globe" zich evenveel als Ref. — dat wil zeggen, zoo wat niets — er voor interesseren zullen, om die plaat zoo enkel te bezitten.

Eindelijk zij den Redacteur nog de belofte herinnerd, om grootere reisbeschrijvingen door korte uittreksels meer algemeen toegankelijk te maken. A. S.

Romeinsche Antiquiteiten van Dr. KOPP *bewerkt door Mr.* J. A. SCHNEITHER, *Rector te Groningen. Groningen*, J. B. Wolters. 1858. *In 8vo.* 196 *bl.* *f* 1 - 60.

»Is het boekje goed," zegt de Schrijver in zijn voorberigt, »dan komt het er niet veel op aan, wat van den oorspronkelijken auteur, wat van den bewerker is; is het slecht nog minder." Ik wil het daarom op zich zelf, niet in vergelijking met het origineel, beschouwen en Mr. SCHNEITHER alleen aansprakelijk rekenen voor zijn arbeid.

In het algemeen kan men van het werkje mijns inziens een zeer gunstig getuigenis afleggen: het uitwendige (de plattegrond van Rome natuurlijk uitgezonderd) zoowel als de inhoud maken aanspraak op veler belangstelling. De afbeeldingen vooral bij N°. VIII zijn allezins geschikt om een goed denkbeeld te geven van zaken, die men zich niet gemakkelijk voorstelt en waarvan niettemin de kennis onmisbaar is. De tekst heeft bij aangenaamheid van stijl groote duidelijkheid. 't Boekje gelijkt meer naar een leesboek dan naar een leerboek. De taal laat hier en daar wel eens iets te wenschen over, b. v. als »sui juris" door »zelfstandig" (bl. 56) vertaald en op bl. 58 gezegd wordt, »dat de kiezers in de kiezersvergaderingen" een »wastafeltje" kregen in plaats van een wassen tafeltje; ook vind ik bl. 162 »beursje" voor »peculium" minder geschikt en bl. 173 »letteren" onbegrijpelijk, omdat er van letteren in die § geene sprake is; misschien bedoelde de Schrijver »letters."

Vergelijkt men Mr. SCHNEITER's *Antiquiteiten* met BOJESEN's *Handboek*, dan valt de vergelijking zeer zeker ten gunste van den eerste uit: bij hem toch worden de tijdvakken scherper afgescheiden en de organische ontwikkeling van het staatsleven beter in het licht gesteld; bij hem is ook aan de geographie van het Romeinsche rijk en aan de topographie der stad eene ruimere plaats toegestaan, en aan het privaat leven grootere zorg besteed dan bij BOJESEN, door wien dat alles slechts ter loops wordt aangestipt. Over 't algemeen geeft Mr. SCHNEITHER een goed denkbeeld van het geheel en zijne

deelen, BOJESEN niet zoo zeer. Toch zou ik het Handboek van dezen ongaarne van de Gymnasia gebannen zien: de toekomstige regtsgeleerden zouden er groote schade bij lijden, want wat is in het werkje van Mr. SCHNEITHER eigenlijk over de judicia gezegd, dat kan vergeleken worden met hetgeen BOJESEN geeft? Inderdaad iets dergelijks had de eerste niet mogen achterwege laten: het is, al was 't alleen om CICERO te verstaan, volstrekt noodzakelijk. Bovendien had Mr. SCHNEITHER aan de verba concepta der Romeinen naast de Nederduitsche uitdrukking eene plaats moeten geven, iets, dat BOJESEN, waar 't noodig is, altijd doet. Bij eene tweede uitgave moge daarin worden voorzien. Het boekje tot in de kleinste bijzonderheden te beschouwen en alle ook de geringste feilen aan te wijzen zou vervelend zijn; daarom bepaal ik mij bij een paar opmerkingen.

Allereerst over § I, die tot opschrift heeft »Stichtingssage". Men moge over het begin der Rom. Geschiedenis denken wat men wil, zij het dat men tot de behoudende partij behoort of mythe van historie onderscheide, — men moet beginnen met het onderwijs der Rom. Geschiedenis zooals ze door de Romeinen zelven werd geloofd en door hunne organen is medegedeeld. Hoe immers zal men, ik zeg niet kunnen medepraten, maar op goeden grond oordeelen over verhalen, die men niet kent, hoe bruikbare hypothesen aangeven over datgene, wat men zijne aandacht niet eens waardig schijnt te keuren? En bovendien, juist omdat de Romeinen, het meerendeel ten minste, vast in den geloove waren aan de wolven die ROMULUS zoogden en aan het mystiek schoolgaan van NUMA; juist omdat die geschiedenis, zij moge dan waar of onwaar zijn, onafscheidelijk met die der staatsinstellingen verbonden is en er telkens weêr op teruggekomen en gedoeld wordt, juist daarom is eene echt Romeinsche voorstelling nuttig en noodig. De Schrijver maakt zich mijns inziens al te gemakkelijk van zijne taak af: het opschrift »Stichtingssage" had mij meer doen verwachten, ofschoon eigenlijk het verhaal der stichting in dit werkje in het geheel niet te huis behoort.

Eene andere opmerking geldt de etymologiën van sommige Latijnsche woorden. De Schrijver geeft er vele, bl. 2, 6, 45, 47, 97, enz. Ze kunnen goed zijn: van de meeste echter betwijfel ik de juistheid, om reden dat de Romeinsche taal-

kundigen op dat punt al zeer weinig geloof verdienen. Ik zal mijn beweren staven. De Romeinen aarzelen niet om ons wijs te maken dat »frater" hetzelfde is als »fere alter", »testamentum" gelijk »testatio mentis", »agnatus" gelijk »a patre cognatus", »spurius" gelijk »sine patre"; dat »sacellum" is afgeleid van »sacer" en »cella nequam" van »ne" en »quidquam" (*niets-waardig dus!*), »vestibulum" van »ve" (*intensief*) en »stare" (*antichambre dus waar men lang staat!*), »festinare" van »fari"; zij vinden den naam »soror" zeer natuurlijk: eene zuster trouwt, verlaat het ouderlijke huis, gaat dus heen; wie aarzelt »seorsum" voor grondwoord van »soror" te erkennen! »mutuum", wie ziet daarin niet »quod a meo fit tuum", 't ligt immers voor de hand. *Credat Judaeus Apella*, ik geloof er niets van.

Eene derde opmerking betreft de beschouwing der oudste Romeinsche mythologie, bl. 93. Of men met de gedachte aan de oudste Rom. godsdienst mag getuigen, dat zich daarin openbaart »een heilige ernst, een vrome zin en eene reinheid van voorstelling van het hoogste wezen met een diep gevoel van afhankelijkheid des menschen", meen ik niet zonder grond te mogen betwijfelen. Wat was zij anders dan eene natuurdienst, die geboren was uit welbegrepen eigenbelang en vreeze voor ramp of onspoed? De namen hunner goden, d. i. der goden die echt nationaal kunnen genoemd worden, zooals FAUNUS, SATURNUS, VERTUMNUS toonen dat reeds genoegzaam aan; in ruwe natuurkrachten, waarvan zij van tijd tot tijd de nadeelige werking moesten ondervinden; in onheilen, die zij te duchten hadden, vind ik den oorsprong der Rom. eeredienst. In waarheid waren de Romeinen niet zeer pieus en kunnen op dat punt niet met de Grieken vergeleken worden. Wat is er in de Rom. mythologie dat eenigzins aan den PROMETHEUS der Grieksche beantwoordt? En gebruikten zij later, toen niet meer de krachten der natuur maar de wufte menigte op den campus Martius hun vreeze inboezemde, de godsdienst niet om staatsstormen te bezweren? Was toen het »alio die" van den Augur niet hun Credo? Het is mij onverklaarbaar, hoe de Schrijver de Grieken in tegenstelling met de Romeinen zinnelijk en aan de vormen van het schoone verslaafd kan noemen.

Wat § 141 betreft, waarin van het burgerregt door CARACALLA aan alle inwoners van het Rom. Rijk verleend, melding

gemaakt wordt, mijns inziens behoorde hierbij te zijn gevoegd, dat dit alles gòld van de toenmalige inwoners en niet van hen, die er later, door overwinning b. v. enz., zouden bijkomen.

In § 59 wordt gezegd, dat de »tribuni plebis" het »jus intercedendi" hadden, en zeer te regt. Veelal wordt dit het regt van het Veto genoemd, men denkt dan misschien aan Poolsche landdagen of N. Americaansche congressen; in de Rom. Litteratuur komt het woord Veto in die beteekenis, als ik mij niet vergis, slechts eenmaal voor: »intercedere" is de ware uitdrukking.

Bij § 68 was het misschien niet overbodig geweest GELLIUS X, 15 aan te halen en bij § 58 na de woorden »nooit heeft een Dictator het bewind langer dan zes maanden gevoerd", bij wijze van exceptie de namen CAMILLUS, L. PAPIRIUS CURSOR en Q. FABIUS MAXIMUS te lezen.

De tegenspraak waarin bl. 15 en 19 met elkander zijn ten aanzien van den brand onder NERO (op de eene plaats woedt hij zes, op de andere negen dagen) is eene kleine vergissing. Hij duurde zes dagen en zeven nachten en begon 19 Julij 64 na CHR. — Ik eindig met den wensch, dat het boekje voor zeer velen eene goede voorbereiding voor het hooger onderwijs zijn zal; wanneer het dat niet is, ligt de schuld stellig niet aan den Schrijver.

Junij, 1859. H. E. M.

GRIFFO *de Saliër. Dramatiesch gedicht door* W. J. HOFDIJK. *Tweede druk. Amsterdam*, Gebr. Binger. 1858.

Eene zeer groote voorliefde voor de oude historie onzes lands en onzes volks, lokt telkens den heer HOFDIJK naar het door velen zoo geminachte, zoo miskende tijdperk der middeleeuwen. Wie hem over deze voorliefde, over deze rigting van zijne studie, hard moge vallen — niet wij, die zoo menige gave op prijs stellen, van deze studie de vrucht, en grond hebben, om in het voor korten tijd door den heer HOFDIJK aangevangen werk, eene wezenlijke verrijking onzer historische letterkunde te verwachten. Ook het hierboven genoemde gedicht getuigt van deze voorliefde: het verplaatst ons in den tijd van KAREL DEN GROOTE, na het einde van den langdurigen en bloedigen strijd tot onderwerping der Saxers; het schildert

den onwil waarmede de overwonnenen het Frankische juk torschten en de mislukte poging om het af te werpen, door sommigen hunner gewaagd. Het stuk verplaatst ons alzoo in ons geheel vreemde tijden en toestanden, die zonder toelichting en opheldering niet altijd voor ieder even begrijpelijk zouden zijn, te minder, dewijl HOFDIJK zich vooral beijvert, om zooveel mogelijk de locale kleur in zijne tafereelen te bewaren. Evenwel, de kunst is van alle tijden en plaatsen, omdat zij den mensch ons wil doen aanschouwen, den mensch ook altijd in den grond dezelfde, onder alle wisselingen en in alle omgevingen. Het doet er weinig toe, of de dramatische dichter zijne personen hult in de classieke tunica, dan of hij hun de Germaansche beerenhuid om de schouderen werpt, mits wij slechts menschen aanschouwen, met zuiver menschelijke gewaarwordingen, aandoeningen en drijfveêren; karakters en geene marionetten. Zoo zijn ons ook de Saxers en Franken van den heer HOFDIJK even welkom als de Grieken en Romeinen van vroeger tijd; ja nog welkomer, want, hoe ver van ons verwijderd, ze staan ons altijd nog nader, veel nader, dan dezen. — De vraag is slechts: zijn ze als dramatische personen, als menschelijke karakters, waar? is de handeling op zich zelve goed gemotiveerd en natuurlijk — dat is noodzakelijk — ontwikkeld?

De hoofdpersoon van het drama is GRIFFO de Salier, hoewel hem die plaats betwist wordt door CAEDMON, een Sax en adeling uit Kinheim, die misschien met meer regt de hoofdpersoon genoemd mag worden. Bij de schildering dezer twee karakters hebben den dichter — 't blijkt, dunkt mij, overtuigend, — twee grootsche wel bekende typen voor den geest gespeeld: JAGO, uit SHAKESPEARE's *Othello*, en HAMLET. Dezelfde valschheid, dat zelfde listige overleg en fijn gesponnen verraad, dezelfde tegenwoordigheid van geest en juistheid van oordeel, dezelfde werkzaamheid en beradenheid, die allen JAGO kenmerken, zijn ook de meest sprekende karaktertrekken van GRIFFO; doch tusschen beiden is dit groote verschil, dat alleen afgunst, persoonlijke wraakzucht en afkeer van het goede als zoodanig de drijveren zijn van JAGO's gedrag, terwijl daarentegen GRIFFO — zij het dan ook door verkeerde en snoode middelen — een voor 't minst lofwaardig en edel doel nastreeft: de verlossing zijns volks van het vreemde juk. Im-

mers GRIFFO de Saliër, de gewaande Frank, is niemand anders dan SEXWULF, de broeder van den grooten WITICHIND, den dapperen hertog der Saxen, dien hij gezworen heeft te wreken, en wiens mislukte taak hij, door list en overleg, gelukkig ten einde wil brengen. Hij wil den Saxischen adel tot opstand bewegen tegen KAREL's gezag, en om dat te doen doodt hij een aanzienlijk Saxisch edelman, met name ETHELRED, die zijne plannen vermoedde, en dien hij trouw aan den keizer wist. Dan beticht hij van dien moord den Frankischen graaf THEUDEBERT, den vriend des verslagenen, om de woede der Saxische edelen te prikkelen, bovenal om ETHELRED's zoon, CAEDMAN, zich aan de spits des opstands te doen stellen. Waarom hij dit juist zoo vurig verlangt, is niet regt duidelijk: zoo iemand dan is zeker CAEDMON voor eene dergelijke rol ongeschikt; en waardoor deze bij voorkeur zulk een grooten invloed heeft, dat een wenk van hem genoeg zal zijn, om den wel ongeduldigen, maar zoo dikwijls verslagen adel andermaal naar het zwaard te doen grijpen, blijkt niet. Genoeg, GRIFFO gebruikt hem als zijn werktuig, maar ook als zoodanig doet hij zoo weinig dienst, dat hem, bij het beramen van den aanslag, zoo goed als het stilzwijgen opgelegd wordt, en zijne aanklagt tegen graaf THEUDEBERT, die de algemeene verontwaardiging moest opwekken, als eene bijzondere grieve, een persoonlijk feit, ter zijde gesteld. Het blijkt dan ook, dat niet ETHELREDS moord — waarvan niemand den dader kent — maar de overheersching der Franken, de schending hunner nationale wetten en gebruiken, de vernietiging hunner volksgodsdient, de drijfveêren zijn die de Saxische adelingen tot opstand aansporen, en CAEDMON, de *gefranciseerde* Sax, de vriend van THEUDEBERT, is in hun kring dan ook volslagen vreemdeling. Een vreemdeling, en dat nog wel een Frank, is ook GRIFFO, evenzeer een vriend van THEUDEBERT; en niemand der Saxische adelingen schijnt eenigen achterdocht te voeden jegens den ongeroepen bevrijder, die zijn ijver zoo onvoldoende verklaart door de herinnering, dat hij in Saxen is opgevoed. Dat hij SEXWULF, de broeder van hun onvergetelijken, roemruchtigen Hertog WITICHIND, is, maakt hij hun — vreemd genoeg — niet bekend: zij vernemen dat eerst in het allerlaatste oogenblik, als hij zich doorsteekt. Deze geheimhouding van iets, dat zoo ge-

wigtig ter bereiking van zijn doel schijnt, is te vreemder, daar GRIFFO reeds kort na de eerste ontmoeting, aan CAEDMON zijn waren naam noemt, — aan CAEDMON, die WITICHIND slechts bij geruchte en WITICHINDS broeder in het geheel niet kent; die dan ook de bekentenis van GRIFFO geheel onopgemerkt laat voorbijgaan. Inderdaad, hoe meer wij de verhouding tusschen die twee personen ontleden, des te onverklaarbaarder schijnt ons GRIFFO's gedrag, die zijn vriend in het ongeluk wil storten, zonder dat daaruit voor hem zelven of voor zijne zaak eenig zigtbaar voordeel te trekken valt; uit loutere boosheid dus. Maar waarom? wat is er in het halfslachtig, besluiteloos, onmannelijk karakter van den zoo ligt bedrogen en telkens door elken indruk meêgesleepten CAEDMAN, dat hetzij den naijver hetzij de vrees van iemand als GRIFFO kan opwekken, dat hem kan doen wenschen dien man als zijn werktuig te gebruiken of als zijn offer te doen vallen? Wij weten het niet; en deze onzekerheid verlamt den geheelen gang der handeling: de rol van CAEDMON, op wiens deelneming aan den opstand eerst alles schijnt aangelegd, wordt, hoe meer het beslissende oogenblik nadert, steeds onbeduidender, en in de vergaderingen der zaamgezworenen maakt hij — de bedoelde hoofdpersoon — eene waarlijk droevige figuur; geen mensch let op hem, geen mensch hoort hem, en als hij (niet GRIFFO) THEUDEBERT van zijns vaders moord beschuldigt, wordt men ongeduldig, en zegt dat hij die aanklagt maar voor den regter moet brengen, en zijne bijzondere zaken niet voortrekken aan het algemeen belang. Toch moest THEUDEBERTS gewaande misdaad de smeulende vonk ten vlam doen worden!

En nu de ontknooping? De aanslag is goed beraamd, alles is geregeld en gereed: morgen, bij de uitspraak, zal graaf THEUDEBERT door de zaamgezworenen overvallen worden — toch mislukt alles. Waardoor? Door eene schier bovennatuurlijke tusschenkomst. ETHELRED, door GRIFFO en diens vriend CHARIBERT vermoord, was niet dood: de hond van een »woudhermiet" ontdekte het haastig gedolven graf; de kluizenaar nam den stervende in zijne woning op, deze herstelde langzaam, en komt nu juist ter gelegener tijd op zijne hoeve aan, om alles te vernemen. Als Benedictijn vermomd treedt hij onbemerkt de zaal in, waar, na het vertrek der zaâmgezworenen,

CHARIBERT hardop — een gebrek van meer theaterhelden — het plan van den aanslag aan zich zelven staat te verhalen. Nu is CHARIBERT juist iemand, die een geweldige vrees voor dooden en verschijningen heeft, ja, die eigenlijk aan deze zwakheid zijne plaats in het stuk dankt; zoodra hij dus, bij het hooren der stem, in den geheel in zijn kleed gewikkelden monnik, den dood gewaanden ETHELRED herkent, raakt hij geheel zijne bezinning kwijt en bekent alles. ETHELRED neemt nu ook verder de rol van *deus ex machina* op zich: waarschuwt THEUDEBERT, waarschuwt CAEDMON, die — minder oplettend dan CHARIBERT — hem volstrekt niet herkennen, en verijdelt aldus den geheelen aanslag. Eerst bij de slotscène, bij de wederherstelling aller dingen, ontdekt zich ook deze uit het graf verrezene, ontmaskert GRIFFO, doet CAEDMON de waarheid kennen, en is getuige van eene verzoening tusschen hem en THEUDEBERT. Voor GRIFFO blijft nu niets over dan zich te doorsteken — en hij doet dit ook op eene wijze, die zeer sterk aan de laatste oogenblikken van OTHELLO herinnert.

Wij zullen nu niet verder bij de personen of de handeling stil staan, en vooral niet CAEDMON van naderbij beschouwen, den jammerenden, zwakken, altijd met zich zelven in strijd zijnden CAEDMON — een gevaarlijk karakter voor een dichter, vooral wanneer hij het in de negende eeuw, onder de Saxische adelingen, wil plaatsen — die altijd dobbert tusschen zijne begeerte om den moord zijns vaders te wreken, en zijne vriendschap voor den gewaanden moordenaar. Het is jammer, dat een misgreep in den aanleg der handeling, het geheele drama, althans in ons oog, bederft en schier al de personen — de beide hoofdpersonen voor 't minst — in eene valsche, onmogelijke verhouding plaatst. Als gedicht munt ook dit drama uit door hetgeen meestal aan HOFDIJKS poëzy eigen is: kernachtigheid en schilderachtigen gloed; evenwel is het evenmin vrij van zijne gewone gebreken: gedwongenheid en overspanning, welke gebreken natuurlijk 't meest bij CAEDMON in het oog vallen. De dialoog is doorgaans levendig; de beste spreker, zoowel als de meest invloedrijke en de snelste in daad, is GRIFFO: de anderen zijn maar al te veel — gelijk CHARIBERT ze noemt — de poppen, die werken naar zijne draden; welke eigenschap hun in een drama juist niet tot aanbeveling strekt.

Om de poëzij en verschillende treffende toestanden zal dit gedicht misschien bij eene declamatorische voordragt bevallen; als drama kunnen wij er weinig verdiensten aan toekennen: het mist zoowel zuiver opgevatte en logische karakterontwikkeling als natuurlijke en bevredigende oplossing. In de dramatische poëzij evenwel worden deze gebreken door geene schoonheden van anderen aard — hoe voortreffelijk overigens — opgewogen.

Levens-Phantasie, *door* C. VAN KOETSVELD, C.EZ. *Uitgegeven tot een liefdadig doel.* *'s Gravenhage*, M. J. Visser. 1859. *In gr.* 8*vo.* 16 *bl.* *f* : - 30.

Noblesse oblige, ook die van talent; die een beroemden naam draagt rust onder de verpligting om dien roem ongeschonden te bewaren. De heer C. VAN KOETSVELD, C.EZ. gaf reeds meermalen regt tot de verwachting, dat hij, in zijn genre, een naam, beroemd door menig uitstekend geschrift, geen oneer zou aandoen. Op grond dier billijke verwachting, zouden wij hem ernstig in overweging geven, om niet meer het veld te betreden, waarop wij hem nu ontmoeten: welk ook zijn *genre* moge zijn, dit stellig niet, — en hij beklage zich des niet. Daar is in dit gedicht iets — ja, wel zeer veel — van dat ziekelijke, schemerende, overspannen sentimentele en nevelachtige, dat sommige producten onzer Vlaamsche broeders kenmerkt, doch zonder de naïveteit die hun tevens daarbij eigen is. De toestand — een meisje dat krankzinnig wordt uit bedrogen liefde — is zeer zwak opgevat; terwijl toch alleen eene krachtige, korte, aangrijpende schildering een dergelijk onderwerp redden kan. Maar neen, MARIA en RUDOLF blijven twee schimmen, twee nevelbeelden, die elkander naderen en dan ontvlieden; die, met tusschenpoozen, even onbestemd en onduidelijk voor onze oogen treden, en ons eindelijk alleen laten staan op een kerkhof, waar wij veronderstellen dat beide ongelukkigen rusten. Eer wij op dit kerkhof belanden, hebben wij eene wandeling gemaakt door eene »klaverwei" waar, op »een schoonen lentemorgen in de lieve maand *van* Mei", MARIA liep te dartlen; verder door een bosch, waar RUDOLF bij haar komt en haar hart wint; dan door eene kamer, waar MARIA vergeefs op RUDOLF staat te wachten, en

eindelijk door een krankzinnigengesticht, waar zij nu treurt over haar schoon verleden. 't Is voorwaar somber genoeg; dat is, de somberheid wordt van buiten aangebragt, met akelige woorden, uitroepingen, klagten, afgebroken regels en vooral ook door stippen. De vreesselijke ernst van dit levensdrama treedt nergens op den voorgrond: daartoe ware het noodig geweest ons inderdaad een blik te doen werpen in het hart van RUDOLF en MARIA, en niet alleen op hunne omnevelde aangezigten. Gekunsteldheid en onnatuurlijkheid heerschen overal: zulk eene wereld- en levensbeschouwing is blijkbaar den jeugdigen dichter vreemd; de schildering van eene figuur als MARIA zou moeten zijn om belang in te boezemen, buiten zijne sfeer en — voor alsnog althans — boven zijne magt. Maar, indien het ons vergund ware om hem een raad te geven, het zou zijn, om zijne krachten en gaven niet te verspillen aan de behandeling van dergelijke onderwerpen, die gemakkelijk schijnen en inderdaad eene geoefende meesterhand en een niet minder geoefenden en scherpen blik vorderen, willen zij niet in onbeteekenend en alledaagsch gerijmel ondergaan. Hij late vooreerst de krankzinnige MARIA's, de ontrouwe RUDOLF's en al dergelijke figuren — hoeveel billijk medelijden en even billijke verontwaardiging zij hem ook inboezemen — stil rusten, en geve ons de ongekunstelde en natuurlijke uitingen van zijne eigene frissche, gezonde levensbeschouwing, van zijn eigen jong, dichterlijk gemoed; wij zullen er hem dankbaarder voor zijn dan voor deze proeve van *would-be* gevoelspoëzie.

En nu de vorm, de taal? Dat ook deze maar al te dikwijls dien stempel van eenvoudigheid en waarheid mist, die zich zoo voortreffelijk ook met de meest dichterlijke voorstelling verdraagt, spreekt, na het boven opgemerkte, van zelf. Er is te veel opwinding, te veel jagt maken op verrassende wendingen, op effect en schittering; er is een spel met woorden, dat niets beteekent en de ledigheid der gedachte noode verbergt. En dan daalt op eens de toon tot haast beneden het meest gewone. Wat toch is het, wanneer een meisje — en dan nog wel de etherische MARIA — wordt betiteld, als: »'t Doeleind eens verliefden helds"; wanneer RUDOLF bij den lezer wordt ingeleid met de opmerking »'t was een fiksche jongen"; wanneer wordt medegedeeld dat de gelieven arm in

arm gingen wandlen, »waar, ZOO GROOT, hun beider namen In een stam gesneden staan"; of wanneer straks de dichter zelf zijn eigen tafereel, onder den invloed van eene of andere herinnering, een *cyclorama* (!) noemt? Het zou gemakkelijk vallen om deze voorbeelden, uit de eerste bladzijden van het gedicht genomen, te vermeerderen; maar liever wijzen we op eenige andere onnaauwkeurigheden, die misschien ligter te vermijden zijn. »'t Was wel RUDOLF, dien zij minde: De afgebeden levensvreugd." Daargelaten de wonderlijke zamenhang dier beide regels, zoo is de herhaling dier toonlooze klank aan het einde van den eersten en het begin van den tweeden regel hoogst onwelluidend. Evenzoo is het vers: »En de knapen (benijdden) hem zijn lot" niet sierlijk. Misschien is het ook minder juist om van den »Schepper van het Licht" te getuigen, dat hij »voor 's menschen legerstede waakt." *Over* te laten rijmen op *zóó verr'* gaat in het geheel niet aan. Wat zijn »droeve melodiën van 't verouderd zieleleed"? en wat is de zin van regels als deze:

Arme kranken! arme kranken! ('t geldt krankzinnigen).
Eenmaal is uw lijden uit,
En uw sombre, woeste klanken
Sterven weg voor 't feestgeluid.

Doch wij willen eindigen, en vertrouwen dat onnaauwkeurigheden als *rede* voor *reden*, *'t zaêm* voor *te zamen*, *stout en zinn'loos kind*, voor *stout en* (?) *kind; kan* voor *kon*, *had'* voor *hadd'*, *weer* voor *meer*, erreurs de plume of drukfouten zijn. Spoedig, hopen wij, zal de heer KOETSVELD ons iets beters geven, waaraan wij eene meer onverdeelde goedkeuring kunnen schenken; wanneer hij niets zal nederschrijven, zonder eerst zich zelven af te vragen, wat hij eigenlijk zeggen wil. — Overigens, daar het boekske met een weldadig doel werd uitgegeven, is het in zoo verre goed dat er, zoo wij meenen, eene tweede oplage van verschenen is.

KORTE MEDEDEELINGEN.

De predikant J. J. SWIERS, die door zijne practische werkzaamheden toont een waardig discipel der Groningsche school

te zijn, heeft bij een door hem uitgegeven »Katechismus over den weg der zaligheid", thans gevoegd: een *Hulpboek voor zijne leerlingen ten gebruike bij den Catechismus.* De Groningers gebruiken vreemde woorden. Onlangs maakten wij daarop reeds opmerkzaam: misschien is het een gevolg van hun afgezonderd wonen, zonder spoorwegen. Van een *hulponderwijzer*, een *hulpboek van leering* hadden wij meer gehoord. Een *Hulpboek* is ons nieuw. Over het algemeen kunnen wij ons wel met de inrigting van dit *Hulpboek* vereenigen. De uitbreiding der antwoorden van den Catechismus is eenvoudig, naar de bevatting van hen voor wie het bestemd is. Om het met den inhoud geheel eens te zijn, moet men zich met de Bijbelbeschouwing der Groningsche school kunnen vereenigen, die hier natuurlijk telkens voor den dag komt. Wie dit niet kan, wie daarin bij eenig licht nog te veel duisternis ziet, bij eene schijnbare logica te veel inconsequentie, voor dien is het boekje onbruikbaar. Daarbij zijn er nog andere bezwaren om dit *Hulpboek* op de catechisatiën te gebruiken; het kost 90 cts. Op zich zelf is die prijs niet veel, maar niet ieder catechisant behoort onder de min of meer gegoeden. Onthoudt het dan aan de minder bedeelden, zegt ge; doch juist deze hebben het meest voorlichting en *hulp* noodig. Ook kleeft aan dergelijke geschriften altijd het gevaar van een *pons asinorum* te worden: het denken te voorkomen, in plaats van te bevorderen.

De toepassing van het Reglement op de Diakoniën, door de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in 1856 uitgevaardigd, heeft, zoowel op zich zelf als in verband tot de Staatswet op het Armbestuur, op vele plaatsen moeijelijkheden opgeleverd. De Zutphensche procureur PENNINK heeft over dat onderwerp eene brochure uitgegeven, met voorslagen, meer doortastend dan voorzigtig, meer in overeenstemming met de letter der wet dan met hare bedachtzame toepassing, meer ijverig dan uitvoerbaar. Tegen die brochure is gerigt eene andere, ons ter aankondiging toegezonden; namelijk *Beschouwingen en Opmerkingen*, naar aanleiding van het aangehaalde stukje, door M. POT, *Diaken bij de Ned. Herv. Gemeente te Vlissingen*, en aldaar uitgegeven bij P. G. DE VEY MESTDAGH. 12 bladz. Vele zaken kunnen in een zoo klein bestek niet gezegd worden, vooral niet door iemand, die zijne gedachten

niet zeer beknopt weet uit te drukken. En het: »onzes inziens", »ons dunkt", moge getuigenis dragen van loffelijke bescheidenheid, hout snijden doet het met vrij weidschen titel prijkende boekje in geenen deele.

Verscheidenheid en Eenheid. Christelijke Gezangen. Leyden, P. ENGELS. 1858. Dit bundeltje bevat eene bloemlezing van godsdienstige liederen, zoo van vaderlandsche als van vreemde dichters; alleen van deze laatsten zijn de namen genoemd. De oorspronkelijke gezangen zijn veelal vervaardigd op onderwerpen, die tot dusver bij de verzameling van godsdienstige liederen minder de aandacht schijnen getrokken te hebben; en wij meenen dat zij naast en boven vele anderen eene plaats verdienen. Dichterlijke verheffing, rijkdom van gedachten, schoonheid van beelden, moet men hier niet zoeken, en dit is ook niet altijd noodig. Wat aan godsdienstige gezangen — vooral dezulke die voor openbaar gebruik bestemd zijn — de grootste waarde geeft, is juist zekere eenvoud, de ware ongekunstelde toon des harten dat zich uitstort voor God, en welks sprake verstaan wordt door allen, geleerden en ongeleerden. Dat deze toon soms moeijelijker getroffen wordt dan de hoogste dichterlijke vlugt (schijnbare vlugt), zal ieder toestemmen, die zich ooit op dit veld waagde. In vele der in dit boekske verzamelde liederen schijnt ons die toon werkelijk goed getroffen, hooren wij inderdaad de taal van het geloovige hart; en wij vertrouwen dat deze »Christelijke Gezangen" (vrij van alle partijkleur en bekrompenheid) ook Christelijke stichting kunnen bevorderen. Als zoodanig wenschen wij ze in veler handen, hun verzekerende dat de woorden van mannen als HUSS, MELANCHTON, CAPITO, JUSTUS JONAS en anderen, sommigen van wier zangen wij hier vertaald vinden, voedsel zullen bieden voor geest en hart. — De prijs van het boekje (om met iets zeer practisch, maar dat tot aanbeveling strekken kan te eindigen) is zeer gering: het kost ingenaaid *f* 1 - : en in linnen gebonden *f* 1 - 40.

Een huis van verpleging voor Tonglijders. Voorlezing voor het Volk; gehouden in de Alkmaarsche afdeeling der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, door J. DORPER, *Predikant te Alkmaar. Te Alkmaar, bij* Herman Coster en Zoon. 1859. *In*

post 8vo. 22 *bl.* *f* :-15. — Die titel is, bij de eerste inzage, meer vreemd dan piquant, doch blijkt allezins gepast te zijn, zoodra men zich met den inhoud van het kleine geschrift heeft bekend gemaakt. Zoowel de behandeling van het onderwerp, als de losse en onderhoudende stijl waarin de schrijver zijne denkbeelden heeft voorgedragen, voldoen aan de eischen, die men aan *voorlezingen voor het volk*, naar het voorbeeld van VAN EFFEN en FOKKE SIMONSZ., stellen moet. Dat Ds. DORPER door het verhaal van een droom aan zijne hoorders en hoorderessen — want de auteur trad eerst als spreker op, alvorens hij het gesprokene uitgaf — eene aanschouwelijke voorstelling heeft willen geven van het talrijke personeel, dat de tong niet weet in toom te houden en zich aan praatzucht, grootspraak, lastertaal, enz. schuldig maakt, behoeft naauwelijks herinnerd te worden. Door talrijke aan het werkelijke leven ontleende voorbeelden doet de schrijver niet alleen de verschillende soorten en verscheidenheden van het genoemde gebrek kennen, maar hij wijst tevens ook, in korte en treffende woorden, de middelen aan, waardoor de heerschappij over de tong kan herkregen worden. De door den schrijver, in zijne inleiding, gebezigde vergelijking van de tong met het roer van een schip is minder eigenaardig, en hij heeft zich waarschijnlijk tot die verkeerde beeldspraak laten verleiden door de bekende woorden van JACOBUS (III vs. 4), minder juist op te vatten en toe te passen. Moge het boekje, gelijk het verdient, vele lezers en lezeressen vinden en uitgebreid nut stichten!

Gij hebt uit de couranten kunnen zien, lezer! hoe in Zwolle met succes een kluchtspel is vertoond, waartegen regts-ingang is verleend en later weêr ingetrokken. Men wilde dat er beleedigende personaliteiten tegen een zeker persoon in ten tooneele werden gevoerd. Dat kluchtspel van den heer KROPVELD heet *Jonas de Bankroetier*, en men heeft ons verzocht het aan te kondigen. Wij doen dat dan ook, en vergenoegen ons met te zeggen dat wij ons, wanneer er werkelijk personaliteiten in gevonden worden, begrijpen kunnen hoe de toeschouwers zich hebben kunnen amuseren, anders is 't ons een raadsel.

BOEKBESCHOUWING.

Moorman en Luipaard. Een hoog ernstig woord tot mijne Gemeente, na eene ontzettende misdaad. Door C. E. VAN KOETSVELD, *Predikant te 's Gravenhage.* 2e *druk. 's Gravenhage,* M. J. Visser. 1859. *In gr. 8vo.* 24 *bl. f* : - 30.

't Is aan niemand onbekend, die eenigzins door ervaring met de *ars homiletica* is vertrouwd, dat welligt geene soort van preken meer moeijelijkheden oplevert dan de zoogenaamde *gelegenheidspreken*, waartoe ook bovengemelde behoort. Er behoort veel *tact*, wijsheid, menschenkennis, ook geoefendheid, ja eene soort van *gave* toe om er gelukkig in te slagen.

Toch gelooven wij dat zulke preken, kinderen des oogenbliks die zij zijn, onder eene diepe, levendige, magtige *impressie* opgesteld en ter neêrgeschreven, veelal hoogst vruchtbaar werken; ja wij zouden zelfs de stelling durven uitspreken, dat geene preek *goed* is, die niet *in zekeren zin* eene gelegenheids-preek is, d. i. die niet uit een inwendigen drang en door op dàt oogenblik ons voor den geest zwevende *bepaalde* behoeften, toestanden of omstandigheden wordt te voorschijn geroepen. Hoe 't zij, gelukkig prijzen wij den man, die de gave bezit of door oefening en opmerking zich heeft eigen gemaakt, om steeds zorgvuldig op de »teekenen der tijden" acht te geven, en die van iedere omstandigheid, hoe gering ook, weet partij te trekken, om aan zijne prediking dat vereischte bij te zetten, wat men niet ten onregte noemt *le mérite de l'à-propos.*

De Heer VAN KOETSVELD bezit die gave in uitnemende mate, en onder de groote verdiensten die wij over 't geheel aan zijne preekmethode toekennen, behoort vooral ook deze, dat hij zonder in *personnaliteiten* of (wat maar al te vaak geschiedt) in platheden of *trivialiteiten* te vervallen, de dingen des dagelijkschen levens, en daaronder ook zulke die gewoonlijk minder aangeroerd worden, weet op den kansel te brengen, — en dat niet met zulke sierlijke en ingewikkelde omschrijvingen, dat niemand de eigenlijke bedoeling vat, maar in flinke, ronde

bewoordingen en, gelijk men zegt, *op den man af.* Werd deze methode over 't algemeen meer gevolgd en daalden de Heeren Theologen meer van de hoogte der studeerkamer af, om *nota* te nemen van hetgeen er zoo al om en digt bij hen geschiedt, er zou, gelooven wij, beter gepreekt worden, en de afstand zou minder groot zijn tusschen het publiek en hem die spreekt. Maar dit *en passant.* Wij zouden de leerrede van den Heer VAN KOETSVELD bespreken.

Bekend, ja overbekend is de treurige misdaad door een tachtigjarigen, een met roem overdekten grijze, maar een slaaf helaas! van de meest onreine, de meest gruwelijke hartstogten, onlangs in het vorstelijk *'s Gravenhage* gepleegd.

Naar aanleiding van die misdaad besloot of liever verzocht de Heer V. K. (wat hem ook door vriendelijken afstand van een zijner collega's werd toegestaan) een woord tot zijne gemeente te spreken, niet om den ongelukkigen grijsaard nog harder te verguizen of een steen te meer op hem te werpen, maar om, met het oog op de diepte des zedelijken verderfs, op den jammervollen toestand van geheele *verdierlijking* (een toestand, helaas! lang niet zeldzaam), waaruit gemelde misdaad is *voortgesproten*, een iegelijk tegen het ontzettende er van en het zetten van den eersten stap op den weg die er toe leidt, te waarschuwen en tot ernstige zelfbeproeving op te wekken.

Zal ook een Moorman zijn huid veranderen, of een luipaard zijne vlekken? zoo zult gijlieden ook goed kunnen doen, die geleerd zijt kwaad te doen. (*Jerem.* XIII: 23.) Dit zijn VAN KOETSVELD's tekstwoorden; en nu schetst hij, na korte voorafspraak en aanwijzing van het verband waarin ze voorkomen, op meesterlijke wijze, *eerst* het onverbeterlijke Israël tegenover de profetie, *daarna* den onverbeterlijken zondaar tegenover het Evangelie, *eindelijk* de noodlottige overmagt der zonde tegenover 's menschen betere natuur.

Wij kunnen ons voorstellen hoezeer deze schildering, die geheel naar waarheid ons den mensch doet kennen, gelijk hij, door de magt der zonde overheerscht en verdierlijkt, evenmin de zonde meer *kan* nalaten als het den Moorman mogelijk is zijn huid te veranderen of den pardel zijne vlekken, een diepen indruk moet hebben gemaakt op zijne talrijke hoorders. — Op hoogst kiesche wijze, en slechts eene enkele maal als ter loops, wordt daarbij op het bedroevende feit van den hoogbejaarden misdadiger gewezen.

Maar vooral ook het tweede deel verdient hoogen lof. Ernstig toch trekt v. K. daarin te velde tegen de verkeerde gevolgtrekking, die mogelijk door sommigen uit den behandelden tekst zou kunnen worden afgeleid, als ware de mensch die in het zedelijke zoo diep gezonken is, nu ook werkelijk geheel buiten schuld daarin vervallen, en als ware het hém niet te wijten dat hij zoo *is* en *bleef*. — Alleen toch door de *gewoonte* van zondigen wordt de zonde alzoo den mensch als tot *natuur*. Alleen door altijd toe te geven aan zijne zinnelijkheid en booze lusten, verliest hij zoo geheel alle zedelijke kracht, en, wel verre van ook maar eenigzins lijdelijk te zijn, *kan* hij, ook *in* dien toestand gekomen, òf nòg dieper zinken, òf (ook in den Heer v. K. begroeten wij met vreugd een bestrijder van het onbepaalde *Determinisme*) zich opheffen van zijn diepen val, — opheffen wel niet door eigen kracht, maar aan de hand van CHRISTUS, den grooten Medicijnmeester, die gekomen is om allen, ook doodkranken, te redden en te genezen. Zoo wordt den zondaar elke verontschuldiging afgesneden, maar behoeft tevens ook niemand aan de mogelijkheid van zijn herstel te wanhopen. Intusschen, er ligt ook nog een derde gevaar voor de hand, en hierop maakt de Heer v. K. in de laatste plaats zijne toehoorders opmerkzaam. Het bestaat hierin, dat velen zich ligt zullen inbeelden dat, *omdat* zij zoo diep niet gezonken zijn en gruwen van het gepleegde misdrijf, de zonde bij hen ook die hoogte nimmer bereiken *zal* of *kan*. Ook dien waan ontneemt v. K. zijne hoorders en toont hun aan, hoe op een zondig *beginsel* in het harte alles aankomt en men geheel willekeurig veelal onderscheid maakt tusschen groote en kleine zonden.

Ook dit gedeelte is regt krachtig en het slot van de preek vooral meesterlijk en hart aangrijpend. Mogen wij ons echter ééne aanmerking veroorloven, het zou deze zijn, dat wij juist dit nog wel iets meer hadden willen zien uitgewerkt en aangedrongen. De groote massa der toehoorders toch, hoewel ze terugschrikt van in het oog vallende en krachtige uitingen der zonde, bedenkt gewoonlijk te weinig hoezeer zij zelve in 't kleine en in beginsel althans vaak dezelfde zonde bij zich voedt en aankweekt.

Tirades tegen grove uiterlijke zonden, als b. v. dronkenschap, wellust, diefstal rigten daarom meestal weinig uit, en

ook V. K., hoewel hij in deze preek niet nalaat er op te wijzen, verzuimt o. i. toch te veel nog die kleine fijne *nuances* aan te geven, in welker schildering een BEETS b. v. zoozeer uitmunt. Hoe meer wij toch van de uitwendige daad tot de verborgen wenschen en drijfveêren doordringen, hoe meer wij alle, ook de fijnste vertakkingen van het zondig beginsel in den mensch ontdekken en bloot leggen, — zooveel te meer zal ook ons woord in algemeene toepasselijkheid en dadelijke bruikbaarheid van het leven moeten winnen. Niet van *zonden*, maar van *zonde* de menschen te overtuigen moet ons streven zijn.

Wij eindigen nogtans met den wensch, dat veler leerredenen (ook derzulken die, even als V. K., op den naam van »wetenschappelijk man" aanspraak maken) in practicale waarde en bruikbaarheid voor het leven meer op de zijne mogten gelijken. Ieder prediker behoudt natuurlijk zijne *individualiteit*. Ook VAN KOETSVELD zouden wij niet gaarne in *alle* opzigten als *model* aanprijzen. Maar hoog staat nogtans de kanselarbeid aangeschreven van een man, die zoo blijkbaar toont — en dat zegt veel in onze dagen — ook bij zijne uitnemende wetenschappelijke gaven, voor en in de Gemeente te leven; die zich tot leus heeft gesteld: *non scholae*, *sed vitae*, die rustig voortgaat, ook bij den strijd onzer dagen, als een goed en wèl onderwezen Schriftgeleerde, uit zijn schat nieuwe en oude dingen voort te brengen, en wiens streven is om alle zijne gaven — en die zijn vele — te stellen in de dienst van zijn Heer, zonder zich te bekommeren over hetgeen menschen voor of tegen Hem zullen getuigen.

Nog iets: de Heer V. K. *kent* de menschen, en wie als hij die kennis bezit, is wel eens genoodzaakt dingen te zeggen die minder aangenaam of liefelijk zijn om te worden gehoord. Van daar dat tegen het slot van zijne preek nog al wat stemmen zich schijnen te hebben verheven. Nu, CLAUDIUS zegt te regt aangaande de waarheid:

Gut eingerieben thut sie wehe,

en vleijend is de navolgende zin zeker niet:

»Het is de schuld van onze hofstad, waarin, als wilde zij wedijveren met andere hofsteden van Europa, hoererij en zelfs overspel schaamteloos gedreven wordt op voorgang der *grooten*, waar men in *hooge eer en magt* durft stellen en zelfs zitting geven in *bestuur*, in *regtbank of raadzaal*, die geene zedelijke menschen zijn."

Gelukkig nogtans dat de waarheid voor zich zelve spreekt. Gelukkig de gemeente welke leeraren bezit, die zoo zonder bedekselen de waarheid durven uitspreken. God geve den Heer VAN KOETSVELD nog lang zulk een waardig getuige van CHRISTUS te zijn, en zijne krachten dienstbaar te stellen aan eene gemeente, welke hij zegt en ook toont waarlijk en van harte lief te hebben. P. B.

Provinciale Reglementen op de Administratie der Kerkelijke Fondsen en de kosten van de Eeredienst bij de Hervormde Gemeenten in Nederland, met Aanteekeningen van Mr. E. A. JORDENS, *enz. Arnhem,* Is. An. Nijhoff en Zoon. 1859. *In 8vo.* 207 *bl. f* 2 - :

De jurist moge al leeren dat het *jus ecclesiasticum* een deel uitmaakt van het *jus publicum*, en dus ook een deel van het aantal wetenschappen die hij moet doorworstelen of in welke hij ten minste collegie moet houden, in den regel blijft het kerkregt hem vreemd. Geen wonder! Zelden wordt hij geroepen daarover zijn advies uit te brengen, ja niet eens zijn de bronnen voor hem altijd toegankelijk, althans veelal moeijelijk op te sporen. De heer JORDENS, door zijne betrekking in kerkelijke aangelegenheden en als jurist beiden volkomen bevoegd om over het kerkregt te spreken, heeft de moeite niet ontzien de Provinciale Reglementen op de Administratie der kerkelijke fondsen en de kosten van de Eeredienst te verzamelen. Dit zou zeker weinig beteekenen indien wij hier die stukken overgedrukt ontvingen, maar de schrijver heeft daarvan een systematisch overzigt gegeven, en alles vereenigd wat op elk der onderdeelen betrekking had, met aanwijzing hoe dit alles in de onderscheidene provinciën (Limburg uitgezonderd, dat geen reglement bezit) geregeld was. Bij elk artikel wordt de lezer verwezen naar de regtspraak of decisiën en Wetten of koninklijke besluiten, welke op dat onderwerp betrekking hebben, terwijl de kennis en ondervinding des schrijvers ook veelal strijd of duisterheid opheft door zijne eigen aanmerkingen. Wanneer wij op dezen arbeid het oog slaan, dan erkennen wij gaarne, dat de schrijver daaraan veel tijd en moeite besteed heeft, hoe nederig ook dit boekske verschijne, en dat alleen hij die ondervinding in kerkelijke zaken heeft, in staat was om dat werk te ondernemen en zoo gelukkig te volbrengen als

de heer JORDENS dit deed. Hij bewees aan elk die door zijn beroep verpligt is de kerkelijke wetten toe te passen, eene werkelijke dienst, en zij die deze niet ondankbaar willen afwijzen haasten zich om dit werk te koopen, dat zij bij voorkomende gelegenheden met vrucht kunnen raadplegen, waarin een vrij uitvoerig Alphabetisch register aan het einde afgedrukt, hen helpen zal. A.

Kort begrip der Dampkringskunde. *Door* A. WINKLER PRINS, *Math. et Phil. Nat. Cand.* (*Volksbibliotheek*, *N*. 11.) *Amsterdam*, H. W. Weytingh. 1858. *In kl. 8vo.* 73 *bl.* *f* :- 50.

Het aangekondigde werkje maakt een gedeelte uit van eene uitgebreide onderneming der uitgevers, welke aan de eischen van dezen tijd voldoende, zeer veel kan bijdragen tot verspreiding van nuttige kennis. Het is geschreven ten behoeve van het volk, althans dit mag men uit den algemeenen titel »Volksbibliotheek" afleiden, en daarom kan men hier geene streng wetenschappelijke behandeling van het onderwerp verwachten. Daarenboven hangt het er veel van af, op welk standpunt van ontwikkeling het volk, waarvoor over dergelijke onderwerpen wordt geschreven, ondersteld wordt te staan. — Uit de wijze van bewerking van dit nommer, blijkt al heel spoedig, dat aan het begrip, 't welk gemeenlijk door »volk" wordt uitgedrukt, niet al te streng moet worden vastgehouden. Een groot deel zou het onvoldaan ter zijde moeten leggen, want tot regt verstand van het behandelde behoort, behalve eene bepaalde zucht om van het onderwerp wat te leeren, eene zekere mate van ontwikkeling in het algemeen en van natuurkennis in het bijzonder. Bestaat deze, dan kan men hier voor vijftig centen eene reeks van bijzonderheden leeren kennen den dampkring betreffende, die ieder mensch in zijne betrekking van een uitgebreid nut kunnen zijn. In een afzonderlijk werkje vindt men hier, hetgeen in grootere werken over natuurkunde, onder den afzonderlijken titel van meteorologie wordt aangetroffen. Schrijvers doel bij de zamenstelling van dit »Kort begrip" was volstrekt niet om iets nieuws te leveren, maar alleen om het belangrijke onderwerp meer onder het bereik van velen te brengen.

Achtereenvolgens worden hier besproken de lucht in den toestand van rust en van beweging, de waterdamp, de voort-

brengselen van den waterdamp, de warmte der lucht, de winden, de dampkringsverschijnselen van het licht en van de electriciteit.

Meer tot de bijzonderheden afdalende, zoo vindt de lezer eene beschrijving van de meest in gebruik zijnde werktuigen tot meting van den druk, van de warmte en van de vochtigheid der dampkringslucht, van de kracht der winden, van de hoeveelheid regen die gevallen is, enz. — Van sommige wordt ook gezegd hoe zij zijn ingerigt om zelf hun stand, hetzij op bepaalde tijden, hetzij doorloopend aan te geven, dat is zelfregistrerend te zijn. — Verder treft men er verklaringen aan van het ontstaan van nevelen, van wolken, van den regen, sneeuw, hagel, rijp, ijzel, dauw, honigdauw, het weêrlicht, den bliksem, volgens meeningen die in dezen tijd voor de meest waarschijnlijke worden gehouden.

Over het algemeen hebben wij het met genoegen gelezen; hier en daar wordt van den lezer wel wat veel gevergd; dit is inzonderheid het geval in verklaringen en beschrijvingen als van den aneroïde-barometer, den maximum- en minimum-thermometer, thermometrograaf en nog enkele; deze zijn niet zoo duidelijk en eenvoudig als zij konden en behoorden te zijn. Daarenboven troffen wij hier aan dat GALILEÏ en TORRICELLI in 1640 den eersten barometer vervaardigden; dit is niet geheel juist, daar, volgens bepaalde bescheiden, zulks alleen door TORRICELLI in 1643, en dus een jaar na GALILEÏ's dood, geschied is. Algemeen wordt TORRICELLI voor den uitvinder van dit nuttige werktuig gehouden, hoewel het ontwijfelbaar is dat GALILEÏ's inzigten aangaande dit onderwerp, hem niet weinig van dienst zullen geweest zijn. — Bij het behandelen der winden vinden wij vermeld dat op de Londensche tentoonstelling eene kaart aanwezig was, waarop door beweegbare pijltjes aangegeven werd hoe de wind op ruim dertig plaatsen op een zelfde oogenblik van den dag was geweest. De Schrijver had er kunnen bijvoegen, dat eene dergelijke kaart in het kristallen paleis te Sydenham aanwezig is, ten bewijze hoe groot het verschil in rigting van den wind kan zijn voor twee of meer niet zeer ver verwijderde plaatsen. — Vreemd is het ons voorgekomen, dat de Schrijver bij het bepalen van de grootte van afstanden, of uitgebreidheid, zoo weinig eenheid heeft gevolgd; nu eens gebruikt hij »kilometers",

dan »toises" en »geogr. mijlen"; dan is de maatstaf »koperen teerlingen, van welke iedere zijde duizend ellen lang is". Zoo ook kwam ons de voorstelling als deed »de dampkringsdruk den mensch ongeveer 17500 pond *dragen*" (?), niet zeer juist voor.

Hoewel wij gaarne bekennen willen, dat het zeer moeijelijk is om over dergelijke onderwerpen zoo eenvoudig te schrijven als vereischt wordt, hebben wij niet geaarzeld den Schrijver enkele deelen, die in dit opzigt te wenschen overlieten, onder de aandacht te brengen. Zich overal een juist begrip te vormen van de behoefte en de mate van ontwikkeling dergenen voor wie men schrijft, is gewis ten allen tijde wenschelijk; in dit geval is het een hoofdvereischte, dat zoo min mogelijk mag voorbijgezien worden. In weerwil van de gemaakte bedenkingen vinden wij ons volstrekt niet bezwaard om het ter lezing en herlezing aan te bevelen. Wij hopen zelfs dat het in veler handen kome, en dat het moge medewerken ter verspreiding van die kennis welke zoo zéer kan bijdragen om vooroordeelen te bestrijden en duidelijke begrippen van hetgeen om en boven ons in den dampkring gebeurt, te bevorderen.

De uitvoering is zeer goed; de beide kaartjes op bl. 47 en 61 zijn intusschen niet zeer duidelijk, en bovendien weinig geschikt om een gunstig denkbeeld van de vaderlandsche houtgravures te geven. V. D. W.

Anti-Napoleontische Vertoogen van Mr. G. W. VREEDE. *Utrecht,* L. E. Bosch en Zoon. 1859. *In kl.* 8*vo.* *X en* 75 *bl.* *f* :- 60.

Het was een gelukkig denkbeeld van den Hoogl. VREEDE om onderscheiden kleine vertoogen, achtereenvolgens in de *Utrechtsche Courant* geplaatst (7 Dec. 1851 tot 23 Dec. 1858), in een bundeltje te vereenigen en thans in een zoo onrustwekkend tijdsgewricht in het licht te geven. Velen toch, die het dagblad niet lezen, waarin zij oorspronkelijk verschenen, zullen zich verkwikken door de rondborstige en eerlijke taal van den Schrijver; anderen, en wij mogen hopen velen, zullen uit den noodlottigen slaap (*) worden opgewekt, die hen belet

(*) De geachte medewerker blijve aansprakelijk voor dit zijn gevoelen. Wij voor ons gelooven, dat men beter doet eene overdreven vrees, steunende op de gelijkstelling van NAPOLEON III met NAPOLEON I, te verminderen, dan te vermeerderen. RED.

het gevaar te zien, waarin niet alleen de eerzucht van den gebieder eener groote natie, maar ook vooral het onverklaarbare en beginsellooze gedrag der diplomatie geheel Europa gebragt heeft. Wie in de eerste jaren na 1813 mogelijk had geacht, 't geen thans geschied is en nog geschiedt, zou voor krankzinnig zijn gehouden. Dat men de lessen der geschiedenis vergeet, is niet ongewoon, maar, waar die geschiedenis nog zoo weinig van onzen tijd verwijderd is, waar zij voor vele tijdgenooten ervaring is, kan men er zich niet genoeg over bevreemden. Mogt het niet te laat zijn als men eindelijk de oogen openen wil!

Wij zeggen het een grooten Dichter na:

Der Mensch, der zur schwankenden Zeit auch schwankend gesint ist,
Der vermehret das Uebel, und breitet es weiter und weiter.

En voegen er gaarne met hem bij:

Und gedächte Jeder wie ich, so stände die Macht auf
Gegen die Macht, und wir erfreuten uns Alle des Friedens.

De geheele strekking van dit bundeltje blijkt uit het motto van DUPIN: »De quel droit aller troubles les gouvernements étrangers, *sous pretexte* de donner aux peuples des constitutions *plus parfaites? Chacun chez soi — chacun son droit.*" Moge het vele lezers en bij ons althans, die nog onlangs den gedenkdag van Waterloo vierden, een algemeenen bijval vinden.

J. V. D. H.

Beschouwingen over Land- en Waterwegen, ook uit het oogpunt der verdediging beschouwd, door een oud Soldaat. Te Arnhem, bij J. F. Thieme. 1859. *In gr. 8vo. XIII en* 111 *bl., met kaart. f* 1 - 80.

De spoorweg-quaestie is belangrijk, en de pers geeft wel blijken van belangstelling in haar. Het hoofd van den minister van binnenlandsche zaken moet wel duizelen van alle verzoeken welke tot hem gerigt worden, van alle projecten welke hem aan de hand worden gedaan. Waarlijk, evenzeer als men eenige jaren geleden, toen de orde van de Eikenkroon wat kwistig werd uitgedeeld, met regt zich verbaasde over den rijkdom van ons vaderland aan uitstekende mannen, zoo mag het thans verwondering baren, dat er zooveel steden en dorpen van aanbelang in Nederland zijn. Overal schijnt men

de grootste aanspraak op een spoorweg-station te hebben. — *Een oud soldaat*, die reeds vroeger zich gunstig bekend heeft gemaakt door een uitvoerig geschrift over *De Nederlandsche Hoofdrivieren en de plannen tot hunne (hare?) verbetering*, heeft ook de spoorweg-lectuur met eene welgeschreven brochure vermeerderd. Ik wil aanvangen met den schrijver te prijzen wegens den populairen toon die in zijn werk heerscht, en de grondigheid waarmede hij de zaken die het onderwerp van zijn geschrift uitmaken, heeft onderzocht: het blijkt dat de schrijver iemand is, die gegevens tot zijne beschikking heeft, welke slechts onder 't bereik van weinigen zijn, maar tevens een man, die in staat is om wat hij weet aan anderen bekend te maken. Hij begint met een overzigt te leveren der belangrijkste vlugschriften over dit onderwerp, levert daarna belangrijke beschouwingen over land- en waterwegen, uit een handels-oogpunt beschouwd, geeft eene opgave der belangrijkste nog aan te leggen spoorwegen, en toont natuurlijk geheel op zijn terrein te zijn, wanneer hij vervolgens de rivierverbetering, den aanleg van kanalen en den invloed der voorgestelde werken op de verdediging bespreekt.

De laatste helft van het geschrift is gewijd aan eene vergelijking van de voorgestelde spoorweg-rigtingen met andere projecten, aan eene beschouwing van de financiële zijde zijner plannen, en van de wijze van uitvoering der spoorwegen.

De schrijver heeft in zijne voorstellen de onpartijdigheid willen in acht nemen, en dit moge hem voor het grootste gedeelte gelukt zijn; maar niet in alle opzigten heeft hij ze in acht genomen. De Zeeuwsche steden hebben niet zoo zeer in zijne gunst gedeeld, als de beide grooté Hollandsche koopsteden in de eerste plaats, en andere b. v. Harlingen in de tweede plaats, en zelfs ten nadeele der eerstgenoemden getroost hij zich eene inconsequentie en valsche beweringen. Ziet slechts: op bl. 11 verwijt de schrijver aan den auteur der *Spoorwegbeschouwingen*, dat deze met twee maten meet, omdat hij partij kiest voor de rigting van Harlingen over Zwolle en Almelo, onder anderen ook wegens den korteren afstand, daarentegen een omweg geen bezwaar rekent, wanneer deze om Amsterdam en Rotterdam wordt gemaakt. En wat doet hij zelf op bl. 31? Daar beweert hij, dat het beter is de toegangen tot de *bestaande* groote koopsteden, waar

niet *enkele* maar welligt honderden millioenen schats in allerlei werken, havens, kaaijen, sluizen, bruggen, entrepôts, enz. voorhanden zijn, te verbeteren, dan om nieuwe koopsteden te stichten, waar dat alles nog nu ontbreekt. Hoe is dit nu overeen te brengen met des schrijvers plan, om Middelburg, zoo goed voorzien van vele dier behoeften, om Vlissingen, met zijne onvergelijkelijk goede haven, buiten te sluiten van het spoorwegnet, en dat wel ten behoeve van eene weinigbeteekenende plaats als Stavenisse, waar niets van al het genoemde aanwezig is? Zou daarenboven Stavenisse ooit eene haven kunnen worden, welke zelfs in de verste verte de vergelijking met die van Vlissingen zou kunnen doorstaan? De auteur schijnt het zelf gevoeld te hebben, dat zijn pleidooi voor Stavenisse niet sterk was, en zoekt het te vergoeden door ons vrees aan te jagen, dat Vlissingen bij eventuële directe verbinding aan het spoorwegnet meer de voorhaven van Antwerpen dan van Rotterdam dreigt te worden. Wij houden dit voor eene uitvlugt, en meenen dat de schrijver hier waarlijk ten bate der Hollandsche koopsteden met twee maten meet, en met twee gewigten weegt. Later wil hij wel dat de spoorweg naar Vlissingen zal worden doorgetrokken; maar wanneer? N.B. als na het leggen van een dam in de Oosterschelde, deze stroom-arm nagenoeg geheel zal zijn toegeslibt; iets waarop men misschien eene eeuw zou kunnen wachten. Voor de belangen der IJsselsteden is de heer STIELTJES als kampvechter opgetreden, en onze auteur wijst er op hoe deze daarvoor door de belanghebbenden met geschenken overladen is. Waarlijk, hij zelf heeft aanspraak op dergelijke erkentelijkheid van Amsterdam, Rotterdam, Harlingen, enz.

Wij willen onze aankondiging niet verlengen met verdere aanmerkingen; er zijn nog wel andere zaken waarin wij van des schrijvers opinie verschillen; maar 't zou te verwonderen zijn, zoo dat niet het geval ware; omdat in groote mate van de spoorweg-quaestie geldt: zooveel hoofden zooveel zinnen. Alleen hebben wij eene opmerking gemaakt als de bovenstaande, omdat zij iets tot voorwerp had, dat ons bijzonder getroffen had. Aan allen bevelen wij deze brochure ten zeerste aan; zij is zeker een der voortreffelijkste geschriften welke over dit onderwerp het licht zagen.

Het kaartje achter dit vlugschrift geplaatst is zeer slecht;

Doesburgh b. v. dat aan den IJssel ligt, ligt op deze kaart er minstens 2½ uur van af, en dat is toch wat grof.

De uitgever heeft voor eene letter gezorgd, waarover zelfs de kippigste menschen zich niet zullen beklagen.

Beschouwingen over de taktiek der Infanterie in Europa door den Generaal RENARD, *Adjudant van Z. M. den Koning der Belgen, Chef van den Generalen Staf. Uit het Fransch vertaald door* H. M. F. LANDOLT, 1ste *Luitenant der Grenadiers. Te Amsterdam, bij* H. W. Weytingh. 1859. *In gr.* 8*vo.* *XXVIII en* 180 *bl.* *f* 2 - 10.

Toen wij dit werk ter hand namen rees bij ons onwillekeurig de gedachte op: »alweêr eene vertaling van een tactisch werk, dat waarschijnlijk weinig of niets nieuws bevat!" Bij nadere inzage echter ontwaarden wij spoedig, dat wij te voorbarig in ons oordeel geweest waren, dat de in dit werk vervatte beschouwingen zeer veel nuttigs en wetenswaardigs inhouden, tevens veel dat waardig is om overwogen en betracht te worden, alsmede dat daarin zeer vele tot heden niet algemeen genoeg bekende aangelegenheden, betreffende de tactische zamenstelling en werking der verschillende Europesche legers, behandeld worden.

Wij hebben het boek dan ook met genoegen en belangstelling doorgelezen, en de weinige aanmerkingen, welke wij te maken hadden en die wij hier laten volgen, mogen meer gelden als een bewijs onzer belangstelling dan wel van onze zucht tot vitterij.

Bl. 12 wordt de invoering van *veldartillerie* aan FREDERIK *den Groote* toegeschreven. Dit was reeds vroeger door GUSTAAF ADOLF gedaan (cf. DECKER, I, pag. 40). — Ook wordt op dezelfde bladzijde beweerd dat men aan FREDERIK II het algemeen worden van het gebruik der houwitsers in het veld te danken had. Zij waren bij ons te lande reeds vóór 1681 ingevoerd, terwijl de Franschen er eerst na den slag bij Neerwinden (1693) mede bekend raakten (cf. BOSSCHA, K. G., p. 135). Deze vertaling, voor Nederlanders bestemd, had naar onze meening hiervan in eene aanteekening wel eenige melding mogen maken, vooral omdat het onzen landaard zoo eigen is, om het vreemde te bewonderen en te bewierooken, al is 't ook met verloochening van eigen verdiensten.

Bl. 17 worden ALEXANDER, HANNIBAL, CAESAR, FREDERIK HENDRIK, GUSTAAF ADOLF en FREDERIK II als de eerste mannen op het gebied der veldheerskunst genoemd. Wij hadden in de plaats van FREDERIK HENDRIK liever den naam van MAURITS gelezen. Deze toch wordt algemeen als de hervormer der tactiek erkend, terwijl FREDERIK HENDRIKS roem hoofdzakelijk daarin bestaat, dat hij een groot *stedenbedwinger* was; als veldheer stond hij verre bij zijn broeder MAURITS achter.

Bl. 104 misten wij in fig. 46 bij de 1ste brigade *één* linieregiment (fuseliers).

Bl. 115. Hebben wij het behouden van *drie* posten afstand tusschen de 1ste en 2de linie, evenmin als de afstandsvermindering tot op 150 passen kunnen begrijpen.

Bl. 118—144 wordt het Oostenrijksche Reglement op de manoeuvres behandeld; met hetgeen hierover in dit werk gezegd wordt (wij merken het op voor hen die een juist begrip over deze zaak willen verkrijgen), vormt het door ons in een vorig nommer van de *Vaderl. Letteroefeningen* aanbevolen werk van den verdienstelijken gep. Gen.-Maj. VAN MERLEN, naar ons inzien een volkomen geheel. In dit gedeelte der *Beschouwingen* wordt (bl. 120) eene Oostenrijksche veldbatterij gezegd te bestaan uit *zes* stukken, terwijl in de ophelderende figuren 49—60 er steeds *acht* worden gevonden. Dit brengt den minbekende in onzekerheid of hij zich aan den tekst of aan de figuren moet houden.

Bl. 146 wordt de toegevoegde artillerie bij eene divisie vermeld *twee* 6 ℔ en *twee* 12 ℔ batterijen te hebben, terwijl de er onder staande fig. 66 *drie* 12 ℔ en *één* 6 ℔ batterij aanduidt. Deze fout in de figuur, even als die op bl. 104 en 115 komt ons echter in geenen deele van groot belang voor; — hij die slechts eenige tactische kennis heeft zal ze weten te rectifiëren, en hem die er te weinig van weet zullen ze zeer zeker niet hinderen. Het is dus verre van ons, dat wij den verdienstelijken vertaler wegens zoo geringe onnaauwkeurigheden zouden willen hard vallen; wij wijzen er alleen op, opdat in geval zijn arbeid eene tweede uitgave (die deze werkelijk verdient) mogt te beurt vallen, die fouten mogen verbeterd worden.

Bl. 152, regel 11 v. o., zouden wij liever in de plaats van *gevecht* lezen *verspreid gevecht.*

Onze aankondiging dezer vertaling (welke wij niet met het

oorspronkelijke hebben kunnen vergelijken) besluiten wij met als onze meening uit te spreken, dat de *Beschouwingen* voor elken militair, van welken rang ook, alle aanbeveling verdienen. Zij die het lezen en bestuderen zullen er ongetwijfeld hunne tactische kennis door bevorderen, en menigen nuttigen wenk en goede aanwijzing ontvangen voor het legerbestuur, om daar, waar nog wel wat te verbeteren overblijft, in toepassing te brengen. Wij vereenigen ons volkomen met het gevoelen van den geachten vertaler: »dat het onderwerp en de meesterlijke wijze waarop de Gen. RENARD zijne beschouwingen heeft behandeld", wel eene Nederlandsche vertaling waardig mag geoordeeld worden, en brengen uit naam van het Nederlandsche leger den Luitenant LANDOLT onzen dank toe voor zijn in ons oog zoo welgeslaagden arbeid.

Beschouwing over de doorgraving van Holland op zijn smalst, en proeve tot wegneming der bezwaren hiertegen ingebragt. Door J. D. DIETS, *oud Koopvaardij-Kapitein en Boekhouder van de reederij der drijvende drooge dokken. Met eene plaat. Te Amsterdam, bij* ten Brink en de Vries. 1858. *In gr. 8vo.* 16 *bl.* *f* : - 25.

Naar onze meening is door dezen ervaren zeeman met zijne voordragt tot de daarstelling eener *buitenhaven op zekeren afstand binnen het strand* een wenk gegeven, welke wel de overweging waardig is, èn zoo men ze wil opmerken, nuttig werken kan voor het voorgestelde doel.

Daar wij ons volkomen met de zienswijze van den heer DIETS vereenigen en zijn arbeid toejuichen, zoo hopen wij, dat de weinige bedenkingen, die bij de lezing dezer brochure bij ons opkwamen, en welke wij hier mededeelen, door den schrijver zullen beschouwd worden als vruchten alleen van belangstelling in de zaak, en vreemd van alle vit- en bedilzucht.

Onze bedenkingen zijn de volgende:

Wij vragen of het niet doelmatiger zou zijn, om in de plaats van de twee aan elkander gelegen scheepvaartsluizen aan de zuidzijde der buitenhaven, er ter wederzijde één te plaatsen met de spuijing in het midden, en den spuiboezem te vormen door de ruimte daartusschen en het punt van zamentreffen

met het Kanaal, hetzij dan in den vorm van een gelijkbeenigen driehoek, hetzij in dien van een cirkelsegment of anders.

Hierdoor zou men niet alleen een veel ruimeren spuiboezem verkrijgen, maar men zou dien ook tevens als *binnenhaven* kunnen dienstbaar maken, waartoe dan de beide scheepvaartsluizen zoodanig binnenwaarts zouden behooren geplaatst te worden, dat er, zonder de vrije sluispassage te belemmeren (even als in de buitenhaven), ter beider zijde de noodig ligplaatsruimte bleef bestaan.

De afzonderlijke plaatsing der sluizen zou volgens onze meening ook het voordeel hebben, dat zij het gebruik gemakkelijker en meer onbelemmerd zou maken, daar toch de beide naast elkander gelegen sluizen, in geval van gelijktijdig gebruik, vooral voor groote schepen, niet geheel zonder wederzijdsche belemmering zou kunnen plaats hebben. Daarenboven zullen dan de reparaties, enz. zeer zeker met meer gemak kunnen worden aangebragt, zonder stoornis van passage of arbeid, beter dan bij de aaneengelegen sluizen (dubbele sluis). Het verschil der bouwkosten zal geen beduidend nadeel kunnen geacht worden, evenmin als de vergrooting van den spuiboezem (tot binnenhaven) van eenigen overwegenden invloed op de algemeene kosten zou kunnen zijn.

Dit waren de bedenkingen welke wij te maken hadden; overigens verklaren wij herhaaldelijk groote voorstanders te zijn van het plan door den heer DIETS voorgesteld, om eene binnenhaven *op eenigen afstand van het strand* te graven; te meer nog daar wij dit niet alleen in het belang van den handel, maar ook tevens ter krachtige bevordering van het defensiewezen onzer kusten als hoogst wenschelijk beschouwen. De *teruggetrokken haven* zou uit dit laatste (oorlogs-) gezigtspunt beschouwd, dan toch beter eene voorwaartsche krijgskundige dekking veroorloven, terwijl ze tevens aan onze oorlogsvaartuigen de gunstige gelegenheid zou aanbieden, om zich er in te verzamelen, en steeds bij de hand te zijn om naar gelang van omstandigheden, hetzij aanvallend of terugtrekkend agerende, er eene uiterst gunstige partij van te trekken. En ook bij deze veronderstelling zou een ruime spuiboezem (of binnenhaven) uitstekend te pas komen, en dan voorzeker zou men dit punt erkennen als eene gewenschte en zeer gunstige, ja noodige en onmisbare aanvulling van de thans bestaande

gaping, die in onze kunstverdediging tusschen *den Helder* en den *Maasmond* nog aanwezig is, eene aangelegenheid die bij de doorgraving van *Holland op zijn smalst* wel door de departementen van Oorlog en Marine in overweging mag worden genomen. Nog moeten wij hier bijvoegen, dat de door den schrijver voorgestelde slangvormig gebogen ingang, behalve de door hem aangewezen voordeelen, ook tevens van een militair standpunt beschouwd, het zeer groote voordeel oplevert, dat daardoor het Kanaal van uit zee niet in lengte kan beschoten (*bestreken*) worden, en dat daardoor de sluiswerken van het Kanaal voor eene spoedige vernieling van die ongetwijfeld meest te duchten zijde, zouden gewaarborgd zijn. Hieruit volgt ook nog, dat het van belang is, de plaatsing der haven (zooveel het kan) zoodanig te bepalen, dat zij door het aangrenzend terrein (de duinen), voor zooveel de plaatselijke gelegenheid dit veroorlooft, aan de strandzijde tegen vijandelijke vernieling gedekt zij.

Wij wenschen dat het Rijksbestuur, in geval het tot eenige subsidie (waarop in het voorwoord van den heer DIETS gedoeld wordt) mogt besluiten, het daaraan de voorwaarde zal verbinden, dat het ten allen tijde en op elk punt van het Kanaal, waar zulks voor de algemeene landsverdediging mogt noodig geacht worden, geheel vrij en onvoorwaardelijk eene gemeenschap, hetzij tijdelijk of duurzaam, zal kunnen daarstellen, — eene voorwaarde te meer billijk, omdat de bedoelde subsidie algemeen zou gedragen worden, en daardoor ook wederkeerig het algemeen belang (waarmede *dit bijzondere* ten naauwste verbonden is) hierop een niet te betwisten aanspraak verkrijgt.

Voor wij van den belangstellenden lezer afscheid nemen, achten wij ons verpligt te verklaren, dat voor zooveel het zeevaartkundige betreft, wij ons misschien wel wat ver op een ons weinig bekend terrein gewaagd hebben, en in dat opzigt volgaarne onze meening voor die van meer deskundigen willen prijs geven. Van onze opmerkingen betreffende het belang dat het defensie-wezen onzer kust, bij de uitvoering van een plan als dat van den heer DIETS heeft, durven wij echter de verantwoording wel op ons nemen. Wij besluiten onze aankondiging met de aloude verkoopformule: »ieder hoore de conditie en doe zijn profijt!"

De Zee en hare beheerschers, of beknopte geschiedenis der voornaamste Zeemogendheden van vroegeren en lateren tijd. Naar het Engelsch van ALFRED ELWES. *Voor Nederlanders bewerkt door Dr.* A. A. DEENIK. *Twee Deelen. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1859. *In* 12*mo*. 368 *bl.* *f* 1 - 70.

Met deze twee deeltjes zien het negentiende en twintigste deel van VAN DRUTEN EN BLEEKER's *Goedkoope Bibliotheek* het licht, eene serie van werken over allerlei vakken van wetenschap, waarin reeds menig aanbevelenswaardig boek is opgenomen. Ref. mag beginnen met de betuiging, dat hij dit werk eene goede aanwinst vindt voor de genoemde reeks van uitgaven; de keuze is zeer gepast en pleit voor het oordeel der uitgevers. Er bestond ten onzent behoefte aan een boek van dezen aard; voor eene natie als de onze, welke bij het zeewezen zooveel belang heeft, en in het bezit is van zoo uitgebreide coloniën, is de geschiedenis der ontwikkeling van het zeewezen, zooals dat zich van de vroegste tijden tot op heden bij de voornaamste zeemogendheden vertoonde, eene studie welke wel verdient beoefend te worden, maar waaraan bij ons toch weinig gedaan is en nog wordt. De werken welke in onze taal over dit onderwerp geschreven zijn, behandelen meestal slechts eene specialiteit van de zaak, en met elkander vormen zij eigenlijk niet veel meer dan eene verzameling van bouwstoffen voor het geheel. Het groote werk van onzen geleerden DE JONGE vormt wel een uitmuntend op zich zelf staand geheel, maar het geeft alleen eene Geschiedenis van het *Nederlandsche* zeewezen. Eene complete geschiedenis van alle zeemogendheden zou zeker een grooten omvang vereischen, ten minste als zij naar evenredigheid van de uitvoerigheid van het zoo even genoemde werk van DE JONGE moest zijn zamengesteld. Deze te leveren was echter niet het doel van den schrijver wiens werkje Ref. hier aankondigt. Het moest beknopt zijn en, toch zooveel mogelijk naauwkeurig en veelomvattend; het moest de resultaten geven van naauwgezet historisch onderzoek, maar in aangenamen populairen vorm; het moest een leesboek zijn, maar dat ook als studieboek niet geheel te verwerpen was. ELWES is naar Ref.'s meening bij uitstek gelukkig geslaagd. In boeijenden vorm doorloopt hij de ge-

schiedenis van de beheerschers der zee, schetst welke de volken waren die dezen naam mogen dragen, hoe zij tot bloei en magt zijn gestegen en elkander hebben opgevolgd. Phoeniciërs en Aegyptenaren, Grieken, Carthagers en Romeinen, Venetianen, Pisanezen en Genuezen, Portugezen en Spanjaarden, Nederlanders en Engelschen zijn achtereenvolgens voorwerpen zijner beschouwing, en in alles gaat rijkdom van zaken gepaard met beknoptheid en aangenamen vorm. In een vorigen jaargang van ons tijdschrift had Ref. reeds zich bekend gemaakt met een klein gedeelte van ELWES' werk, en dit was voor hem eene aansporing om dadelijk met het geheel kennis te maken, en toen hij dit gedaan had, moest het hem wel genoegen doen, toen er eene vertaling voor Nederlanders werd aangekondigd, vooral omdat dit in zulk eene uitgave zou geschieden, waardoor het onder het bereik van velen zou komen. De inzage van het oorspronkelijke *Ocean and her Rulers* had bij Ref. reeds den wensch doen ontstaan, dat die vertaling in sommige opzigten eene omwerking mogt zijn; het boek toch was voor Engelschen geschreven, en daardoor was aan de geschiedenis van Engeland als zeemogendheid eene naar evenredigheid grootere plaats ingeruimd dan aan die der overige beheerschers der zee, en was vooral aan Nederland minder moeite besteed dan voor een werk voor onze natie passend is. Ook deze wensch is vervuld: de verdienstelijke vertaler heeft zijne taak begrepen, en heeft door zijne omwerking ELWES' boek tot een voor Nederlanders geschikt werk gemaakt. De hoofdstukken over Nederland en Engeland handelende, zijn in eene andere verhouding tot het geheel gebragt, en als Dr. DEENIK in zijne *Voorrede* verklaart, dat het niet ter zijner beslissing staat, of zijne poging om die omwerking in den geest van het overige te doen zijn, geslaagd is, dan mag Ref. hem als zijne meening mededeelen, dat hij zeer gelukkig zijne taak volbragt heeft. Uit de vermeerdering der namen, die wij op de lijst der bronnen opmerken welke door den schrijver geraadpleegd zijn, moge blijken dat de vertaler niet zonder opzettelijke studie zijn werk ondernomen heeft. De onpartijdigheid door Dr. D. in zijne beschouwingen in acht genomen, zonder dat men zelfs maar eenigen schijn van laakbare reconstructie opmerken kan, mag zeer prijzenswaardig worden genoemd.

Kleine aanmerkingen te maken zou Ref. niet moeijelijk vallen; het spreekt van zelf, dat bij het bewerken van een geschrift van grooten omvang in een klein bestek, de een op sommige punten wat uitvoeriger zou te werk gaan dan de ander, omdat zij meer zijne persoonlijke belangstelling wekken, terwijl hij weder andere zaken minder uitgebreid zou hebben behandeld. Maar waartoe zou Ref. daarvan in deze aankondiging melding maken? Alleen raakte hij bij eene kleinigheid bijna in verwarring: het sneuvelen der beide zeehelden, die den naam van CORNELIS EVERTSEN droegen, had wel eene opheldering gevorderd, dat er van twee verschillende personen sprake is; onkundigen zouden hier aan eene vergissing kunnen denken.

Wij wenschen aan dit in zijne soort allezins doelmatige werk een uitgebreid debiet toe. R.

Aemstels Oudheid, of Gedenkwaardigheden van Amsterdam, door Dr. P. SCHELTEMA, *Archivaris der hoofdstad en van Noord-Holland. Met een portret. Derde Deel. Te Amsterdam, bij* J. H. Scheltema. 1859. *In gr. 8vo.* 259 *bl.* *f* 2 - 80.

Allen beoefenaars en liefhebbers van degelijke historie-studie zal de uitgave van dit derde deel van het belangrijke werk van den geleerden Archivaris SCHELTEMA hoogst welkom zijn. Daarin verkrijgen zij wat zij met regt mogten verwachten van een man, die zich reeds door zoo menig geschrift verdienstelijk gemaakt heeft, en in de beide eerste deelen van *Aemstels Oudheid* getoond heeft, met hoeveel ijver en bekwaamheid hij in zijne betrekking werkzaam is.

De stukken in dit deel opgenomen zijn allen belangrijke bijdragen tot de geschiedenis van Nederlands hoofdstad. Het eerste is eene korte kronijk van bijzonderheden Amsterdam betreffende, van 1300—1611, door LAMBERT OPSY, waarin veel belangrijks wordt gevonden. De Archivaris heeft de aanteekeningen van den schrijver dezer kronijk gerangschikt, gezuiverd en verbeterd, en in de annotaties welke hij er aan toegevoegd heeft veel verklaard en gerectificëerd, wat door WAGENAAR en andere geschiedschrijvers der hoofdstad verkeerd was opgegeven.

In het tweede stuk gaat SCHELTEMA voort met zijne geschiedenis der Amsterdamsche kloosters; hebben wij in de vorige deelen de geschiedenis van de Minderbroeders- en Karthuizer-kloosters ontvangen, thans wordt ons die van 't klooster der *Paulinianen* geschonken, welks kerk wij in de Oude Waalsche kerk terugvinden. Weinige berigten konden hieromtrent worden gegeven, maar wij mogen ons verheugen, dat door S.'s werk dit weinige toch tot ons is gekomen, en hopen hartelijk dat de Schrijver mag voortgaan met de geschiedenis der kloosters in Amsterdam na te vorschen en uit te geven; met belangstelling zien wij zijne geschiedenis van het Reguliers-klooster te gemoet, waarvoor hem ongetwijfeld vollediger berigten ten dienste staan.

Het *Geschiedkundig onderzoek naar het leven en de verrigtingen van* WILLEM EGGERT, *Heer van Purmerende*, met de daaraan toegevoegde uitgave van *Charters betreffende* EGGERT *en Purmerende* mag wel het belangrijkste stuk genoemd worden, dat wij in dit deel aantreffen. Hoe bekend de naam ook moge zijn van den man, wiens geschiedenis hier het onderwerp is van SCHELTEMA's onderzoek, het is zeker waar dat er over 't algemeen weinig van hem bekend was, en van dat weinige nog veel, dat minder juist was.

De eerste heer (niet de stichter, zooals S. te regt opmerkt) van Purmerende is een historisch onderzoek overwaardig, en de onderzoeker heeft zich met naauwgezetheid van zijne taak gekweten, zoodat ons in dit stuk een aantal zeer wetenswaardige zaken wordt medegedeeld.

Hetgeen de Schrijver levert over den beroemden portretschilder FERDINAND BAL, is eene voortreffelijke bijdrage tot de historie van de Rembrandtsche school, en vormt een uitmuntend pendant met hetgeen wij reeds vroeger van S. over REMBRANDT en GOVERT FLINK ontvingen.

Met de uitgave van het register van *Het historisch-diplomatisch Archief van Amsterdam* heeft de archivaris een werk van blijvende waarde verrigt, en velen zullen hem dank weten voor de groote moeite die hij daaraan besteed heeft. Door zijne inrigting van dat Register, heeft hij het archief voor de onderzoekers toegankelijk gemaakt, en tevens aan de geschiedenis van onze diplomatie eene zeer groote dienst bewezen.

In het stuk: *De aanvang van de openbare prediking der*

hervormden te Amsterdam in 1566 *en* 1567, *volgens de resolutiën der Amsterdamsche Vroedschap*, vinden wij authentieke berigten omtrent de bewegingen en beroerten in die jaren, welke zeer de mededeeling waardig zijn, en worden ons vele bijzonderheden medegedeeld, welke te zamen den toenmaligen stand van zaken in een helder licht stellen.

De laatste stukken: *Spitsbergen, eene Nederlandsche bezitting; Korte beschrijving van het gebeurde bij de ontvangst en het verblijf der vorstelijke familie binnen Amsterdam in de maand September van het jaar* 1788; *De Weteringspoort*, en *Eenige opmerkelijke posten uit de oude Thesauriers-rekeningen van Amsterdam*, strekken allen deze belangrijke verzameling tot eer.

Ongetwijfeld verdient een degelijk werk eene degelijke uitgave, en wij mogen getuigen, dat in dit opzigt aan *Aemstels Oudheid* regt is geschied. Druk en papier zijn uitmuntend, en het portret van WILLEM EGGERT, dat voor den titel prijkt, is niet alleen goed, maar fraai.

Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen, verzameld door H. Q. JANSSEN *en* J. H. VAN DALE. *Tweede Deel, Afl.* 1, 2 *en* 3, *en Derde Deel compleet. Te Middelburg, bij* J. C. en W. Altorffer. 1857, 1858. *f* 4-:

Langen tijd heeft het zevental afleveringen van deze *Bijdragen* op onze tafel gelegen en op eene aankondiging gewacht. Zooals de lezer uit de titelopgave zien kan, ontbreekt ons eene aflevering van het tweede deel, en in de hoop dat ons deze nog zou worden toegezonden, hebben wij steeds uitgesteld de pen op te nemen ten einde het geheel aan te kondigen. Wij moesten echter zorgen dat van uitstel geen afstel kwam, en daarom vatten wij nu onze taak op. Den aard van dit periodieke werk te beschrijven zou noodeloos zijn, daar deze onzen lezers te goed bekend is uit den vroegeren arbeid van de verdienstelijke redacteurs en hunne medewerkers. Evenmin zullen wij behoeven te verzekeren dat de inhoud veel belangrijks heeft. In de rubriek waarmede elke aflevering wordt geopend, vinden wij de meest uitgebreide stukken, onder den naam van *Verhandelingen.* Onder deze zoowel als

onder het overige is wel veel dat moeijelijk de algemeene belangstelling wekken kan, maar alle stukken getuigen van naauwgezette studie, zoo archaeologische als historische. *Zeeuwsch-Vlaanderen* is wel een gedeelte van ons vaderland, dat volkomen de eer verdient van een afzonderlijk historisch onderzoek, maar alleen dan, wanneer de feiten welke op dat terrein geschied zijn, zamenhangen met de algemeene belangen van ons vaderland, kan hunne mededeeling aanspraak maken op algemeene belangstelling. En dat er onder de *Verhandelingen* zijn, welke te veel geïsoleerde zaken tot onderwerp hebben, die geheel en alleen van gewestelijk belang zijn, valt niet te ontkennen; en is *Zeeuwsch-Vlaanderen* dan niet van te kleinen omvang, dan dat daarvoor genoeg belangstelling kan worden gevonden? Neem b. v. de eerste verhandeling van het tweede deel, die van den heer JANSSEN, over het dorp *Knokke*. Het is een model van historisch onderzoek, maar zoo vele particulariteiten omtrent een dorp, welks naam aan de meesten ter naauwernood bekend zal zijn, en dat geene bijzondere rol in onze geschiedenis gespeeld heeft, kunnen over 't algemeen alleen voor de bewoners van *Zeeuwsch-Vlaanderen* belangrijk zijn. De geschiedenis en de beschrijving van de kerk van *Knokke*, de lotgevallen van het dorp voor de hervorming, tijdens de hervorming en na de herstelling der Roomsche Godsdienst zijn gedeelten der verhandeling waarvan ook anderen kunnen profiteren, maar de naamlijst van priesters en de geschiedenis van de beide predikanten, de opgaven van de kerkelijke bezittingen, inkomsten en uitgaven, zijn alleen van belang voor bewoners van *Zeeuwsch-Vlaanderen* en voor de weinigen die zich op dergelijke specialiteiten toeleggen. Hetzelfde geldt van de verhandeling over *Groede* van denzelfden geleerde, in de vierde aflevering van het derde deel, en van menig ander artikel, hoe belangrijk elk op zich zelf ook moge zijn. Van meer algemeen belang zijn de *Losse aanteekeningen betreffende den vrijheids-oorlog*, van Prof. VAN VLOTEN; onder deze zal men veel aantreffen, dat over menige zaak een nieuw licht verspreidt; de verhandeling van Ds. JANSSEN: PETRUS DATHENUS, *aan den avond zijns levens. Een bezoek bij hem te Staden*, is eene belangrijke bijdrage tot de levensgeschiedenis van den beroemden of liever in sommige opzigten beruchten Rooden leeraar; een man over wien 't zoo

uiterst moeijelijk is een oordeel te vellen, om wien te begrijpen men wel zooveel mogelijk zijne levensbijzonderheden dient op te zamelen, en vooral ook naauwkeurig den tijd dient te bestuderen, waarin hij leefde. In 't voorbijgaan maken wij den lezer van dit tijdschrift opmerkzaam op een belangrijk academisch proefschrift, dat eenigen tijd geleden over DATHENUS is verschenen, namelijk van Dr. H. TER HAAR, dat wel waardig is dat het door eene vertaling onder het bereik worde gebragt van hen die geen Latijn verstaan. — De mededeeling van A. P. VAN GRONINGEN, betreffende *Twee Watergeuzen*, is in deze bijdragen geheel op hare plaats, en tevens weder eene schrede tot completering van de geschiedenis der Watergeuzen, waarvan de auteur zulk eene belangrijke studie gemaakt heeft. — Het stuk van den redacteur VAN DALE over *de heerlijkheid Breskens*, zoowel als zijne verhandeling, getiteld: *Iets over de stichting van de kerken der Hervormden te Zuidzande en te Nieuwvliet in* 1658 *en* 1659, mogen met lof vermeld worden.

De historisch-juridische bijdrage van Mr. J. EGBERTS RISSEEUW over de *Vonnissen van het watterregt te Damme en van het reglement van tal en navigatie op het Zwin* beweegt zich op eenigzins ander terrein dan de overige verhandelingen; Ref. heeft ze met aandacht en genoegen gelezen. Het onderwerp, zooals men weet, is hoogst belangrijk door de quaestie of de Fransche vonnissen *van den Watterregte*, *les jugements d'Oléron*, uit de vonnissen van Damme ontstaan zijn, of wel of de laatsten aan de eersten ontleend zijn. — JANSSENS verhandeling: *Eene bede aan de Nederl. Herv. Gemeente te Thetford in Engeland tot ondersteuning van Prins* WILLEM I *in* 1573, doet ons een diepen blik slaan in de ellende waarin het vaderland in dien tijd verkeerde. — *Westdorpe*, door J. V. D. BAAN, beweegt zich weder te veel in particulariteiten, dan dat Ref. er over oordeelen kan; de mededeeling van JANSSEN: *De beide alba van* J. J. CALLENFELS, hebben zeker velen met genoegen gelezen; de publicering van zulke *alba* is eene zeer aanbevelenswaardige zaak.

In de tweede rubriek der *Bijdragen*, welke aan de *Bronnen* voor de geschiedvorschers gewijd is, zijn vele onuitgegeven stukken en oorkonden gepubliceerd, waarvan velen de goede diensten zullen ondervinden, terwijl in de derde rubriek kleine

aanteekeningen worden gegeven, die over 't algemeen zeer belangrijk zijn, maar zich te veel uitsluitend op *Zeeuwsch-Vlaamsch* grondgebied bewegen.

Ref. mag niet eindigen, alvorens hij een woord gesproken heeft over hetgeen hij vermeld vindt op den omslag van Afl. I en II van het derde deel. De Redactie klaagt daar over het verminderende getal van abonnenten op hunne *Bijdragen*, en wel zoo, dat de gedachte aan staking deswegen wel eens bij haar is opgekomen. Daarbij echter laat zij blijken, dat zij nog overvloed van stof ter publicering heeft. Deze *Bijdragen* zijn te belangrijk, dan dat Ref. ze niet, met het oog op het woord van de Redactie, ook hier met aandrang zou aanbevelen. Dat alle vrienden van Geschiedenis en Oudheidkunde door hunne belangstelling verhinderen, dat ons publiek van een zoo degelijken arbeid als deze verstoken wordt, is Ref.'s hartelijke wensch.

VONDEL *Gekroond. Lyriesch-dramatiesch Gedicht door* W. J. HOFDIJK. *Amsterdam.* Gebr. Binger. 1858. *In roijaal 8vo. VI en* 56 *bl. f* 1-:

De krooning van onzen grooten dichter der 17e eeuw, door de leden der Sint LUCAS Broederschap te Amsterdam, heeft de heer HOFDIJK herdacht en bezongen in een schoon gedicht, dat gewis reeds aan velen bekend zal zijn, ware het slechts door de opvoering bij onderscheiden Rederijkerskamers, ten vorigen jare. Toch verdient dit gedicht nog wel in herinnering gebragt te worden, als eene welkome gave van onzen geliefden, begaafden dichter en kunstenaar. Schoone, krachtige, verheffende poëzij ruischt ons tegen in dit lied; schoone, zuivere poëzij, bijna geheel vrij van die eigenaardige gebreken, die de vaak zoo voortreffelijke verzen van HOFDIJK aankleven. Met zeer weinige uitzonderingen ontmoeten wij hier geene van die vreemde, verouderde of willekeurig gevormde woorden en woordvoegingen, die zonderlinge, soms wel gewrongen constructies, die van het streven naar overgroote kortheid en schilderachtige kernachtigheid vaak onafscheidelijk schijnen te zijn. Dat de toon der optredende personen hier en daar niet van eenige gemaaktheid of gezwol-

lenheid is vrij te pleiten, valt, dunkt mij, niet te loochenen. Denk b. v. aan de zonderlinge beeldspraak van REMBRANDT, die zijn medekunstenaars toeroept, om de koorden der kunst te ontvlechten en ze tot een ladder JACOBS te knoopen, die tot aan de hemelen spant, en waarlangs de engelen nederdalen; of aan VONDEL'S antwoord op de verontschuldiging dat men hem niet is te gemoet getreden:

Zoo hoffelijk een woord verslaat met reuzenkrachte
Het grimmigste verwijt, hoe sterk 't in 't harnas zat —

of, eindelijk, aan de zeker wel overspannen toast van LINGELBACH, waar wij vernemen van de aarde, die op de majesteit van 't Goddelijk gelaat d' ontzetbren omvang leest der scheppende gedachte; en van het heir der engelen dat zich bij den aanblik van den pas geschapen mensch in naaktheid gevoelde en in eerbied wegsmolt. — Maar nu genoeg hiervan. Van heeler harte herhalen wij den wensch, reeds meermalen door anderen geuit, dat de heer HOFDIJK, dien wij vereeren en hoogschatten, zich toch geheel mogt bekeeren van dat onaesthetische streven, om de kracht en schoonheid der poëzij te zoeken in ongewone, grillige, overspannen uitdrukkingen en vormen. Hij staat er te hoog toe: om dichter te zijn, om schoone poëzij te geven, behoeft hij zijne toevlugt niet te nemen tot deze kunstgrepen der middelmatigheid. Wilt gij eene proeve, eene uit velen? Gij hebt straks REMBRANDT zien jagt maken op eene onware, uiterst vergezochte en overgekunstelde vergelijking: hoor hem nu, als hij antwoordt op de eenstemmige uitnoodiging van allen, dat hij — de priester in het rijk der kunsten — VONDEL, den vorst der dichteren, kroonen zal:

O mannen! dat weet God, hoe luttel ijdelheden
Mijn hart beroeren, of mij porren tot den strijd
Om eerste of laatste; hoe 'k mijn baan ben opgetreden,
Met hart en ziele en zijn geheel der kunst gewijd;
Gants machtloos van mij zelf, en zonder kracht of wille,
Maar immer voortgestuwd door d' innerlijken gloed:
Als 't rollend zonnerad om de onverwrikbre spille,
Dat niet van stilstaan weet, maar immer wentlen moet;
Of liever: als de twijg, die uitbot aan de kroone,
En groent, en hooger wast, en knop en bladren schiet,
En bloesem drijft en vrucht — en niet om dank of loone,
Maar wijl natuur ze dwingt: iets anders kan ze niet.

Hoor ook de schoone woorden van VONDEL, als hem de lauwerkrans op de grijze lokken is geplaatst:

'k Was van mij zelven niets; maar 'k had een stem vernomen,
Die ruischte in hemel en op aard;
Toen is Uw kracht gedaald en over mij gekomen,
En heeft mijn gulden harp besnaard.
Ik heb gezongen naar de stemmen Uwer sfeere;
Ook waar ik 't schepsel zong, zong ik des schepsels Heere,
En om geen glorie dan om de Uwe, en om geen eere
Dan de Uwe alleen. U dus mijn lauwer, roem, en eer.
Niet mijner — Uwer zijn ze, Heer!
Ik leg ze aan Uwe voeten neêr.

En vergelijk met het lied van LINGELBACH de heerlijke liersang van EVERDINGEN, naar mijne meening een der schoonste die HOFDIJK ooit dichtte niet alleen, maar ook ten volle eene plaats waardig naast de uitnemendste voortbrengselen onzer lyriek.

Doch wilden wij al de schoone plaatsen, de enkele schoonheden, van dit dichtstuk mededeelen, wij zouden de voor deze aankondiging gestelde grenzen ver moeten overschrijden. Het is blijkbaar den dichter en kunstenaar uit het hart geschreven, het is de uitstorting van zijn innigste gevoel, van zijne diepste overtuiging: de heerlijkheid en hooge roeping der kunst. En al ware het alleen daarom, roepen wij HOFDIJK eene hartelijke groete van erkentenis toe en van dank, dat hij op nieuw, in dezen tijd van eenzijdige verstandsbeschaving en heerschappij des stofs, den adel en het goed regt der poëzij, der kunst, zoo schitterend heeft gehandhaafd. Van zijn geheele gedicht zeggen wij ook:

't Is op de aanmatiging den Kunstnaar fier gewroken.

En te meer brengen wij HOFDIJK onze hulde en onzen dank, omdat, waar hij de heerlijkheid en glorie der kunst verheft, hij nooit vergeet haar tevens hare hooge roeping, hare heilige taak te herinneren. »Hemelsch is de kunst," roept REMBRANDT uit, »en daar heur vaderland." En al is ze nu misschien nog meer eene stemme van de aarde, dan een woord uit den hemel, toch moet ze dien hemel op de aarde doen nederdalen, naar dien hemel heenwijzen. Hare taak is, om de edelste krachten van geest en hart te vormen en te ontwikkelen, door het streven naar het ideale, door de schier stervende herinnering levendig te houden aan het eeuwig

ware en schoone, waarin de menschelijke geest zijn hoogste goed erkent. Treffend schoon wordt deze roeping der kunst uitgesproken in den krachtigen, welluidenden lierzang, waarmede REMBRANDT VONDEL begroet en hem kroont als »hoofd der volksverlichtren", als »Gods getrouwe en wapenknecht", door Hem gezonden

Om de harten die verkillen,
Die versteenen, log en grof,
Weêr van vuurgloed te doortrillen,
En te heffen uit het stof;
Om, in 't wentlen en in 't woelen,
Zielen, aan den twijfel krank,
Weêr zich zelf te doen gevoelen
En heur eeuwgen levenssprank.

Schrijft ze op uwe banier, die woorden, dichters en kunstenaars dezes tijds! blijft aan die roeping getrouw, om de onstoffelijke gedachte in lijnen en in kleuren, in toonen en woorden, uit te spreken en het rijk des geestes te verkondigen aan de vereerders der materie! Nog is uw vermogen groot, nog bezit gij het magtige tooverwoord, dat in duizende harten weerklank vindt, en de krachtigste en teêrste snaren trillen doet — treedt gij dan voor ons op, als gidsen en leidslieden des volks, en zoekt niet uwe plaatse onder de laagste menigte, door het vleijen harer driften en neigingen, door het streelen harer zinnen, het prikkelen harer lusten. Verdienen dan Neêrlands staatslieden nog altijd de beschuldiging, hun hier door EVERDINGEN voorgeworpen, — Neêrlands volk zal toonen, dat het nog hart heeft voor de vaderlandsche kunst, het vaderlandsche lied, en ze als iets meer beschouwt dan als 't nutteloos »verguldsel op een harrenas".

Juist omdat dit gedicht den kunstenaar uit het harte is gevloeid, zal het — wij hopen en vertrouwen zulks — ingang vinden in veler harten. Het is geen drama, het is een lierzang, slechts eenigermate gedramatiseerd; bij de lyrische episoden verschijnt de dialoog flaauw, en ook in dien dialoog heeft telkens het lyrische element de overhand. Dit nu is geen verwijt; want de dichter zelf noemde zijn werk: een »lyriesch-dramatiesch gedicht"; er kan dus van dramatische handeling, veelmin van dramatische karakterschildering, geene sprake zijn. Der kunst, der vaderlandsche kunst in haar schitterendst tijdperk, gewijd, zij het eene stemme der opwekking

en bezieling, die weerklank moge vinden en prikkelen tot den edelen wedstrijd met de grooten en uitnemenden, in wier schitterenden kring ons de dichter verplaatste. J. M.

OTTO LUDWIG. *Tusschen Hemel en Aarde. Een Verhaal, naar het Hoogduitsch, door* J. J. A. GOEVERNEUR. *Leeuwarden,* G. T. N. Suringar. 1859. *In gr. 8vo.* 2 *en* 240 *bl., met gelith. titelvignet.* *f* 2 - 70.

Twee beroemde voortbrengselen der Duitsche romanliteratuur zijn in den laatsten tijd bij ons publiek ingevoerd: de roman, waarvan wij den titel hierboven afschreven, en GUSTAV FREYTAG's *Soll und Haben.* Het kan niet in onze bedoeling liggen om deze beide werken thans te vergelijken: wij voegden ze alleen daarom bij elkander, omdat deze beide geschriften, in meer dan een opzigt, karakteristiek mogen heeten, en een maatstaf aan de hand geven voor de waardering der hedendaagsche romanliteratuur bij onze oostelijke naburen. De toejuiching, waarmede OTTO LUDWIG en vooral ook GUSTAV FREYTAG bij hunne landgenooten begroet werden, bewijst zeker wel dat de dagen van HEINE, van GUTZKOW, van Mevr. HAHN-HAHN voorbij zijn; en dat de — soms wat al te nuchtere — ontnuchtering, die op den roes van 1848 gevolgd is, ook op dit gebied der bellettrie zich laat gelden. Wij hebben de hooge aristocratische salons, de democratische clubs, verlaten, en wandelen nu rond door eerzame burgerwoningen, door koopmanskantoren en werkplaatsen, waar voor 't minst eene minder bedorven, meer zuivere en gezonde atmosfeer ons tegenwaait. De roman schijnt in Duitschland tot het besef gekomen, dat hare roeping in de eerste plaats is, den mensch te schilderen in de werkelijke omstandigheden des levens, in strijd met het werkelijke kwaad, het waarachtige onheil dezer wereld, en niet in de lucht schermende tegen allerlei fantastische vijanden, of blindelings stormloopende tegen alle maatschappelijke en zedelijke instellingen en pligten. Het haar vreemde gebied van bespiegelingen en theoriën, van democratische propaganda en quasi-wetenschappelijke polemiek verlatende, is de roman teruggekeerd tot den bodem der werkelijkheid, ja der zeer alledaagsche werkelijkheid. Of zij er bij verloren heeft? Wij gelooven het niet, ook al zou het moeijelijk vallen om de meerdere voortreffelijkheid van *elke* harer nieuwe scheppingen te bewijzen.

De alledaagsche werkelijkheid! Inderdaad, de kring waarin O. LUDWIG ons binnenvoert, mag wel zeer gewoon en alledaagsch genoemd worden: eene leidekkersfamilie in eene kleine Duitsche stad. En — want de geschiedenis dier menschen kon buitengewoon wezen — het is een eenvoudig verhaal, zoo eenvoudig en te gelijk van zoo in het oog vallende strekking, dat wij soms in de verzoeking zouden komen, om te gelooven dat het boek om de moraal geschreven is, die aan het slot, met groote letters, staat te lezen. Ja het is zoo: aan het einde van zijn verhaal gekomen, treedt de kunstenaar op eenmaal als zedepreker voor ons en rigt tot allen eene zeer ernstige vermaning. 't Is stichtelijk; maar is het ook schoon? Vorderen wij van den romandichter, dat hij dus eensklaps *volte-face* make, en ons uit de liefelijke wereld der verdichting, op eenmaal nederwerpe in de treurige wereld onzer eigen zondigheid en ellende? En wanneer wij bij het licht dier slotvermaning nog eens het geheele boek overzien, is dan het vermoeden zoo ongegrond, dat, nevens de aesthetische, ook nog eene zedelijke gedachte en bedoeling des schrijvers pen bestuurde? Hoe dit zij, wij willen om die reden het werk niet volstrekt veroordeelen; hoezeer wij hartelijk en opregt onze zwakke stem voegen bij die van meerbegaafden: dat toch onze dichters en kunstenaars wilden bedenken, dat aesthetiek en moraal twee zeer onderscheiden zaken zijn; dat zij zich alleen ernstiglijk om de eerste bekommerden, in het volle vertrouwen dat zij juist daardoor de andere best dienen: want waarachtige schoonheid is ten naauwste aan ware heiligheid verwant.

Daar ligt over dezen roman iets hoog ernstigs, iets sombers schier; het is een stoïcijnsche roman. De held van het verhaal, APOLLONIUS NETTENMAIR, is bijna iemand, die te hoog staat voor onze gewone schatting: geen vlek of rimpel ontsiert bijkans dat angstvallig nette en zorgvuldig reine beeld: alleen zou het de vraag kunnen zijn, of *deze* reinheid geschikt is om ons voor hem in te nemen. Hij staat zoo alleen, zoo afgezonderd, zoo plegtig zwijgend, ook daar waar de geringste toenadering, een enkel woord, zijn geluk en dat van anderen die hem dierbaar zijn, zou hebben bevestigd. En die toenadering blijft achterwege, en dat woord wordt niet gesproken, omdat een voor 't minst zeer overdreven, ja in zijne eigen oogen verkeerd geplaatst, eergevoel hem weêrhoudt. Toch prijst de schrijver dit in zijn held; toch doet hij hem boeten

voor eene schuld, die niet de zijne, die eigenlijk in het geheel geene schuld is; toch drijft hij de eischen zijner moraal tot eene hoogte, waarop wij vreezen dat zij uiterst na aan onnatuurlijkheid en conventionele kieschheid verwant is. Is de reden, waarom APOLLONIUS zich zelven een huwelijk met de weduwe zijns broeders ontzegt, inderdaad en in de gegeven omstandigheden, voor de regtbank van het gezond verstand en van het natuurlijk zedelijk gevoel houdbaar? Ik durf gelooven, dat weinigen die vraag toestemmend zullen beantwoorden: APOLLONIUS *zelf* kan het niet. Doch de geheele sfeer waarin APOLLONIUS leeft, is geheimzinnig: hij keert zich wel niet, in bitterheid en vijandschap, van de wereld af, maar hij plaatst zich toch buiten haar; zelfs staat hij veelmeer nevens dan in den kleinen kring, waarvan hij het middelpunt is. »Het is een eigenaardig zamenleven in dat huis met de groene blinden", verzekert ons de schrijver meermalen: een zamenleven, dat hij herhaaldelijk met den misschien min gelukkigen naam van »zwoel" karakteriseert; en inderdaad, de verhouding tusschen de leden dier familie is zeer vreemd, en de atmosfeer in dat huis is wel zeker weinig opwekkend, zelfs nadat de oorzaak der stoornis en verwarring was weggenomen. Het is alsof een geheimzinnig noodlot de harten, bestemd om elkander in liefde te naderen, voor eeuwig gescheiden houdt, en de lippen verzegelt, die van begeerte brandden om zich te openen en het innigste zielsgevoel uit te spreken.

Het is zoo, de grond dezer zonderlinge verhouding ligt hoofdzakelijk in het karakter van APOLLONIUS en zij wordt daardoor voldoende verklaard; maar daarom juist maakt het beeld van den held een onbevredigenden indruk; daarom juist dunkt het mij moeijelijk te begrijpen, waarom bij voorkeur zulk een karakter dienen moest tot bewijs van de uitspraak, dat de mensch zelf zijn geluk scheppen en den hemel in zijn eigen hart kan doen nederdalen. Ik zou meenen, dat hij, in wiens hart werkelijk alzoo de hemel gekomen was, ook meer warmte, indien dan ook niet meer licht, om zich heen zou verspreiden, — eene warmte, die den noodlottigen ijsmuur zou doen smelten, welke thans de harten van allen omschorst. Ondanks al zijne voortreffelijkheden, al zijne edelaardige en stille werkzaamheid en opoffering voor anderen, schijnt er, op den diepsten bodem van APOLLONIUS' hart, een eigenaardig egoïsme te sluimeren, dat hem belet zijne weldaden te verhoogen en te voltooijen, door

de overgave van zich selven. Allen zien tot hem op, als tot een heilige; liever ware het ons geweest, indien hij, van zijn voetstuk dalende, in hun midden ware getreden, en, mensch onder de menschen, allen in de oogen had gezien en in het hart gelezen. APOLLONIUS' karakter mist, ondanks, juister misschien uit hoofde van zijne voortreffelijkheid, dat eigenaardig karakteristieke, dat *relief*, 't welk hem geschikt maakt voor de kunst. Zijn broeder, in elk opzigt ver zijn mindere, wint het hierin, en boezemt juist daardoor meer belangstelling in.

Tusschen Hemel en Aarde heet het boek, en deze titel is symbolisch. Tusschen hemel en aarde is des leidekkers rijk; en de roman beweegt zich dan ook voor een goed deel in dat tweeslachtig gebied. De toren van de Sint-Joriskerk speelt in het verhaal eene zeer gewigtige rol: bijna nooit verliezen wij hem uit het oog; gebeurt dit al eens voor een oogenblik, zoo keeren wij er toch spoedig terug; om dien toren beweegt zich de handeling nog meer dan in het huis met de groene blinden. Immers daar, op dien toren, beleven de handelende personen hunne gewigtigste oogenblikken. Dat deze titel, dat deze geheele inkleeding symbolisch is, blijkt alweder uit het slot, waar tot ons de vermaning wordt gerigt, dat ook onze wandel, in zedelijken zin, moet zijn tusschen hemel en aarde. Die toren moet dus voornamelijk dienen tot aanknoopingspunt voor eene stichtelijke opmerking.

Evenwel moeten wij erkennen, dat, nu hij er eenmaal is en geroepen om een middelpunt des verhaals te zijn, de handeling zich vrij en ongedwongen om hem beweegt; en dat de schrijver niet in de fout vervalt van aan zijn toren meer moeite te besteden en meer beteekenis te geven dan aan zijne karakters: de menschen ondergeschikt te maken aan de steenen. De Sint-Joris wordt voor hem geene Nôtre-Dame.

O. LUDWIG is een fijn en scherp opmerker: het blijkt uit de schier overspannen, angstvallige naauwgezetheid waarmede hij de toestanden en aandoeningen zijner personen, tot in de kleinste bijzonderheden, ontleedt. Dat hij hierin soms te ver gaat en door iets schemerends en duister diepzinnigs zijn landaard verraadt, is evenzeer waar, als dat hij meesterlijke tafereelen schetst, en treffende toestanden uitstekend weet te schilderen. Het karakter van FRITZ, APOLLONIUS' broeder, is, vooral in zijne voortgaande en onvermijdelijke verbastering, of liever noodzakelijke ontwikkeling ten kwade, bij uitnemend-

heid schoon en waar, zoowel in verhouding tegenover de echtgenoote als tegenover den broeder. De uitvoerige en tot in de geringste *détails* treffende schildering van dit karakter en dezen toestand, eene schildering geheel door een waarachtig zedelijk gevoel beheerscht, toont, dunkt mij, de onbetwistbare meesterhand. Mogt soms wat te vaak de redenering de plaats der handeling innemen, episoden als die van de ontmoeting van FRITS met zijn vader op den Sint-Joris-toren, en de brand van dien toren, bewijzen even onbetwistbaar, dat de schrijver de gave van levendige, bezielde, aangrijpende schildering bezit.

Een enkel woord over de vertaling. Ik had, ronduit gezegd, ze van den heer GOEVERNEUR beter gewacht. Dit boek te lezen is zelden aangenaam: de taal en stijl zijn stroef, hier en daar zelfs bepaald onhollandsch. Wil men bewijzen: zie hier eenige uit vele dergelijken. »Op de bank voor hun huis een luchtje scheppende buren"; »niet met aan een dubbele lijn te droogen uitgespannen waschgoed"; »als men bedenkt, hoe veel scherper dan iets een naar buiten afgesloten leven in den regel wordt nagerekend"; »speelden hare kinderen niet om haar toe?" (Groningsch); »het geweten heeft zijne ziel uitgediept"; »artsenijen moeten, in overgroote giften toegediend, het tegendeel bewerken" (?); »hoe menig daad vertoont ongeboren reeds der moeder ziel zijn beeld vooruit"; — »de bevruchtende warmte van een onmiddelbaar gevoel", enz. »Toegedaan" voor »toegenegen"; »*op* zijne linkerhand" voor »*aan* zijne linkerhand"; »naar links"; »maling" voor »roes", »feestvreugde"; »gedachtenschip", en dergelijke woorden meer zijn, op zijn zachtst genomen, vreemdsoortig en ongewoon. 't Is jammer, dat het boek op zoovele plaatsen zoo sterk zijn Germaanschen oorsprong verraadt, en ons maar zoo zelden vergunt te vergeten dat wij eene vertaling lezen. Dit is te meer jammer, omdat daaruit zekere stroefheid en stijfheid ontstaat, die, gevoegd bij des schrijvers eigen gansch niet luchtigen en lossen verhaaltrant en de ernstige naauwgezetheid zijner analyse, het boek voor de gewone romanlezers minder aantrekkelijk zal maken. Die deze gebreken en zwarigheden evenwel wil overwinnen, en zich de moeite geven van na te denken over hetgeen hij leest, zal voor die moeite zeer goed beloond worden.

De druk en uitvoering zijn netjes; het vignet, als naar gewoonte, slecht, en, in verband met de episode die het moet voorstellen, bovendien bespottelijk en onwaar. J. M.

Eindelijk gevonden! (VIOLET, *or found at last.*) *Door* MARIA MAC-INTOSH, *Schrijfster van:* »MARY *en* EVELINE", »ISABEL *en* GRACE", *enz. II Deelen. Amsterdam*, J. D. Sijbrandi. 1859. *In gr. 8vo.* 2, 298 *en* 2, 291 *bl.*, *met gelith. titelvignet. f* 6 - :

»Iedereen heeft zijn kruis, en hij kan geen waarachtig geluk vinden tenzij hij het op zich neemt en geduldig draagt. Iedereen heeft het, maar niet iedereen draagt het. Sommigen slaan er tegen en stooten het weg en bezeeren zich en lijden nog meer, dan zij zouden doen, als zij er gedwee de schouders onder bogen (!); anderen ontvlugten het in genot, in dwaasheid, zelfs in zonde. Dezulken lijken (!) misschien vrolijk, maar zijn niet gelukkig." Deze stelling met juistheid en diepte opgevat in verband met die van PAULUS, dat het geloof eene *kracht* is, eene kracht ook om dat kruis te dragen, — zietdaar de grondslag, waarop deze Transatlantische zuster haren roman heeft gebouwd; dat is de gedachte die in haar ziel heeft gewoond en die ze door haar werk heeft gepredikt.

»Ja maar, als ik gesticht wil worden, dan ga ik naar de kerk; daarvoor lees ik geen roman!" zoo spreekt de positive man, die alles op zijn tijd en geen twee dingen te gelijk doet. Neen, beste vriend! geen duizend preken zullen u dat zoo aanschouwelijk voorstellen, zullen dat zoo duidelijk maken voor uwe ziel, die toch altijd klaarder indruk ontvangt van een sprekend en goed uitgewerkt voorbeeld, dan van abstracte redeneringen. Wat preken en stichtelijke bespiegelingen u alleen als wenschelijk en mogelijk kunnen voorrekenen en betoogen, dat ziet ge hier in werkelijkheid voor u, wel in een bepaalden vorm, die met menschelijkheid ook zijne gebrekkigheid heeft, maar in werkelijkheid.

En trouwens, waarom neemt ge een roman ter hand? Om bezig gehouden, geamuseerd te worden, niet waar? Om uit de eentoonigheid van eigen leven en eigen ziel, door avontuurlijkheden en verrassingen, door beschrijving van heerlijkheden, en afschuwelijkheden, van groote genietingen en zwaar leed, te worden opgewekt en geprikkeld, — is het niet? Nu! neem dan tòch gerust dezen roman ter hand. De gewone *humbug* van avonturen en toevalligheden, dien een roman even-

zeer noodig heeft om door de wereld te komen, als de mensch zijne spraak, zal u ook hier niet ontbreken.

Al wat ge van dien aard wenschen kunt zult ge vinden. Schipbreuken die het bal openen, geheimen die eerst op het laatst worden opgehelderd, listige strikken met duivelenboosheid gespannen en door providenciële toevallen verijdeld, vervolgers en beschermers der onschuld, schilderingen van de neêrdrukkende natuur van het kale zeestrand en tooneelen van de heerlijkheid des subtropischen hemels, de ruwste en verachtelijkste ondeugden naast de heerlijkste vrouwenliefheid en de innemendste mannendeugd, tooneelen onder het volk en soirées bij de rijken, vrijaadjes zoo lief als gij ze nooit hebt gevrijd noch ik, en liefdesaspiraties die uwe sympathie niet zullen opwekken, — het al voorgedragen in regt onderhoudenden vorm en daarbij die eigenaardige aantrekkelijkheid der romans, dat de helden dat ééne obstakel niet kennen, wat alle werkelijke menschen altijd aan zekere banden legt, beperktheid van de beurs, — waarlijk ook in dit opzigt zal uw romantische zin niet onbevredigd zijn.

Toch kan ik kwalijk begrijpen, hoe eene Engelsche recensie in het *Athenaeum*, die mij toevallig onder de oogen kwam, het boek alleen van deze zijde beschouwt, alsof het slechts een zamenraapsel der gewone romantische onwaarschijnlijkheden en toevalligheden behelsde, en overigens het bespreken naauwelijks waard ware. Neen, daartoe heeft het te veel goeds. Ik beschouw al dien romantismus als de eenmaal onontbeerlijke versierselen, even als de rhetorische figuren in eene rede. Maar het geeft meer dan al die versieringen: het boek heeft ook inhoud. Het is eene degelijke gedachte, om door een verhaal eene voor elk bevattelijke voorstelling te geven van de waarheid, dat de godsdienst niet moet zijn een bijlap, een figurant in ons bestaan, waaraan wel de officiële eereplaats is afgestaan, doch die in werkelijkheid niets in te brengen heeft bij onze innerlijke beweeggronden en handelingen; maar dat zij, zal zij werkelijk zijn wat zij heet te wezen, het leidende, het krachtgevende beginsel moet zijn, hetwelk toch ook de vrolijkheid niet dooft of de menschelijkheid niet verdringt, maar integendeel met die menschelijkheid geheel is samengegroeid. Zulke godsdienst vindt ge in VIOLET, — »een ideaal!" zult gij zeggen; zeker, doch geen zinnelijk ideaal van sur of een

ander, maar een christelijk ideaal, en toch met smaak gedacht. Ik zet het u, om dat ideaaltje niet lief te hebben, en wat ge misschien denken zult, dat het sentimentele preekjes zal houden, als BEECHER STOWE's al te vrome personen, — daar is zij weêr te natuurlijk voor.

Van het Americaansche godsdienstig leven worden ons vrij zonderlinge dingen verhaald: dat het is een mengelmoes van democratische ongeregeldheid met stijf dogmatismus, van strengheid in het uitwendige met gebrek aan inwendig leven, — eene caricatuur, in één woord, van de reeds niet behagelijke Engelsche godsdienstigheid. Voor een groot deel geloof ik dat, en zelfs vindt men er hier en daar enkele sporen van in de figuren van dezen roman; maar men ziet ook weder hier, dat elk volk ook eene meer verborgen zijde heeft, die door den gewonen reiziger niet zoo ligt wordt opgemerkt. Uit hetgeen M. MAC-INTOSH ons hier geeft, blijkt, dat er ook godsdienstig leven van beter gehalte op America's bodem te vinden is, daargelaten of zij tot de *Unitarians* behoort of niet. Gebrek aan gevoel en kieschheid is, geloof ik, de hoofdkwaal, die aan der Americanen godsdienstig en maatschappelijk leven die voor ons zoo onaangename tournure geeft. Nu, dat is dan zeker de bekoorlijkheid van onze Schrijfster, dat het haar niet aan fijn en echt vrouwelijk gevoel ontbreekt. Ik noem het b. v. fijn gevoel, de wijze, waarop zij het ééne meisje de lieve krullende lokken van het andere laat prijzen, wel te verstaan zonder eenige *arrière-pensée* van afgunst of piquanterie, omdat zij geheel door hare wezenlijk goede eigenschappen is ingenomen. En ik zou een aantal van dergelijke, wel minutieuse, maar toch fijne trekken kunnen opnoemen, gelijk b. v. de schildering van den dominé in Dl. I, bl. 80, of den vader met zijn stervend kind, of den Doctor, die DICK's arm bestrijkt.

Ik wil niet verder alle karakters en alle afzonderlijke voorvallen met u bespreken. Daarin zou men wel eens overdreven voorstellingen of onwaarschijnlijke combinaties kunnen aanwijzen. Zelfs het hoofdbeloop des verhaals is wel wat gechargeerd. Men wordt bijna moede als men de lieve heldin moet volgen, hoe ze door het lot telkens weêr met nieuwe en overzware beproevingen wordt overladen en den bitteren kelk der smarte, gelijk haar pligt haar voorschrijft, tot den laatsten druppel moet ledigen. De dosis is wat sterk; maar de hoofd-

indruk van het geheel zal toch bij het meerendeel der lezers ongetwijfeld aangenaam en gunstig zijn.

Het was dus een goed denkbeeld, om dezen roman te vertalen, maar het zou nog beter denkbeeld geweest zijn om het wat zorgvuldiger te doen. Over het algemeen is de vertaling wel vrij goed, maar er zijn toch een aantal van die kleine aanstootelijkheden in, die te minutieus zijn om ze nu juist in een lijstje meê te deelen, maar toch hinderlijk. Misschien zijn ze wel eerder aan den corrector te wijten, zoo de vertaler dit zelf niet is geweest, maar dan zou ik hem sterk aanraden, dit in het vervolg zelf, en met meer zorg te doen.

Den uitgever zij dus in 't algemeen geluk gewenscht met zijne goede keuze, waardoor hij aan het publiek eene groote dienst bewijst en zich zelven het voordeel verschaft, dat zijn naam onder de bakens worde opgenomen, waarop lezers en leesgezelschappen gerust kunnen afzeilen.

De Familie ATHELING, *of de drie gaven. Twee Deelen. Amsterdam*, P. N. van Kampen. 1859. *In 8vo.* 237 *en* 230 *bl.*, *met vignet.* *f* 4 - 80.

Toen »ZAIDEE" verscheen van de destijds nog onbekende schrijfster, heb ik het gelezen en vond het geene zeer krachtige lectuur; maar wel verre van in dit nieuwe werk, dat thans van dezelfde hand uitkwam, eenige vordering te bespeuren, moet ik erkennen, dat het er, mijns inziens, nog bij achterstaat. Het eerstgenoemde was een eenigzins flaauwe roman, die, bij gebrek van iets beters, voor jonge dames een ledig oogenblik kon vullen, maar het verhaal was ten minste afgewerkt en men zag dat Miss OLIPHANT te huis was in den kring waarin hare verbeelding zich bewoog. Ook in het eerste deel van *De Familie* ATHELING heeft zij zich bepaald tot tooneelen die binnen het bereik van haar talent lagen (altijd in zoo verre talent vereischt wordt om te beschrijven hoe eene kamer is behangen, en hoe de familie om hare eigen tafel zit thee te drinken en couranten te lezen, of zulks, tusschenbeide, voor de verandering eens bij de buren gaat doen); maar in het tweede deel heeft zij zich boven hare gewone spheer willen verheffen, en helaas! het is haar als wijlen ICARUS gegaan, en ik zou haar de woorden wel willen toe-

voegen die zij zelve, D. I, bl. 75, gebruikt: »een boek is daarom nog niet goed, al heeft men er een uitgever voor gevonden." — Zij heeft pogingen gedaan om krachtige elementen in haar verhaal te leggen; om den lezer te schokken wilde zij zedelijke monsters scheppen en hem doen ijzen door verschrikkelijke voorstellingen van misdaad, onregtvaardigheid, ongeloof en wanhopigen trots; maar het is grootendeels bij den goeden wil gebleven, want hare magt om die plannen te ontwikkelen was gering; de situaties zijn niet behoorlijk uitgewerkt, en de schets, die misschien onder eene bekwame hand tot iets goeds had kunnen worden, maakt nu zoo wat den indruk van eene kom met water en melk, waarin eenige ongemalen peperkorrels ronddrijven, die, juist omdat zij niet gemalen zijn, hunne kracht niet aan het flaauwe vocht mededeelen (men vergeve het mij, dat ik voor zulk een huiselijk boek, mij van een huiselijk beeld bedien). — De familie ATHELING bestaat uit een vader die eene volmaakte nul is, van wien men weinig meer verneemt dan dat hij, als klerk, getrouw naar zijn kantoor gaat en daar twee-honderd pond verdient; uit eene moeder, wier bestaan ook weinig tot het belang der geschiedenis bijdraagt, en uit eenige kinderen, waarvan bij de eerste beschrijving gezegd wordt, dat MARIANNE de gaaf der schoonheid had, AGNES die van (schoon geheel onbekend met de buitenwereld en bijna zonder het zelve te weten) romans te schrijven, en CHARLES de gaaf der volharding. Men zou nu denken de hoofdpersonen voor zich te hebben, maar neen, de knoop des verhaals slingert zich om geheel andere menschen, en noch zij, noch hunne gaven hebben met de ontwarring iets te maken, behalve CHARLES die, om naar een geheim huwelijk onderzoek te doen, naar Italië wordt gezonden en zijne bevindingen daaromtrent in een paar laconieke brieven en een zeer droog gesprek mededeelt. Overigens wordt hij steeds genoemd »de lompe jongen" en zijne zusters zijn twee smelterige, zenuwachtige wezentjes, die bij de geringste aanleiding beven en verbleeken en dan gaarne »het gelaat met de handen bedekken". De eigenlijke helden zijn LOUIS en RACHEL, tweelingen, over wier geboorte een geheimzinnig duister ligt en die van hunne regten zijn verstoken door een oom die hen op alle mogelijke wijzen vernedert; het wederspannige karakter van LOUIS komt daartegen

op, maar RACHEL is eene zeer inconsequente figuur, nu eens vinden wij haar afgeschilderd »trotsch als eene koningin", dan, in weerwil van hare twee-en-twintig jaren, als »het arme kleine meisje." — Eindelijk komt de waarheid aan het licht: zij worden in hun rang hersteld, en Lord WINTERBOURNE, de bron van al het kwaad, maakt zich uit de voeten. Deze persoon van wien nog al partij te trekken was geweest, gaat slechts een paar malen als eene vlugtige verschijning voorbij onze oogen, en het eenige karakter dat boven de anderen uitsteekt is Miss ANASTASIA RIVERS.

Van de zoo geroemde gaven wordt later met geen woord gewag gemaakt, en ik zie ook niet in dat de bezitters het zooveel verder in de wereld brengen dan menig ander.

CHARLES wordt na het noodige hoofdbreken en studeren een knap regtsgeleerde; MARIANNE wint door hare schoonheid de liefde van den toen nog armen en verworpen LOUIS.

Wat de romanschrijvende zuster betreft, zij ontmoet een ongeloovigen predikant, een Atheïst, die waarschijnlijk ook bestemd is om den vromen lezer schrik aan te jagen, en brengt hem door een enkel woord tot inkeer, zoo zelfs dat hij als zendeling gaat zwerven en volgens zijne eigen getuigenis »wonderen doet in den naam des Heeren."

Men sluit het laatste deel met het vermoeden, ofschoon niet met de zekerheid, dat AGNES zijne echtgenoote wordt, en ik wil deze beoordeeling besluiten met den wensch, dat dit het laatste werk van Miss OLIPHANT moge zijn dat ons Hollandsch publiek wordt aangeboden, en dat de Heer VAN KAMPEN zijne keurige uitvoering moge besteden aan werken die zulk eene sorgvuldige behandeling door hunnen inhoud beter verdienen, en zijn welverdienden goeden naam als uitgever niet in de waagschaal stellen. M. P. H.

LAURENS COSTER. — *Tijdschrift voor Beoefenaren en Voorstanders der Boekdrukkunst. Eerste Jaargang. Aflev.* 2—12. *Utrecht*, W. J. A. Mulder. 1858—59. *In kl. 8vo. Per Jaargang f* 1-20.

In onzen vorigen Jaargang (*Vaderl. Letteroefeningen*, N°. IX, bl. 444—447) gaf ik eene aankondiging van de eerste Aflevering van bovengenoemd tijdschrift, waarin ik aan het slot de hoop

te kennen gaf: »van de volgende Afleveringen eene gunstiger getuigenis te kunnen afleggen." In hoeverre die wensch vervuld is, moge de lezer beslissen.

De tweede Aflevering wordt geopend met een »*Persisch* (sic) *en Arabisch Alphabet*", waarbij geen ander onderrigt gevoegd is, dan de enkele benaming der letters, en (twee bladzijden verder) dat de »Lam" *sluitletter*, en de »Nun" *middelste letter* genoemd wordt. — Daarop volgt een »*Hebreeuwsch Alphabet*", dat mij niet in alle opzigten accuraat voorkomt, want:

א is *niet* A. De Hebreeuwsche letters zijn *alle* medeklinkers.

ז *Sajin* (lees: *Zain*) is niet zoozeer de *s* als wel de *ds*.

ח *Cheth* = *Ch*, goed, als men er maar niet ónze *ch* onder verstaat. 't Is eene geadspireerde *g*.

י *Jod* is in geenen deele de vocaal *i*, om 't zelfde als boven gezegd, dat de Hebr. letters alle consonanten zijn. Zij wordt echter meerendeels gebruikt als rustende letter, om er de *Chirec* (lange *i*), door eene punt onder de voorgaande letter aangeduid, in te doen rusten; zonder de *Jod* is de *Chirec* eene korte *i*.

כ heet *Caph*, en niet *Chaf*.

ע *Ajin* (lees: *Aïn* of *Gnaïn*). In geenen deele eene *e*, wel foei! De *Aïn* is eene geheel Oostersche letter, die eigenlijk in de Westersche talen geen equivalent heeft. Zij komt, volgens de uitspraak der tegenwoordige Joden, eenigermate overeen met onze *ng*, b. v. in *gang*.

ק heet *Koph*, en niet *Kuph*.

ש *Schin* = *Sch*, goed, namelijk als zij met eene punt staat boven den eersten arm שׁ; dezelfde letter met de punt op den derden arm שׂ is *Sin* = *s*. Wanneer de *Cholem* (de lange *o*), eene punt boven de letter, voorgaat of volgt, smelt ze zamen met de punt der שׁ of שׂ.

De slot-letters, de naar onderen verlengde *Caph*, *Nun*, *Phe* en *Tzade*, en de meer vierkant gemaakte *Mem*, moesten noodzakelijk mede in de eerste kolom staan; nu zou men denken, dat ze alleen als getal-letters werden gebruikt, terwijl ze altijd aan het slot der woorden dus geplaatst worden.

De *verbreede Tau*, *Mem*, *Lamed*, *He* en *Aleph* dienen niet alleen »waar geen divisie mag gebruikt worden"; in 't Hebr. wordt *nooit* een woord afgebroken.

»Letters, welke ligt te verwisselen zijn." Dit kan alleen

het geval wezen bij *slechte* typen, zooals men hier heeft gebezigd, of bij onduidelijk schrift.

Bl. 35. »Bij het ... wordt gezet." 't Getuigt van volslagen gebrek aan kennis der zaak, den auteur te vergeven, zoo hij er dan ook maar geen *onzin* over schrijve. In het Hebr. dienen *dezelfde* teekens tot *accentuering* en tot *interpunctie*. Er is altijd Hebr. gezet òf *met* òf *zonder* punten. — »Enkele teekens, zooals de Patach, Segol, Chirec, en Kamez kunnen er zeer goed door den zetter worden bijgemaakt." Eilieve! van de *Patach* en *Chirec* laat ik 't gelden, maar van de *Segol* en *Kamez* (deze laatste voornamelijk) — de zetter zou er veel tijd aan moeten opofferen en — nog gebrekkig werk leveren. Weet de schrijver dan niet, dat het vindingrijke vernuft andere middelen heeft bedacht om het den zetters gemakkelijk te maken? Niet slechts tegenwoordig, maar reeds sedert geruimen tijd giet men immers de Hebr. letters zoodanig *overhangend*, dat de *Patach*, *Segol*, enz. er naast worden gezet, en dan juist *onder* de letters komen te staan. — Wat er verder volgt over de Hebreeuwsche zetterij heeft niet veel te beduiden.

Bl. 50. *Brochure*. Dat verklaart al razend veel! In ouden tijd, toen men nog wat minder *drukte*, en het innaaijen, ligt en digt, voor grootere boeken nog niet in de mode was, maar de *boeken* gebonden werden, en slechts kleine geschriften van den dag, schotschriften, werden ingenaaid, was zoo'n vlugschrift eene *brochure*, omdat het slechts ingenaaid was; ook wel *blaauwboekje*, omdat het slechts met een eenvoudig blaauw papier werd omgeplakt.

Bruto. ... »ter onderscheiding van *Tarra*, hetwelk *de juiste gewigtsopgave* aanduidt." Ik kan 't mij niet verklaren, dat men zulke dingen 't publiek durft aanbieden! *Bruto* staat tegenover *netto*, en *tarra* is het verschil tusschen beiden, zooveel het *gewigt* betreft.

Bul is niets van 't geen daar staat. *Bul* is òf een Pauselijk document van beslissing in grootere zaken; òf een academisch document, bewijs van doctorschap; òf een stier; òf ook eene soort van *koek* (Leidsche bul, waar veel zeep in komt).

De »*Mijmeringen van een Letterzetter*" vind ik in 't geheel niet geschikt om de leerlingen aan te moedigen.

In de derde Aflevering wordt eene uitvoerige beschrijving gegeven van het zoogenaamde »losse-proef-trekken", waarbij

ook het onderrigt gevoegd is, om losse proeven te corrigeren. Worden de zetters genoodzaakt, deze methode dikwijls in practijk te brengen, dan vinden zij hier hunne gading. — Voorts eenige *»Dichtmatige regels om Drukkers-proeven te corrigeren.*" »Nog al aardig,, en leerzaam ook", zal menigeen zeggen. Doch van de twaalf zetters zullen er geen drie de teekens begrijpen, om »twee interliniën meer" tusschen de regels te zetten, of er twee »uit te halen", als ze hun zóó door den corrector worden aangewezen. — Op bladz. 78 en volgg. vindt men eene verklaring der Romeinsche cijfers. — Verder een dichtstukje van den pseudoniem PRACTICUS, 't welk ik met genoegen heb gelezen. — Dan volgt eene historische anecdote, getiteld: *»Eene drukfeil, die niet zonder gewigtige gevolgen was.*" *Zulk* Mengelwerk is juist geschikt, omdat de leerlingen daarin opmerkzaam worden gemaakt op de onheilen, die er kunnen ontstaan, wanneer er door zorgeloosheid niet gelet wordt op het uitvallen der letters, zooals 't geval is geweest op bladz. 65, alwaar staat: »BEHOOREND ." lees: BEHOORENDE; — benevens een óók historisch stukje *»Over den oorsprong der Almanakken.*"

De vierde Aflev. geeft eene *»Verduidelijking van Abréviations.*" Waarom niet eenvoudig: *Verduidelijking van verkorte of geabreviëerde woorden?* — De volgende bladzijde levert eene verklaring van den *»Dierenriem en andere Hemelteekens*", zeer nuttig voor de leerlingen, wanneer zij later een sterrekundig werk onder handen krijgen. — Het onderrigt in 't *»distribueren*" vind ik allezins voldoende. — De *»houten persen*" zal ik in onze »snelpers-eeuw" maar laten rusten. — De beschrijving van de *»ijzeren persen*" is te mager, — de jeugdige drukkers zullen er hun werktuig niet grondig uit leeren kennen. — Ofschoon het Mengelwerk, getiteld: *»De goede, oude tijd*", niet bepaald geschreven is om kweekelingen te vormen, zoo bespreekt de schrijver, met krachtige taal en in goeden stijl, den achteruitgang van de boekdrukkunst. Hij wil maatregelen nemen — of liever hij geeft voorloopig de middelen aan de hand — tot het daarstellen van eene *»Vaderlandsche Boekdrukkers-Vereeniging.*" Velen zullen er zeker zijn, die den wensch met zich omdragen: »Dat zulk eene vereeniging spoedig tot stand kome!" Maar ik vraag: *wie* zal den eersten steen leggen? 't Is zoo'n liefelijke theorie, die zeer bezwaarlijk in practijk zal te brengen zijn.

Wat er in de vijfde Aflevering van de *»Drukpersen. — Snelpersen"* gezegd wordt, is in zooverre bruikbaar, omdat men daarin niet slechts eene beschrijving vindt van de hoofdbestanddeelen der machine, maar de benaming en afbeelding van de plaatsing der rollen; alhoewel men hierdoor nog niet tot een volmaakten machinemeester gevormd zal worden. — Vijf bladzijden zijn gewijd aan het *»Overslaan der vormen."* Van hoeveel belang dit niet alleen voor de leerlingen, maar ook voor elken zetter is, zal niemand kunnen tegenspreken, en de accurate bewerking verdient lof.

Wanneer ge eens, lezer! wordt uitgenoodigd, om eene *zetterij* te bezigtigen, ziet dan dat ge tegen dien tijd de zesde Aflev. in uw bezit krijgt. Daarin vindt ge het letterzetten zóó juist en duidelijk, ja selfs tot in de geringste bijzonderheden beschreven, dat ge zult zeggen: »de schrijver heeft er eer van." Maar gij zult u ergeren aan de menigte *»dezelve's"* en *»hetzelve's"*. Op schier iedere bladzijde, waar de leerlingen onderrigt ontvangen, moeten zij eene groote dosis van die zoo gemakkelijk te vermijden woorden slikken.

Doch nu moet en kan ik mij (om niet te wijdloopig te worden) meer bekorten; want de zevende Aflev. geeft in 't geheel acht bladzijden ten gerieve van de leerlingen. — In de achtste Aflev. vindt men volstrekt geen onderrigt. — De negende Aflev. wijdt ééne bladzijde aan de *»Berekening hoeveel exemplaren men uit een riem, boek of vel verkrijgt."* En de tiende, elfde en twaalfde Aflev. geven weinig, wat tot onderrigt en vorming van kweekelingen zou kunnen strekken. Maar op bl. 313 belooft de Redactie: »om den tweeden jaargang meer aan het *vak* dienstbaar te maken." Als die belofte zich maar niet slechts tot *die* bladzijde bepaalt, even als in de eerste Aflev. (op bl. 7), alwaar sprake is om »eerlang ook een afdruk van deze [eene gewijzigde] letterkast te leveren", voorkomende in het *Handb. voor Letterzetters*, waarnaar ik nog altijd vruchteloos uitzie. Wel is er op bl. 53 een verzoek ingezonden, om daarmede zoo lang te wachten, »tot er nog meer kunstbroeders met hunne opiniën komen opzetten"; maar dáárdoor had de Redacte zich niet van haar voornemen moeten laten terughouden.

Over het algemeen kwamen mij de *»Berigten en Mededeelingen"* belangrijker voor dan in de eerste Aflevering. Maar

als men 't kaf van het koren scheidt, zou er misschien twee derden overblijven.

Van al de »*Helbakjes*" trok niet één zoozeer mijne aandacht als dat in de laatste Aflev. (bladz. 359). Daar toch staat eene zamenspraak tusschen JAN en zijn Meester. Deze vraagt aan gene: »Hoe denkt ge over de algemeene strekking van dit tijdschrift?" waarop de eerste antwoordt: ... »Het komt mij voor dat er veel nuttigs in gevonden wordt; maar daarentegen ook veel, dat er niet in moest staan." Hieraan hecht ik volkomen mijn zegel. En opdat men mij niet van eenzijdigheid beschuldige, moet ik hier bijvoegen, dat daar gedoeld wordt op een twistgeschrijf, voorkomende in het »*Helbakje*" op bladz. 152 en volgg. Vraagt men mijn oordeel daarover, dan wil ik er niets meer, maar ook niets minder van zeggen, dan dat die president (N.B. het hoofd van eene vereeniging die leiden moet tot *verbroedering*) — een van zijne leden de pen latende opvatten, om over het *in bezit* zijn van eene banier hevig te velde te trekken — zich moest schamen.

Verlangt ge nu ook nog, lezer! een woord over de typographische uitvoering? Misschien voert ge mij wel te gemoet: »o neen; want op een tijdschrift, dat niet alleen moet dienen om jeugdige zetters en drukkers te vormen, maar ook strekken moet tot *memorandum* voor ouderen in het vak — daar zal men wel niets op kunnen afdingen." Misgeraden!

Van de weinige drukfouten heb ik geene aanteekening gehouden. Ook wil ik den zetter van het tijdschrift niet hard vallen over de onduidelijke woord-afbreking. Maar het komt mij voor, dat hij *zijn* werk slordig heeft afgeleverd; want nu eens voor- dan weêr achteraan de regels (op bladz. 204 *twee* regels onder elkander) zijn de letters of punctuaties voorbij hunne plaats geschoven.

Ook de drukker verdient geen lof voor zijn arbeid; want het was mij eene grieve toen ik bladz. 16 en 17 met elkander vergeleek. Eerstgenoemde bladz. schijnt een schaduwbeeld voor te stellen, terwijl de tweede u aan de duisterheid van den nacht doet denken. Op meer dan eene plaats zijn niet alleen de noten, maar zelfs de tekst zóó onzuiver afgedrukt, dat het is alsof men mij eene »pers-revisie" in plaats van een »goed exemplaar" heeft gezonden.

Eindelijk drukke de Heer MULDER zijn binder wat meer

zorg op 't harte omtrent het vouwen der bladen. Want in de achtste Aflev. is 't laatste vel geheel 't binnenste buiten gevouwen. Misschien ben ik de eenige (ik hoop het ten minste) die hierover reden tot klagen heeft.

De algemeene omslag ziet er ferm uit; maar een algemeene *Inhoud* ontbreekt.

En toch, in weerwil van mijne bedenkingen (*aanmerkingen* wil ik ze niet noemen, om den niet eervollen titel van »*vitter*" niet op mij te laden), moet ik erkennen, dat er wel 't een en ander in gevonden wordt, wat menigeen niet zou verwachten, en dat toch wezenlijk nut kan aanbrengen. Daarom zullen de leerlingen zich (mits zij aan de hand van een ervaren gids geleid worden) hunne vier-en-twintig stuivers niet beklagen.

A. Junij 1859. F.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Van den *Catechismus des Bijbels, of Onderwijs omtrent den inhoud der Heilige Schrift, naar* F. A. KRUMMACHER, *op nieuw bewerkt door* H. J. SPIJKER, *Theol. Doct. en Pred. te Amsterdam*, werd aldaar te dezen jare bij de H.H. J. H. EN G. VAN HETEREN een 2ᵉ *druk* (in kl. 8vo., VIII en 136 bl., à *f* :- 55) in 't licht gegeven. Het boekje is dus getrokken, en, ziet men alleen op de voortreffelijkheid van den inhoud, dan verdient het dit zeker ten volle, gelijk trouwens de naam van SPIJKER — die van KRUMMACHER, den schrijver der *Parabelen*, heeft óók wel een goeden klank, maar van hem is bij eene bewerking voor Nederlanders en voor den tegenwoordigen tijd weinig kunnen overblijven — op de meest voldoende wijze daarvoor borg spreekt. Maar nu lezen we in 't *Reglement op het Godsdienstig Onderwijs in de Ned. Herv. Kerk*, dat dit onderwijs behoort te omvatten »het verstandig Bijbellezen, de Bijbelsche en Kerkelijke geschiedenis, en de Christelijke geloofs- en zedeleer"; en de vraag is bij ons opgekomen, of zelfs »discipelen van beschaafde opvoeding" — voor wie deze Handleiding alleen bestemd is en bestemd zijn kan — nadat zij door hare 136 bl. en de daarbij aangehaalde talrijke capittels in het verstandig Bijbellezen en in de Bijbelsche geschiedenis zullen zijn geoefend, nog genoegzame tijdruimte vóór het

afleggen hunner belijdenis zullen overhouden, om zich op gelijke schaal in de Kerkelijke geschiedenis, waarvan hier niets, en in de Christelijke geloofs- en zedeleer, die hier slechts naar den leiddraad der Bijbelboeken, en dus zonder orde of zamenhang en zonder achtgeving op de geschilpunten, voorkomt, te bekwamen. Is deze onze vrees echter ongegrond — wie het boek voor hunne leerlingen gebruiken, kunnen best daarover oordeelen — dan stellen wij s.'s arbeid zóó hoog, dat de sterkste aanbeveling ons nog te flaauw zou dunken. En in elk geval onderschrijven we onvoorwaardelijk en met nadruk de in de voorrede gemaakte opmerking: »Zelfs voor beschaafde en geoefende gemeenteleden bevat dit leerboek menige aanwijzing tot regt verstand der bijbelschriften en van haren altijd belangrijken inhoud." V. P.

Het verslag, dat jaarlijks op verschillende plaatsen wordt uitgebragt aangaande den staat en de werkzaamheden van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, draagt hier en daar ook deze vrucht, dat er opwekkende toespraken worden gehouden om de Bijbelverspreiding aan te bevelen. Geschiedt dit door degelijke, verlichte mannen, dan laten zij doorgaans deze gelegenheid niet voorbijgaan, zonder een woord in het midden te brengen omtrent het eigenaardige van den Bijbel, die door velen soms nog zoo verkeerd wordt beoordeeld. Dit geschiedde in het afgeloopen jaar (28 Oct.) te Amsterdam. Als spreker trad toen Ds. SPIJKER op, wiens naam reeds voldoende is, om iets goeds over den Bijbel te verwachten. Hij stelt die verwachting niet te leur. In zijne opwekkingsrede over »de onmisbaarheid en ongenoegzaamheid der Bijbelverspreiding", (Amst. JOANNES MULLER), leert hij ons den Bijbel kennen als een boek, onmisbaar tot verbreiding van Christelijke kennis en zedelijkheid en de Bijbelverspreiding als ongenoegzaam, tenzij dat boek gelezen, verstaan en in zijne heiligende kracht niet belemmerd worde. Wij bevelen deze rede, wegens de nuttige opmerkingen en wenken die er in voorkomen, als een geneesmiddel tegen alle Bijbelvergoding en Bijbelverachting, aan alle vrienden van waarheid en Christelijk leven aan.

Een goed en doeltreffend woord werd er op den jongsten tweeden Kersdag te 's Hage gesproken door Ds. J. MOLL, bij

gelegenheid der eerste godsdienstoefening in de nieuw gebouwde kerk voor bedeelden en behoeftigen. Men weet dat deze kerk uit verzamelde liefdegiften werd gesticht op de plaats, waar vroeger het bestedelingshuis stond. Een onbekende schonk een orgel, een ander den toestel tot de gaz-verlichting en een derde een aantal Bijbels. Zoo kwam deze kerk, die de spreker voorstelt met den naam van *Bethlehemskerk* te noemen, als een schoon gedenkteeken van Christelijke weldadigheid tot stand. De toespraak, ter inwijding van het gebouw, door het gezang van de gemeente en van de kinderen der beide Diaconie-inrigtingen afgewisseld, zal gewis een goeden indruk bij de aanwezigen hebben achtergelaten. Zij is uitgegeven te 's Hage, bij M. J. VISSER, à 30 cts.; de opbrengst heeft gediend als nieuwjaarsgift aan de Diaconie der gemeente tot aankoop van spijskaarten voor den volgenden winter.

Een ongenoemde bragt onlangs, in eene brochure uitgegeven te Amsterdam bij de Wed. BORLEFFS EN TEN HAVE het onderwijs in de Oost-Indiën ter sprake. De oorzaak der min gunstige resultaten, welke de Academie van Delft oplevert, wat aangaat de jongelieden, die naar het radicaal van Ambtenaar der tweede klasse voor onze Oost-Indische bezittingen dingen, zoekt de schrijver in de onvoldoende kennis van hen, die *ten gevolge van een afgelegd examen aan de Akademie worden toegelaten.* — Deze woorden bevatten een vrij scherp verwijt voor de Heeren Examinatoren met het admissie-examen belast; met voordacht onthouden wij ons op dit oogenblik de gegrondheid van dat verwijt te beoordeelen. — De onderwijzers, die den Oosterschen kweekeling tot het examen (vooral voor dat in 't Nederduitsch) zullen voorbereiden, komen er niet beter af; want, zegt de schrijver, *om hem het redekundig ontleden of de Analyse van Prof.* BOORDA *te onderwijzen, daartoe kan de onderwijzer slechts van buiten laten leeren, en niet al te stipt onderzoeken, wat de woorden die hij hem laat leeren, beteekenen.* Dat sommige onderwijzers zich nog steeds aan eene afrigtings-, eene dresseer-methode bezondigen, is ons, helaas! bekend; maar, zooals de S. het hier voorstelt, dit komt ons toch wat sterk gekleurd voor. Over het geheel is het onderzoek naar de oorzaken van het niet slagen van eenigen der Delftsche studenten het zwakste deel der brochure. De daarin voor-

gestelde maatregelen ter verbetering van het lager onderwijs op Java schijnen ons doelmatiger te zijn. Of bij de ten uitvoer legging dier voorstellen niet onverwachte moeijelijkheden zich zullen voordoen, hiervoor meenen wij met reden te moeten vreezen. Er zou echter reeds veel gewonnen zijn, wanneer deze brochure de aandacht van onbevooroordeelde deskundigen op dat onderwerp vestigde, en het Gouvernement, door dezen voorgelicht, er eene impulsie door kreeg, om in deze hoogst gewigtige aangelegenheid handen uit de mouw te steken. In zooverre kan zij veel goeds bewerken.

18 Julij 1859.

PHILALETHES heeft eene zeer goed geschreven brochure in 't licht gegeven onder den titel: *Oostenrijk en* NAPOLEON III. *'s Gravenhage*, H. C. SUSAN, C.H.Z., *in gr. 8vo.* 56 *bl.* *f* : - 60. Zij beviel ons beter dan eene andere bij Gebr. BINGER uitgekomen: »Over de Nationaliteit of onafhankelijkheid van Italië, vertaald uit het Engelsch", die het sterkst van allen lijdt aan de zomerkwaal van dit jaar — Napoleontophobie. Van die kwaal is ook niet vrij: »Nederland en het Oorlogsgevaar (Brief), te Rotterdam, bij OLDENZEEL", die anders van veel zaakkennis getuigt en ons wel in de eerste plaats belang moet inboezemen. Het is pligt, onafschuifbare pligt in deze tijden om alle drie te lezen, en zij verdienen het wel. Wij meenen er echter op het oogenblik niet verder over te moeten uitweiden, omdat wij ons voorstellen in het Mengelwerk de Italiaansche zaak, en dan ter harer tijd ook deze brochures uitvoeriger te bespreken.

Van de vele kaarten van het tegenwoordige oorlogstooneel is ons toegezonden de »Kaart van Sardinië en aangrenzende landen", gedrukt en uitgegeven door VAN HOOGSTRATEN en GORTER te Zwolle (à *f* : - 50). Zij is voldoende om een generaal overzigt van de ongelukkige landen te verkrijgen, die voor de honderdste maal weder tot oorlogstooneel gepromoveerd zijn. Zij munt echter noch door uitvoerigheid, noch door typographische zorgvuldigheid uit. Doch dat bevordert *in zeker opzigt* de duidelijkheid, die weder door de verbazende uitvoerigheid b. v. van de schoone kaart van den KIEPERT door het *Geographische Institut* te Weimar uitgegeven (1859) benadeeld wordt.

Eene weinig beduidende uitgave is het boekske, getiteld: *Krijgsmansdeugd, aangewezen in een viertal edele voorbeelden, door* D..... *Met twee afbeeldingen. Voor rekening van den Schrijver. Te Utrecht, bij* A. VAN DORSTEN, JR. 1859. Drie van de vier voorbeelden waren reeds in 1847 in het Maandschrift *De Protestant* geplaatst. Zij bestaan in verhalen van edele daden van DE RUITER, den Pruissischen generaal VON ZIETHEN, en van den Franschman DROUOT. De schrijver meende dat er een geschikter geheel zou gevormd worden (waarom?) wanneer ook een voorbeeld van een Engelschman genoemd en verhaald werd, en daarom voegde hij er eene beschouwing (?) van den generaal HAVELOCK bij. De voorbeelden zijn wel goed, maar zij zijn op weinig uitstekende wijze medegedeeld. De schrijver heeft met zijn eigen werk, blijkens het *Naschrift*, echter nog al wat op, meer dan Ref. De plaatjes zijn lief, het laatste vooral.

Nader berigt over Miss DEBRAY'S *Protestant.* (2e druk.)

Aan de Redactie der *Vaderl. Letteroefeningen.*

Alleen op uw bepaald verzoek kan ik besluiten een *kort* antwoord te geven op den mij toegezonden brief van den uitgever, waarin Z.Ed. zich beklaagt over mijne gissing (N°. VIII v. d. Jaarg., bl. 381), dat die 2e druk misschien slechts eene titel-uitgave zoude zijn. Anders zou het mij aangenamer geweest zijn, om òf niet, òf iets uitvoeriger te antwoorden. Thans bepaal ik mij tot de erkenning, dat inderdaad uit den aangehaalden Jaarg. 1835 der *Vaderl. Letteroefeningen* blijkt, dat de toen verschenen eerste druk, in twee deelen met een verschillend aantal bladzijden, verbiedt om hier aan eene titel-uitgave te denken. Van mijne overige beweringen behoef ik echter niets terug te nemen, vooral niet van mijne klagt over den slechten druk, die wel aan een *voor bijna* 25 *jaren* verschenen werk doet denken.

Hoogachtend, enz.

De recensent van Miss DEBRAY'S *Protestant.* (2e druk.)

BOEKBESCHOUWING.

De Stichting der nieuwe Doopsgezinde Kerk te Harlingen. Redenen en geschiedkundige mededeelingen daartoe betrekkelijk, door P. COOL, *Leeraar bij de Doopsgezinde Gemeente te Harlingen. Harlingen*, J. F. V. Behrns. 1858. *In gr.* 8vo. 64 *bl.* *f* :-60.

De Magt der Liefde. Opgedragen aan allen, die tot de stichting der Gemeente Halle, in Gelderland, medewerkten. Uitgegeven geheel ten voordeele der nieuw gestichte Gemeente. Door A. H. V. D. HOEVE, *Predikant te Keppel. Amsterdam*, J. H. Gebhard & Comp. 1859. *In gr.* 8vo. 72 *bl.* *f* :-60.

Twee Tempel-Psalmen, overdacht bij de laatste Godsdienstoefening in het Oude- en de eerste zamenkomst in het vernieuwde Bedehuis der Doopsgezinde Gemeente te Woudsend. Tweetal Gelegenheids-Preken door J. D. V. D. PLAATS, *Leeraar aldaar. Uitgegeven ten behoeve en voor rekening van de Gemeente. Te Sneek*, bij F. Holtkamp. 1859. *In gr.* 8vo. 48 *bl.* *f* :-25.

De Protestant moge niet kunnen wijzen op prachtige en luistervolle bedehuizen, die ook maar eenigzins de vergelijking kunnen doorstaan met die zijner Roomsch-Catholijke medebroeders, hij behoeft hen daarom nog geenszins te benijden of aan de kracht van zijn eigen beginsel te twijfelen. Het blijkt gedurig onwedersprekelijk, dat hij het goed dezer aarde gaarne over heeft om op eene gepaste wijze den Heer van hemel en van aarde te verheerlijken, zonder daartoe ook maar eenigzins gedrongen te worden door de hoop op toekomstige vergelding. De drie werkjes, welker titels boven deze aankondiging zijn uitgeschreven, leveren er weêr het bewijs van; zij zijn sprekende getuigenissen voor het leven, dat in de gemeente werkt, en het eerste inzonderheid voor de broederlijke liefde, die zoozeer in de verschillende afdeelingen der gezuiverde kerk tot haar regt komt, dat wij de uitwendige éénheid der Roomsch-Catholijke kerk niet behoeven te bewonderen.

Daarenboven toont het Protestantisme in deze gelegenheidsgeschriften zijne eigenaardige kracht, de krachts des woords. 't Zijn preken en al weêr preken, op teksten gegrond, waarmeê deze kerkbouwingen zijn gevierd; dat toch niemand er om glimlagche of met *te* hooge ingenomenheid, bij enkele er van, in meêgedeelde beurtzangen de sporen eener meer dan gewone liturgie onderscheide: het woord der prediking zij en blijve ons genoeg, zij en blijve ons het voornaamste!

Maar dan ook met te meer naauwgezetheid op de wijze gelet, waarop dat woord wordt verkondigd, vooral als het eens uitgesprokene waardig wordt geacht om onder de oogen van het publiek in druk te verschijnen! Dan ook geprotesteerd tegen het uitgeven van allerlei preken, waarover de auteur zich vaak schamen mogt, dat hij ze ooit *uitgesproken* heeft!

Vergunt ons, bij deze gelegenheidsleerredenen niet zoo naauwgezet te zijn! Het afbreken van oude kerken, het stichten van nieuwe, ja zelfs van nieuwe gemeenten, zijn van geschiedkundige beteekenis; het nageslacht wil gaarne van deze dingen weten hoe zij geschied zijn, gelijk de ooggetuige ze zich herinneren wil. Al werd er dan ook nooit meer eene preek uitgegeven, zoo zouden wij eene uitzondering willen maken ten opzigte van de leerredenen betrekkelijk kerkinwijdingen en ze meer als geschiedkundige gedenkteekenen beschouwen. Als zoodanig hebben alle drie de werkjes die wij aankondigen, vrij wat waarde, het eerste vooral door de bijgevoegde *geschiedkundige mededeelingen*, terwijl het tweede zoo getrouw elke syllabe meêdeelt, die er in 't openbaar bij het stichten der nieuwe gemeente van Halle gesproken is, dat daaruit gemakkelijk al wat tot de geschiedenis er van behoort, is op te maken.

Wat nu de preken zelven aangaat — het zij ons vergund om met een enkel woord den indruk meê te deelen, dien zij op ons maakten. In het volle besef, dat het allermoeijelijkst is, om voor zulke gelegenheden, niet toespraken naar aanleiding van eenige woorden der Schrift, maar leerredenen — die de kracht der Schrift rigten naar de gelegenheid des tijds — te vervaardigen, willen wij aan alle drie de leeraren gaarne de getuigenis geven, dat zij niet ongelukkig geslaagd zijn. Het best bevielen ons de preken van Ds. V. D. PLAATS, wegens de

juistheid en puntigheid waarmede hij zijne zaken behandelt. Alle preken geven woorden, maar niet altijd zaken, woorden, nog eens, maar niet altijd gedachten; de zijne zijn vol denkbeelden, die weêr eens op eene eigenaardige wijze zijn voorgesteld en in een kernachtigen stijl zijn uitgedrukt. Ongelukkig was hij, dunkt ons, in de keuze zijner teksten. Een gansche psalm, die vrij wat geëxegetiseerd moet worden, leent zich minder goed voor buitengewone gelegenheden, waarbij de toehoorders niet zoo zeer gestemd zijn, om lange verklaringen aan te hooren; en het valt ook zeer moeijelijk om de zaken, die men dan te zeggen heeft, aan de deelen van den tekst te verbinden. De Heer V. D. PLAATS heeft dit zoo goed mogelijk gedaan, en ook hierin zijne bekwaamheid getoond, maar hij heeft natuurlijk van *Ps.* 65 bij de nadere behandeling verscheiden verzen moeten laten liggen, voor welker verklaring hij eenige minuten noodig had en die dan ook tot zijn tekst behoorden. Of zijne hooge verheffing van de godsdienstoefeningen in kleine kerken boven die in grootere, onpartijdig en waar is, mogen wij betwijfelen. Ook hinderden ons enkele scherpheden, waartoe nogtans wie in puntigen stijl schrijft zoo ligt vervalt. Zelfs de opsomming der leeraren, die de gemeente van Woudsend bediend hebben (bl. 17) is door sarcasme piquant gemaakt.

De preken van Ds. COOL, noch die van Ds. V. D. HOEVE hebben ééne scherpheid, maar daarentegen ook meer van dat gewone preekachtige, van die wèlbekende en honderdmaal herhaalde preekzinnen. Gelukkiger dan de inwijdingspreek over *Ps.* 103 vs. 1 van den eersten rekenen wij zijne leerrede bij de laatste gezamenlijke godsdienstoefening van Hervormden en Doopsgezinden te Harlingen. Reeds de tekst is goed gekozen: *Gal.* II vs. 9, maar ware die tekst puntiger opgevat, dan zou, dunkt ons, het beeld der liefde tusschen verschillende kerkgenootschappen scherper geteekend zijn geworden. Waarom niet bijzonder acht gegeven op het *geven van de regterhand der gemeenschap*, OPDAT *wij tot de Heidenen, en zij tot de besnijdenis zouden gaan.* Men spreekt tegenwoordig zoo veel van de behoefte, die de gemeenten hebben aan ontwikkeling van godsdienstige kennis, maar denkt hierbij altijd aan *dogmatische* kennis. Liever zouden wij haar doorvoed willen zien met eene juiste ethische kennis; wij zouden wenschen, dat zij eens een precies denkbeeld kreeg van die hoog

geroemde Christelijke verdraagzaamheid, die tot nog toe door het weinig gedecideerde van haar karakter allerlei laauwheid in de hand werkt, die zich laat cajoleren bij het waarlijk nog niet zooveel beteekenende leenen van kerken. De preek over *Ps.* 103 vs. 1 lijdt veel meer aan 't gebrek aan juistheid en bepaaldheid, maar beiden geven blijk van de groote zorg, die Ds. COOL aan het opstellen zijner leerredenen besteedt, beiden geven blijk, dat hij de kunst verstaat om regt stichtelijk, gemoedelijk, welmeenend en eenvoudig-sierlijk te preken. Wie meenen mogt, dat de mensch alleen een verstandelijk wezen is, noemt dit een schralen lof, maar wie bij 't preken-oordeelen nog aan de eischen van het hart denkt, acht er den auteur hoog om, en hooger dan X. of Y., die zulke degelijke stukken maken, welke stof geven tot koffijpraatjes, maar uw hart voor den Heer niet ontsluiten. Zeer prijzenswaardig achten wij de toespraak bij het leggen van den eersten steen.

De preken van Ds. V. D. HOEVE zijn goed, maar... te gewoon, te algemeen, te alledaagsch. Zal de Evangelie-prediking voortdurend belangstelling genieten, dan moet ieder prediker *eigenaardig* zijn en zich wachten voor dien stortvloed van algemeene zinsneden, die men zóó en juist weêr zóó duizend-eenéénmaal gelezen of gehoord heeft. En ieder heeft zijne eigenaardigheid, V. D. HOEVE vooral; maar op eigen gelegenheid elk in zijn bootje op het slootje of riviertje te varen dat ons eigendom is, is zooveel moeijelijker dan in het bekoorlijk schijnende algemeene vaarwater te dobberen, terwijl daarenboven al onze bootjes wel van ijzer schijnen, en in 't midden van dat vaarwater een sterke magneet schijnt te werken. Dat de Heer V. D. HOEVE nog wel eens een togtje op 't eigen riviertje maakt, getuigen zijne tekstkeuzen, die wij allergelukkigst noemen. Ook hebben wij op de indeeling geene aanmerking, maar de uitwerking wijst op een gebrek, dat velen predikanten eigen is, en waarin zij zoo ligt vervallen, omdat het zich niet dadelijk wreekt. Altijd *productief* en... ja wij weten wel, de nood is u veelszins opgelegd... maar de critiek moet onpartijdig zijn, al klinken hare uitspraken minder liefelijk en streelend dan de opvijzelende bazuintoonen, die wij b. v. in een ander Tijdschrift bij de aankondiging van deze *Magt der liefde* moesten aanhooren. Men versta ons wel: het zijn goede, nuttige preken, volstrekt niet van de *minste* soort. Er zijn er wel veel slechtere gedrukt.

HAMAËL, *de rijke Arme. Bijbelsch-Evangelische Novellette, door* SEVERINUS. *Te Amsterdam, bij* P. B. van Waning Bolt. 1859. *In post 8vo. VIII en* 98 *bl. f* :-80.

Indien wij ontkenden dat bovengenoemd werkje, hoe vreemd de titel ook klinke en hoe weinig uitlokkend het Voorberigt zij, met *talent* is geschreven, dan zeiden wij eene onwaarheid. Toch valt het ons moeijelijk om onze ingenomenheid er mede te betuigen, en wenschen wij niet dat de Schrijver met proeven in dit zelfde *genre* voortga. Het is wel aardig voor *ééns*, maar meer ook niet. Wij leggen daarbij de klem èn op *aardig* èn op *eens*. Aardig verzonnen toch, het valt niet te ontkennen, is dit *Bijbelsch-Evangelisch* (aan *één* der beide *epitheta* hadden wij, dunkt ons, genoeg) ROMANNETJE, en op inderdaad *piquante* en vernuftige wijze weet de Schrijver eene reeks van geschiedenissen en gelijkenissen die in de Evangeliën voorkomen, te verbinden en aaneen te koppelen, ik zou haast zeggen: te fatsoeneren tot een niet onaardig verhaaltje, zonder dat wij meer dan een paar malen genoodzaakt worden tot een halsbrekenden sprong, of op eene tastbare onwaarschijnlijkheid stuiten, die ons het genot der *fictie* bederft.

De held van zijn roman is HAMAËL, een zoon van *Rabbi* SIMEON *den Vrome*, die *Lukas* II voorkomt. Deze HAMAËL nu, een zéér rijk man, komt op allerlei wijze met JEZUS in aanraking en wordt door al wat hij van dezen ziet en hoort, van lieverlede van zijn hoofdgebrek (overdreven gehechtheid aan geld en goed) genezen, ja eindelijk een opregt belijder van JEZUS' naam, zoodat hij zelfs afstand doet van al zijne bezittingen, ze verkoopt en den prijs er van nederlegt „aan de voeten der Apostelen" (*Hand.* IV), en nu voortaan *niets* meer hebbende, maar toch door het geloof *alles* bezittende, ja *rijk* aan hemelsche schatten, slechts voor anderen gaat leven en een weldoener wordt der armen, ter wier behoeve hij van anderen datgene afbedelt, wat hij vroeger zelf in rijken overvloed heeft bezeten. Met groote kunst en gevatheid nu zijn door onzen Schrijver, ten behoeve van dezen HAMAËL, de schatkameren der Evangelische geschiedverhalen, ik mag wel zeggen, *geplunderd*. Geen *rijke* daarin voorkomende, die niet een veërtje tot opsiering van het geheel

moet afstaan. De *rijke man* uit de *parabel*, aan wiens poort LAZARUS lag, *de rijke dwaas* (*Lukas* XIV), *de rijke jongeling*, *de rijken die hunne gaven in de schatkist wierpen* (*Lukas* XXI) — ze komen er allen in te pas, en zóó, dat de eenheid toch niet verbroken wordt. Om een enkel staaltje bij te brengen, zoo is b. v. HAMAËL zelf »de rijke jongeling"; later »een dergenen die veel geld in de schatkist wierpen"; vervolgens (*mirabile dictu*) »de rijke dwaas", hier uit de parabel geligt en tot een levend persoon gemaakt; — hij is aan het gastmaal tegenwoordig van SIMON den Pharisaeër; hij hoort in zijn droom het gekerm van zijn *broeder* (N.B. den *rijke* uit *Luk.* XVI), pijn lijdende in de hel; hij is getuige van de opwekking van LAZARUS. — Later is hij weêr »de jongeling" die *Mark.* XIV: 51, 52 voorkomt als getuige van JEZUS' gevangenneming en die uit de handen der soldaten die hem grijpen willen »naakt ontvliedt". Hij ziet voorts — en dit maakt diepen indruk op hem — het ontzettende uiteinde van JUDAS den *geldgierige*; hij hoort de indrukwekkende rede van PETRUS op den Pinksterdag; hij is getuige van het wonder door dezen verrigt aan de poort van *de Schoone*, en nu eindelijk door dit alles geroerd en getroffen, trekt hij zijn hart voor goed van het aardsche af, verkoopt al wat hij heeft en — wordt Christen.

Wij springen nog eene menigte kleine bijzonderheden over, maar meenen intusschen toch genoeg gezegd te hebben, om den geest van het geheel zoo wat te kenmerken en te doen zien, dat het den Schrijver aan gelukkigen *tact* van opmerking en vernuftige *Combinationsgabe* geenszins ontbreekt.

Maar nu — de zaak eens van eene andere zijde bezien — vragen wij in goeden ernst: *waartoe* dit alles? Is het niet bloot, ja is het wel iets meer dan eene *aardigheid*, goed voor *eens*, die een oogenblik de aandacht kan opwekken, maar eigenlijk tot niets dient? want om nog van enkele misstellingen als b. v. op bl. 87 niet te gewagen, zoo is toch het geheel louter *fictie* en heeft als zoodanig volstrekt geene waarde.

De Schrijver gewaagt in zijn *Voorberigt* (dat zonderling op eene *cacographie* gelijkt en aan 't welk nog al eenige *addenda* en *corrigenda* zouden zijn toe te voegen) van zijne bedoeling om het »dichterlijk schoone" van den Bijbel meer te doen uitkomen. Hoe hij echter die bedoeling door deze proeve heeft

willen doen blijken, is ons niet regt duidelijk geworden.

De schrijvers toch van de werken welke hij daar aanhaalt, b. v. VAN HERWERDEN, *Het Evangelie van* JOHANNES *in zijne schoonheid*, — *Bijbelsche Vrouwen*, — *Profeten en Apostelen*, — ja zelfs TER HAAR, *Johannes en Theagenes* bewegen zich allen geheel op *geschiedkundig* terrein. En zeer teregt noemt dan ook SEVERINUS zijne Novelle »een eenigzins *eigenaardig genre*." Nu, over het meer of min gelukkige van zijn *genre* willen wij met hem niet twisten. Zelfs bevelen wij gaarne en gerustelijk zijn werkje ter lezing aan, overtuigd dat velen het met genoegen, en misschien ook niet zonder nut zullen ter hand nemen.

Alleen hopen wij dat het bij deze proeve blijven moge, en achten wij de voortplanting van dit *genre* geenszins eene wenschelijke zaak. Vooreerst toch als men eenmaal aan het *phantaseren* gaat en der verbeelding den teugel viert, loopt men zoo ligt gevaar (onze Schrijver zelf is gelukkig aan het: *est modus in rebus*, *sunt certi denique fines* getrouw gebleven) van... tot uitersten te vervallen, die min wenschelijk zijn en waardoor de Bijbel soms in plaats van verheven, belagchelijk wordt gemaakt. Conf. HOOGVLIET's *Hemelraad* in zijn ABRAHAM *de Aartsvader*. — Ten andere hebben wij in onzen tijd, meer dan in eenigen anderen welligt, dringend behoefte aan *waarheid*.

Wie over den *Bijbel* iets schrijft, hij doe het dan vooral met het oog op die behoefte. Hij stelle ons in de gelegenheid om iets meer te kunnen zeggen dan: »wel aardig". Wil hij zijne gedachten en opmerkingen in den Novellen-*vorm* wringen, wij hebben er volkomen vrede mede, mits hij ons van den Bijbel zelf maar liefst geen *Romannetje* opdissche. Dit laatste toch zou, vreezen wij, op den duur den honger slecht verzadigen en misschien ook — niet geheel zonder gevaar zijn.

Trouwens *voor eens* en op eene wijze als onze Schrijver het gedaan heeft, zal het wel onschadelijk zijn.

Tegen *stijl* en *taal* hebben wij (uitgenomen dat wanstaltige Voorberigt, eene afzonderlijke *critiek* waardig) geene bedenkingen; alleen hadden wij den eersten wel een weinig minder uitsluitend *Bijbelsch* gewenscht en de laatste iets meer gezuiverd van leelijke *Germanismen* als b. v. *dan* voor *toen* e. a.

De uitvoering is overigens keurig net en doet den Uitgever, den Heer VAN WANING BOLT, eer aan.

P. B.

De Wet op het Regt van Successie en van Overgang, verklaard en toegelicht uit de officiële bescheiden, door IZ. I. LION. *Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. *In 8vo.* 216 *bl.* *f* 2 - 10.

Na vele klagten zijn wij eindelijk van de successiewet van 1817 verlost, en hebben eene nieuwe wet bekomen, die dit moeijelijke onderwerp regelt. Of deze nieuwe regeling vruchtbaarder zal zijn en minder drukkend voor de belastingschuldigen, wenschen wij niet te onderzoeken. De beraadslagingen in de Kamers kunnen daarop nageslagen worden, die volumineus genoeg zijn en het onderwerp bijkans hebben uitgeput. Wie zich echter aan het *Bijblad* niet wagen wil, en alles bijeenverzameld wil vinden wat daarover is gesproken, en de stukken wil kennen, daarover gewisseld, schaffe zich het hier vermelde werk aan, dat aan allen die middellijk of onmiddellijk met de successiewet in aanraking komen, hoogst welkom zal zijn. Zooals van zelf spreekt, is hier alleen sprake van trouwe compilatie en ordening van een al te rijken voorraad van letters. De heer LION heeft dien onaangenamen doch nuttigen arbeid met vrucht volbragt en velen eene dienst gedaan. De practijk en ondervinding leeren alleen eene wet toepassen; bij de invoering daarvan kan men slechts geven wat daarover gesproken en geschreven is. Eene uitvoerige inleiding behandelt de hoofdquaestiën in eene successiewet, b. v. de successieregten in de regte lijn op buitenlandsche effecten en bezittingen, op goederen in de doode hand, enz.

Elk dus die de nieuwe wet (p°. Julij 1859 is zij in werking getreden) moet toepassen, of successieregt te betalen heeft en dreigt in botsing te komen met de administratie, vindt hier álles wat voor het oogenblik omtrent deze wet kan gegeven worden.

Het werk ware nog nuttiger geweest als de jurisprudence gegeven was op artikelen, die *mutatis mutandis* overgenomen zijn uit de vroegere wet en beginselen uitmaken; deze echter te geven lag niet in het plan des verzamelaars, en wij zijn dus zeer tevreden met hetgeen ons hier gegeven wordt.

A.

Iets over de voeding der Planten. Proeven genomen door den Vorst ZU SALM-HORSTMAR. *Uit het Hoogduitsch door* J. J. PAS, BZ., *Landbouwkundige. Amsterdam*, Erven H. van Munster en Zoon. 1858. *In 8vo.* 30 *bl.* *f* :-25.

De vorstelijke schrijver dezer brochure, even als velen van het geslacht SALM (welken naam de vertaler — ik weet niet om welke reden — verhollandschte in ZALM) met eere bekend op het gebied der natuurwetenschappen, had met de proeven waarvan de brochure de uitkomsten meêdeelt, ten doel om de anorganische voeding der planten te leeren kennen. Daartoe liet de Schr. eerst de zaden van eenige graansoort ontkiemen in zuivere kool, of zuiver uitgegloeid zand, zonder toevoeging van eenige hetzij stikstofhoudende, hetzij anorganische stof. Daarna werden proeven genomen onder toevoeging van eenige dierstoffen in een meer of minder zamengesteld mengsel. Uit die proeven leerde de Schr. niet alleen, welke stoffen tot het bestaan en regelmatig voortgroeijen der planten meer of minder noodzakelijk waren, maar ook in welk tijdperk van het leven der plant — bladvorming, bloei, zaadvorming — deze of gene stof meer onmisbaar was. Zulke proeven nu, waarvan den deskundigen de belangrijkheid wel niet behoeft aangetoond te worden, en waarvan ik voor hen die er niet van weten de belangrijkheid niet begeer te bewijzen, werden genomen met witte haver, zomergerst, wintertarwe, zomertarwe, zomerkoolzaad en winterrogge. Ter loops wordt nog bij de proeven van winterrogge vermeld de verschillende invloed van het licht der verschillende tijden van den dag, zoodat er bepaald onderscheid bleek te bestaan of de planten door de morgenzon of door de middagzon beschenen werden. Zeker te regt, verklaart de Schr. dit verschil of brengt het ten minste in verband met de ontdekking der physici, dat in de middaguren in het licht die stralen toenemen, die voor het oog onzigtbaar zijn, maar sterke scheikundige werking hebben. Deze stralen zijn het vooral waaraan de plant behoefte heeft, want haar leven en ontwikkelen is een gestadig spel van scheikundige krachten, zoo sterk, dat het eerst aan de jongste tijden heeft mogen gelukken dat werken van verre na te bootsen. Die scheikundige stralen zijn het ook die de photograaf uit het

licht noodig heeft, en daaruit laat zich verklaren, waarom in het middaguur zijne lichtbeelden sneller voortgebragt worden.

De Heer PAS zou een verdienstelijk werk geleverd hebben, meer dan door de enkele vertaling van het overigens (zooals men uit deze aankondiging zien kan) zeer bruikbare stukje, wanneer hij naar aanleiding van de proef, waarbij die verschillende uitwerkingen van het licht aangewezen worden, zelf nadere proeven geleverd had. De aanwending van eene oplossing van Sulphas Chininae, van chlorophyll, van bloedkleurstof en andere middelen, die de onzigtbare scheikundige stralen in zigtbare en dus eigenlijke *licht*stralen veranderen, zou daarbij in de eerste plaats van dienst hebben kunnen zijn. Moge hij nog, wanneer de omstandigheden het hem toelaten, de opgewektheid voelen om die proeven te nemen, die in ieder geval voor de plantenphysiologie, zeer zeker ook voor den tuinbouw en in meerdere of mindere mate ook voor den landbouw van belang zullen zijn.

Als eene soort van aanhangsel tot de brochure worden proeven vermeld, genomen met het doel om te onderzoeken, welke anorganische bestanddeelen den onvruchtbaren heidegrond van Westphalen ontbreken. Door toevoeging van verschillende anorganische stoffen in verschillende verhoudingen vond de Schr. middel om b. v. van witte haver, die op den gewonen heidegrond niet groeijen wilde, krachtige planten te krijgen. Die om zoo te zeggen rondtastende methode van onderzoek des bodems verdient zeker allezins aanbeveling voor velen, die bij het bebouwen hunner gronden oordeelkundig wenschen te werk te gaan, maar die met scheikundige onderzoekingen, waarvan anders de uitkomsten spoediger te grijpen zijn, niet zoo gemeenzaam zijn. In ieder geval is de methode stellig zeer practisch, terwijl bij hare uitkomsten niet eerst nog de proef op de som genomen behoeft te worden.

Uit het aangevoerde zal men zien, dat wie eenigzins belang stelt in wetenschappelijken landbouw zich de geringe kosten van het aanschaffen van dit boekske niet zal behoeven te beklagen, dewijl het, behalve bepaalde bruikbare uitkomsten, nader bekend maakt met eene zeer gemakkelijke, hoewel wat langzame methode van onderzoek, die in het bereik valt van ieder, die met eenig geduld naauwkeurig zijne proefplanten wil en kan gadeslaan.

A. S.

Handwoordenboek der Natuurkundige Wetenschappen, door CORSTIAAN DE JONG. *Met zeer vele vermeerderingen geheel vrij bewerkt naar* FLEISCHAUER'S Physikalisches Lexicon. *Afl.* 2. (*Aga—Beel*). *Haarlem*, J. J. Weeveringh. *In reijaal* 8*vo*. *f* : - 40 *per Aflev.*

Bij gelegenheid van de aankondiging der eerste aflevering van dit Woordenboek had Ref. gelegenheid om de opmerking te maken, dat de inteekenaren er voor moesten vreezen, dat de toezegging des uitgevers van eene geregelde voortzetting des werks niet vervuld zou worden. Immers na lang gewacht te hebben op eene tweede aflevering, had Ref. eindelijk besloten om van die eerste aflevering maar een voorloopig verslag te geven, niet wetende of eene tweede aflevering wel ooit verschijnen zou. Eindelijk ontving hij eene tweede aflevering, en hij begroet hare verschijning met welgevallen, om de vroeger reeds opgegeven redenen, dat het werk den beschaafde, niet juist gestudeerde (*sit venia verbo!*) veel nut, en den geleerde veel gemak zou kunnen opleveren. Den laatste vooral, omdat het hem eene geschikte gelegenheid zou aanbieden om aanteekeningen over gemengde onderwerpen, die anders zoo ligt verloren gaan, of die men maar niet maakt, uit vrees dat zij toch te zoek raken, bij elkaâr te houden.

De eerste aflevering deed de vraag uiten, of het Chemische niet wel wat schraal er af gekomen was? De tegenwoordige aflevering geeft reeds bij oppervlakkige inzage blijken van verbetering in dit opzigt. In het geheel schijnt het naar een berigt op den omslag dezer tweede aflevering, dat men voornemens is het werk tot een nog meer zelfstandigen arbeid te maken dan vroeger het plan was, waartoe vooral de ongetwijfeld zeer oordeelkundige opmerkingen van den Heer LOGEMAN, den Redacteur zouden ter dienste staan.

Het voorname doel dezer aankondiging is, om getuigenis af te leggen van het voortdurend bestaan dezer onderneming des Heeren J. J. WEEVERINGH, die zich in den laatsten tijd door vele goede, bruikbare uitgaven verdienstelijk gemaakt heeft.

Hopen we alleen, dat het werk zoo spoedig moge verschijnen, als eene degelijke bewerking toelaat. Des noods zou Ref. den reeds vroeger gegeven raad willen herhalen, om langzaam

af te drukken, telkens een deel *en portefeuille* te houden om het laatste gedeelte spoedig te kunnen afdrukken, en het geheel daardoor zooveel mogelijk op de hoogte des tijds te kunnen houden.

Van tijd tot tijd zal van eenige afleveringen, zoover ze uitkomen, in deze bladen verslag geleverd worden, hetgeen we hopen dat een even gunstig, ja nog gunstiger oordeel zal toelaten dan dat over het reeds geleverde.

En hiermede zij deze uitgave weder aan de bijzondere aandacht des publieks aanbevolen.

8 Julij 1859. A. S.

De inrigting voor Doofstommen-onderwijs te Rotterdam, of de kunst om Doofstommen te leeren spreken en verstaan, door *Dr.* B. MEYLINK. *Kampen*, K. van Hulst. 1859. *In gr. 8vo.* 29 *bl.* *f* : - 30.

Naar den titel zou men misschien denken, dat men hier het een of andere comediestuk voor zich had; dit is echter niet zoo. De Heer MEYLINK bezigtigde de inrigting voor doofstommen-onderwijs te Rotterdam, liet zich eenige inlichtingen geven aangaande de methode van onderwijs, die hier gevolgd wordt en overtuigde zich van de hoogstverrassende resultaten die dit onderwijs oplevert, zoodat men allen doofstommen hier leert spreken, en wel te beter, te welluidender, naarmate de doofstommen op jeugdiger leeftijd — van 5 jaren b. v. af — aan de inrigting toevertrouwd zijn.

Hij vergelijkt deze uitkomsten met die van het Doofstommen-instituut te Groningen, de eerste inrigting van dien aard in ons land, die in 1790 door den Heer H. D. GUYOT gesticht werd, op het voorbeeld van eene inrigting van gelijken aard te Parijs bestaande en door den abt DE L'EPÉE gesticht, van wien ook de methode van onderwijs die hier gevolgd wordt, afkomstig is. Die vergelijking brengt hem tot de uitkomst, dat het onderwijs te Rotterdam om zijne uitkomsten verre verkieslijk is boven dat te Groningen, waar vinger- en gebarentaal de hoofdmiddelen van onderwijs zijn, en spreken slechts als bij uitzondering geleerd wordt. Welke waarde aan de taal toekomt zoowel voor het individu in de maatschappij als

voor de voortgaande ontwikkeling der maatschappij, wordt door den Heer MEYLINK in het begin zijner brochure wel niet kort en bondig — integendeel tamelijk »breit gehalten" — maar toch vrij duidelijk uiteengezet. Niettegenstaande deze meerdere voortreffelijkheid welke de nieuwe methode van onderwijs aan de inrigting te Rotterdam verzekert, is het echter verre van den Schr. — en billijkerwijze — dat hij laag zou neêrzien op de inrigting te Groningen.

Laat ons hopen dat de uitkomsten door de Rotterdamsche inrigting geleverd, meer en meer *zóó* overtuigend blijk geven van de voorkeur aan de hier gevolgde methode te schenken, dat men algemeen de oudere methode laat varen. Zeker is er iets pijnlijks in, om een onderwijs, dat reeds zoovele onmiskenbaar voortreffelijke uitkomsten opleverde in een tijd toen men in het geheel geen raad wist om doofstommen iets te leeren, voortaan geheel op te geven, maar toch mogen we hopen het niet te lang te moeten aanzien, dat het te regt gevierde goede tegenover het betere in de verhouding kome van iets, dat betrekkelijk slecht is. Moge spoedig een grondig onderzoek van onpartijdige, onbevooroordeelde regters de waarde van beide methoden nader bepalen; of de in Rotterdam gevolgde Duitsche methode overal bruikbaarder is dan de in Groningen toegepaste Fransche; of er ook gevallen voorkomen, waar de laatste voordeelen oplevert boven de eerste, en dergelijke.

En dat men zich dan naar deze uitkomsten schikke, zonder af te wachten dat men — hetgeen op den duur niet zou kunnen uitblijven — door de uitkomsten zelven in de rigting van het betere gedreven worde. A. S.

Reis van den Mississippi naar de kusten van den grooten Oceaan, door B. MÖLLHAUSEN. — *Met een Voorberigt van* ALEXANDER VON HUMBOLDT. — *Vertaald uit het Hoogduitsch door Dr.* H. C. MICHAËLIS. *Twee Deelen. Met kaart en* 2 *platen. Zutphen,* A. E. C. van Someren. *In gr. 8vo. XIX,* 360 *en* 369 *bl.* *f* 7-50.

Onderscheiden organen hier te lande hebben reeds hunne ingenomenheid betuigd met dit werk, dat ons bekend

of nader bekend doet worden met de streken van Noord-America's verre westen, die vroeger òf in het geheel niet bekend waren, òf alleen uit berigten van Spanjaarden, toen deze in die streken heerschappij voerden. Maar de hoofdverdienste van dit werk, datgene wat het bepaald aanbevelingswaardig maakt tot meer algemeene lectuur, ligt niet daarin, dat het ons bekend maakt met vroeger geheel of gedeeltelijk onbekende streken. Dan vrees ik zou zelfs de groote aanbeveling: »met een Voorberigt van ALEXANDER VON HUMBOLDT", den uitgever niet den verlangden afzet van exemplaren waarborgen. Immers van America's prairiën en verdere meer of minder woeste streken met zijne bevolking, die zoo zeer ten onregte onder den gemeenschappelijken naam van Roodhuiden zamengevat wordt, meent men al ligt genoeg te weten, wanneer men de romans vooral van JAMES FENNIMORE COOPER gelezen heeft. Dat een wetenschappelijk werk over Africa verlangd wordt, laat zich veel meer begrijpen. Op de school immers was Africa altijd het groote geographische raadsel, bijna zoo uitsluitend, dat het niet of ter naauwernood de aandacht trok, dat er b. v. ook van America nog zoo groote streken bijna geheel onbekend waren. En er lag toch ook iets uittartends in, dat het werelddeel, waarvan ten minste de noordelijke kusten reeds sinds eeuwen bekend waren en het noord-oostelijke gedeelte de vroegste zetel der beschaving was, eeuwig onbekend zou blijven. Voor America slechts wat geduld, en in dat land van koortsachtigen vooruitgang zelfs niet zoo heel veel, en men zal er van zelf wel mede bekend worden; van de oostkusten uit door den gestadigen drang naar het westen voor landbouw, veeteelt en nijverheid; van het westen, vooral van Californië uit, door de jagt naar goud! Wanneer dus het werk van MÖLLHAUSEN eene wetenschappelijke beschrijving was van weinig of in het geheel niet bekende streken van Noord-America, de vertaling daarvan zou ten onzent waarschijnlijk weinig lezers vinden. Wie bekend zou willen zijn met de wetenschappelijke uitkomsten van den in dit werk beschreven togt van den Mississippi dwars door het vaste land tot aan de kusten van den Grooten Oceaan, zou zich moeten wenden tot het officiële »Report of Lieutenant WHIPPLE", voorhanden in de boekerij der Koninklijke Akademie van Wetenschappen (zie Verslagen en Mededeelingen dier Akademie, Afdeeling Natuurkunde, IXe Deel, 1[e] Stuk, bl. CLXIII).

Doch het wordt tijd om mede te deelen hoe de Heer MÖLLHAUSEN in staat gesteld werd om het reisverhaal, waarvan ons eene Hollandsche vertaling aangeboden is, te leveren. Van eene reis naar de Vereenigde Staten van Noord-America, waar hij lang onder de Indianen aan den Nebrasca geleefd had, in België teruggekeerd, ging MÖLLHAUSEN in 1853 weder naar Washington, juist toen de regering der Vereenigde Staten van plan was, om drie expeditiën op verschillende breedtegraden naar Californië te zenden, ten einde eene geschikte baan voor een spoorweg op te zoeken. Aan de eerste dezer expeditiën, onder bevel van den gouverneur STEVENS, werd opgedragen, om tusschen den 47sten en 49sten graad Noorder-Breedte westwaarts voort te gaan, de Rocky Mountains nabij de bronnen van den Missouri en Columbia River over te trekken, en de valleijen dezer beide rivieren met de minst mogelijke afwijkingen te volgen, om naauwkeurig de voordeelen te leeren kennen, welke deze bij het aanleggen van een spoorweg zouden aanbieden. De tweede, onder bevel van den kapitein GUNNISON, moest op den 38sten graad Noorder-Breedte reizen, dus op de lijn, die den naasten weg tusschen St. Francisco en St. Louis en de bevaarbare wateren van den Mississippi aanduidt, en tevens verlengd zijnde, het gebied der Vereenigde Staten in twee bijna gelijke helften verdeelt. De derde eindelijk, aangevoerd door den luitenant WHIPPLE, moest haren weg op den 35sten graad Noorder-Breedte zoeken, om op die lijn in de van water schraal voorziene grasvlakten ten oosten van de Rocky Mountains, en in de eenzame woestijnen ten westen daarvan, uit de nevenstroomen van den Mississippi, den Rio Grande, en den grooten Colorado van het westen voordeel te kunnen trekken. Bij deze laatste expeditie, wier uitkomsten van dien aard geweest zijn dat het leggen van een spoorweg langs deze lijn de minste zwarigheden schijnt aan te bieden, werd MÖLLHAUSEN als topograaph en teekenaar aangesteld, terwijl hem tevens opgedragen was om naturaliën te verzamelen. (Zie Inleiding.)

Als reisbeschrijving kan men het werk van MÖLLHAUSEN een meesterstuk noemen, onderhoudend, ja zelfs boeijend geschreven, en dat niet alleen voor een beperkten kring van lezers, maar voor ieder die zich bewust is, dat hij niet tot de geheel en al onontwikkelden behoort. Gaat de reis

door streken, die òf om het natuurschoon dat zij aanbieden, òf door eenige andere bijzonderheid de aandacht van den reiziger bezig hielden — de beschrijving daarvan wordt den lezer zoo levendig voor oogen gevoerd, dat men bijna mede ziet en mede reist. En dat gevoel wordt nog levendiger opgewekt, wanneer bij het trekken door eentoonige streken de leden der expeditie elkander onderling vertelden, hetgeen zij op vroegere togten door onbekende streken van hetzelfde werelddeel zelf beleefd of van anderen gehoord hadden. Of bij die verhalen altijd alles waar, of niet soms de eene of andere bijzonderheid wat al te sterk gekleurd, wat al te hoog opgehaald wordt, zou ik niet durven verzekeren. Maar wel, dat er geene tastbare onwaarheden den lezer op de mouw gespeld worden, en dat de onwaarschijnlijkheden ten minste niet grooter zijn dan ze in menig roman — zelfs buiten die van de Fransche school — opgedischt worden. Dit is in ieder geval zeker, dat de Schr., die onder den bescheiden naam van naturaliënverzamelaar dikwijls zelf als verhaler optreedt van het vroeger door hem beleefde, jaren lang onder de Indianen in Noord-America doorgebragt heeft en dus veel beleefd kan hebben, terwijl ik vertrouw, dat hij te veel achting gehad zal hebben voor ALEXANDER VON HUMBOLDT om met die vlag eene lading van vreemde ontmoetingen *à la* MÜNCHHAUSEN te willen dekken. Die aanbevelende Voorrede van den ARISTOTELES onzer eeuw is overigens voor den Schrijver te meer vereerend en kan aan het werk tot grootere aanbeveling gerekend worden, naarmate zij zeldzamer was. En dat VON HUMBOLDT in zijne lange wetenschappelijke loopbaan niet dikwijls eene dergelijke aanbevelende voorrede schreef, daaraan herinnert hij zelf: »In een zoo lang tijdperk van een rusteloos leven heb ik zulke voorreden maar uiterst zelden ... geschreven. Deze werken waren naar tijdsorde: dat van onzen grooten geoloog LEOPOLD VON BUCH; de Reis naar de Noordkaap in de Fransche vertaling; de reisbeschrijving van Sir ROBERT SCHOMBURGH'S gevaarvolle onderneming, om de kusten van Guyana bij Essequibo astronomisch met het meest oostelijke punt van den Boven-Orinoco bij de zendelingsvestiging Esmeralda te verbinden, waar ik van het westen af aangekomen was; de originele uitgave der gezamenlijke werken van mijnen onvergetelijken vriend FRANÇOIS ARAGO, en eindelijk de Oost-Indische

en Thibetaansche reizen van den zoo vroeg gestorven beminnelijken prins WALDEMAR van Pruisen."

Men ziet — goed gezelschap, waarin het werk van MÖLLHAUSEN op die wijze gebragt wordt.

En zóó den algemeenen inhoud en de wijze van behandeling des werks opgegeven hebbende, zou ik deze aankondiging hiermede kunnen besluiten, dewijl zij toch al te uitvoerig worden zou, wanneer de inhoud in het bijzonder ter sprake kwam. Toch zij den oplettenden lezer dringend aanbevolen zijne bijzondere aandacht te vestigen, vooral op hetgeen over de Pueblo-Indianen, de Casas Grandes in de omstreken van Zuni en hun verband met de Azteken medegedeeld wordt. Vooral tot het nader leeren kennen van die verhouding was de in dit werk beschreven zuidelijke expeditie zeer vruchtbaar, en de gegevens op dezen togt verzameld, hebben reeds aanleiding gegeven tot eene geleerde verhandeling van Prof. BUSCHMANN, waarin ook dit onderwerp ter sprake komt (*Die Völker und Sprachen Neu-Mexico's und der Westseite des britischen Nordamerika's*, in: *Abhandlungen der Kön. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Jahrg.* 1857. *Berlin*, 1858. 4°.).

Wat de vertaling betreft, die is niet zeer te prijzen. De stijl is over het geheel tamelijk los, maar Germanismen vindt men, helaas! in overrijke menigte, sommige waarschijnlijk uit overhaasting ontstaan, maar verscheidene ook, waarbij dit niet eens tot verontschuldiging aangevoerd kan worden. En eigenlijk kan overhaasting tegenover het publiek ook als geene verontschuldiging aangemerkt worden; als zoodanig kan zij alleen in aanmerking komen tegenover dengenen die zich van iemands bekwaamheid in eenig vak verzekeren wil. Maar het publiek heeft zeker nooit begeerd eene *enquête* naar des Vertalers kennis van het Duitsch te doen — heeft zeker nooit gedacht om er aan te twijfelen, en dus komen de Germanismen met hun volle gewigt ten laste van den vertaler. Eenige Germanismen en onhollandsche uitdrukkingen mogen hier naar de rij volgen, voor zoover ze mij in het oog gevallen zijn. Bladz. VII: *Voorredenen;* 16: *geroosterd;* 17: *Ierlander;* 36: *een weg teruggaan* voor *afleggen* (Duitsch: *rücklegen*); 23: *oogsten* voor *oogstten;* 35: *overlevering van eene groote* rivier, moet zeker zijn: (*water*)*vloed*, ons *zondvloed;* 87: *ik leid geen gebrek;* 107: *onwil* voor het Duitsche *Unwillen;* 123: *dompig*

rollen van den donder voor het Duitsche *dumpf*, enz.; 126: *woedende* buffels voor *gewonde* (Duitsch *wund*); 132: *zij zaten* voor *gij zaat* (*Sie sassen*); 170: *lagen wij ons*; 200: *een groote toovenaar*; 233: verwijderen *durfde ik mij niet* voor *mogt*, enz. (Duitsch: *dürfte*); 237: *namelijk* voor *voornamelijk* (Duitsch: *namentlich*); 275: *zonder veel omstandigheid* voor *zonder veel omslag* (Duitsch: *viele Umstände*); 314: *lang gehorende* voor *langhoornig*; 332: *voor noodig gerekend worden*; 333: *oogenschijnlijk* voor *blijkbaar*, een Germanisme waarop ik reeds eens opmerkzaam maakte en die zoo zinstorend is, als ik er maar een ken; 339: *op den naam* bekend voor *bij name*; 348: *deel der wereld* voor het iets geheel anders beteekenende *werelddeel*.

Men ziet dat de vertaling wel netter had kunnen zijn.

16 Julij, 1859. A. S.

Toelichting van de belangrijkheid en de rigting der noordelijkste Spoorwegen in Nederland; door U. G. SCHILTHUIS, JZ., *Lid van de Gedeputeerde Staten der Provincie Groningen. Groningen*, de Erven C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1859. *In gr. 8vo. II en* 86 *bl. f* 1-20.

Ofschoon ons Vaderland en de noordelijke provinciën in 't bijzonder met hare onschatbare waterwegen en kanalen niet zoo ver ten achteren zijn, als vele klagers het wel willen doen voorkomen, is toch eindelijk de tijd aangebroken, dat spoorwegen ook voor ons land eene wezenlijke behoefte zijn geworden.

Dat nu elke provincie zich liefst het eerst met dit nieuwe vervoermiddel begunstigd ziet, is waarlijk niet te verwonderen; dat er dus verschillende sprekers optreden, die trachten aan te wijzen, dat het in 't algemeene belang is om die linie het eerst aan te vangen, die ook met het bijzondere belang van hunne provincie overeenstemt, was gemakkelijk vooruit te zien. Wij kunnen dan ook niet anders, dan er ons zeer in verblijden, dat de Heer SCHILTHUIS, *Lid van de Gedeputeerde Staten van Groningen*, de pen opgevat heeft »om ook de belangen der drie noordelijke provinciën uitvoerig in het licht te stellen en niet alleen de voor deze meest gewenschte rigtingen der geprojecteerde spoorwegen aan te geven, maar tevens de wenschelijkheid te behandelen van het opnemen der

lijn van Groningen naar de Duitsche Westbaan in de eerste te geven concessie."

Maar kan de Heer SCHILTHUIS in dezen geheel onpartijdig en onbevooroordeeld regter zijn? Wij hebben geen regt om dit van hem te vragen, en hij behoeft zich niet verpligt te achten het bewijs van zijne onpartijdigheid te geven. De voorliefde, waarmede hij de zaak der Noordbaan voor zijne provincie bepleit, zal ons veeleer tot een waarborg verstrekken, dat hij zich de taak, die hij zich voorstelde, niet te gemakkelijk heeft gemaakt. Het komt hier op geene welsprekende redeneringen, maar op wèl en grondig geconstateerde feiten aan.

De Schrijver vond te meer aanleiding om de pen op te vatten, »omdat de toestand, de belangen en de behoeften dezer meer afgelegene provinciën veel minder algemeen bekend zijn, dan dit met de zuidelijker gelegene het geval is, zelfs bij hen, die op de daarstelling van spoorwegen den meesten invloed hebben. Hun, die zulks mogten betwijfelen, verzekeren wij, dat bijna alle in druk verschenen stukken en brochures, waarbij de noordelijke spoorwegen nog worden behandeld, zoowel als de courant-artikelen, daarvan het overtuigendste bewijs opleveren."

Wij gelooven dit wel, maar wij zouden gaarne gezien hebben, dat de Schrijver eenige van de curieuste voorbeelden uit die brochures en dagbladartikelen in zijn geschrift had ingelascht.

Na met een enkel woord melding gemaakt te hebben van vroeger verleende concessiën, en van de redenen, waarom zij geen doel getroffen hebben, gaat de Schrijver over tot de beschouwing der lijn van Harlingen over Leeuwarden, Groningen tot aan de Duitsche Westbaan. Hij verdeelt zijn onderzoek in drie afdeelingen. *Eerst* handelt hij over de lijn van Harlingen over Leeuwarden in regte lijn naar Groningen; *ten tweede* over de lijn van Groningen over Winschoten naar de Westbaan, en *ten derde* over de rigtingen zuid- en oostwaarts, van het punt van aansluiting aan de Westbaan af gerekend. De Schrijver poogt dan met de meeste naauwkeurigheid het hooge belang van elk punt in het licht te stellen.

Wat de lijn van Harlingen naar Groningen betreft, vinden wij hier feiten vermeld, die aangaande het drukke handelsverkeer in de noordelijke provinciën eene getuigenis geven,

welke de gedachten van velen onzer landgenooten ver te boven zal gaan. Zoo zijn er in het jaar 1858, met de verschillende diligence-diensten van Groningen naar Leeuwarden of Harlingen of tusschengelegene plaatsen, niet minder dan 16,756 personen vervoerd. Dit cijfer bevat echter alleen de diensten, welke doorgaan van Harlingen of Leeuwarden naar Groningen. Maar er zijn buitendien ondernemingen, welke dagelijks van Harlingen naar Leeuwarden en van vele dorpen in de provincie Groningen en Friesland, aan die route gelegen, zoo niet dagelijks, dan althans op marktdagen, eene aanzienlijke menigte reizigers vervoeren.

Zoo zijn ook de mededeelingen over het vervoer van vee zeer belangrijk.

Nog veel belangrijker mag men achten, wat door den Heer SCHILTHUIS wordt geopperd met betrekking tot de lijn van Groningen tot de Duitsche Westbaan. Dit gedeelte is zelfs in de concessie SLOET-REUCHLIN niet opgenomen. De vraag is hier: zal de Noordbaan in ons vaderland aan het Duitsche spoorwegnet aangesloten worden te Rheine of hoogerop? Opmerkelijk is het, dat de Gedeputeerde Staten van Friesland, hoewel erkennende, dat eene spoorwegverbinding van Leeuwarden over Zwolle en Rheine met Duitschland voor Friesland van het allerhoogste belang zoude zijn, in een rapport van 5 Nov. 1857 toch verklaren »dat eene aansluiting over Groningen naar de Hannoversche grenzen, met verbinding van den Emderspoorweg bij Leer of eenig ander daar gelegen punt, *het meest en bovenal* dienstig zoude zijn om de belangen van dat gewest en deszelfs ingezetenen te bevorderen."

De Schrijver geeft daarop een verslag van hetgeen er door eene commissie uit de Staten van de provincie Groningen gedaan is, om de drie volgende punten te onderzoeken: 1°. of het Hannoversche gouvernement eene aansluiting van uit (!) onze provincie met de Westbaan verlangt, 2°. zoo zulks het geval is, op welk punt, en 3°. of dat gouvernement de kosten der lijn op zijn grondgebied en de daaraan verbonden waterstaatswerken voor zijne rekening nemen, of verlangen zoude, dat zulks ten laste kwam van degenen, die de lijn van Groningen naar de Hannoversche grenzen daarstelden.

Het onderzoek, dienaangaande te Weener, Leer en Aschendorf gedaan, leidde tot de overtuiging, dat de regering van

Hannover wèl genegen zoude zijn tot zulk eene aansluiting; dat deze aansluiting aan de Westbaan het doelmatigst zal kunnen geschieden bij Ihrhove, omdat dit de meeste hoop geeft om de verschillende belangen van de steden Leer en Weener te vereenigen; dat echter voor alsnog niet te denken is, dat de regering van Hannover de verbinding van de Nederlandsche Noordbaan met de Duitsche Westbaan zelve niet zal ondernemen. Wij achten hier vooral van het hoogste belang, dat Hannover geenszins, zooals men dikwijls meent, door eene overeenkomst met Pruissen verhinderd zoude zijn, om de concessie tot deze aansluiting te geven.

De rigting, aan welke de Schr. de voorkeur geeft, is van Groningen zoo kort mogelijk ten zuiden van het Winschoter Diep in eene genoegzame regte lijn op Winschoten, en van daar ten noorden van de Aa, om de gemeente Beerta te doorloopen en nabij de Nieuwe Schans over de grenzen te gaan. Daardoor komt de weg in de nabijheid van zeer aanzienlijke en welvarende gemeenten, die te zamen eene zeer bedrijvige bevolking hebben van 50,780 zielen. Hij vermeldt daarbij, dat niet minder dan 616 bodems van Nederlandsche zeeschepen in genoemde gemeenten te huis behooren, dat door de gemeente Hoogezand, aan die lijn gelegen, op gewone dagen 8 diligences en 16 à 20 barges en trekschuiten, en op de twee marktdagen van Groningen 12 diligences en 34 schuiten passeren; — dat één aldaar gelegen verlaat, bij een matigen watertol, eene jaarlijksche pacht opbrengt van *f* 13,588; — dat de drie tollen op den weg van Winschoten naar de Hannoversche grenzen voor *f* 7840 jaarlijks zijn verpacht, hoewel de tolgelden slechts 50 pct. bedragen van die op de rijkswegen. Inderdaad feiten, die niet buiten aanmerking mogen blijven bij de berekening der toekomstige opbrengst van den geprojecteerden spoorweg.

Eindelijk gaat de Schrijver over tot het betoog, hoe aanzienlijk de geheele noorder spoorweg in waarde en belang zal toenemen door eene verbinding met het buitenland.

Wij kunnen hier onmogelijk alles opnoemen, wat door den Schrijver wordt aangevoerd om het belangrijke vervoer aan te wijzen, hetwelk tusschen Emden, Leer en Weener en de provinciën Groningen en Friesland plaats heeft; wij bepalen ons tot een enkel punt. In 1856 heeft de waarde aan boe-

ken, manufacturen, veelal per as langs die lijn ingevoerd, ruim ƒ 100,000 bedragen. Uit Hannover werden ingevoerd 208,120 pond boter en eene aanzienlijke hoeveelheid gerookt vleesch, spek, eijeren, enz. Te Nieuwe Schans werden ten uitvoer aangegeven 40,200 mudden haver. Alleen van rundvee werden in 1855 uitgevoerd 3864 stuks, en in 1856 ingevoerd 3895 varkens. Na dien tijd is dit vertier, wat het rundvee betreft, wegens de longziekte zeer verminderd. Wat het vervoer van personen en goederen betreft, is het opmerkelijk, dat de eerste tol aan de Nederlandsche grenzen in Hannover, op den weg van Nieuwe Schans naar Weener, de tol is, welke in het geheele koninkrijk, op één na, het meeste opbrengt.

Nu de concessie voor de lijn van Bremen naar Oldenburg gegeven en er tot een spoorweg van Bremen naar Geestemunde nabij den mond van den Weser besloten is, zal de noorder spoorweg daarbij zeker aanzienlijk winnen. Het vervoer van alle soorten van slagtvee naar Engeland zal over de geheele lijn allerbelangrijkst worden, omdat zij zich van Harlingen tot aan den mond van den Weser uitstrekt en verreweg den gemakkelijksten en veiligsten weg voor dit vervoer aanbiedt.

De Schrijver gaat daarna over om aan te toonen, hoe de geprojecteerde spoorweg niet alleen in het belang van Groningen en Friesland, maar niet minder in het belang is van de overige Nederlandsche provinciën, bijzonder van de Hollandsche koopsteden, met name de hoofdstad van het rijk, en wel bepaaldelijk de verbinding van Groningen met de Westbaan en verder met Geestemunde, welke verbinding bij de bestaande en geprojecteerde spoorwegen de kortste vereeniging uitmaakt van den Wezer met het IJ en de Maas. De weg toch van Bremen naar Zutphen over Rheine bedraagt 343 mijlen, terwijl dezelfde weg over Groningen slechts 293 mijlen lang is. De weg van Rheine over Leer en Groningen naar Harlingen is 250 mijlen, dezelfde weg over Zutphen en Groningen is 315 mijlen lang. Zutphen en andere zuidelijke provinciën, gelijk eveneens de handelsteden Amsterdam en Rotterdam, zullen dus door de Noordbaan, zoo die aan de Duitsche Westbaan wordt aangesloten, 50 mijlen nader bij Bremen komen.

Hij weêrlegt daarop twee bedenkingen, die tegen de verbinding van Groningen met de Westbaan gemaakt zijn: 1°. dat zij de lijn Leer-Rheine zoude voeden ten koste der Nederlandsche

spoorweglijnen, en 2°. dat zij nadeelig zoude zijn voor den handel van Amsterdam, Rotterdam en andere Zuid-Hollandsche steden met Duitschland.

Dan gaat hij over tot de beschouwing van de lijn van Groningen of van Leeuwarden naar Meppel. Na vooraf het onraadzame aangewezen te hebben van de door sommigen voorgeslagen rigting van Leeuwarden op Beesterzwaag of Dragten, en van daar met een tak naar Groningen en een ander naar Meppel, — waardoor het geheele spoorwegstelsel in de noordelijke provinciën altijd een gebrekkig werk zoude blijven en genoegzaam de geheele provincie Drenthe buiten de spoorweg-communicatie gesloten zoude worden, — treedt hij in een naauwkeurig onderzoek, aan welke lijn de voorkeur dient gegeven te worden, aan die van Leeuwarden over Heerenveen of aan die van Groningen over Assen naar Meppel. De Schrijver wijst hier vooral het hooge belang van de laatstgenoemde lijn aan, en laat dan het daaruit af te leiden oordeel aan den bescheiden lezer over. Kortelijk maakt hij ook nog melding van den zijtak van Groningen naar Delfzijl, »eene lijn van 28 mijlen lengte, waardoor geheel Nederland in verbindtenis zoude gesteld zijn met dat uitmuntende zeegat, gelegen op den noordoostelijken hoek van het land."

Wij hebben meer een verslag dan eene kritiek van het werk van den Heer SCHILTHUIS gegeven. Het groote pleit over de vraag, welke rigting men aan de geprojecteerde spoorwegen geven zal, is nog hangende. Onder de vele stemmen, die zich daarover laten hooren, vernemen wij nu ook de stem van een Groninger, die door zijne maatschappelijke positie geheel geregtigd en tevens in staat is om een woord mede te spreken.

Wij achten dit geschrift eene van de afdoende stemmen in deze kwestie, omdat hier eene menigte feiten worden geconstateerd, die allen zamengenomen voor de zaak in geschil van het grootste belang zijn. Zij die eenmaal tot de eindbeslissing in deze zaak zullen geroepen worden, *mogen* dit geschrift *niet ignoreren*. Zij *moeten* de door den Heer SCHILTHUIS aangevoerde feiten *mede* op de weegschaal leggen. De door hem zoo grondig en bondig bewezen noodzakelijkheid om de spoorweglijn van Harlingen over Leeuwarden naar Groningen, *via recta*, voort te zetten tot aan, ja tot over de grenzen, zoo

het zijn moet, en met de Duitsche westbaan te verbinden, — is een punt van te veel belang, dan dat het bij de beraadslagingen over de eventuële rigting der spoorwegen buiten rekening mag gelaten worden. Al ware het dit punt alleen, dan zoude het publiek den Heer SCHILTHUIS dank verschuldigd zijn, dat hij dit met sprekende feiten en cijfers heeft aangewezen.

Wat de uitslag van het lang gerekte wikken en wegen over de rigting der geprojecteerde spoorwegen zijn zal — dat zouden wij niet vooraf durven bepalen. Maar zoo wij, alle provinciale belangen ter zijde stellende en alleen op het groote belang des vaderlands ziende, het durfden wagen de toekomst te voorspellen, dan houden wij ons overtuigd, dat de gezonde, praktische zin, onzen landaard eigen, er *eindelijk* toe zal moeten komen, om

1°. spoorwegen aan te leggen, en

2°. daarmede een aanvang te maken, dat men uitgaande van Harlingen, hetwelk voor de noordelijke provinciën de poort van Engeland is, regt door over Leeuwarden en Groningen een weg legge, die Harlingen met Noordelijk- en Midden-Duitschland verbindt.

Wij voegen er één wensch bij: DAT DIT SPOEDIG GESCHIEDE! (*)

R.

Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen staat der provincie Groningen. Uitgegeven door de commissie voor de statistieke beschrijving der provincie Groningen. 1ste en 2de *Stuk. Te Groningen*, bij de Erven C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1858. *In 8vo.* 108 *bl.* *f* 1 - 25.

Deze zeer merkwaardige uitgave verdient op prijs te worden gesteld, en moge een voorbeeld zijn, dat in de andere provinciën van ons vaderland navolging vindt. Deze bijdragen moeten beschouwd worden als een voorloopige arbeid, eene voorbereiding voor de uitgave van het groote werk, tot welks zamenstelling de in den titel genoemde commissie zich verbonden heeft. Wij meenden eerst in deze bijdragen een eenigermate overbodigen arbeid te zullen aantreffen, en eene afzonderlijke mededeeling er in te zullen ontvangen van een gedeelte van de algemeene rijks-statistiek. Maar al spoedig bemerkten

(*) Reeds is het uitgemaakt, dat die wensch niet vervuld zal worden.

wij dat dit niet zoo was, dat wij niet alleen eene meer uitvoerige statistiek dan die van de rijks-opgave in de bijdragen ontvangen, maar vooral ook eene meer beredeneerde statistiek, die van de cijfers een pragmatisch gebruik maakt.

Of het leveren dezer *Bijdragen* aan bevoegde handen is toevertrouwd? Lees slechts in de Voorrede, hoe de commissie en hare secties zijn zamengesteld, en gij zult u er van overtuigd houden, lezer! dat men een uitmuntenden arbeid van eene vereeniging van zulke mannen mag verwachten, en het zal u niet verwonderen, dat zij bijdragen hebben geproduceerd, welke door Prof. VISSERING (*Gids*, Maart 1859) een model genoemd zijn van naauwkeurig onderzoek en goede bewerking. De inhoudsopgave van deze beide stukken zal ook voldoende zijn, om het vertrouwen op het voortreffelijke van dezen statistischen arbeid te wekken. Wij laten ze hier volgen. Mr. H. O. FEITH en Dr. G. ACKER STRATINGH leverden de *Aardrijks- en Geschiedkundige schets van den toestand der provincie G.*; G. A. VENEMA, *Bijdragen tot de kennis van de aardrijkskundige gesteldheid der provincie G.*; H. A. WIJNNE behandelt de *Huishoudelijke toestand der arbeidende klassen in de prov. G.*; dezelfde en G. J. WEYLAND geven eene *Bijdrage tot de kennis van de instellingen ter voorkoming van schade in de provincie G.*; C. BRUNINGS en G. A. VENEMA, *Bijdragen tot de hydrographie van de prov. G. De statistiek van de ambachts- en fabrijksnijverheid in de prov. G. in* 1856 *vergeleken met* 1819 wordt behandeld door U. G. SCHILTHUIS, J.Z., terwijl eindelijk Dr. S. E. STRATINGH zijne krachten gewijd heeft aan eene *Bijdrage tot de statistiek der sterfte in de stad Groningen*. Wanneer men deze laatste bijdrage vergelijkt met de opgaven in de Rijks-statistiek, zou men bij oppervlakkige beschouwing een aanmerkelijk verschil meenen te bespeuren in de cijfers; als men de zaak wat nader onderzoekt, zal men bevinden dat dit verschil alleen in schijn bestaat, en hieruit te verklaren is, dat de Rijks-statistiek slechts over 12 jaren loopt en deze bijdrage zich uitstrekt van 1827—1856.

Wij bevelen de uitgave dezer *Bijdragen* ten zeerste aan, en zien met verlangen de verschijning van volgende stukken te gemoet, terwijl wij de commissie van harte toewenschen, dat zij de groote taak welke zij op zich genomen heeft, in haar geheel moge ten uitvoer brengen op even degelijke wijze, als waarvan zij voorbeelden in deze *Bijdragen* geleverd heeft.

EDWARD GRIMSWORTH, *of het leven van een Onderwijzer. Een Verhaal door* CURRER BELL, *Schrijfster van:* »JANE EYRE", »SHIRLEY", »VILLETTE", *enz. Groningen*, de Erven C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1859. *In gr. 8vo. VI en* 304 *bl. f* 2-90.

Het is eene beleefdheid van den vertaler, dat hij het niet noodig geoordeeld heeft, om naast den pseudoniem den waren naam te plaatsen; want hij kon veronderstellen, dat elke lezer CHARLOTTE BRONTË wel kent. Het kan ook wel eene beleefdheid zijn, dat hij achter de drie titels van hare vroegere werken een vleijend *enz.* heeft geplaatst, ofschoon ieder weet, dat er niets anders van haar in druk verschenen is; in de vreemde interpunctie echter van den titel zie ik noch beleefdheid, noch slimheid. En het is mij tamelijk onverklaarbaar, waarom hij den titel: »*The Professor, a tale*", veranderd heeft in »EDWARD GRIMSWORTH, *of het leven van een onderwijzer.* Immers die onderwijzer (*Professor*) heet WILLIAM GRIMSWORTH: *hij* en in geenen deele zijn broeder EDWARD is de hoofdpersoon.

Om nu maar in éénen adem door met den vertaler af te rekenen, — Miss BRONTË had een beteren vertolker verdiend. Want om zich door het Eng. woord *like* te laten verleiden, om (zoouls in I, bl. 41) te vertalen: »Hoe goed gelijkt gij op K.?" (N.B. eene stad!) dat is wat al te erg. Andere stuitende voorbeelden van vertaling volgens de methode *voetstoots*, als: *en vond* (er) *een; zij gaf mij* (er) *één; God wil* (het) *niet*, zijn er niet weinige. Doch over het algemeen is de vertaling toch nog beter dan men uit die enkele flaters misschien zou opmaken. C. B. echter moest met meer studie vertaald zijn.

CHARLOTTE BRONTË is geene schrijfster van alledaagsch maaksel. Er is in de laatste jaren in Engeland vrij wat over haar geschreven en zij is eene letterkundige celebriteit geworden. Miss MARTINEAU heeft hare pen geleend tot eene biographie van de geheimzinnige onbekende, en E. MONTEGUT heeft haar naam op de bladen der *Revue des deux Mondes* in triumph over de wereld gevoerd. In navolging van hem zijn ook in ons Tijdschrift (Jaarg. 1857, N°. XIV en XV) haar persoon en haar werk besproken, en wil men regt genot en begrip hebben van hare geestesproducten, dan raad ik met alle magt waarmede ik raden kan, de lezing van die beide opstellen aan.

Nadat C. BRONTE de Engelsche letterkundigen door haren *Jane Eyre* had verbaasd, werd dit eerste meesterstuk spoedig door *Shirley* en *Villette* achtervolgd. En hiermede was hare letterkundige loopbaan, en ook haar werkkring hier beneden, gesloten: lijden en inspanning hadden te vroeg de levenskracht verteerd, die door vreugde en genot te weinig gevoed was geworden.

Eerst na haren dood verscheen *The Professor*. Echter is deze roman niet het laatste werk der geniale schrijfster geweest; ja hij mag in zeker opzigt niet onder hare werken gerangschikt worden. Haar echtgenoot, de predikant NICHOLLS, deelt ons in een naschrift op hare voorrede mede, dat de stof van dezen roman door haar in *Villette* gebruikt en verwerkt is. Ofschoon dus oorspronkelijk wel voor de uitgave bestemd, is hij toch door het verschijnen der omwerking slechts tot eene studie, eene schets geworden. Dat hij echter tot de posthume uitgave er van besloten heeft, is den bewonderenden echtgenoot niet alleen te vergeven; maar wij hebben er eene bijdrage te meer door voor de kennis van haren rijken geest. Wel is het de grondstof van *Villette*, maar het getuigt van den rijkdom en de scheppende kracht harer verbeelding, als wij beiden vergelijken. Werkelijk is het hoofdbeloop hetzelfde: de arme persoon, die uit Engeland naar België oversteekt, om zonder eenige liefelijke of schitterende gave door arbeid, door arbeid alleen, zijn bescheiden deel der wereld af te dwingen. De indruk dien het vasteland op den vreemdeling — vreemdeling in den volsten zin — maakt, de typen der hoofdpersonen, zij zijn met wijzigingen in den vorm geheel dezelfde. En toch wat groote verscheidenheid! lees gerust *Crimsworth*, al hebt ge met *Villette* kennis gemaakt, hoewel het vrij wat belangrijker zou zijn om eerst *Crimsworth* en dan *Villette* te lezen. Want eerst in den laatste ziet ge C. BRONTE in hare volle kracht, die geheimzinnige kracht, waardoor zij die soort van angstige gejaagdheid, die haar zenuwgestel eigen, en vooral op het vasteland haar deel was, — u door elke bladzijde levendiger mededeelt en dieper in uw gansche wezen doet doordringen. Maar toch is het er zeer verre af, dat de *Edward Crimsworth* zoo vér beneden *Villette* zou staan, dat na de uitgave van dezen de eerste beter *en portefeuille* gehouden zou zijn. Integendeel heeft hij in allen gevalle boven

Villette iets van dat frissche vooruit, waardoor de eerste opwelling boven het zorgvuldiger gepolijste, de schets boven de omwerking zoo ligt uitmunt. Inleidingen die wat al te lang, tusschengeweven philosophatien die wat al te fraai, en redeneringen die wat al te uitvoerig zijn, maken de lezing van *Villette* wel eens wat vermoeijend. Het meer sobere van *Edward Crimsworth* heeft ook zijne verdienste.

En, om ons nu bij dezen te bepalen, hij moge in sommige opzigten achterstaan bij de andere scheppingen van de Engelsche predikantsdochter, als het werk van haar blijft hij de meest aandachtige lezing overwaardig. Hij heeft minder dat verheven mystieke, dat slechts enkele lezers ten volle zullen waarderen, maar daardoor zal hij niet minder in den smaak van het algemeen vallen. En het eigenaardige, ja geheel eenige karakter van Miss BRONTE's werken vindt men er ook geheel in weder. Het is bij de lezing harer romans een vereischte om met het leven en de lotgevallen der schrijfster bekend te zijn. Eerst dan zal men ze genoeg waarderen en begrijpen. Een der eerste redenen toch waaruit zich de opgang en de invloed dezer schrijfster laat verklaren, is juist dit, dat ze geheel en eenig en alleen zich zelve, hare gedachten, hare levensbeschouwing, haar diepe en rijke zieleleven er in nederlegt; het is waarheid die zij geeft, wel eene subjective maar ook hoogst zuivere waarheid. En zij kon zich vergenoegen met zich zelve alleen te geven, omdat er in hare rijke en regtschapen ziel eene wereld was, waarin zij slechts behoefde te laten zien, om belangwekkend te wezen. Laat eene gewone vrouw als predikantsdochter met ontberingen en leed hebben te worstelen, genoodzaakt zijn om met hare mate van schuchterheid in eene groote vreemde stad in zulk eene betrekking haar levensonderhoud te zoeken, en het beproeven om hetgeen zij ondervonden en gedacht heeft, in den romantischen vorm der wereld te lezen te geven. Het zou klagen en verveling zijn, niets anders. Maar wat C. BRONTE geeft is niet neêrdrukkend, maar versterkend voor den naar ligchaam en geest minder bedeelde; het is niet eentoonig, maar verrassend door nieuwheid en rijkdom.

Zij staat in zeker opzigt alleen in het gilde der romandichters; daarom is zij vreemd, maar toch zeer verre van zonderling. Geene jagt naar zonderlingheid, maar groote zedelijke

moed doet haar schrijven, ja dwingt haar tot schrijven: »de nood is haar opgelegd." Zij heeft ondervonden en weet, dat de wereld minacht en niet telt al wat zich niet zelf op den voorgrond stelt, al wie niet met innemende schitterende eigenschappen haar verblindt; — en toch voelt zij aan zich zelve, dat er onder die min geachten, met den stempel der nietsbeduidendheid geteekenden, kunnen zijn van oneindig hoogere waarde dan tallooze andere flonkerlichtjes, die hoog staan aan den maatschappelijken hemel.

Welnu, dit is hare roeping, om op te treden als de voorvechtster dier verstootelingen naar de wereld, maar niet naar den geest. Zij wil hen regt doen wedervaren, hen opbeuren, en vooral hun iets mededeelen van die namelooze zedelijke kracht, die zelfgenoegzaamheid, waardoor zij zelve in zulken toestand zich gesteund vond en verheven zelfs boven die verhevelingen in schijn. Niet door de hardheid van die positie te bemantelen of onder bloempjes van phantasie te bedekken, maar door ze regt onder de oogen te zien, daardoor komt de kracht om er zich boven te verheffen. Ook zij zelve heeft het gedaan, juist door haren levendigen zin voor al wat waarheid en regt en pligt is. Dat is ook het karakter, als ik het zoo noemen mag, van hare romans, een onbedorven, nameloos levendig gevoel voor waarheid, regt en pligt, in den grond slechts een en hetzelfde beginsel, het beginsel van regt. Zij kan niet worden met die Belgische meisjes, immers — zij liegen; dus is er niets meê aan te vangen. Hare hoofdpersonen staan zoo vast in hun gevoel van pligt, dat men al aanstonds gevoelt, dat het ondenkbaar is, dat zij zonde, dat zij eene dwaasheid of eene laagheid zouden doen.

Haar werk als romanschrijfster is dan ook van geheel anderen aard, dan in den regel de roman is. Haar hoofddoel is niet den lezer te vermaken door afschuwelijkheden aan den eenen, door idealistische liefelijkheden aan den anderen kant; zij wil alleen de waarheid, de waarheid die in haar is mededeelen, en die waarheid kan niet anders dan leerzaam zijn. Wel is zij zich bewust, dat zij ook rekenen moet met den smaak des publieks, en kiest daarom den vorm des romantischen verhaals; maar toch heeft ook daarbij haar zin voor waarheid en werkelijkheid de overhand. Doch het is eene gezonde werkelijkheid, een echt *realismus*. Er wordt veel geschermd met

dien naam *realismus*, die bij voorkeur gegeven wordt aan eene rigting onder de romanschrijvers, die voorgeven de werkelijkheid te schilderen, omdat zij slechts de donkere, de slechte zijde hunner maatschappij doen zien. Maar die afschuwelijke werkelijkheid wordt door hen zoodanig voorgesproken, verdedigd en in een verleidelijk licht gesteld, — *geïdealiseerd* in een woord, dat zij niet anders zijn dan groote idealisten, slechts in omgekeerden zin, idealisten van het rijk der hel.

Bronte's rigting is daarentegen in dien zin realismus, dat zij het goede tracht voor te stellen en te verdedigen in zoo veel mogelijk alledaagschen vorm, met versmading van alle uitwendig vertoon, van al die overliefelijke beelden en versierselen, waarin velen de aantrekkelijkheid zoeken. Zelfs kenmerkt zij zich door eene zeer sterke neiging naar al wat prozaïsch, alledaagsch en nederig is. Duidelijk en moedig spreekt zij deze hare rigting uit in hare voorrede:

»Het was mijn plan, dat mijn held zich door het leven zoude heenworstelen, zooals ik werkelijk levende menschen zich hun pad had zien banen; dat hij nimmer een stuiver zoude verkrijgen, dien hij niet had verdiend; dat geene onverwachte wendingen der fortuin hem op eens tot rijkdom en een hooger stand zouden verheffen; dat, hoe klein ook de som om in zijne nooddruft te voorzien mogt zijn, hij die in het zweet zijns aanschijns zoude verdienen; dat, voordat hij eene haven zoude vinden om er zich in neêr te zetten, hij ten minste ter halver hoogte den heuvel der inspanning beklommen moest hebben; dat hij zelfs geen schoon meisje, noch eene dame van rang zoude huwen. Als een Adamszoon zoude hij het lot van Adam deelen, en zoude hij een levensbeker uitdrinken, waarin de vreugde op eene matige wijse gemengd was."

Een zeker gevoel van beklemdheid overvalt u, wanneer gij haar zoo haren weg hoort afbakenen. En toch, volgt haar gerust op dien weg: er is geen gevaar, dat de lezing u eentoonig of ter neêrdrukkend zal voorkomen. — Ja, zij heeft hare belofte gestand gedaan. Haar William Crimsworth zal noch van adellijke ooms, noch van den schatrijken broeder een penning om niet ontvangen; door eigen inspanning, ontbering en door zijn oud-Engelsch stijve, zelfgenoegzame karakter houdt hij zich staande, en bakent zich zijn weg. Zijne Frances

is schoon noch liefelijk noch rijk, en zij beminnen elkaâr met niet meer dan menschelijke liefde. Maar de wijze waarop dat verhaal voor u ontwikkeld wordt, is zoo verre van alledaagsch; de gedachten die daarbij uit het volle hart der schrijfster opwellen, zoo edel en grootsch, bij al hare positiviteit; hare opmerkingen zoo fijn gevoeld, dat de lezing in vele opsigten verkwikkend genoemd mag worden.

Er is haar wel eens verweten eene neiging tot het zonderlinge, tot de bespreking van zulke toestanden en eigenaardigheden, die de Engelschen *forbidden topics* noemen, punten, die gewoonlijk in romans niet worden aangeroerd. Zeker is dit het geval; zij bepaalt dikwijls uwe aandacht bij die onbeschrijfelijke kleinigheden in het dagelijksche leven, bij zulke platprozaïsche nesterijen, waar gij den mensch niet in het gewone galacostuum, maar (*sit venia verbo*) als in nachtgewaad ziet. De onhandigheden en verlegenheid van een paar verliefden in *tête-à-tête* (b. v. bl. 247 en volgg.), en, op ontelbare plaatsen, die kleine kinderachtige gedachten, die elk mensch heeft, maar zelden aan zijn broeder en nooit aan het papier toevertrouwt, — waagt zij onder de aandacht te brengen. Maar dit is juist eene van hare krachtige zijden, en geen gebrek, omdat het geheel overeenkomstig hare natuur is, een gevolg van haren zin voor de doodeenvoudige werkelijkheid. En zij doet het zóó juist, zij is zóó volkomen te huis in deze kleine onbekende achterhoekjes der menschelijke ziel, dat hare voorstelling daarvan iets ten hoogste verrassends heeft. Hare personen zijn geene halfgoden en titanen en hare feiten geene donderslagen, maar zij schetst u die personen, hunne karakters, hunne gedachten tot in de allerfijnste *nuances*, ze ontleedt ze microscopisch; zij weet met de treffendste juistheid elken blik, elk onwillekeurig gebaar, elke spiertrekking des gelaats, elk schijnbaar nietsbeduidend woord te doen uitkomen, — zonder in 't minst iets van kleingeestigheid te hebben. Hare wereld is klein, en haar gedachtenkring beperkt, zooals niet anders zijn kon bij de hoogst gebrekkige ontwikkeling dezer in vele opsigten slecht bedeelde vrouw. In zooverre staat zij daarom zeer verre achter bij de mannelijke colossussen BULWER, THACKERAY, DICKENS, KINGSLEY; maar in dien microcosmos is zij te huis meer dan eenig ander, en door het glas van haren

phantasierijken geest gezien, is hij dikwijls belangrijker dan de meer grootsche tooneelen van anderen.

Er kan iets anders van haar gezegd worden. Terwijl ze meent zoo ten eenenmale niets anders dan de platte realiteit te geven, idealiseert zij in haren kring toch ook in hooge mate. Dat zij, terwijl zij meent dat haar held geen stuiver heeft verkregen dien hij niet had verdiend, daarbij vergeet, dat zijne ooms hem toch eene gestudeerde opvoeding te Eton hebben laten geven — geene kleinigheid — willen wij niet te hoog aanschrijven. Maar in het algemeen is hare werkelijkheid nog zeer ver van het troostelooze en alledaagsche, dat de werkelijke werkelijkheid heeft. Het vette dezer aarde moge CRIMSWORTH en FRANCES niet *toegesmeten* worden, wat zij ondernemen gelukt hun toch tamelijk wel; zij mogen niet schoon zijn, zij hebben toch beiden zulke zeer eigenaardige, hoogst zeldzame en uitstekende gaven naar den geest, dat zij ver boven het gewone peil staan niet alleen, maar dat de grenzen van het werkelijk bestaande bijna worden overschreden. Ook dit is idealismus, slechts van ligchamelijke en sociale toestanden, of schitterende gaven, op meer degelijke en solide eigenschappen des geestes overgeplaatst. Maar deze betrekkelijke inconsequentie is vooreerst geheel natuurlijk bij C. BRONTE, die wel eene zeer positive maar toch alles behalve eene plat prozaïsche persoonlijkheid is; ten anderen is het een noodzakelijk vereischte, zal de roman zich verheffen boven eene bloote chroniek des dagelijkschen levens. Geene drooge chroniek, maar een waar beeld, altijd fraai, moet de romanschrijver leveren. En in allen gevalle is zulk idealismus een zeer gezond idealismus.

Engeland is zoo rijk aan zoogenaamde zedelijke of godsdienstige romans, wier ontzettend flaauwe, niets leerende, nietsbeteekende water-en-melk-godsdienstigheid, maar al te gretige opname bij ons vindt, tot eene treurige getuigenis van den trap des godsdienstigen levens bij ons.

Maar wil men romans, óók van diep zedelijken inhoud, en met gezonde godsdienst doortrokken, niet vernist, en daarbij van époquemakende letterkundige beteekenis, — dan leze men C. BRONTE's werken, en daaronder óók haar posthume werk *Edward Crimsworth.*

D—D.

Oost, *West*, *t'huis best. Genre-stuk; door Oom* ADAM (*Dr*. C. A. WETTERBERGH). *Amsterdam*, Gebroeders Binger. 1859. *In 8vo. f* 2 - 90.

Gaarne zou ik eens een woord willen wisselen met dien Mijnheer C. E., die bij de vertaling van Oom ADAM's *genre*-stuk zóóveel genot heeft gesmaakt, dat hij zijn lezers hetzelfde genoegen toewenscht, — want ik vrees dat negen van de tien met mij zullen zeggen dat het gerust onvertaald had kunnen blijven, indien ten minste de schuld niet aan den Vertaler zelf ligt, en hij niet met het geheele werkje heeft geleefd als met den titel. Deze is in het oorspronkelijke: *Hemma*, dat eenvoudig beteekent: *te huis*, en dus op den zeer kalmen inhoud veel beter toepasselijk is dan: *Oost*, *West*, *t'huis best*, welke woorden ons terstond een aan de rust voorafgaand zwerven in de gedachten brengen. Het verhaal onderscheidt zich niet door een levendigen stijl, noch door afwisselende tooneelen: het is huiselijk, ja, tot platheid toe. Als de Schrijver aan zijne verbeelding den vrijen loop laat, worden zijne metaphoren dikwijls zonderling en moeijelijk te vatten; ik zou b. v. gaarne eens van hem de juiste explicatie willen hooren van de regels, waar de menschen bij broodjes in een bakkers-oven worden vergeleken, en ik schrijf het aan mijne geringe natuurkundige kennis toe, dat ik mij ook geen regt begrip kan maken van compasnaalden die zich een Noorden kiezen, en dat behouden »*zonder er zich om te bekommeren waarheen de magnetische stroom later gaat*. Tot hiertoe heb ik gemeend dat er nog zoo iets bestond dat men declinatie noemt, waaraan de compasnaalden niet geheel vreemd waren, en dit hebben mogelijk meer menschen geloofd, die dan even als ik groote verpligting aan Oom ADAM hebben, omdat hij ons uit den droom hielp. Maar, lezer! wat dunkt u van den bombast op bl. 81 en 82, over het *uurwerk der eeuwen*, over *het gebouw van het kunstwerk dat wij de menschheid noemen*? Dit is trouwens niets ongewoons in de Noordsche letterkunde, en opdat ook het bovennatuurlijke hier niet ontbreke, wordt eene geestverschijning voor goede munt opgedischt, en eene sage (?) verhaald, waaruit door al de mystieke en phantastische beelden moeijelijk een helderen zin is te ziften. Dit alles moet dienen

om de geschiedenis te kruiden, die anders zeer eenvoudig is, en, onder ons gezegd, het oververtellen kwalijk waard. Onder de voornaamste personen bevindt zich eene arme kapiteinsweduwe met vier dochters, van welke *freules* (want de titel moet de armoede vergulden) men de oudste en de jongste kan zien op het plaatje, dat op zich zelf niet onaardig is, maar toch eene eenigzins mislukte voorstelling van den tekst, die ons leert dat de treurige jufvrouw op de bank eene schalksche zestienjarige verbeeldt die zich in hare bloemen zit te verheugen. De uitgevers hebben zich anders goed van hunne taak gekweten: papier, druk en uiterlijk zijn zeer net en de fouten gering. M. P. H.

URSULA. *Een Verhaal uit het buitenleven. Door Miss* ELIZABETH SEWELL, *Schrijfster van:* »GEERTRUIDA", »KATHARINA ASHTON", »CLEVE HALL", »IVORS", *enz. enz. Uit het Engelsch door* ANTONIA. *Twee Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1859. *In gr. 8vo. II*, 326; *II*, 340 *bl., met gelith. titelvignet. f* 6 - 90.

Zekerlijk vertoonen zich *bona omina* voor den lezer van dezen roman, alvorens hij zijne lectuur aanvangt. Eene met roem bekende schrijfster, wier werken goed bij het publiek staan aangeschreven, eene vertaalster, welke meermalen bewezen heeft voor hare taak berekend te zijn, een uitgever, wiens naam op den titel van zoo menig uitmuntend boek prijkt, — is dit alles niet voldoende om de vele leesgragen in Nederland belust te maken? Toch gelooven wij te kunnen profeteren, dat Miss SEWELL's naam door dezen roman bij ons publiek niet winnen zal, en dat velen in hunne goede verwachtingen omtrent URSULA zullen teleurgesteld worden; wij ten minste hebben er niet in gevonden wat wij meenden te zullen vinden. Vooreerst klagen wij de schrijfster aan van ongemeene Engelsche gerektheid; wij hebben ons door het verhaal moeten henen worstelen; meer dan eens hebben wij *Ursula* uit de handen moeten leggen, omdat het ons verveelde. Vervolgens beschuldigen wij haar van aan haar verhaal eene *intrigue* ten grondslag te hebben gelegd, welke weinigbeduidend is en niets piquants bezit. Niemand kan minder dan wij een voorstander zijn van dien

wonderbaarlijken, onwaarschijnlijken loop van omstandigheden, welke door velen in een roman gezocht en bewonderd worden. Wij vinden het iets dat zeer aanbevelenswaard mag genoemd worden, wanneer de schrijver van een roman niet alleen voor zijne *intrigue* aan de eischen der mogelijkheid wil voldoen, maar ook zich ten doel stelt, om zijn verhaal waarschijnlijk en natuurlijk te doen zijn, en begrijpt dat eenvoudigheid der *intrigue* eene deugd moet genoemd worden. Maar dat wil niet zeggen, dat wij gaarne in den loop van een verhaal niets vinden van die fijngesponnen draden der *intrigue*, welke van het talent des auteurs, en van zijne menschen- en wereldkennis getuigen. Wij verlangen geene opeenstapeling van ongewone feiten in een roman, maar gewone zaken op eene buitengemeene wijze medegedeeld, blijken van studie in het naauwkeurig onderzoek van oorzaak en gevolg in elk feit, en een juist begrip van den zamenhang van elk feit met de geheele feitenreeks van het verhaal, — dat is het wat voor ons een roman aanbevelenswaard maakt. Niets daarvan merkten wij in *Ursula* op; wat er eenvoudigs is in den loop van het verhaal, is gezochte eenvoudigheid, een masker voor onbeduidendheid.

Wij zijn nog niet aan het einde onzer beschuldigingen. Ook de karakterschilderingen in dit werk konden ons niet behagen. De naam dien wij op den titel lezen, is die van eene persoon, die de hoofdfiguur is; URSULA is echter alleen hoofdpersoon *par droit de conquête*, omdat zij het verhaal doet, de sprekende persoon is, omdat zij zich met alle personen die in den roman voorkomen, bemoeit. Er is echter meer noodig voor de hoofdpersoon van een goeden roman; naar onze meening moet deze op den voorgrond staan, het scherpste geteekend zijn; die teekening mag niet verdrongen worden door de nevenfiguren; de hoofdpersoon moet de meest active zijn, zelfs wanneer 't noodig is, actief in hare passiviteit. Onze URSULA is niets; zij is geen persoon, maar een instrument; het licht van den voorgrond beschijnt haar niet, zij is eene nevelachtige figuur, en dit is naar onze meening eene capitale fout in den roman. De auteur wil wel vorming en ontwikkeling in dit karakter schilderen, maar dit mislukt totaal; Miss SEWELL's fictie wil ons een persoon schilderen, met gezonden en helderen geest; maar er blijft iets *unbestimmte* in URSULA door den geheelen roman

henen, dat ons hindert. Is er dan eene figuur, welke eigenlijk de hoofdpersoon moest heeten? Neen, dat niet, maar er zijn wel karakters in den roman, welker teekening meer precies is; een vooral, JESSIE is het, waarin wij het talent van de schrijfster zien doorblinken; daarin vinden wij eene vrucht der fictie, welker waarheid empirisch bewezen is; er is in dit karakter eene consequentie, zooals wij het in het werkelijke leven dikwijls aantreffen. JESSIES aangeboren goedhartigheid, welke eerst dreigde verdorven te worden door hare ligtzinnigheid, de strijd tusschen deze beide karaktertrekken, en de eindelijke overwinning van het goede beginsel in haar, maken het geheel tot eene aantrekkelijke figuur. Hetgeen URSULA echter tot deze overwinning toebrengt is nietsbeduidend. — Mw. WEIR is eene dame, ziekelijk naar het ligchaam, en (althans naar de bedoeling der schrijfster) in vele opzigten gezond naar den geest; maar het is eene matte, ziekelijke schildering, en het karakter dat ons hier geleverd wordt is weinig doorzigtig. — In Miss MILLICENT heeft de auteur iemand willen schilderen, die onder de zonderlingste vormen, en bij uiterlijk meest verkeerde handelwijze, een goed hart bezit; wij vinden ook deze mislukt, en de figuur maakt den indruk van eene krankzinnige, meer dan van eene onder eene ruwe schors bedorven goedhartige. — Ook ROGER is weinig geacheveerd; hij moet eene soort ideaal van goedheid verbeelden, en zooals de auteur hem heeft geschilderd, is hij een zoetsappig schepsel, een sul. WILLEM, URSULA's andere broeder, gaat te weinig voor hoofdpersoon door, dan dat wij aanmerking op de halfheid dezer figuur zouden maken. Maar Mw. TEMPLE heet meer afgewerkt te zijn; de schrijfster laat hier en daar duidelijk blijken, dat zij in deze figuur een duidelijken type wil geven; en wij moeten alweder zeggen, dat zij naar onze meening ongelukkig daarin geslaagd is; tot op dezen oogenblik weten wij nog niet, wat wij aan Mw. TEMPLE hebben. De figuren op den achtergrond, zooals JANE PRICE, JOHN HERVEY, de familie KEMPS, zijn nog al aardig geteekend.

Niettegenstaande onze weinige ingenomenheid met deze vrucht van Miss SEWELL's pen, erkennen wij gaarne, dat wij schoone *détails* hebben aangetroffen; een waarlijk godsdienstige geest straalt schier op elke bladzijde van het werk door, en aan werkelijk schoone opmerkingen ontbreekt het niet. Vooral

maken wij opmerkzaam op hetgeen URSULA tegen het einde van het tweede deel over de opvoeding van haar broeders kind zegt; dit is even schoon als waar.

Wij eindigen onze aankondiging met de betuiging, dat het ons leed doet, dat wij den heer VAN KAMPEN, die voor zoo goed eene uitgave gezorgd heeft, misschien hebben teleurgesteld met ons ongunstig oordeel, terwijl wij aan ANTONIA den lof niet willen onthouden van over 't algemeen in hare vertaling goed te zijn geslaagd.

De eerste dronk. Zedelijk tafereel ter overdenking voor ouders en opvoeders. Geschetst in eene Voorlezing door H. ZEEMAN. *Te Amsterdam, bij* P. M. van der Made. 1859. *In lang* 4to. 15 *bl.*, *met* 6 *platen.* *f* 1 - 50.

Ref. acht zich verpligt in vertrouwen den lezer dezer aankondiging mede te deelen, dat hij niet de minste sympathie gevoelt voor de vereeniging tot afschaffing van sterken drank; maar hij voegt er bij, dat hij 't niet dulden kan dat men de leden dier vereeniging bespot. Al is volgens zijne overtuiging het streven dier leden eene utopie, hij heeft eerbied voor het welmeenende van hun pogen.

Dat men echter het lagchen niet onderdrukt bij de inzage van bovengenoemd album, mag Ref. aan niemand kwalijk nemen, want er is waarlijk iets echt bespottelijks in. De kostschoolhouder ZEEMAN is tot iets vervallen dat vrij algemeen is; hij heeft in zijn afschaffingsijver (woede durft Ref. het niet noemen) te veel willen bewijzen, en bewijst daardoor niets. De geheele redenering in de Voorlezing rust op eene valsche gevolgtrekking. De *cardo rei* van het tafereel, dat ZEEMAN *zedelijk* belieft te noemen, is gelegen in de eerste en de laatste plaat. De eerste stelt u voor, lezer! hoe een jongentje op zijn verjaardag eens van het lepeltje uit Mama's liqueurglaasje mag proeven, en dit allergewigtigste en zeldzaam vertoonde feit is de eerste schrede tot de droevige voorstelling van de laatste plaat, waar dat zelfde jongentje, nu een jongeling, als vadermoorder wordt opgehangen. Nu hebben eigenlijk de beide feiten van het lepeltje en van den vadermoord niets met elkaâr te maken; want de jonge mensch kwam tot die misdaad door de verkeerde opvoeding welke hem gegeven

was, en waarvan ons de voorstellingen gegeven worden in de tweede en derde plaat. Had het kind zulk eene opvoeding niet gehad, en desniettegenstaande op zijn vijfden verjaardag van hetzelfde lepeltje uit Mama's glas geproefd, waarschijnlijk ware het dan niet tot zoo gruwelijk eene misdaad gekomen. Ref. ziet in het feit van dien *eersten dronk* niets anders dan dat iemand die een dronkaard is geworden, natuurlijk eens voor 't eerst van zijn leven spiritualia geproefd heeft, en dat hij nimmer een dronkaard zou geworden zijn, zoo hij niet eens voor 't eerst gedronken had.

De paedagogische blik van den heer ZEEMAN ziet echter een meer direct verband tusschen 't lepeltje en 't schavot; *enfin!* dit gaf hem een roerend onderwerp voor eene verhandeling.

De platen van dit album zijn niet kwaad geteekend; de tekst, wat den vorm aangaat, emphatisch en gezwollen, wel geschikt om met accompagnement van een draaiorgel te worden voorgedragen op eene van de sluizen der hoofdstad.

Wij eindigen onze aankondiging met de herhaalde betuiging, dat wij geenszins het streven van de vereeniging voor de afschaffing van sterken drank willen bespotten, maar zulke onhandige pogingen als deze om het beginsel dier vereeniging ingang te doen vinden, belagchelijk moeten noemen.

Maandschrift voor Christelijke Opvoeding en Christelijk Onderwijs, onder redactie van H. J. LEMKES, *met medewerking van de Heeren: Dr.* L. R. BEYNEN, D. BUDDINGH, J. W. VAN ECK, E. GERDES, A. MEIJER, M. D. VAN OTTERLOO *en anderen. Eerste en tweede Jaargang. Utrecht*, Kemink en Zoon. 1857, 58 *en* 59.

Wij hebben eenige Nommers van den 1sten en 2den Jaargang van bovengenoemd Tijdschrift voor ons liggen, met eene uitnoodiging der Redactie om er met eenige woorden aard en strekking van te bespreken. Beiden echter vertoonen zich reeds in den titel: 't zijn stemmen, uitgaande van onze zoogenaamd »Christelijke onderwijzers."

Ofschoon we niet gaarne iemand zijne individuële meening zouden betwisten, vooral wanneer die op humanen toon wordt uitgedrukt, stuitte ons toch van den beginne die naam »Chris-

telijke onderwijzer" als ook de »Christelijke opvoeding", het »Christelijk onderwijs" tegen de borst. De verreweg groote meerderheid onzer onderwijzers, die zich toch niet onder de vaan, met die kenspreuk geteekend, schaart, maakt evenzeer aanspraak op den naam van Christelijke opvoeders als gene. Alle onderwijs, als middel van opvoeding, is doelloos, wanneer er dat element uit gemist wordt, dat ook zij »Christelijk" noemen. De naam door de voorstanders van zoodanig onderwijs gekozen, als zij door 't woord »Christelijk" te kennen geven, is daarom in zoover onjuist als hierdoor in dezen eene bepaalde kerkelijke rigting wordt aangeduid eene beteekenis, die in het woord zelf niet ligt.

Bij het nagaan van de ter onzer beschikking gestelde Nommers vonden we — en 't is ons aangenaam zulks te getuigen — een tal van belangrijke stukken, door bekwame mannen geleverd, terwijl we niets van dat ziekelijk godsdienstige aantroffen, dat velen reeds bij voorbaat hier zouden meenen te vinden, hoewel eenige opstellen de bijzondere kleur vertoonen, waardoor zich de overtuiging, hier voorgestaan, kenmerkt. Ook onder de practische beschouwingen vonden we veel der lezing overwaard, terwijl verder eenige de schoolwereld betreffende buiten- en binnenlandsche berigten de verschillende Afleveringen sluiten.

Overigens meenen we slechts billijk te zijn door te verklaren, dat deze reeks van geschriften op eene waardige wijze die fractie van ons onderwijzend personeel vertegenwoordigt, die zich door den naam »Christelijk" onderscheidt.

A. B. M.

Précis de mythologie Grecque et Romaine, contenant des quatrains applicables à chaque buste en particulier, etc. Par GEORGE VÉRÉNET, ancien agrégé à la faculté des Lettres de l'Université d'Utrecht. Nouvelle Édition. Amsterdam, *C. L. Brinkman.* 1859. In-8vo. VIII et 340 pagg. *f* 1-25.

Een verbazende titel, lezer! en dien ge best zult doen, even als wij, met veel geduld te lezen, ofschoon we hem hier, om uwentwil, en naar we hopen zonder aanleiding tot misverstand of onduidelijkheid gegeven te hebben, aanmerkelijk hebben

ingekort. Dan, de reden van titel en inhoud is alles behalve constant, en er is dus niet van den eerste tot den laatste te besluiten.

Ofschoon aan de Mythologie in onze dagen niet meer die rang onder de door onze jeugd aan te leeren wetenschappen toegekend wordt, dien zij er vroeger onder bekleedde, toen de poësie hier en elders wemelde van de vaak belagchelijke en onzinnige figuren en denkbeelden der heidensche volken, — blijft het echter steeds, zelfs voor diegenen, wier studiën zich niet tot de oude talen uitstrekken, belangrijk om niet geheel onbekend te zijn met al die goden en godinnen, halfgoden en helden, of liever met den trap van ontwikkeling, dien de godsdienstbegrippen der oude volken, met name der Grieken en Romeinen, bereikt hadden.

Welk vak van studie men ook kieze, en ofschoon vaak 't eene oneindig hooger te stellen zij dan 't andere, zijn er altijd twee manieren, waarop men de vruchten zijner vlijt voor 't publiek brengt: die welke wij in een der vorige Nommers van dit Tijdschrift, insgelijks bij 't nagaan van 't gehalte van een boekje over Mythologie, deden opmerken, en de degelijke en grondige, hier door den Heer VÉRÉNET gevolgd.

Trouwens, alvorens het werkje ingezien te hebben, was ons de naam des schrijvers genoegzame waarborg — de *Grammaire* van den auteur bewijst ons dagelijks te goede diensten, om niet gunstig ingenomen te zijn voor een ander voortbrengsel zijner studie. Die goede meening is bij nadere kennismaking niet verminderd. Ofschoon we, gul gezegd, geene voorstanders zijn van volumineuse werken over Mythologie en, bij 't groote aantal der in onze dagen aan te houden leervakken, er weinig tijd voor over hebben, en daarom mythologische namen en feiten, bij voorkomende gelegenheid, liever in een *Dictionnaire de la fable* laten opslaan, hebben we toch achting voor de degelijkheid van bewerking, die we hier vinden. De geheele behandeling van 't werkje, de kiesche wijze, waarop de vaak onkiesche manieren van JUPITER en consorten hier medegedeeld worden, maken het hoogst geschikt, om aan jongelieden, ter vergelijking met de heldere, Christelijke denkbeelden, die hun van der jeugd af zijn ingeprent, en ter betere waardering van vele werken van kunst, schilderijen, standbeelden en allegorische voorstellingen, in handen te worden gegeven.

Voor zoover deze korte aankondiging er toe strekken kan, bevelen wij het werkje daarom gaarne onzen onderwijzers en onderwijzeressen aan.

De uitvoering is degelijk, eene heldere letter op goed papier.

A. B. M.

Verzameling van vraagstukken en toepassingen, over de Hoogere Algebra. Door M. HENRIQUES PIMENTEL, *Leeraar in de Wiskunde bij de 's Gravenhaagsche Teeken-Academie. 's Gravenhage, bij* de Erven Doorman. 1858. *In 8vo. IV en* 54 *bl. f*: - 60.

Deze verzameling van vraagstukken en toepassingen is meer bepaald ter dienste van hen, die bij hunne studie gebruik maken van de lessen over hoogere algebra van den verdienstelijken hoogleeraar R. LOBATTO te Delft. Wanneer men bij de theoretische verklaringen en voorschriften gepaste vraagstukken verlangt om de behandelde waarheid in toepassing te brengen — en wie is er, die zulks niet noodig heeft? — zal men voor een goed deel zijn verlangen voldaan zien door de aanschaffing van dit werkje. — Het moge waar zijn, dat men in vele gevallen even gemakkelijk zich zelven voorbeelden en vergelijkingen kan opgeven, doch hierbij tast men dikwijls in den blinde, zoodat de gekozen vergelijking òf niet in allen deele de verlangdé bijzonderheden bezit, òf niet zeer geschikt is om de eigenschap op te sporen of te doen uitkomen. — Of echter dit met al de vergelijkingen die hier voorkomen het geval is, kunnen wij niet met zekerheid zeggen; wij vertrouwen dat de verzamelaar hierbij met de noodige omzigtigheid zal zijn te werk gegaan.

Het heeft ons echter bevreemd geene opgaven aan te treffen, waarin de Newtoniaansche formule hare toepassing mist, of waarin de formule van CARDANUS ter oplossing eener volkomene derdemagtsvergelijking moet worden aangewend; — dat het kenmerk van deelbaarheid door 37 van den vorm $a + m\,b$ of $a - m\,b$ is, is wel wat onbepaald gevraagd, daar het in 't algemeen zoowel den eenen als den anderen vorm kan hebben. Vreemd kwam het ons voor uitgewerkte voorbeelden hier als nieuwe opgaven aan te treffen, b. v. $\sqrt{19}$ op bl. 22 in eene kettingbreuk te ontwikkelen, wordt in het werk van LOBATTO zelf uitgevoerd. Daarenboven zal in de 7^e^ opgave van N°. 22 op bl. 22 voor den betrekkingswijzer

$\sqrt{}(n^2+2n-1)=[n,(1,(n-1),),(1,(n-1),),$ enz.]
dienen gelezen te worden
$\sqrt{}(n^2+2n-1)=[n,(1,(n-1),1,2n),(1,(n-1),1,2n),$enz.];
deze laatste voldoet dan ook aan het vereischte, dat het laatste getal der periode het dubbel is van het eerste wijzergetal der breuk.

Gebrek aan tijd was oorzaak dat wij niet zoo vele formulen konden toetsen als wij zouden gewenscht hebben, ten einde met meer grond over het bruikbare dezer opgaven te oordeelen. Wat wij echter gezien hebben geeft ons vrijheid, om het werkje aan de aandacht van hen die met dit deel der algebra bezig zijn, aan te bevelen. De oplossing en beantwoording der opgaven en vragen zal hun wel eenige moeite kosten, maar ook veel bijdragen om hen dieper in het onderwerp te doen indringen. V. D. W.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Hoe men oordeele over de Wet, die het onderwijs in de godsdienst van de openbare school heeft verbannen, lofwaardig zeker zal men algemeen de pogingen achten, die worden aangewend om op andere wijze godsdienstige kennis en godsdienstzin aan te kweeken bij het opkomend geslacht. Als zulk eene poging is de uitgave te beschouwen en te waarderen van een werkje, door »de Vereeniging tot bevordering van Christelijke lectuur" uitgegeven, onder den titel: *De Zondagsschool, door* L. F. F. GAUTHEY, *Predikant, Directeur der Normaalschool te Courbevoie, enz. Uit het Fransch vertaald onder toezigt van, en met eene Voorrede ingeleid door* D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Predikant te Leiden, bij* H. HÖVEKER, *te Amsterdam.* 1859. Het net uitgevoerde boekje, dat 159 bladz. in 12mo. bevat, is voor slechts 75 cents te verkrijgen. — De heer C. D. L. S. heeft het wenschelijk geacht, de aandacht onzer landgenooten te vestigen »op eene werkzaamheid, welke wel wat haren naam betreft, maar weinig wat de wijze aangaat waarop zij in Frankrijk, Engeland en de Vereenigde Staten wordt opgevat, in ons vaderland bekend is." De Zondagscholen ten onzent verschillen veel van de inrigtingen, die in de genoemde landen zoo worden geheeten, en de laatste verdienen verreweg de voor-

keur boven de eersten. Daar toch bedoelt men met die benaming: »uren van godsdienstige bijeenkomst voor kinderen, die nog niet in staat zijn met vrucht de openbare eeredienst bij te wonen; hetzij deze uren dan beschouwd worden als de wekelijksche catechisatie bij den predikant ter zijde te gaan en die te ondersteunen, of als daartoe voor te bereiden." Hoedanig nu dergelijke bijeenkomsten ingerigt, door wie, op welke wijze en in welke zaken daar onderwijs gegeven wordt, en welke vruchten men daarvan verwachten mag — dat alles wordt eenvoudig en duidelijk in dit boekje besproken. Wel komt daarin vrij wat voor, waarmeê Ref. evenmin als de schrijver der Voorrede kan instemmen; vooral in de voorbeelden van Schriftverklaring en behandeling van Bijbelsche geschiedenis; maar dat is geene reden om het gansche boekje af te keuren, dat inderdaad veel bevat wat de opmerking en de behartiging verdient van allen, die belang stellen in de godsdienst en in de kinderen. Aan de zoodanigen zij het ter overweging aanbevolen.

Niet dan met een enkel woord mogen wij melding maken van een boekje, onlangs uitgegeven bij MOLET EN ZOON te Utrecht. Hoe is het mogelijk dat iemand in het hoofd kreeg, om zijn tijd en vlijt ten koste te leggen aan de vertaling van zulk een prul? Dat het werk dien leelijken naam verdient, zouden wij bewezen kunnen achten alleen door den titel over te schrijven. Een ieder oordeele: »Het eerste Hoofdstuk van Genesis, voorgesteld in overeenstemming met de wetenschap, in eene reeks van onderwijzingen op eene Zondag-school. Vrij vertaald uit het Fransch tot weldadige einden, waaronder de school voor havelooze kinderen te Utrecht, door MA. A. V. T. V. S."— Zelden zeker is er op ongelukkiger wijze beproefd om de uitspraken der streng orthodoxe dogmatiek zoogenaamd wetenschappelijk te regtvaardigen. Zelden zeker is er onvruchtbaarder en ongeschikter onderwerp gekozen ter behandeling op eene zondagschool. Zelden zeker heeft een onderwijzer minder gelet op de vatbaarheid en de ontwikkeling zijner leerlingen, dan geschied is door den auteur van het genoemde boekje. Het spijt ons om *de weldadige einden*, maar wij moeten een iegelijk ontraden om *f* 1.— daarvoor te besteden.

Met genoegen ontvingen wij, en met groote belangstelling lasen wij de eerste afleveringen van de nieuwe reeks van het *Tijdschrift voor het Armwezen, onder redactie van* S. BLAUPOT TEN CATE *en Mr*, W. DE SITTER. Dit tijdschrift behoeft geene introductie, het is in de kringen waar het armwezen beoefend wordt, reeds lang een welkomen gast geweest, en men betreurde het zeer, dat de omgang afgebroken werd. Bij de wederverschijning begroeten wij het ook gaarne met een hartelijk »welkom". De wijze van bewerking is aan het publiek bekend en de stukken hier medegedeeld verdienen allen dat men ze leze. Men danke de redactie, dat zij de dikwijls besproken, maar dikwijls slecht begrepen quaestie der *Maatschappij van Weldadigheid* ter sprake bragt, en de aandacht vestigde op de kantwerkschool te Sluis, eene voortreffelijke instelling, welke ter beschaming moge strekken van groote steden die over groote middelen te beschikken hebben, en al praat men veel, toch geene wering van armoede door nuttige instellingen beproeven.

De Groninger Academie schreef eene prijsvraag uit: »De bonorum possessione." Het antwoord van den heer HINGST werd bekroond uitgegeven en ook in dit tijdschrift met lof vermeld. De heer J. LOHMAN, JR. schreef nu over hetzelfde onderwerp zijne dissertatie en gaf ook deze te Groningen bij P. VAN WICHEREN, HZ. in het licht. De dissertatie is een niet onbelangrijk stuk en getuigt van studie; maar het schrijven, althans het uitgeven daarvan, is bijkans overbodig na de publicatie van de *Commentatio* van den heer HINGST. Hetgeen in de inleiding deswegen gezegd wordt, heeft ons niet van het tegendeel overtuigd. Wij passen hier dus wel eenigzins toe het »Iliadem scribere post Homerum."

De heer D. BUDDINGH gaf te Delft, 1858, eene belangrijke brochure in het licht over *De Hoogere Burgerscholen*. Hij wenscht bij de meerdere en betere ligchamelijke opvoeding en eenheid in het onderwijs, bovenal naar hoogere burgerscholen, waar men practisch en theoretisch in landbouw, handel en nijverheid onderwezen wordt, en hij geeft dit denkbeeld aan het Stedelijk Bestuur van Delft in overweging, bij

de regeling van het onderwijs in die stad, ingevolge de Wet van 13 Augustus 1857 (Staatsbl. N°. 103). Steller dezes is hoogelijk ingenomen met eene regeling van het onderwijs zooals dit in America plaats heeft, waar de inrigtingen van opvoeding en onderwijs, onder *ééne* hoofdleiding, alles bevatten wat tot de vorming der jeugd noodig is, van de bewaarschool af tot de industrieschool toe; maar het is aan twijfel onderhevig of dit bij ons te lande — niet *kan* — maar *zal* worden ingevoerd. Overal treedt het financiële bezwaar in den weg en men zal blijde moge zijn, wanneer het *lager onderwijs* volledig en voldoende geregeld is in elke gemeente van ons vaderland. »Maar het onderwijs is toch het voornaamste, en daarvoor mag men in de eerste plaats geld besteden!" zei mijn vriend x., toen ik hem die bedenking maakte. Ik knikte toestemmend, maar zeide: »Vriend, een financier zal anders spreken, ten minste anders handelen!"

Wie of dan gelijk heeft, die financier of mijn vriend x.?

Een anonymus klaagt (*De Rang-examens*, *Amst.*, *Wed.* BOBLEFFS EN TEN HAVE, in kl. 8vo., 15 cents) over de wijze waarop de onderwijzers geëxamineerd worden, en huldigt ten dien opzigte het stelsel der Wet van 1806. Aan het bestaande gebrek wil hij te gemoet komen door de instelling eener commissie tot examinatie over het geheele land. Wij begrijpen die wijsheid niet regt. Als de commissiën die nu examineren, of de opzieners en inspecteurs niet goed examineren, dan is dit treurig, zeer treurig; maar eene afzonderlijke commissie daarmeê belast, zou het ook wel eens slecht kunnen doen. Zoo die fout bestaat, ligt ze niet in de wet, maar in het personeel.

Bij de vraag gerezen omtrent de Maatschappij van Weldadigheid, sprak de heer J. VAN KONIJNENBURG, CZ., een bevoegd spreker, een krachtig woord *Over den toestand van de vrije Koloniën en het Instituut te Wateren. Meppel*, H. TEN BRINK. 1859, in 8vo. *f* : - 60. Vele administrative en andere bijzonderheden zijn daarin vermeld. Het besluit dat de schrijver uit zijn vertoog trekt, is de wenschelijkheid van het bestaan

der kolonie. Wie in de gewigtige zaak belang stelt, zij de lectuur van dit boekje zeer aanbevolen.

Regtsgeding tegen den Heer D...., *Officier van Gezondheid, door den Krijgsraad van Noord-Holland wegens vergiftiging veroordeeld en in appel door het Hoog Militair Geregtshof vrijgesproken, medegedeeld door Mr.* E. VAN LIER, *Advokaat te Amsterdam. Amsterdam*, Gebrs. BINGER. 1859. *f* :-80. — Het regtsgeding van den heer D.... heeft opspraak genoeg gegeven. Velen zullen dus met genoegen eens willen lezen hoe de vork in den steel zit, en kunnen hier hunne nieuwsgierigheid bevredigd vinden. Of dit echter de uitgave regtvaardigt, weten wij niet. Uit een wetenschappelijk oogpunt is de quaestie of compliciteit aan zelfmoord strafbaar, ja denkbaar is, zeker niet zeer gewigtig. In spijt van de rede van den kundigen advocaat-fiscaal VERNEDE, hellen wij er toe over om de uitspraak van het Hof een *axioma* te noemen, terwijl het vonnis *a quo* naauwelijks gemotiveerd is. De heer VAN LIER wil de beschuldigde releveren door de uitgave der processtukken, maar ook dit motief is voor de critiek niet genoeg om onbelangrijke regtszaken te publiceren. De regtspleging voor het Militaire Hof in Utrecht is ongewoon, maar toch niet zoo vreemd of men kan in V. D. LINDEN's *Practijk* te regt komen, en ook daarom alleen was de uitgave niet te verdedigen. Andere gronden bestaan er volgens de voorrede niet, die tot het drukken aanspoorden. Wij gelooven dus dat de heer VAN LIER zich voortreffelijk van zijne taak als verdediger heeft gekweten, maar ook dat de uitgave daarvan een noodelooze arbeid was.

Het boekje maakt een vreemden indruk, als ge het van uw boekverkooper ontvangt. Ge krijgt het digtgeplakt ter inzage. Natuurlijk kunt ge het dan zoo veel ge wilt van buiten bekijken en betasten en daaruit besluiten of de inhoud u bevalt. Zijn zúlke speculatiën niet reeds voorlang bij den reëlen boekhandel afgeschaft? A.

Bloemen. Keur van Nederlandsche Poëzij. Bijeenverzameld door JOH^s. HILMAN. *Eerste verzameling. Derde druk. Amsterdam*, P. M. VAN DER MADE. 1859. Waartoe een bundel als de hier aangekondigde eigenlijk dient, en wat nuttigheid het heeft, om

aan het *legio* aantal *Bloemlezingen* uit onze vaderlandsche dichtbundels telkens nog weêr nieuwe toe te voegen, is eene vraag welker beslissing ons moeijelijk valt, en waarop H.H. uitgevers en verzamelaar gemakkelijker het antwoord zullen kunnen geven dan wij. De hier bijeenverzamelde dichtstukjes, op afschuwelijk graauw-grijs kaspapier gedrukt, munten in geen enkel opzigt uit boven die welke gewoonlijk in dergelijke verzamelingen voorkomen, — 't zijn meestal oude kennissen, met enkele nieuwe vermeerderd. *Fijne* bloemen telden wij er weinig onder. Maar zij zijn dan ook meest voor de *declamatie* bijeengezocht. Mogt de tweede ons beloofde bundel iets meer aangenaams en liefelijks hebben voor het oog, indien de kosten het toelaten, wij zouden er ons van harte in verblijden. Voorts — *Habeat sua fata libellus.* P. B.

De roof van den jongen Israëliet MORTARA, die ten vorigen jare zooveel gerucht maakte en stof leverde voor zoo oneindig vele dagblad-artikelen, heeft nu ook ten gevolge gehad, dat iemand hier te lande niet langer den lust kon weêrstaan om een gedicht te schrijven en zijn hart in rijm lucht te geven. Bij P. K. VAN BRAAT, te Dordrecht, is een boekje van de pers gekomen onder den titel: MORTARA. *Dichtregelen naar aanleiding van den Kinderroof gepleegd te Bologna.* Dit gedicht behoort tot de categorie der overstroomings- en andere rampenpoëzij: het had gerust ongedrukt kunnen blijven. Het is in de eerste plaats veel te gerekt, zoodat de schrijver onophoulijk in herhalingen vervalt: door achttien bladzijden heen, worden twee of drie gansch niet ongewone of treffende gedachten gedurig en gedurig op nieuw herhaald. MORTARA wordt beklaagd; hem wordt herinnerd — alsof hij 't niet wist — hoe de zaak zich eigenlijk heeft toegedragen; hij wordt vriendelijk verzocht om deze misdaad toch niet op rekening van het Evangelie te stellen; en de troost wordt hem aangeboden, dat hij zijn kind eenmaal, hetzij op aarde, hetzij in den hemel, zal weêrzien. Tusschen deze opwekkelijke toespraken wordt eene vrij langdradige *diatribe* tegen de Roomsche kerk ingevlochten; en een niet minder langdradig gejammer over een hypothetischen priester (de jonge MORTARA?), die vooral ook daarom beklaagd wordt, omdat hij niet trouwen

mag. Men ziet, het gedicht beteekent niet veel, en onderscheidt zich door niets van soortgelijk gerijmel, waarvan wij reeds veel te veel hebben. Wij hopen van harte, dat de Italiaansche en andere priesters zich voortaan tweemaal zullen bedenken, eer zij weder een kind stelen: al ware het slechts om ons, onschuldige Nederlanders, dergelijke gelegenheidsverzen te besparen.

The Historical Reader and Translator, by C. H. GUNN. Rotterdam, *Oldenzeel.* London, *G. C. Palmer.* 1859. Post 8vo. XII and 188 pagg. *f* 1-40. — Reeds sedert lang zijn onze taalonderwijzers er op bedacht geweest, om de leesstof die zij hunnen leerlingen voorleggen, van zoodanigen aard te doen zijn, dat deze, bij 't aanleeren der vreemde taal, te gelijk bekend worden gemaakt met eenig merkwaardig feit, hetzij dan op historisch of een ander wetenschappelijk gebied.

Met hetzelfde doel heeft de Heer GUNN zijn *Historical Reader and Translator* zamengesteld en daardoor het getal der reeds talrijke werkjes dezer soort met een zeer degelijk vermeerderd.

Onder de schrijvers uit wier werken wij hier belangrijke fragmenten vonden, noemen wij: KNIGHT, WATSON, SCOTT, MACAULAY, terwijl wij tevens eenige zeer wèlgeslaagde vertalingen van SISMONDI, MIGNET en THIERRY opmerkten. De keus der stukken, noodzakelijk de eenige verdienste van compilaties als deze, is die van iemand, bekend met den smaak en de behoeften der jeugd; we hebben verscheidene stukken, die we niet kenden, met belangstelling gelezen.

De uitvoering is zeer net en degelijk, en doet den boekhandel des Heeren OLDENZEEL eer aan. A. B. M.

De quaestie over de gunning van het bespelen van den stadsschouwburg is door de stemming van den E. A. Raad uitgemaakt; daarom bepalen wij ons tot de mededeeling, dat ons door de Redactie van dit tijdschrift twee brochures van L. H. BEERSTECHER zijn toegezonden, welke vóór de beslissing misschien niet zonder belang waren, maar thans geene verdere aankondiging noodig hebben.

BOEKBESCHOUWING.

De Eschatologie of leer der toekomende dingen, volgens de Schriften des Nieuwen Verbonds. Een geschied- en uitlegkundig onderzoek, door J. P. BRIËT. *Tweede Deel. Te Tiel, bij* H. C. A. Campagne. 1858. *In gr. 8vo. VIII en 477 bl. f* 4 - 50.

Met niet minder belangstelling dan wij hadden kennis gemaakt met het eerste deel, hebben wij dit tweede deel van BRIËT's onderzoek ter hand genomen, en wij staan gereed om een beknopt verslag van zijn inhoud te geven. Wij verzoeken onzen lezer, indien hij daartoe in staat is, het verslag van Deel I nog eens in te zien en zich dan gereed te maken om aan de hand van BRIËT het overige gedeelte des N. T.s te doorloopen en de eschatologische denkbeelden, die in de Schriften der Apostelen in rijken overvloed zijn te vinden, zooveel dat in één verslag als het onze mogelijk is, te beschouwen en te leeren waarderen. Het zijn de geschriften van PETRUS, JAKOBUS, JUDAS, het is de Hebraeërbrief, de apokalypse en de zoogenoemde tweede brief van PETRUS, maar het zijn bovenal de brieven van PAULUS en JOANNES, waarop ons oog wordt gevestigd; terwijl aan het slot van dit deel en van het geheele werk nog een overzigt over den geheelen arbeid is gevoegd, waardoor de resultaten van het onderzoek des geleerden Schrijvers als eene schilderij in eene lijst ons worden te aanschouwen gegeven.

Drie hoofdrigtingen merkt onze Schr. op, waarin de Christelijke eschatologie zich op N.-Testamentisch gebied heeft ontwikkeld. Vooreerst de Christelijke profetie der toekomende dingen, voorgedragen in eschatologischen vorm, en dat wel door die schrijvers, die bleven vasthouden aan hetgeen in JEZUS' onderwijs een aanknoopingspunt vond in hunne vroegere materiële, zinnelijke, Joodsche verwachtingen. Op een hooger standpunt staat PAULUS. Al is hij nog niet geheel en al vrij van die oude, Joodsche vormen, zijne eschatologie heeft een meer universalistisch, een meer geestelijk karakter. JOANNES staat op den hoogsten trap, aan de Joodsche vormen is hij

bijna geheel ontwassen, zijne eschatologie is niet verre van het zuiver pneumatisch, Christelijk standpunt. Op deze drieledige onderscheiding grondt zich de orde, waarin B. dit gedeelte van zijn onderzoek behandelt. Daar hij, in het eerste Deel, de voorstellingen der Evangelisten onderscheiden heeft van JEZUS' eschatologische verwachtingen, zoo kon hier eene afzonderlijke beschouwing van de eschatologische denkbeelden der Evangelisten achterwege blijven. Te regt vereenigt de Schr. hetgeen omtrent zijn onderwerp in de *Handelingen* voorkomt, met de beschouwing van de brieven der Apostelen. Naar zijne meening toch zijn de woorden der Apostelen in LUKAS' tweede boek, zoo al niet wat den vorm dan toch wat den inhoud betreft, naar waarheid weêrgegeven.

Wij hebben alzoo in de eerste plaats met de redevoeringen en schriften van PETRUS te doen. De Apostel der hoop verwacht, volgens de *Handelingen*, eene spoedige en zigtbare wederkomst van den Heer uit den hemel en stelt daarmede den aanvang der toekomende eeuw gelijk. Het toekomstige rijk van den Messias is bij hem dan ook uitwendig en aardsch. Als de burgers in dat rijk noemt hij in de eerste en voornaamste plaats de Joden, maar sluit dan verder ook de Heidenen niet buiten. De opstanding der dooden is bij hem een ligchamelijk wederkeeren tot het leven, waarop het oordeel van CHRISTUS, den regter over levenden en dooden, volgt. De eerste brief, waarschijnlijk uit het laatste tijdperk van zijn leven afkomstig, (c. 65—67) brengt ons iets verder. Opmerking verdienen daarin vooral de beide plaatsen (III: 18—20 en IV: 6) over de zoogenaamde nederdaling ter helle, en wij kunnen ons niet onthouden van over deze vreemde zaak het gevoelen van onzen Schr. hier mede te deelen. Hij beschouwt de Evangelieprediking aan de ongeloovigen in het doodenrijk, waarvan hier sprake is, als eene vrucht van het onder de Joden heerschende denkbeeld, dat de Godsmannen hun vroeger karakter ook na den dood behielden en daardoor onder gunstige omstandigheden, of onder bijzondere toelating van God, het werk konden voortzetten, dat zij onvoltooid hier op aarde hadden achtergelaten.

In de meeste opzigten is de verwachting van PETRUS in zijn eersten brief weinig verschillend van die der *Handelingen*. Bij eene naauwkeurige beschouwing evenwel valt het niet te ontkennen, dat hem eene meer geestelijke voorstelling eigen is

geworden. Het ligt in den aard van zijn schrijven, waarmeê hij de opbeuring en vertroosting der verdrukte en vervolgde Christenen bedoelt, dat hij met schitterende kleuren de toekomst, die aanstaande is, poogt af te schilderen. Wij kunnen onzen Schrijver niet volgen in zijne uitvoerige verklaring van de vele uitspraken, die hierop betrekking hebben. Het zij genoeg als zijne slotsom mede te deelen, dat PETRUS het heil van CHRISTUS voorstelt als de vervulling der O. Testamentische profetiën. De verdrukking, waaronder zijne lezers zuchten, is de voorbode dier vervulling: CHRISTUS komt weêr; het Godsrijk wordt gesticht; de hoop is veranderd in volkomen zaligheid. Het eeuwige leven, door de zonde onderdrukt, is met nieuwe kracht ontwaakt. Het oordeel, dat door CHRISTUS wordt gehouden, en dat den geloovigen heil en vrede schenkt, doet voor de ongeloovigen verderf en onheil aanbreken. Hierbij verdient opmerking, dat PETRUS, geheel in den geest van het O. T., onderscheid maakt tusschen zonden in onwetendheid gepleegd, waartoe zelfs de moord van den CHRISTUS behoort, en opzettelijke daden van ongehoorzaamheid, waarop het zwaarste oordeel rust. En dit oordeel, het is geenszins mechanisch, maar dynamisch, en heeft ten doel, om zoo mogelijk, nog velen, nog allen te behouden. Doch niet eer zou dit oordeel aanvangen, dan nadat het Evangelie in de geheele wereld gepredikt was; dit neemt echter niet weg, dat die gezegende toekomst toch als zeer aanstaande werd gedacht.

Op de vraag, of wij bij PETRUS de verwachting aantreffen eener wederherstelling aller dingen, meent B. evenmin bevestigend als ontkennend te kunnen antwoorden, hoewel de waarschijnlijkheid, ondanks de bedenkingen van Dr. DOEDES, in het oog van onzen S., ten voordeele dier verwachting pleit. De leer van onzen Apostel omtrent de nederdaling in het doodenrijk, staat hiermede in het naauwste verband.

Korter dan in het vermelden van PETRUS' denkbeelden kunnen wij zijn in het mededeelen der verwachtingen van JAKOBUS. Deze Apostel toch bekleedt eene zeer geringe plaats op het gebied der eschatologie. De praktijk is bij hem hoofdzaak. In bespiegelingen verdiept hij zich weinig. Werpt hij eene enkele maal den blik naar de toekomst, dan blijkt het dat hij de parousie als nabij beschouwt; van opstanding der dooden gewaagt hij niet, en het oordeel is bij hem alleen eene

wedervergelding, geene openbaring van de werking der Evangelie-prediking. Niet duidelijk blijkt het, hoe hij zich dat oordeel heeft voorgesteld; zijne denkbeelden daaromtrent zijn nog al zinnelijk. Kortom, JAKOBUS verheft zich boven het Joodsche standpunt niet; hij vermogt niet door te dringen tot den geest van JEZUS' onderwijs aangaande de dingen der toekomst.

Nog lager dan JAKOBUS staat JUDAS in zijne eschatologische verwachtingen. Zijn korte brief doet ons zien, hoe weinig *hij* vooral met het oog des geestes door de schaal tot de kern wist door te dringen, hoe zeer hij aan den uiterlijken, zinnelijken vorm bleef gehecht.

Vatten wij de denkbeelden, die in den Hebraeërbrief voorkomen, in korte trekken zamen, dan leert ons de onbekende schrijver, die in »het laatst dezer dagen" blijkt geleefd te hebben, dat de komst van CHRISTUS welhaast aanstaande is, en dat die wederkomst eene zigtbare wezen zal; het heil dat de Heer aan de zijnen aanbrengt, komt bij hem voor onder het liefelijk beeld eener sabbathsrust, die aan de vromen op de gelouterde aarde ten deel zal vallen; na de opstanding der dooden heeft het oordeel plaats, niet door CHRISTUS, maar door God. Eene wederherstelling aller dingen schijnt niet door hem als eene onmogelijkheid te zijn verworpen.

Nog blijven in dit eerste der genoemde drie tijdperken de Openbaring van JOANNES en de 2de brief van PETRUS over. De slotsom van B.'s onderzoek omtrent den schrijver van de Apokalypse is, wat den vorm zijner eschatologische verwachtingen betreft, deze. De verschijning van den CHRISTUS is eene zigtbare, ligchamelijke, spoedig aanstaande wederkomst uit den hemel; nog in des Schrijvers leeftijd is zij te verwachten; door vreeselijke strafgerigten Gods op het gebied der physische en menschenwereld wordt zij voorbereid en aangekondigd; door het optreden van den Antichrist wordt zij onmiddellijk voorafgegaan; aan de openbaring zijner zegepraal over elken tegenstand is zij kenbaar. Dan vergaat de wereld, de laatste dag der tegenwoordige eeuw is daar; geene voortdurend geestelijke werkzaamheid van den verhoogden Heer is de parousie hier, maar eene in letterlijken zin historisch-zigtbare, mechanisch ingrijpende in de lotgevallen der volken. — En wilt gij nu ook hooren, wat onze S. opgeeft als den wezenlijken inhoud

van het laatste Bijbelboek, als den zin der raadselachtige beelden en gelijkenissen, die het bevat? »Hoe veeg en ten bloede toe, dus luiden zijne woorden, ook de kampstrijd wezen mag tusschen het rijk des lichts en der duisternis, en hoe hagchelijk die kansen mogen zijn, al die kansen zijn door God berekend; het rijk van CHRISTUS ontwikkelt zich en breidt zich uit te midden van dien strijd en overwint ten slotte ook den felsten tegenstand. Aan het einde breekt de heileeuw aan, die het doel is van alle Gods leidingen met het menschdom, komt de verwezenlijking van het plan des Eeuwigen met de schepping der menschen tot stand: de herstelling van de ware godsdienst, de zalige openbaring van zijne genade door de verlossing, die in CHRISTUS is, de volkomen vereeniging van hemel en aarde tot één huisgezin, waar alle kinderen Gods van zonde, lijden en dood verlost, eeuwig zullen leven."

De tweede brief van PETRUS, die ook door BRIËT voor onecht wordt erkend, sluit de eerste reeks van geschriften. In het algemeen komen zijne denkbeelden met die der schrijvers van dit tijdperk overeen. Alleen hierin blijkt hij van hen te verschillen, dat de komst van CHRISTUS door hem niet als zeer nabij wordt beschouwd, maar in een ver verwijderd tijdperk gesteld. Merkwaardig is bij hem de verwachting, dat hemel en aarde zullen vergaan door middel van vuur, waardoor de goddeloozen worden uitgeroeid en waaruit eene nieuwe orde van zaken te voorschijn komt.

Het tweede tijdperk behelst de eschatologie van den Apostel PAULUS; hij vertegenwoordigt die rigting, die zich wel boven vele Joodsche vormen wist te verheffen, maar toch niet van alle Joodsche denkbeelden en verwachtingen vrij was. Onze Schr. meent, dat men van de ontwikkeling van PAULUS wel eens wat hoog heeft opgegeven. De tijd tusschen het schrijven van zijn eersten en zijn laatsten brief strekt zich over niet meer dan een twaalftal jaren uit, zoodat een zoo groote ommekeer in zijne denkbeelden als velen zich voorstellen, volgens B., psychologisch naauwelijks denkbaar is. Zijne vroegere begrippen legde hij niet geheel en al af, maar zij werden verhelderd en uitgebreid, zij werden gezuiverd van die vormen, welke allengs met den inhoud bleken in strijd te zijn. Na het jaar 55, d. i. na het schrijven der beide brieven aan de Thessalonicensen, hebben zijne verwachtingen, wat haar wezen

betreft, geene noemenswaardige wijziging ondergaan. Alleen omtrent den *tijd* der parousie van den Heer, is hij later minder vast van overtuiging. Gelijkmatig was de ontwikkeling zijns geestes, maar hij bleef daarbij een kind van zijn volk en zijn tijd, zoodat ook zijne verwachtingen den stempel dragen van de wereldbeschouwing dier dagen. Hierin verschilt hij van de andere Apostelen (JOANNES in zijne brieven uitgezonderd) dat zijne opvatting van *diezelfde* verwachtingen, die wij bij hen ontmoeten, veel zuiverder en dieper is.

De bijzondere beschouwing der Paulinische brieven wordt door B. in de vijf volgende deelen gesplitst. Eerst spreekt hij over de parousie en het einde der tegenwoordige eeuw, dan over de opstanding der dooden, dan over het oordeel dat CHRISTUS bij zijne wederkomst houdt, dan over het koninkrijk Gods, en eindelijk over de toekomende eeuw of de herstelling aller dingen. Met groote naauwkeurigheid, dikwijls wat al te wijdloopig (het is eene aanmerking, die op het geheele werk betrekking heeft), gaat onze S. de denkbeelden van den Apostel na, bestrijdt met veel bezadigdheid de meeningen, die met zijne opvatting in tegenspraak zijn, en bindt dan aan het slot van elke beschouwing de afzonderlijke halmen tot welvoorziene schoven te zamen, waardoor hij de lezing van zijn werk, die over het algemeen nog al inspanning kost, veelzins veraangenaamt en verligt.

Omtrent het eerstgenoemde punt is zijn resultaat het volgende. PAULUS noemt de dagen, die hij beleeft, de laatste der tegenwoordige eeuw. Spoedig breekt haar laatste dag, de dag des Heeren, aan. Dan komt de Heer zigtbaar en ligchamelijk, in al den luister zijner heerlijkheid, weder op aarde. Dan staan de gestorven geloovigen op, de levenden worden veranderd naar het ligchaam, het oordeel wordt voltrokken, de heerschappij van den CHRISTUS wordt voltooid. De voorteekenen der parousie zijn bij PAULUS dezelfden als bij de synoptici en de overige schrijvers, die op Joodsch-Christelijk standpunt staan. Onverwacht komt de Heer, eerst meende de Apostel bij zijn eigen leven, later sprak hij alleen van het toen levende geslacht. — Wat de opstanding der dooden betreft, deze verwachtte PAULUS niet *terstond* na hun dood, (hij weêrlegt het gevoelen van hen, die vooral over dit punt anders dachten); met uitzondering van allen, die volgens

2 *Kor.* I: 5 en IV: 10 het lijden en de dooding van den Heer JEZUS in het ligchaam hebben gedragen, met andere woorden, die, even als hij, verdrukking en die een geweldigen dood hebben ondergaan ter wille van het Evangelie. Deze verbeiden den dag des Heeren niet in het doodenrijk, maar in den hemel. De eigenlijke opstanding heeft op twee tijdstippen plaats, eerst bij de parousie van CHRISTUS, dan als CHRISTUS het koninkrijk overgeeft aan God, volgens 1 *Kor.* XV: 23—26, 55. Door eerstgenoemde onderscheiding tusschen de Christenen, die niet en die wel met den Heer geleden hebben en gestorven zijn, ontkomt B. het bezwaar, dat er blijkbaar strijd is in de voorstelling van PAULUS omtrent den tijd, wanneer de geloovigen wederkeeren tot het leven.

Aangaande het oordeel geeft B. als PAULUS' meening op: eene beslissende scheiding tusschen boozen en goeden, ten gevolge der openbaring van CHRISTUS' heerlijkheid. Daardoor worden allen tot de bewustheid gebragt van hun zedelijken toestand; dàt is hunne vrijspraak of veroordeeling. Eenmaal wordt echter de staat des doods, waarin de goddeloozen ten gevolge van hun ongeloof verkeeren, geheel opgeheven en CHRISTUS heerscht over allen. — Hiermede stemt overeen, wat P. leert omtrent het koninkrijk Gods. De Schr. waarschuwt ons, dat wij aan dien Apostel onze tegenwoordige beschouwing van dat rijk niet moeten toedichten, daar zijne voorstelling omtrent dit punt in menig opzigt tot die der Synoptici nadert. Hetzelfde, wat in het eerste deel omtrent het koninkrijk der hemelen geschreven werd, is dus ook hier van toepassing. Maar de vergeestelijking der Joodschgezinde verwachtingen treedt in de brieven van PAULUS nog veel duidelijker aan het licht. Het koninkrijk Gods is bij hem eene nieuwe orde van zaken, gegrond op zedelijke wedergeboorte, en voor alle volken en menschen bestemd; het is een heilstaat, waarin de geloovigen staan in gemeenschap met God, waarin het geestelijke leven heerschappij voert; in geen uitwendige vormen is het te zoeken, want het bestaat in kracht, in geregtigheid, in vrede, in blijdschap, kortom in het bezit van geestelijke goederen. Toch zijn er, ook bij PAULUS, ondanks zijne geestelijke opvatting van het koningrijk Gods, nog Joodsche denkbeelden overig. Hiertoe brengt onze Schr. *Filipp.* III: 20, waarin hij meent te bespeuren de gedachte aan

eene uitwendig zigtbare verordening, die in het Godsrijk door P. wordt verwacht, en eenmaal op aarde zal worden verwezenlijkt. Het Godsrijk moet verder wel onderscheiden worden van hetgeen elders genoemd wordt: het rijk van CHRISTUS; beiden staan tot elkander in dezelfde verhouding als doel en middel. Het koninkrijk Gods, door de CHRISTUS-regering voorbereid, is de voltooijing van het plan der liefde Gods. Niet enkel de geestelijke maar ook de stoffelijke wereld moet vernieuwd en gereinigd worden; zij gaat een toestand van onverderfelijkheid te gemoet, maar niet zooals in 2 *Petri* door middel van vuur; deze zinnelijke voorstelling is PAULUS te boven. De wijze waarop het geschieden zal, laat hij in 't midden, maar toch schijnt als zijne meening te mogen worden vastgesteld, dat de natuur door inwendige kracht eenmaal zal komen tot een staat, waardoor zij in overeenstemming is met het geheiligde menschdom. Die toekomst wordt door den Apostel des geloofs met de schoonste trekken afgeteekend. Zijne hoop is gerigt op den zaligen tijd, waarin geen enkele wanklank meer heerscht in de wereld der geesten, wanneer de gansche schepping als een harmonisch geheel zich buigen zal voor den Vader, en God alles in allen zal wezen.

Ten slotte blijft ons nog over, de eschatologie van den Apostel JOANNES in zijne brieven en zijn Evangelie. Het is de meest geestelijke rigting der Christelijke profetie, het hoogste standpunt, waarop de eerste belijders van JEZUS zich met hunne verwachtingen van de toekomst hebben bewogen. Wordt als bron der eschatologie van JOANNES ook zijn Evangelie gebezigd, dit geschiedt met volle regt, want geen Evangelie is zoo subjectief als het zijne. Het staat hooger, wat de ontwikkeling des Schrijvers betreft, dan zijne brieven en vooral dan de Apokalypse. Zijne eschatologie kenmerkt zich op dien hoogsten trap van helderheid, waartoe de N.-Testamentische schrijvers zijn opgeklommen, door volkomen terzijdestelling van Joodsche en Joodsch-Christelijke denkvormen. Het is onzen Schrijver hier niet te doen om eene breedvoerige beschouwing der eschatologie van JOANNES te leveren, dan had hij veel moeten herhalen, wat reeds in het eerste deel door hem werd behandeld. Hij wil hier vooral het oog vestigen op de ontwikkeling der denkbeelden van den Apostel in zijne onderscheiden schriften. Daartoe spreekt hij eerst over *het*

komen van den CHRISTUS, en ontwikkelt bij die gelegenheid de begrippen over »de wereld, de toekomende eeuw, de laatste ure." Waren in zijn eersten brief deze denkbeelden nog meer of min zinnelijk gekleurd, anders is het in zijn Evangelie. Hier wordt niet aan eene zigtbare wederkomst van den Heer gedacht; zijn *komen* is een komen in de geloovigen, eene geestelijke gemeenschap tusschen hen en den Verlosser, waardoor al wat in hem is hun eigendom wordt. Dat komen is niet tot zijne bijzondere leerlingen beperkt, maar strekt zich uit tot allen, die hem toebehooren; alleen de ongeloovige wereld *kan* hem niet ontvangen. JOANNES is de eerste en eenige der N.-Testamentische schrijvers, die zich overtuigd houdt, dat hij niet enkel de laatste dagen, maar ook den laatsten dag of de laatste ure der tegenwoordige eeuw beleeft. De mededeeling van den geest der waarheid is daarvan het teeken. Het komen en werken van dien geest is het komen en werken van den Heer. Al wat ligchamelijk en zinnelijk aan den CHRISTUS was gaat verloren, alleen de geest van CHRISTUS blijft tot in eeuwigheid.

Het spreekt van zelf, dat deze denkbeelden van grooten invloed waren op zijne voorstelling van het koninkrijk van God of van CHRISTUS. De uitdrukking zelve komt in zijn Evangelie en in zijne brieven slechts tweemalen voor, maar de zaak, die daarmede wordt bedoeld, vinden wij op elke bladzijde. Zij wordt voorgesteld als de heerschappij van den geest der waarheid, der liefde en der heiligheid, die uitgaat van den Vader en in CHRISTUS wonende, door hem wordt meêgedeeld aan alle geloovigen. Aan eene zigtbare kerk, eene kerkelijke vereeniging kon dus JOANNES niet denken. Boven alle uitwendige vormen was hij verheven, en erkende alleen een geestelijken band, die JEZUS' belijders omsluit. De opwekking der dooden is dan ook bij hem geheel en al van geestelijken aard. De dood is het volkomen gemis van het ware, goddelijke, onvergankelijke leven; het doel van CHRISTUS' komst in de wereld was, den mensch uit die zedelijke ellende te verlossen en het ware leven in hem te doen ontwaken. Deze opwekking geschiedt door middel van het geloof, dat het geestelijke leven, oorspronkelijk in CHRISTUS wonende, overbrengt in zijne belijders. Door het geloof ontstaat levensgemeenschap met den Zoon van God en met den Vader zelf.

Het leven, hierdoor in den geloovige gewekt, is *eeuwig* leven; het vergaat niet met den dood des ligchaams, maar duurt voort aan de overzijde van het graf. Het bezit van dat eeuwige leven hier op aarde is de grond der hoop op zalige onsterfelijkheid. Zoo is het tegenwoordige en toekomende naauw verbonden; er is geene scheiding tusschen aarde en hemel, tusschen tijd en eeuwigheid. Dit geldt ook van de denkbeelden, die wij bij JOANNES omtrent het oordeel ontmoeten. Het is eene scheiding, die hier reeds begint en in de toekomst wordt voortgezet; zij wordt gewerkt door de verschijning van den CHRISTUS, tot wien de een zich voelt aangetrokken, van wien de ander zich voelt afgestooten. Niet eeuwig zal echter die scheiding duren; eenmaal zegeviert de ware godsdienst op aarde, en wordt de menschheid in hare ware betrekking tot God hersteld.

Aan het einde van zijn historisch-kritisch onderzoek gekomen, werpt de Schr. met zijne lezers nog een blik terug op den weg die achter hen ligt, en deelt in het kort de slotsom mede, waartoe hij is gekomen. Gaarne erkennen wij met hem, dat niemand, na de lezing van zijn belangrijk werk, meer klagen kan, dat de Eschatologie des Bijbels een doolhof is, waarin geen weg is te vinden, eene vereeniging van de vreemdsoortigste begrippen en meest uiteenloopende verwachtingen, waarin geen organisch verband kan worden gebragt. Met hem zagen wij, dat de grond-idée der eschatologische verwachtingen, zoowel in het N. als in het O. V., de komst en verwezenlijking is van het koninkrijk Gods op aarde, de wedergeboorte der menschheid, hare herstelling in de ware betrekking tot den Schepper.

Dit gronddenkbeeld was bij JEZUS' eerste belijders in den beginne vermengd met de eschatologische begrippen, waarin zij waren opgegroeid. Aanvankelijk dachten zij zich het koninkrijk Gods aardsch en zigtbaar, de komst van CHRISTUS als eene ligchamelijke wederkomst in zigtbare heerlijkheid, des te meer nabij, hoe meer de tijdsomstandigheden het schenen te vorderen. Allengs ging echter het oog huns geestes open voor eene zuiverder opvatting van den aard van Gods koninkrijk. Hun gezigtskring breidde zich uit, en de enge vormen, waarin hunne verwachtingen waren gehuld, vielen weg. PAULUS vooral bragt veel bij tot verheldering dier eschatologische begrippen,

en gelukte het hem niet volkomen, zich tot een zuiver geestelijk standpunt te verheffen, de profetie van JOANNES beweegt zich in den hoogsten kring en stelt de leer der toekomende dingen eerst in het regte licht. Die zuivere voorstelling van JOANNES, zegt onze Schr., is evenwel niet door de Christelijke kerk tot haar eigendom gemaakt. Zij was daarvoor te hoog. Tot op dezen tijd heeft men zich vastgehouden aan de meer zinnelijke voorstellingen, in de schriften van PAULUS en PETRUS bewaard. Het is eene dringende behoefte van onze dagen, dat de Christenheid zich verheffe tot de zuivere verwachting van den Apostel der liefde. De grootste hinderpaal, die hieraan in den weg staat, is de verkeerde opvatting van den aard der H. Schrift. Wie niet kan of wil erkennen, dat de schrijvers der verschillende Bijbelboeken op een verschillend standpunt van ontwikkeling stonden, en dat dus de een nader was bij een helder inzigt in de waarheid dan de ander, — nooit kan hij toestemmen, dat de eschatologische verwachtingen der meesten niet alleen in zinnelijk-Joodsche vormen zijn gehuld, maar ook met zinnelijk-Joodsche bestanddeelen zijn vermengd. De *over-schatting* van den Bijbel is eene kwaal ook nog van onzen tijd, maar eene kwaal, waarvan de genezing toch hoe langer hoe meer vorderingen maakt. Wij hopen, dat ons verslag van den hoofdinhoud dezer »Eschatologie" velen zal hebben opgewekt om met dit grondig en belangrijk werk zelf kennis te maken. Het is op zelfstandig en degelijk onderzoek gebouwd; voor den wetenschappelijken lezer heeft het een gebrek, namelijk te groote uitvoerigheid, die soms zelfs tot wijdloopigheid overslaat; maar daardoor heeft het van de andere zijde dit voordeel verkregen, dat wij het nu ook kunnen aanbevelen aan allen, die eene heldere kennis begeeren van het oorspronkelijk Christendom, zooals het in ons N. T. is bewaard gebleven. Al zijn zij geene godgeleerden van beroep, met vrucht en ingenomenheid zullen zij dit boek lezen; de voorbeelden daarvan hebben wij reeds ontmoet. Ieder waarachtig Christen is een profeet, heeft behoefte om zijn blik uit te strekken naar de toekomst en op die toekomst zijne hope te bouwen. Zoo is dan ook de volmaking onzer eschatologische denkbeelden een deel onzer Christelijke ontwikkeling, en mag het niemand onverschillig zijn, wat daarover gedacht en geschreven wordt. Zoolang wij nog niet tot de

hoogte van een JOANNES zijn opgeklommen, moeten wij vooral bij dien Apostel ter schole gaan, en door hem ons laten wijzen op de voltooijing van het heerlijk plan van God, dat hij in CHRISTUS wil verwezenlijken. Moge ook het werk van B. een krachtig middel worden bevonden, om de Christenheid nader te brengen tot de toekomst, die zij tegengaat.

—R—

De Biddende JEZUS. *Beschouwing van den Zoon in zijne gemeenschapsoefening met den Vader, door Dr.* J. C. ZAALBERG, PZ. *'s Hage*, M. J. Visser. *In gr. 8vo. IV en 432 bl. f* 3-25.

Wekstemmen ten Leven naar de zedelijke behoeften van onzen tijd. Leerredenen door J. C. ZAALBERG, PZ. *I, II, III en V. 's Gravenhage*, M. J. Visser. *Iedere Leerrede à f* :-25.

Van »De Biddende JEZUS" is in dit Tijdschrift nog niet gesproken, omdat de medearbeider aan wien het ter beoordeeling is toegezonden, zich te innig over de verschijning dezer pennevrucht van een man als ZAALBERG bedroefde, om met het spreken er over haastig te zijn.

ZAALBERG, de man van zoo degelijke bekwaamheden, de zoo beminde prediker, de zoo moedige strijder, de zoo levendig en boeijend schrijvende auteur, was in ons oog gevallen, gezonken beneden het middelmatige. Hij was gevallen en 't is hem openlijk en duidelijk en onwederlegbaar gezegd. Want moge men ook tegen de wèlbekende recensie van CD. BUSKEN HUËT vele gegronde aanmerkingen hebben, moge men te regt beweren, dat, om het boek als stichtelijke lectuur te beoordeelen, de beoordeelaar zich op het theologische standpunt des schrijvers had moeten plaatsen; niemand zal ontkennen, dat met juistheid en zonder verschooning is aangetoond, hoe Z. ten eenenmale gefaald heeft in zijne behandeling van den »biddenden JEZUS", hoe zijn boek overvloeit van wansmakelijkheden en bombasterij.

Neen, Ref. ontkent niet, dat ook dit mislukte werk sporen draagt van eene zeldzame bekwaamheid en vlugheid, maar de gebreken van Z. komen er op het allerkrachtigst in uit, die gebreken zijn er allerhinderlijkst.

Wij begrijpen zeer wel, hoe dat gekomen is. Een bombastlievend publiek heeft den man door goedkeuring en toejuiching bedorven, en hij heeft gemeend alles en alles te kunnen. Maar misschien zou NAPOLEON I nog beter schaapherder in Drenthe geweest zijn, dan ZAALBERG, de strijder tegen Rome, auteur is van den biddenden JEZUS. Zoo bij eenig onderwerp, bij dit had hij zijne vlugt behooren te matigen. Maar integendeel: hij is woester en onbesuisder dan ooit geworden, en het gevolg daarvan is het litterarische wangedrocht, waarover wij niet één woord meer willen spreken, terwijl wij verklaren er ons over te schamen, dat, zooals wij ergens lazen, een tweede druk er van noodig is.

Voor ons echter heeft de Heer ZAALBERG zich eenigzins in zijne eer hersteld door de »Wekstemmen ten Leven", van welke wij er vier ontvangen hebben, terwijl er één (N°. IV) achtergebleven is (*). Deze »Wekstemmen" zijn of heeten preken naar de gelegenheid des tijds, wat wij van N°. III, *De Koning aan 't Kruis*, over *Joh.* XIX: 19—22, niet begrijpen. Deze preek beviel ons verreweg het minst. 't Is zeker niet gemakkelijk om over het opschrift boven het kruis eene goede lijdenspreek te maken, maar deze behandelt het gezegde onderwerp zeker niet, met haar titel *De Koning aan 't Kruis* en hare rammelende en ratelende verdeeling, die eer aan een nog piquanter thema: *het kruis*, doet denken. Het is, met dat *opschrift* versierd (z. voegt de woorden er bij, maar de uitwerking bewijst niet, dat dit noodig was), *eene schandzuil voor Israël; eene eerzuil voor* JEZUS; *eene zegezuil voor het Godsrijk* en *eene gedenkzuil voor den Christen*. Men bemerkt het reeds: 't is nog dezelfde z., die zoo jammerlijk snoevend over den *biddenden* JEZUS kon schrijven; maar zijn gebrek hindert hier minder dan bij dat uiterst teedere en innige onderwerp. Het ergernis nemen daaraan wijkt, wat het *ensemble* betreft, bijna geheel, waar z. onderwerpen behandelt, die voor zijne manier juist berekend zijn, waar hij met moed en zonder menschenvrees toont tegen nog iets anders te strijden dan tegen de dwalingen

(*) Van het *Bijbelsch Dagschrift*, bij denzelfden uitgever het licht ziende, ontving Ref. na eene maand of vier vergeefs wachten, weder eens ééne aflevering. Hij rekent aan zijne verpligting voldaan te hebben door te melden, dat het geregeld voortgaat, en op hetzelfde spoor dat hij bij zijne korte aankondiging ten vorigen jare den lezer deed kennen.

der Roomsche hiërarchie. Wie kan zonder in zijn geweten gegrepen te worden en zonder erkenning van de groote talenten des auteurs, preken lezen als die over *Exod.* xx: 5[b], *De zonden der vaderen bezocht aan de kinderen;* die over *Marc.* VIII: 15[a], *Het Phariseïsme in Israël en in de Christenwereld;* en ook, ja met nog meer homiletisch genot, die over *Matth.* XXIV: 3—14, *Oorlogen en geruchten van oorlogen.* Zoo kan men niet preken zonder de Schrift, naar letter en geest, te verstaan, zonder t'huis te zijn in de wereld der menschen en in het menschelijke hart. Maar waartoe *altijd* die hooge, forsche toon, die opeenstapeling van de schitterendste epitheta, dat kletteren en razen en bliksemen en donderen? waartoe dat dol geworden proza, nu en dan afgewisseld met stuitende platheden? Hoort maar en oordeelt of wij te veel zeggen!

Exod. xx: 5[b] is voorgelezen. »Welk een geducht en ontroerend woord! Het schittert als een bliksemstraal uit de wolken van Sinaï. Het dreunt als een donderslag in 't gebergte der woestijn. Het dringt als een Goddelijk (l. goddelijk) wee! tot de gezanten in Israël door." Bom!!! — »... al hopen ook wij, gezanten des kruises, die duizendvoudige barmhartigheid Gods, zoo lang wij ademen kunnen (ademen! kunnen!!! 't kon best met *leven* af; wij zijn pas in de inleiding; hoe zal dat klimmen?), te prijzen, zoo blijve het toch verre van u en mij, om harentwil het »driemaal Heilig" uit ons geheugen te bannen." — »Zou God het dan wel zoo erg gemeend hebben?" plat! plat!! — De Hemelvader vergeleken met »aardsche vaders, die tegen hunne kinderen kunnen opstuiven in drift en bulderen in den toorn (waarom *den* toorn?)" onwaardig! — »Met vlammend schrift staat het boven de poorten van het koningrijk der hemelen. En och! dat het ook met onuitwischbare letteren in onze handpalmen gegraveerd... stond." Vurig uitgedrukt! — »Alle geslachten smelten zamen." Volgens welken scheikundigen regel? — »B.B. en Z.Z., veroordeelt gij dat miskennen der kinderen om 't geen hunne ouders misdeden? Reikt, reikt ons dan de hand en weest ons gegroet in de menschheid." Aandoenlijke ontmoeting! — »Zal Hij [God] iedere seconde inspringen, enz." Onwaardig uitgedrukt.

Ziet daar eenige proeven uit de eerste leerrede, die nog lang niet het allermeest aan het aangewezen gebrek lijdt. 't Is

jammer dat zooveel degelijke zaken in zulk een ellendigen vorm gegoten zijn! Gij leest b. v. met groote aandacht en u verheugende over de levendige voorstelling van den auteur die preek over het Phariseïsme; maar gij valt op eens uit uwen hemel der verrukking bij het vernemen der vraag: »Kan ik het helpen, T., dat onze Afgescheidene Broeders geen Hebreeuwsch verstaan en daardoor dien ongelukkigen naam gekozen hebben?" Dat getuigt niet van gemis aan fijnen smaak, maar dat is volkomen smakeloosheid. Zal het met Dr. Z. nog eens beter worden? Wij wanhopen er aan, omdat hij gevierd wordt.

Oratio de Critica studiose a Theologis exercenda, quam habuit JACOBUS ISAACUS DOEDES, Theologiae Doctor, a. d. XXII Junii, A. MDCCCLIX, quum in Academia Rheno-Trajectina Theologiae professionem ordinariam solenni ritu auspicaretur. Trajecti ad Rhenum, apud *Kemink et Filium*, Typogr. 1859. 34 pagg. *f* :-40.

Toen de groote HERINGA ten jare 1790 eene verhandeling schreef *over 't gebruik en misbruik der Kritiek*, koos hij zich tot zinspreuk: *Nec temere nec timide*. Toch zullen er wel onder zijne tijdgenooten geweest zijn, die hem van *temeriteit* beschuldigden; en wij, daarentegen, kinderen eener volgende eeuw, zullen, D. niet uitgezonderd, bij 's mans critische resultaten al vrij dikwijls aan *timiditeit* denken. Zóó veranderen de tijden, en de menschen met hen!

Wil men doelwit en slotsom van D.'s intreê-oratie in 't kort opgeven, dan behoeft men hem eenvoudig H. te laten nazeggen: *Criticen exercendam esse nec temere nec timide*. De waarheid dier stelling op zichzelve lijdt geene bedenking; maar de toepassing? Zou dááromtrent óns nageslacht misschien over D. oordeelen, gelijk wij over H.? 't Is maar eene vraag.

De hedendaagsche stand der Bijbelcritiek is ongeveer deze: Ter zake van strenge *Tekstcritiek* heet niemand meer een ongeloovige. Zonder verketterd te worden, hebben TISCHENDORF in zijne Grieksche, VISSERING in zijne Nederduitsche uitgave des N. T. aan den *textus receptus* voor goed zijn afscheid gegeven. — Iets meer tegenstand ondervindt nog de *Critiek der*

Boeken: toch kan men, reeds zonder den blaam des ongeloofs op zich te laden, o. a. den niet-apostolischen oorsprong van 't MATTHEUS-Evangelie of van den 2den Brief van PETRUS, en den niet-Paulinischen van den Brief aan de Hebreeën beweren; ja, achter eene orthodoxe dissertatie lazen we onlangs de thesis: *Capita XL—LXVI Jesajae vaticiniorum huic scriptori sunt abjudicanda*, in der tijd door den liberalen H. wel uitdrukkelijk onder 't misbruik der critiek gerangschikt. — Maar nu de derde soort, de eigenlijk gezegde *Historische Critiek*, de critiek der feiten! Ziedaar wat ook thans nog — H. neemt het als geloovig theoloog niet eens in aanmerking — voor velen een steen des aanstoots en der ergernis blijft, een kenmerk bij wie er zich op toeleggen van gevaarlijk ongeloof! Wel wil men u tegenwoordig toegeven, dat het met de waarheid der — overigens inderdaad geleerde en kunstige — Harmonistiek luttel beter gesteld zij dan met die der oude — niet min geleerde en kunstige — Astrologie, en dat is reeds veel gewonnen; maar om nu daaruit de legitime consequentie op te maken, dat, zoo een der Evangelisten dáár waar zij van elkaâr verschillen, gedwaald hebben *moet*, zij dan ook dáár, waar zij met elkaâr overeenstemmen, of waar de zaak slechts door één hunner verhaald wordt, gedwaald hebben *kunnen*, zóó ver durft men zich niet te wagen.

D. heeft de regten ook der historische critiek in 't algemeen volmondig erkend. Wij danken hem daarvoor. Maar of hij, om haar binnen de betamelijke perken te houden, den regten teugel heeft gevonden in EBRARD's opmerking, dat het Woord Gods boven alle critiek verheven is, betwijfelen wij zeer, daar het dan toch, volgens zijne eigene concessie, eerst door die critiek moet worden uitgemaakt, wat al of niet tot het Woord Gods behoort. Vrij wat meer doet het af, en van heeler harte kunnen we applaudisseren, wanneer D. van den criticus eischt, dat hij niet *enkel* de afzonderlijke deelen, maar evenzeer 't gehéél zijner stof in 't oog houde — »historia quoque suam habet orationem contextam" —, en dat hij hem alzoo, indien hij aan JEZUS al 't buitengewone en éénige, wat de Evangelisten van Hem verhalen, o. a. ook de opstanding, ontneemt, op 't voetspoor van ULLMANN en DE PRESSENSÉ de vraag voorlegt, hoe de grondvesting der wereldherscheppende Christelijke Kerk, hoe de vurige geloofsprediking van een man

als PAULUS, zich zonder dit alles bevredigend laat verklaren? — Vervalt overigens die criticus tot zoo'n dolle arrogantie, dat hij, als BUSKEN HUËT, een ieder, die 't niet op álle punten met hem ééns is, de keus laat om een wellusteling, scepticus, dweeper, of wel een krankzinnige te worden, dan is hij naauwelijks zooveel ironische regels waard, als D. aan de bewuste gasconnade besteedt.

Te zeggen, dat de nieuwe Hoogleeraar ons hier veel nieuws aanbiedt, zou der waarheid te kort gedaan zijn; ook blijkt uit hetgeen wij aanvoerden reeds het tegendeel. Zoo oordeelkundig echter met het oog op de theologische levensquaestiën van den dag het onderwerp gekozen is, zoo oordeelkundig is ook wat er over voorhanden was verwerkt. Verheffing van stijl liet dat onderwerp weinig toe, en is aan D. ook minder eigen; maar de dictie is toch vloeijend en helder, de gang (*Critices materia*, *munus*, *jus*, *norma*, *methodus*) logisch ordelijk, het Latijn zuiver.

En zoo roepen we hem in de met deze Oratie aanvaarde betrekking een welgemeend *Omnia fausta!* toe. Waar actie is, moet ook reactie zijn, opdat de actie niet, door niemand gewaarschuwd, aan 't hollen sla. Was het dies wenschelijk te achten, dat ook de wèl te verstaan *wetenschappelijk*-orthodoxe rigting aan onze Hoogescholen vertegenwoordigd wierde, waardiger representant kon men zeker niet voor haar vinden dan Dr. D., dóór en dóór een man der wetenschap. Wij gelooven hem op zijn woord, wanneer we hem hooren betuigen: „Munus, quod hodie auspicor, totum me habere ac tenere vobis persuasum sit." Moge van zijne komst eene nieuwe *aera* voor de Utrechtsche Hoogeschool, zoo in de critische als in menige andere theologische studiën, gedagteekend worden! Q. B. V. D. O. M. V. P.

Hoe men niet moet preken, door NAPOLEON ROUSSEL. *Uit het Fransch vertaald. Dordrecht*, P. K. Braat. 1859. *In post* 8*vo. IV en* 92 *bl. f* : - 60.

Het oordeel van Ref. over dit boekje komt geheel overeen met dat, hetwelk Dr. J. J. VAN OOSTERZEE er over heeft uitgesproken in zijn stuk: „Een blik op theorie en praktijk der Evangelie-prediking in het hedendaagsche Duitschland" (*Nieuwe*

Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, 1858, II, 2, bl. 297). Dáar leest gij de volgende woorden: »Wanneer NAPOLEON ROUSSEL een Duitscher geweest was, en zijn gulden boekske: »Comment il ne faut pas prêcher" ten behoeve onzer Germaansche stamverwanten geschreven had, wij zijn overtuigd, dat hij gansch verschillende typen geteekend, en licht en schaduw geheel anders verdeeld hebben zou, dan thans het geval is geweest." Ref. zegt en 't komt op 't zelfde neêr: »'t is een gulden boekske, maar een Fransch boekske." Fransch en dus geestig, tintelende van vernuft, doch ook valsch vernuft. Reeds de eerste woorden der inleiding vallen daardoor in 't water. Zouden wij, zooals daar beweerd wordt, dit boekske ongelezen laten, indien het niet aanvallenderwijze te werk ging? Was daarom de titel beter dan deze: *Raadgevingen over de prediking?* De opdragt van den schrijver aan zich zelven is aardig gevonden. De typen zijn scherp geteekend, maar behooren voor 't grootste deel op den Franschen kansel t'huis. Wèl zijn er ook onder ons EUSEBIUSSEN, die er zich niet over bekommeren om overtuigd te worden, maar om te overtuigen; wèl ook PAMPHILUSSEN, die week uit week in al improviserende A B C zeggen, terwijl zij op de zesderlei wijzen deze letters schikken; wèl kunnen ook trekken van de overige beelden bij ons worden weêrgevonden; maàr de Hollandsche preekmethode lijdt toch aan andere gebreken, of die weêr geheel anders gewijzigd zijn, zoodat het maar al te gemakkelijk is het gelaat van den spiegel af te wenden, vergetende wie men is, en niet toepassende de algemeene les, dat de prediker veel te veel zich en om zich zelven preekt. In de beschouwing van JEZUS CHRISTUS, als voorbeeld voor den prediker, is wel veel waars en behartigingswaardigs, maar ook hier, gelijk meermalen wanneer de Heer als voorbeeld beschouwd wordt voor den kanselredenaar, is te weinig aan het groote verschil van de tijden waarin, de gelegenheden waarbij en de personen tot wie gesproken wordt, ja ook door wie gesproken wordt, gedacht.

Intusschen zal geen predikant het werkje zonder nut lezen; maar wie het lezen willen verstaan toch het Fransch wel en hebben geene behoefte aan eene vertaling, die, gelijk ook deze, altijd ongelukkig moest uitvallen, omdat het onmogelijk is het vlugge Fransch in ons deftig Hollandsch naar behooren weêr te geven.

Oranje en de Bataafsche Republiek, in diplomatische betrekking tot den eersten NAPOLEON. *Eene Voorlezing van Mr.* G. W. VREEDE. *Utrecht.* J. G. Broese. 1859. *In gr. 8vo. VIII en* 80 *bl. f* :-85.

Neen, dat is geene geschiedenis zooals men, gelijk BULWER zegt, in de beknopte handboeken (»small skeleton abridgments"' te lezen krijgt: »In dit jaar werd een koning gekroond, een veldslag geleverd, was er eenige groote ramp of wel eenige groote zegepraal." Dat alles behoort ook wel tot haar gebied, maar er is meer dan dat. De geschiedenis moet ons een spiegel zijn van de aanhoudende ontwikkeling der natiën, zij moet de oorzaken, de schijnbaar nietige oorzaken, van al de groote gebeurtenissen, die dikwijls door een gansch werelddeel ruchtbaarheid hebben gemaakt, trachten op te sporen, zij moet de verschillende levenstoestanden van het wereldtooneel tot in de kleinste bijzonderheden te aanschouwen geven, bij levendigheid van voorstelling bezielend, bij eenvoud van decoratie indrukwekkend zijn. Slechts zoodoende zal zij zich den scheldnaam van kronijk niet berokkenen. De eisch is, het valt niet te loochenen, zeer zwaar, maar daarom niet onregtmatig. Allerminst is zij te zwaar voor hem, die de geschiedenis van vroegere tijdperken beschrijft, voor zoover deze oneindig veel beter in de gelegenheid is om de noodige bouwstoffen te verzamelen, dan hij, die de geschiedenis van zijn eigen tijd te boek stelt. Deze immers heeft nu eens geen toegang tot familie-archieven, omdat men de bewuste zaak van dit of dat familielid liefst niet wil zien opwarmen; dan weêr is het hem ondoenlijk zich uit den doolhof der diplomatie te redden; hier heeft hij te kampen met partijzucht en vooroordeel; daar deinst hij terug voor het schrikbeeld der onpartijdigheid. En zoo een getrouw beeld van zijn tijd te schetsen, in waarheid, dat is niet gemakkelijk. Daarom zal de nakomeling, voor wien menig gedenkschrift van belangrijke personen en menig staatsstuk toegankelijk is, daarin boven den tijdgenoot zeer veel voor hebben. Daarom beperkte LESSING den naam van geschiedschrijver alleen tot hen die hun eigen tijd naar eisch beschrijven, en kende hij aan dezen onvoorwaardelijk den lauwer toe.

De brochure van Mr. VREEDE is een nieuw bewijs van de moeijelijkheid om eene bladzijde in het geschiedboek des tijdgenoots te schrijven, en van de mogelijkheid om het ondanks alle bezwaren met eene meesterhand te doen. Uit »weinig of niet-bekende bescheiden" wijst de schrijver de naarstige bemoeijingen van onzen eersten WILLEM aan om het denkbeeld der Restauratie hier te lande te verwezenlijken en leert hij ons zijne handelingen als Generaal, Diplomaat en Regent waarderen. Wij ontmoeten hem ijverig werkzaam om, met hulp van Pruissen, Rusland en Engeland, Neêrlands onafhankelijkheid te herstellen en het van de Fransche rooverhorden te bevrijden, en zien met belangstelling, na de vele grieven hem door NAPOLEON I berokkend, de eerste lichtstralen van een helderen dageraad gloren. Het doet ons goed een STEIN en een GENTZ 's vorsten bekwaamheid te hooren roemen, en het Kabinet van St. JAMES het staatsstuk betrekkelijk den toekomstigen toestand van Holland door zijn *Memorandum* te zien bezegelen. Met dankbaarheid erkennen wij, dat Nederland zijn zelfstandig aanzijn in de rij van Europa's Mogendheden grootendeels aan onzen eersten Koning verschuldigd is. — In een minder gunstig licht is NAPOLEON I geplaatst: vuig egoïsme, de daemon der dynastie BUONAPARTE, was het wat hem ook ook in zijne onderhandelingen met onzen vorst geleid heeft, en deze ééne bladzijde uit zijne geschiedenis is genoeg, om ons tegen de verraderlijke vleitaal der Napoleontische listen te waarschuwen. *Punica fides* en Corsicaansche vriendschap, — de vrede van Villafranca bevestigt 't maar al te zeer; men kan er zich niet genoeg voor wachten.

Na 't aangevoerde zal het wel overbodig zijn om nog iets ter aanprijzing van Mr. VREEDE's brochure te zeggen. Wat de Bijlagen betreft, waar het door hem betoogde breeder uiteengezet, zijne uitspraken toegelicht worden, ik twijfel niet of men zal ze even als zijne voorlezing zelve met klimmende belangstelling lezen.

Wij eindigen met nog eens op het groote gewigt van het bewaren van archieven, private correspondenties, familie-papieren, enz. enz. te wijzen, iets, dat uit deze brochure wederom zoo duidelijk blijkt. Zulke stukken moeten niet dan na vlijtig onderzoek der vernietiging worden prijs gegeven, want zij bevatten veeltijds belangrijke bijdragen voor de historie, en

verspreiden over menige overigens duistere en onverklaarbare gebeurtenis een helder licht. Met blijdschap zagen wij daarom nog onlangs, dat ook in ons land op zulke stukken meer en meer wordt gelet, en de gemeente-archieven niet dan met toestemming der Regering mogen worden vernietigd. Hoe meer bouwstoffen toch, hoe hechter het gebouw; hoe meer coloriet, des te levendiger de voorstelling.

L. H. B. M.

Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal, of Verzameling van Nederlandsche Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd; door P. J. HARREBOMÉE, *Lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Eerste Deel. Utrecht*, Kemink en Zoon. 1858. *In 8vo. LXXVIII, XV en 463 bl. f* 8 - 50.

Aan verzamelingen en lijsten van spreekwoorden hebben wij geen gebrek. Niets is ook gemakkelijker dan zulk een werk te schrijven. Men moge de spreekwoorden en spreekwijzen bijeen willen brengen, die aan eenig bedrijf, b. v. den landbouw of de scheepvaart, ontleend zijn, of die betrekking hebben op het eene of andere voorwerp, op den turf, op den hond, op den duivel of wat het ook zij; men moge ten nutte der jeugd eenige bladzijden vol leerzame, of tot tijdverdrijf voor volwassenen eenige bladzijden vol zonderlinge spreekwoorden zamenlezen, — men heeft niets meer te doen dan een paar vroegere verzamelingen door te zien, er uit te nemen wat van zijne gading is, er uit zijn geheugen nog een spreekwoord of wat bij te voegen, eindelijk den op deze wijze verkregen voorraad te rangschikken. Van geheel anderen aard echter is het werk, dat de Heer HARREBOMÉE heeft ondernomen. Hij wil ons volk eene volledige verzameling schenken van zijne spreekwoorden en spreekwijzen; zoowel die voor eeuwen als die in den laatsten tijd ontstaan zijn, zoowel die geheel verouderd zijn, als die nog dagelijks voorkomen, heeft hij bijeengebragt. En hoeveel tijds en arbeids aan dat bijeenbrengen besteed is, leeren ons de bladzijden die de titels vermelden van omtrent honderdtachtig lijsten, verhandelingen en andere geschriften, waaruit de spreekwoordenschat dien de

Heer HARREBOMÉE ons aanbiedt, vergaderd is. Zij leeren het hem vooral, die weet, welk een vermoeijend en tijdroovend werk het maken van lijsten en registers is.

Het boek bevat eenvoudig eene lijst van alle nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen, welke de ijverige verzamelaar heeft kunnen bij een brengen. De verzameling is, lezen wij in de Inleiding, »naar de naamwoorden geordend, in alphabetische volgorde; waar geen naamwoord in de spreekwoorden gevonden wordt, zijn even zoo de werkwoorden ten grondslag gelegd. Aan den voet der bladzijden zijn de werken opgegeven, waarin het spreekwoord is opgenomen of uitgelegd. Die aanwijzingen zullen al minder en minder worden, naarmate het werk in de alphabetische orde voortgaat, omdat de aanwijzingen alleen geschieden bij het eerste alphabetische woord, dat in het spreekwoord voorkomt en bij volgende steeds naar dit eerste gewezen wordt." Men heeft op deze inrigting van het boek aanmerking gemaakt en gewild dat elk spreekwoord slechts eenmaal opgenomen zou worden. Zeker zou het daardoor dunner, maar zeker ook vrij wat minder bruikbaar geworden zijn. Men kan van den verzamelaar verschillen omtrent de wijze waarop de spreekwoordenmassa moet worden geordend, men kan het b. v. beter achten dat zij naar de onderwerpen waarover zij handelen, bijeengevoegd worden; maar keurt men het goed dat hij de hoofdwoorden der spreekwoorden en spreekwijzen ten grondslag legt, dan moet men erkennen, dat gedurige herhaling onvermijdelijk was.

Er zijn, nadat de eerste aflevering verschenen was, door verscheiden beoordeelaars aanmerkingen daarop gemaakt. Voor zooverre zij hem bekend waren, heeft de Heer HARREBOMÉE die bij de uitgave der latere afleveringen vermeld en getracht te wederleggen. Vooral heeft men hem beschuldigd, dat hij te veel geeft. »'t Werk," heeft men onder anderen gezegd, »moet zich aan zijnen titel houden en alleen spreekwoordelijke uitdrukkingen leveren." De verdediging van den schrijver, bl. XXII, doet ons zien, dat het onderscheid tusschen spreuk, spreekwoord en spreekwijze hem nog niet duidelijk is. De recensent die hem de genoemde aanmerking maakte, begreep het vooral niet beter, en de geheele pennestrijd daarover is derhalve niets dan een schermen in het wilde. De

zaak nogtans, is, dunkt mij, nog al eenvoudig. Spreuken en spreekwoorden zijn, wat den vorm betreft, hierin van spreekwijzen onderscheiden, dat het stellingen zijn, — b. v. *hoogmoed komt voor den val; het is zaliger te geven dan te ontvangen; een goed begin is het halve werk; een kleine visch een zoete visch*, — somtijds tot uitroep, bevel of vraag omgezet, b. v. *wee het land welks koning een kind is; geef den keizer wat des keizers is; ieder vege zijne eigene vloer; stuur de kat naar Engeland, zij zegt miaau als zij weêrom komt; wie kan er tegen de Bierkaai?* Maar *de aap komt uit de mouw*, *dat is olie in het vuur*, *voor iemand in de bres springen*, zijn geene spreuken of spreekwoorden, omdat het noch eigenlijke, noch omgezette stellingen zijn. Laat ik, om de zaak duidelijker te maken, er nog een voorbeeld bijvoegen. *Men moet geen kind om eene boodschap sturen* is een spreekwoord; *een kind om eene boodschap sturen* eene spreekwijze; *hij heeft een kind om eene boodschap gestuurd* een gezegde waarin deze spreekwijze gebruikt wordt.

Ik acht het evenwel geen gebrek in het boek van den Heer HARREBOMÉE, dat het meer dan alleen spreekwoorden bevat. De titel, *verzameling van spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen*, zegt, dat het zijn voornemen was meer te geven. Nu kan men zeer goed eene verzameling geven van enkel spreekwoorden; maar een gedeelte onzer spreekwijzen is zoo naauw aan de spreekwoorden verwant, dat ik er geene zwarigheid in zie om die daarmede in eene en dezelfde verzameling op te nemen. Het komt er maar op aan de grenzen scherp af te bakenen, juist te bepalen aan welk gedeelte der spreekwijze men in zijn boek eene plaats moet gunnen, welk gedeelte uitsluiten. Dat niet alle spreekwijzen hier te huis behooren, schijnt de Heer H. gevoeld te hebben: hij belooft daarom op den titel ook behalve de spreekwoorden alleen spreekwoordelijke uitdrukkingen. Maar wat zijn dat? Ik moet bekennen, dat de beteekenis van dezen naam mij niet duidelijk is. En wanneer ik het boek doorblader, om zoo op te sporen wat ik er door verstaan moet, wordt het mij nog duisterder. Al wat ik zie is dit, dat er eene groote menigte spreekwijzen in dit boek gevonden wordt, die er niet in moesten voorkomen of duizend andere hadden er evenveel regt op. Hoeveel gezegden b. v. komen er in voor, die alleen om eene eenvoudige metaphora die zij bevatten, geplaatst zijn.

Zoo vinden wij *het vreet geld*. Dit gezegde heeft niets bijzonders, dan dat de handeling van vreten, die eigenlijk alleen door een levend wezen kan verrigt worden, hier aan een levenloos voorwerp wordt toegekend. Daarenboven gebruikt men dezelfde metaphora ook in andere gevallen, en spreekt b. v. van eene schutting die verw, eene lamp die olie *vreet*. In hetzelfde artikel vinden wij *het geld is dun gezaaid bij hem*. Maar men spreekt ook van andere dingen die dun gezaaid zijn, en dun gezaaid voor *in kleine hoeveelheid aanwezig* is weder eenvoudig metaphora. Even zoo is het (om bij hetzelfde artikel te blijven) met *hij heeft eene zee van geld*, *hij weet met zijn geld geenen weg*, *hij zit tot over de ooren toe in het geld*. Herinneren wij ons, dat er ook zeeën van menschen, van rampen, van zwarigheden zijn, dat men er ook vindt die met hun ledigen tijd geen weg weten en tot over de ooren toe in de pret, in zorgen of in schulden zitten, dan blijven eenvoudig de metaphorisch gebruikte uitdrukkingen, *weg* voor wijze van handelen, *zee* voor menigte, *ergens inzitten* voor ruim van iets voorzien zijn, over.

Maar niet alleen ten opzigte van zoodanige spreekwijzen is de aanmerking gegrond, dat de Heer H. te veel heeft gegeven. Hij heeft ook somtijds spreuken voor spreekwoorden aangezien. Hij verdedigt zich daaromtrent bl. XXIV, vooral door eene aanhaling uit LUBLINKS verhandeling; die verdediging evenwel snijdt geen hout, en de aangehaalde woorden van LUBLINK bewijzen, dat ook deze de klok wel had hooren luiden, maar niet wist waar de klepel hing. Spreuken en spreekwoorden beide bevatten lessen van levenswijsheid in korte stellingen zamengedrongen, maar zij verschillen èn in oorsprong èn in vorm. Spreuken zijn de vrucht van het nadenken van wijze mannen, spreekwoorden de vrucht van de ondervinding des volks. Nu zingt ieder vogel zooals hij gebekt is: de wijze spreekt op ernstigen, deftigen toon, het volk spreekt op gemeenzame, somwijlen platte wijze, en ook bij het uitspreken der belangrijkste waarheden kan het veeltijds zijnen lust tot scherts en boert niet bedwingen. Van daar dat het meestal gemakkelijk is, spreuken en spreekwoorden te onderscheiden. Men kent ze aan hun rokje: de spreuk aan haar deftig zondagskleed, het spreekwoord aan zijn los en luchtig, niet altijd zindelijk, alledaagsch pakje. Hoe is het mogelijk,

dat de Heer H. van een aantal die men in zijn boek vindt, kan beweren, dat het spreekwoorden zijn, b. v. *eene slapelooze jeugd ligt op het ziekbed; houd heerschappij over uwen buik, want men ziet er meer door gulzigheid dan door het zwaard sterven; de afwezigheid is het graf der liefde; vooruitbetaling baart onachtzaamheid; de zware bijl velt het eens gespaarde hout; deugd is het ware beeld der vriendschap; wij zijn allen boeren geweest, de beschaafdheid hangt af van den tijd dat wij den ploeg verlieten; de treurige bemint al de beelden die aan zijne droefheid voedsel geven; steenen muren worden door kogels verbrijzeld, maar aarden wallen worden daardoor versterkt.* Dat zijn spreuken, dat is de taal van dezen of genen deftigen mijnheer; maar het volk spreekt zoo niet. En gevoelt reeds ieder, dat dit geene volkstaal is en bij gevolg geen spreekwoord kan zijn, wat zal men dan zeggen van hetgeen zoo vreeselijk deftig en zoo vreeselijk lang daarbij is als b. v. het volgende: *de voorzigtigheid heeft twee aangezigten, van welke het eene dient om ons tot het goede aan te sporen en het andere om het kwade van ons af te keeren; de visschen bewonen de diepten der zee, de arenden zweven in de lucht, men kan de eerste met een haak, de laatste met één pijl treffen, maar 's menschen hart is op geringen afstand niet te doorgronden.* Doch dat deftige, waardoor de patricische spreuk zich van het plebeïsche spreekwoord onderscheidt, is hier zelfs sommige volksspreekwijzen aangehangen. *De drempel is er glad* zegt men van het huis waar een vrijer komt, dien men verwacht dat spoedig door meer gevolgd zal worden, maar niet *een gladde drempel lokt de vrijers.* En *de kinderen* ABRAHAMS *durven zich niet ligt op glad ijs wagen* — neen, zoo deftig, zoo stijf, zoo pedant had ik haast gezegd, drukt zich het volk niet uit; het zegt: *er liggen balken onder het ijs, de Joden loopen er op.* Hoort het volk eene spreuk, het neemt haar niet over, want het gevoelt dat zij in zijnen kring niet te huis behoort, of indien het haar, wat enkele malen gebeurt, overneemt, dan wijzigt het haar eerst zoo, dat zij bruikbaar wordt, hetzij door verandering of bijvoeging, hetzij door er eene andere toepassing aan te geven. *Voorzigtigheid is de moeder der wijsheid* is eene spreuk. Het volk nam die over, maar veranderd: de eerwaardige moeder kreeg, in plaats van de wijsheid, de porceleinkast tot dochter. *Oude lieden moet men eeren*, insgelijks eene spreuk; maar het volk

die overnemende voegde er bij: *al zou men ze ook met stokken slaan. Groet ze die u te magtig zijn*, oorspronkelijk zeker ook eene spreuk, nam het volk zonder verandering over; maar het gebruikt die uitsluitend bij het kaartspel, wanneer iemand bij gebrek van eene hoogere kaart den trek aan zijne tegenpartij moet laten.

Er zijn hier nog meer vreemde eenden in de bijt. Daartoe behooren o. a. fabelen in weinige woorden verhaald. Wij hebben er inderdaad onder onze spreekwoorden en spreekwijzen, die aan fabelen ontleend zijn, zooals *iemand de kastanjes uit het vuur laten halen; de berg baart eene muis; de druiven zijn zuur; het is den moriaan geschuurd.* Maar *de rijken te willen nadoen staat den arme even zoo gek als den kikvorsch die zich opblies om zoo groot te zijn als een os; speel met mij zonder breken, zei de schildpad tegen den arend als zij daarvan in de lucht opgenomen werd; de arend klaagde met den bout geschoten te zijn welks veêren uit zijne wieken gevallen waren*, zijn geene volks-spreekwoorden of -spreekwijzen.

Even als er algemeen bekende fabelen zijn, zoo zijn er ook algemeen bekende vertellingen en anecdoten. Sommige hebben de stof geleverd voor spreekwijzen, zooals: *is Hoorn dus, zei de man, en hij stond te Enkhuizen voor de poort*, en *dominé eerst*, waarbij men denkt aan den boer die dominé eerst liet aansteken, maar hem te gelijk het komfoor zoo lang in de hand houden tot al de boeren hadden aangestoken. Ja het volk perst soms eene lange vertelling tot eene spreekwijze van een paar woorden zamen. Zoo is het o. a. met *de vrouw heeft de broek aan.* Zij ziet op het *fabliau de sire* HAIN *et de dame* ANIEUSE, in LE GRANDS verzameling, en eenigzins veranderd in de *Novelle* van SACCHETTI te vinden. HAIN, een kleêrmaker, is geplaagd met eene vrouw, die altijd anders wil dan hij, eene dwarsdrijfster van de echte soort. Lang heeft de goede man het verdragen, maar eindelijk wordt hij het moede en neemt een kloek besluit. Het wordt tijd, zegt hij, dat beslist worde wie hier meester is. Morgen ochtend zal ik midden op onze binnenplaats mijne broek neêrleggen: wie die magtig worden kan, zal hier in het huis het gebied voeren. De vrouw neemt het voorstel aan, want zij twijfelt niet aan de overwinning, en om zeker te zijn, dat haar man zijn woord houdt, verlangt zij dat de strijd in tegenwoordigheid van getuigen plaats hebbe. Een buurman

en zijne vrouw worden daartoe verkozen. Op den bepaalden tijd komen deze, de broek wordt neêrgelegd en het gevecht neemt eenen aanvang. Lang blijft de uitslag onzeker; maar eindelijk heeft ANIEUSE het ongeluk achterover in eene mand te vallen. HAIN is nu overwinnaar: hij neemt de jammerlijk gescheurde broek op en trekt die aan. De vrouw wordt na lang smeken uit haren pijnlijken toestand verlost en belooft voortaan haren man onderdanig te zijn, eene belofte die zij, volgens den dichter, getrouw gehouden heeft.

Maar iets anders, dan zulk eene korte toespeling te maken op een bekend verhaal, is het eene anecdote te vertellen, b. v. *als de storm zoo aanhoudt, dan zijn wij voor middernacht reeds in den hemel, zeî de boer: daar beware ons God voor, antwoordde de dominé*, of *overal zit bedrog in als men maar kans ziet om geld te winnen, zeî de vrouw in alle eenvoudigheid, in mijnen tijd waren de perziken wel driemaal grooter.* Dit zijn en blijven vertellingen, maar spreekwoorden of spreekwijzen zijn het niet. Verscheidene van dien aard, vooral uit ANNA FOLIE overgenomen, heeft de Heer H. geplaatst.

Een beoordeelaar van de eerste aflevering heeft aangemerkt, dat in een werk als dit alleen *nederlandsche* spreekwoorden moeten opgenomen worden. Niemand zal hem hierin tegenspreken. Maar dat daarom alle spreekwoorden en spreekwijzen zouden moeten worden uitgesloten, die slechts in een gedeelte van ons vaderland in gebruik zijn, kan ik hem niet toestemmen. Zijn deze dan niet nederlandsch? Bovendien het is zeer gemakkelijk zoo iets te zeggen, maar men doet daarmede aan den spreekwoordenverzamelaar eenen eisch, waar hij niet aan voldoen kan. Hoe zal het hem mogelijk zijn van ieder spreekwoord, van iedere spreekwijze te weten, waar zij in gebruik is, waar niet? Sommige toch zijn in een gedeelte van eene provincie bekend, in een ander gedeelte niet, ja er zijn er, die men uit den mond van dezen en genen gedurig hoort, terwijl zij aan anderen in dezelfde stad of hetzelfde dorp geheel vreemd zijn. De taak van den spreekwoordenverzamelaar is behalve dat reeds moeijelijk genoeg, laten wij die niet zonder noodzaak nog zwaarder maken. Toch wenschte ik, dat twee soorten als niet nederlandsch waren weggelaten. Vooreerst de friesche. Want al zijn deze in een gedeelte van het tegenwoordige Nederland in gebruik, zij zijn

toch niet nederlandsch, omdat zij tot eene andere taal dan de nederlandsche behooren. Zij konden daarom hier ook niet anders dan vertaald worden medegedeeld, en bij dat overgieten in eene andere taal zijn er wel eens de fijnste geuren van vervlogen. Ten anderen hadden dezulke hier niet moeten voorkomen, die niets anders zijn dan vertalingen, somtijds vrij stijve vertalingen, van vreemde spreekwoorden en spreekwijzen. Wel zijn er, die wij met andere volken gemeen hebben. *De vrouw is de baas* en *geen geld geen Zwitsers* hebben wij uit het Fransch, *een goed herder moet zijne schapen scheren maar niet villen* uit het Latijn overgenomen; nogtans kunnen wij ze tot onze spreekwijzen rekenen, omdat zij inderdaad onder ons in gebruik zijn. Maar *de hemelsche vergelding treedt met langzamen maar zekeren tred tot haar doel en vergoedt het uitstel door de zwaarte der straf*, is geen nederlandsch spreekwoord, maar eene latijnsche spreuk. *Uit alle hout kan geen Mercuriusbeeld gesneden worden* is Latijn; een Nederlander zegt: *alle hout is geen timmerhout. Die begeerte heeft om te zien wil ook gezien worden* is het *spectatum veniunt* van OVIDIUS, *het is niet iedereen gegeven naar Corinthe te reizen* het *non cuivis contingit* van HORATIUS. *Hannibal is voor de deur* is vertaling van *Hannibal ante portas; dat was de wolf in de fabel* van *lupus in fabula; koningen en poëten worden niet dagelijks geboren* van *rex et poeta non quotannis nascitur; de kerk verheugt zich zelfs met het tegenwoordige* van *de praesentibus gaudet ecclesia. De misslag die een prince doet, wordt bij den grooten hoop geboet* is het *quidquid delirant reges*, door CATS goed, *elk is een smid van zijne eigene fortuin* het *suae quisque fortunae faber est*, door DE BRUNE slecht vertaald.

Hier en daar wordt dezelfde spreekwijze twee- of driemaal gevonden. *Het is zalig te werken, zeide de bagijn, maar zij deed het niet graag* is immers hetzelfde als *zij slachten de bagijnen, want zij zien liever werken dan zij het zelve doen; geene vijgebladen* en *hij zoekt vijgebladen*, het eene zoowel als het andere eenvoudig het woord *vijgeblad* voor *verontschuldiging* gebruikt. *De aap gooit de kastanjes in het vuur en laat ze er de kat met de pooten weêr uithalen; hij is de kat die de kastanjes uit het vuur haalt* en *hij moet altijd de kastanjes uit het vuur halen*, wat zijn het anders dan drie verschillende volzinnen, waarin dezelfde aan eene bekende fabel ontleende spreekwijze gebezigd

wordt? In *het wijf heeft de broek aan*, *zij is gebroekt*, *zij wil de broek aantrekken of zij haar past of niet* en *eene verstandige vrouw weet wel dat de man de broek aan moet houden*, vinden wij ééne spreekwijze tot vier gemaakt.

Er is eene soort van spreekwoorden en spreekwijzen, over welker plaatsing in zijn boek de Heer H. hevig is aangevallen. Zijn boek bevat, heeft een beoordeelaar gezegd, »verregaande onkiesche, vuile en lage uitdrukkingen", die hij niet aan zijne leerlingen, zijne kinderen of zijne vrouw zou durven voorlezen. Mij dunkt, alleen iemand die den aard van dit werk zoo weinig begrijpt, dat hij het als eene lectuur bij het ontbijt en de theetafel beschouwt, kan eene aanmerking als deze maken. De Heer H. noemt het dan ook met alle regt eene jongejufferachtige aanmerking. Later evenwel, op dit punt terugkomende, schijnt hij er eenigzins anders over te denken en betuigt (bl. LVI) »dat het zijn voortdurend streven is, niet zoo zeer naar volledigheid te streven, om aan billijke verlangens niet alle gehoor te weigeren." Ik zou het jammer achten indien dit geschiedde, indien hij zich door die gedurig herhaalde nuffige en kleingeestige aanmerkingen liet bewegen om zijn belangrijk werk te verminken. De spreekwoorden en spreekwijzen toch, die hij uit eene menigte vroegere verzamelingen en uit den mond des volks heeft bijeengebragt, en als een zooveel mogelijk volledig geheel zijnen landgenooten wil aanbieden, zijn de zuiverste en rijkste bron voor de geschiedenis van het groote deel des volks, welks geschiedenis nog nooit geschreven is. Zij geven ons eene getrouwe afbeelding van dat volk met zijne deugden en gebreken, zijne wijsheid en dwaasheid, zijn bijgeloof en zijne vooroordeelen. Daarom vragen wij in eene verzameling van spreekwoorden als deze, dat zij ons niet alleen medegedeeld worden zooals de mond des volks ze laat hooren, maar dat zij ons ook alle medegedeeld worden, zoo vele de verzamelaar er kent, zonder een enkel te verzwijgen. Laten zij plat, onkiesch of vuil zijn, wij vragen daar niet naar, wij willen het volk kennen zooals het geweest is en nog is, van zijne kwade zoowel als van zijne goede zijde. En men leert dat uit eene verzameling van spreekwoorden, waaruit al wat niet wèl luidt weggelaten is, even weinig kennen, als men HORATIUS kennen leert uit eene fransche gecastigeerde uitgave van zijne gedichten. Wil dus de

Heer H. een werk leveren van blijvende waarde, eene bron vóor geschiedenis en taalkunde, dan mag hij zich in zijn streven naar volledigheid door niets laten beperken, dan moet hij aan geen spreekwoord, omdat het wat onbeschoft of onhebbelijk is, den toegang weigeren, maar elk dat zich aanbiedt, *Tros Rutulusve fuat*, doorlaten en zijne plaats aanwijzen. Wil hij daarentegen een boek geven, waar wie het verkiest aan vrouw en kinderen uit zal kunnen voorlezen, waar hij ze misschien mede in slaap zal kunnen lezen, dan verwijdere hij er alles uit wat slechts eenigen aanstoot geven kan. Maar dan mag hij zich ook beklagen, dat hij een aantal kostbare levensjaren besteed heeft, om een boek zamen te stellen dat voor de wetenschap onbruikbaar is, en weinig tijds noodig zal hebben om den weg van den boekwinkel naar de komenij af te wandelen. Het is hier *aut* CAESAR *aut nihil:* een boek als dit moet noodzakelijk een van beiden zijn, een boek van blijvende waarde of eene prul.

Vraagt men mij, of niet vrij wat dat grof en plat is had kunnen wegblijven, dan antwoord ik ja. Een groot deel toch der vuile aardigheden die wij hier vinden, is overgenomen uit het boekje van ANNA FOLIE. Ik heb zelve dat boekje niet gezien, maar wat ik daaruit en hier en in andere werken aangehaald gevonden heb, heeft mij overtuigd, dat wat het inhoudt voor het grootste deel nooit spreekwoord of gangbare spreekwijze geweest is. Blijkbaar is het opgesteld door een liefhebber van vuiligheden. Hij verzamelde eenige bestaande spreekwoorden en spreekwijzen, die hij ten deele onveranderd, ten deele met eenige verandering of bijvoeging overnam, en mengde die onder een groot aantal aardigheden van zijne eigene vinding. Het is dus wel niet gemakkelijk, hier te scheiden wat voor eene spreekwoordenverzameling bruikbaar is en wat niet; maar ik geloof toch dat het wel mogelijk is, en zeker heeft de Heer H. veel daarvan behouden, wat als onnutte ballast over boord geworpen had moeten worden. Ook aan CATS is veel ontleend wat geen nederlandsch spreekwoord is, namelijk spreuken, spreekwoorden en gezegden door hem uit vreemde talen in de onze vertaald. Bij DE BRUNE heeft de verzamelaar insgelijks veel voor nederlandsch spreekwoord aangezien wat dit nooit geweest is.

Heeft hij dus in menig opzigt te veel gegeven, in een werk

als het zijne is dit gebrek klein te noemen in vergelijking met dat wat daartegenover staat. En hiervan, dat zijn boek te weinig bevat, kan men hem niet beschuldigen. Niet, dat er hier en daar niet nog een spreekwoord of eene spreekwijze zou zijn bij te voegen. Uit de in iedere nieuwe aflevering voorkomende toevoegsels tot de vroegere, blijkt het tegendeel. Maar het zou onredelijk zijn in dit opzigt meer te eischen dan de Heer H. gegeven heeft: integendeel verdient de onvermoeide vlijt, die hij aan het verzamelen ten koste gelegd heeft, allen lof.

De spreekwoorden zijn naar de zelfstandige naamwoorden die er in voorkomen, geordend. Meestal is dit goed geschied. Het schijnt echter dat ook hier geen juist bepaald plan gevolgd is. Want waar een woord meer dan ééne beteekenis heeft, wordt het artikel somtijds gescheiden. Zoo maken *bloem* (van eene plant) en *blom* (van meel) afzonderlijke artikels uit (doch waartoe die verschillende spelling, het is immers hetzelfde woord!). Maar waarom dan *blok* hout en *blok* huizen ook niet gescheiden? Waarom voor *kapittel*, dat in onze spreekwijzen in twee verre uiteenloopende beteekenissen voorkomt, slechts één artikel? Waarom *jonker* en *jonkman* tot een enkel artikel zamengesmolten? Hier hebben wij toch niet alleen verschillende beteekenissen, maar ook verschillende woorden. Hier en daar is een woord in een artikel verzeild geraakt, waar het in het geheel niet behoort. Onder *kat* vinden wij *hij zendt hem een kattebel*. Dit laatste is een bedorven spaansch woord en is even weinig met *kat* verwant als *ledekant* met *lid*, of *kamperfoelie* met *Kampen*. Onder *hekel* vinden wij: *daar heb ik een hekel aan*. Nogtans is *hekel* daar bedorvene uitspraak van *ekel*, walg, en geenszins het werktuig in een paar daarnevens staande spreekwijzen genoemd. *Het is een kei* en *kei is koning* moet men hier zoeken te midden van eenige die van keisteenen spreken. Aan geen steen echter moet men in die beide spreekwijzen denken, maar aan een levend wezen, aan KEIJE namelijk, eenen der ridders van de ronde tafel. De romandichters stellen hem voor als dapper, maar spotziek en scherp, somtijds grof, zoodat hij nu dezen, dan genen beleedigt, wat gewoonlijk aanleiding geeft tot een kamp. Deze valt altijd ten nadeele van KEIJE uit, die daarbij eene treurige figuur maakt en ten spot wordt van het geheele

hof. De romanlezers begrepen de dichters niet goed, beschouwden KEIJE eenvoudig als eenen dwaas die zich door zijne dolle streken allerlei onheil op den hals haalt, en zoo werden eindelijk *kei* en *dwaas* woorden van ééne beteekenis. Het volk, dat in de Arthurromans weinig belang stelde en er weinig mede bekend was, verwarde reeds vrij spoedig dezen naam met *kei*, keisteen. Van daar de spreekwijzen: *hij heeft eenen kei in het hoofd*, *hij moet van den kei gesneden worden*, enz. Begrijpen wij dus eenigermate, hoe ridder KEIJE hier te land is gekomen, wij begrijpen naauwelijks hoe een andere held uit een onzer oude gedichten, HAGEN uit het *Nibelungenlied*, zoo zonderling verdwaald is, dat wij de spreekwijze waarin zijn naam voorkomt, *hij wil* HAGEN *wreken*, zoeken moeten onder het artikel *haag*.

Meestal zijn de spreekwoorden juist opgegeven, doch niet overal. *Het leidsche laken*, *het haarlemmer bier en de verlekkering op den paling brengen Friesland ten verderve*, is eene ongelukkige stijve vertaling van het bekende spreekwoord. Verstond de Heer H. of de vriend die het hem mededeelde de woorden *sciere iel* niet, toen hij vertaalde *verlekkering op den paling?* Het beteekent de *grijze aal*, die de beste, vetste soort is. Nog erger is het met *naar den balk gaan.* »Dit, zegt men," wordt er ter verklaring bijgevoegd, »in Friesland van iemand die een middagslaapje gaat nemen, omdat de boerenknechts dit daar op den zolder onder de balken doen." Doch de spreekwijze is niet *naar den balk gaan*, maar *naar Balk gaan*, en men gebruikt die niet in geheel Friesland, maar in de omstreken van Balk. Te Woudsend b. v. heb ik haar honderdmaal gehoord. Het is iets zeer gewoons, dat men om aan te duiden dat iemand een middagslaapje doet, zegt, hij is naar deze of gene naburige plaats. Gelijk men in dat geval te Woudsend zegt, *hij is naar Balk*, zoo zegt men te Dragten *hij is naar Bakkeveen*, te Breda *hij is naar Oosterhout*, te Zutphen *hij is naar Gorsel.* Op bl. 6 vinden wij het spreekwoord: *als men muizenessen in het hoofd heeft moet men een stuk spek in den aars steken.* Men meent hier wel *muizenissen*, maar zegt altijd *muizenesten* en zoo moet men zeggen, anders gaat de woordspeling verloren en wordt het spreekwoord onzin. Omtrent de ware lezing van de spreekwijze, die hier luidt *het lijkt zooveel als Amsterdam op een kommetje soep*, kan de eerste

Amsterdammer de beste den Heer H. inlichten. Het flaauwe, langwijlige en onjuiste *wat men niet in het hoofd heeft moeten de beenen misgelden*, is hem waarschijnlijk door iemand medegedeeld die het spreekwoord *wie geene hersens heeft moet beenen hebben* wel eens gehoord, maar niet goed onthouden had. Wonderlijk klinkt *haar bek gaat als een teljoors aars*. Het moet zijn *een tellenaars aars*, zooals men in menig onzer blij- en kluchtspelen uit de 17e eeuw kan lezen. Een *teljoor* is ook geen paard, maar een tafelbord. *Tegen de Bierkade is niet te vechten* heb ik nooit een Amsterdammer hooren zeggen, maar duizendmaal *wie kan er tegen de Bierkaai? Beter is een verre buur dan een digte bloedverwant* is mij zeer verdacht, ja ik schroom niet stellig te zeggen, het is geen spreekwoord. Niet zoozeer omdat ik er in weerwil der bijgevoegde verklaring nog geen goeden zin in kan vinden, maar omdat ik twijfel of het woord *bloedverwant* wel ooit tot de volkstaal behoord heeft, en omdat het adject. *digt*, in de beteekenis van iets dat digt bij is, niet in gebruik is en nooit in gebruik is geweest. Een *digte* bloedverwant zou niet anders kunnen beteekenen dan een bloedverwant die niet open is. *Daar is geen koe aan over stuur* deugt niet. *Daar is geene koe meê over stuur* zou men kunnen zeggen en zegt men misschien, hoewel ik altijd heb hooren zeggen *daar is geene koe meê om hals*, wat sterker is: want *over stuur zijn* zegt men in Friesland, waar de spreekwijze in gebruik is, niet van eene doode, maar van eene zieke koe. Men zegt niet *hij is er bij*, maar *hij is er op*, *als de bok op de haverkist*. *Hij is zoo koud als een bokje* is onzin. Geen *bokje* maar een *botje* behoort in deze spreekwijze te huis. Vóór *had de kunst der pennen gedaan al de wereld was lang vergaan*, mag, zal het eenen goeden zin opleveren, het oude ontkenningswoord *en* niet ontbreken.

Bij eenige spreekwoorden en spreekwijzen vinden wij eene beknopte verklaring gevoegd. Ik geloof dat de Heer H. wèl gedaan heeft deze slechts hier en daar te geven. Hij moest er spaarzaam mede zijn, zou zijn werk niet eene te groote uitgebreidheid verkrijgen. Of hij juist altijd die verklaard heeft welke het moeijelijkst te begrijpen zijn, is eene vraag die zeer verschillend beantwoord kan en zal worden. De keuze was hier moeijelijk. Een spreekwoord dat mij duidelijk is, zal voor een ander dikwijls zeer duister wezen, terwijl er ook weêr

zullen zijn, die hij kent en begrijpt en waar ik den oorsprong en de beteekenis niet van vat. Over het geheel geloof ik, dat wij met de keuze van den Heer H. tevreden kunnen zijn. Minder echter met de verklaring zelve. Deze houd ik voor het minst gelukte deel van zijnen arbeid. Er zijn er niet weinige onder, die hetzij niet geheel juist, hetzij geheel verkeerd verklaard zijn. Bij *dat is van het oude geloof* worden de woorden van den Heer OUDEMANS aangehaald, »eene spottende benaming voor Delftsch (lees Delfsch) bier van de echte soort." Tot zoo verre gaat het goed; maar wanneer er nu bijgevoegd wordt: »geloof zal hier dus wel in den zin van crediet te nemen zijn," wordt de lezer geheel van het spoor gebragt. Het is eene spreekwijze blijkbaar afkomstig uit den tijd, toen de hervormde kerk hier te lande in de plaats der roomsche de heerschende begon te worden. Roomsch heette toen het *oude*, hervormd het *nieuwe* geloof. Met toespeling hierop staat *het oude geloof* voor de oude soort. Bij de spreekwijze: *zij zou gaarne gaan in 't klooster van S.* ARIAAN, *daar twee paar schoenen voor 't bedde staan*, vindt men de volgende aanteekening: »men past dit spreekwoord op manzieke meisjes toe. ARIAAN, een ketter in de 4ᵉ eeuw, heeft men spottenderwijze tot een heilige gemaakt, in wiens klooster men het huwelijk niet behoefde af te zweren." Ik heb evenwel in de kerkgeschiedenis der 4ᵉ eeuw wel den bekenden ARIUS maar geen ARIAAN gevonden. Men zal hem (of haar?) daar ook wel vergeefs zoeken. Sint ARIAAN is een heilige van dezelfde soort als sint REINUIT, sint VREETOP, apostel GERRIT en meer dergelijke, die nooit ergens anders bestaan hebben dan in spreekwijzen. Deze heilige is er zeker alleen om den wille van het rijm in toegelaten. In den beginne was hij (of zij) er niet in. In een oud lied b. v. (op dit oogenblik herinner ik mij niet waar het te vinden is) zegt een meisje:

Nu wil ik in een klooster gaan,
Waar twee paar schoenen voor 't bedde staan.

Bij *ga naar de Berbice* wordt deze verklaring gegeven, »dien men uit den weg wenscht, verwijst men naar de Berbice. Deze kolonie, met Demerary en Essequebo, vroeger aan ons behoord hebbende, werd in 1804 reeds door de Engelschen bezet en in 1814 aan hen afgestaan. Wie daarheen gaat, geeft zich aan de Engelschen over." Zoo is het echter niet. Reeds voor

1804 zeide men *hij is naar de Berbice*, en men zeide dit niet van iemand die weg, maar die overleden was, omdat de Berbice bekend stond als eene ongezonde landstreek, waar de meeste Europeanen die er heen gingen, spoedig stierven. *Hij is naar Iesjekeep* (Essequebo) en *hij is naar Palermo*, het laatste waarschijnlijk ontstaan in eenen tijd toen de pest of eene andere kwaadaardige ziekte in die stad heerschte, beteekenen hetzelfde. Vreemd, dat wij, bij *wij zullen het maar blaauw blaauw laten*, op BILDERDIJKS dwaze etymologie worden onthaald, en bij *het zijn blaauwe bloempjes* naar de korenbloemen verwezen. Blaauw, dit is de eenvoudige verklaring, is de kleur van spijt, teleurstelling, bedrog. Men noemt dus blaauw wat bedriegelijk is, wat waar of schoon of deugdelijk schijnt, maar het niet is, vervolgens wat geene waarde heeft, niets beteekent. Men denke aan HOOFTS »blanketsel liegt te blaauw", aan blaauwe leugens en blaauwe excusen. Dat *tante Bloemkool* eene vrouw is »die zich wonderlijk, geheel zonder smaak en buiten de mode opschikt" stem ik toe; maar dat zij dien naam draagt »omdat kool de beteekenis van verwarring heeft" geloof ik niet. Zij behoort, meen ik, tot de familie van *Oom Kool:* misschien dat het gebloemd chitsen kleed dat zij draagt, haren naam met eene syllabe vermeerderd heeft. Dat in de spreekwijze *hij domineert als* BOUWENS *geest* en de daarop volgende LEENAERT BOUWENS gemeend zou zijn, is eene zeer ongelukkige gissing. Vooreerst beteekent *domineren* oorspronkelijk wel *heerschen;* maar het volk kent of gebruikt het niet in deze beteekenis, wel in die van *den beest spelen*. Vervolgens was LEENAERT BOUWENS de man niet, die zoozeer de aandacht des volks trok, dat het in zijne spreekwijzen zijnen naam zou vereeuwigen. Eindelijk BOUWENS is geen familienaam. LEENAERT BOUWENS was LEENAERT de zoon van BOUWEN, en wie, zooals de meeste niet adellijken in dien tijd, geen familienaam had, noemde men waar men éénen naam uitsprak bij zijnen naam, niet bij dien van zijnen vader. Men noemde hem dus LEENAERT en niet BOUWENS, even als men MENNO SIMONS niet SIMONS, maar MENNO noemde. De Heer H. kan niet met TUINMAN en VAN DUYSE aannemen, dat *het is den broeder van noode* uit *Matth.* XXI: 3 genomen is, »omdat er te weinig overeenstemming in spreekwoord en tekst is en het misbruik al te grof zou zijn." Ik kan het zeer goed aannemen. Er zijn voorbeelden in overvloed van spreek-

wijzen aan den bijbel ontleend, die op de vreemdste manier toegepast worden. Om een enkel te noemen, *zij hebben* MOZES *en de Profeten*, *Luk.* XVI: 24, heeft op zonderbare, maar toch wel te verklaren wijze in den mond des volks de beteekenis gekregen van *zij hebben geld*. *Hij leeft als God in Frankrijk*, wordt hier van de afschaffing van den christelijken godsdienst in dat land gedurende de republiek der vorige eeuw afgeleid. Het is evenwel niet anders dan eene vertaling van het veel oudere fransche *il vit comme le bon Dieu en France*, en heeft eenen geheel anderen oorsprong. Zie *Navorscher*, VI, bl. 64. Over *snoer*, in de spreekwijze *hoeren en snoeren*, dat eenen anderen oorsprong en eene andere beteekenis heeft, dan de Heer H. er met SCHMELLER aan toekent, heb ik in de *Woordenlijst* op *der Minnen Loep* o. h. w. en in den *Navorscher*, VIII, bl. 89, gehandeld en acht het niet noodig dat hier te herhalen. Het *gelukkig jongentje van Scheveningen*, dat in eene spreekwijze voorkomt, is niet eene toespeling op de armoede der Scheveningers, welke toch niet zoo groot is als die der bewoners van sommige andere visschersdorpen, maar de titel van eene in de vorige eeuw bekende, nu vergetene vertelling. Bij *keizer* KAREL *is er in*, wat men zegt van kleederen die door de mot worden opgegeten, staat aangeteekend: *toen keizer* KAREL *oud was begon hij te leuteren*. Doch het ziet niet op den laatsten levenstijd van dien vorst, waar ons volk misschien zoo over oordeelde, maar op den rijkdom van keizer KAREL, welke KAREL hier dan ook moge bedoeld worden. De keizer was in het oog van het volk een rijk man (men denke aan de spreekwijze *hij is den keizer te rijk*), die overvloed bezat van alles, die onder anderen zoo ruim van kleederen voorzien was, dat hij ze niet afdragen kon en de mot er eindelijk in kwam. Wat men van beschimmeld brood zegt, *de rijke man is er in*, hetzelfde zegt men van kleederen waar de mot in huis houdt; maar hier drukt men zich bepaalder en levendiger uit, hier noemt men den rijksten onder de rijken, den keizer, en wel den bij ons volk bekenden keizer KAREL.

Het werk van den Heer H., al heeft het zijne groote gebreken en al moet het met veel omzigtigheid gebruikt worden, blijft nogtans als eene zooveel mogelijk volledige verzameling van onze spreekwoorden en spreekwijzen zeer belangrijk. Ik wensch den ijverigen verzamelaar lust, kracht en gelegenheid toe om

het voort te zetten en ten einde te brengen, en hoop dat hij bij voortduring bij velen hulp en medewerking moge vinden, die men vooral bij het zamenstellen van een werk als dit, noodig heeft.

Den Ilp, Julij 1859. P. LEENDERTZ, WZ.

Eerste Grondbeginselen der Dierkunde, voor Leerlingen aan Gymnasiën, Instituten, enz., en tot zelfonderrigt, door Dr. D. LUBACH. *Met* 244 *houtsneê-figuren. Te Tiel, bij* H. C. A. Campagne. 1859. *In post 8vo. XIV en* 251 *bl. f* 2 - 25.

Van de eerste aflevering dezer *Grondbeginselen* werd een verslag gegeven in de *Vaderl. Letteroefeningen*, voor 1858, Boekbeschouwing, bl. 15—17. In plaats van nog drie afleveringen van gelijken omvang, ontvingen wij het vervolg en slot van het werkje in eene enkele tweede aflevering (bl. 95—251). Wij verheugen ons thans het voltooide werk te kunnen aankondigen, terwijl somtijds dergelijke, bij afleveringen uitgegeven geschriften òf onvolledig blijven, òf veel langer, dan de belofte was, op de voltooijing laten wachten.

Het gunstige oordeel, dat wij over dit werkje uitspraken, wordt gaarne, nu het voltooid is, door ons bevestigd. Terwijl vroeger elementaire boekjes over de natuurlijke geschiedenis, die in onze taal het licht zagen, in de verdeeling en behandeling meestal nog tot den toestand der wetenschap, zooals die voor 60 of 70 jaren was, betrekking hadden, verheugt het ons dat thans door dit werkje een leiddraad gegeven is, om met den tegenwoordigen toestand der wetenschap eenigermate bekend te worden. De Schrijver verklaart zich in zijne Voorrede, die bij de tweede afdeeling gevoegd is, eenigzins nader omtrent zijn doel, om eene inleiding namelijk tot de kennis der dierklassen te geven; de behandeling der klassen was hem hoofdzaak; hij meent, dat voor eene algemeene kennis, als element van algemeene beschaving, de bekendheid met de dierklassen voldoende is, en dat verdere afdaling tot orden en familiën niet vereischt wordt. Hetgeen over orden en familiën in dit werkje gevonden wordt, moet alleen tot opheldering van het begrip der klassen strekken.

Hoezeer wij over 't geheel de uitvoering goedkeuren en den

Schr. den lof willen geven van met behoedzaamheid uit den rijken voorraad der wetenschap enkele hoofdpunten te hebben opgezocht, zouden wij tegen de bepaling der lagere klassen en tegen de volgorde dier klassen eenige bedenkingen hebben. De gelede dieren op de gewervelde dieren te laten volgen, is thans wel door het voorbeeld van groote autoriteiten in de wetenschap te verdedigen, maar het is eigenlijk toch eene verandering, die misschien alleen in eene reactie van sommige fransche geleerden tegen de denkbeelden van CUVIER hare verklaring vindt. Op bl. 226 zegt de Schr. zelf, dat het moeijelijk te beslissen valt of de gelede dieren, dan wel de weekdieren de naaste plaats aan de gewervelde moeten innemen. Bij de rangschikking der afdeelingen van het dierenrijk in eene enkele voortloopende reeks wordt altijd moeijelijkheid bespeurd, zoowel in de grootere afdeelingen als in de kleinere; men moet eene keuze doen, en aan de eene of andere zijde iets opofferen. Nu was CUVIER gewoon om de bezwaren tegen zijne eigene keuze dikwerf zelf naauwkeurig bloot te leggen, en een, na hem optredend Schrijver meende dikwerf de wetenschap een groot voordeel aan te brengen, wanneer hij eene tegenovergestelde beslissing nam, waartoe hij dikwerf slechts de bedenkingen van CUVIER zelven tot grondslag zijner *innovatie* behoefde aan te voeren. Door de weekdieren achter de gelede dieren te plaatsen, geeft men ook ligtelijk aanleiding, dat de chaotische worm-klasse van LINNAEUS weder in de wetenschap ten tooneele treedt, en men al de hoofdresultaten in de schaduw stelt, die de scherpzinnige combinatiën en de veelomvattende onderzoekingen van CUVIER hadden opgeleverd.

Dat de Schr. de *Bryozoa* onmiddellijk achter en bij de weekdieren plaatst, kan wel niet anders dan goedgekeurd worden. Onnatuurlijk is echter de plaatsing der *Rotatoria* tusschen de Ingewandswormen, waarop zij volgen, en de weekdieren, waaraan zij voorafgaan. Hetzij men de *Rotatoria* als onvolkomene *Crustacea* beschouwe, hetzij men ze als eene afzonderlijke dierklasse aanmerke, deze opvolging is af te keuren. Ook lazen wij met eenige bevreemding in de Voorrede, dat de orde, welke van de meest eenvoudige tot de meest zamengestelde dieren opklimt, bij eene eigenlijk wetenschappelijke behandeling der zoölogie verre de voorkeur verdient, en dat de Schrijver ook niet gelooft »*dat hierover verschil bestaat.*" Ik meende, dat het laatste

wel degelijk het geval is, en zelfs dat de tegenovergestelde meening de heerschende is. Buiten LAMARCK, OKEN en GOLDFUSS zijn mij bijkans geene schrijvers bekend, die de opklimmende orde in acht namen, aan welke ik de voorkeur gaf in de twee uitgaven van mijn *Handboek der Dierkunde*, en in het derde deel van het werk, dat voor weinige jaren door den Boekhandelaar SURINGAR te Leeuwarden werd uitgegeven, om voor onze tijdgenooten UILKENS' Redevoeringen te vervangen. Daarentegen hebben LINNAEUS, BLUMENBACH, CUVIER, MILNE EDWARDS, WIEGMANN en zoo vele anderen steeds de afklimmende orde gevolgd, hoe zeer zij toch zeker niet geacht wilden worden het dierenrijk niet op eene „eigenlijk wetenschappelijke wijze" te behandelen.

Als de Heer LUBACH vroeger of later eene tweede uitgaaf van dit werkje mogt doen verschijnen, hopen wij dat hij aan de eigenlijk wetenschappelijke behandeling der zoölogie ook in dit opzigt regt zal laten wedervaren, en de orde van behandeling zal omkeeren.

In de beschouwing van dit werkje tot bijzonderheden af te dalen, achten wij minder noodig. Wij prijzen het tot handleiding aan voor allen, die, zonder opzettelijke studie van zoölogie te maken, eenig denkbeeld van deze wetenschap wenschen te erlangen.

Om echter te toonen, dat wij het werkje met aandacht onderzocht hebben, maar meer nog om den Schr. bij eene tweede uitgave, zoo die later mogt blijken noodig te zijn, eenige dienst te bewijzen, besluiten wij met eenige opmerkingen, die gedeeltelijk kleinigheden mogen schijnen, maar die echter geene vitterijen zijn, naar welke wij gezocht hebben, en slechts aanteekeningen, die wij onder het lezen maakten.

Bl. 99. Hier is in eene houtsneê-figuur (fig. 89) het borstbeen en schoudergewricht van den *Ornithorhynchus* voorgesteld; maar wij moeten den Schr. doen opmerken, dat *d* niet, gelijk hij zegt, de met elkander vergroeide sleutelbeenderen zijn, maar een deel van het borstbeen (*manubrium sterni*), waarop aan den voorrand de sleutelbeenderen liggen, die hier niet zijn aangewezen.

Bl. 101, fig. 91. Geraamte van een zeemeeuw. Hier is *g* als het *opperarmbeem* aangewezen, maar de letter wijst op de *ulna* (*ellepijp*). De lijn, welke van de letter begint, had dieper

doorgetrokken moeten worden en tot op het bovendeel van het opperarmbeen, dat echter in de figuur niet duidelijk te zien is.

Bl. 103, reg. 23, 24. »Het opperarmbeen [des vogels] is kort en dik." Dit moge waar zijn bij hoenderachtige vogels en bij sommige zangvogels, bij verreweg de meeste vogels is het opperarmbeen lang, somtijds zelfs zeer lang, gelijk b. v. bij *Larus*, waarvan het skelet in fig. 91 is afgeteekend, maar in welke figuur het genoemde been door *radius* en *ulna* wordt verborgen.

Bl. 105, reg. 7, »de eijerleiders." De vogels hebben (enkele afwijkingen uitgezonderd) slechts één' eijerleider.

Bl. 117, fig. 110. Ik twijfel, welke vogel hier onder den naam van *Steppenduif* afgebeeld is, maar zeker geeft de figuur geene voorstelling van den vorm der duiven.

Bl. 118 wordt van *Apteryx* gezegd, dat de vleugels ontbreken. Dit kon echter tot eene verkeerde voorstelling geleiden, als ontbraken die deelen geheel, zooals b. v. de buikvinnen bij *Muraena*. In 't geraamte zijn de beenderen van de voorste ledematen aanwezig; de vleugelstompjes zijn slechts onder de veêren der borst bij het levende dier verborgen.

Bl. 127. Bij de beschrijving van het skelet van den schildpad wordt gezegd, dat het schouderblad en de bekkenbeenderen binnen het geraamte besloten zijn. Het schouderblad en de bekkenbeenderen liggen onder de ribben, maar kunnen, als zelve deelen van het geraamte, niet wel gezegd worden binnen het geraamte te liggen.

Bl. 128. *Trionyx* onderscheidt zich niet door drie teenen, maar doordien er slechts drie van de teenen *genageld* zijn.

Op bl. 145 wordt van de *Ctenoïden* gezegd, dat de schubben getand zijn ter plaatse, waar zij in de huid zijn ingeplant. Het is de vrije achterrand, die deze tandjes vertoont.

Op dezelfde bladz. leest men, dat in het oog der visschen een waaijer of kam aanwezig is; hetzelfde is ook vroeger in de klasse der Reptilen van de hagedissen gezegd. Intusschen is de waaijer als zoodanig een kenmerk van het vogel-oog. De met zwart pigment gekleurde plooi van de choroïdea, die in het glasachtig vocht der oogen dringt, bij visschen en reptilen, is geen *pecten*, maar slechts een rudiment daarvan.

Bl. 178, r. 6. *Krekels*. Hier zijn *Cikaden* bedoeld. Maar de Schr. noemt bl. 187 de soorten van *Acheta* krekels (en te regt)

en bezigt bl. 188 het woord *Cicada*, voor 't geen hij op bl. 178 krekel heeft genoemd. Dit geeft aanleiding tot verwarring.

Bl. 210 lezen wij van kalkachtige deksels, waarmede onze landslakken des winter hun huisje sluiten »en hetgeen zij in het voorjaar weder afstooten." Dat »hetgeen" zou op *huisje* moeten slaan, tegen de bedoeling des Schrijvers; hij spreekt hier van de kalkachtige deksels, en voor »hetgeen" leze men dus »welke" of iets dergelijks.

Zoo lezen wij ook op bl. 218, reg. 8: »uit deze slagaderen" zonder dat nog van slagaderen gesproken is. De Schr. verschoont zich, wat drukfouten betreft, met den afstand van de plaats, waar het werk gedrukt is. Doch wij hadden echter gewenscht, dat de correctie naauwkeuriger ware uitgevallen. Zoo lezen wij bl. 139, reg. 9, v. o.: »des onderkaaks"; bl. 156, reg. 10 v.o.: »onderkaken", waar blijkbaar »bovenkaken" zijn bedoeld. Tot de drukfouten brengen wij ook 't geen bl. 189, r. 3 v. o., gelezen wordt: »de rups heeft zes pooten", hetgeen »zestien pooten" moet wezen; bl. 120, fig. 116: *Aras mollissune* voor *Anas mollissima; Cyanus* (bl. 164) voor *Cyamus*, enz. Van eene meer bedenkelijke soort is de misslag, dat bl. 147 *zeven* orden van visschen worden genoemd, terwijl er in de behandeling *acht* voorkomen, en dat de 10de klasse (die der *Rotatoria*, bl. 203, 204) in de Inhoudsopgave geheel werd overgeslagen.

J. V. D. H.

RUTH *en hare Vriendinnen. Een Verhaal voor jonge Meisjes; naar het Engelsch door* A. C. E. DE G..... *Haarlem*, C. Zwaardemaker. 1859. *In post 8vo. IV en* 198 *bl. f* 1 - 60; *geb. f* 1 - 90.

Het strekt Ref. tot bijzonder genoegen zijne ingenomenheid te kunnen betuigen met deze plant van *Albion's* bodem op den onzen overgebragt. — De Engelsch-*ascetische* rigting, die zich ook hier niet geheel verloochent, daargelaten, waardoor het geheel wel wat *idealistisch* is gekleurd en de in het boekje voorkomende meisjes-*typen* een wat al te *model*-achtig en *idyllisch* karakter dragen, steekt de doorgaande geest toch gunstig af bij dien welke gewoonlijk in dergelijke voortbrengselen van de Engelsche pers wordt aangetroffen.

Onwillekeurig krijgt men de Schrijfster lief, die zoo aardig en boeijend weet te vertellen en op zoo ongezochte wijze voor hooge en heilige indrukken het kinderhart weet te openen, of gelijk ik het ergens geestig vond uitgedrukt: »duwtjes aan de ziel" te geven. — Het moeten toch al regte klei-zielen wezen, die b. v. van een verhaaltje als dat van de kleine AIMÉE (bl. 77) niets vatten of er niets bij gevoelen.

Zoo ik eene aanmerking mogt maken, die betreft niet zoozeer den *geest* waardoor het boekje zich kenmerkt, die bij al het *zéér* gemoedelijke toch gezond en *practisch* is, als wel een *speciëel* punt: *de armen.* Hieromtrent toch ware eenig meerder *realisme* hoogst wenschelijk geweest. De voorstelling er van is onjuist en slechts geschikt om dwaze *illusiën* bij de jeugd aan te kweeken, of de bestaande nog te voeden en te versterken. Zulke wezens uit de fabelenwereld als b. v. de blinde POLLY en haar vader, moesten niet telkens weder in kinderboekjes worden opgewarmd, — de ware liefdadigheid lijdt er schade bij, en het gevoel wordt er noodeloos door overspannen en geprikkeld.

Met aandoening lazen wij, dat de vrouw die dit verhaaltje in onze moedertaal heeft overgebragt, niet meer onder de levenden behoort. Moge haar laatste arbeid, dien zij blijkbaar met zorg en liefde heeft ten einde gebragt, een gunstig onthaal vinden, en de vrucht dragen, die zij er zich gewis van heeft beloofd. Als een welkom en nuttig geschenk vóór de jeugd bevelen wij het gaarne aan.

De uitvoering van het boekje laat niets te wenschen over — zij is keurig net en lief, smaakvol en (wat in een werkje voor de jeugd toch ook niet geheel zonder belang is) daardoor ook den smaak bevorderend. Het boekje stichte zegen. P. B.

Rekenboek voor Meisjes, door H. HEMKES, KZ., *Hoofdonderwijzer der openbare Nederduitsche school te Voorburg. Derde en laatste Stukje. Te Groningen, bij* M. Smit. 1858. *In kl. 8vo.* 84 *bl. f* :-25.

Omdat meisjes en vrouwen in het dagelijksche leven veel met gewone breuken te maken hebben, heeft de Heer H. gemeend bij zijne twee rekenboekjes voor meisjes een derde te moeten voegen, dat voornamelijk aan de behandeling dier breuken is

gewijd. Daarenboven wijst de Schrijver in de Inleiding op het gewigt van de behandeling der gewone breuken als middel tot ontwikkeling en opscherping van het verstand in het algemeen. En als drangreden om opgeklaarde begrippen en heldere inzigten bij vrouwen en meisjes te bevorderen, wordt op het verband gewezen, dat er bestaat tusschen deze en orde, zuinigheid, matigheid, zindelijkheid en spaarzaamheid.

Zonder in eenig onderzoek naar dit verband te treden, meent Rec. dat er nog wel andere afdoende redenen bestaan, die eene meerdere ontwikkeling bij meisjes en vrouwen wenschelijk maken. Zij zijn het immers aan wie de eerste ontwikkeling van het kind, hetzij als kindermeisje, *bonne* of moeder wordt toevertrouwd. Denkt men hierbij aan den vermogenden invloed, dien de eerste ontwikkeling op elke volgende heeft; aan de moeite, die men zich moet getroosten om verkeerde indrukken weg te nemen, dikwijls zonder het gewenschte gevolg; aan den tijd, dien men moet besteden om het verzuimde in te halen, dan voorzeker zal men ons toestemmen, dat hierin geene minder sterke drangreden gelegen is, om de verstandelijke ontwikkeling bij meisjes te bevorderen. Diep te betreuren is het, wanneer ouders bij het nemen van deze soort van dienstboden, naar vele eigenschappen informeren, doch omtrent de verstandelijke ontwikkeling van haar, die voor een groot deel met de zorg der kleinen belast zal worpen, zich weinig bekommeren en dit om zoo te zeggen aan het toeval overlaten. Zou hierin niet de grond kunnen gelegen zijn van het aanmerkelijke verschil, dat men somtijds in de verstandelijke vermogens bij kinderen uit hetzelfde huisgezin opmerkt?

Het aangekondigde werkje is, zooals zich van den ervaren onderwijzer liet verwachten, in denzelfden geest als andere zijner werkjes over hetzelfde onderwerp. De opgaven zijn eenvoudig en voorzeker niet te hoog, noch te weinig in getal. Inzonderheid beviel ons die voorafgaande behandeling om duidelijke en juiste begrippen der gewone breuken te doen krijgen, alvorens tot de bewerking der eigenlijke regels over te gaan. Maar al te dikwijls wordt hier te kort bij stilgestaan; wordt daarenboven dit gedeelte, met het krijt in de hand, gelijk de Heer H. zegt, classicaal gelezen en alles door lijnen aanschouwelijk gemaakt, dan moet het gevolg zijn, dat

de leerlingen goede begrippen van de breuken verkrijgen, en de bewerking der hoofdregels ophoudt het gewone struikelblok te zijn. — Dit uit den weg te ruimen is geene kleinigheid, want het baant den weg tot welslagen van alle verdere ontwikkeling.

De afdeeling der gewone breuken wordt gevolgd door eene verzameling van voorstellen van allerlei aard, die meerendeels goed gekozen zijn, en waarin eigenlijk meer de vragen en berekeningen van den huiselijken kring worden behandeld, terwijl hier en daar gelegenheid wordt gegeven om het verkeerde en schadelijke van sommige gewoonten door sprekende cijfers op te merken. In deze wijze van inkleeding der voorstellen heeft de Schrijver den voornaamsten grond gevonden om het werkje een »Rekenboek voor Meisjes" te noemen; uit het eerste gedeelte is het moeijelijk op te maken.

In voorstel 27, bl. 35, is die waarde voor hare huishouding wat onbepaald, en in voorstel 54, bl. 53, kwam het ons eenigzins vreemd voor, dat daar van eene overeenkomst om 80 percent van zijne schulden te betalen, op eene wijze gesproken wordt alsof dit eene onbeduidende, zeer gewone zaak is. — Door eene korte opmerking had ook hier het verkeerde en schandelijke van zulke handelingen in het licht gesteld kunnen worden.

Het boekje kome in veler handen en drage er veel toe bij om het voorgestelde doel te bereiken. V. D. W.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Eene Bazuin Gods. Beschrijving van het uitleggend gedeelte der Godsverheerlijking door de Hervormd-Christelijke Gemeente te Hilversum, op den 1sten *Aug.* 1858, *voorafgegaan door een woord tot de Gemeente van* J. H. GUNNING, JR. (*Ten voordeele van de armen dezer Gemeente.*) *Hilversum*, P. M. van Cleef, Jz. 1858. *In gr. 8vo.* 21 *bl. f* :-25. — Deze preek is al een jaar oud en verdient toch niet door voortdurende nalatigheid van Ref. onvermeld te blijven. Wie zou, op den titel afgaande, meenen dat het eene preek was? De Heer G. tracht door dezen eenigzins duisteren titel de waarheid uit te drukken, dat de preek eigenlijk niet eene daad van den prediker alleen is, maar eene gezamenlijke daad van leeraar en gemeente,

waarom hij, nu bij de uitgave, na het voorgebed schrijft: *Hierop verkondigde de gemeente het woord Gods bij monde van den Voorganger in deze woorden.* Wij kunnen het niet genoeg prijzen, dat Ds. G. deze beschouwing van het kerkgaan en van de preek met kracht en consequentie aanbeveelt, maar vreezen bijna, dat het nooit mogelijk zal zijn onze kerkgangers aan deze ware beschouwing te wennen. Wij wenschten dat ten minste de leeraren toonden haar te begrijpen en bevelen hun daarom de aanschaffing van deze »Bazuin Gods" dringend aan. Het voorwoord aan de gemeente is zeer lezenswaardig. Wat dunkt u van de volgende zinsnede? »Dat voorts deze uitgave ten voordeele van de armen onzer gemeente geschiedt, behoorde van zelve te spreken en zou niet bepaald behoeven opgemerkt te worden indien men algemeener bedacht, dat de uitlegging des Woords, als geschiedende *door de gemeente bij monde van den leeraar*, van het oogenblik af dat zij uitgesproken wordt niet meer het eigendom des leeraars maar der gemeente is, en dus niet anders dan ten behoeve harer armen *mag* gedrukt worden." Zij zullen het niet toestemmen voor wie iedere preek als een couponnetje van *f* 50 of *f* 100 is.

Waarom de gebeden en gezangen tot het uitleggende gedeelte gerekend worden te behooren, begrijpen wij niet. Wat de preek zelve aangaat, onderschrijven wij het oordeel van den maker: »ieder lezer zal bevinden dat mijne toespraak, als kunstwerk beschouwd, geheel onbeduidend is, even als honderd andere welke jaarlijks in het licht verschijnen." De toon, die er in heerscht, is, naar den smaak van Ref., wat te opgewonden, wat te veel op de leest der O.-Testamentische profetie geschoeid.

Te *Heeg*, bij H. BOKMA, verscheen het I^e Deel eener (vrij goed uitgevoerde) onveranderde uitgave van een ascetisch geschrift der 17^e eeuw: *Het zien op* JEZUS: *een gezigt van het eeuwig Evangelie, of der ziels-oogingen op* JEZUS, *alles zeer geleerdelijk verklaard en stichtelijk tot krachtige oefening der godzaligheid toegeëigend, door den hooggeleerden en godzaligen* ISAAC AMBROSIUS; *uit het Engelsch vertaald door* JOHANNES LAMPE, *in zijnEd. leven Predikant te Opdam.* Het zal *voor zijn tijd* geen kwaad boek zijn geweest, al hindert óns nu de dorre orthodoxie

en onbehagelijke mystiek dier oude dagen. We vonden er evenwel nergens zulk een stuitenden bombast in, als in 't aanbevelende voorwoord van Ds. J. W. FELIX. Ter proeve: »En de dreigende adelaar der geregtigheid, die met uitgebreiden klaauw over onze hoofden zwevende, van het paradijs af een prooi had gezocht, en zelfs in de doodskreten van den zondvloed, in de bloedige vlammen van Sodom, en in het bloed der duizende offerdieren geen prooi had kunnen vinden, die haar voldeed, — viel nu op het Lam Gods, hechtte zich aan Hem, reedt hem met de geesels van CAJAFAS, met de doornen van PILATUS en met de nagelen van het kruis het vleesch aan flarden, tot dat Hij geheel gebroken was; want Hij was de schuldige bij uitnemendheid geworden, die zich al de schuld had toegeëigend, die als God en mensch in één persoon, alleen in staat was, der geregtigheid een offer aan te bieden, hetwelk alles betaalde."!! Inderdaad, zoo van zijn eigen voorwoord als van 't boek, dat het aanprijst, heeft de Voorredenaar zelf de beste recensie geleverd, wanneer hij der Gemeente voorhoudt: »Te midden van het groot gebrek aan de zuivere bediening der genademiddelen, is er in onze dagen een stroom van nieuwe en ook herdrukte schriften. Het is er echter verre van af, dat al die vruchten van de drukpers rijp zouden zijn. Oppervlakkigheid, geestelijke spelingen met de Schrift, welke voor geestelijkheid worden uitgegeven, scheve voorstellingen van de natuur des geloofs, bespiegelingen, die voor het gevoel een gevaarlijk zoeten smaak, maar voor het hart geen wezentlijk voedsel bevatten, worden door elkander gedrukt, gekocht en gelezen, en brengen maar al te veel verwarring in de zielen der eenvoudigen." V. P.

Met genoegen kondigen wij eene nieuwe, goedkoopere en zeer nette uitgave aan van *Jane Bouverie*, *door* C. SINCLAIR, *Schrijfster van »Olivia" en »Mathilda"*. De Heeren VAN DRUTEN & BLEEKER hebben er ons publiek meê aan zich verpligt, want voor betrekkelijk geringen prijs (*f* 1-50; in linnen met verg. rugtitel *f* 1-90) is men in staat aan vrouwen en meisjes een keurig geschenk te geven. Zij zullen de aan eene dunne romantische draad gewevene echt godsdienstige beschouwingen over voor- en tegenspoed met genoegen en zegen voor haar hart volgen en »Amen!" zeggen op de lieve, aanprijzende voorrede van Mej. E. J. HASEBROEK.

De heer W. HOOGVLIET, die, in den laatsten tijd, het een en ander op het gebied van het Strafregt publiceerde, geeft nu weder in eene brochure zijne *Opmerkingen aangaande den werkkring van den Commissaris van Politie, over Hazardspel en Loterijen, over beleedigende en nachtelijke geruchten, over de verpligtingen van Logementhouders, en over poging tot opligting.* (Amsterdam, H. W. WEYTINGH. 1859.) Het boekje geeft eene niet onbelangrijke lectuur voor hen, die in het Strafregt belangstellen. Wij zouden echter niet gaarne de laatste opmerking onderschrijven, en gelooven, ook na de lectuur van het boekje, dat opligterij juist bestaat in de afgifte van het goed aan den delinquent, en dat poging daartoe, dus poging zoude zijn bij een misdrijf, dat juist alleen misdrijf is, als het pogen tot uitvoering komt.

De heer H. W. WEYTINGH gaf de *Nieuwe Successiewet* uit, eene zeer bruikbare uitgave, die velen welkom zal zijn. De aanteekeningen, daarbij gevoegd, zijn van weinig waarde. Men koope het boekje dus alleen om eene gemakkelijke editie der Wet zelve te hebben. (Amst. 1859. kl. 8vo. 52 bl.)

De heer E. H. RAMAER gaf bij G. W. V. D. WIEL te Arnhem (1859. 8vo. 59 bl. *f* 1-:) een werkje uit, dat ten titel voert: *Op den Staat rust de staatsregterlijke en zedelijke verpligting, te zorgen voor Pensioen aan Weduwen en Weezen van Burgerlijke Ambtenaren.* De auteur haalt die stelling al zeer hoog op en begint bij het huwelijk in het algemeen, om met eene aanhaling uit den dichter SMITS te besluiten. In *abstracto* zouden wij meenen, dat de staat de diensten der Ambtenaren goed, zeer goed betalen moet, doch dan ook meer dienst en arbeid kan vergen, dan nu wel eens op de bureaux te vinden zijn, en dat als dit geschiedt, geen zedelijk of stellig regt bestaat om pensioen te eischen. Men betaalt de diensten en daarmede is het uit. Alleen als voor het pensioen een gedeelte wordt ingehouden, is er natuurlijk een regt op die uitkeering. De curieuse bijdrage tot het *jus constituendum* is dus o. i. van niet veel gewigt. Gaarne erkennen wij echter, dat hoewel er geen *regt* bestaat, toch de wensch billijk is, dat er pensioen worde gegeven, en als de heer RAMAER zijn begeeren voldaan ziet en de schatkist het lijden kan, zal het ook ons zeer aangenaam zijn, hoewel wij geene morele verpligting of stellig regt daarvoor weten te verdedigen.

Uit het Pensionnaat. Haarlem, C. ZWAARDEMAKER. Onder dezen titel kregen wij een aardig boekje in handen, dat men zeer goed kan gebruiken voor een geschenkje aan jonge meisjes die hare dagen nog in eene dergelijke inrigting doorbrengen, of aan zulke die er even aan zijn ontsnapt. Het zou een nuttig *cadeau* zijn, al was het enkel als voorbeeld van briefstijl, maar zal zeker ook met graagte door haar gelezen worden; ieder zal er op de eene of andere wijze mede sympathiseren, daar het eene getrouwe schildering bevat van zulk eene wereld in het klein, waar men slechts op kleiner schaal alles wedervindt wat men in de groote maatschappij ontmoet: geheimen en *intrigues*, bedrog en miskenning; ja zelfs ontbreekt het onder dat aanvallige jonge volkje niet aan zamenzweringen en burgerkrijg. Echter willen wij erkennen, dat hier ook menig allerliefst karakter ten tooneele wordt gevoerd, en op humoristischen toon menige schoone trek verhaald of treffende waarheid verkondigd wordt. — Men vindt het eenigzins vreemd, dat van de schrijfster der brieven, die allen van dezelfde hand zijn, in het begin gezegd wordt: dat zij door de institutrice op den schoot gezet en geliefkoosd werd; dat komt slecht met de voortbrengselen van hare pen overeen.

De Vertaler heeft het werkje in eene soort van Hollandsch gewaad gestoken en zijne taak goed volbragt. Den Uitgever wenschen wij een ruim debiet. M. P. H.

Het is een weinig te begeeren baantje om *geestenbezweerder* te zijn; maar er zijn toch nog dingen die in mijn oog vrij wat minder te ambiëren zijn. Zoo zou ik b. v. liever gedoemd zijn, om alle bestaande geesten dagelijks te bezweren, dan dat men mij verdacht hield de rijmelaar te zijn van den afschuwelijken *nonsens* onlangs bij KEMINK EN ZOON uitgekomen onder den titel: *De Tooverij van den dag. Een raad, vooral aan de Arnhemsche Geestenbezweerders.* Dit toch is treuriger dan wat de zwartgalligste menschenhater zich van eenig product van den menschelijken geest durft voorstellen. De raad kan evenwel baten, maar dan toch op een paar voorwaarden: *of* dat de bedoelde Arnhemmers zoolang geesten bezweren, dat zij in staat zijn om zoo klinkkaren onzin te begrijpen, *of* dat ze genoodzaakt worden om zoolang zulke raadgevingen te lezen, totdat zij zich voornemen hun bedrijf te laten varen; in 't laatste geval bezweert geen Arnhemmer voortaan meer eenigen geest, hoe klein ook.

Zulke uitgevers — zulk eene uitgave! Wie kan dit begrijpen?

BOEKBESCHOUWING.

Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde. Een psychologisch-ethische studie, *door* S. HOEKSTRA BZ., *Theol. Dr. en Hoogl. aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Societeit.* (Motto: Noli foras ire, in te redi; in interiori homine habitat veritas. AUGUSTINUS.) *Amsterdam*, P. N. van Kampen. 1858. *In gr. 8vo. XII en* 396 *bl. f* 3 - 90.

De vrije wil. Kritisch onderzoek van J. H. SCHOLTEN, *hoogleeraar te Leiden. Leiden*, P. Engels 1859. *In gr. 8vo. XLVI en* 400 *bl. f* 4 - 50.

Over het determinisme van de leidsche school. Aanteekening op het jongste geschrift van den hoogleeraar SCHOLTEN, *door Dr.* D. KOORDERS. *Utrecht*, Kemink en Zoon. 1859. *In postform.* 43 *bl. f* : - 45.

I.

Algemeene beschouwingen.

't Zal nu omstreeks twee jaren geleden zijn toen hier en daar een gerucht werd vernomen, dat steeds algemeener verspreid en stelliger bevestigd werd: »professor HOEKSTRA houdt »zich bezig met het schrijven eener wederlegging van het »determinisme." (1) Dat die mare met belangstelling werd vernomen zal evenmin herinnering als verklaring behoeven. Wien toch is 't onbekend dat de strijd over den vrijen wil, van lieverlede ingeslapen sedert — gelijk niet onaartig is opgemerkt — de hervormde moeder hare arminiaansche dochter, juist om verschil van gevoelen over dit leerstuk, wel wat onzacht

(1) De beteekenis van de woorden determinisme en indeterminisme zal uit den aart der zake in de volgende bladzijden spoedig genoeg blijken. Wie 't voor zich noodig oordeelen mogt die thands reeds te vernemen raadplege dit tijdschrift jaarg. 1858, n°. X, blz. 470 vv. Ook zij 't hier vergund naar *Vaderl. Letteroef.* 1858, n°. VII, blz. 318—315 te verwijzen ter aanduiding der strekking van deze boekbeschouwing. 'tGeen daar betreffende het doel der aankondiging van SCHOLTENS *Initia* is gezegd, geldt evenzeer van de beschouwing der bovengenoemde werken.

ter deure had uitgezet, in de jongstverloopen jaren krachtiger dan ooit, schoon minder verwoestend dan vroeger, op nieuw was ontwaakt? Wien behoeft herinnerd te worden dat Prof. SCHOLTENS doorwrochte »Leer der hervormde kerk in hare grondbeginselen" de aanleiding daartoe is geweest? Was 't ook welligt niet letterlijk uitgesproken, kon 't ook schijnen als trachtte de leijdsche hoogleeraar 't bestaan van den vrijen wil niet geheel prijs te geven (2), toch was 't duidelijk dat eene lijnregte doorzetting der gereformeerde leer volgens zijne ontwikkeling de verwerping van het dogma van den vrijen wil *moest* ten gevolge hebben. Maar even duidelijk was 't dat velen deze slotsom van SCHOLTENS onderzoek met weêrzin hadden vernomen. 't Kon niet anders. Daar is iets in ons, dat zich tegen het determinisme verzet. Doch tusschen weêrzin te gevoelen, in 't gemoed en om 't gemoed afkeerig te zijn van eenige leerstelling, en haar met bondige en afdoende redenen te wederleggen is de afstand groot. Velen ondervonden dit bij vernieuwing als zij hunnen onwil te kennen gaven over 't geen hier nog vergund zij *de gevolgtrekking uit* SCHOLTENS voorstelling te noemen, doch, door de voorstanders van dat systheem op des hoogleeraars gronden gewezen, eindigen moesten met de erkenning, dat ze zich buiten staat gevoelden om het door hem aangevoerde te ontzenuwen. Het eind van zulke gesprekken was gewoonlijk: »de redenering is mij te magtig; hare kracht kan ik ontveinzen noch verzwakken;

---

(2) Zoo schrijft hij (Leer d. Herv. Kerk, Dl. II, blz. 26, 2e Uitg.) »Volgens de leer van Jezus moet de mensch als redelijk en zedelijk wezen »dat hooger leven zich zelfstandig eigen maken;" en (blz. 27) »De erkenning van Gods werkzaamheid onderstelt geen lijdelijken toestand aan »de zijde der menschen. In Christus zelven was het godsdienstige leven »geheel vrij en zelfstandig." Hierop zal o. a. wel slaan wat hij (blz. 387) schrijft: »Dat God den wil des menschen door zedelijken invloed en door de »kracht der waarheid ten goede buigen en zonder *uiterlijken* dwang aan »zijnen heiligen wil onderwerpen kan, zoodat de mensch, ook als *zedelijk* »wezen, *vrijwillig*.... handelen en toch afhankelijk van God zijn kan, »hebben wij reeds besproken." Ook in zijne *Dogm. Christ. Initia.* Pars Mat. Cap. II § 19 erkent hij dat de mensch om zijne bestemming te kunnen bereiken tusschen goed en kwaad moet kunnen kiezen en laat daarop volgen: »Facultas illa *eligendi* dicitur liberum arbitrium cet." d. i. »dat kiesvermogen »wordt de vrije wil genoemd enz." Vgl. verder Vaderl. Letteroef. 1858 n°. X, bl. 472 vv.

»toch kan ik mij niet met haar vereenigen." Nogthands, zoo onlogisch is 't meerendeel niet, dat men zich bevredigd kon gevoelen met zulk eene uitspraak. Zelfs wie er den schijn van aannamen konden hunne begeerte voor anderen verbergen noch aan zich zelven ontveinzen dat er een handhaver van den vrijen wil mogt gevonden worden, een kampioen als SCHOLTEN waardig en tegen hem opgewassen. Zulk een nu hoopte men in HOEKSTRA te zullen vinden. Veel en velerlei arbeid op godgeleerd gebied, waaronder ook die van degelijke studie der zielkunde getuigde, had hem sedert jaren in menig opzigt van eene gunstige zijde doen kennen. Overtuigend was het gebleken dat hij aan grondige wetenschap en rijke belezenheid eene heldere voorstelling wist te paren. Wat mogt men dan niet van hem verwachten, indien 't waar was dat hij geneigdheid bezat om voor 't goede regt van den vrijen wil op te treden, het regt aan velen zoo dierbaar, maar tot welks verdediging ze erkennen moesten zelven buiten staat te zijn?

Van de andere zijde waren ook de voorstanders van het determinisme begeerig te vernemen wat wel op echt wetenschappelijken grond kon worden ingebragt tegen een gevoelen, dat naar hun oordeel boven allen redelijken twijfel verheven was. Ook zij erkenden in HOEKSTRA den bevoegden tegenstander.. Hoe zou dan niet alles hebben saamgewerkt om aan 't verwachte boek eene ontvangst te verzekeren, zoo gunstig als zelden, of liever gunstiger dan ooit aan een oorspronkelijk wetenschappelijk werk in ons vaderland ten deel valt? Sedert is de waarheid van het loopend gerucht gebleken. Professor HOEKSTRA heeft zich op nieuw een man van daden getoond. Reeds in den aanvang van 1858 volgens den uitgever, of volgens de dagteekening van des schrijvers voorrede in het eind van 1857, verscheen een lijvig boekdeel onder den titel van: »vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde." Doch was nu ook de mare bevestigd, 't bleek al spoedig dat de verwachting van velen, ja van de meesten, gansch niet was vervuld.

't Doet welligt weinig af bij de beschouwing van HOEKSTRAAS boek, maar toch 't schijnt niet ten eenemale ongepast in eene proeve als deze, wier doel in bovenstaande verwijzing naar den vorigen jaargang der *Vaderlandsche Letteroefeningen* nader werd omschreven, om de reden of redenen dier teleurstelling

kortelijk na te gaan. *Redenen*, 't zij vergund dit meervoud te herhalen, want ze waren velerlei, daar de partij der voorstanders van den vrijen wil uit zeer verschillende bestanddeelen is saamgesteld. JAN RAP, waar vindt men hem niet? (3) JAN RAP, de rede- en godsdienstlooze, heeft daaronder zijne vertegenwoordigers, zoowel als er het zout der aarde, menige naar verstand en hart beiden hoog ontwikkelde christen onder gevonden wordt. Tusschen die beiden — 't moet wel een lange keten zijn die deze uitersten aan elkander verbindt! — staan vele rigtingen in rijke schakering. 't Ligt dus in den aard der zake dat de verwachting van die allen niet volkomen dezelfde kon zijn. Wat nu, om met de indeterministen der laagste soort te beginnen en dan ook voor goed van dezulken afscheid te nemen, — wat nu de ridders der onverschilligheid betreft, die zich zelven op hoogen toon *de* vrijzinnigen noemen, maar door elken *waren* liberaal als on- en loszinnigen tevens worden gewraakt en geweerd, — daar ze 't in hunne hooge wijsheid »de dolste zaak ter wereld achten nog aan die malle prædestinatie te gelooven," het diensvolgens Professor SCHOLTEN ten uiterste euvel hadden geduid, » dat hij ook al zoo orthodox was geworden," en zich nu vergast hadden in 't vooruitzigt op de stichtelijke vertooning dat een hoogleeraar die zich dus had vergrepen »eens flink door een ambtgenoot zou worden teregtgezet," moesten zij zich deerlijk te leur gesteld vinden toen HOEKSTRAAS voorrede hen waarschuwde: dat zijne theorie van 't indeterminisme, wel verre van eene scherpe tegenstelling van SCHOLTENS deterministische theorie te wezen, daarmede zelfs eenigermate verwant was. Dit berigt, gevoegd bij 't geen ze van anderen over de »Vrijheid enz." hooren konden, moest hen wel afkeerig maken van het boek dat ze zoo reikhalzend hadden te gemoet gezien.

(8) Kent ge hem niet? Dan wordt het hoog tijd dat ge den Christelijken Volksalmanak voor 1859 ter hand neemt, eer een nieuw juweeltjen van dezelfde hand dit doet vergeten. Overigens meene men niet dat met de vermelding der partij door dien naam aangeduid, onder de elementen waaruit de secte der indeterministen bestaat, eene beleediging wordt bedoeld van de secte zelve. JAN RAP schuilt overal: ook onder de deterministen. Doch zou ze niet al te onvolledig wezen dan mogt in de vermelding der elementen waaruit de indeterministische partij bestaat deze menschensoort niet verzwegen worden.

Of die ontevredenheid HOEKSTRA deren kon? Daar is eene toejuiching die bezoedelt. HOEKSTRA zal de hosiannahs derzulken daartoe rekenen. De waardering zijner pogingen heeft hij, gelijk verwacht mogt worden, blijkbaar van anderen gehoopt. Doch ook die anderen waren in lof niet overvloedig. Sommigen hunner kleven de stelling aan: »een mensch kan doen wat hij wil." Erfgenamen van het vlakste rationalisme en deïsme, zooals tot zelfs nog in de dorpen van Oud-Nederland gevonden worden, houden de minst nadenkenden dergenen die dus spreken aan deze meening in den ruimsten zin des woords vast. De meer bedachtzamen echter beperken die uitspraak door de bijvoeging: »op zedelijk gebied namelijk;" HOEKSTRA daarentegen geeft ook op zedelijk gebied de afhankelijkheid des menschen niet prijs, hoezeer hij zijne vrijheid vasthoudt. Vandaar ook bij dit betere deel van de partij der indeterministen onvoldaanheid. Weder hoogerstaanden drukken hun gevoelen dus uit: »de mensch kan, ook op zedelijk gebied, niet alles »doen wat hij wil; maar hij kan altijd willen wat hem het »beste schijnt." — »Niet altijd!" antwoord HOEKSTRA. Zoo vonden ook dezen bestrijding waar ze verdediging hadden verwacht der meening, die ze liefhebben maar zelven niet verdedigen kunnen. Misschien zouden er nog andere onderafdeelingen van de indeterministische partij genoemd kunnen worden. Voor dit korte overzigt zij 't echter genoeg wanneer de overigen van het dus gedunde leger als ééne en wel de hoogst ontwikkelde fractie worden bijeengeplaatst. Wie daartoe behooren stemmen met des hoogleeraars: »Niet altijd!" ten volle in. Op vele en goede gronden zijn ze overtuigd dat in het determinisme eene groote waarheid ligt. Maar vele gronden ook, en even deugdelijke, regtigen, ja dwingen hen naar hunne meening, om hetzelfde van het indeterminisme staande te houden. 't Is voor hen eene uitgemaakte, onbetwistbare zaak dat het godsbestuur alle dingen omvat. Zelven stemmen ze de juistheid toe van het dilemma: »òf een alomvattend godsbestuur, »òf een godsbestuur en een toeval daarnevens." Zelven verwerpen ze het laatste lid van dat dilemma, en dat doende zijn ze bereid de juistheid te erkennen der gevolgtrekking: »omvat het godsbestuur *alle* dingen dan regelt het niet slechts »de lotgevallen maar ook de daden, en dus ook 't geen waar»van de daden uitgaan: den wil der menschen." Doch in

weêrwil daarvan gevoelen en handhaven ze ten zelfden tijd al de kracht der stelling: »regelt het godsbestuur ook den »wil des menschen, dan is de mensch niet langer aansprake»lijk voor 't geen hij zich voorneemt;" — en wijzen diensvolgens met nadruk op het regt van dit andere dilemma: »òf vrije wil, òf geene verandwoordelijkheid." Dit onderdeel der indeterministische partij, — het moge dan het kleinste wezen, zeker zal elk nadenkende 't het beste noemen, de Gideonsbende na den dronk uit Harods fontein, (4) had verlangend de verschijning te gemoet gezien der wederlegging van 't determinisme, of der verdediging van het indeterminisme, van welke het zich, zoo al niet de oplossing van 't groote bezwaar waarop het bij zijn nadenken stuitte, dan toch eene meer bevredigende slotsom of althands eenigzins voldoende aanwijzing van 't verband tusschen godsbestuur en wilsvrijheid beloofde. Was 't onbillijk die verwachting te koesteren, nu een man als HOEKSTRA zich rustte tot den strijd? Zeker niet! Waar iemand van zoo algemeen erkende bekwaamheid zich gordde tot zulk eene taak, mogt met billijkheid gehoopt, en zelfs verwacht worden dat hij zich niet tevreden zou stellen met de herhaling van 't geen duizenden vóór hem gezegd hebben, en dat, indien hij de zaak ook al niet tot eene beslissing bragt, zijn arbeid haar echter der beslissing eene groote schrede nader zou brengen. Doch ook die verwachting is onvervuld, de partij die haar koesterde onbevredigd gebleven. 't Is waar, nieuwe stellingen, nieuwe beschouwingen werden ten beste gegeven, een tal van zielkundige opmerkingen, feiten, wenken, bijzonderheden werden medegedeeld; ontmoette men vreemdklinkende beweringen, treffende en aangrijpende gezegden ontbraken geenszins. Maar hoeveel men ontving in dit vierhonderdtal bladzijden: het ééne dat men zocht vond men niet. Eene naauwkeurige, bevredigende aanwijzing van 't verband tusschen godsbestuur en zelfstandige redelijke werkzaamheid des menschen, zoo vurig begeerd, werd ook hier niet gegeven. Hoe men anders oordeelde over HOEKSTRAAS proeve, hierin stemde men overeen: »het wereldraadsel was geen »duimbreed nader tot de oplossing gebragt."

Was die uitspraak billijk? 't Geen in de volgende blad-

---

(4) *Rigteren* VII: 4—7.

zijden uit HOEKSTRAAS werk zal worden meêgedeeld, moge den belangstellende den weg openen om die vraag voor zich zelven te beandwoorden. Voorloopig zij 't genoeg te herinneren dat het oordeel van sommige deterministen over den arbeid van den indeterminist gunstiger was. De verschijning van Professor SCHOLTENS werk: de vrije wil, in 1859, (weder hetzelfde verschil tusschen de opgave des schrijvers die zijne voorrede »november 1858" dagteekent en den uitgever!) strekt daarvan tot getuigenis. Want het behoeft noode opgemerkt te worden dat de leijdsche hoogleeraar geen werk van meer dan 400 bladzijden zou hebben geschreven, waarvan een groot deel aan de weêrlegging van zijn doopsgezinden ambtgenoot is gewijd, had hij van HOEKSTRAAS arbeid geen gevaar geducht voor het systheem, dat hem steeds liever was geworden naarmate hij zich meer met het vraagstuk van den vrijen wil had bezig gehouden. En zij 't al niet geoorloofd uit deze daad van een der koryfæen van het determinisme tot het oordeel van andere voorstanders van dit gevoelen te besluiten, 't geen sommigen hunner, sedert den aanvang van 1858, schreven is genoeg ten bewijze dat daar nog anderen waren die begrepen dat het indeterminisme op nieuw wederlegd moest worden, of met andere woorden dat het determinisme op nieuw moest worden gehandhaafd. Zoo heeft zich een strijd ontwikkeld waaraan velen deelnamen, en waarin beide partijen over 't algemeen waardig werden vertegenwoordigd. Dr. VAN BELL, Dr. SCHEFFER, de zich noemende Wallon, Dr. PIERSON, Dr. KOORDERS en de heer CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE openbaarden in vlug- of tijdschrift hun gevoelen over het vraagstuk. Prof. HOFSTEDE DE GROOT onttrok zich niet aan dien strijd. Nu kortelings mengden zich ook de hoogleeraren N. C. KIST en T. BOORDA daarin.

Waren de *Vaderl. Letteroef.* een godgeleerd tijdschrift, of was het doel dezer aankondiging de geschiedenis van dien kamp kortelijk te beschrijven, dan zou 't pligt zijn op te geven wie der genoemden aan Prof. HOEKSTRAAS, wie aan Prof. SCHOLTENS zijde staan, en waarin de strijders van beide zijden onderling overeenkomen of verschillen. De strekking van dit tijdschrift gedoogt echter zulk eene uiteenzetting niet. Welligt komt het bovenstaande 'tzij der redactie, 'tzij den lezer reeds breedvoerig genoeg voor. Nogthands 't scheen noodzakelijk

tot regt verstand van 'tgeen thands zal worden medegedeeld aangaande de geschriften aan 't hoofd van deze beschouwing vermeld.

Daartoe zal 't mede niet ganschelijk overbodig zijn een enkel woord vooraf te laten gaan over de onderlinge verhouding dezer werken. Noch HOEKSTRA noch SCHOLTEN wil hetgeen hij in het licht gaf als een strijdschrift beschouwd hebben. »Wie in dit geschrift enkel of vooral polemiek verwacht vindt »zich bedrogen; polemiek bekleedt er alleen in zoover een »plaats in als noodig was om de resultaten van mijn onder»zoek tegen de gewone, daartegen aangevoerde gronden te »handhaven" zegt HOEKSTRA (voorrede I), en het andwoord van SCHOLTEN luidt: »Heeft de heer HOEKSTRA.... verklaard, »dat hij zijn onderzoek niet als eene bepaalde polemiek tegen »mij wenscht beschouwd te hebben, hetzelfde is ook mijn be»paalde wensch bij de uitgave van het geschrift dat thands »het licht ziet." (Voorrede IX). Strijd is dus — want niemand heeft regt de verklaring dezer mannen in twijfel te trekken, zoolang geene feiten met haar in tegenspraak zijn; — strijd is dus het *doel* van HOEKSTRA noch van SCHOLTEN, schoon ze dien niet ontzien waar hij het *middel* tot een goed gevestigden vrede kan zijn. Anders is 't met de brochure van Dr. KOORDERS. Ontevreden dat Prof. SCHOLTEN zijn akademisch proefschrift »zeer vluchtig schijnt gelezen te hebben" en hem dien ten gevolge »ergerlijke ongerijmdheden toedicht," wil hij »uit het merkwaardige boek van SCHOLTEN het bewijs pogen »te leveren dat hij vóór drie jaren goed heeft gezien; dat »het niet »traagheid of onmagt van geest" was, die hem be»woog om de Christenkerk van verder onderzoek af te manen; »maar dat werkelijk het Christelijke Godsbegrip en het Christe»lijke zondebegrip voor de rechtbank der wetenschap elkaâr »opheffen." (blz. 5). 't Werk van Dr. KOORDERS is dus deels te beschouwen als de behandeling van een personeel feit, deels, gelijk hij 't zelf uitdrukt als eene »voortzetting van zijn akademisch proefschrift." In de eerstgenoemde hoedanigheid mag 't natuurlijk hier niet behandeld worden; in de tweede heeft het zijn regt, dat in deze beschouwing niet mag worden voorbijgezien, al behoeft het geene herinnering dat in eene aankondiging die toch al ligt velen lang genoeg zal voorkomen, voor de behandeling der 43 bladzijden post-

formaat slechts eene kleine ruimte zal mogen worden ingenomen. Der geregelden zwaren benden komt de eereplaats toe. Wat wil HOEKSTRA? Wat SCHOLTEN? Langs welken weg zegt ieder hunner zijn doel te willen bereiken? Is de gekozen weg de verkieselijkste? Blijven ze getrouw aan hun programma? Welke zaken vinden ze op hunnen weg die hun geschikt voorkomen om tot eene bevredigende slotsom te geraken? Welke is beider slotsom? zietdaar de vragen die zullen moeten beandwoord worden, opdat elk voor zich moge beoordeelen wie der beiden 't gelukkigst geweest is in zijn betoog, en aan welke zijde hij meent zich te moeten scharen.

De vraag: wat wil HOEKSTRA? wat SCHOLTEN? is niet moeilijk te beandwoorden. »Positive ontwikkeling van de leer der vrijheid in verband met de feiten van onze zelfbewustheid op intellectuëel en zedelijk gebied; verdediging van het indeterminisme op psychologischen grondslag; vooral evenwel de poging om in overeenstemming met deze theorie de voornaamste verschijnselen der zedelijkheid en der zonde te verklaren: ziedaar het doel van dit geschrift," zegt HOEKSTRA (Voorrede, blz. v); en SCHOLTEN: »Ons onderzoek heeft ten doel het bestaan van den vrijen wil aan eene naauwgezette kritiek te onderwerpen." (blz. 2). Het onderscheid tusschen HOEKSTRAAS oogmerk en dat van SCHOLTEN kon niet duidelijker worden uitgedrukt dan in deze beide zinsneden. Maar duidelijker ook kon één punt van overeenkomst tusschen beide schrijvers niet worden in het licht gesteld dan door deze hunne gezegden geschiedt. Beiden duiden daardoor zich zelven als partijmannen aan. Ze mogen 't niet hebben gewild, toch hebben ze eene keuze gedaan tusschen determinisme en indeterminisme eer ze beider vermeende of bestaande regten hebben uiteengezet. Van HOEKSTRA blijkt dit uit dit gedeelte zijner aangehaalde woorden: »verdediging van het indeterminisme op psychologischen grondslag... ziedaar het doel van dit geschrift." Van SCHOLTEN moge 't niet terstond bij den eersten opslag zoo duidelijk zijn, onmiskenbaar wordt het bij eenig nadenken, dat reeds in de wijze waarop hij zijn onderwerp mededeelt, voorliefde voor het determinisme, althands zekere afkeer van den vrijen wil doorstraalt. Dan eerst hadden beiden als onpartijdigen beschouwd mogen worden, wanneer ze èn 't determinisme èn 't indeterminisme

aan eene naauwgezette kritik hadden onderworpen. 't Is waar, HOEKSTRA verzwijgt de gronden voor 't determinisme niet, noch SCHOLTEN die voor het indeterminisme. Maar noch bij den een, noch bij den ander zijn determinisme en indeterminisme civile partij. Bij HOEKSTRA zit het determinisme, bij SCHOLTEN de vrije wil op de bank der beschuldigden. Men beschouwe deze opmerking niet als eene aanklagt van kwade trouw. Ze is alleen de aanduiding van een feit, en eene herinnering der onbegrijpelijke moeilijkheid om zelfs bij het heiligste voornemen volkomen onpartijdig te zijn. Want dat beiden waarlijk en ernstig begeerd hebben dit te wezen, blijkt uit den weg dien ze, de een voor zijne ontwikkeling, verdediging en poging ter verklaring van sommige verschijnselen, de ander voor zijn onderzoek hebben gekozen.

»De eenige methode die ons in ons onderzoek tot eene betrekkelijke zekerheid kan leiden, is die der *wijsgeerige psychologische* (5) *ervaring*" zegt HOEKSTRA (bls. 8), en terstond zijne bedoeling nader toelichtende, gaat hij voort: »niet die van zulk eene ervaring waarbij men louter feiten opzamelt (,) en door beschouwing dier feiten tot kennis van het wezen der ziel tracht te komen, maar van zulk eene ervaring waarbij men mede tot zich zelven inkeert en door zelfbespiegeling die feiten... navorscht." SCHOLTEN nu verklaart zich in denzelfden zin wanneer hij (blz. 65) zegt het vraagstuk van den vrijen wil te beschouwen" als behoorende tot de psychologische anthropologie (6), en dus de empirische methode (7) voor de eenige ware" te houden. Ook hij omschrijft zijne meening in denzelfden geest als HOEKSTRA, daar hij ten aanzien der uitdrukking »empirische methode" zich dus uitspreekt: ...»volgens welke de verschijnselen naauwkeurig worden waargenomen, ofschoon wij het onderzoek niet tot het bijzondere, dat de enkele waarneming aanbiedt, beperken, maar aan de rede het regt en de roeping toekennen om de welgestaafde feiten der ervaring in hunnen grond, zamenhang en éénheid... te leeren begrijpen."

Stemmen derhalve HOEKSTRA en SCHOLTEN overeen ten aan-

---

(5) zielkundige.

(6) zielkundige menschkunde.

(7) weg der ervaring.

zien van den weg die alleen mag worden ingeslagen, 't zal wel naauwelijks herinnering behoeven dat hunne keus niet de beste maar de eenig goede is. Of welk ander pad zal men kiezen? Dat der zoogenaamde eenvoudige bespiegeling? Bespiegeling is goed, wanneer men *alle* feiten verzameld heeft waarover men bespiegelen wil. Maar teregt zegt HOEKSTRA (blz. 7): »het bespiegelende denken *bij onvolledige ervaring* voert slechts tot *meeningen*, die door voortgezette ervaring moeten blijken waar of onwaar te zijn." Den aprioristischen weg, waarbij men begint met de eene of andere stelling als waar aan te nemen, en daaruit voortredeneert, vergetende dat hetgeen waarop men bouwt, en waaruit men afleidt en voortspint zelf nog moet bewezen worden? Maar de eenvoudigste ziet dat dit een zoogenaamd cirkelbewijs is, de meest onlogische van alle zonden tegen de logica. Of zal men zeggen: »God bestuurt *alle* dingen, *dus* moet Hij ook den menschelijken wil besturen, derhalve is de wil niet vrij"? Maar dan vraagt de tegenstander 't *bewijs* dat God alle dingen bestuurt, en heeft hetzelfde regt, of liever onregt, om te zeggen: »de mensch is vrij in zijn willen, derhalve bestuurt God *alle* dingen *niet*." Daarom heeft SCHOLTEN gelijk als hij zegt: »het voorwerp des onderzoeks is hier de mensch zelf" (blz. 63); en daar bijvoegt (blz. 66): »Evenmin als het geoorloofd zou zijn natuurkundige vraagstukken uit een vooraf vastgesteld godsbegrip of eene vooraf ondersteld teleologie (8) te verklaren, of de feiten der geschiedenis naar een godsbegrip te construëren (9), even weinig is zulks geoorloofd ten aanzien van een zuiver psychologisch of anthropologisch vraagstuk."

Kan men nu de meening beamen dat de hoogleeraren beiden den koninklijken, eenig veiligen weg voor hun onderzoek hebben gekozen, — dan volgt de vraag: hebben ze in waarheid het pad bewandeld dat ze zich zelven hebben afgebakend? Hier wordt de beandwoording eene pijnlijke zaak. Dr. PIERSON heeft in *De Gids* (April 1858, blz. 498) HOEKSTRAAS arbeid bepaaldelijk uit dit oogpunt aan een onderzoek onderworpen en... te ligt bevonden. SCHOLTEN meent mede gronden te hebben om HOEKSTRA van ontrouw aan zijn programma te beschuldigen.

---

(8) kennis van het doel der dingen.

(9) vaststellen, opmaken.

En beider oordeel moet als juist worden erkend. 't Ware even nutteloos als langwijlig alle door SCHOLTEN en PIERSON ingebragte aanklagten te dezen aanzien op te sommen en aan eene beoordeeling te onderwerpen. Een paar gewigtige bewijzen mogen volstaan. Want reeds ééne enkele afwijking van den zuiver wijsgeerig empirischen weg is in dit opzigt genoeg, om van hem die dien koos te vorderen dat hij, daar de ervaringsweg de eenig goede is en door hem zelven als zoodanig wordt erkend, zijne slotsom als op onwettige wijze verkregen terug neme en zijn onderzoek op nieuw beginne. Zulk eene afwijking komt echter reeds voor in eene der eerste paragrafen der Inleiding. HOEKSTRA ontveinst haar niet. Maar op 't gevaar af dat het zijn werk in veler oog schaden zal, zegt hij: »Het gronddenkbeeld dat mij in de navolgende beschouwingen leiden zal, ook al wordt het niet telkens uitdrukkelijk uitgesproken, is de groote waarheid...: *de zonde vijandschap tegen God.*" 't Is duidelijk: HOEKSTRA verlaat hier alreede den empirischen weg, en begeeft zich op den aprioristischen. Want vergetende dat de stelling: »de zonde is vijandschap tegen God", zelve nog bewezen moet worden, en dat zijne wederpartij daar tegenover stellen kan: »de zonde is een door God verordend middel ter opvoeding" stelt hij zijne *meening* voorop, terwijl hij slechts van *feiten* mag uitgaan. Op eene andere plaats (blz. 386) zegt hij: »Mijne voorstelling die op psychologischen bodem rust, hangt zamen met de beginselen van het genootschap tot hetwelk ik behoor; dit zou zijn geest verloochenen en met zijne geschiedenis breken, als het niet vasthield aan zijne tot dusver algemeene en vastgewortelde overtuiging omtrent de wilsvrijheid van den mensch, enz." Zonder nu met SCHOLTEN te willen zeggen, dat HOEKSTRA »ook aan de beginselen van het kerkgenootschap, waartoe hij behoort," *denzelfden* invloed op zijn onderzoek toekent als aan de stelling: »de zonde vijandschap tegen God" (blz. 73), is 't toch onmiskenbaar zijne eigene verklaring dat zijn lidmaatschap der doopsgezinde gemeente *niet zonder* invloed op zijnen arbeid is gebleven. Daar is *samenhang* tusschen die beiden. Maar juist dien samenhang had hij moeten ontwijken, daarboven had hij zich moeten verheffen. Juist wijl hij dat niet doet, kan hij geen onpartijdig regter wezen; want eer de gronden van

wederzijde zijn gehoord, is hij ingenomen voor eene der partijen en dus tegen de andere.

Is 't anders met SCHOLTEN? Dr. KOORDERS verwijt den leijdschen hoogleeraar wat door dezen den amsterdammer professor verweten werd. »Zoo is bijv.", zegt hij (blz. 9), »een der hoofdsteunsels van zijn (SCHOLTENS) systeem de stelling: »tegen de magt der erkende waarheid vermag de mensch niets"; — alsof op 't gebied van het zedelijke, de ervaring niet elken dag het tegendeel leerde! Zoo deduceert hij de eeuwigheid der wereld uit »het begrip zelf van *oorzaak*" omdat »de absolute oorzaak als hare werking in tijd voorafgaande zich voor te stellen, hetzelfde zijn zou, als eene oorzaak te stellen, die tijdelijk geene oorzaak ware;" — dus uit een armhartig woordenspel! Ja (wat wel het treffendst blijk van papierfilozofie is) het bestaan van God leidt hij af uit »het begrip van oorzaak, waarop de ervaring wijst, en dat medebrengt, oorzaak te denken als eerste en dus eenige oorzaak"; — en dat, terwijl de ervaring overal *samenwerking* van oorzaken en enkel een oneindige reeks van *veroorzaakte* oorzaken te zien geeft." Wat het derde punt dezer acte van beschuldiging aangaat, heeft de ijver voor zijne zaak Dr. KOORDERS ten eenenmale verblind. Om het bestaan van God te bewijzen, beroept SCHOLTEN zich ter plaatse door zijnen beoordeelaar bedoeld juist op de ervaring: »De verschijnselen der wereld op het gebied van natuur en geschiedenis wijzen op een gemeenschappelijken grond of algemeene oorzaak" zegt hij (blz. 340). Deze redenering is geheel eene empirische. Ze gaat van feiten, waargenomen dingen uit. Ze is dus geheel in overeenstemming met hetgeen SCHOLTEN (blz. 67) gezegd had: »Ook in de theologie of de leer over God, ken ik geene andere methode dan de empirische. Is er kennis van God mogelijk, zij moet verkregen worden uit de empirische kennis der feiten, die natuurkunde, geschiedenis en psychologie constateren (10), en niet a priori, evenmin door kerkelijke traditie als op grond van dusgenaamde... aangeboren begrippen." Gaat nu echter SCHOLTEN (blz. 340) voort met aan te wijzen dat de gemeenschappelijke grond of algemeene oorzaak van alle verschijnselen op 't gebied van natuur en geschiedenis, eene laatste

(10) Blz. 10, reg. 19, 't bestaan aanwijzen en handhaven.

voldoende oorzaak moet wezen, eene oorzaak die niet zelve veroorzaakt is, en doet hij dit door de uiteenzetting, op feiten gebouwd, van hetgeen eigenlijk eene oorzaak is, dan verlaat hij den empirischen weg niet. Zoo KOORDERS dit meent, dan heeft hij òf niet begrepen, òf zich niet herinnerd, òf niet toegestemd wat zoowel SCHOLTEN als HOEKSTRA ten aanzien van de empirische methode op den voorgrond gesteld, en teregt op den voorgrond gesteld hebben: »ze mag geen loutere opsameling van feiten wezen, maar ook een nadenken over het opgesamelde." Had KOORDERS dit bedacht, hij zou zijne woorden tweemaal gewogen, en waarschijnlijk niet geschreven hebben: »terwijl de ervaring *samenwerking* van oorzaken te zien geeft." 't Is waar, dat de onontwikkelde mensch zulk eene samenwerking van verschillende oorzaken *meent* te zien. Doch wie 't woord oorzaak verstaat: weet dat daar geene oorzaken zijn noch kunnen wezen, — dat wijsbegeerte en spraakkunst SCHOLTEN gelijk geven wanneer hij zegt dat er slechts ééne oorzaak van alles is, — en dat waar slechts *ééne* oorzaak is, onmogelijk van *samenwerking van verschillende oorzaken* sprake kan zijn. Met die omschrijving en bepaling van 't woord oorzaak hangt ook samen wat KOORDERS als tweede beschuldiging van ontrouw aan zijn programma tegen SCHOLTEN inbrengt. Ook hier geldt hetzelfde. SCHOLTEN heeft *op grond van feiten* de beteekenis van 't woord oorzaak vastgesteld, en nu voortbouwende op, en afleidende uit hetgeen hij *langs dien weg* verworven heeft, komt hij tot het besluit dat het heelal eeuwig is. Men verschille te dien aanzien van gevoelen met den hoogleeraar, men bestrijde, men verwinne zijne leer eener eeuwige schepping, maar men zegge niet dat hij in deze redenering van den wijsgeerig-empirischen weg is afgeweken. Ernstiger daarentegen en van oneindig meer gewigt is het eerste punt waarop KOORDERS aanklagt is gebouwd. »Tegen de magt der erkende waarheid vermag de mensch niets", zegt SCHOLTEN (blz. 171). Ten betooge dier stelling vervolgt hij aldus: »Zij »heeft een vermogen, dat hem trekt en overmeestert, en als »de profeet zich in zijnen tegenstand door God overwonnen »verklaart, en erkent dat God hem te magtig is (11), dan be»teekent dit, dat hij de erkende waarheid niet langer wederstaan

(11) *Jeremia* XX: 7.

»kon, en dat de waarheid magtiger prikkel was om te han- »delen, dan de tegenstand van zijne zinnelijke natuur, die »hem van zijnen pligt terughield. Hetzelfde verklaart PAULUS, »als hij zegt: »Wij vermogen niets tegen de waarheid," »II *Cor.* XIII: 8 en elders: »de magt der erkende waarheid »*noodzaakt* mij om te prediken," I *Cor.* IX: 16. Daar is geene reden om SCHOLTENS verklaring van *Jeremia* XX: 7 of zijne omschrijving van PAULUS woord I *Cor.* IX: 16 te wraken. Maar bewijst hij nu, zelfs met behulp der bijgebragte voorbeelden, zijne stelling? 't Zij verre. Hij bewijst dat voor PAULUS en JEREMIA de waarheid magtiger prikkel was om te handelen dan de tegenstand der zinnelijke natuur die hen van hun pligt terughield. Hij bewijst voorts dat PAULUS 'tzelfde getuigde aangaande zijne geestverwanten. Maar hij bewijst niet dat hetgeen van den apostel en den profeet, en honderd, ja duizend en tienduizend hunner tijdgenooten moge waar geweest zijn, ook waar is van den mensch in 't algemeen. Zijne stelling: »Tegen de magt der erkende waarheid vermag de mensch niets" is dus eene *meening*, nog geen *feit*, en mag alzoo in een wijsgeerig-empirisch onderzoek niet als uitgangspunt dienen, zelfs niet voor een ondergeschikt deel der redenering. Te minder, daar menigeen met KOORDERS zal staande houden: »Alsof op 't gebied van het zedelijke de ervaring niet »elken dag het tegendeel leerde!" Nu kan SCHOLTEN zeggen: door »den mensch" versta ik den zoodanige die 't ruwe zinnelijke, natuurleven ontwassen is, — door »erkende waarheid" niet wat in 't algemeen als waarheid geldt of wordt aangenomen, maar wat iemand voor zich zelven na ernstig en rijp nadenken waarachtig als zoodanig beschouwt, wat hem door God geopenbaard is in zijn gemoed (revélé); — beperkingen die er dan toch wel bijgevoegd hadden mogen worden! — doch zelfs in dat geval ware de stelling voor betwijfeling en tegenspraak vatbaar en behoeft ze dus betoog. SCHOLTEN noch iemand ter wereld kan dat bewijs leveren. 't Is onbewijsbaar dat ook de eenigzins zedelijk ontwikkelde mensch, ja zelfs dat de mensch die reeds een hoog standpunt van zedelijkheid heeft bereikt, niets zou *kunnen* doen tegen 'tgeen hij zelf als waarachtig goed, nuttig, noodzakelijk, in één woord als waar erkent. Men moge dat onwaarschijnlijk noemen, onmogelijk heete men het niet. SCHOLTEN heeft gelijk wanneer

hij (Inl. blz. VIII) zegt niet dordtsch-gereformeerd te zijn. Toch blijkt uit al zijne werken dat hij voor de kern der dordtsch-gereformeerde leer — in verband altijd met de latere ontdekkingen op dogmatisch gebied — groote sympathie koestert. En, schoon hij 't welligt zich zelven niet bewust is, wanneer hij eene kritik van zijn eigen werk geleverd had, zooals HOEKSTRA deed in de boven aangehaalde zinsnede uit zijn »Besluit," ook hij zou om der waarheid volkomen hulde te doen hebben moeten erkennen: »Mijne voorstelling, die op »psychologischen bodem rust, hangt samen met het dogmatisch »systheem dat het meest mijne sympathie bezit: bepaaldelijk »met de leerstukken der onwederstaanbare genade en van de »volharding der heiligen."

Volkomen getrouwheid aan hun programma — waar ontmoet men haar ook uitgenomen in den eenen en eenigen die nooit zijn beginsel verzaakte, en 't niet meer verzaken kon? — mag dus noch aan HOEKSTRA noch aan SCHOLTEN worden toegekend. Wie hunner is het minste ontrouw geweest? Welligt blijkt dit uit de beandwoording der vraag — die de inhoud der volgende beschouwingen zal uitmaken —: Tot welke slotsom komen de beide schrijvers, en op welke feiten, die ze op hunnen weg ontmoetten, meenen ze hun resultaat te mogen bouwen?

(Wordt vervolgd.)

V. H.

De ziekten der Tandkiem, door Dr. EDUARD ALBRECHT, *Geneesheer te Berlijn. Uit het hoogduitsch vertaald door* J. KOOMAN, AZ., *Heel- en Verloskundige te Goes. Goes*, C. H. Schetsberg. 1859. *In kl. 8vo. VIII en* 103 *bl. f* :-35.

Gedurende het tijdvak van bijna negentig jaren, dat er sedert de eerste uitgave van JOHN HUNTER's *Natuurlijke Geschiedenis der Tanden* (Natural history of the human teeth, explainung their structure, use, formation, growth and diseases. London 1771. 4to.) verloopen is, zijn er ook op dit gebied van wetenschap talrijke nieuwe ontdekkingen gemaakt. Vooral is dit het geval geweest, sints de histiologische onderzoekingen door middel van het mikroskoop zich evenzeer tot het tandweefsel als tot dat van andere organen hebben uitgestrekt.

Daarenboven heeft men te regt ingezien, dat een zoodanig onderzoek niet slechts geschieden moet met het doel om den fijnen bouw of de zoogenaamde elementaire structuur der deelen in haren normalen toestand te leeren kennen, maar dat men er insgelijks naar streven moet, om zich daardoor met de verschillende afwijkingen van den normalen toestand, of, wat hetzelfde zegt, met de voornaamste ziekte-oorzaken en ziekte-producten, voor zoo ver beiden zich door stoffelijke en zigtbare veranderingen openbaren, bekend te maken. Ook de Berlijnsche geneesheer A. schijnt van de noodzakelijkheid eener zoodanige rigting bij de studie der tandziekten, wier kennis en behandeling hij als specialiteit beoefent, overtuigd te zijn, doch hij doet in zijne bovenstaande verhandeling nergens blijken, dat hij zich zelf met het microscopisch onderzoek van gezond en ziek tandweefsel heeft bezig gehouden. Ofschoon de S. alvorens tot zijn onderwerp over te gaan, eene korte inleiding laat voorafgaan, om de organische structuur der tandkiem in haren normalen toestand te doen kennen, zoo is echter de aldaar gegeven beschrijving veel te kort en onvolledig, om tot grondslag van eene meer naauwkeurige pathologische studie te kunnen dienen. Ook bij de beschouwing der ziekte-processen, waaraan de tandkiem of het tandmerg onderhevig is, en die de auteur hoofdzakelijk in zenuwziekten, vaatziekten (acute en chronische ontstekingen), ziekten der voeding en afscheidige ziekten verdeelt, wordt blijkbaar veel grooter vlijt aan de optelling der subjective ziekteverschijnselen, dan aan het objective onderzoek besteed. — De hollandsche vertaling verraadt doorgaans haren hoogduitschen oorsprong, niet alleen door de woordvoeging en de overladen volzinnen, maar dikwijls ook door enkele uitdrukkingen. Cardialgische toevallen b. v., op bl. 10 vermeld, zijn onverstaanbaar, terwijl het woord *maagpijn* aan elken lezer bekend is.

Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, *door* H. M. F. LANDOLT, *Ridder der Orde van de Eikenkroon*, 1ste(n) *Luitenant der Grenadiers.* (*Volksbibliotheek*, *N*°. 89.) *Amsterdam*, H. W. Weytingh. 1858. *In kl.* 8*vo.* 92 *bl. f* :- 75.

Het mag bevreemding baren, dat in een land als het onze dat opkomst, bloei en vroegere grootheid aan de zee,

den handel en aan zijne rijke koloniën verschuldigd is, tot heden zoo weinig gedaan werd om de kennis van 'tgeen Nederland ter zee verrigtte voor het algemeen meer toegankelijk te maken. Het werkje van den Heer LANDOLT is bestemd om in die leemte te helpen voorzien; wij willen nagaan op welke wijze de Schrijver zich van zijne taak heeft gekweten.

Na in enkele trekken de kindschheid van ons zeewezen geschetst te hebben geeft s. ons eene korte geschiedenis van Neêrlands zeeoorlogen, en voegt er hier en daar iets bij 't welk betrekking heeft op de voortgaande ontwikkeling van ons zeewezen, op de veranderingen en verbeteringen in den scheepsbouw ingevoerd; nu en dan vonden wij opgaven omtrent de grootte, bemanning, bewapening enz. der schepen. Het kon wel niet anders of dergelijke opgaven moesten hoogst oppervlakkig blijven, bij den beknopten vorm, aan welken s. zich gebonden had; doch juist daarom hadden wij gewenscht dat alleen de meldingwaardigste bijzonderheden in hoofdtrekken waren aangeduid. Het zal voor 't algemeen van geen groot belang zijn te vernemen (zie bladz. 11), dat, in den slag bij *Duins*, het schip van TROMP voerde 4 stukken van 36 ℔, 11 van 24 ℔, 12 van 18 ℔, enz. enz. Is dit zoo, dan gelooven wij dat de s. beter zou hebben gedaan dergelijke opgaven achterwege te laten, ten einde de daardoor bespaarde ruimte te besteden aan een overzigt der belangrijkste ontdekkingen, en der waarlijk groote verdiensten van Nederlands Zeevaarders. Naar onze meening zou het boekje hierdoor in aantrekkelijkheid merkelijk hebben gewonnen, en zeker zou het alsdan aan zijne bestemming niet minder hebben beantwoord.

Ook bevreemdde het ons op vele plaatsen het historische verband der gebeurtenissen zoo oppervlakkig behandeld te zien, om niet te zeggen dat het dikwerf geheel is over het hoofd gezien. Bij voorbeeld; de s. eindigt zijne beschouwing van den tweeden Engelschen oorlog met de volgende woorden: »Kort daarna eindigde den (de) oorlog door den vrede van »Breda, die den 31sten Julij tot stand gekomen was. Men »ontwapende zich weder gedeeltelijk, doch hield nog eene vrij »aanzienlijke vloot over, om den handel te beschermen. Vele »gevechten hadden in de volgende jaren plaats met de zee»roovers, aan wie vooral door VAN GHENT menig gevoeli»ge slag werd toegebragt." — En onmiddellijk daarop be-

gint de 4e §, handelende over den oorlog in 1672, aldus: »Nadat de vijandelijke bedoelingen van Engeland weder »duidelijk werden enz." De lezer zal, wanneer zijne herinnering hem niet te hulp komt, uit hetgeen hem hier verhaald wordt, zich geen duidelijk denkbeeld kunnen vormen van den gang der gebeurtenissen en van de aanleiding tot dien oorlog. Het zou, dunkt ons, passend ja noodzakelijk geweest zijn om hier in korte trekken te wijzen op de veroveringszucht van LODEWIJK XIV, de triple alliantie, de ligtzinnigheid van den onbeduidenden KAREL II enz. Die herinneringen zouden hier beter op hare plaats zijn geweest dan later de hoogst onbelangrijke vermelding op bladz. 30 te vinden: »Omstreeks »Julij 1676 kwam CORNELIS EVERTSEN bij de vloot in de »Oostzee, waarover (?) hij dat bevel op zich nam; doch sedert »zijne komst viel er niets belangrijks voor (,) en den 11den October »nam hij de terugreis naar het Vaderland aan."

Niet altijd is de s. juist in zijne voorstelling der gebeurtenissen, en dikwerf zoekt men te vergeefs naar zaken, die der vermelding overwaardig zijn. Zoo vinden wij op bladz. 7 de inneming van *Antwerpen*, in 1585, toegeschreven aan de verslagenheid door den moord van WILLEM I te weeg gebragt. De val van die stad was, vergissen wij ons niet, het gevolg van geheel andere oorzaken. — Nergens vonden wij iets vermeld van de oprigting der 5 *Admiraliteiten*, iets zoo hoog belangrijks in de geschiedenis van ons zeewezen; 't is waar, in plaats daarvan kan men op bladz. 9 lezen, dat er in 1583 eene te *Duinkerken* werd opgerigt; doch wij vragen, mogt in eene Geschiedenis van Neêrlands Zeewezen het eerste onvermeld blijven? — In den driedaagschen zeeslag was het niet *op den tweeden dag* dat verscheiden Nederlandsche kapiteins de vlugt námen; maar gebrek aan kruid en lood was oorzaak dat, *op den derden dag*, sommige bevelhebbers zich aan het gevecht moesten onttrekken. — Wij betwijfelen het zeer, of het meerendeel der lezers, zich wel een helder denkbeeld zal kunnen vormen van de krijgslist van EVERTSEN, zooals die op bladz. 38 wordt vermeld. Daar leest men: »EVERTSEN redde de vloot »door eene krijgslist, namelijk door haar *met staande zeilen* te »doen ankeren, waardoor de Fransche schepen door de ebbe »medegesleept werden." — Van het hevige bombardement van Gibraltar in 1704 (op bladz. 48) valt nog al wat af te dingen,

terwijl ons ook niets bekend is van de *zware nederlaag* in 1795, in de Saldanhabaaï geleden (bladz. 75). Wij meenen ons te herinneren dat het eskader, zonder één enkel schot te doen, voor Elphinstone de vlag streek. — In een volksboek komt het ons wenschelijk voor, dat uitdrukkingen, welke voor eene tweeledige opvatting vatbaar zijn, zoo als *Straatvaarders* (bladz. 13), of die niet voor ieder verstaanbaar zijn, zoo als *glazen* (bladz 43) de noodige verklaring erlangen; ook is het ons niet duidelijk wat s. (op bladz. 57) met *britsche geus* bedoelt.

Onder het lezen meenden wij eene hoogst merkwaardige overeenkomst, ja zelfs gelijkheid op te merken in de wijze en den vorm van voorstelling des s. met die van Dr A. A. VAN HEUSDEN in zijne, aan de Koninklijke militaire Akademie gebruikt wordende, *Handleiding tot de kennis der nieuwe Geschiedenis*. Wij vergeleken toen de Engelsche oorlogen in beide werken, en zagen, dat wij ons niet hadden vergist. Zoo dit al niet getuigt van veel zelfstandigheid in stijl en inkleeding, het levert toch een ongezocht bewijs op van een buitengemeen trouw geheugen; want, bedriegen wij ons niet, dan heeft de Heer LANDOLT zijne militaire opleiding genoten aan de Akademie te Breda.

Ons lijstje van vergrijpen tegen taal en stijl is vrij groot geworden; doch wij hebben het ter zijde gelegd. Wij meenen de oorzaak dier flaters in eene haastige bewerking en vlugtige correctie te moeten zoeken. Hoe zou het anders onopgemerkt zijn gebleven, dat (op bladz. 26) de zin die met »*en de vloot*" begint, niet rondloopt? — Op bladz. 12 lezen wij, dat DE RUYTERS vloot, na den slag bij de Etna, de plaats van den strijd verliet en des avonds te *Saragossa* aankwam. Deze malle drukfout is waarschijnlijk toe te schrijven aan het bezigen van den Italiaanschen naam *Siragossa* in plaats van het meer gebruikelijke Syracuse. Zijn deze onze vermoedens gegrond, dan wenschen wij den Heer LANDOLT voortaan minder overhaasting en tevens meer zelfstandigheid toe bij de bewerking van 'tgeen hij voor de pers bestemt; zijn arbeid zal er zeker door winnen. Nu voelen wij ons in gemoede verpligt de betuiging af te leggen, dat de indruk, dien zijne Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen bij ons achterliet, niet gunstig is.

Kronijk, of breedvoerige tijdrekenkundige Tafel, inzonderheid voor de Provinciën Groningen, Friesland en Drenthe: waarin tevens voorkomt een chronologisch overzigt van de Vaderlandsche Geschiedenis. Met eenige Bijlagen door M. D. TEENSTRA. *Eerste Deel. Uithuizen,* H. H. G. Fongers. 1859. *In 8vo. XXVIII en* 354 *bl. en bijlagen* 116 *bl. f* 3 - 60.

Dwazer boek heb ik in lang niet onder de oogen gekregen, dan dit, waarin uit OCCO SCARLENSIS, WINSEMIUS, SOETEBOOM, SUFFRIDUS PETRUS, HAMCONIUS, BENINGA, *it âde Friesche terp*, enz., enz., benevens uit de werken van sommige latere schrijvers, van allerlei zaken zonder slot of zamenhang zijn aangeteekend, alleen naar de volgorde van jaren. Het verbeeldt een Kronijkmatig uittreksel uit allerhande Kronijken, waarin als belangrijke historische feiten voorkomen:

1104. »De torenklok te Eenum gegoten. 1115." »De torenklok te Usquert gegoten." Het eerste tijdvak vangt aan met de komst van FRISO:

»313 V. CHR. Volgens het volksverhaal zouden FRISO, SAXO, »en BRUNO, ruim drie eeuwen voor onze tijdrekening in Fries»land zijn gekomen; zij waren drie broeders en zonen van »JOACHIM HOPPERUS, een dapper veldheer in het leger van »ALEXANDER *den Groote*, die 333 voor J. C. DARIUS CODOMANNES, »koning van Perzië had helpen overwinnen."

Dat staat er letterlijk zoo van JOACHIM HOPPERUS, op bl. 31, ofschoon de schrijver op bl. 339 vermeldt: »JOACHIM HOPPERUS, groot zegelbewaarder voor de Nederlanden te Madrid, sterft in Dec. 1576."

Op bl. 41 heet het: »183. Eene woeste horde Noormannen ondernemen eenen inval en strooptogt in het tegenwoordige Friesland, Groningen en Drenthe." En op bl. 49, jaar 520. »Omtrent dit jaar begonnen de invallen en strooptogten der Noormannen in deze gewesten."

Ik zal niet meer staaltjes van tegenstrijdigheden en ongerijmdheden aanhalen, want het boek is eene breede recensie niet waard. Alleen nog een proefje van stijl, op bl. 64:

»BELISARIUS een groot veldheer van keizer JUSTINIANUS, werd »na zijne overwinningen in Perzië, met de gruwelijkste on»dank behandeld, zijnde op last van zijnen keizer, die aan

»hem in binnenlandsche onlusten troon en leven te danken »had, de oogen uitgestoken, moetende in zijne blindheid zijn »onderhoud bedelen, en † in 565 te Konstantinopel."

Volgens berigt aan H.H. Inteekenaren is het tweede deel ter perse. Dat is, helaas! dus niet te keeren, maar wij voorspellen daarvan noch voor den uitgever, noch voor onze geschiedkundige litteratuur eenige winst. J. G. O.

PERPETUA. *Oorspronkelijk Dichtstuk, en* MILES STANDISH LONGFELLOW *naverteld door* C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA. *Amsterdam*, J. H. Scheltema. 1859. *In kl.* 8*vo*. 134 *bl.* *f* 1 - 40.

De beoordeeling van het boekje waarvan wij den titel hier boven afschreven, was ons eene onaangename, en ook daarom reeds eenigzins uitgestelde taak, dewijl hier de beoordeeling niet wel iets anders dan eene veroordeeling kon zijn. De naam van den heer A. VAN SCHELTEMA is bekend, gunstig bekend, ook door onderscheiden goede vertalingen van verschillende engelsche boeken in proza, maar welke demon heeft hem op de gedachte gebragt, om PERPETUA te dichten en zich tegelijk te wagen aan de overbrenging van een gedicht van LONGFELLOW? Het is jammer voor den roem van den heer SCHELTEMA dat hij voor deze verzoeking is bezweken, want hij is èn als oorspronkelijk dichter, èn vooral als vertaler van vreemde poëzij, zelfs zeer beneden het middelmatige gebleven; en in de poëzij is toch middelmatigheid onuitstaanbaar en een vergrijp tegen de kunst. Daarom vooral, om der wille der kunst, achten wij het de pligt der critiek, om zonder aanzien des persoons, over zulke mislukte voortbrengselen streng gerigt te houden, opdat niet de poëzij — de reeds zoo zeer miskende en gesmade — nog meer boete voor de onbekwaamheid en onhandigheid harer priesters. Het smart ons den heer SCHELTEMA thans ook onder de vulgaire schaar aan te treffen: hij heeft een naam op te houden en zijn voorbeeld kon tot navolging prikkelen. Om beide redenen hopen wij van harte dat zulk eene eerste ontmoeting met hem de laatste zal zijn.

PERPETUA en MILES STANDISH! Vreemder zamenvoeging is voorwaar niet te denken, en het zou waarschijnlijk nuttelooze moeite zijn om naar eenig ander verband of zamenhang tusschen deze beide gedichten te zoeken, dan de zeer toevallige omstandigheid dat ze beiden in één boekje gedrukt zijn. PERPETUA opent de rei, wat ook chronologisch juist is. — In eene korte aanteekening omtrent deze vrouw, verzekert ons de heer S. dat zij wel waardig is in het christelijke lied te worden herdacht. Wij willen haar deze eer in het minst niet betwisten: de geschiedenis van PERPETUA's marteldood biedt zeker gereede stoffe aan de poëzij; — met dien verstande echter dat ook inderdaad een dichter deze stoffe behandele —, maar een dichter toont zich de heer SCHELTEMA hier niet. In zijne meesterlijke voorlezing over VONDEL noemt BEETS onder de voortreffelijke eigenschappen van dezen vorst onzer poëzij, ook zijne *aadlaarsvlucht*, dat is de dichterlijke blik op, de dichterlijke greep in alle onderwerpen. »Vleugels moet de dichter in allen gevalle bezitten," zegt hij — »echte, aangeboren vleugels, hem ter schouderen uigewassen, en niet met wasch of gutta percha aangebracht." Maar hier ontbreken zelfs de aldus aangebragte vleugels: hier ontbreekt volkomen én de dichterlijke blik én de dichterlijke greep; ja hier onbreekt zelfs de meest gewone technische bekwaamheid. Het verhaal van PERPETUA's marteldood is dan ook niets anders dan een langwijlig ziel- en geesteloos verhaal, zonder eenigen gloed, zonder leven of beweging, bovendien overvloeijende van gemeenplaatsen, stopwoorden en zonden tegen den versbouw. De heer SCHELTEMA vond goed ons eerst een zeer langen tijd op te houden bij het sterfbed van PERPETUA's echtgenoot, en ons daar getuigen te doen zijn van een gesprek, zoo onnatuurlijk, zoo pruikerig en modern-vroom, als zeker ooit tusschen twee echtgenooten aan een sterfbed gevoerd is. Waarvoor deze lange inleiding dienen moet, is niet regt duidelijk, tenzij dan om aan FELIX gelegenheid te geven PERPETUA vooruit te verwittigen, dat er nieuwe dwangbevelen van den keizer zijn uitgegaan, en dat zij weldra haar geloof met haar bloed zal moeten bezegelen. Deze wetenschap was een geheim, »hem banger dan zijn stervenspijn," en hetwelk hij worstelend moest verbreken. Als hij nu dat geheim geopenbaard heeft, vermaant hij zijne vrouw, om »ofschoon zij weeuw en moeder is," toch pal te staan, en ein-

digt zijne lange en voor een stervende schrikkelijk vermoeijende rede, met de verzekering, waarmede ook elke fatsoenlijke preek sluit:

(God) zal voorzien, als wij, te gader
Door kruis tot eeuwig heil bereid,
Vereend zijn, waar geen dood meer scheidt.

Men ziet, de »heilge geest der profecy," die, naar zijne getuigenis, in zijne woorden *mogt* gehoord worden, neemt juist geene hooge dichterlijke vlugt. Evenwel, de man sterft eindelijk, wat hij, voor zijne en onze rust, reeds vijftien bladzijden vroeger had moeten doen; en PERPETUA, die, na »een raauwen kreet" geslaakt te hebben, een poos aan »'t zielloos ligchaam" bleef »*kleven*," en *dien nacht* (*!*) wanhopig was in haar rouw, kwam den volgenden morgen weder tot zich zelve, en bad:

Maak Gij mij arme weduwvrouw
Alleenlijk tot den dood getrouw.

Maar wij willen niet aldus voortgaan: de treurige, roerende geschiedenis, zoo aangrijpend en echt-poëtisch in hare eenvoudigheid, is bekend; — de heer SCHELTEMA heeft niets anders gedaan dan ze aangelengd en uitgesponnen tot een langdradig verhaal. Als een bewijs, hoezeer dezen dichter de dichterlijke blik en de dichterlijke greep ontbreken, zij herinnerd, dat, tegenover de doellooze lankwijligheid van FELIX' sterfbed, de herhaalde ontmoeting van PERPETUA met haren vader telkens in een betrekkelijk klein getal regels wordt afgehandeld. Toch is het juist deze verhouding tusschen den heidenschen vader en de geloovige dochter, die aan deze martelaarsgeschiedenis, boven zoo vele anderen, eene roerende, schokkende aantrekkelijkheid geeft. Toch, meenen wij, zou juist deze verhouding, voor een waar dichter, het eigenlijke en eenige hoofdmoment der geheele handeling zijn geweest, — deze ontzettende, schitterende zegepraal des geloofs over de heiligste en innigste aandoeningen van het vrouwelijk hart: moeder- en kinderliefde. Welk een strijd en welk eene zegepraal! Maar wat zien wij hier? PERPETUA's vader is eene figuur uit een melodrama, die veel spektakel maakt en eindelijk met slagen wordt weggedreven; terwijl zijne dochter hem, met de grootste kalmte, eene reeks stichtelijke opmer-

kingen en vermaningen voorpreêkt. Daarentegen worden wij vergast op eene vrij uitvoerige beschrijving van PERPETUA's marteldood. Wanneer wij nu zeggen, dat dit verhaal ongeveer 56 bladzijden beslaat, zonder dat ook maar een eenig bezield tafereel, eenige verheffing van toon, eene enkele treffende, schoone gedachte deze doodende en duldelooze eentoonigheid afbreekt, — dan gelooven wij met regt te mogen twijfelen of dit »christelijk lied" er veel toe zal bijdragen om de nagedachtenis van PERPETUA levendig te houden, den roem des heeren SCHELTEMA te verhoogen, en goede verwachtingen in te boezemen voor den vertaler van LONGFELLOW's *Miles Standish.*

Immers, ware het alleen de onbeduidende inhoud, het gemis van alle eigenlijke poëzij, men zou kunnen hopen dat, waar de inhoud van elders gegeven was, een beter uitslag de poging kroonen zou; maar ook de vorm is in elk opzigt gebrekkig. Wij zullen nu niet spreken van de doorgaande matheid en krachteloosheid van toon en uitdrukking door het geheele verhaal; maar wat kunnen wij, ten opzigte van smaak en zuiverheid van dictie, verwachten van een dichter, die ons al dadelijk onthaalt op regels als de volgende:

't Is 't uur, waarin van uit het loover
Van 't hooggetopt en digt geboomt
Der nachtegalen stemgetoover
Met orgeltoon door 't luchtruim stroomt....

De maan rijst op aan de effen sfeer,
Geeft aan 't azuur zijn *blaauwheid* weêr
En lokt aan God verwante zielen,
Om tot gebed *ter* neêr te knielen....

—

het blikkrend punt
Van 't zwaard des doods....

—

Helaas, de dood
. . . .
Sloeg op hun haardsteê van omhoog
Als koning der verschrikking 't oog,
En naauw had hij die gâgeslagen,
Of reeds had met gescherpte zicht
Zijn engel zich daarheen gerigt [naar die haardsteê!]

—

En keurbloem eens der jongelingen

De pijnen van het scheidenslot

'k Gevoel van uw geloof de magt

(deze zeer leelijke woordschikking is bij den heer s. vrij gewoon.)

Een God die alles Vader is

Het somber kerkerwelf

Om vader nog zijn kind te smeeken

Maar zij die dochter, moeder tevens,
Beslist heeft voor een drietal levens.

En nu genoeg. Wij zijn ongeveer ter helfte van het gedicht, en hebben den oogst van dergelijke fraaijigheden, ook in deze eerste helft, op verre na niet uitgeput. Wat dunkt u, ontleent de heer s. aan deze proeve van dichterlijken aanleg en gave, het regt om als tolk van LONGFELLOW op te treden? Wat er van LONGFELLOW's gedicht in die vertolking werd, zullen wij nu zien.

Ook voor dit gedicht is eene korte aanteekening geplaatst, waarin de heer s. ons met enkele bijzonderheden omtrent den historischen achtergrond en den held van het verhaal bekend maakt. Hij besluit deze aanteekening met den wensch: »Moge maar bij mijne navolging" »*de fijnheid der karakterteekening, de levendigheid en aanschouwelijkheid der voorstelling, de schoonheid en frischheid der beelden en vergelijkingen, de eenvoudigheid en naïveteit der* (?) *dialoog, die dit dichterlijk verhaal tot een van de voortreffelijkste producten van het genre maken*", niet te veel hebben geleden." De onderhaalde woorden zijn ontleend aan eene voortreffelijke beschouwing van LONGFELLOW's poëzij, voorkomende in het November-nommer van *De Gids* van 1858, waarheen ook de heer s. verwijst. Nu stemmen wij het den schrijver van dat opstel volkomen toe, dat juist de zoo even genoemde schoonheden aan dit gedicht zijne grootste voortreffelijkheid bijzetten, en dat zij opwegen tegen de gebreken, die met regt kunnen worden aangewezen, als, de betrekkelijke onbeduidendheid der fabel in verhouding tot den omvang des

gedichts, en de grootte van het kader in verhouding tot het kleine getal der beelden. Wat heeft nu de heer s. gedaan? De gebreken zijn bij hem in omvang en beteekenis toegenomen; en de zoo juist gekarakteriseerde schoonheden zijn òf verdwenen, òf zeer veel verzwakt. En opdat wij niet van laster beschuldigd worden, zullen wij, op het gevaar af dat onze aankondiging te uitgebreid wordt, deze uitspraak met bewijzen staven, en daartoe het oorspronkelijke gedicht en de vertaling nevens elkander leggen.

Het kader is te groot; het gedicht te uitvoerig. De opmerking is gegrond. De heer s. evenwel breidt dat kader nog uit. Reeds onmiddellijk bij den aanhef worden de vier dichtregels van het oorspronkelijke uitgesponnen tot zestien alexandrijnen. Eenige bladzijden verder ontwikkelen zich de eenvoudige woorden: »printed in Amsterdam", tot zes volle regels. De beide eerste regels der vierde afdeeling verdubbelen zich in de vertaling; op de volgende bladzijde worden wederom twee regels tot zes uitgebreid; en zoo gaat het telkens. En nu zegge men niet dat deze aanmerking kleingeestig is, en dat de waarde van een dichtstuk niet van het getal der regels afhangt. Het is zoo: maar deze uitbreidingen zijn hier onfeilbaar stoplappen, gemeenplaatsen, *hors d'oeuvres*, die juist eene der voortreffelijkheden van *dit* gedicht, de puntigheid en schilderachtigheid van uitdrukking, doen verloren gaan, en daarentegen een bepaald gebrek te meer in het oog doen vallen. Hier en daar, ja op vele plaatsen, bederven zij bovendien den zin en vermoorden de poëzij; straks zullen wij daarvan proeven zien.

»Fijnheid der karakterteekening en aanschouwelijkheid van voorstelling." Deze schuilen in zoo menige keurige opmerking, in menig vlugtig woord, in menige teedere *nuance*, die allen den meester verraden, en ook alleen door een meester kunnen wedergegeven worden. De fijne toetsen en tinten, waarmede LONGFELLOW zoo voortreffelijk schildert, zijn in de vertaling kladden en vlakken geworden. Hier wordt MILES STANDISH geteekend als

in den krijg gehard, maar van geweten teeder.

LONGFELLOW weet niets van deze dwaze en vulgaire tegenstelling.

Ziehier het oorspronkelijke portret en de copie nevens elkander:

Short of stature he was, but strongly built and athletic,
Broad in the shoulders, deep-chested, with muscles and sinews of iron;
Brown as a nut was his face, but his russet beard was already
Flaked with patches of snow, as hedges sometimes in November.

't Was goed hem dus te zien, den krijgsman, die min groot
Dan breed en forsch, *reeds door zijn sprekend oog gebood.*
Zwart was dat schittrend oog en roodgebruind zijn *wangen*,
Geheel door 't grijzend haar eens *zwarten* baards omvangen,
Terwijl zijn schoudren, *vuist* en spieren als van staal,
Het zeiden wie hij was, gepantserd in 't metaal.

Het eerste portret is een studiekop, vol uitdrukking en karakter, in weinige maar krachtige en breede trekken geschilderd; het tweede is het dronkemansgezigt van een Italiaanschen *bravo* op eene kermisprent: zwarte oogen, roodbruine wangen en zwarten ringbaard, en dan nog schoudren als van staal! Maar ook telkens maakt de heer S. zulke misgrepen, die (behalve nog iets anders) reeds dadelijk dit bewijzen, dat hij LONGFELLOW niet begreep, en de fijnheid der karakterschildering niet wist te vatten, veelmin weêr te geven. Die zwarte dreigende man valt telkens uit zijne rol, is nu eens driftig, dan sentimenteel; noch het een noch het ander overkomt hem bij LONGFELLOW. Als deze den hoofdman, bij de beschouwing zijner geliefde wapenrusting, laat spreken in de zoo begrijpelijke »pride of his heart", begiftigt de heer S. hem eerst wederom met een »vonklend oog", en laat hem dan lucht geven »aan den gloed, die hem door de aderen joeg". En dan: »Look at these arms", zegt de oud-Engelsche strijder, in kernachtige kortheid.

»Zie", roept de bluffende *condottiere*,

Zie, ALDEN, van uw schrift eens op, en laat uw blikken,
Uw hart met mij zich aan dees' wapenen verkwikken.

Hoor nog even STANDISH' beschrijving van zijne kleine bende:

Then, too, there are my soldiers, my great, invincible army,
Twelve men, all equipped, having each his rest and his matchlock,
Eighteen shillings a month, together with diet and pillage,
And, like CAESAR, I know the name of each of my soldiers!

Wat blijft er van dien fijnen humor in de plompe, onjuiste vertaling?

'k Roem op mijn leger ook; oud Englands kloekste helden
Zijn zij, die twaalf in tal, mij aan hun spitse stelden
En fier mij zeggen doen, dat ik als CAESAR weet,
Hoe in mijn leger tot den laatsten krijgsknecht heet.

En nu, om daarmede dit punt af te doen, beschouw en beluister den hoofdman, starende op den grafheuvel zijner echtgenoot. LONGFELLOW teekent hem, peinzend uitziende naar het sombere landschap:

Over his countenance flitted a shadow like those on the landscape,
Gloom intermingled with light; and his voice was subdued with emotion,
Tenderness, pity, regret, as after a pause he proceeded.

Deze geheele liefelijke, zoo diep gevoelde schilderij lost zich bij den heer s. op in een oog »nat van tranen". Maar dit gemis wordt overrijkelijk vergoed, zoodra STANDISH den mond opent; dan is hij veel spraakzamer dan in het oorspronkelijke. De bewogen krijgsman zegt bij LONGFELLOW:

„Yonder there, on the hill by the sea, lies buried Rose Standish;
Beautiful rose of love, that bloomed for me by the wayside!
She was the first to die of all who came in the May Flower!
Green above her is growing the field of wheat we have sown there,
Better to hide from the Indian scouts the graves of our people,
Lest they sold count them and see how many already have perished!"

Bij den heer s. is hij veel pathetischer; hoor slechts:

„Daar, sprak hij zachtkens, daar ligt al mijn schat begraven,
Mijn ROSA, zij zoo rijk aan 's Heeren beste gaven,
Zij op mijn pad een bloem, een star, een zonneschijn!
Waarom, ach, moest juist zij der dooden eerstling zijn,
Hier uit de rij gemaaid, zoo innig zaâmverbonden?
Mijn God, Gij antwoordt niet! Zij heeft een rust gevonden
Als ons geen eenzaam oord in verre zeeën schenkt.
Rust, o mijn doode, zacht, waar slechts u 't hart gedenkt,
En nog geen grafsteen, zelfs geen ruw gesneden teeken
Van 't juiste plekje, waar gij nederligt, mag spreken.
Rust zacht, mijn doode, waar u 't *uitgestrooide graan*, (1)
U en zoo velen, ach, voor 't oog van d' Indiaan
Bedekt, opdat zij niet, aanschouwend hoe wij lijden,
Met dubble geestdrift ons *en* tot den dood bestrijden."

Traduttori, *traditori* zegt het Italiaansche spreekwoord; wat dunkt u, heeft het geen gelijk?

Wij hebben slechts een gedeelte van de eerste afdeeling des gedichts (het telt er negen) doorloopen, en toch reeds, dunkt mij, overvloedige bewijzen gevonden tot staving der uitspraak, dat fijnheid van karakterschildering en schilderachtige voorstelling in de vertaling zoo goed als verloren zijn gegaan. De geduldige lezer geloove ons op ons woord, wanneer wij hem verzekeren, dat elke bladzijde bijna, des gevorderd, deze uitspraak ook verder staven zou. — Ook op de schoonheid en frischheid der beelden en vergelijkingen in het oorspronkelijke gedicht, werd gewezen. Wil men weten wat daarvan werd in de vertaling? Een paar proeven slechts. Als JOHN ALDEN de hand van PRISCILLA voor MILES STANDISH gaat vragen, schildert LONGFELLOW zijn gemoedstoestand aldus:

All around him was calm, but within him commotion and conflict,
Love contending with friendship, and self with each generous impulse.
To and fro in his breast his troughts were heaving and dashing,
As in a foundering ship; with every roll of the vessel,
Washes the bitter sea, the merciless surge of the ocean!

Bij den heer S. aldus:

Nog had van 't schrikklijk pleit,
Zoo plotaling en *geheel* in zijne ziel *voldongen*,
Zich de onrust niet gelegd, maar werd hij als gedwongen
Tot stilstaan keer op keer door de innerlijke pijn.

Waar is de schilderachtige vergelijking? Ja meer: behalve dat deze regels zich zelven weêrspreken, zegt de vertaler zoo ongeveer het tegenovergestelde van zijn voorbeeld!

Like an awakened conscience, the sea was moaning and tossing,
Beating remorseful and loud the mutable sands of the sea-shore.

Aldus LONGFELLOW.

De zee was *in dit uur* een beeldnis van 't geweten,
Als 't door verwijt, berouw en smart vaneengereten,
In 't hart des menschen als met stormwind woelt en brandt.
Zoo beukte nu de zee het urenlange strand,
Haar breede golven eerst zwaar zuchtend opwaarts stootend,
En dan het vochte zand weêr ellen ver ontblootend.

Aldus de heer S.

En nu nog eene laatste proef:

Thus as a pilgrim devout, who toward Jerusalem journeys,
Taking three steps in advance, and one reluctantly backward,
Urged by importunate zeal, and withheld by pangs of contrition;
Slowly but steadily onward, receding yet ever advancing,
Journeyed this Puritan youth to the Holy Land of his longings,
Urged by the fervor of love, and withheld by remorseful misgivings.

In de vertaling aldus:

Gelijk men pelgrims, *als zij opgaan met gebeden*,
Drie schreden voorwaarts en dan een terug *ziet* treden, (!!)
Als teeken van verlangst en van boetvaardigheid,
Zoo kwam JOHN ALDEN ook, door stille hoop gevleid,
Nu voor- dan rugwaarts gaand bij wisslend boezemprangen,
Steeds nader telkens meer aan 't land van zijn verlangen.

En hiermede genoeg. Dat de eenvoudigheid en naïveteit van den dialoog in deze vertaling reddeloos verloren gaat, zal men wel willen gelooven. Om dit te bewijzen, zouden wij slechts het eerste gesprek het beste behoeven af te schrijven. Maar wij moeten eindigen; en het bleek toch ook reeds uit enkele proeven, hoe telkens gezwollenheid, wijdloopigheid, pathos en blufferij den eenvoudigen ernst en de schilderachtige naïveteit van het oorspronkelijke hadden vervangen. Dit is zoo bij de schildering van gemoedstoestanden en aandoeningen, en dit is evenzoo bij den dialoog: overal wordt aan de meening des dichters geweld aangedaan en zijne uitdrukking overdreven. In dien zin levert wederom elke bladzijde bewijzen van onjuiste vertaling, bewijzen ook van de ongeschiktheid des heeren S. voor dit werk. Hij is toch een man van smaak en gevoel: hoe bloedde hem het hart niet bij deze ergerlijke mishandeling eens geliefden dichters? Of moet het woord *naverteld* op den titel al deze groote gebreken, al deze zonden bedekken? Het zal toch wel niet de bedoeling van den heer S. zijn geweest om, in navolging van LONGFELLOW, ook een gedicht over MILES STANDISH te schrijven; maar wel om het gedicht van LONGFELLOW zelven bij het Nederlandsche publiek bekend te maken? Dat was eene moeijelijke taak, — en, men moet dus alleen op den goeden wil, niet op den uitslag, zien? Volstrekt niet: niemand had den heer S. de verpligting opgelegd om die taak te aanvaarden;

achtte hij er zich niet voor berekend, welnu, hij wist, hij kon weten althans, dat LONGFELLOW reeds waardiger en beter toegeruste tolken in ons midden gevonden had. Nu hij evenwel de hand aan het werk sloeg en zijn arbeid het publiek aanbiedt als de vertaling van LONGFELLOW's gedicht, nu heeft de critiek ook het regt, en de verpligting tevens, om aan den vertaler en aan het publiek te zeggen, dat zijn werk is mislukt, en dat hij LONGFELLOW's gedicht niet heeft vertaald, maar verknoeid. Dit oordeel, hoe hard ook, is volkomen billijk, en zal toegestemd worden door ieder die het oorspronkelijke kan lezen, en daarbij gehoor en gevoel voor poëzij heeft. Wat overigens den vorm van het Hollandsche vers betreft, ook deze is uiterst gebrekkig, en vloeit over van dezelfde fouten die wij reeds in *Perpetua* aanwezen: slechte constructie, stoplappen, platheden, gemeenplaatsen. Uit de aangehaalde proeven zal dit reeds eenigzins gebleken zijn; nieuwe bewijzen zullen wij niet aanvoeren: men heeft ze in het boekje in overvloed. Reeds dit is eene fout, dat de vertaler den niet zonder oorzaak gekozen hexameter van het oorspronkelijke verving door alexandrijnen, omdat, volgens hem, deze bij ons meer gewoon en meer met ons taaleigen overeenstemmende zijn. Wat dit laatste aangaat, de vertaling van *Evangeline* bewijst het tegendeel; maar bovendien, de krachtelooze, hortende en stootende, slepende en kwijnende alexandrijnen van den heer S. zullen deze versmaat wel niet in eere herstellen.

Wij eindigen met den wensch, dat een onzer dichters, wien deze groote taak toevertrouwd is, ons met eene wezenlijke vertaling van LONGFELLOW's *Miles Standish* begiftige; dan zullen wij, voor de eer der poëzij en van onze letterkunde, deze proefneming maar als *non-avenu* beschouwen.

J. M.

De Virginiërs. Een Verhaal uit de vorige eeuw, door W. M. THACKERAY. *Uit het Engelsch vertaald door Dr.* M. P. LINDO. *Eerste Aflevering. Te Rotterdam en Arnhem, bij* H. Nijgh *en* D. A. Thieme. 1859. *In gr. 8vo. VIII en* 80 *bl. f* :- 60.

Met vreugde begroeten wij deze vertaling. Er wordt ten

onzent veel vertaald en daarbij, helaas, meer gezorgd hoe men de smaak van het publiek zal vleijen, dan hoe men die zou kunnen leiden. Eere daarom de wakkere uitgevers die de onzekere kans wagen van een ten onzent weinig gevierden auteur meer bekend te maken, als zij overtuigd zijn dat het een groot auteur is, die bij intieme kennismaking zich onze hoogschatting moet verwerven. THACKERAY's *Virginiërs*, ook in het oorspronkelijke — althans in de TAUCHNITZ-uitgaaf — nog niet geheel verschenen, heeft reeds in Engeland en in Amerika vooral, het tooneel der handeling, grooten opgang gemaakt. Wij waren nog niet in de gelegenheid om het boek te leeren kennen, maar schatten zijn voorganger *Henry Esmond* zeer hoog, om van THACKERAY's meesterstuk, *Vanity fair*, niet te spreken. In den *Henry Esmond* worden de Engelsche toestanden in het midden der vorige eeuw geschilderd. De *Virginians*, waarin de geschiedenis van HENRY's kleinzoons verteld wordt, speelt in den tijd der groote Amerikaansche omwenteling. Wij zullen er nader kennis maken met de groote mannen van dien tijd, die ook wij kennen en vereeren. Zoodra het in zijn geheel verschenen is, komen wij er nader op terug. Hier volsta eene dringende aanbeveling. THACKERAY, dat blijkt uit zijne vroegere romans, verstaat niet alleen de kunst om u in den tijd dien hij schetst, geheel te verplaatsen; hij is vooral — en daarin verdient hij eene plaats naast, misschien boven DICKENS — karakterschilder. Naar den roem die er van *De Virginiërs* uitgaat, schijnt het ook in dit opzigt niet voor zijne voorgangers onder te doen. X.

PAUL FERROLL, *of de raadselen van het menschelijke hart. Een Verhaal, naar de derde Engelsche uitgave vertaald. Harlingen*, J. F. V. Behrns. 1858. *In gr. 8vo.* 386 *bl.*, *met gesteendrukten titel en vignet.* *f* 3 - 60.

Herinnert ge u BULWER's *Eugenius Aram* nog? Die weelderige bloesems van een talent, 't welk later zulke geurige en heerlijke vruchten zou afwerpen; — een der eerstelingen van eene serie romans, die met meesterstukken als de *Caxtons*, *My novel* en *What will he do with it*, zoo wij hopen, nog niet is

afgesloten? Ik twijfel niet of wie eenmaal met dien »geheimzinnigen misdadiger" kennis maakte, zal zijner gedachtenis in de hanebalken van zijn geheugen wel een plaatsje bewaard hebben. Ik kan 't mij zeer goed verklaren, dat dit boek bij zijne verschijning een buitengemeenen opgang maakte, lang *en vogue* was, en den roem van zijn auteur vestigde. 't Was vóór mijn tijd, en ik las hem eerst vele jaren na de eerste uitgave, zoo ik meen eene »*fourth edition*" van TAUCHNITZ. Toch zou ik 't betwijfelen of een jonger geslacht hem met mij iets meer dan »een mooijen roman" noemen zal. 't Succes van een boek hangt toch grootendeels af van den tijd zijner verschijning, van den heerschenden geest van het tijdperk waarin hij 't licht ziet. De *Aram* verscheen op een oogenblik dat men de »roman idylle", dat men D'ABRANTÈS en COTTIN en LAFONTAINE en de sermoenen van OCKERSE—KLEYN en zelfs in Engeland Miss EDGEWORTH en de meer dan begaafde Lady MORGAN erg moede was. Men *begon* ook in den roman meer waarheid te eischen, men wilde er meer een beeld der werkelijkheid in zien. De »geheimzinnige misdadigers" — want BULWER vond vele navolgers — vormden als de helden van een overgangs-tijdperk, dat daar ligt tusschen den roman idylle van de eerste vijf-en-twintig jaren onzer eeuw en den roman réaliste van den huidigen dag.

Waar wij thans 't werkelijke leven ook in den roman wenschen weêrspiegeld te zien; waar we aan het talent, ook wanneer 't zich aan de voorstelling en het dramatiseeren eener fictie wijdt, eischen stellen ten opzigte van de mogelijkheid en de waarheid van het sujet; waar heerschappij over den vorm; waar eene geniale bewerking, in ons oog niet meer kunnen te gemoet komen aan het gemis aan realiteit, aan stellige, mogelijke feiten en practischen zin, — daar gelooven wij, dat in weerwil van de onmiskenbare, hooge verdiensten aan dien arbeid eigen; dat ongeacht het talent waarmede het boek geschreven is, de *Eugenius Aram* in onzen tijd op verre na dien opgang niet zou maken, die eenmaal hem ten deel viel. Ik geloof zelfs dat, met het oog vooral op zijn *Caxton* en *My novel*, de beroemde Brit zelf de eerste zal wezen om 't goede succes van dien eersteling toe te schrijven aan den minder veeleischenden geest van het tijdperk, waarin hij het licht zag.

Vergeef mij deze uitweiding; ik heb allerminst gemeend

eene critiek van den *Eugenius Aram* te schrijven, waar ik mij neêrzette om met een enkel woord den *Paul Ferroll* te bespreken. Ik kon van den eerste niet zwijgen, daar de laatste hem mij telkenmale herinnerde. Men zou BULWER's held een broeder kunnen achten van den hoofdpersoon, die de onbekende auteur van den voor ons liggenden roman ons schetst. Kennelijk heeft hij dezen voor den geest gestaan, maar zoo ooit een slaafsche navolger beneden zijn model bleef, dan, in trouwe, de Schrijver die in zijn vaderland onder den naam van den auteur der »IX Poems by V" bekend staat.

Als roman zijn aan den *Paul Ferroll* al de gebreken eigen, waardoor de *Eugenius Aram* zich kenmerkt; ongelukkig genoeg vinden wij niet eene der vele en hooge verdiensten, waardoor die arbeid als kunstproduct zich onderscheidt, in dezen tegenhanger terug. Al loopen wij met het *genre* niet hoog, toch zullen wij de laatsten zijn om te ontkennen, dat, waar een talent er zijne krachten aan wijdt, het meer dan een ander, ja, bij uitnemendheid geschikt is om de aandacht te boeijen. Maar dan moet de auteur geslaagd zijn in 't *Schauerhafte* der voorstelling, dan moet, waar hij zich — als BULWER eenmaal — tot taak stelde den invloed te schilderen, die eene misdaad gepleegd in den roes der jeugd en der passiën, op het volgende leven hebben kan, ook als deze een tafereel schetsen, boeijende door aanschouwelijkheid van voorstelling; dan is menschen- en karakterkennis hoofdvereischte; dan moet de teekening juist zijn, *d'après nature;* dan moet er gloed en leven en kracht liggen verspreid over eene schepping der phantasie, die in onzen tijd meestal met eenig vooroordeel ontvangen wordt, omdat men allereerst twijfelt aan hare mogelijkheid. Het talent van den romancier heeft hier zwarigheden te overwinnen, die aan een ander *genre* vreemd zijn.

En de onbekende Schrijver van den voor ons liggenden roman moge er velen op zijn weg hebben aangetroffen, niet ééne was 't hem mogelijk te ontwijken; over alles is hij gestruikeld. Zijn held is eene figuur, die belangstelling wekt noch medelijden, dien men 't meest gaarne uit het oog verliest en naar wien men niet vragen zou, als men hem niet meer terugvond. Wie hem omgeven zijn personen zonder beteekenis, zonder karakter, zonder kracht, charges op al wat natuur heet, op al wat natuurlijkheid en waarheid is. De feiten zijn

gezocht, nu en dan — getuige de brand op de Hall — als er bijgesleept; nimmer zagen wij minder partij getrokken van een feit als de verschijning der cholera in eene streek, dan in deze bladen, waar ze ons verhaald wordt in het dagboek van Mijnheer FERROLL, die onder de beste auteurs van zijn vaderland gerekend wordt en toch — getuige dat dagboek — een stijl schrijft, die zijn lakkei veelligt hem verbeteren zou. En van stijl gesproken, die van den geheelen roman is beneden het middelmatige; ofschoon de vertaler er goeddeels schuld aan blijkt te hebben, durven wij toch — zonder 't oorspronkelijke onder 't oog te hebben gehad — toch gerustelijk ook den auteur niet onder de meest uitnemende stylisten rekenen. De vertaling is te woordelijk dan dat wij dit vonnis in al zijne zwaarte op den overbrenger zouden mogen laten drukken. Daar niet één karakter goed aangegrepen of volgehouden is, geene enkele bladzijde getuigt van de gave eener boeijende, zelfs eener duidelijke voorstelling, en alle gloed en leven aan dezen arbeid ontbreekt, — zoo gelooven wij geene onregtvaardigheid te plegen en niet verre van de waarheid te zijn, wanneer wij het als ons vermoeden uitspreken, dat ook het talent van den stylist aan den auteur wel vreemd zal gebleven zijn.

Maar genoeg; daar de Schrijver van den *Paul Ferroll* zoo ver beneden zijn onderwerp bleef, zouden wij van het geduld onzer lezers te veel vergen, wanneer we een *aperçu* gaven van het geheel, of nog langer over dezen arbeid uitweidden.

Nog een enkel woord over de vertaling. Er ligt een lijstje voor mij — de vertaler verdient dat ik, al is 't maar ter loops, een en ander daarvan overneem.

Bl. 3. »Zoodat hij de eerste oogenblikken niet veel *voortkwam.*"

Bl. 57. »Het was *zoo* (?) dat de familie FERROLL alle uitnoodigingen naar Harold's Castle afwees, waardoor Lord EWYAS zeer beleedigd was. Geen mensch *had* (?) hij daar echter meer mede dan zich zelven, want Mijnheer FERROLL wees de uitnoodiging af, omdat hij er geene behoefte aan had om uit te gaan, zoodat het hem zeer goed *aanstond* (!) dat lord EWYAS het eindelijk opgaf nog *meer uit te noodigen.*" (!)

Bl. 60. »Binnen weinige dagen zal men echter *gehuurde*

diensten (voor »loonbedienden") kunnen bekomen in menigte."
Bl. 61. »Volgens het zeggen van een buurman VAN *haar*."
Bl. 68. »Een lijk heeft in mijn oog immer iets *begeerlijks* (in plaats van »benijdbaars" of »benijdenswaardigs").
Bl. 76. »Niemand anders dan gij, *kunt* (in plaats van »kan") eene goede gade wezen."
Bl. 80. »Of hij *ongewoonte* (voor »ongemak") leed, of niet."
Bl. 108. »Hij zocht *om* (in plaats van »naar") haar."
Bl. 118. »Ik heb ondervinding dat het bij u *goed zijn* is."
Bl. 123. »Het *logement der regters*" (voor het »geregtshof".
Bl. 136. »Ik twijfel of men mij wel *in voorkeur* zal nemen."
Maar genoeg om te bewijzen dat de vertaling noch door goeden smaak, noch door zoetvloeijendheid, duidelijkheid of zuiverheid van dictie zich onderscheidt, en de constructie allerslordigst en onbehagelijk is.

't Vignet is goed, de uitvoering overigens redelijk, behalve het laatste vel, dat in slordigheid met den arbeid van schrijver en vertaler wedijvert.

O. Julij 1859. L—E.

Het Praktisch Volksboek. Museum voor Natuur, Kunst en Wetenschap, vooral in hare toepassing op het dagelijksch leven; onder medewerking van vele vaderlandsche Geleerden. Met houtgravuren. Derde jaargang. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. *In* 4*to.* 192 *bl. in* 384 *kolommen. Per jaargang* *f* 2 - 50.

Ontbreekt het in onzen tijd niet aan mannen, die zich geroepen gevoelen anderen deelgenooten te maken van hunne wetenschappelijke navorschingen, de Sneeksche uitgevers VAN DRUTEN EN BLEEKER geven de doorslaandste blijken, dat zij niet willen achterblijven om door nette en goedkoope uitgaven de verspreiding van die voortbrengselen des geestes bevorderlijk te zijn. — In dit *Praktisch Volksboek* bieden zij het publiek voor niet meer dan twee gulden vijftig cents een schat van wetenswaardige bijzonderheden aan, waaruit menigeen heel wat kan opzamelen, dat hem in zijn dagelijksch bedrijf van veel belang kan wezen. Verdienen zij daardoor den dank van velen, zoo hopen wij dat een ruim debiet hen moge in staat

stellen om met onverflaauwden ijver op den ingeslagen weg voort te gaan.

In dezen derden jaargang treft men eene reeks van onderwerpen aan, waarvan wij, om de lijst niet te lang te maken, alleen noemen: de Sterrenhemel, de Bouwgrond, de Zeep, de Roggehalm, het Noorderlicht, de Soda, Licht en warmte in het dagelijksch leven, het bewaren van melk en eijeren, doelmatige voeding der nijveren, dierlijke Vergiften, de weilanden, de stormen, wat is Scheikunde, het Turfgaz, eene kunstmatige ijsbereiding, Handwerk en wetenschap, Woud en water. Rec. heeft de genoemde opstellen over het algemeen met genoegen gelezen en daarbij den practischen zin opgemerkt; en hoewel niet alles voor allen even duidelijk en verstaanbaar zal wezen, zoo kan hij de lezing met alle gerustheid aanbevelen, verzekerd zijnde dat weinigen zich die kleine uitgave voor de aanschaffing zullen beklagen. — Moge die persoonlijke aanschaffing niet zoo algemeen het geval wezen, als Rec. wel zou wenschen, dan hoopt hij in het belang der zaak, dat het eene waardige plaats in de verschillende leesinrigtingen zal innemen.

Alvorens deze aankondiging te eindigen, meent Rec. een paar opmerkingen, die bij hem onder het lezen opkwamen, niet terug te mogen houden.

De eerste betreft de wijze van bewerking. Ook hier openbaart zich weder al te sterk de zucht tot navolging; de meeste opstellen zijn òf vertalingen òf omwerkingen van voortbrengselen uit den vreemde. Dit zou bij dezen of genen oorzaak kunnen zijn, dat hij de uitvoerbaarheid der medegedeelde daadzaken en bijzonderheden in twijfel trok; en zou dit wel zoo te veroordeelen zijn als men bedenkt hoe bij verandering der omstandigheden de uitkomsten geheel anders kunnen zijn, en dat het hiermede eveneens kan gaan als met den Chinees, die in den nieuwen rok een lap in den rug zette, omdat er een zat in den rok, dien men hem tot model had gegeven, en waarvan in het opstel »Handwerk en wetenschap" van dezen jaargang zoo krachtig gebruik wordt gemaakt om nadoen en volgzucht te bestrijden. Wanneer ieder medewerker, wiens naam in de lijst voorkomt, een opstel had geleverd, bewerkt voor, en ingerigt naar de behoeften van ons volk, dan zouden die vele overzettingen niet noodig zijn geweest.

Tot bevordering van de duidelijkheid zouden enkele figuren

bij de beschrijving van werktuigen enz. zeer wenschelijk zijn geweest; eene goede afbeelding brengt niet zelden veel bij tot regt begrip eener beschrijving, en ofschoon de belofte op den titel zeer rekbaar is, zoo dat het regt om meer te eischen zeer te betwisten zou zijn, twijfelen wij niet of eene aanwijzing zal voor H.H. uitgevers genoegzaam zijn, om in het belang der zaak zich die geldelijke opoffering te getroosten; meer dan eene aflevering bevat geene enkele, anderen slechts ééne gravure. V. D. W.

Beginselen der Algemeene Natuurkundige Aardrijkskunde, ingerigt voor schoolgebruik, door Dr. F. W. C. KRECKE. *Met 4 kaarten. Derde verbeterde druk. Te Arnhem, bij* J. F. Thieme. 1858. *In kl. 8vo. IV en* 124 *bl. f* : - 75.

Een derde druk van een wetenschappelijk werkje kan in zekeren zin reeds als een bewijs worden aangemerkt, dat het den bijval van velen heeft mogen verwerven. Het is een verblijvend verschijnsel, in zoo verre het een gevolg is van de meerdere belangstelling, die dit gedeelte van het onderwijs in de aardrijkskunde begint te ondervinden en van de meer regtstreeksche behandeling die er in vele scholen aan te beurt valt. — Waar het onderwijs in de aardrijkskunde nog alleen bestaat in het opzeggen en aanwijzen van eene menigte namen, daar mag het op zijn best genomen als middel om het geheugen te oefenen worden aangemerkt; doch daar kan geene sprake zijn van goed ontwikkelend aardrijkskundig onderwijs. Naauwelijks heeft de knaap de school verlaten of de met moeite geleerde namen, die hem trouwens op dien leeftijd nog heel weinig kunnen schelen, worden door andere zaken verdrongen of gaan dikwijls van zelve verloren, en al te spoedig doet hij de treurige ervaring op, dat de uren aan het van buiten leeren besteed, tot nuttiger einden hadden kunnen aangewend worden. Zal dit onderwijs vruchtbaar worden voor het volgende leven van den knaap, dan moet de bloote oefening van het geheugen niet op den voorgrond staan, maar ondergeschikt wezen aan de ontwikkeling van het verstand en de vermeerdering van nuttige kennis; dan moet de geschiktheid om namen te onthouden, vergezeld gaan

van de vereischte vaardigheid om zich eenig deel van de oppervlakte der aarde voor te stellen en zich daarop naar willekeur te kunnen orienteren; dan moet hij reeds vroeg worden toegerust met de vereischte kennis van de aarde, in verband tot de overige hemelbollen, van hare beweging en haren stand, die den tijd en de jaargetijden regelen, van de meest belangrijke bijzonderheden van het land en het water, van bergen en vulkanen, van rivieren en meren, van den dampkring en de verschijnselen, die er in plaats hebben, van winden en stroomen, van luchtstreken, bewoners en voortbrengselen. Heeft hij hiervan reeds in de school duidelijke begrippen gekregen, zij zullen hem bijblijven en hij zal opgewektheid gevoelen om ze later door nadenken en eigen onderzoek uit te breiden.

Het aangekondigde werkje is in dit opzigt een geschikt middel, om het bovengenoemde doel te bereiken. Op eene beknopte wijze worden de zaken over het algemeen duidelijk voorgesteld, weshalve het zeer goed tot leiddraad bij dit onderwijs kan gebruikt worden. Eene uitvoerige opgave van den inhoud zal na het bovengemelde wel gemist kunnen worden. In plaats daarvan besluiten wij onze aanprijzende aankondiging met eenige opmerkingen, vertrouwende dat de verdienstelijke schrijver die meer als bewijzen van onze belangstelling zal aanmerken, dan als uitvloeisels van onze zucht om aanmerking te maken.

Op bl. 5 wordt gezegd dat het licht bijna 60,000 maal sneller gaat dan een kanonskogel, die eene snelheid van omstreeks 511 meters heeft; dit zal wel 600000 maal moeten zijn.

Dat de schaduw, die de maan werpt (bl. 12) omstreeks zoo lang is als de afstand der maan tot de aarde, is minder juist en daarenboven niet heel duidelijk voorgesteld.

De ontzettende aardbeving, die Lissabon voor een groot deel verwoestte, heeft immers in 1755 en niet in 1751, (bl. 19), plaats gehad.

De zonderlinge twist over den eigendom van twee over elkaar geschoven stukken land, bl. 23; dat de duinen jaarlijks 20 à 25 ellen landwaarts kunnen inrukken, bl. 25; dat kikvorschen, garnalen en andere dieren somtijds uit den dampkring nedervallen, bl. 62, hadden kunnen gemist worden, even als de hagelsteenen als olifanten, bl. 65. Dit zijn gelukkig

geene gewone verschijnselen, en tot deze dient het onderwijs zich te bepalen. De verklaring van eb en vloed, bl. 34, van het omgekeerd zijn van den regenboog bij een hoogen stand van de zon, bl. 69, en van het ontstaan van het ijs in de rivieren door grondijs, bl. 87, komt ons niet zeer duidelijk voor; dit is ook het geval met de definities van Gletschers en van den regter en linker oever eener rivier.

Druk en papier zijn zeer goed; dat mag van de vier kaartjes niet gezegd worden, deze zijn beneden het middelmatige uitgevallen en beantwoorden zeer weinig aan het oogmerk.

V. D. W.

Handleiding tot zelfoefening in de Gymnastiek met Halters. Door Dr. MORITS KLOSS. *Voor Nederland bewerkt. Door* A. ILCKEN. *Deventer*, A. ter Gunne. 1859. *In* 12mo. *XII en* 108 *bl. f*: - 80.

Een boekje dat wij gaarne de waarde toekennen, die het uit den aard van het daarin behandelde onderwerp, ontegenzeggelijk bezit.

Wij beschouwen het als een verblijdend verschijnsel onzer eeuw, dat de oefening van het ligchaam, ook als middel ter veredeling van den geest, meer algemeen erkend en gewaardeerd wordt, en reeds daarom alleen was de verschijning van het halterboekje, die al vóór ruim ½ jaar plaats had, ons welkom.

Onder dien indruk zijn wij zeer geneigd om toegeeflijk eene groote tegenstrijdigheid over het hoofd te zien, waaraan de schrijver of vertaler zich schuldig heeft gemaakt als hij in het 1e hoofdstuk pag. 3, zegt: »De beschouwing van het eenvou»dige grondbeginsel, dat het ligchaam in het naauwste ver»band met den geest staat, is thans bijna geheel uit de wereld »verdwenen" enz.; terwijl hij later in het 5e hoofdstuk, bl. 94 beweert, dat de *meeste* geneesheeren de aanwending van gymnastische oefeningen enz., »ook ter genezing en verzachting »van bijzondere kwalen en gebreken aannemen."

Liever willen wij de aandacht van belangstellenden in de gezondheidsleer vestigen op de eenvoudige en geschikte leiddraad tot zelfoefening en krachtsontwikkeling, die ons den schrijver doen kennen, als een bij uitstek *theoretisch* en, zoo wij vertrouwen, ook *practisch* gymnasticus; het laatste blijkt b. v. uit de beschrijving op bl. 68, van den zoogenaamden

dubbelen kniedruk, springend te verrigten, (volgens onze ondervinding alleen aan zeer vlugge gymnastici mogelijk) en die evenwel in de les B, bl. 105. voor meergevorderden (op de eerstbeginnenden volgende) reeds wordt opgegeven.

Dit echter zijn kleine vlekken die weinig schaden aan het verdienstelijk geheel; de beschrijvingen zijn over het algemeen duidelijk, de afbeeldingen goed uitgevoerd en met oordeel voorgesteld, terwijl alle lof toekomt aan de wijze waarop bij het einde van het 3ᵉ en 4ᵉ hoofdstuk, de beteekenis der halteroefeningen voor de gezondheidsleer is aangetoond, zoo juist en begrijpelijk, met vermijding van alle technische en voor leeken onverstaanbare woorden en vormen, dat ook ieder oningewijde in anatomie en geneeskunst er zeer zeker eene aanmoediging en opwekking in vinden zal, om zich op de beoefening van het behandelde onderwerp, in zijn eigen welbegrepen belang, toe te leggen, en zich de vele goede raadgevingen in dit beknopte en verdienstelijke werkje vervat, ten nutte te maken.

Dit toch is blijkbaar het hoofddoel geweest èn van den schrijver èn van den vertaler; dat beiden in de bereiking daarvan voldoening voor hunnen arbeid mogen vinden, wenschen wij hun en onzen stijven tijdgenooten welgemeend toe.

J. W. L.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Na 't geen we onlangs in de *Kerkelijke courant* uit RIJLE's preêken vonden aangehaald, over de noodzakelijkheid om de hel, en wel een *eigenlijk* helsch vuur, te prediken —, namen we met vrij wat weêrzin op: *Verzekering. Leerrede door* J. C. RIJLE, *Rector van Helmingham in Suffolk. Naar de derde Engelsche uitgave.* (*Uitgegeven voor rekening van den Vertaler.*) *Te Culenborg, bij* J. C. GAADE. 1859. *Gr. 8vo.* 45 *bl.* — Dan, tot ons genoegen mogen we nu verklaren, niet alleen dat de lezing ons is meêgevallen, maar meer. Zeker, wie zich aan de onmatige lengte, of aan enkele oud-orthodoxe gevoelens en oud-mystieke uitdrukkingen eener Engelsche preek te veel ergert, zal óók deze ter zijde moeten leggen. Maar hij zal dan tevens ter zijde leggen eene zóó

gezonde, diepe en volledige expositie van *de verzekerdheid des Christens aangaande zijne zaligheid* — een voor ons aller gemoedsleven voorwaar wel hoogstgewigtig probleem —, als wij ooit ergens hebben aangetroffen. Hij zal dan almede ter zijde leggen eene leerrede, die ten aanzien van haren *echt-populairen* stijl, bevattelijk voor een ieder en toch, o. a. ook door menige vernuftige gelijkenis, te gelijk piquant voor den beschaafdste, voor onze kanselredenaars tot een hun gewis niet overbodig model strekken kan. Bewijzen voor 't een en ander lieten zich gemakkelijk en in overvloed bijbrengen; maar bijaldien we — gelijk zulks eerst bij ons opkwam — in een breed verslag de geheele quintessence van een zoo klein geschrift opnamen, dan zouden we daarmede den aankoop er van nagenoeg noodeloos maken. En dat zou ondankbaar zijn jegens den Vertaler, die met de overbrenging dezer preek eene voor heterodox zoowel als orthodox — want bij de toestanden, en wel de gelukkige toestanden, onzer menschelijke ziel hebben wel immers allen belang? — waarlijk nuttige taak op zich genomen, en, op eene enkele taalfout na, deze taak getrouw en vloeijend volbragt heeft, en die thans de welgeslaagde uitgave voor eigen rekening heeft gewaagd. Een ruim debiet onder christenen en christenleeraars geven hem voldoening en vergoeding voor zijne moeiten en kosten! V. P.

Wat Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER gedrongen heeft zijne »Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd", in Julij 1834, als eerste deel van Beschouwingen over Staats- en Volkenregt uitgegeven, in December 1858 op nieuw, en wel als »herdruk," (geene omwerking) in het licht te te zenden, is niet regt duidelijk. Wel duidelijk is 't daarentegen dat zulk eene uitgave ten strengste moet worden gewraakt. Want in de 24½ jaren tusschen de eerste en tweede uitgave verloopen is over dit onderwerp zóóveel gedrukt en geschreven, zooveel nieuws gezegd hetwelk, al naar ieders standpunt, òf behartiging òf bestrijding verdient, dat wie 't noch behartigt, noch bestrijdt, en toch dit onderwerp behandelt niet gerekend mag worden voor dit geslacht te schrijven, en dus der tegenwoordige maatschappij volstrekt geen nut aanbrengt. In zoover is 't te vreezen dat HÖVEKERS Christelijke

huisbibliotheek met de opname dezer proeve als Stuk VII weinig gebaat zal zijn. V. H.

Wie, bij het overwegen der vraag of 't stelsel van gemeenschappelijke opsluiting of dat van afzonderlijke gevangenisstraf de voorkeur verdient, prijs stelt op de heldere en gemoedelijke voorlichting der ervaring van een man vergrijsd in de betrekking van godsdienstonderwijzer in den kerker, die koope voor 40 cents 't eenvoudige woord, maar dat den stempel eener innige overtuiging draagt en met warmte blijkt neêrgeschreven te zijn, en onder den titel van *Het cellulair gevangenisstelsel in zijne belangrijkheid enz.* door N. BIELEVELT te Utrecht bij C. BIELEVELT aldaar in 1859 werd uitgeven. V. H.

Woorden, gesproken bij gelegenheid der plegtige begrafenis van ARNOLDUS WILLEM NANNINGA, *Med. Doct. te Veendam, overleden den 5den Maart* 1859, CATHARINA MARIA NANNINGA, *overleden den 7den Maart* 1859, *en* JOHANNES GOLDSCHMID NANNINGA, *Med. Art. Obst. et Chir. Doct. te Groningen, overleden den 8sten Maart* 1859, *te zamen ter aarde besteld, den 11den Maart* 1859. *Derde druk. Te Veendam, bij* G. VAN DE WERF, JR. *f* : - 20 cent. Eene hóogst treffende gebeurtenis gaf aanleiding tot deze woorden. Een zeventigjarige vader reist met zijne dochter van Veendam naar Groningen om daar een zoon en broeder die gevaarlijk krank ligt, te bezoeken. Door het schrikken van het paard stort het rijtuig in de diepe vaart. De vader wordt levenloos uit het water gehaald, de dochter bezwijkt twee dagen later aan de gevolgen van dit ongeluk, en de zoon sterft één dag daarna, onbewust dat vader en zuster hem reeds zijn voorgegaan. Voorwaar bij zulk een aandoenlijk voorval was een woord van troost op zijne plaats. Wat Ds. BROUWER in het sterfhuis en Ds. COOLHAAS VAN DER WOUDE in de kerk gesproken hebben, is in deze 12 bladzijden zamengevat. Er klinkt ons uit die woorden een toon te gemoet van diepe zielesmart, maar tevens ook van dat vaste en welgegronde geloof, dat ook bij de grootste smart den besten troost in het harte stort. De gemeente van Veendam vergete nooit die treffende gebeurtenis! R.

Gids voor hen die in opengevallen Boedels belang hebben, of ingeval van overlijden hunner bloed- of aanverwanten met hunne wettelijke regten en verpligtingen onbekend zijn. Amsterdam, H. W. WEYTINGH. 1859. 8*vo*. 87 *bl.* — is de titel van een dier prullen, welke in den laatsten tijd bij ons te lande verschenen. Men heeft gidsen voor huurders, koopers, landbouwers, wisselagenten en hen die met wissels omgaan, voor de scheepszaken, de erfenissen, enz. enz. En wat zijn die gidsen? Overgedrukte titels uit een of ander Wetboek. Zoo ontvangt men ook hier eenige wets-artikelen bijeengevoegd, letterlijk vooral uit het tweede boek van het Burgerlijk Wetboek afgedrukt, blijkbaar zonder kennis, zeker zonder volledigheid of systematische orde. Wij kondigen het boekje alleen aan om tegen schade te waarschuwen.

De twee Hoogleeraren in de Regtsgeleerdheid, Mrs. J. E. GOUDSMIT en R. T. H. P. L. A. VAN BONEVAL FAURE, gaven de redevoeringen in het licht, welke zij bij de aanvaarding van hun ambt als hoogleeraar, de eerste aan de Leidsche, de tweede aan de Groninger Hoogeschool, hadden uitgesproken. De eerste behandelt de altijd ware, maar zoo dikwijls miskende stelling, dat de beoefening van het Romeinsche regt ook voor onzen leeftijd onmisbaar is. De tweede bespreekt den bekenden regel van CELSUS. Op waardige wijze worden deze onderwerpen behandeld, vooral is de zoo dikwerf voorgedragen stelling, welke de heer GOUDSMIT tot zijn onderwerp koos, met eene frischheid behandeld, dat ze eene nieuwe stelling gelijkt.

De heer C. C. E. D'ENGELBRONNER gaf te Gorinchem bij A. V. D. MAST den 20sten jaargang van het bekende *Jaarboekje van de Regterlijke Magt* in het licht. Wij vermelden het slechts. Allen die met het regtspersoneel in middellijk of onmiddellijk verband staan, kennen de *onmisbaarheid* van het werkje en de *naauwkeurigheid*, waarmede het wordt bewerkt.

Een anonymus gaf bij J. NOORDUYN EN ZOON te Gorinchem eenige wetten uit, die in de Notariële practijk te pas komen. Dit *Handboek* heeft echter weinig of geene waarde, tenzij men het op een notariskantoor op den lessenaar wil leggen, om het opzoeken der hier overgedrukte wetten te vermijden. Wie

het daar wil leggen... wij hebben er vrede meê, maar meer kunnen wij ook van het boekje niet zeggen.

Aan ons Tijdschrift is de 1e aflev. gezonden van het XIIIe deel der *Opmerkingen en Mededeelingen* van OUDEMAN en DIEPHUIS. Wij hebben van harte gaarne een gunstig woord voor dit belangrijke tijdschrift over. In stilte hebben wij het dikwijls met vrucht geraadpleegd, openlijk willen wij gaarne hulde brengen aan de voortreffelijke wijze waarop deze arbeid (en hij is niet van de gemakkelijkste, om juridische tijdschriften te vullen) door de redacteuren wordt verrigt. In *détails* te treden, zal men niet in dit Tijdschrift verlangen. Alleen gelooven wij, dat de bijdragen over het *jus constituendum* beter aan de Tweede Kamer, en die over Staatsregt aan andere tijdschriften zou worden overgelaten, en de *Opmerkingen* er bij zouden winnen, indien ze zich alleen bij ons Burgerlijk, Handels- en Strafregt (met inbegrip van regts- en strafvordering) bepaalden.

Een groot Vorst. Voorlezing van JOHs. VAN VLOTEN. *Zutphen*, WILLEM THIEME. — *„Geloof niet licht aan groote mannen"*; met deze aangehaalde woorden begint de heer VAN VLOTEN zijne treffende voorlezing over een groot man, den Hertog van Orleans, die — menschelijkerwijze gesproken — te vroeg werd weggenomen, en wiens hooge voortreffelijkheid de spreker des te sterker wil doen uitkomen door de scherpe tegenstelling met *„den schaamteloozen verkrachter der Fransche volksrechten."* — Wij hebben die redevoering met uitstekend veel genoegen gelezen, en beamen veel van 't geen de heer VAN VLOTEN zegt. Zijne denkbeelden, waar hij de kenmerken der ware grootheid ontwikkelt, *belangeloosheid*, *zelfstandigheid* en *bescheidenheid* namelijk, maken wij gaarne tot de onze. Of echter eenige waarlijk indrukwekkende woorden, eenige echt verheven denkbeelden, geuit in eene laatste wilsverzekering, en gerigt aan den vermoedelijken opvolger op een zoo dikwerf hevig geschokten troon, regt geven om hem die ze neêrschreef, en die *„nog geen gevierden naam heeft"*, den zoo zelden verdienden titel van *Groot Vorst* te schenken, meenen wij te mogen betwijfelen; immers, *„geloof niet licht aan groote mannen."*

De met zoo scherpe kleuren geschetste tegenstelling van

FERDINAND, Hertog van Orleans, met NAPOLEON III, wint o. i. niet in kracht door de verzen van KINKER (bl. 22), welke de redenaar op Frankrijk toepasselijk keurt. KINKER zegt daar onder anderen:

„Wanneer hij (JUPIJN) dondert, durft geen stervling zich verroeren,
„Maar naauwlijks is 't mooi weêr of alles speelt den baas;
„'t Wil al naar boven toe en niemand houdt zijn plaats."

Die verzen zouden ons, hoewel deernis hebbende met het verdrukte Frankrijk, er bijna toe brengen om Europa met zulk een donderaar geluk te wenschen. — Wij vragen nog, zou de Hertog van Bordeaux wel volmondig instemmen met de uitdrukking, op bl. 20 voorkomende, in welke Orleans genoemd wordt »de erfgenaam (in den zin van wettigen erfgenaam) van een koningstroon"? — Deze enkele bedenkingen hebben ons echter het genoegen bij de lezing dezer schoone redevoering gesmaakt, niet vergald.

Spoorwegen en Telegrafen. — *De invloed van stoom en electriciteit, aangewend als middelen van gemeenschap, op den toestand des menschdoms. Door* S. COOLHAAS VAN DER WOUDE. *Te Veendam, bij* G. VAN DE WERF, JZ. 1859. — Als men in dit kleine geschriftje van 36 bladzijden eene door statistiek gestaafde aanwijzing van den invloed, dien stoom en electriciteit op den toestand van het menschdom thans reeds uitoefenen en in de toekomst in nog steeds verhoogde mate zullen uitoefenen, meent te vinden, dan zal men zich zeer bedrogen zien. Maar als men een tafereel van den invloed, in groote trekken en met gloeijende kleuren geteekend, wenscht te aanschouwen, dan zal men zich niet teleurgesteld vinden, wanneer men deze redevoering in handen neemt. Als de welsprekende redenaar door den invloed van stoom en electriciteit in de toekomst het levensgenot verhoogd, handel, landbouw en nijverheid meer ontwikkeld, wetenschap, verlichting en beschaving bevorderd en de volkeren verbroederd ziet, — dan mag men hier en daar die profetie wel wat te hoog gekleurd vinden, maar in den grond zal men den redenaar moeten toestemmen. Jammer maar, dat de twee aanteekeningen op bl. 12 en 32 over onze traagheid in het tot stand brengen van een noordelijken spoorweg in verbindtenis met de Duitsche Westbaan, en over

de weigering om eene telegraaflijn van Veendam naar Groningen of Assen te leggen, hoe bits en vinnig ook, helaas maar al te veel waarheid bevatten. R.

Recueil Poétique; Choix de Morceaux, tirés des meilleurs poètes français du XIXe siècle, destiné à l'usage des écoles, classe moyennes et supérieures, par A. B. MAATJES. *Seconde Édition.* Amsterdam. J. H. GEBHARD & COMP. — Inhoud en bestemming van dit boekje zijn op den uitvoerigen titel naauwkeurig en bepaald aangewezen; toch was ons eene verrassing bereid, toen wij, onder de uitnemendste Fransche dichters der 19e eeuw, zagen verschijnen: DIDOT, DELILLE, CHÉNIER, MILLEVOYE, FONTANES, DUCIS, LEGOUVÉ, BERCHOUX; en wij daarentegen vergeefs zochten b. v. naar VICTOR HUGO, MUSSET, DE VIGNY, DELAVIGNE, LAMARTINE, SAINTE-BEUVE en anderen. De schrijver zegt in zijne voorrede (die wel wat zijn Hollandschen oorsprong verraadt), dat het met Frankrijk gesloten tractaat hem belemmerd heeft in de keuze zijner stukken; misschien dat hij, voor de mededeeling van stukken van levende dichters, eene uitdrukkelijke toestemming dier heeren behoeft. Wij kennen de bepalingen van dit tractaat niet, evenmin als de eerste uitgave van dit boekje, waarin sommige andere gedichten waren opgenomen; wij willen dus gaarne gelooven, dat de schuld dier zonderlinge vergissing, waardoor schrijvers, die, zoo al niet door hun leeftijd dan toch stellig door hunne werken, tot de vorige eeuw behooren, optreden als vertegenwoordigers der Fransche poëzij van de negentiende eeuw, niet bij den heer M. ligt. Alleen dunkt ons, dat de titel had veranderd moeten worden. Onder de weinige, zeer weinige, stukken van levende dichters, treffen wij met genoegen aan een paar schoone gedichten van de ten onzent te weinig bekende Zwitsersche dichters JUSTE en CAROLINE OLIVIER; verder enkele van REBOUL (waaronder, natuurlijk, *L'ange et l'enfant*), en het schoone, krachtige vers van BARBIER: NAPOLEON *et la France.* Dit zijn ook tevens de beste stukken uit den bundel, die overigens, uit den noodig geworden herdruk, als schoolboek geschikt blijkt te zijn.

BOEKBESCHOUWING.

Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde. Een psychologisch-ethische studie, door S. HOEKSTRA, BZ., *Theol. Dr. en Hoogleeraar aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Societeit.* (Motto: Noli foras ire, in te redi; in interiori homine habitat veritas. AUGUSTINUS.) *Ámsterdam*, P. N. van Kampen. 1858. *In gr. 8vo. XII en* 396 *bl. f* 3 - 90.

De vrije wil. Kritisch onderzoek van J. H. SCHOLTEN, *hoogleeraar te Leiden. Leiden*, P. Engels. 1859. *In gr. 8vo. XLVI en* 400 *bl. f* 4 - 50.

Over het determinisme van de leidsche school. Aanteekening op het jongste geschrift van den hoogleeraar SCHOLTEN, *door Dr.* D. KOORDERS. *Utrecht*, Kemink en Zoon. 1859. *In postform.* 43 *bl. f* : - 45.

(*Vervolg van bls.* 604.)

II.

De slagorden.

Wie over het leerstuk van den vrijen wil begeert te handelen moet, uit den aart der zake, sich helder voorstellen wat door *vrijheid*, wat door *wil* moet worden verstaan. De uiteenzetting dier beide begrippen wordt, gelijk men verwachten kon, bij HOEKSTRA noch SCHOLTEN gemist. In beider bepaling en omschrijving van 'tgeen *in 't algemeen* door *vrijheid* wordt bedoeld heerscht geen noemenswaard verschil. Heet SCHOLTEN haar (blz. 77) »den toestand, waarin ieder wezen in de schep»ping door uit- noch inwendige oorzaken verhinderd of be»lemmerd wordt zich te ontwikkelen en werkzaam te zijn zoo»als dit met zijn aanleg en zijne bestemming overeenkomt" terwijl HOEKSTRA haar beschrijft als »den toestand van per»sonen of zaken, waarin ze door niets buiten zich belemmerd »worden om zich overeenkomstig hunne natuurlijke krachten »te bewegen" (blz. 63); — dan moet men zeker SCHOLTENS bepaling vollediger achten dan die van HOEKSTRA, wijl gene van

in- en uitwendige — deze alleen van *uitwendige* belemmeringen spreekt. Nogthands daar uit het geheele werk van HOEKSTRA blijkt dat ook hij aan *inwendige* belemmeringen is indachtig geweest, zou 't onbillijk zijn wegens de uitlating van dat woord verschil in beider bepalingen te willen opmerken. Anders echter is 't waar de beide hoogleeraren, van het algemeene tot het bijzondere overgaande, zich tot de bepaling van 't begrip MENSCHELIJKE *vrijheid* begeven.

In betrekking tot den mensch kan men zich, volgens HOEKSTRA, de vrijheid als iets uitwendigs en als iets inwendigs denken. Door *uitwendige vrijheid* verstaat hij dan o. a. de staatsburgerlijke (politike) en de burgerlijke vrijheid; — door *inwendige* datgene »wat men gewoonlijk vrijheid van den men»schelijken wil noemt" (blz. 67). Hierbij maakt hij echter de opmerking: dat men 't woord vrijheid ook van den menschelijken wil in verschillende beteekenissen kan bezigen. »Men onderscheidt gemeenlijk", dus zegt hij (t. a. p.), »tusschen »spontaneïteit (vanzelfheid), vrijheid van keuze (gewoonlijk »bedoeld waar men van vrijen wil spreekt), en zedelijke vrij»heid." Deze verdeeling vermeldende, noemt hij 't evenwel eene dwaling wanneer men meent in deze drie soortelijk verschillende begrippen voor zich te hebben: »Werkelijk vloeijen »zij in elkander over," schrijft hij. »Want spontaneïteit is »handelen uit eigene beweging" (blz. 69); — zedelijke vrijheid »het spontane willen en handelen van hem die het goede wil »en doet omdat hij" (wegens de hooge ontwikkeling des geestes), »niets anders dan het goede kan willen" (blz. 72); — vrijheid van den wil, 'tgeen tusschen die beiden ligt en de spontaneïteit tot zedelijke vrijheid verheft. Want daar de mensch niet reeds bij zijne geboorte werkelijk een geestelijk wezen is, maar geest moet worden, m. a. w. geene zedelijke vrijheid bezit doch haar *verwerven* moet, dient er iets te wezen waardoor hij haar verwerven *kan*. »Dat verwerven der zedelijke »vrijheid nu is ondenkbaar zonder vrijheid van keuze of vrijen »wil in gewonen zin des woords." (blz. 75.)

Ook SCHOLTEN erkent het onderscheid tusschen uit- en inwendige vrijheid des menschen, en wijst dat aan, zonder zich evenwel bepaaldelijk van die woorden te bedienen. Ook hij brengt hetgeen hij in 't algemeen van de vrijheid gezegd heeft, op den afzonderlijken mensch in 't maatschappelijk leven over.

Ook hij erkent, wat den afzonderlijken mensch aangaat, die vrijheid op het zedelijk gebied, welke HOEKSTRA de inwendige menschelijke vrijheid heeft geheeten. Maar 'tgeen hij van die inwendige vrijheid zegt, verschilt hemelsbreed van 'tgeen HOEKSTRA dienaangaande als zijn gevoelen mededeelt. Bij dezen is, volgens 't boven opgemerkte, inwendige vrijheid een toestand des menschen die zich achtereenvolgens in drie vormen, of op drie wijzen openbaart. Men zou haar kunnen vergelijken met de lichamelijke ontwikkeling van den mensch: zoodat de spontaneïteit overeenkwam met de geboorte, de vrijheid van den wil met den wasdom, de zedelijke vrijheid met de volwassenheid. SCHOLTEN daarentegen onderscheidt geheel anders en veel scherper. Gelijk zijne algemeene bepaling van 't begrip vrijheid liet verwachten, is de inwendige vrijheid volgens hem een toestand van volkomenheid. Want is vrijheid die toestand waarin ieder wezen, en dus ook de mensch, door niets belemmerd wordt in het verwezenlijken van zijnen aanleg, d. i. in zijne ontwikkeling overeenkomstig zijne bestemming, dan is ze niet aanwezig waar 'tzij verstandelijke dwaling of vooroordeel, 'tzij de gedachte aan heerschende meeningen of gebruiken, 'tzij lagere zinnelijke driften, of welke andere verkeerdheid ook, in den menschelijken geest het denken of handelen besturen (blz. 81). Hij vat dus de inwendige (niet de burgerlijke of staatsburgerlijke of kerkelijke enz., maar de zedelijke) vrijheid op in dien zin waarin JESUS sprak: »Die »de zonde doet IS *een slaaf* der zonde.... de waarheid ZAL u »*vrij*MAKEN" (1), en PAULUS: »waar de geest des Heeren is, »DAAR *is* vrijheid." (2).

Deze vrijheid nu noemt hij tevens noodzakelijkheid. Daaraan ergert zich Dr. KOORDERS. »We mogen dus konstateeren," zegt deze (blz. 18), »dat de Leidsche School het woord *vrij*»*heid* bezigt, waar men in 't gewone leven van *on*vrijheid »pleegt te spreken." Dat menigeen in 't gewone leven werkelijk noodzakelijkheid en *on*vrijheid verwart, kan niet worden ontkend. Doch dit bewijst alleen dat menigeen in het gewone leven niet scherp genoeg onderscheidt, begrippen verwart en dien ten gevolge zich ook niet juist uitdrukt. Maar dat

(1) *Joh.* VIII: 34, 32.

(2) II *Kor.* III: 17.

Dr. KOORDERS 't noodig acht dit feit te »konstateeren" is zachtst genomen vreemd, en dat hij daarop eene beschuldiging bepaald tegen »de Leidsche School" bouwt, is onregtmatig èn wijl de leijdsche school niet aansprakelijk kan worden gesteld voor één harer leden, al mag ook dat lid haar hoofd genoemd worden, èn wijl die beschuldiging niet uitsluitend haar geldt, maar ook tegen elken niet-leijdschen scholier moet worden ingebragt die, te beginnen met den apostel JOHANNES, staande houdt dat: de uit God geborene — wat wel niet anders zal wezen dan de door de waarheid vrijgemaakte — *niet zondigen* KAN (3). Hoe *men* ook »in 't gewone leven" spreke, van Dr. KOORDERS mogt verwacht worden dat het hem onverschillig was op welke wijze de weinig nadenkende menigte zich uitdrukt, en dat hij zoude instemmen met hetgeen, niet de determinist SCHOLTEN maar de bestrijder van het determinisme HOEKSTRA schreef (blz. 74): »Men zegge niet dat de zedelijke »vrijheid, juist daardoor dat zij zedelijke noodzakelijkheid of »gebondenheid aan de zedewet is, ophoudt vrijheid te zijn. »Dan zou men zelfs aan God zedelijke vrijheid moeten ont»zeggen, omdat, zoo men wil, God ook gebonden is aan de »zedewet. God kan niet zondigen.... Maar de zedelijke nood»zakelijkheid waarmede God in volstrekten zin *goed* is (*Matth.* »XIX: 17) heeft niets met dwang of gebondenheid gemeen; in»tegendeel zij is de volkomen vrijheid, omdat de wet *zijne* »wet of de uitdrukking van zijn heilig wezen is." Ware Dr. KOORDERS aan het onderscheid tusschen *noodzakelijkheid* en *dwang* gedachtig geweest, waarschijnlijk zou zijne aanmerking geschreven noch zelfs gemaakt zijn.

Doch — om tot SCHOLTENS uiteenzetting terug te keeren, — van de zedelijke vrijheid, zooals zij door hem wordt opgevat en omschreven, getuigt de leijdsche hoogleeraar hetzelfde als de amsterdamsche: ze is niet iets dat de mensch reeds aanstonds bezit, maar moet zijn eigendom *worden* (blz. 83 vv.). Maar hoe? Door het middel 'twelk HOEKSTRA aanwees, door »vrijen wil in den gewonen zin des woords"? SCHOLTEN — en dit verdient opmerking — ontkent dit niet geheel. Ook hij schrijft den mensch een kiesvermogen toe (blz. 87 vv.). Vraagt men echter: in welken zin? dan stelt juist de beand-

(3) I *Joh.* III: 9.

woording dier vraag 't verschil tusschen zijne opvatting der inwendige vrijheid en die van HOEKSTRA in het licht. Herinnerende dat men op 't gebied der menschelijke kennis onderscheid maakt tusschen *inhoud* en *vorm*, d. i. tusschen 'tgeen iets *is* en *de wijze waarop 't zich openbaart*, verklaart hij dat zijne hier voorafgegane beschrijving der zedelijke vrijheid op haren *inhoud* betrekking heeft. De inhoud der vrijheid, d. i. de beschreven toestand waarin een wezen door niets verhinderd of belemmerd wordt om te worden of te zijn wat het volgens zijn aart, aanleg of bestemming worden of wezen moet, bestaat of kan althands bestaan op elk gebied der schepping, van dat der onbezielde dingen af tot dat der hoogste wezens toe, en is overal dezelfde; doch de *vorm*, de wijze waarop ze zich bij de verschillende soorten openbaart, is zeer verschillend. Verhindert niets eene plant zich tot hare hoogst mogelijke heerlijkheid te ontwikkelen dan is ze vrij; maar hare vrijheid openbaart zich *in den vorm* van groeikracht. Belet niets den vogel te vliegen dan is hij in dat opzigt vrij; maar zijne vrijheid openbaart zich *in den vorm* van natuurdrift. »Bij den mensch, die boven 't peil van het dierlijk »leven zich ontwikkelde, neemt de vrijheid den vorm aan »van *redelijk overleg* en eene daaruit voortvloeijende *keus*.... »Is de algemeene vorm der vrijheid *spontaneïteit*, de bijzon»dere vorm, dien de vrijheid bij den mensch als redelijk wezen »aanneemt, is vrij zijn, omdat men handelt op grond eener »gedane keus. De algemeene spontaneïteit wordt bij den »mensch eene *electio spontanea*" (spontane keus, keus die van zelve geschiedt) (blz. 88).

't Zal na deze mededeeling naauw herinnering behoeven welk het verschil zij tusschen HOEKSTRAAS voorstelling der inwendige vrijheid en die van SCHOLTEN. Bij eerstgenoemde is inwendige vrijheid 'tzelfde als spontaneïteit, vrijheid van keuze en zedelijke vrijheid, drie *begrippen* »die in elkander »overvloeijen", zoodat »spontaneïteit wilsvrijheid in den meest »algemeenen zin (is), kiesvrijheid, hetzelfde in meer bijzonde»ren, en zedelijke vrijheid wilsvrijheid in den hoogsten en »edelsten zin" (bl. 67). Ze zijn dus eigenlijk slechts *drie vormen* (4)

(4) Zoo noemt hij blz. 88 zedelijke vrijheid *den vorm* der voltooide zedelijkheid.

van dezelfde zaak. Bij SCHOLTEN daarentegen is zedelijke vrijheid de inwendige vrijheid zelve naar heuren inhoud gedacht, spontaneïteit haar algemeene vorm en 't kiesvermogen eene wijziging van dien algemeenen vorm.

Van dit kiesvermogen nu zegt SCHOLTEN, dat het »in het »naauwste verband met den *wil* staat" (blz. 89). Anderen zullen welligt staande houden dat dit te weinig gezegd is, want dat het kiesvermogen de wil zelf is. Ter beoordeeling dier meening moet ook 't begrip *willen* naauwkeurig worden ontleed. SCHOLTEN en HOEKSTRA hebben zich beiden tot dien arbeid gezet. Beiden noemen ze den wil *zelfbepaling* (H. blz. 108, S. blz. 93). Zelfbepaling nu onderstelt persoonlijkheid of zelfbewustheid, m. a. w.: zelfbepaling, het bepalen, beperken van zich zelven, — of ook, indien men 't woord bepalen in den eenigzins gewijzigden zin van vaststellen gebruikt wil zien: het vaststellen van zich zelven, d. i. 't zich zelven dwingen tot het een of ander, — kan dus natuurlijk noch in de onbezielde of onbewuste schepping noch in de dierenwereld gevonden worden. Zegt men van een dier dat het iets *wil*, dan is dit even onjuist als wanneer men b. v. zegt dat het vuur niet *wil* branden. Het dier heeft *driften*, *begeerten*, geen *wil*. HOEKSTRA en SCHOLTEN stemmen in dit opzigt met elkander overeen. Deze zet helder uiteen dat dit onderscheid tusschen *begeerte* en *wil* ook in den mensch moet worden opgemerkt en gemaakt. *Begeerte*, *verlangen*, *trek*, *lust*, *neiging* behooren dan tot de lagere, de dierlijke natuur des menschen: *wil* tot zijne hoogere, geestelijke natuur (blz. 89). Met een treffend voorbeeld licht hij dat gevoelen toe. »Zegt men b. v. van een hongerige: »hij »»*wil* eten", dan zou men zich beter dus uitdrukken: »hij »»*begeert* of *verlangt* te eten, hij heeft er *lust* of *trek* toe." Zoo *begeerde* JEZUS te eten toen hij nabij Sichar aan de fontein JACOBS zat (5), doch in weêrwil dier begeerte *wilde* hij 't niet toen de spijs hem gebragt werd, maar zijne hoogere natuur hem gebood, om ter bevordering van hoogere belangen, in dien oogenblik spijs en drank onaangeroerd te laten (blz. 90). In gelijken zin spreekt HOEKSTRA (blz. 112), en uit zijne beschrijving van den *wil* als *zelfbepaling* volgt, daar, overeenkomstig zijne eigene woorden, zelfbepaling zelfbewustheid

(5) *Joh.* IV: 8, vgl. 31.

veronderstelt, en zelfbewustheid alleen bij redelijke wezens gevonden wordt, zijne instemming met hetgeen SCHOLTEN (blz. 93) zegt: »De wil is een vermogen van het redelijk wezen." Doch welk vermogen? Dat der zelfbepaling.

Met het oog op deze omschrijving van 't woord *wil* en op 'tgeen vroeger als de algemeene beteekenis van 't woord *vrij* werd opgegeven, zou men door de uitdrukking *vrije wil* kunnen verstaan: »het vermogen der zelfbepaling van het redelijk »wezen, dat door in- noch uitwendige oorzaken belemmerd »wordt zich tot datgene te ontwikkelen wat het volgens zijn »aanleg en bestemming worden moet." En de vraag zou nu worden: bestaat zulk een vermogen of bestaat het niet? Dan echter ware de beandwoording niet moeilijk, en onbegrijpelijk zou 't wezen dat zoovele bladzijden moesten worden gevuld om die te zoeken. 't Feit, 't empirisch waargenomen feit der aangeborene overgeërfde zondigheid, der *erfsmet*, wel te onderscheiden van de erfschuld, zou tot de erkenning nopen dat: — wat ook welligt, in 't vervolg in den mensch zou kunnen ONT*staan* of in de eerste stamouders BE*staan heeft*, — zulk een vermogen in de zondig geborenen vruchteloos zou worden gezocht. 't Zal dus ligtelijk begrepen worden dat HOEKSTRA bij zijne poging ter »verdediging van het indeter»minisme op psychologischen grondslag" iets anders in 't oog had, en dat SCHOLTENS bestrijding tegen iets anders is gerigt. Doch wat bedoelde dan HOEKSTRA, en waartegen verheft SCHOLTEN zijne stem?

Om deze vraag te beandwoorden moet men zich herinneren, wat reeds in de inleiding tot deze beschouwingen werd aangeduid, dat er verschillende soorten van indeterminisme zijn. De hoogleeraren vestigen beiden daarop de aandacht. HOEKSTRA onderscheidt (blz. 84 vv.) drie soorten: 1° casuïsme (toevalligheidsleer), waarbij de vrije wil 't vermogen wordt om zonder eenigen grond of beweegreden te handelen; — 2° atomisme of volstrekt indifferentisme, waarbij het leven in eene reeks van onsamenhangende daden (atomen) verdeeld wordt, welke volstrekt geenen invloed op den wil oefenen, zoodat de mensch te iederen oogenblik willen of niet willen — 't een of ander of het juist tegenovergestelde willen kan; — 3° het psychologisch (zielkundig) indeterminisme. Tegen de beide eerstgenoemde soorten verzet HOEKSTRA zich niet minder krachtig dan SCHOLTEN, en ieder

nadenkende doet als zij. Dit laatste aan te toonen behoort natuurlijk niet tot deze beschouwingen. Zij hebben alleen ten doel een overzigt der aan te kondigen werken te geven. De vraag is dus uitsluitend: wat moet onder dat psychologisch indeterminisme, welks verdediging HOEKSTRA zich voornam, worden verstaan? hoe handhaaft hij 't? en welk is SCHOLTENS oordeel over deze wijziging van 't determinisme?

Wederom zal het noodig wezen, ter voorkoming van misverstand, dat uit eene verkorte opgave zou kunnen geboren worden, HOEKSTRAAS beschrijving van het psychologisch indeterminisme in zijne eigene woorden mede te deelen. »Zij »die dit voorstaan," zegt hij (blz. 86), »erkennen gaarne dat »de mensch geschapen is met den natuurlijken aanleg en de »bepaalde bestemming om volmaakt en heilig te worden; — »dat met dien aanleg ook de volstrekte noodzakelijkheid om »zich op zedelijk gebied te ontwikkelen aan onze natuur in»geplant is; — dat het geweten den mensch op kategorische »of imperative (6) wijze de rigting voorschrijft in welke die »zedelijke ontwikkeling plaats moet hebben; — dat zoowel 't »verschil in zedelijken aanleg als de omstandigheden waarin »de mensch geplaatst wordt, en vooral ook het door het vroe»ger zedelijk leven reeds gewerkte of verworven fonds van »zedelijkheid, op elk gegeven oogenblik krachtigen invloed op »hem oefenen, zoodat er van volstrekte onbeslistheid en on»verschilligheid om te willen en niet te willen of van even»wigt van den wil" (indifferentisme) »geen spraak kan zijn; »zij erkennen evenzeer dat op elk gegeven oogenblik, en wel »in verband met elks intelligentie (7), met zijnen aard en met »zijne heerschende of oogenblikkelijke neigingen, allerlei voor»stellingen omtrent hetgeen goed of kwaad, nuttig of schade»lijk, aangenaam of onaangenaam is, allerlei hoogere of lagere, »zinnelijke of geestelijke en rationele (8) beweegredenen sterk »influenceren (9) op zijne wilsbesluiten, en zij geven toe dat »de mensch nooit zonder eenigen grond of beweegreden eene »handeling van zedelijke beteekenis volbrengen kan. Maar zij

---

(6) gebiedende.

(7) rede.

(8) redelijke.

(9) invloed oefenen.

»loochenen dat al deze influencerende factoren (10) in dien »zin beslissenden invloed oefenen dat zij den wil altijd en »volstrekt determineren, tenzij voor zoo ver eenige zedelijke »rigting ons tot waarachtig karakter geworden is.... Zij be»weren dat in de levensperiode (11) van onbesliste zedelijk»heid *bij elke grootere of kleinere wending in ons zedelijk leven* »de wil zelf ter laatster instantie (12) beslist, en dat hij als»dan zich openbaart als het vermogen om onder gelijke uit»wendige en inwendige omstandigheden te kunnen willen of »niet willen, *zóó* of anders te kunnen willen."

In deze ontwikkeling van HOEKSTRAAS gevoelen wordt eene uitdrukking gevonden die eenige toelichting behoeft: de uitdrukking nl. »bij elke grootere of kleiner wending in ons zede»lijk leven." Ze vinde heure verklaring in de volgende opmerkingen. »Men kan en moet," volgens HOEKSTRA (blz. 87), »in het zedelijk leven tusschen *aanvangen* en *voortzetten* on»derscheiden." In den mensch ligt namelijk »het goddelijk »beeld of zaad, en dat goddelijk zaad is zijne ware natuur. »Men moet zich echter dat goddelijk beeld niet voorstellen »als een wezenlijken aanvang, en bij gevolg reeds eene, hoe»wel ook allergeringste, mate van zedelijkheid, maar men moet »het zich denken louter als aanleg en bestemming" (blz. 52). Die aanleg nu moet ontwikkeld worden, zoodat de mensch werkelijk wordt wat hij volgens zijne bestemming behoort te wezen. Doch deze ontwikkeling kan alleen plaats hebben »door »den invloed vàn of in gemeenschap mèt die zedelijke wereld tot »welke wij behooren" (vgl. o. a. blz. 219 vv., 243 vv.). Waar dit geschiedt, waar de mensch — of liever waar het kind en daarna ook de mensch — ten gevolge van die gemeenschap tot het een of ander goed of kwaad besluit overgaat, daar begint de ontwikkeling, daar is *aanvang*. Maar iedere zoodanige *aanvang*, elke zoodanige handeling op zedelijk gebied, »al gaat »zij als feit voorbij, laat in onze ziel sporen achter. Zij ver»andert onze ziel. Zij drukt haar meerdere overhelling en »gemakkelijkheid in om op dezelfde wijze of althans in dezelfde

---

(10) invloed oefenende krachten. Eigenlijk is een factor iets dat medewerkt tot het verkrijgen eener uitkomst of slotsom.

(11) levenstijdperk.

(12) in laatsten aanleg, bij slot van rekening.

»rigting te handelen" (blz. 61). Hierdoor ontstaat in den mensch wat HOEKSTRA in de aangehaalde woorden »een fonds »van zedelijkheid" noemt, doch dat men ook in vele gevallen »een fonds van onzedelijkheid" zou kunnen heeten. Zoolang nu de mensch zich blijft ontwikkelen onder den invloed van dat fonds is zijne ontwikkeling *voortzetting*. Zulk een tijdperk van *voortzetting* duurt tot er 't een of ander geschiedt waardoor de mensch ophoudt te handelen onder den invloed van zijn »fonds van zedelijkheid." Valt iets van dien aart voor dan heeft eene »grootere of kleinere wending in ons zedelijk »leven" plaats. 't Besluit of de daad die 't gevolg dier wending is, is wederom een *aanvang*. Die aanvang verandert de ziel wederom, en verandert dus ook het fonds van zedelijkheid. Zoolang die verandering invloed heeft op het zedelijk leven, beweegt zich de mensch weder in een tijdperk van voortzetting, en zoo al voort. Volgens HOEKSTRA nu »behoort »al het *aanvangen* tot het gebied van den vrijen wil, en deze »is de factor der wordende zedelijkheid wat haren vorm be»treft" (blz. 87). En »in dezen zin", — 't zijn zijne eigene woorden, — »in dezen zin, als factor der wordende zedelijk»heid wat haren vorm (niet wat haren inhoud) betreft", wenscht hij den vrijen wil te verdedigen.

Na HOEKSTRAAS standpunt met zijne eigene woorden aangewezen te hebben, zal 't wel niet noodig zijn 't verschil te doen opmerken tusschen zijne voorstelling van den vrijen wil en die welke, zooals boven werd herinnerd, uit de woorden *vrij* en *wil*, zou kunnen, misschien zou moeten worden afgeleid. De vrije wil is, naar zijne beschouwing, *'t vermogen der zelfbepaling van 't redelijk wezen dat, nu en dan in het zedelijk leven zich werkzaam betoonend, na een afgesloten tijdperk van dat leven een nieuw tijdvak doet* AANVANGEN, — of gelijk SCHOLTEN (blz. 122) zegt: »door een daad inleidt", — *en bij* DIE *werkzaamheid onder gelijke uitwendige en inwendige omstandigheden onafhankelijk blijft van 'tgeen anders op des menschen zedelijke ontwikkeling invloed oefent, tenzij voor zoover eenige zedelijke rigting tot 's menschen waarachtig charakter geworden is* (13).

(13) Charakter omschrijft hij als „de blijvende rigting van den wil die „zich als tot tweede natuur vastgezet heeft, het resultaat (de slotsom) of „product (het voortbrengsel) van geheel ons voorafgegaan zelfbewust leven en

Bij deze voorstelling van den vrijen wil mogen twee opmerkingen niet teruggehouden worden. Vooreerst: dat HOEKSTRA door zijne bepaling den vrijen wil tot iets voorbijgaands maakt. Ten andere: dat hij door die bepaling ten deele vervalt in 'tgeen hij zelf heeft afgekeurd (het indifferentisme), ten deele in hetgeen hij zich voorneemt te bestrijden (het determinisme). Wat het eerste betreft, de zaak is duidelijk. Noemt hij den vrijen wil »factor der *wordende* zedelijkheid" dan volgt daaruit regtstreeks dat hij ophoudt te bestaan zoodra de zedelijkheid *geworden is*, m. a. w. dat wanneer de mensch de zedelijke vrijheid verworven heeft, d. i. volmaakt geworden is, de vrije wil ophoudt te bestaan. Deze opmerking wordt ook door SCHOLTEN in het midden gebragt (blz. 124) (14). Wat het tweede aangaat: HOEKSTRA vervalt tot determinisme wanneer de bijvoeging: »tenzij voor zoover eenige zedelijke rigting tot »'s menschen karakter geworden is" in hare volle kracht moet worden vastgehouden. Want er is bij ieder zelfbewust wezen altijd het een of ander dat tot zijn charakter werd, zoodat de vrije wil zelfs bij de wendingen in het zedelijk leven (derhalve in de eenige gevallen waarin hij zich werkzaam betoont) niet vrij maar door iets anders als zich zelven bepaald is. Moet daarentegen die bijvoeging niet in hare volle kracht gehandhaafd worden, wat beteekent ze dan? of hoe zal ze HOEKSTRA beschermen tegen SCHOLTENS beschuldiging (blz. 124): »het verschil (tusschen het volstrekte indeterminisme en dat van den heer HOEKSTRA) »bestaat slechts in het aantal vrije »wilsuitingen, niet in de kwalificatie zelve van den vrijen wil. »Bij HOEKSTRA, zoowel als bij de gewone indeterministen, is »de vrije wil, daar waar hij werkzaam is indifferent," d. i. daar kan de mensch willen of niet, zóó of anders willen?

Alvorens echter over te gaan tot de mededeeling der gronden waarop HOEKSTRA 't bestaan van een vrijen wil, zooals hij

---

„handelen." (blz. 58). Hebbelijkheid of gewoonte kan dus nooit charakter zijn omdat zij onbewust den mensch eigen wordt (vgl. blz. 268).

(14) HOEKSTRA ontkent dit. „Men behoudt den wil en wel den vol„komen vrijen wil; alleen kan hij zich dan niet meer als kiesvermogen „openbaren," zegt hij blz. 121. Hoe dit te rijmen zij met zijne voorstelling, volgens welke de vrije wil juist het kiesvermogen is, is niet regt duidelijk. SCHOLTEN andwoordt eenvoudig: „Maar dan is willen ook niet aanvangen." bl. 152, noot 2.

zich dien voorstelt, poogt te handhaven, zal het noodig zijn ook SCHOLTENS zienswijze over het indeterminisme, 't volstrekte zoowel als het psychologische, in hare gronden te doen kennen. Tegen het gewone of volstrekte indeterminisme, door HOEKSTRA in casuïsme en indifferentisme onderscheiden, door SCHOLTEN in één woord saamgevat, brengt hij tien bezwaren in, tegen dat van HOEKSTRA acht. Die allen op te noemen zou te uitgebreid eene plaats vorderen. Bovendien hangen zij geheel met zijne voorstelling van den wil samen. 't Zal dus voldoende wezen de uiteenzetting van zijn gevoelen dienaangaande een eind verder na te gaan, dan boven voor het toen voorgestelde doel noodig was. Uit het door hem gemaakte onderscheid tusschen willen en begeeren volgt regtstreeks dat de wil slechts daar werkzaam kan wezen waar de rede 't is. Het *willen* toch staat juist daarin alleen boven het *begeeren*, dat het laatste niets is dan eene werking der lagere zinnelijke natuur, terwijl het eerste de vrucht is van overleg en wel van *voorafgaand* overleg. Mogt dit duister schijnen, men herinnere zich het boven (15) aangehaalde voorbeeld van een hongerige, werke dat eenigzins uit, en stelle zich 't geval dus voor. Een herstellende kranke gevoelt zich verzwakt en uitgevast, en *begeert* te eten. Die begeerte is niets dan 't gevolg van zijn uitgevasten toestand en zijne lagere, dierlijke natuur welke een afkeer van dien toestand heeft, m. a. w. eene werking van zijne zinnelijkheid geprikkeld door den honger. Doch daar bedenkt hij dat zijn arts hem 't gebruik van voedsel verbood en nu *wil* hij *niet* eten. Waarom? Wijl hij vreest door te eten zijne herstelling te vertragen of onmogelijk te maken, — wijl hij vertrouwt op het woord van zijnen geneesheer die hem gezegd heeft — of zich herinnert, 'tzij door vroeger verworvene eigene ervaring, 'tzij door 'tgeen hij aan het krankbed van anderen heeft waargenomen, dat het gebruik van spijs in zijnen toestand nadeelig kan wezen, — of om eenige andere reden. Doch, welke ook die reden moge wezen dat hij *niet wil* ofschoon hij *wel begeert*, altijd is zijn wil, zijne zelfbepaling, de vrucht van voorafgaand nadenken, overleg, redenering. »De wil," in den eigenlijken zin des woords, »is »(dus) een vermogen van het redelijk wezen" (blz. 93) en wel

(15) blz. 642.

bepaaldelijk van het wezen dat niet slechts eene rede *bezit*, maar haar werkelijk *gebruikt*. Het willen is derhalve gegrond op eene werkzaamheid der rede, of, gelijk SCHOLTEN zegt: »de »wil is het vermogen der zelfbepaling, uit kracht van eene... »door de rede gedane *keus*." (blz. 98) (16). Hieruit nu volgt regtstreeks dat de wil altijd gedetermineerd is, al ware 't alleen door het voorafgaand overleg der rede. »De formele »vrijheid, *het kies- en wilvermogen*, *is dus* niet het vermogen om zonder eenige determinatie van het reflecterende" (opmerkende soms ook overwegende) »verstand of van de rede te »willen, maar *vrijheid zich openbarende in den vorm*, niet van »physische (17) noodzakelijkheid, natuurdrift of instinkt, maar »in den vorm *van* WILLEN, *het gevolg van eene met het verstand »of met de rede gedane* KEUS" (blz. 94) (18). Uit deze slotsom vloeit als van zelve eene andere voort. Is 't vermogen om te willen het gevolg van eene met het verstand of de rede gedane keus, dan »bestaat het in dezelfde mate, waarin 't »verstand, of op zedelijk gebied de rede, bij den mensch ont»wikkeld is" (blz. 100), zoodat derhalve »het kiezen en willen »of de formele vrijheid in het tijdperk der wordende zedelijk»heid aanvankelijk bestaat, maar nog niet zóó ontwikkeld dat »het reeds altijd en onder alle omstandigheden bij magte zou »zijn in werking te treden. De formele vrijheid is onvol»komen zoolang de materiële zelve nog onvolkomen is. Waar »de zaak nog niet aanwezig is, bestaat ook de vorm niet." (blz. 101).

(16) Hieruit blijkt duidelijk wat SCHOLTEN bedoelde toen hij (blz. 89) schreef: „Dit kiesvermogen staat in het naauwst verband met den wil."

(17) stoffelijke.

(18) Bij SCHOLTEN zijn alleen de beide woorden „willen" en „keus" cursif gedrukt. In de aanhaling zijner omschrijving is deze wijze van onderscheiding voor meer andere woorden gekozen, omdat de cursif gedrukte woorden zijne bepaling in den beknoptsten vorm doen in het oog vallen. Voorts wijkt de omschrijving van den wil als eene werkzaamheid des verstands in 't vervolg dezer beschouwingen eenigzins terug om dubbelzinnigheid te vermijden. Dit geschiedt met het oog op SCHOLTENS voorafgaande verklaring: „Het willen is bloot een uitvloeisel van *'t lagere verstand*, wan„neer het voorwerp van den wil door den zinnelijken lust *begeerd*, en niet door de *rede* als goed *erkend* wordt." (blz. 98). De wil als uitvloeisel des verstands zou dus voor 'tzelfde als de begeerte kunnen gehouden worden, en dit zou misschien tot verwarring der begrippen wil en begeerte leiden."

Is dus de vrije wil bij HOEKSTRA iets voorbijgaands, dat zal worden te niet gedaan wanneer de mensch volkomen zedelijk vrij zal geworden zijn, in den zin van *Joh.* VIII: 31 vv.; bij SCHOLTEN is de formele vrijheid, het kies- of wilvermogen, iets blijvends, dat juist in het tijdperk der volkomene zedelijkheid eerst in zijne volheid bestaat. Is HOEKSTRAAS vrije wil iets dat, somwijlen althands bij »wendingen in het zedelijk leven" en wel indien dan niets van »'tgeen tot 's menschen waar»achtig charakter geworden is" zich daartegen verzet, werkelijk vrij is, SCHOLTENS kiesvermogen is altijd bepaald. Is HOEKSTRAAS vrije wil een »factor der wordende zedelijkheid", iets in den mensch dus dat op zich zelf bestaat; SCHOLTENS kiesvermogen is niets anders dan een »uitvloeisel" (blz. 93), eene kracht, eene werkzaamheid van een ander vermogen.

III.

De strijd.

Niet zonder gedurige schermutselingen, de indeterminist tegen de deterministen, de determinist tegen de indeterministen, hebben HOEKSTRA en SCHOLTEN hunne gevoelens tot dusverre uiteengezet. De eigenlijke kamp vangt echter eerst aan, waar laatstgenoemde, na het indienen zijner acten van beschuldiging tegen 't gewone indeterminisme en dat van HOEKSTRA, in Hoofdst. III van zijn boek tot de behandeling der gronden voor 't bestaan van den vrijen wil overgaat. Hij moge zijn werk niet als een strijdschrift tegen zijnen ambtgenoot beschouwd willen hebben, toch geeft reeds de inrigting, waarbij hij HOEKSTRA op den voet volgt, daaraan den schijn dien hij ontvlieden wil.

In één opzigt stemmen HOEKSTRA en SCHOLTEN overeen. Beiden ontkennen, dat het bewijs voor het bestaan van den vrijen wil door zoogenaamde proefnemingen zou kunnen worden geleverd. SCHOLTEN zet dit helder uiteen. »Om aan te »toonen dat ik een vrijen wil heb," zegt hij (blz. 137), »geef »ik het u b. v. in de keus te zeggen, welke hand ik zal op»ligten, de regter of de linker, en ik zal juist het tegenover»gestelde doen.... De proefneming moet als mislukt beschouwd »worden.... Gij hadt de regterhand genoemd, en ik *moest* dus, »om mijnen vrijen wil te bewijzen, de linkerhand opheffen....

»hierin was dus mijn wil gedetermineerd." HOEKSTRA gaat zelfs verder. Niet alleen dat proefneming onvoldoende is stemt hij toe (blz. 136), maar hij ontkent zelfs alle regtstreeksch of onmiddellijk bewijs voor de wilsvrijheid. »Is er vrijheid van »wil, dan dragen onze wilsuitingen, voor zoover als zij open»baringen daarvan zijn, het karakter van toevalligheid", dus verklaart hij zich (blz. 131) en gaat dan voort: »Toevallig »noemt men zulke daden die niet tot stand komen volgens de »wet der volstrekte noodzakelijkheid. Nu is het bewijzen het »aanwijzen van oorzaken; toevalligheden die geene noodzake»lijkheid hebben, kunnen alleen als *mogelijk*, niet als werkelijk »bewezen worden, namelijk door regtstreeksch bewijs." SCHOLTEN zegt op grond dier woorden: »de heer HOEKSTRA begint met »de erkenning, »dat de wilsvrijheid zich niet bewijzen laat."" (blz. 133). HOEKSTRA zal welligt tegenwerpen dat in die uitspraak geen regt geschiedt aan zijne woorden: »namelijk door *regtstreeksch* bewijs." Maar SCHOLTEN zou daarop welligt andwoorden dat *zijdelingsch* bewijs *geen* bewijs is. Nogthands, — HOEKSTRAAS eigene ontkenning der mogelijkheid van regtstreeksch bewijs getuigt het, — slechts over die gronden der tweede soort zal dus de strijd gevoerd worden. En vooreerst dan beroept zich HOEKSTRA op de zelfbewustheid, of, zooals hij zich in het opschrift van § 30 uitdrukt, op de bewustheid dat wij vrijheid van wil hebben. Of dit laatste niet meer vrijheidsbewustzijn dan zelfbewustzijn zou moeten geheeten worden, en of gene niet eenvoudig een deel van deze is, zou in het midden gebragt kunnen worden. HOEKSTRA maakt echter dit onderscheid niet. »Zelfbewustheid," zegt hij (blz. 143), en in die woorden deelt hij mede wat hem voorkomt hare bewijskracht te zijn, »zelfbewustheid is niets anders dan de »bewustheid dat wij niet volstrekt gedetermineerd zijn. En »wij hebben daarvan onmiddelijk de bewustheid in het feit »dat wij de daad, voor zoover als die vrij is, ons zelven toe»kennen". Waarop SCHOLTEN andwoordt: »Dat deze bewustheid »bestaat erkennen wij; de ervaring leert haar kennen als een »feit. Maar dezelfde ervaring wijst ook op het feit, dat menig»een zich bewust is een spook gezien te hebben, en dat in »vroegere eeuwen die bewustheid algemeen was. Volgt hieruit »dat dit spook, hetwelk in de bewustheid bestaat, ook wer»kelijk bestaat? De bewustheid van iets bewijst dus voor het

»objectief (19) bestaan der zaak, waarvan men zegt zich be»wust te zijn niets, tenzij dat die bewustheid op redelijke gron»den steunt" (blz. 140). Hij wijst voorts aan dat die redelijke gronden den indeterminist ontbreken, en zich beroepend op het boven vermelde voorbeeld van het opligten der regter- of linkerhand, waaruit blijkt hoe iemand zich kan inbeelden vrij gewild en gehandeld te hebben, ofschoon hij in zijn willen geheel gedetermineerd was, verklaart hij de bewustheid van vrij te zijn in den zin der indeterministen voor zelfbedrog (blz. 141). Later, bij zijne ontwikkeling van »den vrijen wil »en de zedelijke begrippen" noemt hij het zelfverwijt waarvan HOEKSTRA gesproken had »een verkeerden vorm van de zede»lijke smart" (blz. 203) en de toerekening (niet het zich toerekenen in het bijzonder, maar 't aan iemand toerekenen in het algemeen), opgevat als een begrip dat tot het wettelijk standpunt behoort, iets dat »met het wettelijk standpunt zelf ter zijde gesteld moet worden, een begrip dat op het hoogere »ethisch-religieuse (20) gebied niet te huis behoort." (blz. 233).

Doch 't is welligt iets te veel gezegd wanneer wordt staande gehouden dat HOEKSTRA zelfbewustheid en vrijheidsbewustheid verwart, al geeft daartoe zijn eigen redebeleid aanleiding. SCHOLTEN althands erkent: »Niet alleen uit de bewustheid »dat wij vrij zijn, maar ook uit onze zelfbewustheid tracht »HOEKSTRA het bestaan van den vrijen wil af te leiden" (blz. 147). Dit slaat dan op HOEKSTRAAS beweren: »Alle »zelfbewustworden rust op de onderscheiding van Ik en Niet-ik. »Ik word mij van mijn Ik bewust, als het Ik zich in zijne »uitingen gestoord of begrensd gevoelt; maar juist daarin dat »ik mij van het Ik als begrensd bewust ben, heb ik ook de »bewustheid van een onbepaald Iets dat het Ik begrenst, en »dat wij in het algemeen het Niet-ik noemen, waaronder wij alles begrijpen wat niet onze zelfbewustheid is." (blz. 143). — »Maar," vraagt SCHOLTEN (blz. 148), »hoe kan daaraan eenig

---

(19) Het bestaan der zaak op zich zelf. De aanhaling der woorden: „De „bewustheid van iets enz. — op redelijke gronden steunt" zou overbodig kunnen schijnen. Zij geschiedde echter opzettelijk opdat het een ieder mogelijk zou wezen te beoordeelen hoe scheef zekere partij in den lande de zaken voorstelt wanneer zij van de daken verkondigt: „Professor SCHOLTEN „ontzegt aan het zelfbewustzijn volstrekt alle bewijskracht."

(20) zedelijk-godsdienstige.

»bewijs ontleend worden tegen het determinisme? Het Ik on»derstelt een Niet-ik, derhalve iets anders waarvan het Ik »onderscheiden is. A = Ik is dus onderscheiden van B of »Niet-ik. Dat bij dit onderscheid A Ik genoemd wordt, ge»schiedt daarom, omdat A *weet* of *zich bewust* is A en niet B »te zijn. Bij Ik en Niet-ik bestaat dus 1°. *onderscheid* tus»schen A en B, 2°. een onderscheid *waarvan A zich bewust is*. »Het eerste, dat A niet B en van B onderscheiden is, kan »niet bewijzen tegen het determinisme. Is A een paard en »dus niet B, b. v. eene koe, dan zal daaruit door den heer »HOEKSTRA evenmin als door iemand anders worden afgeleid, »dat het paard of de koe een vrijen wil hebben (21), of dat »op het gebied der natuur waar duizende A's tegen B's d. i. »Niet-A's overstaan het determinisme niet zou heerschen. Het »bewijs van HOEKSTRA uit het Ik-zijn moet dus aan het tweede »(onderscheid) ontleend worden, dat namelijk A *zich bewust* is »niet B te zijn. Nu vraag ik echter, wat hier het weten of »de bewustheid iets te zijn en dus niet iets anders te zijn, »afdoet tot de vraag naar het determinisme? Onderstel, de »mensch ware in zijne zedelijke ontwikkeling gedetermineerd, »zou hij dan van zijn eigen gedetermineerd bestaan, als van »een bestaand object (22), niet evenzeer wetenschap kunnen »hebben en zich daarvan bewust zijn als van andere dingen »die gedetermineerd zijn?"

Terugkomende op een vroeger door HOEKSTRA aangevoerden grond, onderzoekt SCHOLTEN verder of de vrije wil uit het begrip van den wil zelven kan worden afgeleid? »Willen," had HOEKSTRA blz. 111 gezegd, »willen is het vermogen om te »beginnen," en na de ontwikkeling dezer stelling: »indien er »dus een wil is, dan moet er ook kiesvrijheid, vrije wil be»staan." (blz. 117). — »Zeer juist geredeneerd," andwoordt SCHOLTEN (blz. 151), »wanneer het waar is, dat willen »ab-

---

(21) Het voorbeeld is afdoend. Toch *kan* het worden gewraakt om de woorden „is A een paard". Want hetgeen door A wordt voorgesteld moet een zelfbewust wezen zijn, waartoe de paarden toch wel niet zullen gerekend worden. Luidde het „Is A een mensch en dus niet B b. v. eene „koe, dan zal daaruit niet worden afgeleid dat de mensch of de koe een vrijen wil hebben," dan ware 't verpletterend.

(22) voorwerp.

»»soluut (23) aanvangen" is, »het vermogen om te beginnen »»absoluut uit zich zelf te beginnen."" Doch om die stelling te ontzenuwen gaat hij dus voort: »Uit deze bepaling van »den wil zou volgen, dat de mensch in elke periode van con»tinuïteit (24), waarin hij volgens HOEKSTRA niet aanvangt, »maar enkel voortzet, nooit *wilde*, en dat vooral in den hoog»sten toestand van zedelijke continuïteit het willen geheel zou »ophouden. Dit een en ander wordt door de ervaring weder»sproken, vermits juist in hoog zedelijke persoonlijkheden de »wil het krachtigst werkzaam is, en niemand in hooger zin »heeft kunnen zeggen: »Ik wil" dan JEZUS."

In 't voorbijgaan behandelt SCHOLTEN nog een ander bewijs, wel eens voor 't bestaan van den vrijen wil aangevoerd. JULES SIMON, de schrijver van *Le Devoir*, had gevraagd: »Van waar »heb ik de idee van vrijheid indien ik niet vrij ben? 't Is »niet genoeg een woord te hooren om er den zin van te be»grijpen; daartoe moet ik in of buiten mij het voorwerp vin»den waarop het betrekking heeft." — »Meer afdoend," voegde HOEKSTRA daarbij (blz. 137), »ware deze vraag, indien hij er »bijgevoegd had dat zelfs het begrip van kiesvrijheid, en ook »het woord zonder de zaak niet ontstaan kon." SCHOLTEN wijst dezen grond terug omdat HOEKSTRA dien aanvoerende »uitgaat van *idee* en *begrip*, terwijl hij uit moest gaan van »ervaring." (blz. 156). HOEKSTRA zou daartegen kunnen inbrengen: »dat de noodzakelijkheid van het bestaan eener zaak »wanneer hare idee bestaat, een *feit* is," en dat hij dus empirisch redeneert. Doch als dan SCHOLTEN hem 't bewijs dier stelling vroeg, en hem herinnerde dat het woord en de idee of het begrip *spook* bestaan, ofschoon de spoken zelven nog geene bewijzen van bestaan hebben gegeven?

Na zijne gronden van de meer afgetrokken begrippen van vrijheids- en zelfbewustheid behandeld te hebben, slaat HOEKSTRA een anderen weg in. Hij stelt zich voor aan te toonen dat alles wat van buiten af invloed kan oefenen op den mensch, te samen genomen, voor zoover wij dat kennen, den wil geenszins volstrekt determineert, maar dat in weêrwil van dat

(23) volstrekt.

(24) tijdperk van voortzetting. Wat daarmede bedoeld wordt is boven (blz. 645 v.) aangewezen.

alles de zedelijke daad volstrekt onverklaarbaar blijft zonder de wilsvrijheid. »Gelijk wij aan de eene zijde toestemmen »dat het ongerijmd is op zedelijk gebied van een willen zonder »motiven (25) te spreken, zoo moeten wij aan den anderen »kant ontkennen dat die motiven den wil volstrekt determi»neren" (blz. 145). Om deze stelling te bewijzen maakt hij opmerkzaam op de onderscheiding der beweegredenen (motiven) der redelijke en zedelijke natuur, en die der zinnelijke en zelfzuchtige neigingen. De bewegende kracht der eerste soort is het goede of kwade in uitgestrekten zin, die van de tweede het aangename of onaangename (t. a. p.). »Waar beide in onze be»wustheid zamenvallen, zóó namelijk dat het goede te gelijk »het aangename is, daar kunnen wij niet van keuze spreken, »daar zijn wij gedetermineerd. Waar evenwel deze motiven »met elkander in strijd zijn, daar doet zich de vraag op, »welke kracht zij bezitten om onzen wil in eene bepaalde »rigting te bewegen." (t. a. p.) Hij wijst vervolgens aan dat wij »menigmaal tegen onze rede in handelen; vaak de oogen»blikkelijke begeerlijkheid niet wederstaan, hoewel wij ons »bewust zijn niet alleen dat wij zondigen, maar ook dat wij »door te zondigen ons eigen geluk verwoesten (blz. 150). Tegen »geweten en rede in bepalen wij onzen wil menigmaal ten kwade, »tot vervulling van zondige begeerlijkheden,.... hoewel wij »onmiddelijk vóór de wilsbepaling overtuigd waren dat dit »opvolgen van onze zondige neigingen geenszins ons geluk kon »bevorderen. En wij doen die zonde met overleg en beraad, »niet altijd in blinden hartstogt." (blz. 151). Waaruit dan volgt »dat in het leven zedelijkheid en intelligentie niet altijd »in de juiste verhouding staan." (t. a. p.). En zoolang dit het geval niet is, ligt het in den aart der zake dat de door HOEKSTRA gestelde vraag: »worden wij volstrekt gedetermi»neerd door de motiven onzer redelijke en zedelijke natuur?" ontkennend moet beandwoord worden. Niet anders is 't met die welke daarop volgt: »worden wij volstrekt gedetermineerd »door de motiven onzer zinnelijke en zelfzuchtige neigingen?" Uit het bestaan o. a. van 'tgeen men *verhevene* handelingen noemt, m. a. w. handelingen waarbij zich de mensch uit beginsel boven 't onaangename des lijdens weet te verheffen,

(25) beweegredenen.

van zelfbeheersching en zelfs van zelfmoord leidt HOEKSTRA af, dat de neigingen der zinnelijke natuur den mensch niet volstrekt determineren en evenmin de neigingen der zelfliefde »omdat die aan onze zinnelijkheid gebonden zijn." (blz. 162). Dan vraagt hij verder: »Wordt (dan) onze wil gedetermineerd »door de vereenigde kracht van onze redelijke of zedelijke en »van onze zinnelijke of zelfzuchtige neigingen?" De strekking dezer vraag kan niet duister zijn. »Is de mensch evenmin »gedetermineerd door de zedelijke motiven, zelfs niet naar de »mate zijner intelligentie, als door de zinnelijke en zelfzuch»tige motiven, dan blijft ten derde nog deze hypothese (26) »over, dat hij geheel gedetermineerd wordt door beider ver»eenigde werking, zoodat de wil als 't ware de evenaar is »die door het gewigt der motiven naar de eene of andere »zijde overslaat.... Het wegen van de motiven zou dan ge»schieden door middel van de intelligentie of rede." (blz. 167). Na aangetoond te hebben dat geene handeling deels een zelfzuchtig deels een zedelijk charakter kan hebben, beandwoordt hij de gestelde vraag o. a. door deze opmerking: »Doet zich »het geval voor dat de motiven van zelfzucht en die van »zedelijkheid onzen wil een tijdlang onbeslist laten, men moet »ten slotte volstrekt naar de eene of naar de andere zijde zijne »keus bepalen. Zoo nu de vrije wil altijd de sterkste neigin»gen volgde, dan zouden de zedelijke motiven wel niet ligt »de eerste overwinning behalen op de aanvankelijk veel sterker »zinnelijke en egoïstische neigingen. Kiest nu de wil het »goede dan moet de mensch al de kracht van het wilsbesluit »leggen op de aanvankelijk zwakkere redelijke motiven, om »de veel sterkere zinnelijke te beteugelen. Deze keuze is on»verklaarbaar zonder de vrijheid van wil." (blz. 172).

Tegen dit alles kan de determinist eenvoudig inbrengen, dat de keuze niet door den wil gedaan wordt, maar door de beweegredenen of liever door 'tgeen aan de beweegredenen kracht toekent, en dat derhalve bij dit kiezen van geenen vrijen, maar juist alleen van een gedetermineerden wil sprake moet wezen; want »dat de ervaring leert dat de wil door motiven »beheerscht wordt, en dus, even als ieder ander verschijnsel, »aan de wet der oorzakelijkheid onderworpen is." (SCH., blz. 130).

---

(26) onderstelling.

In eene breede beschouwing over het onderscheid tusschen beweegreden en oorzaak poogt HOEKSTRA deze bedenking te ontzenuwen. *Beweegreden*, of gelijk het nu weder heet: *grond* (straks wordt zij maxime, grondstelling, bl. 191) noemt hij »iets algemeens, dat daarom alleen de *mogelijkheid* van gevolgen »in zich sluit"; *oorzaak* daarentegen »iets bijzonders, weshalve »de uitwerking niets dan voortzetting van de oorzaak is. Tus»schen grond en gevolg," zoo redeneert hij dan verder (blz. 190), »staat het Ik, — dat gelijk het door vroegere daden zelf dien »grond gelegd heeft — het gevolg uit den grond te voorschijn »brengen moet. Er doen zich meerdere gronden op (door »meerdere van elkander min of meer onafhankelijke wilsdaden »of reeksen daarvan in ons gelegd); maar zij werken niet »mechanisch (27); neen, de mensch zelf brengt uit een dier »gronden de daad te voorschijn en maakt dus de andere gron»den werkeloos." Daarom ontkent hij niet »dat overleggen, »berekenen, wikken en wegen aan ons handelen kan en moet »voorafgaan;.... maar.... dat in de periode van *wordende* en »bij gevolg *onbesliste* zedelijkheid de motiven een volstrekt »determinerende kracht hebben" (blz. 193).

»Er heerscht hier," andwoordt SCHOLTEN (blz. 131), »indien »ik mij niet bedrieg, »begripsverwarring tusschen *considera»tiën* en *motieven*. Dat niet elke considerans (28) oorzakelijk »invloed oefent op het besluit van den wil, leert de ervaring, »maar zulk een consideratie is dan ook voor den wil slechts »een sollicitans, geen motief (29). *Motief* wordt de conside»ratie eerst dan, wanneer zij op het wilsbesluit dien invloed »oefent dat uit de magt der consideratie de wilsdaad voort»vloeit. Een motief dat niets in beweging brengt d. i. ver»oorzaakt, is geene causa movens (30), geen beweegreden en »dus geen motief. Bij de voorstelling van den wil als het »vermogen om tegen allen invloed, ook der krachtigste motieven, »zich te verzetten, kan geene sprake zijn van motief, want »motief is hetzelfde als eene oorzaak voor het willen." Men kan tegen deze bepalingen opkomen, en staande houden dat

(27) werktuigelijk.

(28) overwegingsgrond.

(29) prikkel geen beweegreden.

(30) bewegende oorzaak.

beweegreden niet beteekent de *reden* die zelve iets *beweegt*, maar de *reden* waarin *de geschiktheid ligt om*, onder zekere voorwaarden, bij gunstige omstandigheden enz. *iets te bewegen*, en dat dus een motif niet eene *oorzaak van*, maar eene *aanleiding tot* het willen is. Erkent men echter dat dit der taal geweld aandoen zou wezen, dan moet men SCHOLTENS bewering toestemmen, en daarmede aan het geheele betoog van HOEKSTRA op zijne leer van den wil en de beweegredenen gebouwd, gewigt ontzeggen. Nogthands eene verkeerde uitdrukking van den verdediger mag geen grond wezen om zijne zaak te veroordeelen. En indien nu HOEKSTRA eens niet van zedelijke en redelijke en zinnelijke en zelfzuchtige *beweegredenen*, maar van zedelijke en redelijke en zinnelijke en zelfzuchtige *voorstellingen*, *overwegingen*, *prikkels* of iets dergelijks had gesproken? Zeker had hij dan de wet der oorzakelijkheid d. i. de wet volgens welke al wat is, uitgenomen God (die en omdat Hij de eerste oorzaak is,) eene oorzaak hebben moet, niet opgeheven ten aanzien van den wil. Maar hij had b. v. dus kunnen redeneren:

> Aanvankelijk is het zinnelijke het sterkst in den mensch.
>
> Is nu het zedelijke altijd met het zinnelijke in strijd (eene stelling die natuurlijk bewezen had moeten worden, maar niet moeilijk te bewijzen is) en besluit nogthands de mensch tot iets zedelijks, dan verschaft hij aan het zwakste de zegepraal over het sterkste.
>
> Daar het zwakkere niet uit zich zelf over het sterkere kan zegevieren, moet in dat geval iets anders aan het zedelijke te hulp komen.
>
> Wat is dat andere?

En dan had hij op die vraag kunnen andwoorden: »De wil." Zoo ware de bestrijding van zijn betoog op zijn gebruik van het woord motif gebouwd vervallen. Echter zou de determinist daarom niet van alle bestrijding behoeven af te zien. Zich beroepende op zijne verklaring van den wil als »het besluit om 'tgeen de rede goedkeurt uit te voeren", zou hij de oorzaak van dat besluit op gaan sporen, en dus niet aan den wil maar aan de oorzaak die den wil determineerde, de zegepraal van het zwakkere over het sterkere toeschrijven. Zoo zou de strijd op een ander gebied overgebragt

en misschien vruchtbaarder worden. Want daarbij zou moeten worden uitgemaakt of de bepaling van wil als »'t besluit om uit te voeren wat de rede goedkeurt", proefhoudend was? of het zinnelijke, al is 't aanvankelijk sterker dan het zedelijke, ook bij voortduring sterker blijft, dan of men het zedelijke zou mogen vergelijken bij eene plant, die ten gevolge harer groeikracht boven het onkruid dat haar eerst te onder hield, uit wies, en het op hare beurt door het van licht en lucht en warmte en vocht te versteken deed kwijnen en versterven? en dergelijke vraagstukken meer.

Doch, 't geldt hier niet de vraag hoe gestreden had kunnen zijn, maar hoe werkelijk gestreden werd. Na de uiteenzetting der hier zoo kort mogelijk meêgedeelde gronden zegt HOEKSTRA (blz. 195): »Nog blijft een gewigtig gedeelte van onze taak »onafgedaan, namelijk de toepassing van ons begrip van vrij-»heid op de werkelijkheid, dat is op zedelijkheid en zonde; »want dat is het gebied waarop de vrijheid zich uitsluitend »beweegt. Hier moeten onze resultaten (31) zich laten regt-»vaardigen, of zoo niet, dan moeten zij bezwijken voor de »werkelijkheid." Uit deze woorden blijkt dat de strijd thands heet zal worden. Werkelijk neemt ook dit gedeelte zijner beschouwingen de helft van HOEKSTRAAS boek in. Desniettegenstaande zal 't verslag daarvan naar evenredigheid veel beknopter kunnen wezen, daar de kamp thands op meer bekend gebied wordt overgebragt en ook de voortaan gebruikte wapenen over 't algemeen meer bekend zijn; ofschoon van den anderen kant hetzelfde niet gezegd kan worden van de wapenen der tegenpartij.

Een eerste grond op dat gebied wordt ontleend aan het wezen der deugd. »Deugd is," volgens HOEKSTRA (blz. 202), »een »zijn of leven in overeenstemming met onze ware natuur als »menschen." Ze is »strijd" (blz. 202, vgl. 204), want: »alle »deugd is eerst dan deugd als zij het eigen toerekenbaar werk »van den mensch is.... Opdat de mensch het goede als zijn »eigendom zou bezitten en het bezit van het goede in hem tot »natuur zou worden, is hij geschapen met vrijheid en kies-»vermogen, waardoor hij in staat gesteld is om zich het goede »eigen te maken en het uit zich zelf te volbrengen (blz. 205).

---

(31) slotsom.

»Deugd is dus het volgen der natuur, dat van den beginne af »onze eigene daad is" (blz. 208).

SCHOLTEN andwoordt: »HOEKSTRA redeneert ook nu weêr, »in strijd met zijne eigene methode, aprioristisch uit een *be-»grip van deugd*, in plaats van empirisch te onderzoeken wat »deugd is. Wordt de ervaring geraadpleegd dan is deugd: de »toestand van den mensch die op zedelijk gebied de idee van »mensch verwezenlijkt. Dat die feitelijke toestand door een »vrijen... wil ontstaat, ziedaar wat bewezen moet worden" (blz. 170). Op zijne beurt beschrijft hij de deugd als »een »toestand die geboren wordt, waar het zedelijk ware, d. i. »het goede, door de rede erkend, en waar de wil door het »zedelijk gevoel of den ontvangen indruk van hetgeen als waar »en goed is, tot handelen gedrongen wordt" (blz. 171). Hier is dus weder sprake van *drang* en derhalve van gedetermineerden wil. Of is niet »de erkenning der waarheid voor hem »die haar erkent, het gevolg van de betrekking, waarin de »met rede begaafde mensch zich geplaatst ziet tot de objecten die »aan zijne rede zich voordoen en hem door opvoeding en on»derwijs verklaard worden? Zou het hier zijn: ik erken de »waarheid omdat ik haar *wil* erkennen.... of *moet* ik ze in»tegendeel, naar de mate van mijne ontwikkeling, erkennen, »wanneer zij mij duidelijk voor oogen treedt? (blz. 172). De »deugd.... is dus geen gewrocht van willekeur, maar een »product (32) van 's menschen geheele ontwikkeling" (blz. 174). Ook bij den determinist wordt ze alleen door *strijd* verworven. Want ze wordt slechts door zelfverloochening verkregen, en zelfverloochening is niets anders dan strijd van den geest met het vleesch (blz. 175). Tevens wordt door deze beschouwing haar geene *waarde*, maar alleen *verdienstelijkheid* ontzegd (blz. 177).

Een anderen grond ontleent HOEKSTRA aan de *schaamte*. »Op den bodem van 's menschen ziel ligt een zeker gevoel, »dat niet datgene wat hij actueel maar wat hij potentieel »is (33).... de kern van zijne persoonlijkheid uitmaakt.... »Deze bewustheid van te *kunnen* is de volstrekte voorwaarde

(32) voortbrengsel.

(33) In het nederduitsch: „niet hetgeen hij door ontwikkeling, maar 'tgeen hij naar zijnen aanleg is."

»van alle zedelijke energie (34) (blz. 213). Niet wat ik ben, »maar wat ik kan, niet wat tijdelijk in mijn bezit is, maar »wat ik mijn onvervreemdbaar en natuurlijk eigendom mag »noemen, dat is de kern van mijn wezen, dat de maatstaf »van mijne waarde, ook in eigen oogen. Is dat waar, dan »zal de mensch eigenaardig datgene wat hij van nature heeft »of wat hem aangeboren is, meer als stof van roem beschou»wen en hooger waarderen, dan wat hij zich door zelfstan»dige wilsbepaling heeft verworven.... Waarom gevoelt men »zich gewoonlijk minder onaangenaam aangedaan als men zich »van moedwillige nalatigheid, dan als men zich van natuur»lijke magteloosheid bewust wordt?.... Omdat in het eene »geval alleen een voorbijgaande toestand, in het andere de »potentie of het vermogen van het Ik beleedigd wordt, en »zulks in weerwil van de algemeene erkentenis dat alle stof »van roem of schaamte alleen gezocht mag worden op het »gebied van den wil" (blz..214).

SCHOLTEN daarentegen schrijft dit verschijnsel daaraan toe, »dat onvermijdelijke gebreken" — zooals natuurlijke magteloosheid zou wezen — »niet te verhelpen zijn; zedelijke wan»bedrijven daarentegen" — b. v. moedwillige nalatigheid — »kunnen weggenomen worden. Dit laatste wordt ook op deter»ministisch standpunt toegestemd. Dat zedelijke wanbedrijven »uit kracht van 's menschen zedelijken aanleg, kunnen ver»meden en nagelaten worden, erkent ook het determinisme, »al ontkent het, dat die verkeerde handelingen op hetzelfde »oogenblik en onder die bepaalde uit- en inwendige omstan»digheden evenzeer kunnen gepleegd als nagelaten worden" (bl. 211). Ook de determinist schaamt zich omdat uit zijne zondige daden moet worden opgemaakt, dat ook zijn zedelijke toestand niet is zooals die behoort te zijn. Want de toestand determineert het wilsbesluit en bijgevolg de daad. Derhalve kan uit het bestaan der schaamte niet tot dat van den vrijen wil besloten worden.

Ook op de natuurlijke verwantschap van den wil met de zedewet als 's menschen natuurwet, bouwt HOEKSTRA de leer van den vrijen wil. Dat de zedewet 's menschen natuurwet is, blijkt reeds uit het spraakgebruik, »die getrouwe tolk der

(34) kracht.

»algemeene bewustheid," 'twelk het doen van het kwade *zelfvervreemding*, terugkeer tot het goede *tot* ZICH ZELVEN *komen*, ZICH ZELVEN *wedervinden* noemt" (blz. 217). Nogthands determineert ook die zedewet den mensch niet altijd. Het feit der zonde zou eene voldoende weêrlegging dier meening zijn (blz. 218).

Wat SCHOLTEN hiertegen aanvoert zal in 't belang der orde eerst worden medegedeeld bij de aanwijzing van HOEKSTRAAS gronden aan de zonde ontleend. HOEKSTRA zelf erkent dat men om de betrekking van de menschelijke vrijheid tot den zedelijken aanleg juist te beoordeelen, niet de menschen moet waarnemen zooals ze zijn: maar zich een beeld van de oorspronkelijke menschen, d. i. van den eersten mensch, zooals hij oorspronkelijk uit Gods hand kwam, moet scheppen. — Daar echter hetgeen hij dienaangaande vervolgens uiteen zet »niet aan de geschiedenis maar aan de wijsgeerte ontleend" (blz. 220), en bovendien naauw met het ontstaan der zonde en de leer der algemeene zondigheid verbonden is, behoort ook dit tot later orde.

Doch HOEKSTRA poogt ook uit eene genetische beschouwing (35) van het wezen der zedelijkheid een grond voor den vrijen wil af te leiden. Zij zal naar zijn gevoelen ook den weg banen om te begrijpen wat het geweten is, en zijne werkingen in de verschillende menschen te verklaren. 't Geweten wordt door sommigen als iets naar den aanleg ingeschapens beschouwd, door anderen als eene soort van geheugen des verstands, wederom door anderen als iets dat afhankelijk is van heerschende begrippen. »In elke dezer meeningen is waarheid, maar geen van alle drukt de volle waarheid uit" (blz. 235). Het geweten is, naar de samenstelling des woords (ge en weten), »een medeweten alleen bij zamenwoning met »anderen mogelijk; het onderstelt gemeenschap; het is in één »woord die stem der menschheid (en daarom van God) in den »mensch, die door het leven in gemeenschap met menschen »ontwaakt (blz. 236). 't Is dus niet iets oorspronkelijks, maar 't is geworden" (in den mensch nl.) (blz. 237). Doch van waar nu die gemeenschappelijke wetenschap? »Oorspronkelijk »kent de mensch alleen egoïstische neigingen." Maar »spoedig

(35) beschouwing waarbij de geheele wording van iets wordt nagegaan.

»komen de egoïstische neigingen van het eene individu (36) »met die der overige individuen in botsing, ten gevolge waar»van de wederkeerige egoïstische neigingen elkander binnen »zekere grenzen terugdringen.... Daardoor ontstaat van zelf »bewustheid van de persoonlijke regten van anderen. De »natuurlijke zucht tot gezelligheid, gepaard met de behoefte »aan vereeniging van krachten, die zich in klimmende mate »openbaart, belet dat bij botsing der egoïstische neigingen »elk ten slotte zijn eigen weg gaat. Vandaar dat langzamer»hand de bepaalde grenzen van het egoïsme en van de indi»viduele regten van anderen georganiseerd (37) worden, al is »het niet dadelijk door geschreven wetten, dan door open»bare meeningen en gewoonten (zeden) die van zelf zich door »het zamenwonen vestigen. Zoo ontstaat het begrip van *moraliteit* of (empirischen) algemeenen wil (blz. 244). Voor zoover »nu elk individu tot bewustheid van dien algemeenen wil ge»komen is en hij dien algemeenen wil als maatstaf ter zelf»beoordeeling beschouwt, heeft hij deel aan de algemeene be»wustheid (*mede*-weten) (blz. 245). Dit is dus zijn geweten. »Te gelijk met dàt gevoel van pligt dat uit de organisatie der »verschillende individuële regten geboren wordt... ontstaat »noodzakelijk een ander en hooger pligtbesef" (blz. 246), dat namelijk van den eigenen wil uit liefde of sympathie aan den algemeenen wil te onderwerpen. »Niets is duidelijker dan »dat de algemeene wil, zooals die op elken oogenblik werke»lijk aanwezig is, niet dan eene gebrekkige uitdrukking is »van den algemeenen wil naar zijn idee (den Al-wil); want »de eerste hangt af van het standpunt waarop de zedelijke »ontwikkeling van eenigen kring van menschelijke gemeen»schap staat, terwijl de laatste het ideaal van de hoogste »zedelijkheid is (blz. 247). Elk mensch neemt door zijne ge»meenschap met de menschenwereld gewillig of ongewillig dien »algemeenen wil als levensnorm (38) in zich op, en kan zich »van de bewustheid dat die wil verpligtende norm des levens

---

(36) Eigenlijk al wat ondeelbaar is, gewoonlijk dus elke mensch op zich zelven: maar volgens HOEKSTRA (hier althands) de mensch in zooverre hij geen andere dan egoïstische neigingen heeft (blz. 236).

(37) welgeordend, tot een welgeordend samenstel gemaakt.

(38) rigtsnoer des levens.

»is, nooit geheel losmaken, ook niet al heeft hij daarin tegen-»zin (blz. 250). Zedelijkheid (nu) bestaat materiëel in identi-»teit (39) van den bijzonderen wil met den algemeenen wil" (blz. 253). Formeel echter is zij niet mogelijk zonder het gelijktijdig bestaan van den algemeenen en den eigenen wil. »Hieruit volgt dit: daar alle zelfzuchtige neigingen aan de »zinnelijkheid gebonden zijn en er zonder zinnelijkheid geene »zelfzucht of zonde mogelijk is, zoo is er ook geene zedelijk-»heid mogelijk zonder zinnelijkheid... want de zelfzuchtige »wil is de zinnelijke wil of het vleesch, en de algemeene wil »is de geestelijke wil of de geest (blz. 253)... en waar de »mogelijkheid tot zonde niet bestaat, bestaat ook de mogelijk-»heid tot zedelijkheid niet (blz. 255). Uit deze dupliciteit van »wil (40) worden in onze ontwikkelingsperiode eene menigte »van neigingen geboren, die elk voor zich ons zouden mede-»slepen indien zij alleen stonden, maar die nu keuze moge-»lijk maken omdat zij te zamen in onze ziel aanwezig zijn" (blz. 256).

SCHOLTEN heeft dezen grond als één geheel genomen niet afzonderlijk bestreden, wel echter de deelen waaruit hij is saamgesteld. Dit treedt reeds aan het licht, wanneer men opmerkt dat HOEKSTRA hier voortdurend zich weder op de bewustheid beroept en zich daarbij herinnert, wat SCHOLTEN ten aanzien der geldigheid van dat beroep in het midden bragt. Later bij de behandeling van geweten en schuld zal dit overvloediger blijken. Ook is dit natuurlijk wanneer men bedenkt, dat HOEKSTRAAS bewijs bij slot van rekening weder hier op neder komt: keuze is dus mogelijk en noodzakelijk, en waar mogelijkheid of noodzakelijkheid van keuze bestaat moet wilsvrijheid wezen; eene wijze van betoog, die SCHOLTEN reeds op den door hem aangewezen grond als onjuist had teruggewezen: daar keuze volgens hem een besluit niet van den vrijen-, maar juist van den door 't lagere verstand of de hoogere rede gedetermineerden wil is. Besluit nu HOEKSTRA met de stelling: »die onderwerping van den wil »zelven die zedelijk genoemd wordt" (de onderwerping van den

---

(39) volmaakte overeenkomst.

(40) Het bovenbedoelde gelijktijdig bestaan van den eigenen en den algemeenen wil. (Vgl. HOEKSTRA, blz. 233.)

eigenen wil nl. aan den algemeenen) »kan onmogelijk uit nood »geschieden: want zedelijk is zij alleen als zij *gewillig* ge»schiedt" (blz. 256), dan zal zijn tegenstander hem verwijten dat hij weder aprioristisch redeneert, daar zijn besluit gebouwd is op de stelling, »dat alleen het gewillige zedelijk is," eene stelling die SCHOLTEN nimmer voor iets meer dan eene *meening* kan erkennen, zoolang HOEKSTRA niet empirisch heeft aangewezen dat de deugd, het zedelijk goede, geene deugd, niet zedelijk goed zou zijn, indien zij »even als zooveel ander »objectief goed in de natuur, niet door vrijen wil tot stand »kwam" (SCH., blz. 177).

Om dezelfde reden wachte men geene bestrijding van HOEKSTRAAS grond voor den vrijen wil, gebouwd op 'tgeen hij in het midden brengt ten aanzien der »vrijheid in verband met »de continuïteit van het zedelijk leven" (blz. 257—291) als geheel opgevat. Want ook dit geheel bestaat uit onderscheidene deelen, die reeds bestreden zijn of nog bestreden zullen worden. Ook hier kan dus ieder nadenkende lezer zelf nagaan welke de wederlegging zou geweest zijn. Evenwel is er een onderdeel van dat betoog, dat èn ter waardering van HOEKSTRAAS verdediging èn om de bestrijding door SCHOLTEN eenigzins breeder moet worden behandeld.

Na op het feit gewezen te hebben, dat juist wijl er continuïteit van het zedelijk leven bestaat, de vraag, »welke »plaats blijft er dan over voor den vrijen wil? ja kan men »wel van ééne enkele daad *waarschijnlijk* maken dat zij een »werk van den vrijen wil is?" menigeen in verlegenheid kan brengen, gaat hij voort: »Wij antwoorden... dat het niet »alleen *waarschijnlijk* maar volkomen *zeker* is, dat vele daden »het werk van den vrijen wil zijn; en... dat de *plaats* die »er voor den vrijen wil overblijft, zich in het algemeen met »groote naauwkeurigheid laat bepalen" (blz. 259). Om nu de gegrondheid van dit andwoord te staven, ontwikkelt hij zijne meening aangaande die werkzaamheid van den vrijen wil bij wendingen in het zedelijk leven, — houdt hij staande dat het deze, en niets anders, is, die zich dan werkzaam betoont, op grond dat die wendingen noch 't gevolg kunnen zijn van omstandigheden buiten ons, noch verklaard kunnen worden uit onze welligt gescherpte intelligentie, noch gevloeid kunnen wezen uit het vroeger verworven fonds van zedelijkheid (blz. 261);

en gaat daarna dus voort: »Voortreffelijk is deze stelling ont»wikkeld door RITTER. Wij vatten zijn betoog... in enkele »stellingen zamen:

»I. Op elken hoogeren trap van zedelijke volkomenheid »heeft men iets verkregen *wat men op den vroegeren niet bezat* — »een *Plus* (41).

»II. Dat *Plus* is niet uit dien vroegeren ontwikkelingstrap »te verklaren; want

»*a* Niets kan de grond zijn van iets dat het niet in »zich heeft;

»*b* Het Plus dat ons op hooger trap onderscheidt, »was op lageren trap ons eigendom nog niet.

»III. Dat Plus is noodzakelijk een product van de *vrije* »*daad;* want

»*a* uit de *vroegere daden* of het daardoor gevormde »*karakter* kan het niet voortkomen, volgens II. *a. b.*

»*b* ook niet uit den invloed der levensomstandig»heden; want....

»*c* evenmin is dat Plus een noodzakelijk product van »een in ons liggend *vermogen* of eene daaruit voort»vloeijende *neiging;* want....

»Er blijft alzoo niets over dan de vrije wil, zonder welken »zich de wordende zedelijkheid niet denken laat" (blz. 261).

Kortheidshalve zijn de gronden voor III. *b* en *c* niet overgenomen. Want, daargelaten dat het een weinig te veel aandruischt tegen de wetten van het gezonde denken, wanneer iemand zegt: »iets is geen noodzakelijk product van een in »ons liggend *vermogen* of eene daaruit voortvloeijende *neiging;* »DERHALVE is het eene werking van den vrijen wil," terwijl hij den vrijen wil juist een *vermogen* heeft genoemd zooals HOEKSTRA deed (blz. 87, vgl. blz. 108 vv.) (42), of hij moest nu den vrijen wil een buiten ons liggend vermogen willen noemen, en zijn regt daartoe handhaven, wat HOEKSTRA wel niet zal willen; — de geheele redenering wordt door SCHOLTEN

---

(41) meer, verg. trap van „veel".

(42) Blz. 87 schrijft hij: „Zij" — de psychologische indeterministen aan wier zijde hij zich schaart, — „beweren dat... de wil... zich openbaart „als het *vermogen* enz." Blz. 111: „dat de kiesvrijheid van het wezen „van den wil niet gescheiden worden kan"; en blz. 121 noemt hij „kies„vermogen een vorm van den wil."

teruggewezen met de enkele, eenvoudige opmerking: dat de sluitrede niet deugt, wijl de slotsom niet uit de voorafgaande stellingen volgt (blz. 158). Men zal dit inzien, wanneer men bedenkt: dat wanneer 'tgeen HOEKSTRA of RITTER een *Plus* noemt niet uit een vroegeren ontwikkelingstrap, noch uit vroegere daden, of het daardoor gevormde charakter, noch uit den invloed der levensomstandigheden, noch uit een in ons liggend vermogen of daaruit voortvloeijende neiging ontstaan kan, het, ja! uit *iets anders* moet voortgekomen zijn. Doch dat dat andere de vrije wil *moet* zijn, zou eerst dan uitgemaakt wezen, wanneer het bewijs was geleverd dat het niet uit nog iets anders kon zijn ontstaan, m. a. w. dat dit *Plus* òf door de opgenoemde zaken òf door den vrijen wil *moest* worden veroorzaakt.

De val van deze RITTER-HOEKSTRAsche sluitrede maakt de mededeeling van 'tgeen daaruit door HOEKSTRA wordt afgeleid natuurlijk overbodig. Is de stelling valsch dan zullen 't ook de gevolgen wezen. Is in de valsche stelling de bewijskracht gelegen, dan kan de zaak die bewezen moest worden, wel niet als afdoende grond voor eene verdere ontwikkeling worden beschouwd. En daar nu alles wat over »de wilsvrijheid »bij erkenning van het zedelijk karakter," en »de volstrekte »continuïteit van het zedelijk leven" wordt gezegd, zijn steun vindt in de slotsom van de teruggewezen sluitrede, moet natuurlijk aan de gevolgen de bewijskracht ontzegd worden die de stelling mist.

Gaat nu HOEKSTRA vervolgens aantoonen dat er een *blijvend fonds van zedelijkheid* is; want dat »het anders ongerijmd ware »van historische of dramatische (43) karakters te spreken, en »er zelfs voor de begrippen der evangelieleer: *verlossing*, *weder-»geboorte*, *heiligmaking* en dergelijke geene plaats ware" (blz. 281), dan behoeft hij ook bij dit betoog niet gevolgd te worden. Want ook de deterministen erkennen het bestaan van zoodanig *blijvend fonds van zedelijkheid*, — men denke slechts aan het leerstuk van de volharding der heiligen, — ook zij leiden daaruit verlossing, wedergeboorte enz. af: maar of er zulk een blijvend fonds van zedelijkheid bestaat of niet, is voortaan niet meer van gewigt voor het indeterminisme, daar

(43) geschiedkundige of handelende (liever nog handelend optredende).

onbewezen bleef dat hetgeen dat fonds bijeenbragt, — de zedelijke handeling bij eene wending van het zedelijk leven, — aan den vrijen wil mag worden toegeschreven. Doch als hij de onjuistheid wil betoogen van de bewering der deterministen, dat de door hem opgenoemde feiten »al zulke vrijheid van »wilsbepaling buitensluiten als waarvan de indeterministen »spreken" (blz. 281), dan is 't van hoog belang voor het vraagstuk hem te hooren. — Dat betoog komt echter niet, zooals men verwachten zou, op eene handhaving van het regt van het psychologisch indeterminisme neder, maar op eene ontkenning van dat van het determinisme. Kortheidshalve — dit verslag wordt toch reeds van lieverlede schaamteloos lang! — worde voorbijgegaan wat HOEKSTRA zegt van historische en dramatische charakters, wijl 't noodzakelijk worden zou ter duidelijke voorstelling op nieuw in breede ontwikkeling van menig tot dit onderwerp behoorend begrip te vervallen. Ongeoorloofd zal deze uitlating mede niet genoemd worden, daar HOEKSTRA zelf op 'tgeen hij dienaangaande zeide, laat volgen: »Ook zijn er nog andere feiten die de deterministen aanvoe»ren, maar *die in den grond der zaak met het zoover ontwik»kelde feit identisch zijn*" (blz. 287). Ten bewijze daarvoor haalt hij aan wat JULIUS MÜLLER in zijne *Lehre von der Sünde* van het indeterminisme in verband met zonde, duivel, godsrijk, wedergeboorte enz. schrijft. Hij dringt zelfs het door den duitschen geleerde ten aanzien der verlossing in het midden gebragte nader aan. Maar nu verder? Verder *erkent* hij dat het determinisme door het aangevoerde het casuïsme of atomisme volkomen verslagen heeft; *vraagt* hij: of 't echter regt had zich van de gebezigde wapenen te bedienen? — *beandwoordt* hij die vraag ontkennend, op grond dat de meeste dier wapenen tegen het determinisme gekeerd kunnen worden; — *zegt* hij: »alleen het indeterminisme, zooals dit door ons voor»gesteld en verdedigd wordt, blijft onaangetast" (blz. 289). En nu gaat hij voort: »Wij beweren dan dat op determinis»tisch standpunt ook het denkbeeld van verlossing verloren »gaat" (t. a. p.) Geene verdediging dus van het psychologisch indeterminisme, maar aanval op het determinisme. Doch hoe wordt die aangelegd? en welke benden voert de determinist daartegen aan?

Ten betooge zijner stelling merkt HOEKSTRA op, dat zich op

deterministisch standpunt evenmin behoefte áán, als vatbaarheid voor verlossing denken laat. De behoefte aan verlossing rust op het gevoel van smart, geboren uit de bewustheid dat de toestand der ellende waarin wij verkeeren aan eigen schuld te wijten is. »Overtuig den zondaar dat hij onschuldig is: »als hij het in zijn hart gelooft, is er voor het gevoel van »geestelijke ellende geene plaats meer, en hij zal alleen een »zeker gevoel van smart behouden met dat bij ziekten of »rampen te vergelijken." Dit gevoel wordt sterker naarmate de zondaar meer aan zich zelven ontdekt wordt. Bij den determinist »moet juist het omgekeerde plaats hebben; immers »de zondaar, die waarlijk aan zich zelven ontdekt en van alle »zelfmisleiding verlost is, zou dan met volle klaarheid inzien »dat hij ook bij zijne allerzondigste daden volstrekt gedeter»mineerd was en niet anders had kunnen handelen" (blz. 289). Maar SCHOLTEN andwoordt: »Zal de overtuiging dat het niet »of nog niet volkomen zedelijk goed zijn, bij de uitwendige »omstandigheden en inwendige toestanden waarin wij verkeer»den, iets noodzakelijks was, den mensch met het objectief »goede voor oogen, en met de bewustheid van ofschoon zon»daar, toch goed te kunnen worden, onverschillig kunnen laten »omtrent het bezit van het goede? (blz. 183). Bij de bewust»heid niet zedelijk goed te zijn is hij ootmoedig, nederig, klein, »en zet zich niet met stille berusting heen over het kwaad, »als over iets dat niet te verhelpen is, maar ziet, in de be»wustheid dat hij beter worden kan, met verlangen uit naar »verlossing" (blz. 207). Nogthands hiermede is het pleit niet beslecht. Niet slechts wijl zich op deterministisch standpunt geene behoefte aan, maar ook wijl zich dan geene vatbaarheid voor verlossing denken laat, beweert HOEKSTRA dat het denkbeeld van verlossing verloren gaat bij den determinist. Hij ontwikkelt de beschuldiging aldus: »vatbaarheid voor verlos»sing kan alleen daar bestaan waar mogelijkheid van weder»geboorte is: wedergeboorte nu is het begin van een zedelijk »leven naar een nieuw beginsel; maar het deterministisch »stelsel laat geen beginnen, alleen voortzetten van het zedelijk »leven toe" (blz. 290). De beteekenis die door hem aan dat »beginnen" gehecht wordt, en volgens zijne redenering daaraan door hem gehecht moet worden, blijkt uit het boven (blz. 645) meêgedeelde. SCHOLTENS bestrijding dier voorstelling en de

daaruit afgeleide gevolgtrekking is vroeger boven (blz. 654) vermeld. Daar nu HOEKSTRAAS »redenering zamenhangt met zijn »begrip van den wil als het vermogen om »absoluut uit zich »»zelf te beginnen,"" beroept SCHOLTEN zich natuurlijk op zijne bestrijding van dat begrip. Verder houdt hij staande dat »de »stelling: »de wedergeboorte komt tot stand ten gevolge eener »»vrije, door niets gedetermineerde wilsacte" (44) zich op christe-»lijk godsdienstig gebied niet laat regtvaardigen" (blz. 272). Want de wedergeboorte wordt in het N. T. afgeleid van eene werking Gods. Niet de vrije wil, maar de geest (de heilige geest nl.) is de factor der zedelijke geboorte (blz. 273) (45). »Ware »nu... de hoogere geboorte iets volstrekt nieuws, een absoluut »beginnen, iets dat met vroegere toestanden, volgens de wet »der ontwikkeling, in geenen deele zamenhangt, men zou, daar »de wedergeboorte een werk Gods in den mensch is, haar »dan met de mystieken van een onmiddelijk ingrijpen van »God in de menschelijke natuur moeten afleiden, maar niet »van 's menschen vrijen wil" (t. a. p.). Maar dat ze iets nieuws is, iets dat met vroegere toestanden in geenen deele

---

(44) wilsdaad.

(45) Eene aanmerking op SCHOLTENS exegese te dezer plaats mag niet teruggehouden worden. Hij zegt hier „de geboorte van het zedelijk leven „in den mensch wordt gewerkt door den H. Geest, die, overeenkom-„stig het beeld aan de physische generatie (stoffelijke voortteling) ont-„leend...., het zaad der wedergeboorte genoemd wordt, I *Joh.* III: 9, „I *Petr.* I: 23." 't Beroep op deze plaatsen is onwettig, of de afleiding van 't door hem voorgedragene uit die plaatsen onjuist. I *Joh.* III: 9 wordt wel van *het zaad Gods* gesproken, maar niet gezegd wat daarmede wordt bedoeld. Nu is 't, om *Joh.* III: 5, 6 en andere plaatsen, wel *waarschijnlijk*, dat ook hier van den heiligen geest sprake is, zeker is het echter niet; want de uitdrukking „'t zaad Gods" zou evenzeer iets anders kunnen beteekenen, zooals in de tweede aangehaalde plaats I *Petr.* I: 23, waar niet *de geest* maar *'t woord Gods het onverderfelijke zaad der wedergeboorte* wordt genoemd. — De exegetische fout is duidelijk. Echter vervalt SCHOLTENS beschouwing daarmede niet. Zij wordt slechts gewijzigd. *Joh.* III: 5, 6 worde in overeenstemming met *Joh.* I: 13 (waarop SCHOLTEN zelf een oogenblik vroeger wees) verklaard; dan wordt de geest niet *het middel*, maar *de kracht* waardoor wordt voortgebragt, of, wil men, niet *het middel* waardoor wordt voortgebragt maar *degene die voortbrengt*. Doch altijd blijft hij dan „de factor der zedelijke geboorte", en 't was SCHOLTEN slechts te doen om dit te bewijzen.

samenhangt, volgt niet daaruit dat ze ook *vernieuwing*, en de wedergeborene ook een *nieuw schepsel* wordt genoemd. Want »ook wat langs den weg der ontwikkeling van gedaante ver»andert, heet in de schrift *nieuw*, b. v. wanneer de dichter »zegt, dat God het gelaat des aardrijks *vernieuwt*, *Ps.* CIV: 30. »Dat nu God de zedelijke geboorte niet *onmiddelijk*, maar »volgens zedelijke en psychologisch erkenbare wetten veroor»zaakt, blijkt uit de wijze, waarop in de formule (46) *zich* »*bekeeren* evenzeer eene den mensch inwonende zedelijke kracht, »als in de formule *bekeerd worden* eene werkzaamheid Gods als »oorzaak der vernieuwing ondersteld wordt, zoodat de be»keering of vernieuwing niet minder wordt voorgesteld als een »zelf opstaan des menschen uit de dooden, *Eph.* V: 14, en dus »als het eigen werk des menschen, dan als eene daad Gods, »die den zedelijk doode opwekt. De wedergeboorte is dus »eene *nieuwe* levensphase (47), maar zij heeft plaats zonder »sprong, zoowel van Gods als van 's menschen zijde, en is »derhalve een verschijnsel, dat, zoo men slechts met alle ge»gevens bekend is, even als alle andere verschijnselen, psy»chologisch en oorzakelijk kan verklaard worden" (t. a. p.).

(*Het vervolg en slot in een volgend Nommer.*)

Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeeling Letterkunde. Derde Deel, Derde Stuk, bl. 233—359. *Vierde Deel, Eerste Stuk, bl.* 1—114. *Tweede Stuk, bl.* 115—226. *Amsterdam*, C. G. van der Post. 1858—59. *In 8vo. Ieder Stuk à f* 1 - 20.

(*Vervolg op Jaargang* 1858, *N°. VI*, *bl.* 297.)

Wij vervolgen weder onze aankondiging van een periodiek geschrift, dat èn wegens de namen der medewerkers, èn wegens de onderwerpen die zij behandelden, èn wegens den rang, dien de Koninklijke Akademie in onze wetenschappelijke wereld bekleedt, onze belangstelling allezins waardig is.

---

(46) uitdrukking.

(47) letterlijk levensverschijning, levensgestalte, en, daar de gestalte de vorm is waarin iets zich in een zeker tijdperk voordoet, hetzelfde als het een weinig lager gebezigde *levensperiode*, levenstijdperk.

De drie Nommers, welke voor ons liggen, geven op nieuw een milden voorraad van opmerkingen, beoordeelingen, gedachten, die in de respective vakken van studie, waartoe zij behooren, van wezenlijk gewigt zijn. Evenwel schijnt het vak der Archæologie in hare ruimere beteekenis langzamerhand meer den boventoon te voeren onder de handelingen der Akademie. In zekeren zin gelooven wij wel, dat daarin iets goeds ligt. Immers het vak van Letterkunde, — wanneer men de critiek van het *tegenwoordige*, met andere woorden, het recenseren van nieuw uitkomende werken, buitensluit, — het is geheel een historisch vak; de grammatica, de interpretatie, de tekstcritiek, de psychologische verklaring van de geschriften uit den verleden tijd, zij alle vorderen eene genetische, dat is historische, of wil men archæologische, behandeling. De historie zelve, wanneer men ze afscheidt van de eigenlijke letterkunde, en uit den aard der zaak, gelijk in de Kon. Akademie, monographisch behandelt, wat wordt zij veel anders, dan klassieke, middeleeuwsche, vaderlandsche palæo- of archæologie? — beredeneerde kennis van het verledene? Ook gelooven wij, dat eene inrigting, als de thans bestaande Afdeeling Letterkunde der Kon. Akademie bij uitnemendheid geschikt is voor de behandeling eener groep van zoodanige grammatische of historisch-archæologische wetenschappen, terwijl wij de Philosophie, in weerwil van den hevigen strijd dien zij vaak met de Theologie voert, toch liever als een zustervak naast deze plaatsen, dan naast de eigenlijke Letterkunde of de Historie. Is er dus aan eene scherper afgebakende rigting van wat de Akademie bij voorkeur onderzoekt iets goeds verbonden, en wel het voordeel van grondigheid en diepte van studie, wij ontveinzen ons niet, dat er daaruit tevens wel eenig gevaar kan ontstaan voor eenzijdigheid. Want bleef dit zoo voortduren, of werd het nog sterker gedreven, dan zou de Akademie door het overwigt van uitstekende individuën onder hare leden op den duur weinig meer dan een historisch genootschap en hare *Verslagen en Mededeelingen* niet veel anders dan een antiquarisch archief kunnen worden.

Bijna uitsluitend van archæo- of palæologischen aard zijn alle *Verslagen en Mededeelingen* in de drie aangekondigde Nommers. Doch hierop maakt vooral uitzondering het Rapport der H.H. HULLEMAN, DELPRAT en KARSTEN over de Latijnsche

dichtstukken, ingekomen ter mededinging naar den prijs uit het legaat van HOEUFFT. Het was ons regt aangenaam, daaruit te vernemen, dat er dit jaar vijf dichtstukken waren ingezonden, en wel vier uit het buitenland: twee uit Frankrijk en twee uit Italië. Wel is waar, de waarde dier stukken schijnt niet groot, daar geen hunner der bekrooning waardig werd gekeurd. Ook heeft de Latijnsche poëzij onze sympathie niet, en wij beamen ten volle hetgeen reeds vroeger in dit Tijdschrift gezegd werd, dat zij niet meer voorziet in eenige behoefte van de eeuw, waarin wij leven. Maar eene toezending van *vier* gedichten uit het buitenland, om den wedstrijd met onze Latinisten te wagen ten overstaan der Kon. Akademie, doet ons Nederlandsch harte regt goed. Dit feit beurt onzen moed weder een weinig op bij de algemeene vergetelheid, waarin wij zijn vervallen, en bewijst, dat het buitenland onze nationale verdiensten op 't gebied der klassieke Letterkunde niet ignoreert. De Commissie der genoemde Heeren heeft de zaak ook alzoo beschouwd en ter eere der buitenlandsche inzenders haar Rapport zorgvuldiger en meer gemotiveerd uitgebragt, dan wel vroeger. Het munt waarlijk uit door zaakrijke en æsthetische beschouwingswijze boven zijne voorgangers. Des te meer doet het ons leed op eene fout te moeten wijzen, die wij er in aantroffen. Het is de fout van een lid, die zijn eigen gevoelen afzonderlijk verzocht op te geven, eene fout echter, die door de Commissie niet is hersteld. Wij vinden haar IVe Dl., bl. 217, waar de regel

„*Nil desperandum Phoebo duce et auspice Phoebo*"

wordt gezegd aan VIRGILIUS ontleend te zijn; terwijl hij duidelijk als

„*Nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro*"

te lezen staat bij HORATIUS, *Od.*, I, 7, 27.

Dit Rapport is echter, naar wij zeiden, schier de eenige uitzondering op den historisch-archæologischen aard der ons aangeboden stukken. Zelfs het Voorstel van den Heer LEEMANS om de werkzaamheden der Akademie uit te breiden en er eene Afdeeling »*Kunsten*" aan toe te voegen, waarvoor van 's Rijks wege subsidie zou moeten worden aangevraagd, zelfs dit heeft zijn oorsprong te danken aan de studiën van dien uitstekenden oudheidkenner, daar hij, volgens zijne eigen

verklaring, voor de kennis der overblijfselen van oude kunst het ontwikkelde talent van hedendaagsche kunstenaars behoefde. Wij voor ons verblijden ons, dat het Voorstel niet is doorgegaan, omdat wij in beginsel geheel instemmen met de rapporterende Commissie, dat de *kunstenaar* zijne aanmoediging en belooning moet vinden bij het publiek, de *man van wetenschap* bij den staat.

Evenzeer heeft de Verhandeling van den Heer JANSSEN over de nagelaten Handschriften van wijlen den Arnhemschen Rector HENDRIK CANNEGIETER, vooral ten doel de antiquarische studiën van dien geleerde, met het oog op de oudheden op Nederlandschen bodem gevonden, regt te waarderen, IIIe Dl., bl. 325.

Met veel genoegen lazen wij de Verhandelingen van Prof. BAKE over eene Attische inscriptie, welke voor ruim dertig jaren een hevigen pennestrijd tusschen de Duitsche Philologen BOECKH en G. HERMANN veroorzaakte, en van Prof. KARSTEN over het *Epitaphium* in de *Oratio* van DEMOSTHENES *pro Corona*. Beide Verhandelingen handhaven waardiglijk den gevestigden roem dezer Geleerden in het vak der klassieke letterkunde, maar ook beiden zijn monographieën van historischen aard. De eerste lost met eene eenvoudige, wèl gevonden conjectuur, *λογισμῶν* in plaats van *λογιστῶν*, de moeijelijkheden der inscriptie voldoende op. De tweede beschouwt het reeds genoemde *Epitaphium* op de gesneuvelden bij Chœronea als het mislukte voortbrengsel van een lateren onhandigen grammaticus, die het feitelijk verloren geraakte ware *Epitaphium*, waarvan de Oratio enkele woorden aangehaald had, wilde restaureren. In allen gevalle zeggen wij met den Hoogleeraar, dat het *Epitaphium*, zooals wij het hebben, en voor dat het den critici gelukt een beteren tekst te reconstrueren, de eer onwaardig is, die de groote redenaar het bewijst in zijn meesterstuk. Beide Verhandelingen verdienen wegens de kennis der Grieksche oudheid, de eenvoudigheid en tevens scherpzinnigheid der behandeling, ten volle de aandacht van ons philologisch publiek.

Maar wij kunnen niet alles opnoemen en gaan dus met stilzwijgen voorbij de Adviezen der Heeren DE VRIES en DELPRAT over eene oude rekening der Abdij van Egmond, III, bl. 241, 251, slechts even aanstippende de verklaring des eersten van den verkleinings-uitgang *-tiaen*, welken hij

beschouwt als den Westfrieschen vorm van den Hollandschen uitgang *-kyn* of *-ken* (*ti*, *tj* of *tsj* in 't Friesch = *k*, en *aen* = *ajen*, *yn*, *en*). Evenmin willen wij ons ophouden met de twee Verslagen der Heeren BOSSCHA en DE VRIES over het verzoek van den Minister van oorlog, betreffende de spelling der namen van de Nederlandsche plaatsen, ten behoeve eener nieuwe uitgave der kaart van KRAYENHOFF, IV, bl. 1—14, 121—130; met het zeer belangrijke Rapport der Heeren BOSSCHA en BAKHUIZEN VAN DEN BRINK omtrent het voorstel des Heeren W. J. KNOOP, om de bronnen en bouwstoffen der Nederlandsche krijgsgeschiedenis in 't licht te geven; met den afdruk van 15 Chinesche lettertypen, overgezonden door den Nederlandschen Commissaris in Japan, IV, bl. 92 (eene andere doch kleine uitzondering op het door ons aangeduide karakter dezer Nommers). Wij noemen alleen de interessante Mededeeling van den Heer JANSSEN, over de oude muurschilderijen in de kerk te Emmen, Prov. Drenthe, bij 't afbreken ontdekt, IV, bl. 158; en het Rapport der Heeren KARSTEN en HULLEMAN wegens de Verhandeling van Prof. BAKE over CICERO's *Orationes Catilinariæ*, wier echtheid hij betwijfelt, maar die door de Rapporteurs verdedigd wordt, IV, bl. 195. De Etruskische oudheden zijn weder ter sprake gebragt door de Heeren JANSSEN en LEEMANS, IV, bl. 94, 147 en 150, doch ditmaal werd slechts op eene vreedzame wijze de methode van den Duitscher STICKEL en den Italiaan TARQUINI wederlegd, die alles uit het Semitisch, met name het Hebreeuwsch, willen verklaren, eene oude afgedankte liefhebberij van vader BOCHART c. s.

Wij mogen echter niet nalaten een oogenblik langer stil te staan bij eene Verhandeling des Heeren JANSSEN over oude Meer-woningen (*Pfahlbauten*, *Habitationes lacustres*) in Zwitserland gevonden, IV, bl. 169. Zij is eene gewigtige beschouwing van eene zeer gewigtige ontdekking, welke de laatste drooge jaren ons hebben opgeleverd. Inderdaad schijnt het, dat alles voor het thans levende geslacht medewerkt om de kennis uit te breiden van de aarde en hare bewoners in lang vervlogen eeuwen. Denkt maar aan Pompeji, Ninevé, Halicarnassus, enz., waarbij zich waardiglijk ook de hier genoemde ontdekking aansluit. »De lage waterstand, waardoor in de laatste jaren reeds zoo veel belangrijks uit de Europesche rivieren aan het licht gebragt is, gaf aanleiding tot de ont-

dekkingen, die wij bedoelen. Het is ruim vijf jaren geleden, dat de eerste overblijfselen dier vroegste meerwoningen en meerbewoners in Zwitserland gevonden, immers als zoodanig erkend zijn. Sedert is men echter steeds, bij lage waterstanden, met de nasporingen bezig gebleven, en zijn er ook gedurig nieuwe vondsten aan het licht gekomen; zoodat thans in de meeste Zwitsersche meren, op meer dan zestig onderscheiden plekken, de resten van aloude bewoning, beschaving en verkeer gevonden zijn" (bl. 170). De gevonden voorwerpen bestonden hoofdzakelijk uit palen, die op tamelijk evenwijdigen afstand van 1 tot 1½ voet van elkander, regelmatige vierkanten of cirkels vormden, hier en daar nog zolderingen of bevloeringen vertoonden, en door ander paalwerk, als overblijfsels van bruggen, met den vasten wal verbonden waren. Blijkbaar waren deze woningen in overouden tijd door vuur vernield. Men vond bij naauwkeuriger opdelving vele werktuigen van steen: wiggen, lans- en pijlpunten, messen, priemen, slijpsteenen, haardsteenen, enz. Van been: bijlen, beitels, messen, priemen, naalden; voorts beenderen van menschen, zwijnen, herten, steenbokken, vossen, beeren, paarden, runderen, schapen, honden en katten. Weinige metalen voorwerpen, maar veel huisraad van bij 't vuur gedroogde, niet in ovens gebakken aarde. Genoeg, om de aandacht der lezers van dit Tijdschrift te vestigen op dit belangrijke stuk, 'twelk ons een nieuw gezigtspunt opent op het leven en bedrijf der aloude bewoners van Europa. Drie vragen moet zich hier de Archæoloog ter beantwoording voorstellen: 1°. Zijn deze gevonden meerwoningen met de andere daarbij behoorende overblijfselen van Celtischen oorsprong? 2°. of liever van Germaanschen? 3°. uit welk tijdvak ongeveer (want het zal moeijelijk op eene eeuw te bepalen zijn) zijn zij afkomstig? De Zuid-Duitsche en Zwitsersche geleerden gelooven aan een Celtischen oorsprong, uit een zeer oud tijdvak, toen de Celten nog geen voldoend gebruik wisten te maken van metalen. Andere oudheidkundigen houden het met den Germaanschen oorsprong, dus vóór de bewoning van het land door de Helvetiërs, een Gallischen stam. De tijd waaruit zij afkomstig zijn, is wel zeker de vóór-Romeinsche, en wordt door de Zwitsersche geleerden »tot eene verbazingwekkende voorchristelijke oudheid opgevoerd." Geene der drie genoemde vraagpunten wordt

door den Heer JANSSEN met eenig bepaald opgegeven gevoelen beantwoord. Alleen verklaart hij de verbranding der woningen uit een vijandelijken inval, en het gebrek aan munten onder de gevonden voorwerpen, ofschoon men deze anders volgens den beschavingstrap der gewezen bewoners had moeten verwachten, uit eene algemeene en snelle vlugt dier menschen, die naauwelijks nog even den tijd hadden om het kostbaarste te redden. Hoewel leeken in het vak, verwonderen wij ons ten hoogste, dat wij in deze geheele Verhandeling en haar Toevoegsel volstrekt geene melding gemaakt vinden van de bekende poging tot landverhuizing der Helvetiërs ten tijde van JULIUS CÆSAR, ware het maar alleen om minkundigen te overtuigen van de dwaasheid der meening om de bedoelde verbranding uit dit historische feit te verklaren. Wij voor ons hebben nog niets gevonden in de Verhandeling des Heeren JANSSEN, wat dergelijk gevoelen ongerijmd maakt, en voor wij van dat ongerijmde overtuigd worden, vinden wij voorloopig de beste verklaring van het verschijnsel bij CÆSAR, *Bell. Gall.*, I, 5, [Helvetii], ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata ædificia incendunt. Frumentum omne, præter quod secum portaturi erant, comburunt; ut domum reditionis spe sublatâ, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre jubent."

Voor 't overige hebben wij in deze Nommers niet het minste gevonden, wat naar hartstogt in den strijd over controversen zou zweemen. Wij merkten dit op met groote vreugde en besluiten deze aankondiging met den hartelijken wensch, dat de Koninklijke Akademie van Wetenschappen ten allen tijde aan haren weidschen titel en aan de beroemde namen van hare leden ten volle moge beantwoorden.

I. *De Regering van* PIUS IX *en hare beschuldigers, door Dr.* W. J. F. NUIJENS. *Te Amsterdam, bij* C. L. van Langenhuysen. 1859. *In gr. 8vo. IV en* 183 *bl. f* 1 - 50.

II. *Verdediging van het tijdelijk bestuur des Pauses, of de geneesmiddelen, door Lord* DERBY, D'ISRAËLI *en* DE LA GUÉRONIÈRE *tot herstel van den Kerkelijken Staat voorgeschreven, te*

laat aangekomen. Naar het Italiaansch, door een R. K. Priester. Te Amsterdam, *bij* C. L. van Langenhuysen. 1859. *In gr.* 8*vo. II en* 65 *bl. f* : - 50.

III. *Italië, wat het was en is. Overzigt der Geschiedenis, Aardrijkskunde en Statistiek van Italië, van den vroegsten tijd tot op onze dagen. Door Dr.* OTTO FÖRSTER. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* N. S. CALISH. *Te Amsterdam, bij* Gebroeders Binger. 1859. *In post* 8*vo. VIII en* 157 *bl. f* : - 90.

IV. *Aardrijkskundige Beschrijving van de Italiaansche Staten; met historische en statistische opgaven. Te Groningen, bij* J. Oomkens, J.zoon. 1859. *In gr.* 8*vo.* 29 *bl. f* : - 30.

V. *Tweede Kaart van het tooneel des Oorlogs in Italië. Te Rotterdam, bij* O. Petri. 1859. 1 *blad lith. in plano met blad tekst. f* : - 20.

VI. *Tekst bij alle Oorlogskaarten van Italië. Te Amsterdam, bij* Gebroeders Binger. 1859. *In kl.* 8*vo. IV en* 58 *bl. f* : - 30.

VII. *Wat heeft Europa en Nederland van den Oorlog in Italië te duchten? Te Amsterdam, bij* Gebroeders Binger. 1859. *In gr.* 8*vo.* 52 *bl. f* : - 40.

Ref. is verlegen wat hij met deze collectie zal aanvangen; hij heeft deze uitgaven te zamen aan het hoofd zijner aankondiging genoemd, omdat ze allen betrekking hebben op de jongste gebeurtenissen in Italië, maar zij behelzen toch niet beschouwingen over dezelfde zaak, en daarenboven hebben sommigen reeds *le mérite de l'a-propos* achter zich, zoodat men ze veilig onder de *lecture de jadis* kan noemen.

Om met I en II te beginnen, zij handelen over eene nog hangende quaestie, over welke het zeer moeijelijk is een onpartijdig oordeel te vellen. Wat zal er van de wereldlijke heerschappij des Roomschen Opperpriesters, van den Kerkelijken Staat worden? Het is nog onbekend, en de sluijer welke hier de toekomst bedekt, is verre van doorzigtig. Het verleden van die heerschappij valt wel onder het bereik van de geschiedenis, maar met reden mogen wij aannemen, dat misschien geene geschiedenis met meer voor- en tegeningenomenheid beschouwd wordt, dan die van den Kerkelijken Staat, en bij zulk gebrek aan onpartijdigheid kan men

niet uit die geschiedenis van het verledene gevolgtrekkingen maken voor het tegenwoordige en de toekomst. Is misschien dan alleen de tegenwoordige toestand van het Pauselijk gebied onder het bereik der beschouwingen, en kan men daarvan ten minste iets met zekerheid zeggen? Ref. gelooft van niet; de partijdigheid in het beoordeelen van deze zaak gaat zoo verre, dat zij de magt der statistiek zelfs overwint. Wij weten het, als hoe diep rampzalig de toestand van het Romeinsche gebied zelfs door Katholieken wordt afgeschilderd. Wij hechten er geloof aan, en wij laten ons daarvan niet afbrengen, wanneer VEUILLOT en anderen van zijne rigting op heftige wijze het tegendeel beweren. Ook een geschrift als II is niet bij magte ons gunstiger over den Kerkelijken Staat te doen denken dan wij deden; zonder gegronde argumenten, in hevige uitdrukkingen, hier en daar met eene soort van straatjongens-ironie wordt in deze naar het Italiaansch bewerkte brochure het tijdelijk bestuur des Pausen *à tort et à travers* verdedigd. De zaak verandert eenigzins, wanneer ons een »audi et alteram partem" wordt toegeroepen in I. De bezadigde wijze waarop Dr. NUIJENS zijne zaak bepleit, neemt ons reeds dadelijk voor hem in; de waarlijk goede vorm waarin hij zijne beschouwingen mededeelt, maken dat wij met genoegen zijn werk lezen, en zoo wij ons door zijne argumenten al niet laten overhalen, wij komen er toch door op de gedachte, of de schilderingen van Romes ellende niet wat overdreven zijn. Dr. NUIJENS heeft regt ons te verdenken, dat wij hier een *grand mot* gebruiken, wanneer wij beweren, dat zijne argumenten ons niet hebben kunnen overhalen tot eene bepaald gunstige meening aangaande den toestand van den Kerkelijken Staat; immers hij laat cijfers spreken, geeft statistieke opgaven uit officiële bescheiden, welke niemand voor onwaar zal houden. Maar men hechte daaraan hier niet te veel waarde; ik wil b. v. wel gelooven, dat het getal leeken, welke in de Romeinsche Staten officiële betrekkingen bekleeden, zeer groot is en dat der geestelijken verre overtreft; maar ik kan tevens de gedachte niet van mij afzetten, dat een zeer groot deel dier leeken geheel onder den invloed der geestelijken staan, en dus niet veel meer dan werktuigen der hiërarchie zijn; en in dit geval zegt het niet veel, dat in den Kerkelijken Staat zoo velen aan het bestuur zijn, die geene

geordende priesters zijn. Zoo ook, meent Ref., is er op de opgave van veroordeelden, gevangenen, ballingen, enz. niet zoo vast te bouwen, als bij den eersten oogopslag schijnt. Maar genoeg, — is partijdigheid *tegen* het pauselijk bestuur getolereerd, dan verdient partijdigheid *er voor* verschooning, en had de Paus in Nederland een advocaat noodig, hij kon er moeijelijk een beteren vinden dan Dr. NUIJENS; deze heeft zijn pleidooi met *zèle* gevoerd, heeft daartoe een vorm gebruikt, waarop weinig valt af te dingen, en verdient vooral wegens den gematigden toon welke in zijn geschrift heerscht, allen lof.

Wat III betreft, het levert in een kort bestek zeer veel; het is een werkje zonder bijzondere verdiensten, maar waarin men geresumeerd vindt wat men met nog al wat moeite in uitgebreider werken zoeken moet. De helderheid der voorstelling is hier en daar wel eens opgeofferd aan de kortheid; de uitgave, vooral de omslag, is keurig.

Van IV, V en VI kan men zeggen, dat zij door het sluiten van den vrede hun grootste belang verloren hebben; zij kunnen echter nog dienstig zijn voor hem die, met oude nieuwsbladen voor zich, de gebeurde zaken nog eens wil napluizen. Bij V (overgenomen, als Ref. zich niet vergist, uit eene der illustraties) behoort een eerste gedeelte, dat niet ter aankondiging is ingezonden.

Eindelijk, de vraag welke den titel van VII uitmaakt, is beantwoord; de ongeluks-profetie van den schrijver dezer brochure is gelukkig niet uitgekomen; wat zijne beschouwingen betreffen, er is zekerlijk veel in dat behartiging verdient, maar de man had een bijzonder somber voorgevoelen van de zaak.

Het is gebleken dat Nederland van den oorlog in Italië niets te duchten had; voordeel heeft het er echter ook niet van gehad. Mogen ten minste H.H. uitgevers, die onder die omstandigheden poogden op hun getij te visschen, door den onverwachten, spoedigen vrede niet al te groote schade hebben ondervonden.

KORTE MEDEDEELINGEN.

CHRISTUS *in al de zijnen alles* (*Kol.* III: 11[b]): »ziedaar" — sprak Dr. DOEDES tot zijne Rotterdamsche gemeente, toen hij 19 Junij l.l. haar vaarwel zeide — »uwe geloofsbelijdenis, mijn afscheidswoord, onze vereenigingsleus." Die *Afscheidsrede* werd tot een aandenken voor de gemeente gedrukt, en is à 15 cts. te bekomen bij de H.H. KEMINK EN ZOON te Utrecht. Uit andere beoordeelingen van onze hand kan den lezer reeds gebleken zijn, dat wij met Dr. D. minder hoog loopen als homileet dan als theoloog. Van de scherpheid echter en korte volzinnen, die we hem elders moesten ten laste leggen, spreken we hem hier vrij. Eene eenvoudige, hartelijke afscheidspreek... zooals er meer zijn.

Neen toch, een en ander bijzonders is er in. Vooreerst: indien ge niet gelooft, dat CHRISTUS »als de Zoon van God geen schepsel is", moogt ge, »als gij u van geen ijdel woordenspel bedient", ook niet gelooven, dat Hij in al de Zijnen alles is, want dit kan en mag God alleen zijn. Maar dan kan en mag, wanneer D. »zich van geen ijdel woordenspel bedienen", maar logisch voortredeneren wil, de Zoon van God het evenmin wezen, tenzij hij vlakuit God zelf zij, en dàt woord wil D. niet van de lippen. Tot geruststelling evenwel van wie daar zóó klakkeloos door D. verboden worden om in CHRISTUS hun alles te zoeken, kan welligt dienen, dat dit »alles in allen zijn" niet afhangt van CHRISTUS' Goddelijk Zoonschap, maar van Zijn Middelaarsambt, wijl met der daad ook zelfs de Zoon van God niet alles in allen zijn *mág*, dan *voor zoo verre* Hij hen dáármeê als Middelaar hooger op tot Gód zélven brengt.

Ten tweede, is 't eene allerzonderlingste eigenschap van deze gedrukte afscheidsrede, dat daarbij al de toespraken, behalve die tot 's predikers leerlingen, hunne ouders, en de gemeente in 't algemeen, weggelaten zijn. Wie thans, zonder de Voorrede ingezien te hebben, alleen de preek leest, zou op de gedachte kunnen komen, dat D. b. v. voor zijne medebroeders in de bediening nog geen vriendelijken afscheidsgroet over had gehad. En zoo wèl, is de gemeente dan zóó totaal onverschillig omtrent de bij alle onderscheid van rigting Christelijk-vriendschappelijke verhouding tusschen hare leeraren, dat het

woord des vertrekkenden broeders tot zijne broederen al te luttel belangstelling bij haar wekt, om 't haar nog eens te laten lezen? Eene inkorting als deze is een ware misstand.

V. P.

Onder de speculatiën van den boekhandel op de ligtgeloovigheid van het publiek, dat door een mooijen titel wel eens misleid wordt, behoort ook de uitgave van eene brochure *De Wetsbepalingen omtrent Maatschap, zedelijke ligchamen en Vennootschap van Koophandel.* (Rotterdam, H. NIJGH. kl. 8vo.) Hij die dit boekje zamenflanste, schreef de wet over en voegde er hier en daar eene zoogenaamde aanteekening bij. Het publiek ontvangt langzamerhand in kleinere *doses* zoo de geheele wet. Maar *cui bono?* Men rukt alles uit zijn verband, en dat desequeren der wet is gevaarlijk wanneer een ongeoefende het mes voert. Kost het den lijder geen arm of been, het kost dikwijls het verlies van eene zaak. — Wij hebben er vrede meê, dat dezelfde uitgever de *Loodswet* met de tarieven verkrijgbaar stelde. Deze uitgave was voor velen eene behoefte, die de wet moeten kennen, en toch daarom geen geheel Staatsblad kunnen koopen.

Res repetita placebit. Daarom een woord slechts van goedkeuring over de volledigheid en naauwkeurigheid, waarmede de heer SCHUURMAN weder de jaargang 1843 van LUTTENBERG's *Chronologische Verzameling* behandelde. Dat enkele woord van goedkeuring moge den verzamelaar verzekeren, dat wij met het regtsgeleerd publiek hem voor zijn arbeid dankbaar zijn.

I. *De Drankduivel. Een droom. Nuts-bijdrage. Te Sneek, bij* J. CAMPEN. 1859. *f* :-25. — II. *De Jeneverpest, of de zonde straft zich zelve. Een Verhaal tot waarschuwing van Rijk en Arm, Jong en Oud. Het Hoogduitsch van* HEINRICH ZSCHOKKE *naverteld. Te Rotterdam, bij* ALTMANN EN ROOSENBURG. 1859. — Twee geschriften met hetzelfde doel uitgegeven, bestrijding van een kwaad dat misschien meer dan eenig ander de maatschappij teistert, kondigen wij te zamen aan. Het doel is uitmuntend, en al heiligt het ook de middelen niet, het kan de geldende reden zijn waarom b. v. I is uitgegeven; zonder

deze zou de schrijver (dichter mogen wij hem niet noemen, en rijmelaar klinkt zoo onpleizierig) zich misschien tevreden hebben gesteld met den bijval welke zijn werk in het Nutsdepartement waar het werd voorgedragen, mogt inoogsten. Wij voor ons vinden, behoudens eenige aardige passages, den *Drankduivel* meer lang dan mooi, maar zoo akelig is hij toch niet, of sommigen zullen hem met pleizier lezen; moge het vers in dat geval ook eenig nut stichten!

Het tweede van bovengenoemde geschriften draagt een beroemden naam op den titel, en het handhaaft den roem zijns schrijvers in vele opzigten. Éóne bedenking willen wij maken, welke niet alleen *De Jeneverpest*, maar zeer vele tegen den jenever geschreven boeken geldt; is het wel eene verstandige wijze van bestrijden, wanneer men door het geven van overdreven voorstellingen schrik voor het kwade wil inboezemen? — Waarlijk, men geloove dit niet! Door te veel te willen bewijzen, bewijst men zeer ligt niets. De ijver tegen het misbruik van sterken drank is een heilige ijver; dat men toch de zaak door overdrijven niet benadeele. Wij gelooven dat dit gemakkelijk door boekjes als *De Jeneverpest* gebeuren kan.

Het Krijgswezen van Duitschland, naar JULIUS VON WICKEDE; *gevolgd van een overzigt der organisatie en sterkte van de krijgsmagt der Europesche Mogendheden, naar* P. GOETSCH, *Luitenant der Artillerie in Pruissische dienst, door* A. G. KEMPERS, 1ste *Luitenant der Artillerie. Te Utrecht, bij* J. G. BROESE. 1859. — De Luitenant A. G. KEMPERS heeft een goed werk verrigt met deze beide brochures in onze taal over te brengen, niet omdat in ons land de kennis van het Hoogduitsch zoo gering is, dat men deze geschriften niet in 't oorspronkelijke zou kunnen lezen, maar omdat ze door eene vertaling in handen van een grooter aantal belangstellenden zullen komen, terwijl anders velen zelfs van 't bestaan dezer brochures onkundig zouden blijven.

De eerste, die van den bekende VON WICKEDE, heeft wel wat van hare waarde verloren, doordat er sedert de verschijning van 't oorspronkelijke in Duitschland veranderingen hebben plaats gehad, en men dus hier niet precies den tegenwoordigen toestand vindt afgeschilderd. Gaarne hadden wij gezien,

dat de geëerde vertaler verslag had gedaan van die veranderingen; maar wij erkennen, dat, niettegenstaande dit niet gebeurd is, VON WICKEDE's werk genoegzaam de lezing waard is, wegens de helderheid zijner beschouwing en voorstelling.

De tweede brochure is meer recent; zij is zeer geriefelijk voor hem die zich met weinig moeite op de hoogte wil stellen omtrent de militaire sterkte en organisatie van de Europesche Staten. Vooral de recapitulatie op de laatste bladzijde is daartoe zeer geschikt.

De Heer KEMPERS geeft ons in zijne vertaling goed Hollandsch met weinig Germanismen te lezen, terwijl de uitgever zich ook goed van zijne taak heeft gekweten.

Engelsch Leerboekje voor eerstbeginnenden, *door* L. J. C. LUDOLPH. *Rotterdam*, HOOG EN TRENITÉ. 1859. *In kl. 8vo. VI en* 144 *bl.* *f* :- 60. — Zou er wel een volk in Europa zijn, dat meer prijs stelt op 't aanleeren van vreemde talen dan de Nederlanders, of onder 't welk de hulpbronnen daarvoor in ruimere mate voorhanden zijn dan onder ons? Dagelijks verschaft de pers nieuwe voortbrengselen, en gerust durven we zeggen, dat, wanneer men de leerboeken, die men twintig jaren geleden hier te lande gebruikte bij de studie van vreemde talen, vergelijkt bij die welke thans daartoe dienen, men erkennen zal, dat er eene groote schrede voorwaarts is gedaan.

Ook het voor ons liggende werkje levert er weêr 't bewijs van. Onder den bescheiden titel van *Engelsch Leerboekje* heeft de Heer LUDOLPH een zeer bruikbaar boekje geleverd voor 't aanvankelijk onderwijs der Engelsche taal, en getoond op de hoogte der wetenschap te zijn. 't Is eene fiksche verzameling van uitdrukkingen, volzinnen en gesprekken, 't een en ander *sterling English*, en waarbij de grootste moeijelijkheden en onregelmatigheden der uitspraak door enkele teekens zooveel mogelijk uit den weg geruimd zijn.

Met dien inhoud is 't uiterlijke in overeenstemming.

A. B. M.

BOEKBESCHOUWING.

Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde. Een psychologisch-ethische studie, *door* S. HOEKSTRA, BZ., *Theol. Dr. en Hoogleeraar aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Societeit.* (Motto: Noli foras ire, in te redi; in interiori homine habitat veritas. AUGUSTINUS.) *Amsterdam*, P. N. van Kampen. 1858. *In gr.* 8*vo. XII en* 396 *bl. f* 3 - 90.

De vrije wil. Kritisch onderzoek van J. H. SCHOLTEN, *hoogleeraar te Leiden. Leiden*, P. Engels. 1859. *In gr. 8vo. XLVI en* 400 *bl. f* 4 - 50.

Over het determinisme van de leidsche school. Aanteekening op het jongste geschrift van den hoogleeraar SCHOLTEN, *door Dr.* D. KOORDERS. *Utrecht*, Kemink en Zoon. 1859. *In postform.* 43 *bl. f* :- 45.

(*Vervolg en slot van blz.* 671.)

Wat HOEKSTRA tot dusverre in het midden bragt over de wedergeboorte, moest alleen dienen om aan te toonen dat er op deterministisch standpunt geene vatbaarheid voor verlossing zou zijn. Hij gaat echter verder ten aanzien der wedergeboorte op zich zelve. »De deterministische wedergeboorte »zou op zijn hoogst kunnen zijn eene zedelijke verbetering, »en deze zou tot stand moeten komen door verhoogde zede»lijke kennis. Immers de dingen van buiten... brengen alleen »uit ons te voorschijn wat inderdaad reeds in ons aanwezig »is" (blz. 290). Doch »dan is de wedergeboorte geene ver»andering, maar alleen ontwikkeling en het begrip van weder»geboorte ontvalt ons...." (blz. 291). Vooreerst zou hier gevraagd kunnen worden of ontwikkeling dan geene verandering is? en zoo ze wel verandering is, waarom dan de hier bedoelde ontwikkeling geene wedergeboorte zou kunnen zijn? — vervolgens of wel waarlijk de wedergeboorte juist in die verandering bestaat welke door HOEKSTRA wordt bedoeld, en zooeven door hem en in zijnen zin »het begin van een zedelijk »leven naar een nieuw beginsel" werd geheeten. Bij de beand-

woording dier vraag zou dan gelet moeten worden op 'tgeen ten aanzien van dat *beginnen* straks door SCHOLTEN werd opgemerkt, daarna ook op diens voorstelling van de wedergeboorte, welke hierop neder komt: »Boven en behalve de geboorte uit »vleesch wordt eene hoogere geboorte van den mensch als »*zedelijk* wezen geëischt, eene geboorte die haren grond... in »een goddelijk levensbeginsel heeft" (blz. 275). De geboorte uit God (48), uit den geest, is die geboorte van den zedelijken mensch (of liever: die zedelijke geboorte van den mensch). Want zij bestaat hierin dat de mensch den toestand der bloote natuurlijkheid verlaat en overeenkomstig zijn goddelijken aanleg geestelijk begint te leven (t. a. p.).

Na dezen uitval tegen 's vijands slagorde keert HOEKSTRA terug tot den bouw van zijn stelsel. 't Zijn thands de gronden die in meer naauw en dadelijk verband met de zonde staan welke hij aanvoert.

»Wij beweren," zegt hij (bl. 297), »dat er geen enkele »zondige daad is of zij is ter laatster instantie een werk van »willekeur (liberum arbitrium); want de zonde die uit habi»tude (49) voortkomt verdient geen anderen naam, omdat de »zondige habitude het treurig product van onze vroegere zon»dige daden is.... Wij zijn ons bewust dat de zonde *zonde* »is; deze bewustheid sluit de zekerheid in, dat zij niet tot het »gebied der noodzakelijkheid maar tot dat der vrijheid (der »willekeur) behoort."

Waartegen SCHOLTEN herinnert: »dat HOEKSTRA ook hier »weder redeneert uit een *begrip* van zonde, alvorens de zonde »als feitelijken toestand empirisch onderzocht te hebben" (blz. 178). Zonde is hem de toestand waarin de »heerschappij van den »geest over 't vleesch op zedelijk gebied niet bestaat, of ook, »waarin de vereischte evenredigheid ontbreekt tusschen de »rede en 't vermogen des gevoels" (t. a. p.). De zonde is derhalve natuurlijk en noodzakelijk eigen aan het dierlijke (nog

(48) Geboorte uit God, uit geest, of van omhoog, is de uitdrukking door JOHANNES gebezigd om eene verwarring te voorkomen, die uit het gebruik van het woord wedergeboorte zou kunnen zijn ontstaan, daar ook de joodsche godgeleerden van eene wedergeboorte spraken, doch daardoor nog iets anders bedoelden dan JOHANNES door de geboorte van omhoog wilde aanduiden. Zie SCHOLTEN blz. 274 v.

(49) hebbelijkheid (HOEKSTRA blz. 59).

niet redelijke) leven en »bestaat dus zoolang met noodzake-»lijkheid, als de rede, bij gebrek aan genoegzame ontwikke-»ling, den mensch niet heeft doen inzien, dat het egoïstisch (50) »streven om op zich zelven te staan en als de dieren alleen voor »zich zelven te leven, in strijd is met de waarheid, dat ieder lid »van de gemeenschap niet meer en niet anders mag zijn dan lid »van de gemeenschap.... Die toestand van gebrekkige geeste-»lijke ontwikkeling maakt, waar hij feitelijk bestaat, het zon-»digen of egoïstisch handelen noodzakelijk, en het zondigen is »hier niet het gewrocht van een vrijen wil... maar van 's men-»schen nog gebrekkige ontwikkeling op 't gebied der zedelijke »kennis" (blz. 179) (51).

Maar andwoordt HOEKSTRA: »'t is juist dat *onvermijdelijke* »waardoor het begrip zonde opgeheven wordt. Hierin toch »bestaat het gevoel van smart en zonde, dat de mensch zich »bewust is *het wel te kunnen helpen.* Ben ik mij bewust dat »mijn zondige daad... op dat standpunt mijner ontwikkeling »en onder die bepaalde omstandigheden door God gewild en »verordend... was... dan... mag ik er mij over bedroeven, »gelijk ik mij bedroef over ligchaamspijn; (dan) mag ik pogen »haar op te heffen: over de zondige daad die voorbij is als »zoodanig heb ik mij volstrekt niet te bekommeren of te ver-»ontrusten; ik doe wèl wanneer ik mij heenzet over de on-»wijsgeerige bekrompenheid van hetgeen gewone menschen »*wroeging des gewetens* noemen! Waarvoor God ons beware!" (blz. 298).

»Wat Gods genade ons geve!" andwoordt SCHOLTEN. Want daar is onderscheid tusschen wroeging en dat leedwezen over de zonde, hetwelk droefheid naar God wordt genoemd. »Niet »de godsdienstige mensch, de ware Christen, heeft wroeging, »maar de onbekeerde... die, zonder waarachtig leedwezen over »de zonde zelve, gekweld wordt, deels door de akelige voor-»stellingen zijner ontstelde verbeelding, deels door angst en »vrees voor de wraak van God,... deels en meerendeels door »de vrees van ontdekt en... gestraft of... geschandvlekt te »zullen worden. Een JUDAS heeft wroeging... een PETRUS

---

(50) zelfzuchtig.

(51) Zie zijne verdere uiteenzetting van dit punt blz. 693 dezer beschouwingen.

»daarentegen leedwezen" (blz. 205). Elders voert hij tegen HOEKSTRAAS beschouwing aan: »De redenering »is de zonde »»noodzakelijk, dan is het mij om het even of ik deugdzaam »»ben" getuigt van verregaande gedachteloosheid en zedelijke »laagheid. Niemand zal beweren, dat een lijder of iemand, »die eenig ligchaamsgebrek heeft, door de overtuiging dat dit »lijden of dat gebrek in eene of andere oorzaak noodzakelijk »gegrond is, er toe komen zal om te zeggen: »het is mij on»»verschillig, en ten gevolge daarvan zal ik nalaten de mid»»delen aan te wenden tot herstel" " (blz. 182).

Doch HOEKSTRA hervat: »Zonde is geheel iets anders dan »onvolkomenheid of ziekte... de bewustheid van kwaad ge»daan te hebben wekt in eene niet geheel ontaarde menschen»ziel eene geheel andere soort van gevoel, dan de bewustheid »van met ligchaams- of zielsgebreken behebt te zijn. Ook »deze baart smart maar geene wroeging" (blz. 299).

Over de laatste woorden heeft SCHOLTEN alreede zijn gevoelen gezegd. De eerste stemt hij toe, doch voegt er bij, dat de smart in het zedelijke een ander charakter aanneemt dan die over lichaamsgebreken enz., omdat de aart van eenig gemis natuurlijk invloed oefent op de soort van smart deswegen, en omdat »het gemis van zedelijkheid te verhelpen »is, en een ligchaamsgebrek (b. v.)... niet altijd... Bij de »bewustheid... van zedelijk niet goed te zijn... zet (de mensch) »zich niet met stille berusting heen over het kwaad, als over »iets dat niet te verhelpen is, maar ziet, in de bewustheid »dat hij beter worden kan, met verlangen uit naar verlossing, »en jaagt met PAULUS naar een beteren toestand" (blz. 207).

Op nieuw verlaat HOEKSTRA den hamer voor het zwaard. »Op zuiver deterministisch standpunt blijft naauwelijks iets »over van hetgeen wij *geweten* noemen, althans wanneer men »bij dit woord denkt aan den regter in ons binnenste, aan »de »gedachten onder elkander ons beschuldigend of ontschul»»digend" (*Rom.* II: 15). Althans men zou dan van het ge»weten geene andere bepaling kunnen geven dan deze, dat het »is de bewustheid van de objectief zedelijke waarde der daden, »niet die van onze schuld of onschuld" (blz. 300).

SCHOLTEN herinnert dat HOEKSTRA vroeger (52) eene andere

(52) Zie boven blz. 668. De door SCHOLTEN bedoelde plaats wordt bij HOEKSTRA blz. 245 gevonden.

bepaling van 't geweten had gegeven. HOEKSTRA had het daar een »medeweten der algemeene zedewet" genoemd, en SCHOLTEN »verklaart niet te begrijpen hoe het geweten, *zóó* opgevat, »met het determinisme strijdig geacht kan worden, daar toch »niets verhindert, dat op deterministisch standpunt zulk een »medeweten van de zedewet... plaats hebbe" (blz. 214). Nu verlaat HOEKSTRA de eerste bepaling voor eene andere. SCHOLTEN echter meent dat geene van beiden kan worden toegelaten. »Geweten... is *weten*, maar niet een weten in betrekking tot »de zedewet, maar een weten van zich zelven,... een mede»weten van den mensch met zich zelven. Het leert niet en »beveelt niet... wat goed en kwaad zij; dit is de taak der »rede; maar het verkondigt den mensch, of hij zich zelven »beoordeelende naar den maatstaf van goed en kwaad, dien »de rede hem leert kennen, al of niet dienovereenkomstig, d. i. »goed of kwaad gehandeld heeft.... Het geweten getuigt dus »alleen, of de mensch goed of kwaad, d. i. al of niet naar »hetgeen de zedewet hem leerde goed of kwaad te zijn, ge»handeld heeft, en de rede, na die getuigenis gehoord te heb»ben, maakt als regter het vonnis op" (blz. 215 v.).

Gelijk overal in dit verslag oordeele de lezer zelf over de voorgedragene bepalingen. Op zijn standpunt, bij zijne beschouwing des gewetens, zegt echter HOEKSTRA zeer natuurlijk: »Met het begrip geweten hangt het begrip berouw »onmiddelijk zamen" (blz. 301). Met *dat* begrip ja! zal SCHOLTEN andwoorden: »doch dit doet niets af, daar 't niet »het juiste begrip is." Doch als nu HOEKSTRA voortgaat: »be»rouw is alleen mogelijk, als men zich bewust is dat men op »dien bepaalden oogenblik anders had kunnen handelen, an»ders heeft men alleen leedgevoel of wat men in de volkstaal »spijt noemt" (t. a. p.); dan andwoordt SCHOLTEN: »wat de Heer HOEKSTRA van berouw zegt, is volgens de ervaring »niet aannemelijk" (blz. 198). Want volgens hem is berouw leed, smart, spijt en dus in zedelijken zin »hartelijk leedwezen over »de zonde als toestand, droefheid naar God, zooals de Apostel »het noemt (blz. 199). Zegt men »niet alle leedwezen is be»»rouw"... men bewijst dan nog geenszins dat berouw nog iets »anders dan leedwezen zou zijn. Leedwezen is het geslacht »waarvan berouw eene soort is." In 't geval dat *ik* de oorzaak van eenig kwaad was, »zal ik berouw hebben, niet in de

»bewustheid, van op dat oogenblik en in dien bepaalden toe-
»stand ook anders te hebben kunnen handelen, maar juist
»omgekeerd, in de bewustheid, dat mijn zedelijke toestand
»nog zoo gebrekkig was, dat ik op dat oogenblik zóó en niet
»anders handelen moest" (blz. 200).

Maar is nu zonde niet schuld? en zoo ze dat is, wijst ze dan niet op het bestaan van den vrijen wil? vraagt HOEKSTRA. Schuld wordt, zoowel volgens hem als volgens SCHOLTEN, opgevat als, 1° oorzaak (*Hand.* XIX: 40) (53), 2° verpligting (*Gal.* V: 3), 3° misdaad (*Luk.* XXIII: 4), zooals eerstgenoemde, — nagelatene verpligting, strafschuldigheid (*Matth.* VI: 12), zooals zijn bestrijder haar noemt. HOEKSTRA nu vat in de vraag: is zonde niet schuld? 't woord schuld in de derde der vermelde beteekenissen op, en beandwoordt haar dan bevestigend. »Immers heb ik mijne zonde leeren begrijpen als volstrekt »noodzakelijke schakel in den keten der door God gewerkte »dingen, dan wordt het begrip van zonde als schuld ook subjectief vernietigd;... de zonde is geen zonde meer; waar zij »ontstaat, is zij in het volmaakte wereldplan Gods op hare »juiste plaats, en het is ongerijmd om haar *verkeerd*, nog »meer ongerijmd om haar *vijandschap* tegen God te noemen" (blz. 307). Schuld is dus niet eenvoudig overtreding, zelfs niet alleen overtreding die »*willens* geschied is, maar ook door »ons op dien bepaalden oogenblik kon nagelaten zijn: en dan onderstelt het begrip van schuld... het begrip van vrijen wil" (blz. 308). SCHOLTEN, al erkent hij dat het woord schuld ook op zedelijk gebied in dien zin *wordt* opgevat, ontkent dat het dus *mag* opgevat worden. In die beteekenis hangt het begrip schuld met eene verouderde wettelijke zienswijze samen (blz. 222 vv.). »Een beter schuldbegrip wordt door de ware zede- »kunde in het licht gesteld. De mensch is schuldig d. i. ver- »pligt de idee van mensch te verwezenlijken, m. a. w. hij is »schuldig, d. i. verpligt aan de zedewet te gehoorzamen. Maar »hij *moet* dit niet op eenmaal, omdat hij het niet op eenmaal »*kan*... Ook (op het zedelijk standpunt) bestaat eene wet;... »een hoogste moeten, naar een moéten, dat eerst langs den

---

(53) Uit onze overzetting dezer plaats blijkt niet dat het woord schuld in de beteekenis van oorzaak wordt gebezigd. Maar in 't oorspronkelijke wordt hier hetzelfde woord gevonden, dat elders door schuld vertolkt is.

»weg van innerlijke ontwikkeling en dus trapsgewijze wordt »verwezenlijkt" (blz. 227).

Maar de mensch zal toch »zich zelven naar dezelfde mate »meer aanklagen (*Rom.* VII: 24) als hij minder de heiligheid »der wet die hem ten leven gegeven is loochenen kan (vs. 10, »12, 13)", zegt HOEKSTRA (blz. 310). — »Zelfverwijt is een »verkeerde vorm van de zedelijke smart", had SCHOLTEN reeds vroeger (blz. 203) op die mede vroeger (H., blz. 101) gemaakte bedenking geandwoord. Want »verwijten is onzedelijk. God »zelf, het hoogste voorbeeld, verwijt niet, *Jac.* I: 5" (t. a. p.). HOEKSTRA beroept zich dan op verandwoordelijkheid en toerekening (blz. 310). »Toerekenen," herneemt SCHOLTEN, »is »rekenen... De mensch, die in den natuurstaat het leven »enkel naar de uitspraak der zinnelijke natuur zich niet tot »zonde rekent, begint bij het ontwaken zijner zedelijke natuur, »dat leven, als strijdig met hetgeen hij naar aanleg en be»stemming zijn moet, zich zelven als zonde toe te rekenen. »Die zedelijke toerekening bestaat dus wel degelijk op deter»ministisch standpunt. Vat men echter de toerekening op »sensu forensi (54), dan behoort ook dit begrip tot het wet»telijke standpunt, en moet, even als het wettelijk schuld»begrip, met het wettelijke standpunt zelf ter zijde gesteld »worden... De volkomen zedelijke mensch, »die als hij ge»»scholden werd niet wederschold en als hij leed niet dreigde," »*rekende* zijnen vijanden hunne zonden niet *toe*" (blz. 233). Wat de verandwoordelijkheid aangaat, ze is volgens hem »de »verpligting om te *antwoorden* op de vraag, waarom men zoo »gehandeld heeft.... Op zedelijk gebied is verantwoording het»geven van antwoord aan zich zelven op de vraag, of onze »handelingen den toets der rede kunnen doorstaan.... Ver»antwoordelijkheid is dus de gehoudenheid om zijne daden »voor de regtbank der rede te regtvaardigen" (blz. 239).

HOEKSTRA gaat nu voort om zich op de justitie (55) te beroepen, en betoogt dat deze niet te verzoenen is met het determinisme (blz. 311 vv.). SCHOLTEN volgt hem ook op dat gebied (blz. 291 vv.) en betoogt dat het ware criminele regt

---

(54) in regtsgeleerden zin.

(55) hier hetzelfde wat straks het criminele regt wordt genoemd, dus: strafregt.

niet met het indeterminisme verzoend kan worden. KOORDERS »veroorlooft zich in 't voorbijgaan de verklaring af te leggen, »dat de paragraaf, die de heer SCHOLTEN aan 'het criminele regt' »heeft gewijd, hem meer *uit* dan *op* de hoogte schijnt" (blz. 37, noot 1). In dit verslag wordt geheel dat twistgeding ter zijde gelaten omdat de weg der empirie hier geheel verlaten wordt. Is het determinisme niet in overeenstemming te brengen met het strafregt, welnu de schuld kan zeer goed aan het strafregt liggen en dit bewijst dus niets tegen het determinisme. Of kan het indeterminisme niet in overeenstemming worden gebragt met het strafregt: 't bewijst om dezelfde reden niets tegen het indeterminisme. Summum jus summa injuria (56) is nog niet zoo bijzonder dwaas en ontoepasselijk een gezegde geworden.

Van oneindig hooger gewigt is 't als HOEKSTRA over de volstrekte algemeenheid der zonde handelt. Hij erkent haar, hij geeft toe dat ze niet toevallig kan wezen (blz. 317), doch kent daarom nog geenzins aan 't determinisme het regt toe om zich op dit feit te beroepen. »Van waar het kwade of de »zonde?" vraagt hij. Zelf staat hij verlegen met de beandwoording dier vraag, haalt de paradijsgeschiedenis aan en betoogt dan dat ADAMS eerste overtreding geene zonde was (blz. 319): want »zal een daad zedelijk toerekenbaar zijn, dan »moet zij de volgende kenmerken in zich bezitten: dat zij vol»bragt is: 1° objectief gelijk of ongelijk aan de zedewet; 2° met »vrijen wil; en 3° met (reeds aanwezige) kennis van goed en »kwaad" (blz. 322).

Daar nu echter eerst op ADAMS daad (het eten van de verbodene vrucht) de kennis des goeds en des kwaads kon volgen (blz. 319), ontbrak het derde kenmerk aan ADAMS handeling: derhalve was »zijn onregt nog geene toerekenbare »zonde,...; maar nu verder verkrijgt elke volgende soortgelijke »daad of het willend vasthouden aan de vroegere daad het »karakter van schuldig stellende zonde (blz. 324). Dat de »mensch," zoo gaat hij dan, van de noodzakelijkheid en algemeenheid der zonde sprekende, voort, »in 't algemeen tot »daden verviel die met de zedewet in strijd zijn, is hoogst

---

(56) 't Hoogste regt (hier de hoogste menschelijke regtsbedeeling, de hoogste toepassing van het menschelijk regt) het hoogste onregt.

»natuurlijk en kon wel niet anders; maar dat hij na ont»waakte zedelijke bewustheid deze of die bepaalde zonden »pleegde, dat hij de magt der eens begonnen zonde niet weder»stond, dat is niets dan zijn eigen schuld, en wel in dezelfde »mate meer zijne schuld als zijne zedelijke bewustheid hooger »ontwikkeld was (blz. 328). Als men dan vraagt: »Van waar »»voortdurend de volstrekte algemeenheid der zonde?"... dan »antwoorden wij: dit is alleen te verklaren uit de aangeboren »prædispositie (57) tot zondigen" (blz. 330). De magt der zonde daaruit aanvankelijk ontstaan, vervolgens versterkt door het doen des kwaads, is echter niet zóó sterk of »de mensch »kan bij vasten wil het Veto (58) der rede plaatsen tegen»over de stem der begeerlijkheid, en haar overwinnen" (blz. 332). SCHOLTEN verklaart het noodeloos HOEKSTRA te volgen in alles wat hij in deze bladzijden schreef. 't Is hem genoeg, dat hij de algemeenheid der zonde niet als een gewrocht van den vrijen wil, maar als eene noodzakelijkheid beschouwt. »Maar," vraagt hij (blz. 185), »hoe is daarmeê te rijmen... »de mensch »»kan bij vasten wil het *veto* der rede plaatsen tegenover de »»stem der begeerlijkheid?" en op bl. 328: »niettegenstaande »die prædispositie, is het »zijn eigen schuld dat hij de magt »»der eens begonnen zonde niet weêrstond?" Is het zijne »eigene schuld, kon hij dus willen de zonde wederstaan en »werkelijk elke bijzondere verzoeking overwinnen, waarom »kleeft dan die schuld op allen, en met welk regt wordt in »dit geval de algemeenheid der zonde objectief noodzakelijk »genoemd?... Behoort de zonde niet tot het gebied der nood»zakelijkheid, maar tot dat der vrijheid (der willekeur) dan »is zij niet noodzakelijk. Is zij daarentegen blijkens het feit »van de algemeenheid der zonde, niet toevallig, maar nood»zakelijk, dan kan ze geen voortbrengsel zijn van den vrijen »wil, en wederlegt de heer H. met de erkenning van de »al»»gemeenheid en noodzakelijkheid" der zonde zijne stelling, »»dat er geen enkele zondige daad is, of zij is ter laatster »»instantie een werk der willekeur"" (blz. 186) (59).

(57) voorbeschiktheid, ontstaan uit „overerving van hetgeen oorspronkelijk „alleen door oefening verkregen is en dan tot habitude (hebbelijkheid) wordt" (HOEKSTRA, blz. 56).

(58) Ik verbied.

(59) Ter aanvulling kan des begeerd vergeleken worden het boven, blz. 686 v., aangevoerde.

Tegen de leer der algemeene zondigheid zou een grond kunnen worden aangevoerd, ontleend aan de zondeloosheid van JESUS. HOEKSTRA echter wraakt de regtmatigheid van dien grond. Hij verklaart dat feit uit een wonder, en ontzegt het daardoor alle bewijskracht in deze zaak. Te regt? Te onregt? SCHOLTEN wijst ook hier gebreken in de redenering aan. Doch daar de indeterminist zich van dit wapen niet wil bedienen, blijft volgens hem de leer der algemeenheid en dus ook — volgens bovenstaanden gang van gedachten — der noodzakelijkheid van de zonde in haar regt. En dan?

Maar eene andere vraag doet zich aan HOEKSTRA voor: Kan de individuele vrijheid in verband gebragt worden met de zedelijke wereldorde? Ja! zegt hij. Hij erkent dat de »geheele zedelijke ontwikkeling der wereld niet iets louter toe»valligs, niet een speelbal van individuele willekeur kan, dat »zij daarentegen eene noodzakelijke openbaring van de zede»lijke wereldorde zelve moet zijn" (blz. 845). Van den anderen kant echter merkt hij op, dat »de zedelijke wereld toch »niet buiten de individuen bestaat, die naar willekeur zich »zelven bepalen, en de geheele zedelijke wereld-ontwikkeling »door middel van dezen tot stand moet komen" (t. a. p.). Hij vindt daarin niets bevreemdends, want »op indetermi»nistisch standpunt is elke afzonderlijke zonde, als werk van »den vrijen wil iets toevalligs, doch volgt daaruit volstrekt »niet, dat de zedelijke ontwikkeling van het menschengeslacht »in haar geheel mede tot het gebied van de toevalligheid zou »behooren. Het moge oppervlakkig vreemd schijnen, het is »toch zeer verklaarbaar dat *de som van alle toevalligheden eene »noodzakelijkheid* zijn kan. Immers elke eenzijdige rigting, »wanneer die sterk ontwikkeld en tot eene zekere algemeen»heid gekomen is, roept noodzakelijk eene tegenoverstaande »zedelijke rigting te voorschijn, en daardoor blijft het zedelijk »geheel in evenwigt; op deze wijze wordt bij toevalligheid »van de afzonderlijke zedelijke handelingen toch noodzakelijk»heid geboren, wanneer wij zien op de som van alle zede»lijke daden of rigtingen te zamen (blz. 846). Zonder het te »weten of dadelijk te willen werkt de mensch in dienst van »een hooger doel, en 's menschen willekeur kan alleen in »tegenspraak komen met bijzondere zijden van het groot »zedelijk geheel, maar zij kan nooit beheerscheres worden

»van de totaliteit (60) zelve. De willekeur van den een heft »de storende kracht van die des anderen op" (blz. 348). Waartegen SCHOLTEN aanvoert: »Wanneer dus honderd menschen »eene kwade rigting willen volgen, dan is hiervan, volgens »H., het *noodzakelijk* gevolg, dat honderd of meer anderen »zullen willen den goeden of beteren weg inslaan. Maar als »die laatste honderd dit *noodzakelijk* zullen willen, omdat de »eenzijdige rigting van anderen hun anders willen te voor»schijn roept, m. a. w. oorzaak wordt, dat zij anders willen »en anders willen *moeten*, dan is immers dit willen niet vrij, »niet ongedetermineerd, maar gedetermineerd door het willen »van die anderen?" (blz. 287). — ('t Behoeft geene herinnering dat de stelling »de som van alle toevalligheden kan eene »noodzakelijkheid zijn" reeds op zich zelve in de oogen van den fijnen en scherpen denker geene genade vond noch kon vinden.)

Eene andere bedenking tegen het indeterminisme is aan de fysische (61) wereldorde ontleend. Er bestaat buiten kijf innig naauw verband tusschen den mensch en de aardsche schepping buiten hem. Lucht en water, om slechts iets te noemen, oefenen gewigtigen invloed op den mensch. Omgekeerd oefent de mensch invloed op die beiden, wanneer hij b. v. meeren droog maakt of wouden uitroeit. Iedere zoodanige daad des menschen verbreekt derhalve den samenhang der natuur, en dat niet alleen voor een oogenblik maar voortdurend. »Als »nu", zooals de duitscher ROMANG, door HOEKSTRA aangehaald, opmerkte, »als nu tallooze vrije wezens op elken oogen»blik en op tallooze plaatsen op oneindig verschillende wijzen »werkzaam zijn, zoo moet daardoor op elken oogenblik en »overal en op allerlei wijzen de zamenhang der natuur ver»broken worden, ja in plaats van zamenhang moet er eene »onbegrijpelijke verwarring van verschijnselen en bewegin»gen ontstaan, die elkander zonder wet of regel kruisen" (blz. 356). — »Is deze gevolgtrekking juist, dan zeker is »er geen uitweg tenzij in het volstrekt determinisme," erkent HOEKSTRA zelf. 't Ligt dus voor de hand dat hij zal trachten haar te ontzenuwen. Daartoe voert hij vier gronden aan. 1° De mensch bewoont de aarde niet toevallig en dus

(60) het geheel. Letterlijk „de geheelheid".

(61) stoffelijke.

is hij voor haar, en zij voor hem geschikt. Is dit zoo, »dan »ligt reeds hierin opgesloten dat de moederlijke natuur, daarom »dat zij zulke kinderen gebaard heeft, niet voor vernietiging" (door hen nl.) »heeft te vreezen, maar dat omgekeerd de wille- »keur der menschelijke daden juist binnen zulke grenzen be- »perkt zal zijn als noodig is voor de harmonie (62) der natuur »zelve" (blz. 357). 2° Daar de som van alle toevallige daden zelve niet iets toevalligs is, zijn »de menschelijke daden ver- »dwijnende grootheden die den zamenhang der natuur onmo- »gelijk kunnen verbreken" (t. a. p.). De natuur laat zich door den mensch niet dwingen, integendeel moet de mensch bij haar ter schole gaan om haar door hare eigene krachten aan zich dienstbaar te maken (blz. 358). 3° »De mensch moge »doen wat hij wil, hij ontrukt aan geen enkel stofdeeltje ook »maar de geringste zijner immanente (63) krachten, hij ver- »andert geen enkel element (64) in een ander element, en al »zijn willekeurig handelen gaat dus buiten de wetten der »natuur om" (t. a. p.) 4° »Moet men niet vergeten dat er in »de menschelijke maatschappij zelve een evenwigt-herstellende »kracht heerscht, waardoor het maatschappelijk geheel paal »en perk stelt aan de willekeur der afzonderlijke menschen... »Alleen in het ondersteld geval dat louter willekeur of caprice (65) »reuzenwerken tot stand brengt, dat wij b. v. enkel uit luim »maar overigens volstrekt doelloos zeeën droogmaakten, wouden »uitroeiden, enz., zou men van ingrijpen en storen kunnen spreken. »Maar dat ondersteld geval bestaat in de wezenlijkheid niet" (blz. 359). — »Met die erkenning (n°. 4 nl.) gaat echter de »indeterminist weder op het gebied van het determinisme over, »daar hij een wil erkent die door een *doel*... beheerscht en in »beweging gebragt wordt," zegt SCHOLTEN (blz. 291). Tegen den tweeden grond beroept hij zich op het bovengezegde (blz. 289) (66). De kracht van den eersten wordt wel eenigzins gebroken door het feit dat er ontaarde kinderen bestaan. De derde doet weinig af: niet enkel verandering, ook verplaatsing der stof

---

(62) verbinding, juiste verhouding, evenredigheid, dus samen- of overeenstemming.

(63) inwonende.

(64) bestanddeel. Eigenlijk: grondstof.

(65) luim. Beter: gril.

(66) d. i. op 'tgeen hij blz. 287 geschreven had en op de vorige bladzijde van dit verslag is aangehaald.

kan storend inwerken. Men denke aan de gevolgen der droogmaking van polders op den gezondheidstoestand van aangrenzende streken.

Met het oog op de vraag: in welk verband staat de vrijheid van wil met de continuïteit van het zedelijk leven? handelt HOEKSTRA ten slotte over de zondige habitude. Eerst toont hij aan dat er in de zondige habitude continuïteit is, en wel eene zoodanige »die niet alleen in één zondige rigting zich »openbaart, maar waardoor de meest opposite (67) zonden »zich aan elkander schakelen" (blz. 363), zooals b. v. wellust en wreedheid in den oosterling. Vervolgens betoogt hij dat die »geheime en verborgen verwantschap van schijnbaar op»posite zonden niet op een verborgen gemeenschappelijk *be»ginsel* wijst, waarvan de twee tegenover elkander staande »zonden de openbaringen zijn" (blz. 363 vv.). Want »zon»digen is *beginselloosheid*" (aangezien o. a. iets eerst dan een beginsel wordt als het volkomen in 's menschen bewustheid en in zijnen wil opgenomen is, en verstandsverduistering altijd de zonde aankleeft (blz. 366)) »en staat teregt over het han»delen uit beginsel" (blz. 366). Hij verklaart haar: uit eene inwendige tweespalt, ontstaan uit de heerschappij der zelfzucht. »De zelfzucht, als zijnde de zucht om *alle* waarlijk ge»voelde of ingebeelde behoeften te bevredigen voert... tot »deze zonderlinge tegenspraak dat zij zelve niet bevredigd »worden kan zonder ook eene zekere bevrediging te vergunnen »aan neigingen, die eigenlijk verloocheningen der zelfzucht »zijn" (blz. 367). Zoo kunnen zelfzucht en zelfverloochening, of gulheid samengaan. Ook »gaan zonde en deugd dikwijls onmerkbaar in elkander over" (blz. 369). Nu is 't echter »onmogelijk dat dingen die uit volstrekt tegenover elkander staande beginselen voortvloeijen, onmerkbaar in elkander overgaan. Komt nu de deugd uit beginselen voort, en kleeft tevens elke zonde iets goeds aan, zonder hetwelk die zonde niet zou kunnen bestaan (hoogmoed en fierheid, toorn en verontwaardiging, gierigheid en zorg, verkwisting en mildheid), »dan volgt daaruit dat wij aan de zonde een eigenlijk beginsel »moeten ontzeggen" (blz. 370). Er is dus geen zondig charakter, of een zondige wil, die zich zelven gelijk blijft of stand-

---

(67) tegenover elkander staande.

vastig is, omdat er geen beginsel van zonde kan zijn (t. a. p.). Derhalve is er ook bij erkenning der zondige habitude daarin geene volstrekte continuïteit. Want de eene zonde vindt een tegenwigt in de andere, de zonde van den eenen mensch in de wilsdaden en neigingen van de overige menschen, bovenal in het geweten. »Daarom kan elke zondige habitude, gelijk zij »door willekeurige wilsdaden gesteld is, ook door wilsdaden, »zoo niet opgeheven, althans ten deele van hare determi»nerende kracht beroofd worden... altijd echter is tot die ver»andering de factor van den vrijen wil volstrekt onmisbaar." (Want) »uit de zonde zelve komt niets dan zonde voort, en »onmogelijk het goede, tenzij door middel van het wilsbesluit, »waardoor men van de zonde afstand doet of waardoor men »het nieuwe leven (niet uit de zonde, maar uit zich zelven) »begint in overeenstemming met het geweten" (blz. 372). Verder gaat hij aantoonen dat »zelfs de betrekkelijke continuïteit der »zonde alleen daarom mogelijk is, omdat de zonde altijd ge»bonden is aan het goede, ja niets anders dan het goede zelf »in misvormde gestalte" (blz. 373). Zoo onderstelt haat de gelijktijdige aanwezigheid der liefde. »Is nu elke zonde aan »het goede gebonden, dwingt de onveranderlijke zedelijke natuur »van den mensch hem om het kwade in 't afgetrokkene te »haten, terwijl de zondaar zelf alleen voor zich uitzondering »wil zijn, maar toch zich zelven veroordeelen moet, dan is »de toestand van den zondaar geheele disharmonie... (68) »1°. disharmonie van de zonde uit zich zelve (en deze voert »bij ontwikkeling tot *vernietiging van elke bijzondere zonde*), en »2°. disharmonie van de zonde met 's menschen... innigst »wezen (en hierin ligt de *mogelijkheid tot volkomen overwinning »van alle zonden* (blz. 381). Hier op aarde kan reeds de voort»gezette dienst van ééne of enkele zonden den mensch tot »zedelijke ruïne maken, zoodat voor hem de bekeering niet »meer mogelijk schijnt... Maar die... ellende kan niet *ein»deloos* voortduren omdat 's menschen wezen onvernietigbaar »is; daarom is het einde van den vreeselijken weg der zonde »noodzakelijke bekeering, ja de eeuwige ellende zelve moet de »barenswee zijn der wedergeboorte tot eeuwig leven" (blz. 383).

---

(68) het tegenovergestelde van harmonie, zie noot 62, dus valsche verhouding, gebrek aan overeenstemming, inwendige verdeeldheid, wanklank.

Zoo poogt HOEKSTRA aan te toonen èn dat er geene volstrekte zondige continuïteit is, èn dat het geloof aan eene eindelijk volkomene zegepraal van het goede met het indeterminisme kan samengaan. En dan, na de voltooijing van zijn gebouw werpt hij weder 't gereedschap weg, om zich met het zwaard in de hand tegen het determinisme te keeren. »Het determi»nisme moet òf volstrekte continuïteit van het zondig leven »leeren, en op dit standpunt zou er van eigenlijke weder»geboorte geen spraak kunnen zijn, tenzij een *deus ex machina* (69) »die continuïteit afbreke. Of het moet de zonde beschouwen »als niets dan een minus (70) van deugd; dan zeker moet ook »op deterministisch standpunt dat klein beginsel van deugd »zich uit kracht van de idee" (het wezen) »dat in ons gelegd »is, tot volmaaktheid ontwikkelen: maar dat is toch geen »apokatastase of *weder*herstelling (71) in een normalen (72) »toestand die streng genomen volgens het determinisme ook »in de periode van zonde niet gestoord of verbroken was »(SCHOLTEN, *L. d. H. K.*, II, 507). Het determinisme brengt »de anthropologie (73) aan de theologie (74) ten offer; eene »theologie die zulk een offer vraagt kan, naar mijne over»tuiging, onmogelijk de ware zijn en is zeker niet die van »JEZUS en de apostelen" (blz. 384 v.).

SCHOLTEN verbaast zich over deze gevolgtrekkingen. Met HOEKSTRA 't gevoelen toegedaan dat de zonde geen beginsel is, en herinnerende dat zij dus niet iets positifs maar iets negatifs (75) is, schrijft hij: »Bestaat er mitsdien geen posi»tief kwaad beginsel, dan kan ook de mensch het kwade niet

(69) plotselinge bovennatuurlijke of, zooals men zegt: uit de lucht vallende ingreep.

(70) Het tegenovergestelde van iets stelligs. Zoo is schuld het minus van bezit. SCHOLTEN heeft zich in dit opzigt o. a. blz. 178 en blz. 189 verklaard. Zijne woorden zijn boven (blz. 686 dezer beschouwingen) en beneden (blz. 700) aangehaald.

(71) De omvang dezer aankondiging gedoogt niet op taal en stijl aanmerkingen te maken. Anders hadden het fraaije „zulks" en dergelijke reeds ruimschoots daartoe gelegenheid gegeven. Maar wederherstelling d. i. herherstelling of wederwederstelling kan er toch niet door. Dat woord blijve den duitschers gegund.

(72) geregeld. Dus: behoorlijk.

(73) leer aangaande den mensch.

(74) leer aangaande God.

(75) positif: stellig; — negatif: ontkennend.

»willen, alleen omdat hij het zoo wil, terwijl hij terzelfder »tijd in zijne magt zou hebben evenzeer het goede te willen, »maar hij doet de zonde, omdat, bij gebrek aan zedelijke ont-»wikkeling, de lagere driften noodzakelijk heerschappij voeren, »en de mensch, bij gebrek aan geestelijke magt, om met »PAULUS te spreken, zich aan de wet Gods niet onderwerpen »*kan* en dus, zoolang die toestand van gebondenheid voort-»duurt, het goede òf niet òf nog niet in genoegzame mate *kan* »willen... Bij de voorstelling van den vrijen wil, volgens »HOEKSTRA, bestaat er geen gebrek, geene zedelijke onmagt, »geene gebondenheid hoegenaamd, maar bezit de mensch de »volle magt om het goede evenzeer als het kwade te kunnen »willen. Aan den wil als wil ontbreekt niets... Op de »vraag...: »wáárom wil de één het kwade de andere het »goede, kan hier niet geantwoord worden: omdat de een niet »of minder, de andere wel of meer zedelijk ontwikkeld is, »want, beiden kunnen hetzelfde evenzeer willen als niet wil-»len... Hier ligt dan de oorzaak van de zonde in den wil »zelven dus in iets positiefs" (blz. 189). Wat voorts HOEKSTRA gezegd heeft over de onmogelijkheid van eene volstrekte continuïteit van de zonde in iederen mensch stemt hij mede toe, maar »vraagt alleen: met welk regt kan dit op indetermi-»nistisch standpunt gezegd worden? Dat de zondaar, hoe »verhard, zich eindelijk bekeeren *kan*, volgt uit den vrijen »wil, maar dat hij zich bekeeren *moet*, heeft geen zin dan in »de veronderstelling, dat er op zijnen wil vroeg of later deter-»minerende oorzaken... zullen inwerken, die in het eind »zijne bekeering noodzakelijk maken. Hier wordt dus de ein-»delijke bekeering onder de causaliteitswet (76) geplaatst en »mitsdien het vrije, d. i. volgens H. door niets veroorzaakte »willen geloochend. Elders zegt de schrijver: »de bekeering »»is *aanvang*, geen continuïteit"" (zoo o. a. nog blz. 372, vgl. boven blz. 698). Hier leert zij dat de eindelijke be-»keering het noodzakelijk product is eener oorzaak, en ont-»kent dus dat de bekeering aanvang is.... De ontkenning »van de continuïteit der zonde hangt voorts bij H. zamen »met het geloof aan 's menschen eindelijk herstel" (blz. 282).

(76) wet der oorzakelijkheid. Nederduitsch: wet volgens welke niets zonder oorzaak kan geschieden.

Hij toont aan hoe, zooals reeds uit het bovenaangehaalde bleek, dat herstel door HOEKSTRA — wat natuurlijk is, — aan eene oorzaak wordt toegeschreven, en gaat dan voort: »Zoo »wordt dan eindelijk de kiesvrijheid of de mogelijkheid van »anders te-willen opgeheven, en de mensch, die bij ervaring »de zonde in al hare ellende leerde kennen, *kan* in de zonde »niet meer voortgaan.... Dit is determinisme en met de leer »van den vrijen wil in strijd. Bestaat de vrije wil, dan moet »het ook voortdurend in de magt des menschen blijven om »zich niet te bekeeren (blz. 283). Het dilemma (77) is hier: »òf *een vrije wil* en de mogelijkheid, ofschoon in verband met »het toeval dat hier heerscht, niet de waarschijnlijkheid van »aller bekeering, òf de *zekerheid van de bekeering van allen*, »maar dan ook geen *vrije* wil, maar een wil, die, onder den »determinerenden invloed der waarheid, steeds meer ten goede »zich neigt en eindelijk, voor de magt der waarheid zwich»tende, niets anders zal kunnen willen dan het goede en een »toestand doen geboren worden, waarin de mensch niet meer »zal kunnen zondigen, omdat hij het niet meer zal kunnen »willen" (blz. 284). Hierbij maakt hij nog de opmerking: »De »heer HOEKSTRA meent, dat de determinist van geene apoca»tastasis of *weder*herstelling spreken kan. Dit geef ik gaarne »toe. Ik sta niet op het gebruik van dit woord dat *Hand.* III: »21 voorkomt ter aanduiding van eene herstelling aller dingen »tot de oorspronkelijke paradijsvolmaaktheid, die wel in de »Joodsche voorstelling, maar nooit in de realiteit (78) bestaan »heeft. Liever spreek ik van den eindelijken triumf der zede»lijkheid en godsdienst. Het begrip van *her*stelling onderstelt »een vroegeren normalen of volkomenen toestand, een staat »van integriteit (79), die ook volgens HOEKSTRA nooit in de »werkelijkheid bestond" (t. a. p., noot 1). Tegen HOEKSTRAAS beschuldiging: dat het determinisme de anthropologie aan de theologie ten offer brengt, en een stelsel dat dit doet niet dat

(77) tweeledige veronderstelling, eene soort van sluitrede in de logika, waardoor de tegenpartij tusschen twee veronderstellingen in de engte gedreven wordt.

(78) werkelijkheid.

(79) Eigenlijk: 'tgeen in zijn geheel en ongerept is. In 't godgeleerde spraakgebruik hier 'tgeen gewoonlijk met den naam van „staat der regtheid" wordt aangeduid.

van JEZUS en de apostelen kan zijn, verdedigt SCHOLTEN het nadrukkelijk. Hij wijdt daaraan vele, zeer vele bladzijden, waarin hij over godsdienst en godsdienstige begrippen, als gebed, openbaring, profetie enz. veel voortreffelijks in het midden brengt, poogt aan te toonen dat niet het determinisme, maar juist het indeterminisme in strijd is met een zuiver godsbegrip, dat zijn godsbegrip niet pantheïstisch, maar zuiver theïstisch is (80). Hem op dit gebied te volgen, zal evenmin noodig zijn als het overige van den rijken inhoud der beide boeken (het geschiedkundig overzigt, de beschouwing der kunstenarijen om allerlei voorstellingen met het godsbegrip te vereenigen enz.) na te gaan. Want de vraag is hier niet of 'tzij determinisme, 'tzij indeterminisme zich met andere zaken rijmen laat, (ze mogen dan strafregt of christendom heeten, daarom week ook het boekjen van Dr. KOORDERS in dit verslag allengs meer naar den achtergrond); maar tot welk dier beide stelsels men langs den weg der ervaring komen moet. Overigens mag bij de erkenning van al het voortreffelijke in Prof. SCHOLTENS werk eene opmerking van een zijner utrechtsche ambtgenooten niet verzwegen worden. Een der verdiensten van SCHOLTENS arbeid bestaat nl. hierin, dat hij niet, zooals men helaas! gewoonlijk pleegt, de woorden (de namen der begrippen) waarmede hij te doen heeft, eenvoudig voetstoots in den gewonen zin opvat, om dan daaruit gevolgtrekkingen af te leiden, maar ze eerst nagaat, ontleedt en zoo tot hunne ware beteekenis tracht te komen. Zijne opvattingen zijn daardoor dikwijls nieuw. Bij velen nu is het nieuwe wel geene aanbeveling, en voor dezulken is de volgende aanhaling geheel overbodig. Voor hen ware 't beter *Lukas* v: 33 vv. te lezen. Doch daar zijn er ook die tot een ander uiterste vervallen. Voor dezen sta hier het ernstig woord van Mr. C. W. OPZOOMER (81), wanneer hij — doch niet van determinisme of indeterminisme sprekend — zegt: dat de voorstanders van eenige leer niet zelden al den opgang dien zij gemaakt hebben alleen daaraan verschuldigd zijn: »dat

---

(80) pantheïsme: wereldbeschouwing volgens welke God en 't heelal naar hun wezen één of 'tzelfde zijn. Theïsmus: wereldbeschouwing volgens welke God van de wereld wel onderscheiden maar niet afgescheiden wordt gedacht.

(81) De waarheid en hare kenbronnen (blz. 233).

»zij de woorden van het volk in een geheel anderen zin »nemen, dan waarin het volk zelf die bezigt. Op zich zelf »zou hieraan geen ander nadeel verbonden zijn dan dat eener »schromelijke spraakverwarring. Maar veel bedenkelijker wordt »de zaak, wanneer wij acht geven op 'tgeen inderdaad ge»schiedt. Zij vangen aan met de woorden in een geheel »nieuwen, vreemden zin te nemen; op dien weg verwerven »zij zich onze toestemming en brengen de stem onzer be»denkingen tot zwijgen. Maar als ze nu eens zoo ver zijn, »dan beginnen ze aan diezelfde woorden weêr hun oude ge»wone beteekenis te geven, en uit onze toestemming, alsof »die, waren we op zoo iets gewapend geweest, ooit zou ver»leend zijn, trekken ze nu hunne gevolgen." Geene gedachte aan eene beschuldiging tegen SCHOLTEN, als hadde hij te kwader trouw den weg ingeslagen door den utrechtschen hoogleeraar aangeduid, bewoog tot het opnemen dezer woorden. Maar die schromelijke spraakverwarring, waarvan deze spreekt, is op zich zelve reeds erg en brouwt kwaads genoeg. En opdat blijke of er geen gevaar besta dat SCHOLTENS werk daartoe aanleiding geeft, en niemand op den klank der woorden af zich overtuigd *achte* eer hij overtuigd *is*, is het ieders pligt de beteekenis door SCHOLTEN aan de woorden gegeven op nieuw aan naauwkeurig, eigen, zelfstandig onderzoek te onderwerpen.

De laatste woorden werden afgedwongen door den ernst van dezen tijd, waarin weder zooveel gezworen wordt bij groote namen. Met het oog op dat treurig verschijnsel mogten ze niet weêrhouden worden, waren ze noodzakelijk. Toch werden ze met weêrzin neêrgeschreven. Niet omdat de gemaakte opmerking juist bij het spreken over SCHOLTENS werk moest worden gemaakt. Men zou dit kunnen vermoeden sedert Professor HOFSTEDE DE GROOT de goedheid gehad heeft mij met zekere ironie »SCHOLTENS bewonderaar in de Vaderlandsche Letteroefe»ningen" te noemen (82), een gezegde waarop ik mij gehouden acht straks te andwoorden, al vloeit daaruit, naar mijne meening, de verpligting voort om voor ditmaal den onpersoonlijken vorm, waarvan ik gewoon ben mij in mijne boekbeschouwingen te bedienen, door 't gebruik van den eersten persoon, en mijn naam-

(82) Beantwoording van J. H. SCHOLTEN (blz. 137, noot *).

cijfer door mijnen naam te vervangen. — De bedoelde weêrzin heeft in geheel iets anders zijne oorzaak. Door die aanhaling van Mr. OPZOOMERS woorden treedt mijn verslag van het gebied der beschouwing op dat der beoordeeling over, 'tgeen ik liefst vermeden had, en waarvoor ik mij had trachten te behoeden, al glipte soms de voet onwillekeurig over de grens, die beschouwing van beoordeeling scheidt. Want van hem die 't waagt als beoordeelaar van de boeken der beide hoogleeraren op te treden, zal natuurlijk in de eerste plaats andwoord gevorderd worden op de vraag: welke pleitbezorger won zijn pleidooi? En 't is juist om den genegen lezer in staat te stellen die vraag voor zich zelven te beandwoorden, dat ik mijn verslag zoo breed maakte, zoo naauwkeurig poogde te maken. Want mij aangaande, de zaak komt mij voor noch door HOEKSTRA, noch door SCHOLTEN uitgemaakt te zijn. Daar is door SCHOLTEN op anthropologischen grond te veel aangebragt, en daar kan van dien bodem zooveel worden saamvergaderd, dat het mij dwaas schijnt mij te scharen onder de voorstanders van, — ik zeg niet het gewone indeterminisme in zijn besten vorm, maar zelfs — een zoogenaamd wijsgeerig indeterminisme, zoolang het niet bevredigender is dan dat hetwelk HOEKSTRA voorstaat. Van de andere zijde echter blijft het mij onmogelijk eene plaats te kiezen onder de belijders van het volstrekte determinisme, al wordt dat het zedelijke of zedelijk-godsdienstige geheeten, en als zoodanig zelfs door sommige tegenstanders erkend. Want hoe zuiver opgevat, voor mij blijft er iets stuitends in de gedachte, dat God mij zou doen lijden voor hetgeen Hij zelf mij gedwongen heeft te zijn of te doen. Dit toch volgt regtstreeks uit het determinisme. Men oordeele! Wat ik doe en wat ik ben, daartoe ben ik gedetermineerd. Door wien of waardoor? Ten slotte natuurlijk door God. Ben ik nu slecht, dan ontstaat, vroeger of later is geheel onverschillig, in mij dat nameloos gevoel van ellende 'twelk PAULUS *Rom.* VII: 14—24 met eene meesterhand heeft geschetst. Dat gevoel kan mij, *zal* mij in 't vervolg ten zegen gedijen: ik stem dit toe. Maar voor den oogenblik, en wie weet hoelang? *is* 't een onbeschrijfelijk vreeselijk lijden. Doch ook dit heeft God in mij gewerkt. Slotsom: God doet mij lijden voor 'tgeen Hij zelf gewild, verordend heeft dat ik zijn zou, m. a. w. voor 'tgeen Hij zelf mij heeft gemaakt.

't Is mij wel niet *geoorloofd* deswegen met mijnen vrijmagtigen Maker te twisten. Maar 't is mij evenmin *mogelijk* bij die ervaring en die overtuiging Gods regtvaardigheid te erkennen, ook al wordt die, volgens SCHOLTENS voorstelling, beschreven als »het zijn overeenkomstig hetgeen Hij als God »behoort te zijn" (blz. 370). Daarom *kan* ik zelfs 't meest veredelde determinisme niet aanhangen. Doch ook met het indeterminisme in zijnen tegenwoordig hoogsten vorm niet bevredigd, ben ik overtuigd dat het indeterminisme nog nader onderzocht moet worden, dat in de grondslagen van het determinisme nog eene dwaling schuilt, en dat ik de waarheid moet blijven zoeken: met Prof. HOFSTEDE DE GROOT, — schoon dan ook op mijnen eigenen zoo even aangewezenen grond, en in de hoop eener meer bevredigende slotsom te vinden dan de zijne, — mij verzettende tegen SCHOLTENS »òf determinisme óf »indeterminisme: een derde wordt niet gegeven"; indien hij namelijk niet den nog niet ontdekten maar den thans edelst geachten vorm van het determinisme bedoelt. Bij dat besef, bij die overtuiging, met één woord in dien toestand *moet* ik mij van een oordeel over den uitslag van den strijd onthouden. Maar nu door den gegevenen wenk ten aanzien van SCHOLTENS geschrift eene eerste schrede op het veld der beoordeeling is gezet, gebiedt de billijkheid ook eene tweede te doen. Zijn werk moet nu nevens dat van zijnen tegenstander worden geplaatst, opdat de schijn worde vermeden als moest de opmerking over SCHOLTENS boek strekken om een blaam op zijnen arbeid te werpen, een schijn die zou kunnen ontstaan wanneer ik verzweeg welken indruk HOEKSTRAAS arbeid op mij maakte. Zoo word ik, het oordeel opschortend over den uitslag van den strijd, gedwongen het uit te spreken over de wijze waarop hij werd gevoerd. In dit opzigt echter schijnt mij geene aarseling mogelijk. Het boek van HOEKSTRA getuigt van zijne opmerkingsgave, toont wat rijken schat van ervaring hij verwierf door haar getrouw gebruik, verrast menigwerf door de geestrijke wijze waarop hij het waargenomene poogt te verklaren. Maar 't is van den anderen kant wanordelijk, verward, duister, brommend, onlogisch. Wanordelijk: wanneer b. v. in weêrwil zijner eigene afkeuring van de aprioristische methode, aan zijne zelfstandige empirische uiteenzetting eene afdeeling »over de aprioristische en

»bepaaldelijk theologische ontwikkeling of bestrijding van de »leer der menschelijke vrijheid" vooraf gaat, en daarin reeds kritik wordt geoefend op grond van feiten wier bestaan nog bewezen moet worden; — wanneer blz. 48—62 de »bepaling »van eenige psychologisch-ethische begrippen die met de leer »der vrijheid onafscheidelijk zamenhangen" wordt gegeven en nogthands eerst veel later (blz. 268 vv.) de leer der habitude wordt ontwikkeld, of de behandeling van 't begrip charakter blz. 58—62 wordt aangevangen en blz. 268 vv. voortgezet; — wanneer hij hetgeen hij over de eerste menschen wil opmerken, blz. 220 vv., en wat hij van 't geweten zeggen wil, blz. 235 aanvangt, maar niet uitwerkt om 't later weder op te vatten: het eerste blz. 317 vv., het andere blz. 300 vv.; of wanneer hij, gelijk telkens geschiedt, niet naar hetgeen reeds behandeld is, maar naar hetgeen nog zal worden behandeld verwijst. Verward: wanneer hij zich vragen ter beandwoording voorstelt, maar bij 't zoeken naar de oplossing telkens zijdesprongen maakt, van allerlei bijeenbrengt en beschouwt, dat wel met de zaak die in behandeling is in verband staat, maar vooraf had moeten ontwikkeld, of indien vooraf ontwikkeld nu als uitgemaakte stelling eenvoudig aangevoerd had moeten worden; zoodat het den lezer groen en geel voor de oogen wordt en de draad hem telkens ontsnapt. Brommend: wanneer hij met groote, hooge, holle woorden schermt gelijk op zoovele plaatsen geschiedt. 't Getal der aanhalingen wies reeds te ontzettend, om bewijzen voor deze beschuldiging in te brengen. Doch hare regtmatigheid bleek misschien overvloedig als HOEKSTRA in de vorige bladzijden sprekend werd ingevoerd. Zoo niet, men leze plaatsen als b. v. blz. 6, 50, 108—111, 125, 143 v. enz. enz., waar de taal wordt gesproken welke de engelschen met den naam van »humbug" bestempelen. Duister: omdat het wanordelijk, verward en brommend is. Onlogisch: als hij zegt dat ADAMS »eerste met »de zedewet strijdige handeling onregt was en toch geene »zonde" (blz. 323 v.); — of dat de som van verschillende toe»valligheden iets noodzakelijks kan zijn" (blz. 346); — of als hij het geweten nu eens een medeweten (blz. 245), straks een regter (bl. 300) noemt; — of als wedergeboorte, bekeering eerst aanvang (niet veroorzaakte daden) zijn (blz. 290, vgl. blz. 111) om daarna wel veroorzaakte daden te worden (blz. 383); —

of als hij telkens en telkens weder uitgaat van zijne beschouwing aangaande den vrijen wil als factor der wordende zedelijkheid, werkzaam bij wendingen in het zedelijk leven, tenzij eenige zedelijke rigting ons tot waarachtig charakter geworden is, zonder in 't oog te houden dat het geval waarin dit »tenzij" zou ontbreken, slechts bij een zeer klein gedeelte van ons geslacht (de voorbedachte schurken en de geheel verdierlijkten) denkbaar is. Letten we op dit alles, dan wordt HOEKSTRAAS boek een pakhuis, volgetast met veel en velerlei goeds, doch waarin juist de overmaat der aanwezige voorwerpen het binnenvallend licht onderschept, zoodat zelfs de eigenaar het pad bijster wordt in zijn magazijn. Aan de zwarigheden uit dit alles ontstaan worde 't dan ook toegeschreven, dat de aankondiging van zijn werk traag ter hand genomen, lang verschoven, spà verschenen is. Bij SCHOLTEN daarentegen is alles helder, ordelijk, streng logisch, doorzigtig als glas en snijdend als diamant. Ook bij verschil van inzigt moet men erkennen dat zijne redenering klemmend is, en wordt daardoor genoodzaakt de oorzaak des verschils niet in de sluitreden maar in de grondstellingen te zoeken, zoodat men zelfs bij wraking van 't punt van uitgang nogthands de redenering daarop gebouwd bewondert. In één woord: HOEKSTRA maakt den indruk van een reus die, sterkgebouwd en reeds daarom te duchten, nog daarenboven met tal van wapenen ter verdediging en aanval zich heeft ombangen, doch juist door 't wigt zijner rusting en de overmaat van zijn geweer in zijne bewegingen wordt belemmerd; — SCHOLTEN daarentegen dien van een man van niet minder athletischen bouw, die echter meer vaardigheid met lichaamskracht vereenigt, alles versmaadt wat hem hinderlijk zou kunnen wezen, zich ligter maar met oneindig meer naauwlettende keuze wapende, en thands met valkenoog den tegenstander bespiedend telkens diens zwakke plaatsen bemerkt. En is hij ook niet de syrische krijgsknecht die in 't wilde zijn pijl wegschiet, mikt hij, schoon bang noch angstig toch zorgvuldig, als die diens krijgers treft echter zijn schicht schier altijd tusschen den gesp en 't pantser. Daarom: al bevredigt mij SCHOLTENS slotsom evenmin als die van HOEKSTRA, — al erken ik veel te danken te hebben zoowel aan het boek des laatstgenoemden als aan dat van zijnen bestrijder, — al zou ik wenschen dat beiden

ons wilden verrijken met eene anthropologie geheel op empirischen grondslag opgetrokken en zonder polemik volbouwd: — ik *moet* mijne ingenomenheid met SCHOLTENS werk boven dat van HOEKSTRA betuigen, op gevaar af van wederom met zekere minachting SCHOLTENS bewonderaar genoemd te worden. Bewondering laat zich even weinig als liefde gebieden, tenzij dan door hetgeen ons bewondering of liefde waardig voorkomt. Treedt Prof. HOFSTEDE DE GROOT in zijne »Voorlezingen over »de opvoeding des menschdoms door God enz." als de schriftgeleerde op die oud en nieuw uit zijnen schat te voorschijn brengt, en als de volksleeraar die rijke geschiedkundige kennis, echte populariteit en warmen vromen ernst in zich vereenigt, dan schaar ik mij onder *zijne* bewonderaars. Treedt hij of HOEKSTRA daarentegen op als handhaver van den vrijen wil, en komt dan hunne verdediging mij niet gelukkig voor, terwijl SCHOLTENS bestrijding van dit leerstuk, al kan ik mij met zijne slotsom niet geheel vereenigen, mij in menig opzigt voortreffelijk voorkomt, dan mag ik niet slechts, maar dan *moet* ik HOFSTEDE DE GROOT en HOEKSTRA de hulde onthouden die SCHOLTEN toekomt. Alleen die bewondering behoeft niet blind te zijn. Ze *mag* dat niet wezen. Doch ten opzigte der *Initia* was zij dat niet. Had de groninger hoogleeraar mij de eer aangedaan van mijn verslag voor dat boek, waaruit hij aanleiding nam tot den speldprik, *geheel* te lezen, dan zou hij dit zelf hebben moeten erkennen. Want dan zoude hij hebben gezien, dat ik hier en daar, o. a. bepaaldelijk ten aanzien van het leerstuk over den vrijen wil, van SCHOLTEN verschilde en dat niet verborgen heb (83). Of niet mijne bewondering voor dit nieuwe werk des hoogleeraars mede vrij bleef van blindheid en slaafschheid laat ik gerust aan de beoordeeling van onpartijdigen over, voor mij zelven bewust dat ik daarnaar althands getracht heb. Blinde, slaafsche bewondering ware al eene wonderlijke hulde aan den man wien ik het boven allen dank, dat ik van geen ander gezag dan dat der waarheid de geldigheid erken.

Alkmaar, october 1859. VAN HEIJST.

---

(83) Mijne opmerkingen over dit leerstuk kunnen, si tanti videtur, gevonden worden *Vaderl. Letteroef.*, 1858, n°. X, blz. 473 en 478. Ten aanzien van andere zaken zou men b. v. kunnen vergelijken de noten op blz. 463, 467 v., 471 noot 4, 474 noot 9, 11, de bedenkingen blz. 485, 491 enz.

Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, onder Redactie van Dr. D. HARTING, *Pred. te Enkhuizen. Tweede Deel. Eerste en Tweede Stuk.* 1859. *Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1859. *In gr. 8vo.* 432 *bl. f* 4-:

De *Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* zijn dan voor goed gevestigd, en hebben regt op den wensch naar langdurig bestaan en voorspoedige ontwikkeling. Reeds bij de aankondiging van het Eerste Deel openbaarden wij onze ingenomenheid met deze onderneming van den geleerden en ijverigen Dr. D. HARTING, en hoopten dat hij in staat zou worden gesteld tot hare voortzetting, ofschoon wij niet schroomden vrijmoedig onze aanmerkingen meê te deelen op haren aanvankelijken uitslag. Die aanmerkingen, vooral wat betreft het opnemen van te weinig beteekenende of ten minste voor het meerendeel der lezers te weinig belangwekkende stukken, gelden nog altijd eenigermate de ons nu toegezondene gedeelten van den tweeden jaargang, ofschoon wij met genoegen hierin vooruitgang bespeuren en met veel meer ingenomenheid het tweede dan het eerste stuk hebben gelezen.

Dr. HARTING zelf opent de rij der opstellen met een, dat den titel heeft: »1858. Een terugblik." Wie zou niet gaarne onder geleide van den bekwamen en bezadigden man, de dingen die de godgeleerdheid in 1858 opleverde, gadeslaan? Maar wie zou na de lezing van zijn »terugblik" ook niet teleurgesteld zijn? Meerendeels ontvangt gij eene beschouwing van hetgeen eene wet op het hooger onderwijs aan de godgeleerdheid verschuldigd is, van welke beschouwing gij het verband met 1858 zeker niet inziet, terwijl alleen ter loops de strijd tusschen determinisme en indeterminisme, de bewegingen der »moderne theologie" en het staken van *Ernst en Vrede* aangeroerd worden.

Hierop volgt eene voortzetting en voltooijing van het stuk over »de Chronologie der Evangeliën", door G. W. STEMLER. Zijn resultaat is, dat de zaak niet hopeloos staat, maar dat hij zich bereid acht, om naar de beginselen, hier blootgelegd, het leven van JEZUS, naar volgorde gerangschikt, uit te geven. Op aller toestemming mag de geleerde man niet hopen, maar aller dankzegging mag hij vorderen.

Niet alzoo de Heer H. C. ROGGE, die de bijdragen zijner vruchtbare pen over JOHANNES UYTENBOGAERT met nog eene kleine (50 blz.) vermeerdert. Op aller erkenning van zijn ijver mag hij rekenen, maar of er 50 zullen zijn, die hem ten einde toe volgen, is bedenkelijk. Wij vertrouwen, dat de aanmerkingen niet alleen door ons, maar bijna door allen eenstemmig met ons op zijn arbeid als schrijver gemaakt, door hem zullen worden ter harte genomen.

De *Boekbeoordeelingen en Verslagen* worden met eene echt Leidsche aankondiging van Dr. VAN BELL geopend. Zij behandelt den strijd van GORTER en SCHOLTEN en de bedenkingen van JORISSEN. Vooral wordt de laatste teregtgewezen, omdat hij schijnt te twijfelen aan het Christelijk karakter der moderne theologen. Mogten zij zelven dien zeker onredelijken twijfel maar niet opwekken, gelijk Prof. SCHOLTEN door zijne behandeling van GORTER, over wien hij wel schrijven wil, nog onlangs deed!... Dr. VAN BELL maakt van deze gelegenheid gebruik om eene onbestemde theorie van Dr. CRAMER te weêrleggen, en zijne dissertatie over φανεροῦν en ἀποκαλύπτειν tegen gemaakte oppervlakkige bedenkingen te verdedigen. Gaarne nemen wij zijne opmerking over: »gelukkig, dat er evenmin eene allen zaligmakende wetenschappelijke overtuiging is, als een allen zaligmakend kerkgenootschap." Men zou er anders wel eens aan twijfelen of de moderne theologen het bestaan van zulk eene overtuiging ontkenden, en nog veel meer of zij het niet bestaan er van wel zoo heel gelukkig vinden.

OSIANDER's *Commentar über den zweiten Brief an die Korinthier* wordt op voortreffelijke wijze aangekondigd door Dr. T. J. VAN GRIETHUYSEN. Tot de opname van zulke stukken wekken wij den redacteur met aandrang op. Zij zijn hoogst nuttig en bruikbaar voor den predikant, die zelfs niet het belangrijkste lezen en zien kan wat Duitschlands theologische literatuur oplevert, hetzij hem daarin gebrek aan tijd of de afgelegenheid zijner standplaats verhindert.

Gaarne maakten wij even gunstige melding van Dr. VAN EYK's recensie van ZAALBERG's *Biddende Jezus;* maar het ontbreekt, onzes achtens, den schrijver niet alleen aan de bekwaamheid om in weinig woorden veel, maar zelfs aan die om in veel woorden iets meer dan weinig te zeggen. Hoe breed is deze recensie opgezet! En wat geeft zij? Eéne aan-

merking op den bouw van het boek, een bescheiden wensch naar eene eenigzins andere schikking... zietdaar alles op twee bladen druks.

En wat nu de overige kortere aankondigingen, bijzonder van den Redacteur, betreft, wij zouden de auteurs er van beleefdelijk willen vragen om zich op de kunst toe te leggen om in weinige woorden veel te zeggen. Of zouden korte verslagen altijd de epitheta *flaauw* en *onbeduidend* moeten dragen?

Het tweede stuk van dezen tweeden jaargang beveelt zich vooreerst aan door een opstel van Dr. A. PIERSON tegen een vroegeren aanval van Dr. J. I. DOEDES. Het is getiteld met de vraag: *Ligtgeloovigheid of Kritiek?* en geeft eene nadere toelichting van de Empirische kritiek. Hoe men ook over de door P. gevolgde methode denke, te ontkennen valt het niet, dat wat hij schrijft èn om inhoud èn om vorm de hooge belangstelling der theologische wereld verdient.

Een lied des vredes volgt op de dappere verdediging. 't Is W. FRANCKEN, AZ. die het aanheft. Zijne beschouwing van »LAVATER en CHANNING" is door ons met ingenomenheid gelezen en heeft bij ons de erkenning gewekt van de hoogere eenheid, die deze beide zoo zeer uiteenloopende persoonlijkheden verbindt.

Zeer ingenomen zijn wij ook met »Een blik op theorie en praktijk der Evangelieprediking in het hedendaagsch Duitschland", door Dr. J. J. VAN OOSTERZEE. Zoo moeten de vluggen in den lande hen, die minder vlugheid hebben in het lezen en oordeelen, ter hulp komen. Voor dergelijke voorregten — wie erkent het niet sints jaren? — geen beter dan VAN OOSTERZEE. En voor de homiletiek is hij geboren, niet voor de...

Exegese? Die bedoelden wij nog minder, maar wel de dogmatiek. Anders, zoo V. O. op homiletisch en apologetisch grondgebied wil blijven, 't is ons goed; voor het exegetische zijn nog betere arbeiders. Jammer dat zij wel eens wat veel op hunne lauweren rusten, gelijk de auteur der geroemde dissertatie over *σῶμα* en *σάρξ*, Dr. GRIETHUYSEN. De »Nieuwe Jaarboeken" schijnen hem wakker gemaakt te hebben. Gelijk in het vorige stuk het vermelde verslag, zoo levert hij hier een »Onderzoek naar de denkbeelden van den Apostel PAULUS over het lot der geloovigen terstond na hun ontslapen", — een

onderzoek getuigende van zijn bekenden exegetischen tact en zijne naauwkeurigheid.

Dat Dr. S. HOEKSTRA, BZ., Theol. Prof., niet op zijne lauweren rust, behoeft geen betoog; 't zou eerder verdediging eischen, dat hij zich aan schadelijke veelschrijverij schuldig maakt. Maar vooral is het bedenkelijk, of hij goed doet met zich op exegetisch terrein te begeven, ja op het exegetisch slagveld met een tegenpartijder als Dr. J. H. HOLWERDA. Zijn aanval op dezen geleerde heeft er ons nog niet van overtuigd, evenmin als zijne hoogklinkende woorden, b. v. over eenige bladzijden van H. dit oordeel: »'t Is bijna niet te gelooven, welk eene opeenstapeling van onkritiek en onbekookte stellingen die weinige bladzijden bevatten!" Wij twijfelen niet, of de Heer H. zal zich iets dergelijks niet laten zeggen zonder er op te antwoorden en zijnen tegenstander, schoon gewapend met een aantal blinkende exegetische wapenen, terugdrijven binnen de grenzen der systematische theologie, waar hij t'huis behoort.

Verscheidene korte verslagen besluiten dit tweede stuk. Wij hebben op deze veelszins dezelfde aanmerking als op die van het eerste. Ook Dr. V. O. gaf daarin niet wat veel beteekent. En de Nekrologie van Dr. J. VAN GILSE van HARTING's hand gelde toch voor niets meer dan voor eene Nekrologie.

Christelijke Weldadigheid. Jaarboekje. Proza en Poësy, Bijdragen van de Heeren: Ds. G. BARGER, *Dr.* N. BEETS, *Ds.* H. A. W. BRANDT, *Mr.* I. DA COSTA, *Mevrouw* E. VAN CALCAR, E. GERDES, *Ds.* J. P. HASEBROEK, H. G. HARTMAN, JZ., *Mr.* H. J. KOENEN, *Mej.* W. J. VAN RAVENSTEYN, *Ds.* G. H. SESBRUGGER, *Ds.* J. H. SONSTRAL. *Uitgegeven ten voordeele der Vereeniging te Amsterdam: tot ondersteuning van hulpbehoevenden, het onderhoud harer bewaarscholen en de evangelieverkondiging in Suriname. Verzameld door* ANNA A. BERGENDAHL. *Te Amsterdam, gedrukt bij* Metzler & Basting. 1859. *In gr.* 8*vo.* *XVI en* 270 *bl., in heel linnen, verguld op snede, f* 2 - 50.

De titel van dit werk getuigt wat het is. Het behoort tot de verschijnselen der hedendaagsche philanthropie, die zich hier in al hare kracht vertoont. Voor 't grootste deel alleen

den drang van het liefhebbend hart volgende, doet de familie BERGENDAHL wat maar hare hand vindt om te doen, naar eene opvatting van deze woorden, die Ref. niet tot de zijne kan maken. Rusteloos zijn hare pogingen om nog niet volslagen armen te ondersteunen, onvermoeid is het streven van haar en andere vrouwen om nu en dan eenige Surinaamsche negers los te koopen. Alle middelen worden in 't werk gesteld en uitgeput. Ook de literatuur wordt geëxploiteerd. Met eenige moeite is een bundeltje bijeen te krijgen, dat wel veel kost om 't zoo keurig de wereld in te zenden, maar dat toch nog altijd bij verkoop iets opbrengt, waarmeê al ligt weêr een neger kan worden vrijgekocht. Wat zullen wij van deze manier van philanthropiseren zeggen? Wij hebben te veel eerbied voor de eerste bron, waaruit zij voortvloeit, ja te veel gevoel voor het goede in eene ANNA BERGENDAHL om op bitteren toon voor onze afkeuring er van uit te komen, ja zelfs om de minder edele drijfveêren, die daarbij werken, schoon bedekt voor de philanthropen zelven, koelbloedig bloot te leggen. Wie het met deze wijze van weldoen eens is, wie het goed vindt boeken die anders niet zouden uitkomen, voor een goed doel uit te geven, wie dat niet vindt uitpersen van de schijnbare weldadigheid, die schaffe zich veilig dit Jaarboekje aan. Juff. BERGENDAHL is niet ongelukkig geweest in het verzamelen van geschikt proza en poëzij om het in één bandje te vereenigen. BEETS en DA COSTA gaven wel ieder maar een klein stukje, maar de eerste een juweeltje, en het boekske heeft alzoo toch nog meer dan hunne namen op den titel. Ook is er niets beneden het middelmatige, en behalve met de niet onaardige manier van schrijven, die de verzamelaarster zelve heeft, maken wij hier kennis met den dichttrant van de H.H. H. G. BARTMAN, JZ. en A. J. G. S. Onder de proza-stukken is er meer dan een dat zich gunstig onderscheidt, b. v. het tweede van Mejufvr. WILH. JOHANNA VAN RAVENSTEYN, getiteld: *Olivia*, dat van ELISE VAN CALCAR, getiteld: *Kinderspelen* en *De oude en nieuwe Whitefield*, door G. BARGER. Ds. COHEN STUART gaf ook eene bijdrage ten beste; maar opmerkelijk is 't dat zijn naam niet op den titel staat. 't Is vast bij ongeluk vergeten, maar een spotter zou kunnen vragen: »behoorde hij toch eigenlijk niet bij dit gezelschap?"

Wanneer Mej. BERGENDAHL meent te moeten voortgaan met

het verzamelen van proza en poëzij ter bevordering van menschenheil, dan hopen wij voor de eer onzer literatuur, dat zij daarin verder even gelukkig moge slagen!

Over den Eisch des Tijds en de Wetenschap als geschikt om aan dien eisch te beantwoorden. Redevoering ter aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Hoogeschool te Utrecht, den 28sten Junij 1859, *uitgesproken door Dr.* W. G. BRILL. *Leiden,* E. J. Brill. 1859. *In roijaal 8vo.* 40 *bl. f* : - 50.

De Redevoering, waarmede de Hoogleeraar W. G. BRILL zijne taak aanvaard heeft, is een met warmte opgesteld vertoog, waarin de heerschappij van den geest over de stof als eisch des tijds gesteld, en de beoefening der taal als daaraan dienstbaar aangeprezen wordt. Voor eene ontleding is zij niet wel vatbaar. Er kunnen gewigtige redenen zijn geweest, die den spreker een algemeen onderwerp bij voorkeur deden aangrijpen; wij mogen den wensch niet onderdrukken, dat wij liever een meer bepaald en beperkt thema door den begaafden en zoo veelzijdig gevormden geleerde behandeld hadden gezien. Het kwam ons voor, dat een weinig meer betoog aan deze redevoering en ook aan den stijl geene schade zou hebben gedaan. Het ligt misschien aan ons, maar na de lezing voelden wij ons niet bevredigd. Er is iets nevelachtigs en onbepaalds, dat ons verhindert het geheel met klaarheid te overzien.

Naar de meening van den Rec. spreekt men te veel van stoomwerktuigen, spoorwegen en vooral van telegraphen, als middelen die het materialismus in de hand werken. Hij kan zich een' materialist even zoo goed in eene trekschuit als in een spoorwagen voorstellen. Het is, zoo meent hij al verder, niet zeer doordacht, wanneer MICHELET, die hier wordt aangehaald, door de telegraafdraden eene *ziel* aan de aarde wil gegeven hebben. De hoogste waarheden, die een denkende geest ontdekt op het gebied der wetenschappen, zullen wel zelden door telegraafdraden worden medegedeeld. Telegraafdraden zijn kostelijke dingen, maar zij zullen uit den aard der zaak vooral middelen zijn om tijdelijke belangen te bevorderen, middelen, gelijk aan brieven, maar in spoed eischende gevallen boven brieven te verkiezen. Toen de brievenposten

waren ingévoerd, behoefde men veel minder tijd dan toen men op gelegenheden moest wachten. Toen men postwagens had, behoefde men zich niet van loopers te bedienen. Het is inderdaad zonderling, dat men thans zoo veel ophef maakt van 't geen slechts voortgaande ontwikkeling is van vroegere soortgelijke vindingen. Het is evenwel zoo algemeen, dat men het verklaren kan, dat ook denkende mannen van die hedendaagsche uitvindingen eene herschepping van alles verwachten. Misschien zal men later inzien, dat de maatschappelijke toestanden van den mensch daardoor wel gewijzigd, maar dat het ware wezen der menschelijke beschaving daardoor niet veranderd is. Van telegrafen verwacht ik voor de hoogere belangen van den mensch volstrekt geen gevaar, maar evenmin groot gewin.

Wat ons in deze Redevoering het meest behaagt, is de ernstige opvatting van de schoone taak, waartoe een Leeraar aan de Hoogescholen, waartoe een Nederlandsch Leeraar aan eene vaderlandsche Universiteit geroepen is; die gezindheid straalt ook vooral door in de woorden aan de verzorgers der Hoogeschool en aan de studenten gerigt. J. v. D. H.

De herleving der Sterrekunde aan het einde der middeleeuwen. Redevoering ter aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Hoogeschool te Utrecht, den 24sten Junij 1859 *uitgesproken door Dr.* M. HOEK. *'s Gravenhage*, Gebr. van Cleef. 1859. *In gr.* 8*vo. IV en* 46 *bl. f* :- 60.

Den 24sten Junij van dit jaar aanvaardde de ter vervanging van den bekwamen sterrekundige OUDEMANS, wien eene andere betrekking in de N. Oost-Indiën opgedragen was, nieuw benoemde hoogleeraar in de sterrekunde Dr. M. HOEK zijn ambt met eene sierlijke rede onder bovenstaanden titel. Zij behandelt, zooals die titel aangeeft, een deel van de geschiedenis der sterrekunde, en wel meer bijzonder den tijd die onmiddelijk voorafging aan de ontdekking van America door COLUMBUS. Men vindt daarin aangetoond het belangrijke aandeel dat de sterrekunde, of wil men liever de sterrekundigen, hadden in het voorbereiden dier ontdekking, de geestkracht die COLUMBUS aan de overtuiging van den sterrekundige TOSCANELLI ont-

leende en waardoor hij zich in staat voelde om gedurende achttien jaren van teleurstelling en bespotting niet te bezwijken, alsmede welke diensten de sterrekunde verder aan de zeevaart bewees, waardoor de belangrijke ontdekking eerst regt vruchtbaar worden kon. De Schr. toont aan, dat in de behoeften van de zeevaart vóór en vooral na de ontdekking van America, eene der magtigste oorzaken van de algemeene belangstelling in de sterrekunde gelegen was. Onder andere oorzaken die de herleving dier wetenschap uit den eeuwenlangen slaap waarin zij na PTOLEMAEUS gevallen was, ten gevolge hadden, worden genoemd, de behoefte aan de regeling der Christelijke feestdagen, en verder de sterrewigchelarij. Bij het aanstippen der beide laatstgenoemde oorzaken wordt er op gewezen, hoe de voorgangers der godsdienst, nadat zij eerst voor de behoeften dier godsdienst de hulp der sterrekunde ingeroepen hadden en daardoor aan hare ontwikkeling bevorderlijk geweest waren, later aan den bloei dier wetenschap velerlei belemmeringen in den weg gelegd hebben, toen deze de van haar gevraagde diensten bewezen had en hare uitkomsten met de kerkleer in strijd kwamen. Wat daarentegen de sterrewigchelarij betreft — in zooverre zij de voedster der sterrekunde genoemd kan worden, werd de kweekeling later de moordenaar zijner voedster.

Dit is de hoofdinhoud dezer verhandeling in zooverre zij beantwoordt aan den titel, dien de Schr. daaraan schonk. Als inleiding gaat echter nog vooraf eene korte schets van de ontwikkeling der sterrekunde tot op PTOLEMAEUS. In dit gedeelte draagt de Schr. eene stelling voor, waarvan eene nadere ontwikkeling zeker door velen, en niet het minst door Ref., gewenscht worden zou. Zij is deze: »de sterrekundige wetenschap is door de Grieken geschapen; op Rhodus werden hare eerste grondslagen gelegd." Ik wensch geen twijfel aan deze bewering, die ook door het gezag van den grooten BESSEL gesteund is, te berde te brengen, vooral niet in zooverre er sprake is van »eene wetenschap, die zich niet bepaalt tot het waarnemen der verschijnselen, maar opklimt tot hunne verklaring." Evenmin zou ik met grond kunnen beweren, dat de bedoelde stelling al te los weg tusschengegooid was, want voor de ruimte van eene verhandeling steunt de Schr. ze met voldoende gronden. Maar wij anderen, die gewoon waren de

Chaldeeën, Chinezen en Indiërs als vroegere beoefenaars der sterrekunde, en de Egyptenaren zelfs als de leermeesters der Grieken te beschouwen, we zouden den wensch, den bescheiden wensch, willen uiten om eene nadere ontwikkeling der stelling. Men zou toch kunnen vragen, hoe het mogelijk was, dat eenig volk vóór de Grieken eene reeks van opmerkingen en waarnemingen gedaan hebbende, deze verzameld zou hebben zonder naar een onderling verband dier verschijnselen te zoeken en dus eene poging tot verklaring te wagen, al was die verklaring in strijd met vele andere verschijnselen, die men toen nog niet of niet in hunne juiste beteekenis kende. En evenzoo wanneer de Schr. erkent, dat de Grieken toch iets van de Egyptenaren leerden, al was het ook »niets dan de lengte van het jaar en de helling der ecliptica, beide tamelijk goed bepaald", mogen we immers vragen of de kennis daarvan niet berust op verklaring van waargenomen verschijnselen, en of dit niet (volgens des Schr.'s eigen bepaling der wetenschap) tot het ligchaam daarvan behoort.

Dat de verhandeling met belangstelling gelezen kan worden, daarvan zal men zich na de gegeven schets van haren inhoud wel overtuigd houden, en sommige sterk uitgedrukte meeningen dragen er zelfs niet weinig toe bij om die belangstelling levendig te houden, ja gaandeweg te verhoogen.

Moge den nog jeugdigen Hoogleeraar eene lange en roemrijke loopbaan beschoren zijn, en de wetenschap aan wier beoefening hij zich gewijd heeft, vele vruchten plukken van zijne werkzaamheid.

A. S.

De l'influence sur quelques maladies de l'air et de l'eau de mer, d'après leur degré réciproque de température, avec trois tableaux météorologiques, par P. M. MESS, Docteur en Médecine, Chirurgie et Obstétrie, Médecin-Directeur aux établissements des bains de mer à Schéveningue. La Haye, *M. J. Visser*, Libraire-éditeur. 1859. 4to. 80 pagg. *f* 2-:

Onder de gegevens, die de geneesheer, zoowel bij de aanwending van zeebaden, als bij de beoordeeling van de door dezen te weeg gebragte gevolgen en uitwerkselen, in aanmer-

king nemen en behoorlijk waarderen moet, behoort ook het verschil in temperatuur, dat er tusschen de lucht en het zeewater kan plaats hebben. Dat verschil toch is somtijds zeer groot en bedraagt enkele malen tot 7 graden RÉAUMUR toe. Is dit het geval, dan moeten niet alleen lijders die hun herstel in het gebruik der genoemde baden zoeken, maar ook gezonde personen die er gebruik van maken, door een zoo groot verschil in warmtegraad, waaraan het ontbloote ligchaam gelijktijdig onder en boven water is blootgesteld, hoogst onaangenaam getroffen worden, en daarvan tevens niet zelden groot nadeel ondervinden. Bij het steeds toenemende vertrouwen, dat men in de aanwending van zeebaden stelt, verdiende die zaak een nader onderzoek en eene, ook voor onkundigen verstaanbare toelichting. De heer MESS heeft op eene lofwaardige wijze aan die beiden, zoowel door de wetenschap als door de kunst gestelde eischen voldaan, en te regt geoordeeld, dat het door hem behandelde vraagstuk geheel op het empirische gebied te huis behoort, en door geene theoretische of aprioristische beschouwingen, maar alleen door naauwkeurige waarneming kan worden opgelost. Hij deelt daartoe de uitkomsten mede, door zorgvuldige, gedurende het badsaizoen van de jaren 1855, 56 en 57 bewerkstelligde, thermometrische waarnemingen opgeleverd, en meent daaraan, uit het genoemde oogpunt, te meer gewigt te mogen hechten, dewijl de weêrsgesteldheid der drie genoemde jaren een groot verschil opleverde en daarom meer geschikt was om den gemiddelden toestand der temperatuur te leeren kennen, dan als twee of meer warme zomers, gelijk laatstelijk in 57, 58 en 59 het geval was, elkander opvolgen. Kortheidshalve onthouden wij ons van de mededeeling der gewigtige en dikwijls tot aanwijzing van vroegere dwaalbegrippen dienende gevolgtrekkingen, die de S. uit zijne, driemalen daags, telkens op denzelfden tijd, bewerkstelligde waarnemingen heeft afgeleid. Ook zou het ons te ver leiden, indien wij met hem de verkregen uitkomsten wilden toepassen op het verschil van den leeftijd der badgasten en op den aard der ziekten, tot wier bestrijding het gebruik van zeebaden wordt aanbevolen. — In een en ander geeft de S. loffelijke blijken van den lust en ijver, waarmede hij in zijne betrekking werkzaam is, en de wetenschappelijke specialiteit, die daarmede in naauw verband staat, beoefent.

—

Middelburg voorheen en thans. Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het armwezen aldaar. Door Dr. S. SR. CORONEL, *Stadsgeneesheer te Middelburg. Middelburg*, van Benthem en Jutting. 1859. *In gr. 8vo. XVIII en 404 bl. f* 3 - 60.

Een zaakrijk, hoogst belangrijk boek inderdaad, dat veel meer is en geeft dan zijn eenvoudige titel: »Bijdrage", belooft. Het getuigt evenzeer van een warm, menschlievend hart als van eene naauwkeurige, door juiste langdurige opmerking verkregen kennis, een helderen blik, bij schrandere onderscheiding en zuivere, vaste staathuishoudkundige begrippen. Blijkbaar kent de schrijver zijn onderwerp door en door; hij heeft zich de moeite gegeven om het in zijn ganschen omvang te overzien en in zijne geheele diepte te peilen; en wat de ontwerpen tot verbetering van bestaande kwalen aangaat — hij weet wat hij wil en noch halve maatregelen, noch utopiën, noch palliativen treft men bij hem aan. En voegt men daar nu nog bij, dat het boek overal, waar het onderwerp het slechts eenigermate toelaat, geschreven is in een levendigen stijl en met groote aanschouwelijkheid van voorstelling, — dan gelooven we, niet te veel te hebben gezegd en eene regtmatige hulde te hebben bewezen aan den schrijver.

Doch met die algemeene lofspraak is noch hij, noch het publiek gediend. De tijd is voorbij, waarin men zich in zijn oordeel over een boek — dat wil eigenlijk zeggen: ten aanzien van het al of niet koopen en lezen van een boek — leiden liet door de uitspraak van een Tijdschrift; en een auteur, die schrijft om te onderrigten en op grond van verkregen kennis van zaken voor te lichten aangaande een belangrijk onderwerp, heeft er regt op, dat de openbare boekbeoordeeling het publiek in de gelegenheid stelle om zijn voordeel te doen met het geschrevene. Trouwens, ofschoon de arbeid van Dr. CORONEL bepaaldelijk *Middelburg* betreft, en in zoover zou kunnen geacht worden van een bloot localen aard te zijn, verdient het boek echter uit algemeener oogpunt beschouwd, en ook elders door philanthropie en staathuishoudkunde behartigd te worden; en dat wel in de eerste plaats

met betrekking tot die steden, welke met Zeelands hoofdstad in het helaas! niet zeldzame geval verkeeren van haren voormaligen bloei te hebben verloren, gedeeltelijk te moeten teren op vroegere welvaart, bij den bestaanden toestand van handel, nijverheid, enz. moeijelijk zich nieuwe hulpbronnen te kunnen openen, en de laagste volksklasse te zien gevoed door eene weldadigheid der gegoeden, die lof verdient in zoover zij uit een Christelijk-menschlievend beginsel ontspruit, maar de bezorgdheid van den staathuishoudkundigen philanthroop verdient en wekt, daar hij er een palliatief in ziet, dat dit met de meeste palliativen gemeen heeft, dat het de kwaal te onmerkbaarder, maar ook te zekerder verergert. Het ook elders behartigingwaardige van het door Dr. CORONEL aangaande *Middelburg* in het licht gestelde ligt dan ook daarin, dat het onderwerp er in zijn ruimsten omvang in wordt opgevat. Dit blijkt uit een kort verslag van den inhoud.

Na eenige algemeene aanmerkingen over philanthropie en pauperisme, met aanwijzing der voornaamste algemeene oorzaken van het laatste, geeft de schrijver eene uitvoerige en naauwkeurige geschiedenis van het armwezen te Middelburg. Die geschiedenis betreft niet alleen den loop van bloei en welvaart der stad in vroegeren en lateren tijd, maar ook wat daartoe aanleiding gaf, zoo ten aanzien van staatsgebeurtenissen als zaken van plaatselijken aard, en voorts hetgeen betrekking heeft tot levenswijze, prijzen der levensmiddelen, enz., vooral ook wat in den loop der tijden gedaan is, en hoe men het gedaan heeft, tot voorkoming van armoede en ondersteuning van behoeftigen en hulpbehoevenden, zoo door collecten als door liefdadige stichtingen, inrigting van armbesturen, enz. Dit alles is met groote naauwkeurigheid opgediept *ook* uit echte bescheiden, als: stedelijke verordeningen, rekeningen, enz., waarbij de schrijver de hulp van den bekwamen provincialen archivaris VAN VISVLIET erkentelijk vermeldt. Het zal naauwelijks noodig zijn te zeggen, dat geschiedenis en oudheidkunde in dit gedeelte des werks nog menige tot de hoofdzaak niet onmiddellijk behoorende bijdrage ontvangen. Meer dadelijk ligt het in den aard der zaak, dat over het policie-wezen en met name over hetgeen men de geneeskundige policie kan noemen — maatregelen in het belang der algemeene gezondheid — vrij wat licht verspreid wordt. In dit opzigt

zijn over het algemeen de oude keuren, resolutiën en rekeningen onzer vaderlandsche steden nog te weinig onderzocht. Men komt dan somwijlen op kleinigheden, die naar de tegenwoordige denkwijze buiten de bemoeijing der policie liggen, maar toch èn als bijdragen tot de geschiedenis van het volksleven, èn als gezondheidsmaatregelen nog wel eenige opmerking verdienen. Zoo vond de schrijver dezes in de oorkonden der stad Zierikzee eene bepaling van het jaar 1450, waarbij verboden wordt het houden van een maaltijd ten huize van vrouwen, die in het kinderbed liggen. Zeer goede bepalingen vindt men ook in eene resolutie van 31 Augustus 1515 ter gelegenheid van de toen in de genoemde stad heerschende pest. Hierbij valt ons in, de aandacht der beoefenaars van geschied- en oudheidkunde te vestigen op hetgeen welligt in de archiven onzer oudste steden nog zou te vinden kunnen zijn als bijdrage tot de geschiedenis van die merkwaardige pestziekte, die 1348—1350 heerschte en onder den naam van »zwarte dood" bekend is. De geleerde G. H. M. DELPRAT heeft daaromtrent een verslag gegeven in dit Tijdschrift, 1832, Mengelw., bladz. 289—303, waarin echter slechts een paar berigten nopens ons vaderland voorkomen. Doch dit in het voorbijgaan.

Het hoofdgedeelte des boeks bestaat in de afdeeling: »Tegenwoordige toestand van het armwezen te Middelburg." Door het woord »armwezen" wordt eigenlijk de meer uitgebreide bedoeling van den schrijver te eng beperkt. Trouwens hij vestigt eerst en opzettelijk het oog op de onderscheiden soorten van armen, die hij onderscheidt in: hen, die tot de arbeidende klasse behooren — neringloozen en bedeelden — en de eigenlijke proletariërs. Men vindt daar zeer belangrijke opmerkingen nopens de physieke en zedelijke eigenschappen, de godsdienstbegrippen, de voeding, de woningen, de huwelijken en dergelijke onderwerpen; alles met eene uitvoerigheid, die den opmerkzamen beschouwer kenmerkt en aan de eene zijde niets voorbijgaat wat ter zake dient, maar zich ook aan den anderen kant onthoudt van nietsbeduidende aanmerkingen, gelijk wij over het geheel den schrijver het regt moeten laten wedervaren, dat hij volkomen naar waarheid zijne critiek kenschetst als betreffende altijd toestanden, nimmer personen. Het volksleven en de volkstoestand worden hier geschilderd

met eene waarheid, die zich, al is men nooit geweest waar het boek ons brengt, laat voelen en tasten. Hier vooral openbaart zich dat plastische der voorstelling, dat we boven vermeldden; men wordt de woningen der schamele volksklasse binnengeleid, men ziet hen als voor de oogen, en wie ooit zulks ergens in de werkelijkheid deed, dien zal het ware en onpartijdige niet ontgaan, dat in alles doorstraalt. Zoo is er, om slechts op die ééne bijzonderheid te wijzen, in het aangemerkte omtrent de prostitutie eene juistheid van opvatting, eene klaarheid en kieschheid, die niets te wenschen overlaten. En zoo onze auteur hier door waarheidsliefde genoopt wordt, een gedeelte der schuld op de hoogere standen te leggen, — in de bewustheid van »toestanden en geenszins personen" op het oog te hebben, zegt hij vrijmoedig aan die hoogere standen de waarheid, voor zoover achteruitgang van de algemeene welvaart en het schrikbarende toenemen van het aantal behoeftigen aan hen is toe te schrijven. Hetgeen daaromtrent gezegd wordt, is voorwaar wel ook elders van toepassing, en indien men de oogen wil openen, ook geschikt om nadenken te wekken en verkeerdheden, bekrompenheid, eigenbaat, traagheid tegen te gaan. Maar ook het goede wordt met warmte in het licht gesteld, niet in holle uitroepingen, maar met statistieke naauwkeurigheid, die, gelijk dat van zelf spreekt, geheel en al locaal is. Doch inlichtende, en ten deele ook waarschuwende wenken vindt men in hetgeen gezegd wordt aangaande de te Middelburg bestaande inrigtingen, gestichten en vereenigingen voor weldadigheid, ziekenverpleging, enz. De inlichtingen, die Dr. CORONEL daaromtrent van het gemeentebestuur, de kamer van koophandel, de predikanten, de besturen der godshuizen en weldadigheids-instellingen, alsmede aan zijn stadgenoot VERHULST, vroeger diaken, thans secretaris van het burgerlijk armbestuur te danken heeft, zijn inderdaad uitmuntend besteed aan hunne, uitmuntend gebruikt aan des schrijvers zijde. Het is een geheel, zoo als te wenschen ware dat aangaande al de voornaamste steden van ons vaderland bestond.

Het laatste gedeelte van het boek wijst de middelen aan, door welke de toestand der armen zou kunnen verbeterd worden. Dat daarbij het onderwijs op den voorgrond staat, is

al aanstonds het blijk, dat de doctor eene kwaal, wier oorzaken in de eerste plaats van zedelijken aard zijn, niet enkel met stoffelijke middelen wil genezen, hoewel het van den »stadsgeneesheer" zeer juist gezien is, dat hij, waar hij de armen al niet tot welvarender bestaan kan brengen, de nadeelige gevolgen der verarming voor de gezondheid door gezondheidsmaatregelen wil voorkomen. De laatste opmerking van alle willen wij, èn omdat zij ons zoo juist voorkomt, èn omdat zij — hopen we — in ons verslag *le mérite de l'à-propos* heeft, overnemen:

»Wanneer werkzaamheid en zedelijkheid meer het levensdoel van den behoeftige zal zijn, dan zal hij, bij gebrek aan middelen, van zelf teruggehouden worden op de weldadigheid der meergegoeden te bouwen en hierdoor het aantal armen te helpen vermeerderen. Ook zijne kinderen zal hij door zijn voorbeeld tot nuttige, werkzame burgers opkweeken. Dàn zullen onze mindere standen eerst rijp zijn, om de vruchten te plukken, die eens de spoorwegen in onze provincie zullen opleveren; want het tegenwoordige geslacht is er niet in staat toe: het zou weggedrongen worden door sterkere, meer bekwame en werkzame menschen. Alleen eene jeugdige, krachtige, nijvere en werkzame bevolking, in alle standen door, minder- en meergegoeden, rijken en armen, zal in staat zijn het tegen die nieuwe en krachtige bron van werkzaamheid en welvaart vol te houden."

Inderdaad, nu de spoorwegen-quaestie aan de orde van den dag is, mag men wel wijzen op Middelburg, welks armwezen zulk een ernstig onderzoek noodig maakt, als in dit boek is nedergelegd. Middelburg is een waarschuwend voorbeeld voor elke plaats, die met kleingeestige eigenbaat er op uit is, om de voordeelen, gehoopt uit werken van openbaar nut, aan zich en aan zich alleen te trekken. Toen Middelburg in 1816 eene nieuwe haven noodig had, was het oordeel van onpartijdige deskundigen, dat zij te Veere moest uitkomen, zoo tot voorkoming van verzanding als omdat er dan twee steden mede gebaat waren. Maar neen! Zeelands hoofdstad verkoos geen gedeelte van de gehoopte welvaart aan het vervallen Veere af te staan, en — reeds na veertig jaren is Middelburg met de hand over hand meer verzandende haven bitter

weinig gebaat (*). Waarlijk, in dit opzigt is een schip op de bank wel een baken in zee!

Ofschoon met Middelburg sedert vele jaren — hoewel in de laatste drie, vier minder — vrij goed bekend, zou de schrijver dezes echter zich niet gaarne aanmatigen, de opgaven van Dr. CORONEL alle in hare juistheid te beoordeelen. Men zou daartoe inzage moeten hebben van al de gebruikte bronnen, en zoover gaat de roeping van den boekbeoordeelaar wel niet. Maar dit kunnen wij in het algemeen opmerken, dat uit de ter kennis van den auteur gekomen feiten zulke resultaten zijn getrokken, die zijn boek hoogst belangrijk maken voor iederen philanthroop en staathuishoudkundige. Waar wij voor ons tot andere resultaten zouden komen, is het slechts met betrekking tot punten van ondergeschikt belang; en dat de lezer over het eene of andere niet gansch eenstemmig denkt, spreekt wel van zelf, indien die lezer zelfstandig denkt.

De uitvoering is zeer goed. De H.H. VAN BENTHEM EN JUTTING mogen meer zulke rijpe vruchten aanbieden!

O. 24 October 1859. V. O.

Goud! Een Verhaal uit Californië. Uit het Hoogd. van FR. GERSTÄCKER, *Schrijver van: »Naar Amerika." Twee Deelen. Amsterdam*, P. N. van Kampen. 1859. *In gr. 8vo.* 2, 345 *en* 2, 338 *bl.*, *met* 2 *gelith. titelvignetten. f* 6 - 70.

Wij nijvere menschen willen zoo gaarne twee dingen te gelijk doen, dat wil zeggen met de moeite voor eene zaak noodig er twee verkrijgen. In den regel is dit niet zoo gemakkelijk als men wel denkt, maar het is toch in sommige gevallen mogelijk. Onder anderen door het lezen van dit geschrift van den veelzijdigen Duitscher; want het kan niet missen of men zal er groot genoegen uit scheppen en werkelijk onderrigt worden tevens.

Een roman is naar de schatting van velen niet veel meer dan een letterkundig stukje speelgoed, even gemakkelijk te maken als te breken. Maar even groot als het verschil

(*) Nog onlangs werd daarvan een wenk gegeven in dit Tijdschrift, door F. NAGTGLAS, Mengelw. dezes jaars, bladz. 544.

tusschen dichters als DA COSTA b. v. en SCHENKMAN, even groot onderscheid bestaat er ook tusschen romanschrijvers. De knoeijer, die in een roesje van eigenwaan, met eene kleine dosis verbeeldingskracht en een groot aantal gemeenplaatsen uit gelezen romans in het hoofd, ook een verhaal zamenlapt en het naar een tijdschrift zendt of afzonderlijk uitgegeven krijgt, mag niet op ééne lijn gesteld worden met een degelijken romanschrijver, die dichter is, hoewel hij in proza schrijft. Om een roman te scheppen gelijk die van GERSTÄCKER zijn, daar behoort een leven toe, als hij gehad heeft.

Reeds als knaap trok hij de wijde wereld rond aan de hand zijns vaders, die het zwervende en ondervindingrijke beroep eens opera-zangers had. Na diens dood (1825) waren eenige leerjaren in den handel en twee jaren van studie der economische wetenschappen hem slechts de voorbereiding, om met meer vrucht reizen van grooter omvang te doen. Naar Amerika! was toenmaals zijn doel, gelijk het later de titel van een zijner goedgeslaagde producten is geworden. Daar stelden zijn karakter en zijne lotgevallen hem in staat om meer ondervinding op te doen dan tien anderen in tienmaal langer tijd. Eerst werd met ruimte het medegebragte schatje verteerd, daarop met moed een nieuw vermogentje den moeijelijk te vangen Yankee afgewonnen. Alle staten der Unie heeft hij gezien, en proeve genomen van een aantal der meest tegenstrijdige beroepen, van stoombootstoker en houthakker af tot eigenaar van een groot logement toe. En als om de afwisseling toch vooral groot genoeg te maken, heeft hij niet alleen het meer bedaarde farmers-leven geleid, maar ook geruimen tijd het wilde avontuurlijke bestaan eens jagers in de natuurwouden in het Westen.

Zoo was hij rijp geworden, en ook niet al te jong meer — 28 jaren — om op te treden als schrijver en iets te leveren dat belang kon inboezemen. Dat hij in de vijf jaren, die hij hiertoe in zijn vaderland doorbragt, opgang maakte, is niet vreemd, daar hij een fonds van kennis, ondervinding en gedachten had opgezameld, waaruit hij slechts behoefde mede te deelen, terwijl dan ook al zijne schriften — behalve enkele vertalingen — niet anders waren dan resultaten van het doorleefde en opgemerkte in het door nieuwheid frissche werelddeel, in Amerika. Maar ook de rijkste schat wordt eenmaal uitgeput, zoo er niet bij verdiend wordt. Dat begreep GERSTÄCKER,

en zoo ging hij nieuwe inspiraties en nieuwe onderwerpen voor zijn penseel zoeken in een tweeden grooten zwerftogt. Het was in den bloeitijd van de goudontdekkingen, de eerste phase van de goudkoorts, juist in het midden dezer eeuw, die wel zingt:

l'or n'est qu'une chimère,

maar het niet meent. Het mogt hem gebeuren de jonge goudstaten in Australië en Californië in hun tooverachtig ontstaan te aanschouwen en met eigen oogen te zien, en te begrijpen wat door de verwarde berigten den onbekende met die vreemde toestanden onbegrijpelijk scheen.

Maar veel zien en veel beleven is nog maar één van de vereischten om een inhoudrijken roman te schrijven. Miaauw zeggen even als de poes, al komt hij van Rome, doen de meeste menschen; in dezen tijd nu JAN RAP even als zijn maat op reis gaat, is men meer dan ooit in de gelegenheid dit op te merken. TÖPFFER verhaalt ergens van een romanlapper, dien hij op reis aantrof, die wat sneeuw op de Alpen gezien had, en denzelfden avond *furore romantico* aan 't smeren ging over eene lawine, hoewel hij er evenmin begrip van had als de Keizer van Oostenrijk van eene volle schatkist. Zoo hebben ook GERSTÄCKER's reizen daarom alleen zooveel bijgedragen tot zijne ontwikkeling, omdat hij toegerust met rijke gaven en een opmerkzaam oog zijne reizen aanvaardde.

In hooge mate heeft G. de gave om geheel vreemde maatschappelijke toestanden en de meest uiteenloopende nationaliteiten en karakters juist te vatten, — de gave der opmerking in één woord. Er zijn al vrij wat geschriften over Californië geschreven, — meer dan er goudgravers rijk van daan zijn gekomen; — maar ik durf beweren, dat geen van die allen een zoo juist begrip geeft van die geheele vreemdsoortige maatschappij, van de bewoners en toestanden aldaar, als deze eenvoudige roman, waarvan het geheel verdicht is, maar wiens deelen de inwendige kenmerken dragen van zuivere waarheid te zijn. Hij schetst u den mensch zoo als hij zich vertoond heeft in dien nieuwen toestand, die een noodzakelijk gevolg was van de eigenaardige wording en zamenstelling dier maatschappij. Zoo iemand, dan heeft hij het Americaansche, het Yankee-karakter gevat, en het zoowel van zijne verkeerde

als ook van zijne gunstige zijde doen kennen. Ook den vreemdeling, den Duitscher vooral, schetst hij, hoe vreemd hij daar staat onder die menschen, die wel allen van gelijke bewegingen zijn als hij, maar toch zoo geheel anders dan hij ze in zijn vaderland gewoon was. Geene vermaningen en raadgevingen voor den landverhuiser zullen hem zoo volledig de oogen openen aangaande hetgeen hij daar te wachten heeft — of toenmaals te wachten had — als dit levende beeld, dat deze geniale schilder hem voorhoudt.

Daarom meende ik te kunnen zeggen, dat de lezing van dezen roman even leerzaam als genoegelijk wezen zal. Want ook de eischen, die aan eene lectuur ter uitspanning gesteld worden, zijn bevredigd. Het is geene reisbeschrijving, het is een roman in den volsten zin des woords. Zelfs vrouwen — al zijn het er maar weinige, — heeft hij tact en moed genoeg, om in deze wilde maatschappij in te leiden, en al is het geene liefdeshistorie in den gewonen zin, die op het stadhuis eindigt, het liefdes-element ontbreekt er niet. Afschuwelijkheden zijn er ook, ja zelfs meer dan genoeg, maar het is zeer mogelijk, dat G. hier zijn origineel — de Californische maatschappij — slechts getrouw heeft weêrgegeven, en dat het hem gaat als sommige schilders, die slechts daarom schijnen te overdrijven, omdat zij al te trouw de natuur nabootsen.

Nu moge men mij verwijten, dat ik veel van den schrijver en weinig van zijn werk heb gezegd, ik meen er genoeg van gezegd te hebben. Want zooals G. is, zoo zijn zijne romans, en zijne romans zijn, zooals slechts iemand als hij zou kunnen schrijven. En ik meen ook genoeg gedaan te hebben, wanneer ik u opgewekt heb om dezen roman te lezen. Dat hij u bevallen zal, daaraan twijfel ik niet. Het is altijd jammer dat onze eigen literatuur zoo weinig belangrijks oplevert, en ook weinig opleveren kan, maar moeten wij dan aan 't vertalen, gelukkig dan wanneer het alleen van zulke romans is, en zoo goed geschied, — hoewel toch ook niet geheel zonder germanismen.

De uitgever schijnt in hooge mate de gave te hebben, om twee zaken te vereenigen, die anders dikwijls vechten: den smaak van het romanpubliek en de eischen der aesthetiek. Vinde hij dus in een ruim debiet zijn loon. D—D.

Handboekje bij het aanschouwelijk Onderwijs omtrent voortbrengselen van Natuur en Kunst, in de bewaarscholen. Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1859. *In post* 8*vo. VIII en* 64 *bl. f* :-40.

Reeds sedert lang hadden vele plaatsen zoogenaamde kleinkinderscholen, waar de kleinen voor de gewone dagschool nog te jong, werden gebragt om onder zeker opzigt bewaard te worden. De eene of andere, meestal vrouwelijke, persoon, door de omstandigheden gedrongen, zette zich als schoolhouderes neder, hetwelk te gereeder kon gebeuren, daar er weinig of geene formaliteiten behoefden in acht genomen te worden, of door den invloed van medelijdende vrienden noodeloos gemaakt werden. — Hoewel deze scholen in den regel niet anders dan bewaarplaatsen waren, hebben zij zoo niet veel goeds aangebragt, dan toch menig kwaad, dat aan zich zelven overgelaten kleinen al kan overkomen, afgeweerd.

Maar wat met dat kleine volkje gedurende hun verblijf in de school aan te vangen? Ziedaar eene gewigtige vraag, wier beantwoording der theorie weinig, maar der practijk groote moeite oplevert. Dat naar eenige bezigheid voor de kinderen moest omgezien worden, werd door allen die zich hiermede afgaven, erkend, en naar de uiteenloopende bedoelingen waren die werkzaamheden zeer verschillend. Hier was men er schier alleen op uit om eene dragelijke stilte te hebben, ginds had men reeds eene bepaalde aanbrenging van kundigheden op het oog, want, meende men, wat het kind reeds in de bewaarschool heeft geleerd, is winst voor hem op de gewone school. Ongelukkige kleinen, die in hunne ontwikkeling de slagtoffers van dergelijke meeningen zijn. Hoe weldadig zou het verblijf in de bewaarschool voor hen wezen in geheel hun volgende leven, als daar eenvoudige ontwikkeling van het kinderlijke verstand hoofddoel was geweest; wanneer zij daar hadden geleerd hoe te zien, hoe te onderscheiden, hoe te hooren, hoe te spreken; wanneer zij daar op de kinderlijke vragen, hoe komt dit of dat, een kinderlijk en eenvoudig antwoord kregen, en zich geene onaangename bejegening op den hals haalden; wanneer eindelijk daar werd goed gemaakt hetgeen vader of moeder door den drang der omstandigheden of door onkunde te veel verwaarloosden.

De taak, die wij hierbij op de bewaarschool leggen, is voorzeker niet gering, en veel behoort er toe om die naar eisch te volbrengen. Wij erkennen dit volgaarne, doch zien niet in, waarom wij om die reden de handen in den schoot zouden moeten leggen en alles aan den gewonen gang overlaten. Neen, hoe moeijelijk het doel ook te bereiken zij, de hand moet aan den ploeg geslagen worden. De eerste ontwikkeling van de kleinen is geene onverschillige zaak; zij, de grondslag van alle volgende, verdient wel dat men er zijne aandacht bij bepale — en daarom verheugden wij ons toen het bovengemelde boekske ons in handen kwam, want daarin vonden wij eene vernieuwde poging om het onderrigt op de bewaarscholen te doen worden, wat het zijn moet om aan het doel te beantwoorden.

De Schrijver geeft den onderwijzer of de onderwijzeres van een zestigtal artikelen, die voor het meerendeel in het dagelijksche leven schier ieder oogenblik genoemd worden, eenige wetenswaardige bijzonderheden op, onmisbaar om de zaak in uiterlijken vorm, in wijze van wording, herkomst, en toepasselijk gebruik 'twelk er in de huishouding van gemaakt wordt, duidelijk te leeren kennen. In alphabetische orde worden hier de artikelen behandeld, en om den lezer over de keuze dier artikelen te laten oordeelen, willen wij er eenige afschrijven: Amandelen, Anijszaad, Boekweit, Boonen, Chocolade, Erwten, Foelie, Garst, Gemberwortel, Gierst, enz. — Uit de alphabetische orde kan men opmaken, dat de Schrijver geen plan heeft gehad den onderwijzer aan eene bepaalde orde te binden. Hij kan er uit kiezen welke hem voor zijne kinderen het meest geschikt voorkomen, en die voor hen de meeste aantrekkelijkheid hebben. — Om het onderwerp meer aanschouwelijk te doen zijn, wenscht de Schrijver, dat de voorwerpen, waarover wordt gesproken, in natura aanwezig zullen zijn en den kinderen ter beschouwing worden aangeboden.

Over de wijze van uitvoering wordt niet uitgeweid; deze wordt aan den onderwijzer geheel overgelaten. Wij erkennen volgaarne dat het zeer moeijelijk zou wezen, hierin bepaalde voorschriften aan de hand te geven, omdat hier zoo veel, wij zouden haast zeggen alles, van de bijzondere omstandigheden afhangt, en het niet zoo zeer eene bloote mededeeling als wel eene bespreking van het onderwerp met de kleinen moet zijn. Dit neemt echter niet weg, dat wij bij wijze van proef eene

behandeling van een of ander onderwerp in bovengemelden geest, zeer wenschelijk achten, omdat daaruit voor velen, die direct of indirect met deze soort van scholen in betrekking staan, zeer veel nut te trekken zou wezen.

Hoewel de vervaardiger, volgens zijne eigene verklaring, geene aanspraak maakt op de verdienste van iets nieuws over de door hem gekozen onderwerpen te leveren, zoo zal het ons aangenaam wezen, wanneer hij weldra mag ervaren, dat zijn arbeid heeft medegewerkt om het onderwijs der bewaarscholen niet verder uit te strekken, dan tot eenvoudige ontwikkeling van het kinderlijke verstand, zoodat deze inrigtingen hierdoor in waarheid eene goede voorbereiding zijn voor de gewone scholen.

KORTE MEDEDEELINGEN.

In den regel moet men een geschrift in zijn geheel voor zich hebben, om het te kunnen beoordeelen. Eerste afleveringen kunnen echter voorloopig worden aangekondigd. Met genoegen doen wij dit laatste ten aanzien van: *Rome en de Bijbel. Handboek bij de behandeling der punten van verschil tusschen de Roomsch-Catholieke en Protestantsche Geloofsbelijdenis. Uit het Fransch van* F. BUNGENER, *vertaald door* C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA. *Amsterdam*, L. VAN BAKKENES EN COMP. *In* 12*mo*. Volgens kennisgeving op den omslag zal het geheel ruim 500 bladz. groot zijn en *f* 1-75 kosten. De naam van BUNGENER is een van die, door welke het ontvangen van iets voortreffelijks wordt gewaarborgd. Op het geschrift zelf komen we terug als het compleet is. Nu volsta alleen aankondiging en — hetgeen zich trouwens aangaande beiden vooruit liet verwachten — lof aan vertaler en uitgevers.

Ons volk is nog zoo weinig industriëel, dat wij het niet anders dan toejuichen kunnen dat, zelfs naast de reeds bestaande periodieke geschriften aan de Industrie gewijd, zich nog een nieuw Tijdschrift heeft geplaatst, onder den titel: *De Industriël. Tijdschrift tot verbreiding van het nieuwe en meest wetenswaardige op het gebied van Natuurkunde, Werktuigkunde, Technologie, Telegrafie, Fotografie, Meteorologie, enz. Onder Redactie van*

J. H. VAN KOTEN. *Amsterdam*, C. L. BRINKMAN. Maandelijks eene aflev. tegen *f* 3-50 de 12 is een geringe prijs voor de zeer nette uitvoering. Wij zouden eenige artikels afzonderlijk moeten bespreken, om ieder te doen zien, van hoe rijken, veel- (misschien *te* veel-) omvattenden inhoud het is. Daartoe ontbreekt ons de ruimte. Maar wij kunnen wel de verzekering geven, dat niet alleen de industriëlen van beroep en de landhuishoudkundigen, maar ieder die op den naam van beschaafd aanspraak maakt, dit tijdschrift moest kennen. Geene aflevering of hij zal er van zijne gading in vinden, al worden ook dikwijls specialiteiten behandeld, die alleen voor een enkel vak van practisch nut zijn. Vooral de zeer fraaije lithographiën (4 in elken jaarg.) en de in den tekst hier en daar ingevoegde houtsneden ter verduidelijking, maken het ook voor den leek zeer aantrekkelijk. En er geschiedt tegenwoordig zoo veel belangrijks op het gebied der industrie, dat men daarmede niet onbekend kan en mag blijven. De Heer Redacteur toont zich ook hier weder als iemand, die zeer goed den slag heeft om zijne kennis algemeen te verspreiden. Daarom vinde zijne onderneming een gunstig onthaal!

Krachtig was het woord, gesproken in de brochure: *Eene waarschuwende stem tot allen, die Indië voor Nederland wenschen te behouden. Rotterdam*, H. NIJGH. 1859. *In kl.* 8vo. 40 *bl.* Zij heeft nog al opgang gemaakt, niet alleen, omdat zij kort na de schrikverwekkende gebeurtenissen op Borneo verscheen, maar ook wijl zij in mannelijke en — bij schrijvers over Indië een zoo verwaarloosd punt — in goede taal, de vele gebreken *schetst* (meer niet), waaraan ons Indisch bestuur lijdt. Waarom zijn die vele stemmen ter waarschuwing, die tegen dat bestuur al aangeheven zijn, tot nog toe als van roependen in de woestijn geweest? Omdat de koloniale opposanten meestal aan voortvarendheid te veel hebben, wat de oud-koloniale partij er te weinig van heeft. Men moest wat meer in het oog houden van hoe ontelbaar vele zijden de handen der regering gebonden zijn, en van wat onberekenbare gevolgen vele geëischte verbeteringen zouden kunnen zijn. Zoo is ook dit geschrift wat te veel onder den indruk van de laatste paniek voor onze O. I. Bezittingen geschreven, die nu gelukkig al weêr merkelijk bedaard is. Er is nog veel te doen in Indië,

maar wij moeten bedaard vooruit werken. Om echter aan het volk eenig begrip te geven van dat vele dat daar nog gedaan moet worden, daartoe heeft deze brochure van een der zake bij uitstek kundige eene meer blijvende waarde dan alleen voor het oogenblik.

In den Jaargang van 1858, N°. II, hebben wij berigt gegeven van *Dick Tarleton, door* J. F. SMITH. Dat was een vervolgroman, en wij beloofden den romanlezers op de hoogte te houden als dat vervolg ook in onze taal zou zijn overgezet. Dit is nu — of eigenlijk reeds voor eenigen tijd — geschied, met een werk, dat een nieuwen titel draagt: *Crowshall*, enz., in twee Deelen. Alkmaar, H. J. VAN VLOTEN, 1858; maar dat even goed *Dick Tarleton Dl. III en IV* had kunnen heeten. Het is zooals het vorige was, en zal ruimschoots die lezers bevredigen, die geboeid, gespannen willen worden door overvloed van avonturen en afwisseling. Men moet echter niet zeer veel smaak hebben, als men er zoo onzinnig hoog mede wegloopt, als de vertaler in zijne opgewonden voorrede. Dat hopen wij — voor ons Nederl. publiek, dat het geval niet zal zijn; maar aan Leesgezelschappen, die zoo wat hun volkje kennen, kunnen wij het als wel geene fijne specerij, maar toch als bruikbare en krasse peper aanbevelen.

Het was nog in dezen Jaargang (Boekbesch., bl. 91—93), dat een gunstig oordeel geveld werd over *Mabel Vaughan. Door de Schrijfster van »De Lantaarnopsteker". Uit het Eng. II Dln.* *ƒ* 2-50. De wensch toen uitgesproken, dat »eene uitgave in kl. 8vo., en geschikt voor een boekgeschenk aan dames, weldra door de wakkere uitgevers in den handel gebragt" zou worden, is nu reeds vervuld. Van buiten zien die twee deeltjes er zeer net uit, maar druk en papier hebben de verklaring wel eenigzins noodig die in de woorden *goedkoope uitgave* op den titel opgesloten ligt. Dat kan echter den lof niet verminderen, die toen aan dit lieve en toch degelijke boekje is toegezwaaid. Wij verwijzen daarnaar, want het zou overbodig zijn, dien hier te herhalen.

De Reeks van *Brieven, aan iederen, die hen lezen wil*, te Tiel, door de Wed. WERMESKERKEN, uitgegeven, waarvan wij bl. 755 van den vorigen Jaarg. den eersten en tweeden bespraken, is met den 10den Brief gesloten. Zij waren dikwijls aardig genoeg, om het jammer te vinden, dat de Schrijver waarschijnlijk niet door genoegzaam debiet is aangemoedigd. Maar aan den anderen kant troosten wij ons met de gedachte, dat wanneer dezelfde Schrijver zich op een degelijker werk dan zulke belletristische vlugschriften toelegt, hij geest en losheid — eene niet te versmaden deugd in ons land — genoeg heeft, om meer genoegen van zijne pen te hebben, en meer nut er mede te doen.

BOEKBESCHOUWING.

Aart en Oorsprong der Christelijke Godsdienst. Voor Nederlanders bewerkt door TITUS (*naar* DUPUIS). *Met platen. Te Amsterdam, bij* F. Günst. 1859. *In gr. 8vo. XXXIX en* 390 *bl., met* 5 *gelith. platen. f* 3 - :

Het stelsel van DUPUIS behoort reeds lang tot de geschiedenis der wetenschap. Zooals bekend is, wilde hij alle godsdiensten der wereld tot zonne-vereering herleiden, en trachtte hij aan te toonen, dat alle mythen, inzonderheid de zoogenaamde mythen der lijdende godheid, zonne-mythen waren. In dit stelsel ligt veel waarheid. Wil men de oorspronkelijke beteekenis van vele persoonlijke, inzonderheid beschavingsgodheden, zooals HERAKLES, THESEUS, DIONYSOS, opsporen, dan zal men ongetwijfeld in hen de zon, of liever in hunne geschiedenis den loop van dat hemelligchaam erkennen. Had DUPUIS zich tot deze aanwijzing bepaald, hij zou een groote dienst aan de godsdienststudie hebben bewezen. Nu echter heeft stelselzucht hem verleid, om eene algemeene wet te maken van 't geen als bijzondere opmerking, en binnen zekere grenzen, volkomen waar was. Uitsluitend hangende aan den vorm der mythen, beweerde hij dat alle godsdienst niets anders dan, meest opzettelijk vermomde, zonnedienst was. Indien men echter de godsdiensten der menschheid wil kennen, is het niet genoeg op de vormen te letten. Vormen blijven, vooral op dit gebied, meestal dezelfde. Maar de geest verandert, en daaraan kent men de eigenaardigheid eener godsdienst. HERAKLES moge oorspronkelijk niets anders geweest zijn dan de Melkart der Phoeniciërs, en de Bel der Babyloniërs, de grieksche Heros, is niettemin eene geheel andere godheid, behoorende tot eene veel hoogere, veel meer ontwikkelde religie dan de Aziatische.

Maar, steunde het stelsel van DUPUIS op geheele miskenning van de meest ontwikkelde voor-christelijke godsdiensten, — waarbij wij niet mogen vergeten, dat het gevormd werd in een tijd, toen de indische godsdienst, zoowel als de germaansche nog volslagen onbekend, de aegyptische slechts gebrekkig

onderzocht, en de perzische alleen bekend was uit de weinig beduidende schriften van HYDE, en uit de vertaling van de *Zend-avesta* door ANQUETIL DU PERRON, die slechts zelden den zin van het oorspronkelijke weêrgeeft, — de ongenoegzaamheid van dat stelsel bleek vooral toen hij 't waagde het op de joodsche en op de christelijke godsdiensten toe te passen.

Het is dat gedeelte van zijn arbeid, dat door TITUS voor Nederlanders bewerkt is. Deze TITUS verbaasde zich, dat het nederlandsche volk nog niet wist, wat door DUPUIS reeds sinds zoovele jaren was geopenbaard, te weten, dat ook de christelijke godsdienst, een geheel uitmakende met de joodsche, niets anders dan eene vermomde zonnedienst is. Hij vond zich dus verpligt dit verduisterde licht weêr onder de korenmaat te voorschijn te halen, en het hoog op den kandelaar te zetten. Wij zijn er hem dank voor verschuldigd. Geen boek dat zoozeer zichzelf oordeelt, als het zijne. Spreekt hij het als zijn stellige verwachting uit, »dat ieder geestelijke, roomsch of protestant, van de lezing van zijn arbeid zooveel mogelijk zal trachten af te schrikken, of daarvan afkeerig te maken," — ik voor mij zal dat niet doen. Ik vind geen heilzamer en krachtiger geneesmiddel tegen hypothesenzucht dan het lezen van zulk een zot boek. Ik raad dus iedereen aan het te doorworstelen; als hunne godsdienst iets beteekent zal ze er geen schade bij lijden.

Wij zijn evenwel verpligt de lezers van dit tijdschrift eenigermate op de hoogte te brengen van hetgeen zij in TITUS' geschrift zullen vinden. Daartoe weet ik niets beters, dan, met de eigen woorden van den schrijver, het resultaat zijner zoogenaamde onderzoekingen mede te deelen:

»Wij hebben gezien," zegt hij, blz. 176 v., »dat de inhoud van het tweede kapittel van Genesis, hoeksteen van de geheele Christelijke allegorie is; dat het kwaad, dat daarin, als door de slang in de wereld gebragt, verondersteld wordt, niets anders geweest is dan de winter, met de aan haar verbonden koude en duisternis; dat zoodanig onheil alleen door de zon kon hersteld worden: dat die hersteller en verlosser derhalve geboren moest worden, en overwinnen op hetzelfde tijdperk des jaars waarop de zon geboren wordt en triompheert, en dezelfde lotgevallen moest ondervinden, welke de zon in alle zonne-eerdiensten ondergaat." En verder: »Der-

halve heeft CHRISTUS noch in zijne geboorte, noch in zijn dood en opstanding iets, dat hem van de zon onderscheidt; of liever, alleen door deze kan men de buitengewone tradities verklaren, welke tot ons omtrent zijn *wezen* en *zijn*, zijn overgekomen. *Derhalve* is in CHRISTUS het leven der zon beschreven, en is hij een zonne-incarnatie, een zon-mensch, een God-zon. CHRISTUS en 't zonnegestarnte zijn *identisch!*"

Het spreekt dan ook van zelf, en opdat er bij ons geen twijfel zou overblijven, verzekert TITUS het herhaaldelijk, dat die CHRISTUS nooit bestaan heeft, dat zelfs de eenvoudigste kern zijner historie louter verdichting is.

Het geheele bewijs van CHRISTUS' identiteit met de zon rust op deze veronderstellingen: 1°. JEZUS CHRISTUS is, volgens de Christenen, geboren op den 25sten December (op dien dag vierde Rome het feest der nooit-overwonnen zon; het geboortefeest van JEZUS is dus niets anders dan het feest van den winter-zonnestilstand); 2°. JEZUS is, naar de meening van dezelfden, opgestaan op den 25sten Maart (de 25e Maart is de lente-evening, wanneer de zon de natuur hernieuwt, en haar gezag over de duisternis herneemt). Met andere woorden: de viering van het Kersfeest op 25 December en van het Paaschfeest op 25 Maart kenmerkt het Christendom als eene zonne-godsdienst, en toont de eenzelvigheid van CHRISTUS met de zon.

Wij laten voor een oogenblik de onjuistheid toe, dat het Paaschfeest op 25 Maart wordt gevierd. Maar dan vragen wij: wist TITUS dan niet — wat in populaire boeken zelfs te lezen is — dat beide het Paaschfeest en het Kersfeest van latere dagteekening zijn? Dat het Pascha der eerste Christenen niets anders dan eene voortgezette viering van het joodsche Pascha was, waaraan zij de herdenking van JEZUS' opstanding verbonden? Dat dit joodsche Pascha oorspronkelijk een oogstfeest (begin van den oogst), daarna gedenkfeest van Israëls verlossing uit Egyptes slavernij, zich als van zelf eigende tot gedachtenisviering van de verlossing door den dood van CHRISTUS (het oude Christenpascha sloot den gedenkdag des doods in), indien het tijdstip waarop die dood had plaats gehad, het Paaschfeest van Israël, daartoe aanleiding gaf? Dat eindelijk eerst in de tweede eeuw, toen ook Christenen uit de heidenen het Paaschfeest begonnen te vieren, de vraag ter sprake kwam, of het niet beter ware, het Pascha niet ter-

zelfder tijde met de Joden, maar op een Zondag te houden, eene vraag, die na veel twistens eerst op het Concilie van Arles (314) in den laatstgenoemden zin werd beslist; doch dat de viering van het feest op een Zondag zelfs in 341 nog niet algemeen was?

Was het hem voorts onbekend dat de viering van het Kersfeest van nog veel later dagteekening is, want dat daarvan omstreeks het midden der 4e eeuw de eerste sporen voorkomen, en wel in eene enkele gemeente? Dat daartoe de 25e December gekozen werd, was alleen op voordragt van de gemeente te Rome, daar anderen den 20sten Mei, den 19den of 20sten April, den 5den Januarij voorsloegen. Zeker is het, dat het feest van de nooit overwonnen zon op die bepaling niet zonder invloed bleef. Het Kersfeest zal wel opzettelijk op denzelfden dag bepaald zijn. Want reeds toen openbaarde zich de neiging der katholieke kerk om het heidensche te verchristelijken, en in de oude vormen den nieuwen geest te gieten; eene neiging, die, hoe verderfelijk ook, dit zamenvallen van het heidensche met het christelijke feest genoegzaam verklaart.

Al de bewijzen, die DUPUIS aanvoert tegen de oorspronkelijkheid der christelijke godsdienst, en die hij uit enkele overeenkomsten tusschen later ingestelde christelijke en heidensche feesten, en andere overeenkomsten in de leer der Drieeenheid geput heeft, hebben niet de minste kracht, omdat noch die feesten, noch dat leerstuk tot het wezen, het eigenaardig kenmerkende des Christendoms behooren.

Even dwaas is het en even weinig gegrond, als de schrijver de christelijke godsdienst telkens voorstelt als een uitvloeisel van de perzische of zoroastrische godsdienst, ja haar zelfs eens (blz. 8) »de Mithraïsche sekte" (MITHRAS was een perzische zonnegod) noemt, »algemeen bekend onder den naam van de Christelijke godsdienst." Geen onpartijdige wetenschap zal ontkennen, dat het verkeer met Perzië in en na de babylonische ballingschap zeer groote wijzigingen in de godsdienstbegrippen der Israëlieten gebragt heeft, en dat de groote verbreiding der MITHRAS-vereering in het romeinsche rijk niet zonder invloed op de roomsch-katholieke kerk is gebleven. Hoeverre die invloed zich heeft uitgestrekt, moet nog door een naauwkeurig kritisch onderzoek worden uitgemaakt. De Zend-

Avesta is nog te weinig verklaard, en de godsdienstleer der Perzen daarom nog te gebrekkig bekend, om uit onze kennis daarvan reeds genoegzaam zekere resultaten te trekken. Hoe weinig kritisch DUPUIS daarbij nog te werk ging, kan daaruit blijken, dat hij de gansche Zend-Avesta aan zijne bewijsvoering ten grondslag legt, en zijne bewering dat de joodsche godsdienst uit de perzische geput is, voornamelijk staaft met bewijzen uit den Boendehesh, een deel der Zend-Avesta, dat wel eenige oude bestanddeelen bevat, maar eerst in den tijd der Sassaniden (van 226 na CHR. geb.), in de Huzwareshtaal, en dus zeker meer dan drie eeuwen na het sluiten van den Kanon des O. T., en geruimen tijd na het openbaar maken der N.-T.sche geschriften, is opgesteld. TITUS schijnt over 't geheel niet te vermoeden dat de godsdienstwetenschap sedert DUPUIS, ik zeg niet gevorderd, maar beoefend is. Hij spreekt in naam der wetenschap, en gevoelt zich in zijne roeping als haar priester (!) zoo verheven, dat hij verzekert de Christenen »geheel als onwetende ideën- en letterdieven ten toon gesteld te hebben, na ze naakt te hebben uitgekleed"; waaraan hij deze liefelijke uitspraak toevoegt: »Het eenige wat hun toebehoort, is de onafgebroken reeks van misdaden door hunne geestelijkheid gepleegd, en de vergrijpen dezer tegen de menschheid."

Laat ons, bij wijze van nalezing, de wetenschappelijkheid van dezen nieuwen Sionsbestormer, dezen TITUS den kleine, van naderbij bezien en uit eenige kleine voorbeelden, eenige uit vele, aantoonen. De man heeft onder anderen de volgende ontdekkingen gemaakt, of liever de volgende ontdekkingen van DUPUIS weder opgewarmd. Hij spreekt van eene sekte van ORIGENES, wier bestaan *tot nog toe niet bekend* (!) was (bl. 17). Hij zegt u met zekerheid te weten dat de goede moordenaar ter regter- en de booze ter linkerzijde van JEZUS gekruisigd werd (bl. 33), iets hetgeen LUKAS nog niet wist. Hij heeft ontwijfelbare berigten, dat het Sabeïsme (waarmeê hij de sterrendienst bedoelt; het Sabeïsme was geheel iets anders; men zie daarover CHWOLSOHN, *Die Ssabier und der Ssabeismus, II Th.*, en vergelijke Prof. VETH in 't *Bijbelsch Woordenboek* art. *Sterren*) door de voorouders der Joden beleden werd. Hij maakt eene vergelijking tusschen de twaalf Apostelen van CHRISTUS, en de twaalf teekenen van den dierenriem, de secondaire

geniussen, beschermgeesten dier teekens en de 12 groote goden der Romeinen, en gelooft niet dat die overeenkomst toevallig is (blz. 91). Dat de geboorte en de opstanding van JEZUS te middernacht hebben plaats gehad, verzekert hij als stellig, waaruit blijken zou dat het te Jeruzalem in April al omstreeks middernacht begon te lichten (*Matth.* XXVIII: 1). En zoo gij nog niet wist dat het aegyptische woord Orus of Horus (een Zonnegod of liever de Nijl-Delta) verwant is met het hebreeuwsche en fenicische Ôr, licht, dan kan TITUS met DUPUIS u dat zeggen.

Soms verlaat onze nederlandsche wijsgeer de hand van zijn leidsman, en dan weet hij u nog veel verbazender dingen te verhalen. Zoo bewijst hij kortelijk dat JEZUS de zon is, op de volgende wijze: *Jo.* XI: 9 wordt de zon het licht der wereld genoemd, en op eene andere plaats van 't zelfde evangelie wordt aan JEZUS diezelfde naam gegeven, ergo! Hij maakt zich de kritiek gemakkelijk op deze wijze: »ZOROASTER wordt voor een tijdgenoot van MOZES gehouden, en door sommigen (nog sterker!) voor denzelfden persoon; — wanneer nu het cosmogonisch gedeelte van den Pentateuch eerst na de Babylonische ballingschap is geschreven, volgt er van zelf uit, dat de Joodsche cosmogonie aan die der Perzen ontleend is; (wanneer, ja!) — zijnde deze zoo niet van ZOROASTER, dan toch van een veel vroeger tijdperk afkomstig, dan dat der Babylonische gevangenis." Wij zagen straks dat de Perzische Cosmogonie, de Boendehesh, eerst in het begin der 3e eeuw na CHR. geb. is opgesteld. Hij schijnt voorts te meenen, dat Keizer JULIAAN in 't Fransch heeft geschreven, daar hij diens hymne aan de zon steeds aanhaalt als *Hymne au soleil*, hetgeen bij DUPUIS stond. Eindelijk heeft hij aan zijn werk een Register van eigen maaksel toegevoegd, dat eenige niet min opmerkelijke bijzonderheden bevat (boven en behalve de tallooze menigte spelfouten): te weten dat door de vermenging van het Esseïsme met de Mithraïsche inwijding het christelijk leerstelsel ontstaan is; dat HERODOTUS 84 jaren later geboren is dan men gewoonlijk meent, nl. 400 j. v. CHR. geb., en dat hij Aegypte, Griekenland en *Italië* bereisde, schoon men altijd gemeend heeft dat het geen bereizen van een land kan heeten als men zich in eene plaats van dat land vestigt; dat JUPITER eigenlijk is zamengesteld uit Jaô en pater, waarmede de verkeerde meening van nieuwere geleerden, als zou JUPITER niets

anders zijn dan het Sanskr. Dyauspitar, geheel wordt omvergestooten; voorts dat de Openbaring van JOANNES een verslag en verklaring is van de Pepuziaansche inwijding, die haar oorsprong te danken heeft aan MONTANUS (173 n. CHR. geb.), schoon het tot hiertoe als een der zekerste resultaten van de Nieuw-Testamentische kritiek werd beschouwd, dat de Apokalypse vóór het einde der eerste eeuw, en zelfs vóór de verwoesting van Jeruzalem (70 n. CHR. geb.) is geschreven. Eindelijk, om niet meer te noemen, heet DAMASCIUS bij hem een historieschrijver uit den tijd van HERODOTUS (500—450 v. CHR. geb.). Nu wordt in het werk een zekere DAMASCIUS aangehaald (meer bekend onder den naam van DAMASCIUS DAMASCENUS), een heidensch wijsgeer van de stoïsche school, die ten tijde van JULIAAN, in de 6e eeuw onzer jaartelling bloeide, en dus eene zeer slechte autoriteit voor de kennis der heidensche godsdienst mag genaamd worden. Deze DAMASCIUS heeft ATYS (een phrygischen zonnegod) een groot licht in het midden der duisternis genoemd. En wat heeft JESAJA van CHRISTUS (*sic*) gezegd? »Het volk dat in de duisternis wandelde, heeft een groot licht gezien." Waaruit blijkt, dat JESAJA uit DAMASCIUS gestolen heeft. Zeker om aan dit laatste eenigen schijn van grond te geven wordt nu DAMASCIUS door TITUS tot een tijdgenoot van HERODOTUS gemaakt, en dus tien eeuwen teruggeplaatst. Tenzij dat onze wetenschappelijke TITUS niet geweten hebbe wie DAMASCIUS was, en er maar stoutweg een slag in geslagen heeft, waarbij het dan ook op eene eeuw of tien niet aankomt.

Deze en dergelijke zijn de waarlijk vermakelijke fraaiheden van dit boek, dat zeker niet bestemd is om het Christendom te schaden, eene hervorming te weeg te brengen of den dageraad te doen aanlichten, ofschoon het daartoe zeker door den schrijver-vertaler in het licht werd gegeven. Een ieder leze en oordeele.

C. P. T.

Disquisitio de LUDGERO Frisiorum Saxonumque Apostolo, cui accedit Commemoratio LUDGERI de S. BONIFACIO atque GREGORIO; quam — Pro Gradu Doctoratus — in Academia Rheno-Traiectina — examini submittet GERHARDUS PARIS, Amstelaedamensis. A. D. XXVII M. Junii, anni MDCCLIX.

Amstelaedami, apud *H. A. Frijlink.* 1859. Oct. maj. XII et 186 pagg.

Voor de onderzoekers en beminnaars onzer kerkelijke oudheid, of liever onzer oudheid in 't algemeen — want kerk en staat gingen destijds althans hand aan hand — is hier rijke aanwinst, ruim genot te rapen. Welkom in hooge mate moet hun zijn eene zóó degelijke monographie van den laatsten Apostel der Friezen, den eersten uit hun eigen midden, die den slotsteen leide tot het gebouw, door WILLEBRORD onder hen gegrondvest, en op gelijke wijze de bekeering der Westfalische Saksers voltooide, terwijl hij aan den avond zijns levens, met de zielzorg van beide volken belast, de eerste Bisschop niet alleen, maar de Stichter van het vermaarde Munster is geworden: welkom niet minder de vernieuwde uitgave der levensbijzonderheden van zijn leermeester GREGORIUS, door LUDGER ons nagelaten, en behalve als historische bron, ook als 't eerste letterkundige voortbrengsel van Friesland merkwaardig, maar tot dusverre slechts in verzamelingen, als van MABILLON of de BOLLANDISTEN, voorhanden, en dienvolgens ten onzent naauw verkrijgbaar.

De monographie — waarbij, als eigen werk van den Heer P., we ons nu verder alléén hebben te bepalen — kenmerkten we reeds als »degelijk"; en voorzeker, zij verdient dit epitheton ten volle van wege hare naauwkeurige en volledige aanwending en echt critische schifting der bronnen. En daarom ook juist was er dringende behoefte aan haar, getuige b. v. bl. 242 der *Gesch. der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland* van den anders zóó dóórgeleerden ROIJAARDS, waarin wij zelven, lang vóórdat het ons hier p. 154 werd aangewezen, eene »miserrima confusio" der tijden hadden opgemerkt. Of nu intusschen de jeugdige criticus zich niet, naar hedendaagschen smaak, wat àl te angstvallig aan zijne, buiten tegenspraak éérste en béste, bron, LUDGERS leven door zijn Munsterschen nazaat ALTFRIED, gehouden hebbe, meenen we nog wel eene vraag waard te zijn. Ze is o. a. bij ons opgekomen p. 51, waar de oorsprong der gemeente, welke LEBUÏNUS, onder geleide van MARCHELMUS, te Wilp aantrof, »naar de meeste waarschijnlijkheid" aan den arbeid van WILLEBRORD en BONIFACIUS wordt toegeschreven; spijt de voorafgaande ver-

melding van 't geen bij CINCINNIUS voorkomt aangaande een vroeger verblijf van MARCHELMUS in dienzelfden omtrek, waaruit zich, dunkt ons, het bestaan dier gemeente veel voegelijker laat verklaren, en waaraan zoowel de door GREGORIUS, toen LEBUÏNUS hem om een gids verzocht, aan MARCHELMUS gegeven voorkeur, als de door dezen gemaakte schikking om zich met LEBUÏNUS éérst naar Wilp te begeven, vrij wat geloofbaarheid bijzet. Dus wordt ook hier en daar, b. v. p. 64 — al willen we daarom juist de feiten zelven nog niet in bescherming nemen — voor ons, die deze soort van bewijsvoering, welke slechts in enkele gevallen iets afdoet, als eene ziekte der critici beschouwen, wat te veel klem gelegd op het stilzwijgen van ALTFRIED, zonder te bedenken, hoeveel, wat óns nu hoog belangrijk toeschijnt, toenmaals min belangrijk kan geacht zijn, en hoe weinig wij ook alle andere redenen, die dit stilzwijgen kunnen veroorzaakt hebben, vermogen na te gaan.

Ziehier voorts nog eenige historische bedenkingen van anderen aard, door ons opgeteekend. — De redenering p. 2, dat de namen der *latere* Nederlandsche Apostelen »AEQUE AC *Willibrordi*" behooren gevierd te worden, »quamquam negari nequit, *Willibrordum fundamenta* posuisse magni aedificii", gaat geheel niet op, tenzij men wilde beweren, dat AMERICUS VESPUCIUS even goed regt had zijn naam aan 't nieuwe werelddeel te geven als COLUMBUS. — Van de gansche dissertatie heeft Part. I, § 1, over de Friesche Apostelen vóór LUDGER en den kamp der Friezen met de Franken, ons wel 't minst voldaan; deels omdat het ons in steê van een pragmatisch overzigt specialiteiten levert, en dus, als bloote voorbereiding tot LUDGERS leven — want meer wil het dan toch niet zijn — geene regte houding heeft; deels evenzeer, omdat het, eenmaal tot die specialiteiten afgedaald, volledigheidshalve van WILLEBRORDS medgezellen en van WULFRAM althans niet minder had moeten gewagen dan van een AMANDUS of LIVINUS. — In diezelfde §, p. 21, is in de aanwijzing, dat de dwaling, die WILLEBRORD, den Aartsbisschop der Friezen, tot eersten Bisschop van Utrecht heeft gestempeld, dááruit ontstaan zij, »quod fortuito WILLIBRORDUS sedem dioecesis suae Traiecti habuerit" de uitdrukking »fortuito" al zeer ongelukkig gekozen, daar Utrecht in ieder geval niet willekeurig, maar als oudste Christenstad op Friesch gebied tot zetel des Aartsbisschops werd verheven. — P. 89 zijn

al de verschillende verklaringen der Saksische *Irminsul* opgesomd, behalve juist de eenvoudigste en bijkans onbetwijfelbare: *Zuil van den God Irmin* (met of zonder beeld); vg. het (anders ook aan P. bekende) *Woordenboek der Ned. Mythologie* van L. PH. C. VAN DEN BERGH in vv. *Irmin* en *Urth*. — P. 153 acht P. den bij BROWER voorkomenden titel van LUDGERS geschrift: *Commemoratio de S.* BONIFACIO *atque* GREGORIO, als die den inhoud beter zal uitdrukken, aannemelijker dan den gewonen: *Vita* GREGORII *abbatis;* daar LUDGER zelf toch genoeg te kennen geeft, dat hij over den meester, van wiens geschiedenis hij daarom ook noch het begin, noch het einde verhaalt, alleen om des discipels wil handelt, en die tweede titel dus kenmerkender en ligt ook authentieker is dan de eerste, waarbij wij aan de emenderende hand van een naauwziendea librarius zouden denken. — Eindelijk begrijpen we volstrekt niet, waarom in de noten op GREGORIUS' leven p. 160 de zóó plausibele verklaring van *Attingohem* door *Achttienhoven*, te vinden bij BOIJAARDS bl. 242, door P. niet is overgenomen.

Dan, wat zeggen al deze kleinigheden te zamen op een getal van 186 bladzijden? wat zeggen een paar mistastingen of verzuimen tegen een overgroot getal van ware opmerkingen en belangvolle mededeelingen? Welk een blik werpt ge, om maar eens iets op te grijpen, zoo op 't heidendom als op de kerstening van Friesland, wanneer ge hier kennis maakt met LUDGERS grootvader, den Frieschen Edeling WURSING ADO, om zijne onkreukbare regtvaardigheid door RADBOUD vervolgd en onder de Franken Christen geworden, later door zijn vorst teruggeroepen en sinds om zijn uitgebreiden invloed op 't volk door WILLEBRORD en BONIFACIUS om 't zeerst gezocht; of met het gezin van zijn zoon THIATGRIM, LUDGERS vader, wiens gade, uit eene Christenmoeder, die haren echtgenoot niet dan dochters ter wereld bragt, geboren, den dood naauw ontsnapt was, welken hare Heidensche grootmoeder, in deze reeks van dochters eene straf der vertoornde Goden ziende, ter hunner verzoening haar bereid had; of ook naderhand met LUDGERS vriend, den blinden Frieschen zanger BERNLEF, die vroeger in zijne ruwe liederen der Friezen Goden en helden verheerlijkte en alzoo hun Franken- en Christenhaat aanvuurde, maar later, door LUDGER bekeerd en van zijne blindheid genezen, met de van hem geleerde Psalmen DAVIDS zijne landgenooten tot den

waren God en tot zachtere zeden hielp brengen? Verlangt men, tot staving van ons gunstig oordeel, nog meer proeven? wij wijzen dan met ingenomenheid op die vele nuttige en aangename digressiën, als daar zijn over de kloosterscholen en bibliotheken, met name te Utrecht en York, over het dáár onderwezen trivium en quadrivium, over de kloosterregels van BENEDICTUS en CHRODEGANG, en meer diergelijks, waardoor LUDGERS portret zich als in de lijst van zijn tijd aan ons vertoont. Voorwaar, op zulk een kweekeling mag Prof. MOLL roem dragen, even als deze het in zijne *praefatio* op hem doet. Zeer trok die *praefatio* ons aan, omdat het aan haren geheelen toon kennelijk is, dat inderdaad niet enkel de »mos, pius sane et haud exprobandus", maar veelmeer de »animus gratus et memor" den Heer P. bij de afscheidsgroeten aan zijne leermeesters toegebragt, bezield heeft. Dachten alle leerlingen als hij, er zou onder onze academieburgers niet zulk een tal van half- en kwarten ongeleerden worden aangetroffen. Al te stationaire of geïsoleerde Professoren dragen zeker een deel der schuld; maar zelfs van dezen liet zich, bij piëteit in steê van bespotting, bij zelfkennis in steê van waanwijsheid, bij solide studie in steê van oppervlakkig zwetsen, voor den aankomeling nog vrij wat wetenswaardigs opdoen; en zouden zij dàn ook zelven, onder den indruk van de vlijt en de achting hunner scholieren, er niet beter op worden? Aan den Heer P. wenschen wij uit grond onzes harten toe — en we hebben goede hope op de vervulling van dien wensch — dat hij voor Prof. MOLL een discipel worde als deze is voor Prof. KIST, en als LUDGER was voor GREGORIUS, GREGORIUS voor BONIFACIUS!

Daar is nog iets in die *praefatio*, dat om de ongemeenheid onze aandacht trok. Denk eens, de theologant P. heeft niet enkel in de gaauwigheid wat Grieksch en Latijn geleerd, en die oude, achter de bank geschoven klassieken ook niet enkel gebruikt, om er zich een ziertje taalkennis *quantum satis* uit eigen te maken, maar — hoe is 't »op het verheven standpunt der moderne wetenschap" ter wereld mogelijk? — hij is er Dr. HULLEMAN nóg dankbaar voor, dat deze hem »Graecorum elegantiam, Romanorum animos fortes" heeft leeren bewonderen!! Daarvoor evenwel schrijft hij dan nu ook geen Latijn met Hollandsche woorden, ook niet, alsof dáár het taal-

schoon in stak, een kruis en kras door elkaêr gewrongen en alzoo onverstaanbaar Latijn, maar een eenvoudig, vloeijend, duidelijk, en dus een regt goed Latijn. Ware 't bij een werk als dit niet zóó moeijelijk te onderscheiden, wat van den S. zelven afkomstig en wat door hem aan zijne bronnen ontleend is, we zouden onze lofspraak gaarne met een of ander staal wettigen. Nu moeten we daarvan afzien, en integendeel, namens onze onpartijdigheid, P. met een paar exceptiën op die lofspraak lastig vallen. Vooreerst namelijk betwijfelen wij zeer, of wel iemand, zoo de zamenhang hem er niet toe noopte, onder de »auctoritas papalis", p. 22, ooit verstaan zou een »bisschoppelijk gezag, door den paus bekrachtigd", en niet veeleer het »gezag van den pauselijken stoel zelven." Dan hebben wij p. 149 niet al te wèl begrepen, waarom het gebruikelijke *vitio vertere* met *in vitium* verwisseld zij, tenzij misschien omdat die spreekwijze hier niet, als gewoonlijk, met een *dativus*, maar met een *accusativus cum inf.* verbonden wordt, waarbij nu evenwel o. i. 't een zoo min als 't ander regt passen wil. En voorts is ons nog p. 71, al vatten we in 't algemeen den zin wel, de letterlijke beteekenis der navolgende periode een raadsel gebleven: »Nec defuerunt etiam tunc, quae saepius repetita, omnia, quae de Francis sibi monerent, odio vehementi persequentibus Frisiis, iam prope mos esset factus."

Misschien schuilt hier wel eene drukfout onder. Zoo weinig toch het boek, zoo veel laat de uitvoering te wenschen over. Uitgesleten letter, dunne omslag, maar bovenal slechte correctie. Ja, ware ze overal zóó erg, als op p. VIII—X der *praefatio* — waar we achter elkander benevolenti*ea*, theologic*s* voor theologicas, Ecclesi*oe*, *ei* voor et, am*r*re voor amore, prac*t*erire, studea*e* voor studeas, *o*d voor ad, hum*o*nitatem, fa*a*io voor facio, aanteekenden — dan ware het geschrift er bijkans onleesbaar door geworden. Toch noteerden we ook in de verhandeling zelve nog: exorta*e* voor exortas, p. 23; Wi*k*o voor Wibo, p. 34; oc currunt, p. 45; re*bus* ges*tis* voor res gestas, p. 69; null*o* voor nulla, p. 104; sinistr*o* voor sinistra, p. 126; minis*t*orum voor ministrorum, p. 128.

Voor eene zóó treffelijke Dissertatie zijn de *Theses* ten deele wel wat mager uitgevallen.

V. P.

Verhandeling over de Kol- of Heksekringen, ook wel Tooverkringen genaamd. Door Dr. R. WESTERHOFF. *Groningen*, Erven C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1859. *In gr. 8vo. VI en* 66 *bl. f* : - 60.

Onder dezen titel heeft Dr. WESTERHOFF eene Verhandeling uitgegeven, die hij den 2den Februarij 1854 hield in de vergadering van het Genootschap ter Bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen. Wat hem aanleiding gaf, deze Verhandeling te doen drukken, deelt hij in het »Aan den lezer!" dat voorafgaat, mede. Het was vooral omdat het hem — na de vervulling der leesbeurt nog duidelijker dan vroeger — gebleken was, »dat slechts enkelen deze groene gras- en paddestoelen-cirkels opgemerkt hadden en kenden." In den *Tijdspiegel* voor 1858 was in een levensberigt van WILLIAM HYDE WOLLASTON — den eerste, die van dit verschijnsel eene op redelijke gronden steunende verklaring had gegeven — beweerd, dat er in ons land *weinigen* zijn, die ze niet nu en dan hebben opgemerkt. De Schr. had daarentegen slechts *zeer weinigen* leeren kennen, die met het bestaan der heksenkringen bekend waren, »en zelfs menig uitstekend geleerde, van wien men dit niet verwacht zou hebben, aangetroffen, die openhartig verklaarde, dat hij met dit verschijnsel ten eenenmale onbekend was."

Van deze heksekringen onderscheidt W. een zestal verschillende soorten, die hij beschrijft, met opgave van die plaatsen, waar ze door hem of door anderen waargenomen zijn. Hoewel die indeeling mij toeschijnt wel gegronde aanmerkingen toe te laten, onthoud ik mij echter daarvan, omdat de Schr. waarschijnlijk niet streng zal staan op het beginsel dat hij daarbij meende te moeten volgen. Ook schijnt de orde waarin die verschillende soorten na elkander beschreven worden, niet zeer geleidelijk, maar ook dàt nader aan te wijzen, zou tot al te groote uitvoerigheid van deze aankondiging leiden, en we gaan dus even als de Schr. spoedig over tot de beschouwing der meest algemeen voorkomende — zijne derde — soort van heksekringen.

Deze soort van heksekringen, in het oog springende door een ring van hoogstaand, levendig groen gras, dat eene plek met gewoon gras begroeid, omgeeft, ontstaat door paddestoe-

len, die men op zekere tijden van het jaar een kring om den zoom van hoog gras ziet vormen. Jaarlijks wordt die kring grooter, doordat de paddestoelen telkens verder naar buiten groeijen. Daarbij neemt dan weder hoog gras de plaats in, waar ten vorigen jare de krans van paddestoelen gevonden werd. Dat werkelijk de paddestoelen de oorzaak dezer heksekringen zijn, blijkt daaruit dat, wanneer men deze telkens wegmaait, voordat zij hunne — alleen met het microscoop zigtbare — zaden hebben kunnen uitstrooijen, de kring verdwijnt. Zóó ook wanneer men uit een gedeelte van den kring de paddestoelen wegneemt, is ten volgenden jare de kring op die plaats open. Zoover het verschijnsel, waarover allen het eens zijn. Niet zoo eenstemmig denkt men over de verklaring daarvan, dat de paddestoelen hier altijd, nadat zij als uit een middelpunt, b. v. van eene moederplant voortgekomen zijn, zich steeds verder van dat middelpunt verwijderen, in dier voege namelijk, dat zij op de plek waar zij eens groeiden, niet meer opkomen. Ook de zoom van donker groen gras, die telkens opkomt waar ten vorige jare de kring van paddestoelen groeide, levert voor de verklaring moeijelijkheden op. In vroegeren tijd schreef men, zooals de naam reeds aanduidt, deze kringen toe aan de dansen van heksen, elfen, enz. Als zoodanig maakt ook SHAKESPEARE op twee plaatsen, die de Schr. aanhaalt, gewag daarvan; de krans van paddestoelen was hem bekend; ze behooren mede tot het gebied der sage. In latere tijden heeft men een meer natuurlijken grond van verklaring voor het verschijnsel gezocht, en WOLLASTON meende, dat deze hierin gelegen was, dat de paddestoelen bij haren groei zeer spoedig den grond uitputten, en dus niet weder opkomen op eene plek waar ze het vorige jaar groeiden. Zij zouden bij de langzame ontbinding den grond bemesten en alzoo aanleiding geven tot den groei van het hooge, donkergroene gras, dat men altijd onmiddellijk aan de binnenzijde van den krans van paddestoelen vindt. Tegen deze verklaring brengt de Schr. nu zijne bedenkingen in het midden, en draagt verder eene andere verklaring voor. Dat WOLLASTON's meening slechts eene schijnverklaring is, kan ook theoretisch aangetoond worden. Men mag immers vragen: hoe zal de grond door den groei der paddestoelen uitgeput worden? Wanneer er in de landhuishoudkunde sprake is van uitputting van den grond, dan ligt hieraan de doodeenvoudige regel ten grond-

slag: waar af gaat en niet bijkomt, dat mindert. Wanneer van een weiland ieder jaar het gras als hooi weggevoerd wordt en daar niets voor op het land terugkomt, dan verliest dit zijne vruchtbaarheid, enz. Maar wanneer de paddestoelen groeijen spreiden zij, ja, hunne fijne zaden in den omtrek, maar die omtrek is toch, blijkens de geringe jaarlijksche uitbreiding van den tooverkring, zoo groot niet om daaraan zulk eene plotselinge uitputting van den grond te kunnen toeschrijven. En terwijl het in den grond verborgen blijvende gedeelte van het ligchaam der paddestoelen, bij zijne verrotting den weligen groei van het gras dat in het volgende jaar daar opkomt, ten gevolge moet hebben, begrijpt men niet waarom de paddestoelen hier niet evenzeer als in het vorige jaar zouden kunnen groeijen. Deze eenvoudige theoretische opmerking schijnt den Schr. ontgaan te zijn. Hij deelt echter proeven mede met betrekking tot dit onderwerp, die nader de onhoudbaarheid van WOLLASTON's theorie bewijzen. Het binnenste van een heksekring werd namelijk twee jaren lang sterk bemest; toch — hoewel er nu natuurlijk niet meer van uitputting van den grond sprake kan zijn — bleven de paddestoelen geheel bij hunne vroegere middelpuntvliedende uitbreiding. Het gevolg er van was echter dat de paddestoelen verdwenen, zooals ook andere planten uit dezelfde natuurlijke familie, b. v. de truffels, door bemesting verdwijnen.

De Schr. zoekt daarentegen de verklaring voor de wijze van uitbreiding der paddestoelen in afscheidingen door de wortels (het mycelium) dier planten, zooals hij in het algemeen die wortel-afscheidingen, die door de landbouwwetenschap der latere jaren op den achtergrond geschoven zijn, ook bij andere planten aanneemt en daarin de voornaamste reden vindt voor de noodzakelijkheid der afwisselende culturen. Met betrekking tot dit onderwerp nam de Schr. proeven en wel met Brabandsche klaver, die hem overtuigden dat uitputting van den grond op verre na niet de hoofdreden is voor die door de ondervinding geleerde noodzakelijkheid. En werkelijk, hoe veel de wetenschappelijke landbouw ook verschuldigd zij aan LIEBIG's onderzoekingen, die in het licht gesteld hebben, waarom sommige planten op den éénen, andere planten weder op een anderen grond het weligst groeijen en de beste voortbrengselen leveren, men moet niet uit het oog verliezen, zooals misschien al te veel gedaan is, dat het op verre na

geene verklaring geeft voor alle verschijnselen die men in de practijk opmerkt. Waarom zijn zoo vele op allezins wetenschappelijken voet ingerigte landbouw- en ontginnings-ondernemingen reeds gestruikeld? Omdat men met het A B C te kennen, nog niet lezen en schrijven kan. De boeren zagen die mislukkingen en werden er door gestijfd in hunne vasthoudendheid aan den ouden slender, die zoo veelvuldige verbeteringen toelaat. Zij kenden wel niet het alphabet der natuur, maar konden toch zooveel van haar teekenschrift lezen als zij meenden noodig te hebben.

Die afscheidingen nu door de wortels der planten worden door den Schr. te hulp geroepen tot het verklaren van de groeiwijze der paddestoelen; die afscheidingen zouden nadeelig werken op den groei van nieuwe individu's van dezelfde soort. Ook bij andere planten zou ditzelfde verschijnsel zich in meerdere of mindere mate openbaren. Verder herinnert de Schr. aan eenige oudere waarnemingen, die zich inderdaad goed door de onderstelling van wortel-afscheidingen laten verklaren, zonder dat men echter, naar mijn inzien, noodwendig tot die onderstelling gedrongen is. Met de groeiwijze der champignons in het bijzonder laat zich misschien vergelijken het groeijen der korstmossen. Ook hier eene langzame uitbreiding uit één middelpunt, een gestadig grooter wordende kring, waarvan het middelpunt weldra ledig wordt, omdat de individu's, die oorspronkelijk daar ter plaatse groeiden, stierven en geene andere hunne plaatsen innamen, hoewel aan den omtrek de groei en de uitbreiding voortduurde. Hier geloof ik toch niet dat de theorie der wortel-afscheidingen (al houden we ons niet aan den eigenlijken, beperkten zin van dit woord) toegepast zou kunnen worden.

Maar in ieder geval schijnt WESTERHOFF's verklaring van het verschijnsel der tooverkringen aannemelijker dan die van WOLLASTON. Voldoende bewijzen voor de juistheid zijner meening heeft hij echter niet geleverd. Maar ook voor de onhoudbaarheid der meening heeft de wetenschap geene voldoende bewijzen. Wanneer eenmaal de plantenphysiologie maar een vierde van het aantal beoefenaars telt, dat zich met microscopische onderzoekingen over haren fijneren bouw bezig houdt, zal ook die zaak, willen we hopen, zeker zeer ten nutte van den landbouw, tot klaarheid komen. A. S.

Verhandeling over de Scheepsbouwkunde als wetenschap, zamengesteld vooral met het oog op het geheel stelselmatig ontwerpen van Stoomschepen, voor Oorlogs-Marine en Koopvaardij. Door H. J. TIDEMAN. *Amsterdam*, Wed. G. Hulst van Keulen. 1859. *In gr. 8vo. XVI en 346 bl., met 2 gelith. platen. f* 5-40.

De voorrede van den schrijver stemt reeds den lezer gunstig voor het werk. Daargelaten den verschuldigden eerbied aan Z. K. H. den Prins van Oranje en de hulde aan ZExc. den Minister van Marine, komt de openlijke erkenning van den schrijver, dat hij gebruik heeft gemaakt van de aanteekeningen van den Hoofd-Ingenieur-Directeur voor den scheepsbouw, ons voor als een bewijs, dat hij de meerdere kennis en ondervinding van zijn chef op prijs stelt — hetgeen niet altijd plaats vindt, daar veeltijds jongeren de vruchten der ondervinding van ouderen stoutmoedig als de hunne doen voorkomen, en daardoor zich op een standpunt trachten te plaatsen waar zij niet behooren. De mededeeling in die voorrede, dat men van den lezer meer dan de eerste gronden der wiskunde veronderstelt, vindt men bij het naslaan duidelijk bevestigd, en de schrijver veronderstelt bij hen zelfs die der dynamica en integraal-rekening, waardoor de vrees ontstaat, dat bij kooplieden ten minste dit werk minder algemeen die kooplust zal opwekken, welke eene dergelijke onderneming zoo zeer verdient. Veelomvattend is de taak, welke de schrijver zich in Hoofdstuk I voorstelt in de 5 punten, op bladzijden 6 en 7 voorkomende, te behandelen, — eene taak voorzeker niet gemakkelijk. In Hoofdstuk II handelt hij over de vraag: moet men op zee zeilen of stoomen? en daar deze regelen zich hoofdzakelijk zullen bepalen tot dat gedeelte hetwelk de koopvaardijvaart betreft, vinden wij de bedekte bewering omtrent den *braven koopman* wel wat sterk gekleurd, als zoude zich deze niet bekreunen om de vraag, of beiden evenveel veiligheid voor de opvarenden opleveren, hetgeen wij te meer betreuren bij den schrijver te vinden, daar hij door een langdurig verblijf te Amsterdam vele kooplieden aldaar toch wel van eene gunstiger zijde had kunnen leeren kennen.

Zeer belangrijk zijn de vergelijkingen welke tot bl. 32 voorkomen omtrent *oorlogschepen met hulpstoomvermogen* en de later

gebouwde *met stoomvermogende beweegkracht*, zoo ook tot bl. 50, waar behandeld wordt het *bepalen der gevorderde snelheid*, *waterverplaatsing* en *afmetingen*, en eenige niet onbelangrijke vergelijkingen omtrent de *voorkeur* welke *ijzeren paketschepen* boven *houten* opleveren, waarbij nog gevoegd worden eenige opgaven omtrent de *kosten* en *uitrusting*, *de bemanning*, enz. Tot bl. 78 behandelt de schrijver de theoriën over den *tegenstand* door verschillende schrijvers opgeworpen; toont de gebreken van elk dezer aan, en geeft de moeijelijkheden op om tot eene bepaalde goede theorie omtrent den tegenstand te komen. — Over de wijze van *scheepsmeten* sprekende, geeft de schrijver hier in korte maar ware trekken het gebrekkige dier meting aan; over de *laadruimte* zoo wel in *ruimte of capaciteit* als in *gewigt* sprekende, zoo wel naar de Engelsche als de hier te lande gevolgde wijze van meting, heeft het onze bijzondere aandacht getrokken daarbij vermeld te vinden, dat bij de meting van *onze* oorlogschepen de Engelsche nieuwe meetwijze (New, Gros, or Register tonnage) officiëel is aangenomen. Eene tabel daarbij gevoegd, welke het verschil der *meting* en *belaadbaarheid* bij Engelsche schepen opgeeft, staaft deze algemeen erkende onnaauwkeurigheid.

Over den *vorm* der schepen, vooral *voor* en *achter*, worden zeer belangrijke uitkomsten medegedeeld. Zoo ook omtrent de meerdere snelheid welke schepen verkrijgen door het veranderen der gedaante van die gedeelten, en verder vindt men beschouwingen omtrent de voor- en nadeelen van den ronden, regten en scherpen boeg, naar JOHN RUSSELL, naar de door hem in het leven geroepen theorie der golflijn, waarmede de schrijver niet ingenomen schijnt, zonder daarvoor echter bepaald de redenen op te geven.

Tot de stabiliteit overgaande, op bl. 95, ontmoeten wij hier zeer ingewikkelde theoriën met formulen uit de hoogere wiskunde, welke, hoe vernuftig ook uitgedacht en door den schrijver met zorg nagegaan en bewerkt, altijd slechts als benaderingswijzen moeten beschouwd worden, en grootendeels ongeschikt voor den beoefenaar van den koopvaardijbouw, wiens wiskundige kennis, hoewel het te bejammeren is, zich meestal tot de beginselen der meetkunst bepaalt. Eene opsomming op bl. 131 van de resultaten daaromtrent, wederom met formules, ofschoon van mindere hooge wiskunde doormengd, sluit

dit Hoofdstuk, waarin de beschouwingen, vooral omtrent de waarde door den schrijver aan het *metacenter* gegeven, niet onbelangrijk zijn.

Over de beschieting en stuwing worden eenige algemeene regels opgegeven, welke door de ondervinding gestaafd zijn; en wij gelooven, dat de beschouwingen, om bij stoomoorlogschepen de jagers te doen vervallen, ten einde meerdere snelheid en sterkte te verkrijgen, zoo wel aan het voor- als aan het achterschip, zeer juist zijn, zoodat ieder zich gaarne om de opgegeven redenen daarmede zal kunnen vereenigen.

Over het tuig op bl. 150 handelende, vindt men hier uiteengezet op welken grondslag de afmetingen van het rondhout moeten worden bepaald, en levert de schrijver het bewijs, dat een *breed*, *lang* tuig *in de meeste gevallen* te verkiezen is boven een *hoog en smal*, hoewel niet altijd, vooral bij zulke kustvaarders, welke langs hooge kusten of bergen varende, daardoor den wind in de zeilen zouden missen. Daarna toont hij aan, dat er eene betrekking of verhouding moet bestaan tusschen de stijfheid en het moment der zeilen, en behandelt nu de plaats van het *zeilpunt*, zoo wel in lengte als in hoogte, en vestigt hier bijzonder de aandacht op zeilschepen met stoomvermogen, waarbij eene eigenaardige uitdrukking wordt aangehaald van kapitein HALSTED, uit zijn werk *Screw-fleet: »Sailpower is the rule, steampower the exception.*"

Hoofdstuk IV handelt *over het in getallen uitdrukken van den vorm der schepen*, en geeft eene beschouwing over het parabolische systeem van CHAPMAN, met het doel om den vorm der schepen daardoor onderling te kunnen vergelijken, waarvan eene tabel is opgemaakt van schepen (ten oorlog varende); hoe volledig die tabel ook zij, is toch hier te lande de algemeene opinie, dat men de oorlogschepen, wat de snelheid betreft, niet in vergelijking kan brengen met vele koopvaardijschepen, bijzonder die in de laatste jaren zijn gebouwd; dit vindt men ook bij de Americaansche Marine; in dat land waar de koopvaardijschepen, door den verbeterden vorm, zulk eene snelheid bereikt hebben, beweert men stoutweg, dat de Marine-schepen onvoldoende zijn, en velen als *mislukt* kunnen worden beschouwd.

Na het bepalen der coëfficiënten, wordt op bl. 178 behandeld wat dan *nog in den vorm der schepen onbepaald blijft*, als

stuurlast, *valling der stevens*, *gedaante van het schip onder water*, zoo wel naar voren als naar achteren, *gedaante of beloop der verticalen*, *het gedeelte boven water*, *het beloop der strooken*, enz.

In Hoofdstuk V wordt het *ontwerpen* behandeld, eene werkzaamheid welke tot dus verre in de meeste theoretische werken over den scheepsbouw niet behandeld is, of niet dan onvolledig. Hieromtrent is dit werk eene zeer belangrijke en vrij volledige handleiding, altijd de oorlogschepen op den voorgrond gesteld, waartoe de tabel op bl. 188 en volgg. veel bijdraagt, ofschoon op bl. 198 en 199 dan ook van enkele koopvaardij- en stoomschepen eenige opgaven voorkomen.

Omtrent het meer ingewikkelde vraagstuk, op bl. 186, *om een ontwerp te maken*, *zeer van alle bestaande afwijkende*, *dan komt er meer ondervinding*, *meer juistheid van schatting te pas*, hadden wij, behalve de kleine opgave van den *Leviathan*, gaarne een voorbeeld gehad om tot handleiding te kunnen dienen, en om de krachten van den schrijver te leeren kennen.

Over de verschillende berekeningen op bl. 212 en volgg., omtrent de waterverplaatsing en het drukkingspunt, de schaal van die waterverplaatsing of der tonnemaat, van het ondergedompelde deel van het groot spant, van de oppervlakte der lastlijn, van de hoogte van het metacenter, van het moment der zeilen en het zeilpunt, zullen wij heenstappen, daar die in de meeste der werken over den theoretischen scheepsbouw te vinden zijn.

Het stoomwerktuig (bl. 230) behandelt de schrijver alleen met betrekking tot den vorm van het schip, en toont het verschil aan dat er bestaat tusschen *nomineel* en *effectief vermogen* der machines, geeft daarna de wijze aan volgens PAMVOUR, hoe men den werkelijken door de machine geleverden nuttigen arbeid kan berekenen.

Bij het behandelen van den voortstuwer op bl. 251, stipt de schrijver eenige vereischten aan, welke de schepraderen vorderen, en somt de gevallen op waarin die gebezigd worden, om daarna de vereischten van de schroef als voortstuwer te behandelen, en wel omtrent de noodige middellijn en de plaats van aanbrengen, den spoed, het aantal bladen en de slip der schroef, alles opgehelderd door tabellen, en eindigt met het berekenen *a priori* van de snelheid onder stoom, een punt van

het grootste belang, hetwelk door hem zeer volledig en naauwkeurig uit elkander gezet en met vele tabellen is verrijkt.

In een appendix geeft de schrijver eene beschouwing *over het trillen of schudden van de achterschepen bij schroefvermogen*, en na de redenen daarvan te hebben ontwikkeld, de volgende hulpmiddelen aan om deze ongelijkmatige werking te verminderen: vermeerdering van het aantal bladen der schroef, het geven van eene groote middellijn aan de schroef, eene diepe indompeling, en een goed geproportioneerden spoed.

Eene korte beschouwing over het roer en het sturen bij stoomschepen, eenige aanmerkingen over het gemis aan goede opgaven in de tijdschriften betrekkelijk de stoomschepen, en een vocabulaire van eenige in dit werk gebruikte scheepsbouwkundige (ook andere) termen, besluiten dit waarlijk belangrijke werk. In dit laatste komen tabellen voor omtrent het gewigt van geschut, afmetingen van eenige Engelsche jagten, wigt en beproevingskracht van kabel- en tuigkettingen, gewigt en afmetingen van barkassen, sloepen, gig en jollen, bepaling van verschillende snelheden in Ned. el, overeenkomstige uitdrukkingen voor den druk van stoom, wigt van kabels, jijns, trossen, lijken; afmetingen, wigt en prijs van victualie-vaatwerk, afmetingen, wigt en prijs van watervaten en kisten, snelheid en druk van den wind, bestanddeelen van divers zeewater, afmetingen, oppervlakte der zeilen en hoogte van het zeilpunt van Nederlandsche en Fransche oorlogzeilschepen, Americaansche clippers, jagten en Nederlandsche oorlogschepen met stoomvermogen.

Bij het einde dezer opsommingen, en een blik slaande op den titel: *Verhandeling over de Scheepsbouwkunde als wetenschap, zamengesteld vooral met het oog op het geheel stelselmatig ontwerpen van Stoomschepen, voor Oorlogs-Marine en Koopvaardij*, vragen wij ons af: bevat dit werk alles wat de titel opgeeft? en dan is het antwoord: ja, ten volle. Het geheele werk draagt de onmiskenbare blijken, dat de schrijver de middelen had en den goeden weg is ingeslagen, om zich op de hoogte van den wetenschappelijken scheepsbouw te stellen, alle bronnen heeft geraadpleegd en ze opnoemt. Al wat opgegeven werd heeft hij aan zijn oordeel en ondervinding getoetst en aan de strenge wetenschap of wiskunde, om te zien of die daarmede overeenkwamen. Het *stelselmatig* ontwerpen is door hem in

den zin van dat woord behandeld, en het werk levert een geheel op, dat ieder die zich den bouw, de inrigting en het ontwerpen van stoomschepen (vooral oorlogschepen) wil eigen maken, in staat stelt dit te doen. Den beginnende stelselmatig te laten ontwerpen, is aan te bevelen en doelmatig; hij wordt daardoor belet groote fouten te begaan; in lateren leeftijd en als hij meer ondervinding opgedaan heeft, ontslaat hij zich als van zelf van die knellende banden en behoudt daarvan alleen het goede. Alzoo voortgaande kan en moet de wetenschappelijke scheepsbouw den rang die haar toekomt onder de wetenschappen innemen en blijven behouden, en den practicus tot bewondering leiden.

Van harte wenschen wij den schrijver zelfvoldoening toe voor zijn moeijelijken arbeid, en hopen dat welligt nieuwe mededeeling, even belangrijk als deze, uit zijne pen mogen vloeijen. X. Y. Z.

JOHN HALIFAX. *Uit het Engelsch door* W. J. MENSING. *Twee Deelen. Amsterdam*, P. N. van Kampen. 1859. *In gr. 8vo.* *f* 6-70.

Als ik u een boek stuurde met het berigt er bij, dat er noch avonturen, noch *intrigues* in te vinden zijn; dat de hoofdpersoon een leerlooijer en het tooneel een binnenstadje is, dat ik op de kaart van Engeland niet vinden kan; dat het ter aanprijzing niet eens den naam van een bekenden schrijver op den titel draagt, maar tot ons kwam aandrijven onder de altijd eenigzins twijfelachtige vlag van het anonyme... dan zoudt gij misschien van zulk een boek geene hooge verwachting hebben en het slechts aannemen onder benefice van inventaris. — Goed, ga uwen gang, ik ben daarmede tevreden, en overtuigd dat, hoe meer gij onderzoekt, de held u des te meer zal innemen. Want dat doet JOHN HALIFAX; hij nestelt zich met zijn gezin in de harten zijner lezers: het is een werk waaraan men ook nog wel eens denkt, al heeft men het juist niet in handen, en ik heb er ter sluiks menig half uurtje aan gewijd, dat eigenlijk anders besteed had moeten worden.

JOHN is een echt Engelsche type: die van den doortastenden, volhardenden industriëel, en men zou denken dat de

Schrijver in hem de kracht van het volk had willen personifiëren, indien niet telkens in zijn voordeel werd aangevoerd hoe hij uit de aanteekeningen in zijn ouden bijbel wist dat zijn vader een *gentleman* was geweest.

Hoe dat zij, als de lezer kennis met hem maakt, vindt hij hem in de heffe des volks; te trotsch om te bedelen, is hij echter hongerig genoeg om een stuk brood dat hem uit een venster wordt toegeworpen, niet te versmaden, en op dezelfde plaats waar wij hem, voor den regen schuilende, voor het eerst ontmoeten, bevindt zich op dat oogenblik ook een rijk burger uit de stad, met zijn gebrekkig zoontje, die JOHN voorslaat om het kind in zijn wagentje naar huis te brengen en dus eene kleinigheid te verdienen. Dit aanbod wordt met graagte aangenomen en is het begin eener kennismaking die over JOHN's geheele toekomst beslist: de kleine, ziekelijke PHINEAS schept behagen in zijn nieuwen makker en hecht zich hoe langer hoe meer aan den sterken jongeling, die hem in alles helpend ter zijde staat, en dien hij weldra niet meer kan missen.

Eerst als leerling in de looijerij van den vader zijns vriends opgenomen, wint hij door zijn eerlijk, krachtig en openhartig gedrag, de gunst zijns meesters, die hem later als deelgenoot in zijne zaken aan zich verbindt. Maar ook als vriend, als echtgenoot, als vader ontwikkelt het karakter van HALIFAX zich voorbeeldig, in geluk en in tegenspoed: als hij eindelijk op meer gevorderden leeftijd door zijn ijver tot hoogen rang en in het bezit van grooten rijkdom is gekomen, erkent hij dien zegen door zich een zacht, regtvaardig en edelmoedig meester te betoonen en waar hij kan zijn naaste te ondersteunen, zijn naaste in de ruimste beteekenis van dit woord.

Waarlijk, deze roman is een der weinige die nut kunnen stichten, want hij die het bevel: *hebt elkander lief!* zóó in practijk brengt als JOHN HALIFAX het doet, mag verzekerd zijn dat hij op den weg is om een goed Christen te worden, en het ware daarom te wenschen, dat het werk in veler handen mogt komen; het ware te wenschen dat, om dit te bevorderen, er eene goedkoope uitgave van verscheen, of dat het b. v. werd opgenomen in de *Guldens-Editie*, welke verzameling meer zou winnen door zulk een *vertaald* stuk in zijne gelederen te tellen dan door menig flaauw *oorspronkelijk* product dat er aan wordt toegevoegd. *Je prends mon bien où je le trouve*, en aan dezen Engelschman kan men gerust het burger-

regt verleenen. — Vraagt men mij nu, of er op de voorgestelde gebeurtenissen niet hier of daar eene kleine aanmerking zou zijn te maken, dan zou ik op mijne beurt aan den Schrijver kunnen vragen, of het niet wat al te romantisch is, dat een meisje van goede geboorte zonder veel aarzelen er toe overgaat om een looijersleerling tot haren man te nemen? of het zeer waarschijnlijk is, dat in één gezin vier menschen op dezelfde wijze sterven, of liever zonder lijden inslapen, zoo als dat slechts zelden gebeurt? of de liefde der beide oudste zonen van den held op hetzelfde meisje niet wat ongemotiveerd en donderslagachtig in het verhaal valt? Maar dit vragende zou ik meteen moeten erkennen aan vitterij schuldig te zijn, want deze kleine vlekken worden door ontelbare schoone en treffende tooneelen niet alleen weder goed gemaakt, maar geheel op den achtergrond geschoven. Ik verwijs den lezer onder anderen naar de handelwijze van JOHN bij het brood-oproer, of naar zijn gedrag op het kantoor van den ouden bankier, of dat ten opzigte der verlatene, krankzinnige lady CAROLINE BRITHWOOD. Een schilder zou door de lectuur menige aanleiding vinden tot allerliefste huiselijke *genre*-stukjes, en welk eene roerende épisode is niet het leven en sterven der blinde MURIËL!

Ten slotte nog een blik op datgene waarmede de Schrijver niets te maken had: de vertaling is vloeijend; de druk en het papier zijn aangenaam voor het oog; de plaatjes zijn het minder, daar de teekenaar eene bijzondere voorliefde voor groote hoofden schijnt te hebben, en het nette, doch doodeenvoudige bandje is volkomen goed genoeg voor een werk als dit, dat boven de behoefte aan een prachtband is verheven. M. P.

Het Koningrijk der Nederlanden, voorgesteld in eene reeks van schilderachtige gezigten zijner belangrijkste plaatsen, merkwaardigste steden, kerken, kasteelen en andere aanzienlijke gebouwen van vroegeren en lateren tijd, naar de natuur geteekend en in staal gegraveerd door onderscheidene kunstenaars, en beschreven door J. L. TERWEN. *Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1858 *en* 1859. *Afl.* 1—24.

Een leelijke titel voor een waarlijk fraai plaatwerk, lezer! een werk dat aanbeveling verdient, zoowel door zijne kunstwaarde, als door den ongemeen lagen prijs waarvoor gij het

u kunt aanschaffen. Geef den heer VAN GOOR niet de schuld van het gebrekkige van den titel, want dit zou onbillijk zijn. Dit werk toch is eerst te Darmstad uitgegeven en toen door den tegenwoordigen uitgever overgenomen, zoodat wij niet eens den heer TERWEN durven beschuldigen, dat hij ons spreekt van »schilderachtige gezigten van belangrijke plaatsen, enz." — Wij noemden het werk fraai, en niet zonder reden; het is eene verzameling van uitmuntende gravures, waarop werkelijk veel van het schoone van ons vaderland is voorgesteld; wij noemden het werk goedkoop, en ook dit mogten wij met regt doen; elke aflevering toch, bevattende behalve een vel druks, drie der genoemde staalplaten, kost slechts *f* : - 50.

Daar wij den tekst als bijzaak beschouwen — wij meenen den heer TERWEN hiermede geene ondienst te doen — willen wij eerst een woordje spreken over de platen, en wel vooral over de keuze. Een bepaald oordeel daarover uitspreken kunnen wij niet, daar wij het werk nog niet compleet gezien hebben, maar wij kennen toch de uitgave op weinige afleveringen na. De keuze dan kan over 't algemeen onze goedkeuring wel wegdragen, maar wij vinden aan den eenen kant te veel afbeeldingen van de groote steden Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage, terwijl wij aan den anderen kant te veel gedeelten van ons vaderland geheel gepasseerd vinden. Nog geene plaat hebben wij opgemerkt van Assen, door den Drenthenaar met zooveel fierheid de stad der paleizen genoemd; hetzelfde moge gelden van Maastricht, 's Hertogenbosch en Middelburg, allen toch hoofdsteden van provinciën, welke bij de hooge regering wel niet in groote gunst schijnen te staan, maar die toch daarom nog niet in de ongenade van uitgevers van plaatwerken behoefden te vervallen. En toch, om maar alleen de St. Janskerk te 's Bosch en het stadhuis van Middelburg te noemen, zijn deze niet overwaardig afgebeeld te worden onder de merkwaardigste gebouwen van ons land? Meer zekerlijk dan eene zeer gewone kerk te Groenendijk, dan een gezigt op de strafgevangenis te Woerden, of op een eilandje bij Edam, die men gerust onafgebeeld had kunnen laten. Men had het aantal afbeeldingen vooral van Amsterdam en Rotterdam wat moeten beperken; daardoor zou men plaats hebben kunnen geven aan andere, welke wij nu met leedwezen in deze verzameling missen. Behoorden niet, om nog een paar te noemen, de ruïne van BREDERODE, de bouw-

vallen van ter Haar (bij Kleuten), eene plaats te hebben onder de merkwaardigheden van Nederland? Zouden niet afbeeldingen b. v. van het kasteel Enghuizen (bij Hummelo), van het slot te Keppel, van den burgt Eetsum (te Middelstum in Groningen), van den Assumburcht en van Marquette beter hare plaats innemen dan het vermoeijend groot getal gezigten op Rotterdam? Maar — niet alles kon afgebeeld worden, en laat ons tevreden zijn met 't geen ons gegeven wordt; mogt het werk later eenige uitbreiding kunnen verkrijgen, het zou ons aangenaam zijn, wanneer van onze wenken werd gebruik gemaakt.

En nu de tekst? Ja, mooi zal niemand hem vinden, maar als bijzaak kan het er mede door; het is eene bijzonder dorre opgave welke de heer TERWEN ons schenkt, die als zij minder slordig gestileerd was, iets beter zou voldoen dan zij nu doet. Misschien heeft de schrijver haastig er aan moeten werken, en haastigheid en schoonheid van stijl zijn onverzoenlijke vijandinnen.

Uit de lijsten van inteekenaars mogt ons blijken, dat de onderneming, thans in handen van onzen wakkeren VAN GOOR, genoegzame sympathie in ons vaderland heeft mogen vinden; een verder goed succes zij aan dit werk van harte toegewenscht, terwijl wij het gaarne onzen lezers nog eens in 't geheugen willen roepen, wanneer ons de overige afleveringen worden toegezonden.

Het Kunstmineraalwater, zijne bereiding en aanwending in verschillende ziektegevallen. Vrij naar het Hoogduitsch van Dr. W. KEIL. *Arnhem*, J. van Egmond, Jr. 1859. *In kl. 8vo. IV en* 44 *bl., met houtsneê-figuren. f* : - 35.

Onder dezen titel werd dezer dagen aan het publiek een werkje aangeboden, dat aan eene behoefte *konde* voldoen, bij het toenemend gebruik van kunstmineraalwateren en dranken in Nederland — indien de Schrijver aan het publiek meer de zaak zelve, dan wel de toepassing er van bij verschillende ziektegevallen, enz. had verklaard. Dit laatste toch, geschikter in een geneeskundig werk, dan wel voor 't algemeen, vult het grootste gedeelte van het geschrift (25 bladzijden van de 43), terwijl de fabrijkmatige bereiding, die voor

velen nog een geheim is, zeer oppervlakkig wordt behandeld. De Schrijver schijnt niet bekend met de uitgebreide mineraalwater-inrigting van Dr. STRUVE te Dresden, en de door dezen mede opgerigte *Filialanstalten* te Weenen, Berlijn, Hannover, Cleef, enz. — Eene verklaring toch b. v. van de zich bij laatstgenoemde (door zoo vele Nederlanders bezochte) plaats bevindende inrigting zoude zeer welkom geweest zijn.

Wij raden echter ieder aan het werkje te lezen, om meer bekend te worden met de bereiding en het doel der koolzuur bevattende wateren, en tevens het vooroordeel weg te nemen, dat zelfs nog bij vele medici bestaat, als zouden door kunst bereide wateren niet in vergelijking kunnen komen met de natuurlijke bronwateren. Wij gelooven het tegendeel; — altijd namelijk dáár, waar die bereiding in handen is van vertrouwde en bevoegde scheikundigen, — iets, waarop hier te lande, helaas! niet kan worden gerekend.

Amsterdam. V. C.

De schaduwzijde der Nieuwe Wet op het Onderwijs, in Brieven. Eerste Brief. Algemeene beschouwingen; middelbaar en lager onderwijs. Tweede Brief. Over de vakken van onderwijs in de lagere scholen; — voortgezet lager onderwijs, volgens de nieuwe wetgeving. Te Amsterdam, bij L. F. J. Hassels. 1859. *In kl. 8vo. III en* 48 *bl. Eerste en Tweede Brief. f* : - 40.

Alles in de wereld kan van twee kanten bekeken worden — *chaque médaille a son revers* — en bij gevolg ook de nieuwe wet op 't onderwijs. Van die beide kanten nu heeft de Schr. dezer Brieven den minst gunstigen gekozen, en is van daar uit zijne argumentatie begonnen, die wij, practicus als hij, intusschen niet altijd even practisch vinden.

Wij behooren in 't geheel niet tot degenen, die zich onder de bewonderaars dezer nieuwe wettelijke regeling onzer schoolzaken scharen, gelooven echter, dat al de gevaren, lasten en schade, die zich sommigen van haar voorspiegelen, niet zoo erg te duchten zijn, en dat de bekwame, degelijke onderwijzer, onder deze wet als onder de voorgaande, zich wel zal weten te handhaven.

We hebben deze twee Brieven gelezen, en gezien dat de thans vigerende Wet op 't lager onderwijs in 't geheel de eer

niet heeft den Schr. te bevallen, en zij, volgens hem, eigenlijk gezegd, aan geene partij in den lande voldoet, omdat er geene bij gebaat wordt; verder, dat men van geen openbaar of bijzonder onderwijzer, schoolopziener of inspecteur kan verwachten, dat hij zich de moeite zal getroosten zijne landgenooten voor te lichten omtrent hetgene wij als resultaten dezer wet in 't vervolg te wachten hebben, de eersten om deze, de laatsten om gene reden — die 't weten wil, koope 't boekje; waarom de Schr. er, zeker noode, toe heeft moeten besluiten zelf de handen aan 't werk te slaan: dit is, gelooven we, de conclusie. Enkele bladzijden nogtans lazen we met genoegen, schoon het niet is, omdat wij hopen, dat er vooreerst verandering in zal komen, of dat de uitgave zijner Brieven of ons geschrijf hier eenige vrucht zal dragen. We bedoelen 't volgende: »Er zijn eene menigte geleerden in ons land, die, wanneer zij de theorie van het onderwijs wilden bestuderen, daarin »zeer goed zouden slagen; maar om over eene *nieuwe schoolwet* »grondig te oordeelen, daartoe behoort kennis van de *praktijk*, »eene kennis, die men op de studeerkamer niet kan verkrijgen, »die men zelfs door *herhaalde schoolbezoeken* niet opdoet." Wat hier gezegd wordt van de zamenstelling der wet is evenzeer van toepassing op de daarop gevolgde regeling. Even toch als men vroeger bij voorkeur zekeren maatschappelijken stand koos tot opzieners en voorzitters bij 't onderwijs, schijnt nu de smaak op een anderen kuur gevallen te zijn, en slechts in weinige gedeelten van ons vaderland verheugt er zich de onderwijzersstand in mannen aan 't hoofd geplaatst te zien, schoolmannen in den vollen zin des woords, geheel bekend met de school en hare behoeften, die even als DE RUYTER in zijn tijd den minsten matroos wist voor te gaan en 't werk uit de handen te nemen, als 't hem niet beviel, den onderwijzer bij elk vak van onderwijs, practisch en voor de schoolbanken staande, kunnen toonen hoe 't zijn moet.

Dan zoo voortpratende, zouden we ook haast brieven beginnen te schrijven over 't een en ander 't onderwijs betreffende — we keeren nog liever maar een oogenblik tot ons onderwerp terug.

De Schr. volgt verder de Titels van 't Opstel der Wet, en deelt over 't geen achtereenvolgens daarin voorkomt, zijne op- en aanmerkingen mede; in deze twee Brieven komen slechts de Inleiding en Titel I ter sprake. We kunnen zijne

bedenkingen niet verder dan in aard en strekking doen kennen, en deden dit reeds hierboven.

Daarom nog slechts een enkel woord over iets wat we op bl. 43 en 45 vinden: »In de eerste plaats moet ik u zeggen, »dat ik niet veel verwachting heb van een onderwijs (*in talen »en wetenschappen* (?)) van 8 à 10 uren per week." En verder: »Elk onderwijzer in de talen weet hoeveel tijd er noodig is, »om ook slechts in ééne dezer talen te vorderen, en hoe weinig »8 uren per week daaraan kunnen doen."

't Moet wel zijn, dat we den Schr., 't zij 't aan ons of aan hem ligt, hier niet verstaan: wie acht uren onderwijs per week in deze of gene taal krijgt, kan 't waarlijk niet aan den korten tijd dat hij onderwezen wordt, toeschrijven, zoo hij geene vorderingen maakt. Zelden of nooit is er zooveel tijd voor te vinden.

Bij genoegzame deelneming zullen op deze beide Brieven nog een tiental andere volgen. Dan gul gesproken, we mogen niet met VAN ALPHEN eindigen: »Die perzik smaakt naar meer." A. B. M.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Het geval heeft zich natuurlijk meermalen voorgedaan, dat in onze Indische bezittingen door de Zendelingen zulke Mohammedanen voor het Christendom waren gewonnen, die krachtens de vergunning van den Islam met meer dan ééne vrouw gehuwd waren. Daar nu het Christendom het monogamische beginsel uitdrukkelijk uitspreekt, ontstond de vraag, of de tot de Christelijke godsdienst bekeerde Mohammedaan zijne tweede, derde, vierde vrouw mogt behouden, dan of hij, Christen en dus monogamist wordende, deze moest wegzenden — met onderhoud, dit was iets bijkomends; de hoofdvraag was, of hij zijne vrouwen mogt behouden. Een bekrompen dogmatisme, steunende op het ellendige hangen aan de letter der H. Schrift, met voorbijzien van den geest des Evangelies, zeide: neen! Verstandiger geest zeide: ja! Het Nederlandsche Zendeling-genootschap, dat in deze dagen wel een harden strijd heeft wegens zijn afkeer van dogmatisch rigorisme, schreef aan zijne Zendelingen het volgen van eene gedragslijn in den laatsten, milden zin voor, doch het schijnt, dat niet alle Zendelingen zich ten dezen aan hunne instructiën gehouden hebben. Althans *de vraag: of een tot het Christendom bekeerde Mahomedaan meer*

dan ééne vrouw mag behouden, heeft aan den ons overigens niet bekenden heer G. S. DE VEER aanleiding gegeven tot een *Onderzoek*, dat hij heeft nedergelegd in een stukje, *te 's Gravenhage bij de Gebr.* VAN CLEEF uitgegeven en *f* : - 80 kostende. Het beslist de vraag mede in den toestemmenden zin, en dat is niet alleen niet in strijd met het Christelijk-monogamisch beginsel, maar ook in overeenstemming met de burgerlijke wetgeving, in Nederlandsch-Indië geldende, gelijk de schrijver overtuigend aantoont. Men bedroeft zich over de dwaasheid dergenen, die in zulke klaarblijkelijke zaken nog betoog noodig maken.

Daar voorvallen in de levensgeschiedenis van bijzondere, overigens gansch onbekende personen, ofschoon door de drukpers openbaar gemaakt, echter geen algemeen belang kunnen wekken, vermelden wij alleen met een woord, dat ons is toegezonden, een *Wederwoord*, door een zich noemenden »Vriend der waarheid", betrekking hebbende tot de veranderde denk- en levenswijze van zekere SIETSKE ALBERTSMA. Het is uitgegeven *te Leeuwarden, bij* U. PROOST, is 22 *bladz.* groot en kost *f* : - 15. De »mededeeling" van den Eerw. G. T. HARDERS, *Pred. te Wirdum*, is het eenige, wat eenig belang aan de voorstelling dezer bekeeringsgeschiedenis bijzet.

Zekere *Brief aan een Vriend naar aanleiding van de »Wenken opzigtelijk moderne Theologie", te Kampen, bij* K. VAN HULST, à *f* : - 25, heeft alleen eenige waarde als bijdrage tot de geschiedenis van den aan de godgeleerde wereld bekenden pennestrijd, maar eischt hier ter plaatse niets dan eenvoudige aankondiging.

Lang na de brochure van den Vlissingschen diaken M. POT te hebben aangekondigd (zie *Vad. Letteroef.*, 1859, bladz. 442), ontvingen we die, tegen welke de eerste gerigt is, ter aankondiging in dit Tijdschrift. Hetgeen we er toen van zeiden, zeggen we nog: *Het Woord tot regt begrip en juiste toepassing van het Synodale Reglement voor de Diaconiën der Ned. Herv. Kerk, door Mr.* F. R. PENNINK, *Procureur te Zutphen* (*te Zutphen, bij* A. E. C. VAN SOMEREN), is meer doortastend dan voorzigtig, meer in overeenstemming met de letter der wet dan met hare bedachtzame toepassing, meer ijverig dan uitvoerbaar.

Magazijn voor Landbouw en Kruidkunde, *door Dr.* J. C. BALLOT (*Utrecht*, NOLET EN ZOON), is de titel van het Tijdschrift, dat, aan het einde van 1858 met de 12^e aflev. het Eerste Deel (eener nieuwe reeks?) ten einde heeft gebragt. Ref. moet betreuren, dat, zoo hij het nog in dezen Jaargang ter sprake wilde brengen, hem niet dan zeer weinig ruimte door de Redactie kon toegestaan worden. Een tijdschrift aan de zaken des landbouws gewijd, is eene onderneming, die allezins ondersteuning en toejuiching verdient. Want het is treurig hoe de landbouw in ons land nog ten achteren is, daar de geest van routine nergens meer dan hier aan vooruitgang in den weg staat. Bij de boeren is dit geheel natuurlijk; die vooruitgang moet van de meer ontwikkelden uitgaan. Maar die meer ontwikkelden zijn in den regel niet veel verder, dan dat zij weten dat vele der nieuwere verbeteringen de proef der ondervinding niet hebben kunnen doorstaan, en dat menig eerste beproever dier verbeteringen zich heeft geruïneerd; maar om te onderzoeken wat wèl proefhoudend is bevonden, daartoe komt men niet. Daarom is al wat het landbouwende publiek dienaangaande kan inlichten zoo noodig als brood — ja, als spoorwegen. Het *Magazijn* doet dat door mededeelingen van allerlei aard, oorspronkelijke van inlandsche deskundigen en overgenomene uit vreemde Tijdschriften, die meest alle belangrijk zijn, omdat de zaak belangrijk is. De bijgevoegde meteorologische waarnemingen, getrokken uit het Jaarboek van die inrigting te Utrecht (dat in handen van weinigen is), hebben ook hunne waarde, nogtans zullen zeer weinigen daar het juiste gebruik van weten te maken.

Wij juichen ook vooral de wijziging toe, die in den jaargang van 1859 is aangebragt. Behalve het handzamer octavo formaat tracht de active redacteur er meer en meer een middel van gedachtenwisseling over al wat den landbouw betreft van te maken, en ook een vollediger overzigt te geven van geschriften, tentoonstellingen en andere feiten op den landbouw, vooral in ons vaderland, betrekkelijk. De stijl kon in den regel wel iets zorgvuldiger en vele stukken konden wat beknopter en zaakrijker zijn. Maar over het algemeen kunnen wij dit Tijdschrift met ruimte aanbevelen.

Den houders van en vooral den speculanten in de Oostenrijksche fondsen worden dringend ter lezing aanbevolen de *Brieven*, welke daarover te Haarlem, bij J. J. WEEVERINGH, in

dit jaar zijn uitgegeven. Krachtig, met bewijzen gestaafd, toont de schrijver aan, dat »het niet te regt komt" d. i. hij stelt de kans voor als 50 procent. In eene vierde brochure ontwikkelt de schrijver zijn denkbeeld over het geldbeleggen en crediet. Aan allen die in geldzaken en geldbeleggen belang stelt (en wie doet dit niet?) wordt deze arbeid dringend ter lecture aanbevolen. De *speculatie* om deze werkjes te koopen, zal welligt grooter winst of schadeverlies opleveren, dan de Makelaars ons kunnen waarborgen, in spijt van al hunne politieke kennis en beurs-operatiën.

Holland op zijn smalst, zoo luidt het tegenwoordige wachtwoord der Amsterdammers; het plan der doorgraving is mooi, grootsch zelfs, en wij zijn te veel optimisten om de heerlijke verwachtingen welke de bewoners der hoofdstad van dat plan hebben, voor enkel illusie te houden. Het is een gepermitteerd egoïsme dat hen zoo veel moeite doet geven om tot de verwezenlijking van hun plan te geraken; maar tevens vinden we het zeer goed te verklaren dat bewoners van plaatsen, welke door de gevolgen der *doorgraving* schade zouden lijden, die onderneming met een minder gunstig oog beschouwen. Dit doet o. a. de heer KIKKERT in zijne brochure: *De Kust in gevaar;* als bewoner van *Texel* is hij er van doordrongen, dat het noordelijkste gedeelte van N.-Holland door de *doorgraving* veel zal verliezen. Zijne poging is wel wat onhandig, en met ons zullen velen nog niet regt vatten, waarom er bij eventuële verwezenlijking van het gevreesde plan, gevaar voor de kust ontstaan zal; maar het is eene onhandigheid gepleegd door den S. uit liefde voor de plaats zijner inwoning, welker belangen hij ook als lid der Prov. Staten moet voorstaan, en daarom te verschoonen.

Eene vrije vertaling van het Duitsche *Stäbchenlegen*, is onder den titel: *De Stokjes, tot spel en ontwikkeling van ligchaam en geest voor kleine kinderen, te Zutphen, bij Gebr.* WILLEMSEN uitgekomen. De man, wiens methode hier aangewezen wordt, de beroemde FRÖBEL, is te gunstig bekend, dan dat zijn naam niet eene aanbeveling voor dit boekske zijn zou. Wij gelooven dat hier de vruchtbaarste methode van vormleer voor kleine kinderen gegeven wordt. Het materiaal, daarvoor vereischt, de *stokjes*, is zoo onder het bereik van allen, dat wij niet twijfelen, of op zeer vele plaatsen zal deze leerwijze vooral op bewaarscholen worden ingevoerd.

REGISTER

VAN DE

BOEKBESCHOUWING.

A.

B.

C.

REGISTER.

D.

E.

F.

G.

H.

REGISTER.

J.

K.

REGISTER.

L.

M.

N.

S.

T.

KORTE MEDEDEELINGEN.

REGISTER.

REGISTER.

REGISTER.

J.

K.

L.

M.